

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

AMANSIZ DEVRİM

KAPİTALİZM TARİHİ

JOYCE APPLEBY

ÇEVİREN: ALİ CEVAT AKKOYUNLU

ALFA TARİH

AMANSIZ DEVRİM

KAPİTALİZM TARİHİ

JOYCE APPLEBY

ÇEVİREN: ALİ CEVAT AKKOYUNLU

Ali Cevat Akkoyunlu, 1949 yılında İstanbul'da doğdu. St. Joseph Fransız Lisesi'nin ardından Boğaziçi Üniversitesi'ni bitirdi. Viyana'da Diplomatik Bilimler alanında lisansüstü eğitimini tamamladıktan sonra ticaret hayatına atıldı. Ellinci yaş gününde işlerini tasfiye edip kitap çevirmeye başladı. Akkoyunlu roman, tarih, inceleme-araştırma alanlarında İngilizce ve Fransızcadan çeviri yapmaktadır.

AMANSIZ DEVRİM

KAPİTALİZM TARİHİ

JOYCE APPLEBY

ÇEVİREN: ALİ CEVAT AKKOYUNLU

ALFA **TARİH**

Alfa Yayınları 2268

Tarih/Ekonomi 7

AMANSIZ DEVRİM **Kapitalizm Tarihi**

Joyce Appleby

Özgün adı: *The Relentless Revolution, A History of Capitalism*
Norton, 2010

İngilizce Aslından Çeviren: Ali Cevat Akkoyunlu

1. Basım (Özel Ciltli Baskı) : Ocak 2012

ISBN : 978-605-106-410-9

Sertifika No: 10905

Yayın ve Genel Yayın Yönetmeni M. Faruk Bayrak

Genel Müdür Vedat Bayrak

Yayın Yönetmeni Rana Alpöz

Dizi Editörü Hülya Hatipoğlu

Redaksiyon Volkan Atmaca

Kapak Tasarımı Bürkan Özkan

Grafik Uygulama Kâmuran Ok

© 2010, Joyce Appleby

© 2012, ALFA Basım Yayım Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.

Kitabın Türkçe yayın hakları Akcalı Ajans aracılığıyla Alfa Basım Yayım Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.'ne aittir. Yayınevinden yazılı izin alınmadan kısmen ya da tamamen alıntı yapılamaz, hiçbir şekilde kopya edilemez, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

Baskı ve Cilt

Melisa Matbaacılık

Tel: (212) 674 97 23 Faks: (212) 674 97 29

Sertifika No: 12088

Alfa Basım Yayım Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.

Ticarethane Sokak No: 53 34410 Cağaloğlu İstanbul, Türkiye

Tel: (212) 511 53 03 - 513 87 51 - 512 30 46 Faks: (212) 519 33 00

www.alfakitap.com

info@alfakitap.com

*Bu kitabı, bitmek tükenmek bilmez bir
huzur, bilgi, mizah ve heyecan kaynağı olan
oğlum Frank Appleby' a ithaf ediyorum.*

İÇİNDEKİLER

TEŞEKKÜR	ix
1 KAPİTALİZM BİLMECESİ	1
2 YENİ UFUKLARDA TİCARET	25
3 TAŞRADA ÖNEMLİ GELİŞMELER	55
4 PİYASALAR VE İNSAN DOĞASI ÜZERİNE YORUMLAR	87
5 18.YÜZYIL KAPİTALİZMİNİN İKİ YÜZÜ	121
6 ALMANYA VE BİRLEŞİK DEVLETLER'İN YÜKSELİŞİ	165
7 SANAYİ DEVLERİ ve KARŞITLARI	205
8 KAPİTALİST YÖNETİMLER	233
9 SAVAŞ VE BUHRAN	271
10 YENİ BİR REFAH DÜZEYİ	295
11 YENİ DÜZENLEMELER İÇİNDE KAPİTALİZM	341
12 21.YÜZYILA GİRERKEN	377
13 KRİZLER VE ELESTİRİLER	415

TEŞEKKÜR

Bu kitabı yazmak sahiden eğlenceliydi; kapitalizm konusunda Flora Lansburgh, Jim Caylor, Linn Shapiro, Perry Anderson, Ruben Castellanos, Bruce Robbins ve Lesley Herrman ile yaptığım sohbetler daha bile keyifliydi. Derinden, çok derinden borçlu olduğum bir okuyucu çetem vardı. Jack Pole *Amansız Devrim* okumasına çok gerekli ve derin bir tarih bilgisi kattı. Bir başka tarihçi, David Levine, en katı eleştirmenimdi, ama hoşlandığı bölümleri cömertçe övdü ve devam etmem için beni yüreklendirdi. Ware Myers bana entelektüel eğilimli bir mühendisten beklenecek türden zekice tavsiyelerde bulundu. Şair ve yazar Susan Wiener bu kitabı sevgiyle ve gramer, sözdizimi ve dilbilgisi konusunda daha önce hiç görmediğim derece keskin bir gözle okudu. Carlton Appleby açıklık ve kesinlik talebini ısrarla sürdürdü. Sevgili arkadaşım Ann Gordon İngiliz dilindeki özenini yazıma da gösterdi. Birçok meslektaş; Margaret Jacob, Robert Brenner, Peter Baldwin, Nikki Keddie, Fred Notehelfer, Stanley Wolpert, Jose Moya, Mary Yeager ve Naomi Lamoreaux değerli uzman bilgilerini sundu. Yeğenim Rob Avery bilgisayarlar konusunda birçok yanlış yapmaktan beni kurtarıken, Seth Weingram de finans dünyasının gizemli labirentlerinde yolumu kaybetmemi önledi. Karen Orren alışılmış keskin kavrayışıyla dinleyip okudu. Norton'da Steve Forman gibi bir editörüm olduğum için talihliydim; yazdıklarımın uyanık ama cana yakın okuyucusu oldu. Bu kitabı ithaf ettiğim oğlum Frank her bölümü eleştirel bir kavrayışla

okudu. Engin bilgisini benimle paylaşarak ve kapitalizmden bahsetmekten asla yorulmayarak daha da fazla yardımcı oldu. Peter Reill ve On Altıncı ve On Yedinci Yüzyıl Araştırmaları Merkezi'nin nezaketiyle, bugüne kadar tanıdığım en yetkin araştırma yardımcısı Vic Fusilero'yu buldum. Size bir kitap fikri vermekle yetinmeyip, onu yazmayı kabul ettirmek için üstelleyen birini bulmak kolay değildir, ama Michael Phillips böyle biriydi. Yıllar önce radyo programı için benimle bir söyleşi yaptıktan sonra, kapitalizm hakkında bir kitap yazmam gerektiğine karar verdi, ben de yazdım. Bütün bu arkadaşlara şükran borçluyum. Yanlışların sorumluluğunu üstlenebilirim, ama bu kusursuz okuyucular olmasa, çok daha fazlasını üstlenmem gerekeceğinden hiç kuşku yok.

1

KAPİTALİZM BİLMECESİ

Tıpkı iyi bir dedektif macerası gibi kapitalizm de bir bilmeceyle başlar. Bin yıl boyunca geleneksel toplumlar içinde gelişmiş olan ticaret, tam anlamıyla bu toplumların ekonomik ve ahlaki erimine hapsolmuştu. Ne var ki, 16. yüzyılda ticaret yeni ve cesur yönlerde ilerlemeye başladı. Yiyecek maddelerinin üretiminde daha etkin yöntemlerin kullanılmasıyla birlikte işgücü ve para, Avrupa'ya Doğu ve Batı Hint Adaları ile ötesinden gelen şeker, tütün, pamuk, çay ve ipeğin işlenmesi gibi yeni iktisadi girişimlere yöneldi. Bu gelişmeler Batı Avrupalıların yaşam standartlarını yükselmiş olsa da, eski iktisadi düzenin alışkanlık ve otorite kısıtlamalarını aşmak daha köktenci bir müdahale gerektirdi. Dünyayı yeniden biçimlendiren bu güç, bir grup doğa felsefecisinin fizik kurallarını kavramaya başlamasıyla ortaya çıkmıştı. Üretim büyük ve önemli bir atılım yaptı. Kapitalizm (pazarlanabilir mal üretimindeki bireysel yatırımlara dayalı bir sistem), toplumun maddi ihtiyaçlarını karşılamak için uygulanan geleneksel yöntemlerin yerini almaya başladı. Erken sanayileşmeden günümüzün küresel ekonomisine gelinceye kadar bir devrimler dizisi insanların alışkanlıklarını ve yaşam çevrelerini hiç durmadan değiştirdi. Buradaki bilmece, bu değişikliklerin gerçekleşmesinin neden bu kadar uzun zaman aldığıdır.

İnsan emeğini değiştiren o harika makinelerin çoğu, buhar ve elektriğin basit uygulamalarıyla başlamıştır. Birinin bir buhar makinesi yapmayı düşünmesinden önce, buharın kaynayan su dolu bir kabın kapağını kaldırdığını kim bilir kaç kişi görmüştü? Birileri daha önce yıldırımla deney yapamaz mıydı? 18. ve 19. yüzyıl yeniliklerinin büyük başarıları, kişiyi insan topluluklarının neden bin yıl boyunca ilkel bir tarım düzeninde kaldığını sormaya zorlar. Evrenin bazı sırlarını açıklayan parlak zekâlar nasıl olur da açlıkla nasıl savaşılabileceğini düşünemez? O dönemlerin ekonomik anlamda geri kalmış olduğu cevabı elbette anlamlıdır, ama kısıtlı iktisadi üretkenlik koşullarında büyük uygarlık başarılarının gizemini aydınlatmamıza pek yardımcı olamaz.

Bu sorularla başlayarak kapitalizmin yükselişi sırasındaki kriterleri araştırarak; bu sistemin bir yandan gelenek kozasının içinde uzun süredir hüküm süren uygulamalar, fikirler, değer ve idealler yaratırken, diğer yandan politikaları nasıl değiştirdiğini gözlemleyeceğim. Bu genel bir dünya kapitalizmi incelemesinden çok, bugün yaşadığımız ekonomik sistemin biçimlendirilmesini izleyen bir anlatı olacaktır. Çeşitli ülkelerin nasıl kapitalist oldukları da incelenmeyecek, onun yerine çeşitli yerlerde kapitalizme şekil veren belirli gelişmelere bakılacaktır. Odak noktam iktisadi uygulamalar olacak tabii; ancak kapitalizmin ekonomik olduğu kadar kültürel bir sistem olduğu çok fazla vurgulanamaz. Ortaya çıkan, siyasi düzeni belirleyen yeni bir yöntemdi. İnsanlar geçmişe ve geleceğe bakış tarzlarını değiştirmiş, insan doğasını yeniden kavramıştı. Bireysel açıdan bakıldığında, erkekler ve kadınlar kendileri için, eskiden olsa tutkularının menzilinde gülünç görünecek planlar yapmaya başladılar. Bu anlatıya eklenecek bir başka konu da, farklı toplumların geçen 400 yıl süresince hayatlarına karşı bu sürekli meydan okumalara nasıl cevap verdiklerinin araştırılması olacaktır.

Eski Floransa, Halep ya da Kanton'u ziyaret edecek olsak, geniş çarşı ve pazarlarında satışa sunulan yiyecek ve malların çeşitliliği karşısında şaşkına dönerdik. Kiliseleri, tapınakları ve camilerinin yanı sıra tüccarların şehirdeki zarif evlerinin ve soyluların sayfiye konaklarının güzelliğine hayran kalırdık. Her yerde yetenekli zanaatkarlar, bilgili devlet adamları, becerikli tüccarlar, uzman denizciler ve enerji dolu insan kalabalıklarıyla karşılaşırdık. Fakat tüm bu insanların kölesi olduğu ekonomik sistemin boyut ve kapsamı o kadar sınırlıydı ki, karınlarını ancak doyurabiliyordu. Başka tür-

lüsünü görmedikleri için, her çeşit malda sürekli kıtlık çekilmesini olağan karşıladılar.

Geleneksel Toplumda Kıtlık

Evrenin hemen her köşesindeki geleneksel toplumlar kıtlık, özellikle de yiyecek maddesi kıtlığı üzerine kurulmuştur. Eski Mısır ya da Yunan'da, Babil veya Moğolistan'da, nüfusun tümünü doyurmak için insanların %80'inden fazlasının emeği gerekir, çiftçiler her seferinde böyle bir emek yoğunluğu sağlayamadığı için, kıtlık çekilirdi. Varlıklılar dışında hemen herkes hasat öncesi aylarda kemer sıkarak, açlık korkusu hiç geçmezdi. Aç tebaanın itaat etmeme eğiliminde olması, ekonomiyi siyasete bağlayan bir gerçektir. Yetişkinlerden çoğunun paylaştığı açlık kaygısı, her yerde görülen otoriter yönetimleri meşrulaştırıyordu. Yiyecek sıkıntısı karşısında savunmasız olanların, başboş bırakılırsa ürünü nasıl kullanacağı bilinmeyen çiftçi ve tüccarların çıkarıcı kararlarından korunması gerektiğinden kimsenin şüphesi yok gibiydi.

Yöneticiler toplumsal kargaşayı önlemek için hububatın yetiştirilmesini, satışını ve ihracatını denetlerdi. Yasama örgütü bulunan yerlerde kısıtlayıcı yasalar çıkartılırdı. Etrafı kurallarla kuşatılmış insanlar karışıklık çıkarmak –ya da yeni girişimlerde bulunmak– için pek fırsat bulamazdı. İmalatın çoğu hanelerde kotarılır; aile üyeleri ipliği kumaşa dönüştürür ve yiyecek maddelerini hazır hale getirirdi. Kişiyi harekete geçiren ve yıl boyunca iş akışını düzenleyen teşvikler değil görenektir. İnsanlar bu toplumsal düzen içinde kendilerine rol biçmez; görevler, miras yoluyla geçen toprak sahibi, kiracı, baba, koca, oğul, işçi, karı, anne, kız ve hizmetkâr konumlarına göre dağıtılırdı.

Dünya üzerindeki toplumlar, büyük çeşitliliklerine karşın bir özellikte buluşurdu: Nüfuslar, birbirini izleyen bolluk ve kıtlık yıllarına (İncil'deki yedi bereketli ve yedi bereketsiz yıl) göre akordeon gibi genişleyip büzülürdü. Aynı “şölen ya da açlık” salınımı Avrupa katedrallerinin inşaat kayıtlarında da görülebilir. Bu görkemli yapılardan çoğunun tamamlanması yüzyıllar sürer; inşaatla geçen yılları genellikle uzun ihmal dönemleri izlerdi. Biraz bolluk yaşandığında iş yeniden başlar, ancak şiddetli kıtlık yıllarında duraklamalar görülürdü.

Zaman içinde geriye gitme imkânımız olsa, değişim karşısında ortak—düşmanlık değilse de— direnişin yaygınlığına şaşırırdık. Yenilik, günümüzün Batılılarının yaşamında o denli yaygındır ki, bir zamanlar insanların bu olgudan ne kadar çok korktuklarını anlamamız güçtür. İktisadi savunmasızlığın etkileri eski toplumların tümüne yayılarak kuşku ve hurafeleri pekiştirirken, bir yandan da hükümdarların, papazların, toprak sahipleri ve babaların otoritesini güçlendirmişti. Bunca kişinin hayatı tehlikedeysen, toplumdan sorumlu olanların asla umursamazlık etmediği düzenin sağlanması öncelikliydi.

Batı dünyasının zenginliği küresel açlığa karşı bir çeşit emniyet ağı germiş olsa da, güçlü gelenekleriyle modern öncesi Avrupa'yı yansıtan toplumlar hâlâ vardır. Müslüman dünyasıyla ilişkilerimiz aracılığıyla namus konusundaki düşüncelerin dayanak noktasını, kadın ve erkek rollerinin farklılığını, bekâretin önemini, kişinin arzularının yaşadığı toplumun iradesi içinde eriyip gitmesini de artık anlıyoruz. Son dönemlerdeki terör saldırıları birçok Batılıda, gelişmiş ekonomilerin şiddete başvuran gençleri başka konularla meşgul edebileceği umudu yarattı. Daha fazla iş imkânının iyi karşılanacağı kesin, ama böylesi bir tepki kapitalist zihniyetimizin izlerini taşır. Ortak âdet ve inanç bağlarının gücünü ve bunlara yönelecek tehditlerin insanları nasıl etkileyeceğini yeterince tartamıyoruz. Geleneksel toplumlarda yaşayan kadın ve erkekler, verimlilik ve kâr kaygımızı saplantılı bulur. Bizim bu endişelerimiz 16. yüzyıl Avrupa'sının kadın ve erkeklerine olduğu gibi, onlara da iğrenç gelir.

Kapitalizmin Farklılıkları

“Kapital” sözcüğü bu tarihi yolculukta tutacağım rotayı belirlememe yardımcı eder. Kapital yani sermaye, belirli bir kullanım için ayrılan paradır. Kara gün için yastık altına saklanır ya da alışverişte harcanır. Her iki kullanımda da para olma özelliğini korur. Kapital olması için, birinin o parayı çabası karşılığında iyi bir kazanç elde etmek umuduyla bir girişime yatırması gerekir. Daha basit bir ifadeyle, kapital kişinin genellikle bir şey üreterek, parayı para kazanmak için kullanmasıyla kapital olur. “Kapital” sözcüğünün sonuna “izm” eklememiz için, önce İngiltere ve Hollanda’da, ardından Batı Avrupa’da, daha sonra da Amerikan sömürgelerinde gerçekleşmiş olduğu gibi, özel yatırım gerekleri ve stratejilerinin baskın duruma

gelmesi gerekir. Kapitalizm bu bölgelerin dışında, önce Doğu Avrupa'ya, sonra da Japonya'ya yayılmıştı. Kapitalist uygulamalar günümüzde dünyanın büyük bölümünde egemendir.

Kapitalizmin bir "izm" olarak başlamadığı kesin. Başlangıçta bir sistem, sözcük ya da kavramı değil, çok başarılı olduğu için gelişen, işleri başka türlü yapmanın çeşitli yollarını ifade eder. Bütün yenilikler gibi bu uygulamalar da denemeye hazırlıksız, mevcut kurallardan sapmaya kuşkuyla bakan bir dünyada ortaya çıkmış, yasaya aykırı olduğu için otoriteler bunlara direnmişti. Sokaktaki insanlar, kabul edilmiş düzgün davranış kurallarına aykırı gelen uygulamalarla rencide edildi. Başlangıçta bu yenilikçilerin böylesi tepkilere cevap verecek ya da mücadele edecek güçleri ve ağırlıkları yoktu. Kısacası kapitalizmin yükselişindeki gizem sadece iktisadi değil, aynı zamanda siyasal ve ahlakidir: Girişimciler, görenek denen deli gömleğinden nasıl kurtulmuş ve yaşadıkları toplumun buyruklarına uymaktansa onları değiştirmelerine imkân verecek güç ve saygınlığı nasıl kazanmıştı?

Yeniliğin alışkanlığa üstün gelebilmesi için işin içine –bazıları geçici– birçok etkenin dahil olması gerekmişti. Kararlı ve disiplinli öncüler, alışıldık düzene dönme çağrılarına direnecek kadar kabul görene dek yenilikçi uygulamalarında ısrarcı olmalıydı. Burada söz konusu olan, birçok küçük farkın bir iletişim zinciri sayesinde nasıl önemli sonuçlar doğuracağı değildir. Barajda açılan bir deliğin, bastırılmış enerji kurtulduktan sonra bir daha kapatılamaması daha uygun bir teşbih olurdu. Oysa bu deliğin açılması meraka, rastlantıya, kararlılığa; akıntıya karşı durma cesaretine ve kurallara uyma baskılarına direnme gücüne bağlıydı.

Kapitalist sistemin günümüzde küresel boyutlara ulaşması gibi –nedenleri değilse bile– başlangıcının izleri, dünyanın iki yarısının birleşmesine kadar sürülebilir. 15. yüzyılın son yıllarına kadar Avrupa, Afrika ve Asya kıtaları Kuzey ve Güney Amerika'dan kopuktu ve Avrupa ile Asya arasındaki iletişim bile, biber ve kimyon gibi hafif malları taşımakta kullanılan birkaç karayoluyla sınırlıydı. O sıralar Avrupalıların dünyanın geri kalanına duyduğu merak, aralarında Prens Denizci Henrique'nin de bulunduğu birkaç cesur yüreğe sirayet etmişti. Prens Henrique Portekiz'den hiç ayrılmamış olsa da, Afrika'nın batı kıyısını araştırarak sayısız yolculuğu desteklemişti. Batı Afrika kıyılarının sağladığı altın ve köle ticareti imkânlarını çekici bulan tüccarlar sefer sayısını artırdı. Kısa süre sonra Portekiz gemi-

leri Ümit Burnu'nu dolaşarak Doğu Afrika kıyıları boyunca tırmanmaya başladı. 16. yüzyılın başında Portekiz, Afrika'nın her iki kıyısında ve Hint Okyanusu'nun ötesindeki Hindistan yarımadasında ileri karakollar kurdu. 1517'de bir başka Portekizli, Fernando Magellan, bir İspanyol keşif seferinin başında dünyanın çevresini dolaştı.

Bu Portekiz seferlerinden 70 yıl önce Ming hanedanından bir imparator da Çin'den yedi önemli sefer başlatmıştı. Parlak bir komutan olduğu kuşkusuz Zheng He önderliğindeki bu seferler, 27 bini aşkın denizci ve en büyüğü bin beş yüz tonluk 200 yüz gemiyle gerçekleştirildi. (Buna karşılık Kolomb'un ilk seferi 87 kişilik bir mürettebat ve her biri 100 tondan fazla çekmeyen üç tekneyle yapılmıştı.) Çin'den yelken basan bu flotillalar Batı Hint Adaları, Malakka, Siyam, Seylan'dan geçerek Hint Okyanusu'nu aşmış; Afrika'nın doğu kıyısından güneye, muhtemelen Madagaskar'a kadar inmişti. Denizciler gemilerin geniş güvertelerinde bitki yetiştirdi, hatta Afrika'dan bir çift zürafa getirmeyi bile başardı. Manyetik pusulanın büyük ölçüde yarar sağladığı bu Çin seferleri, Çinlilerin teknolojik gelişmişliğini kanıtlamıştı. Ne var ki bu araştırmalara 30 yıl sonra son verildi.

Bartolomeu Diaz'ın 1488'de Ümit Burnu'nu dolaşmasından sonra, onlarca benzer karavela onun dümen suyundan giderek Avrupa ile Doğu Hint Adaları arasında sürekli bir ilişki kurdu. Denizci Portekizliler Avrupalı maceracıların iştahını kabartmıştı. Avrupa'nın İtalya'dan karayoluyla başlayan Asya yolculuğunun Atlas Okyanusu'ndaki ülkelere kayması, köklü sonuçlar doğurdu. İzleyen yüzyılda İspanya, Portekiz, Fransa, İngiltere, İsveç, Danimarka ve Hollanda, ticarette Akdeniz ülkelerinin egemenliğini ilelebet sona erdirecekti. Atlas Okyanusu, Ceneviz ve Venedik gibi kent devletlerini geride bırakan dünya gezginlerinin yeni ana yolu haline geldi.

Aynı ölçüde becerikli Çinli ve Portekizli denizcilerin bu farklı tepkilerinde, tarihin büyük bilmecelerinden biriyle karşılaşırız. Çinlilerin geri çekilmesinin ve Avrupalıların "dünyayı görmek" için koşuşturmasının nedeni neydi? Çinliler uzun zamandan beri ticaretle Portekizlilerden daha fazla ilgilendiğine göre, mali nedenler bize açıklama sunmaz. İlk keşif seferlerinin maliyetini karşılamak kraliyet hazinesinin desteğini gerektirmişse de, daha gevşek bir siyasal denetimin Portekizlilere dürtülerine göre hareket etme imkânı verdiği düşünülebilir. Kesin bilgi yokluğunda, acele hüküm verip önyargılarımıza uygun öyküler anlatmakta özgürüz. Batılı

öykücüler kâşiflerinin yığılmasının, Avrupalıların geleneklerinden sapma kararlılıklarının altını çizer. Doğu ve Batı toplumları arasındaki farklılıklara getirilen böylesi açıklamalar ciddi bir araştırmaya cevap veremez. Öykü bundan daha ilginçtir.

Çinlilerin Batı'yla ilişkiyi sürdürmelerini önleyen etkenin bilgi, para ya da beceri eksikliği olmadığı kesindir. Öyleyse ne olabilir? Pratik açıdan bakıldığında, Hint Adaları'nın tamamında ticari ilişkiler kuran Çinli tüccarlar, görece zenginlikleri nedeniyle, daha uzaklara gitmeye sıcak bakmamış olabilirler. Belki de Ming imparatorları bilim, sanat ve zanaatkarlık konularında kendilerinden birçok bakımdan geride olduklarını görünce, Afrika ülkelerine duydukları ilgiyi kaybetmişlerdir. Çin kültürüne ege-men olan görüş, kendi taktıkları adla, "Göksel Krallık"ın mutlak üstünlüğüne imandır. Neden olmasın? Antik zamanlarda, bir mühendis sihirbazlığı örneğinde, Çinli bir mucit, taşkınları önlemek ve granit dağlarında uzun bir kanal açmak için birbiri ardına önce büyük ateşler yakıp, sonra soğuk su banyoları yaptırarak kayaları parçalayabilirdi.¹ Çin tarihini aydınlatan böylesi teknik beceri ve bilimsel başarı örnekleri, eğitimde daha üstün bir başarıya işaret eder. Çin'de görülmeyen, her seferinde bir öncekini temel alan kesintisiz bir gelişme süreciydi. Dahası, Çinliler Avrupa Hristiyanları gibi, kâşiflerine yabancıları din değiştirmeye ikna etmek için ahlak yetkisi de vermediler. Bir sürü "belki" ve "eğer". Gerçeği hiçbir zaman öğrene-meyecek olsak da, bu zıt cevapların önemini anlayabiliriz.

Hollandalılar, Fransızlar ve İngilizler Yenidünya'ya ulaşarak bu keşfedil-memiş topraklarda kendilerine yer kapmak üzere vakit kaybetmeden iş-panyolların peşinden gittiler. O dönem insanların hemen farkına vardığı gibi, Avrupalıların isteyip de yetiştiremediği ne varsa, hemen hepsi sıcak bölgelerde yetişiyordu. Keşiften sömürüye geçen Avrupalı maceracılar, yeni ekinler ekip mahsulü ülkelerine göndermek için işçi aramaya başladılar. Denizci Henrique'nin ilk seferlerinden beri Afrikalı köle ticaretiyle uğ-raşan Portekizliler, çok geçmeden esir kadın ve erkekleri okyanus ötesine göndermeye başladılar. Yenidünya yerlisi çoğu kabilenin aksine, Afrikalılar maden ve tarlalarda disiplinli çalışmaya alışkındı. Amerika yerlileri köle olarak yetersizdi: Çalışmaları için zincire vurulduklarında çoğu üzüntüden ölmüştü. Talebin 17. yüzyılın ortalarına doğru artmasıyla birlikte Fransız,

1 Simon Winchester, "Historical Tremors", *New York Times*, 15 Mayıs 2008.

Hollandalı ve İngiliz tüccarlar köle ticaretine egemen olmak için Portekizlilerle amansız bir mücadeleye giriştiler.

Bu seferlerin Avrupa ve Afrika üzerinde önceden tahmin edilemeyecek bir etkisi olmuştu. Artan emek talebi, eski çağların köleliğinden çok daha acımasız, çok daha insafsız bir kurum olarak modern köleciliği yarattı. İzleyen iki buçuk yüzyıl boyunca 12 milyona yakın Afrikalı kadın ve erkek toprağından koparıldı; Yenidünya'ya götürülerek önce İspanyol çiftlik ve madenlerinde, daha sonra da İspanyollar, Hollandalılar, Fransızlar, Danimarkalılar, İsveçliler ve İngilizlerin batı yarımkürede kurdukları şeker, pirinç, kahve ve tütün plantasyonlarında çalıştırıldı. Yeni emek kaynağını mümkün kılan, Atlas Okyanusu üzerindeki deniz yollarıydı.

Öncü

Dünya üzerinde böylesi yoğun bir faaliyet varken, kapitalizmin başlangıcını Kuzey Atlantik'te küçük bir ada krallığına yerleştirmem yadırganabilir. Ne var ki bu kökten yenilikler, mal üretimi için tümüyle yeni bir sistem kurulmasına imkân verecek toplumsal ve entelektüel atılımı sadece İngiltere'de yaratmıştır. Tarımla başlayıp sanayiyle sonuçlanan bir dizi değişim, geleneksel toplumun çatlaklarında uzun süredir var olan ticaretin özgürleşerek dinamiğini insanların yasaları, sınıf yapıları, kişisel davranışları ve önemli değerlerine dayatmaya başladığı anı belirtir. Üzerine binlerce kitap yazılmış olmasına rağmen bu şaşırtıcı olgu hâlâ esrarını korumaktadır.

Bundan yıllarca önce Vatikan Müzesi'ni gezerken, oradaki 14. ve 15. yüzyıl tablolarında resmedilen yaşamın zenginliğine şaşırmıştım. Resimler bitkiler, mobilyalar, süslemeler ve giysilerle doluydu! Gündelik yaşama ait bu bolluk görüntülerinin İngiltere'nin sade yaşamıyla zıtlığını düşünmekten kendimi alamadım. Bu yoksul, soğuk, küçük, garip ülkenin maddi dünyayı amansızca alt üst edecek teknolojik yeniliklerin kaynağı olması mantığa ne kadar aykırı! 20. yüzyılın başında tarihçi Arnold Toynbee, her gelişmenin anahtarını “dürtü ve tepki” (“*challenge and response*”) formülünde bulduğuna inanıyordu. Baş döndürücü konfor yokluğu İngilizleri dürtmüş olabilir. Toynbee'nin savı ciddiyle incelendiğinde geçerliliğini koruyamasa da, önermede bir doğruluk payı içerdiği kesindir.

Nesiller boyunca akademisyenler kapitalizmin başlangıcını belirlemek için 18. yüzyıl sanayileşmesine odaklandı. Bunu Sanayi Devrimi diye eti-

ketlediler. Birbiriyle bağlantılı makineler ve disiplinli işçilerle dolu fabrikaların görüntüsü daha önceki manzaralardan o denli farklıydı ki, bunda haksız da sayılmazlar. Ne var ki böylesi bir kaygı, hamileliğin çetelesini beşinci aydan itibaren tutmaya benzer. Bu yeniliklerin düşünölmeye başlanması için bile, önce önemli değişimlerin gerçekleşmiş olması gerekir. Peki, hangi değişimler dikkate alınacak ve ne kadar geriye gidilecek?

Kapitalizmin kökleri ne kadar derindir? Bazıları bu köklerin ortaçağa, hatta tarihöncesine kadar uzandığını iddia eder. Jared Diamond, Batı'nın yararlandığı coğrafi ve biyolojik üstünlükleri vurgulayan çoksatan bir araştırma yazdı. Bu yorumu tartışmalı kılan iki önemli sorun vardır: Batı'nın üstünlüklerinden Avrupa'nın tamamı yararlanmış olsa da, başkalarının kapitalizme geçmek için taklit ettiği atılımları İngiltere deneyimlemiştir. Diamond'ın vurgusu, Batı'nın modernleşmesini sağlayan belirli tarihsel olayların, bu tarihi gelişmede oldukça önemli bir rol oynayan kişiler, fikirler ve kurumlardan söz etmeden sadece fiziksel etkenlerle açıklanabileceği anlamını da taşır.²

David Landes, birçok iklim ve kültür etkenini harmanlayan, ancak bunların Batı toplumunu değiştirmek için nasıl bir etkileşim içinde olduklarından bahsetmeyen bir anlatıyla, "Batı'nın Yükselişi"ni kaydeden yazarlar arasına girer. Aynı soruyu değerlendirirken Alfred Crosby de Avrupalıların gerçeklik kavrayışındaki temel bir değişikliğe değinir. Avrupalılar 13. yüzyılda niceliksel bir dünya anlayışını benimseyerek matematik, gökbilim, müzik, resim ve muhasebeciliğin gelişmesine önyak olmuştur. Crosby'nin teknik başarıların büyüleyici bir öyküsünü sunarken entelektüel değişim konusundaki ısrarı, toplum ve siyaseti kavramsal bir belirsizliğe terk eder. Deepal Lal, zaman içinde daha da geriye, 11. yüzyıla giderek, "Büyük Yol Ayrımı"nın kökenlerini o çağda, bütün Hristiyanlık için ortak bir ticaret yasası oluşturan papalık fermanlarında bulur.³

2 Jared Diamond, *Guns, Germs, and Steel: The Fate of Human Societies*, W.W. Norton & Co., New York (Türkçesi *Tüfek, Mikrop ve Çelik*, çev. Ülker İnce, TÜBİTAK Yayınları, İstanbul, 2004). Ayrıca bkz. Gregory Clark, Princeton, 2007.

3 David S. Landes, *The Wealth and Poverty of Nations*, W.W. Norton, New York, 1997; Alfred F. Crosby, Jr., *The Measure of Reality: Quantification and Western Society, 1250-1600*, Cambridge University Press, New York, 2000 (bu kitabın değerlendirmesi için bkz. Roger Hart, Margaret Jacob ve Jack A. Goldstone, *American Historical Review*, sayı 105, 2000, s. 486-508); Deepak Lal, *Unintended Consequences*, MIT Press, Cambridge, 1998. Ayrıca bkz. David Levine, *At the Dawn of Modernity: Biology, Culture, and Material Life in* Ucretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

Latince *post hoc, ergo propter hoc* deyişi, bir şeyin başka bir şeyden önce olmasının, onun sonraki olayın nedeni olmasını gerektirmediğini hatırlatır bize. Kapitalizmin doğuşu genel bir olgu değildir, belirli bir zamana ve yere ait bir gelişmedir. Kapitalizmin oluşumunun uzun bir sürece yayıldığını savunanlar, Yenidünya'nın keşfi, matbaanın icadı, saat kullanımı veya papalığın mülkiyet fermanları gibi etkenleri öne çıkarırlar. Oysa bu etkenler iktisadi rotalarını değiştirmeyen ülkelerde de mevcuttu. Mantıklı olmak gerekirse, yaygın biçimde paylaşılan gelişmeler tek bir ülkeye özgü olan tepkiyi açıklayamaz. Batı'nın geçmişiyle bağını nasıl kopardığına dair bir sürü kuram vardır; bunların haklı olduğu nokta, kapitalizmin geleneksel kökenlerinden kopmasının gerisinde çok, pek çok nedenin bulunmasıdır. Akılda tutulması gereken bir diğer husus da, olayların birbirini izlemesinin bir süreç olmadığıdır. Süreç birbiriyle bağlantılı bir dizi gelişmedir; birbirini izleyen olaylar ise kesintiye ve rastlantıya açıktır.

Avrupa'nın Yol Ayrımı

İngilizlerin işgücü ve sermayenin başka amaçlar için kullanılmasını sağlayan tarımsal yeniliklerden hareketle, küresel ölçekli bir ticarete ve makine odaklı bir sanayinin öncülüğüne geçmesinde kaçınılmaz hiçbir şey yoktu. Bu gelişmeler, sadece bugünden geriye bakıldığı zaman kesintisiz bir şekilde bağlantı gibi görünür. Oysa öyle değildi. Bu görüntü, insanın “olmanın olması gerektiğine” inanma eğilimini yansıtır. Kapitalizmin, insanlık tarihinde önceden belirlenmiş bir aşama değil, 4.000 yıldır hüküm süren normlardan sarsıcı bir kopuş olduğunu anlamak istiyorsak, bu düşünce tarzını değiştirmemiz gerekecektir. Kapitalizmi var eden ticaret de değildi. Ticaret konusunda olağanüstü beceriye sahip birçok topluluk (aklıma hemen Çinliler, Araplar ve Yahudiler geliyor) olsa da, bu topluluklar ne Tarım ne de Sanayi Devrimi'nin öncüleri değildi. Tümüyle gelişmiş bir ticaret sisteminin kapitalizm için gerekli ama tek başına yetersiz bir öncel olduğunu söyleyebiliriz.

Kapitalizmin İngiltere'de başladığını söylemek, Portekiz ve İspanyol keşiflerinin kapitalizm tarihindeki etkisini yadsımak anlamına gelmez. 15. ve 16. yüzyılın şaşırtıcı ölçüde cüretkâr maceraları her yerde olduğu gibi

İngiltere’de de zihinleri ve cüzdanları açmıştı. Ancak İspanya ve Portekiz örnekleri, İngiltere’nin sıradışılığı gerçeğini desteklemez. Bir sürü sefere çıkmış olmalarına rağmen her iki ülkenin de soyluları çalışmayı küçümsemekten ya da tüccar ve zanaatkârların ihtiyaçlarına kayıtsız kalmaktan vazgeçmemişti. Portekiz ve İspanyol seferleriyle ilgili dikkat çekici ne varsa, hepsinde sonunda eski alışkanlıklara geri dönlülmüştü. İngiltere’nin farklılığı, gelişim sürecinin hiç durmamasıydı. Bu gelişmeler yorum, tartışma ve açıklamalara da konu olmuştu. İktisadi değişimin anlamına bu entelektüel bağlılık, eski düşünce tarzlarına dönmenin yollarını kapatmıştı. Yüzyılların bilgeliğini değiştirmek için yeni uygulamalar ve bu uygulamaların zekice analiz edilmesi gerekir. Birçok ülkenin tarihinde parlak dönemler vardır; İngiltere’nin vardığı noktayı farklı kılan, birbirini izleyen gelişme aşamalarında değişimi sürdürme kararlılığıdır.

Herhangi bir tarihle başlamanın keyfi olacağına kuşku yok. Bütün tarihsel gelişmeler, bazıları yüzyıllarca geriye giden geçmişlere sahiptir. Tarihçinin geçmişin katmanlarına vurduğu her balta darbesi, çağdaş toplumun köklerinin çok derinlere indiğini kanıtlar. Yine de 17. yüzyıl İngiltere’ye köklü değişiklikler getirmiş ve dönemin insanları zekâ ve sezgileriyle bu değişikliklerin farkına varmıştır. Başlangıçta yerleşik kuralları, ayrıcalıkları ve düzenlemeleri korumak için saygın ve kutsal bir toplumsal düzen vardı. Bir buçuk yüzyıl sonra kapitalizm statü, istikrar ve kraliyet otoritesi karşısında önemli bir ivme kazandı. Küçük veya büyük girişimcilerin tehlikeli maceralarından ve deneme-yanılma yöntemlerinden öylesine yankı uyandıran başarılar elde edilmişti ki, artık bunun geriye dönüşü yoktu. Değişiklikler geri döndürülemez hale gelmiş ve üst üste eklenmişti. Büyüme gelişmeye, sadece genişlemeye değil, azdan çok şey elde etmeye dönüşmüştü. Sermaye bir daha hiç eksik olmadı. Gerçekten de Hollandalılar, dünyanın en büyük tüccarları oldukları dönemde biriktirdikleri tasarruflarıyla, Avrupa’nın finansörleri haline geldiler.

“Batı’nın Yükselişi” tarih kitaplarının eski bir konusu ve maalesef Batı ve “gerisi” arasında haksız karşılaştırmaların kaynağıdır. Bu tarihi geleneğin beslediği kibire katkıda bulunmaya hiç niyetim yok. Kitapta kapitalist uygulamaların kapitalizmin yeni toplumsal sistemi haline nasıl geldiğini açıklarken sıradışı zamansal çakışmaya ve geçmişteki uygun örneklerle yaptığım vurguyu dikkatli okurların fark edeceklerini sanıyorum. İngiltere’ye

odaklanmak biraz çağdışı görünebilir, ama son bilimsel araştırmalar İngiltere'nin tek önder olduğunu doğrulamaktadır.

Son dönemlerde, 1800'den önce Avrupa'nın dünyadaki diğer yerlerden pek de farklı olmadığı önermesi çevresinde ufuk açıcı bir tartışma yaşanıyor. Kenneth Pomeranz, 18. yüzyılda Asya'da bazı bölgelerin nasıl Batı Avrupa'ninkine benzer bir hayat standardı yakaladığını ayrıntılı olarak ele alan kışkırtıcı bir inceleme yayımladı. Ona göre, Avrupa hegemonyası varlığını, 19. yüzyıl sanayileşmesiyle birlikte ortaya çıkan "Büyük Yol Ayrımı"na borçludur.⁴ Pomeranz'ın eseri, yeni çalışmaları tetiklemesi ve eski kanıları araştırmacı bir gözle yeniden değerlendirmeye zorlaması bakımından hayırlı olmuştur. Yazarın "küresel iktisadi eşitlik" savı yaşam süresi beklentisi, tarımsal üretkenlik ve bölgeler arası ticaret gibi maddi etkenler üzerinde yoğunlaşır. Halkın değişimi kabullenmesi ve hükümet tepkilerinin esnekliği gibi soyut kavramlar, Pomeranz'ın ilgisini pek çekmez. Çeşitli değişimlerin birbiriyle etkileşime girerek başarılı yeniliklerin önünü nasıl açtığı veya kestiğini de dikkate almaz. Kapitalist kültürün kalbinde bireyin kaynakları denetleme ve projelere girişme yeteneği yatar. İngiltere'nin büyük ve beklenmedik başarısı, bizi başka koşullarda gözden kaçırabileceğimiz görünmez etkenleri araştırmaya zorlar.

Herhangi bir anda yapılan refah ölçümleri değişik ekonomilerin yönü ya da canlılığı hakkında pek fazla bilgi vermez. Geçmişte birçok ülkenin bir süre için parıldadığı, sonra hemen önceki seviyesine gerilediği sıkça görülmüştür. Başlangıçtaki girişimci başarılar, 16. yüzyıldan sonra sadece İngiltere'de durmadan başka yeniliklere yol açtı.⁵ Ekonomik uygulamalar orada birbirlerini karşılıklı destekleyerek göreneğin kısıtlayıcı kanalla-

4 Kenneth Pomeranz, *The Great Divergence: China, Europe, and the Marking of the Modern World Economy*, Princeton University Press, Princeton, 2000. Bu önermeyle ilgili eleştirel literatürün en kapsamlı değerlendirmesi için bkz. James M. Bryant, "The West and the Rest Revisited: Debating Capitalist Origins, European Colonialism, and the Advent of Modernity", *Canadian Journal of Sociology*, sayı 31, 2006. Ayrıca bkz. David Landes, "East Is East and West Is West," *Technological Revolutions in Europe: Historical Perspectives*, ed. Maxine Berg ve Kristine Bruland, Northampton, MA., 1998, s. 19-38. Pomeranz'a daha anlayslı bir yanıt için bkz. P.H.H.Vries, "Are Coal and Colonies Really Crucial? Kenneth Pomeranz and the Great Divergence", *Journal of World History*, sayı 12, 2001.

5 Jack.A. Goldstone, "Efflorescences and Economic Growth in World History: Rethinking the 'Rise of the West' and the Industrial Revolution", *Journal of World History*, sayı 13, 2002.

rından kurtulur ve değişim planlarına ivme kazandırdı. Bu gerçek ulusal üstünlüğü değil, rastlantı ve beklenmedik durumların kapitalizmin oluşumunda ne kadar önemli bir rol oynadığını gösterdiği için etkileyicidir. İngiltere'nin tekilliğini vurgularken, aynı zamanda kapitalizm denen bu yeni devrimci sistemin doğmasının bile ne denli şaşırtıcı olduğunun altını çiziyorum.

İngiltere siyaset alanında parçalanırken iktisat sahasında ilerledi. 17. yüzyıl boyunca anayasa ve din çekişmeleri açık isyana, ardından iç savaşa dönüştü; bunu izleyen cumhuriyet deneyimi de monarşinin yeniden kurulmasıyla sona erdi. Bu bölünmüş otorite dönemi, ülke içinde birleşik ve ulusal bir pazar kurulmasıyla aynı zamana denk düşmüştü. Uzatmalı siyasal kargaşa yüzünden –ya da ona rağmen– yenilikçiler ve işsiz güçsüz takımı, tahılın nasıl yetiştirilip pazarlanacağıyla ilgili kutsal kurallara meydan okuma fırsatı yakaladı. 1688 tarihli siyasal düzenlemeler ülkedeki istikrarı yeniden sağladığında, yeni ekonomik uygulamalar sıkıca benimsenmişti. Bu kurallar öylesine yerleşmişti ki, eskiyi özleyenler bu uygulamaların geleneksel muamelesi görmesinden yakınıyordu.

Ekonomik Değişim ve Analiz

Tarih üzerine düşünürken çoğu iktisatçı ipuçlarını Adam Smith'ten alır. Smith'in *Ulusların Zenginliği* (1776) adlı kitabı, yayımlandığı tarihten önceki iki yüzyıl boyunca İngiltere'nin tanık olduğu ekonomik değişimlerin ilk büyük anlatısıdır. Smith ekonomik gelişimi, zaman içinde ileriye doğru evrilen uzun bir aşamalar dizisi içine yerleştirir. Kapitalizmi, hiçbir güçlkle karşılaşmadan ilerleyen bir süreç olarak gösteren bu tarih yorumu, aslında geçmişten sarsıcı bir kopuş olan bu değişimi doğallaştıran bir köken açıklamasıyla, kapitalizm tarihindeki en büyük ironiyi üretmiştir. Bu görüş kapitalist dayanak çerçevesi içinde düşünen kişilere de bağlıdır. Smith'e göre, kapitalizm kadın ve erkeklerin evrensel "mücadele" eğiliminden doğal olarak çıkmıştır. Oysa bu müstesna kültürel özelliği geliştirmek için ekonomik gelişim gerekliydi. Smith burada sonuçtan neden çıkarmıştır. O ve onun felsefeci meslektaşlarına göre, ekonomik değişim yavaş ama istikrarlı bir şekilde sermaye birikimine yol açmış; bu birikim de işbölümü gibi üretkenliği artıran gelişmelerin maliyetini karşılamıştır. Giyim, beslenme ve davranış biçimlerindeki bütün değişimlerin altında ekonomik erkeğin

–ve muhtemelen ekonomik kadının– yüreği çarptığı için, herhangi bir kültürel ayarlama gerekli görülmemiştir.

İngiltere'deki ekonomik gelişmelerin yerli yerine oturması iki yüzyıl –ya da yaklaşık yedi kuşaklık yaşam deneyimi– gerektirmiş olduğu için, bu gelişmeleri Smith'in tarif ettiği evrim süreci gibi tahayyül etmek mümkündür. Oysa Kıta Avrupa'sında sanayileşme şiddetli bir hızla gelişmiş, erkek ve kadınlar bir insanın yaşam süresinde geleneksel kırsal düzenden koparılıp fabrikalara tıklılmıştı. Karl Marx 19. yüzyılın ortalarında bu karmaşayı gördüğünde, İngilizlerin kapitalizmin doğuşuna getirdiği evrimci açıklamayı kabul edemez. Bu dönüşümü gerçekleştirmek için mutlaka bir zorlama gerektiğine inanır. Bu zorlayıcı gücün izini sürerek, üretimde ortak çıkarlar, özellikle de erkek ve kadın işçileri yeni çalışma modellerine göre örgütlenme gereği etrafında birleşen yeni bir insan sınıfına ulaşır.

Marx'a göre, yoksulları özgürleştiren aletlerinden ve tarlalarından ayırmak kapitalistlerin büyük planında başlıca amaç haline gelmiştir.⁶ Ayrıca Marx, sermaye birikimini geleneksel ekonomi yöntemlerinden uzaklaşmanın ilk adımı olarak tanımlar. Aynı fikirde değilim. Avrupa katedrallerinin gösterdiği gibi, büyük binaları ve yollar, kanallar, yel değirmenleri, sulama sistemleri ve rıhtımlar gibi birçok başka yapıyı inşa etmek için yeterli para vardı. Kültürel sermaye birikiminin, özellikle de üretim yöntemlerini yenileme istek ve bilgisinin kapitalizm tarihindeki yerinin çok daha belirleyici olduğu açıktır. Ve bu birikim, topraklarındaki kömürden nasıl yararlanacağı üzerine oturup kafa yoran bir dükten de, boş zamanından feragat ederek, saldırgan hayvanlardan korumak için tarlasının etrafına çit çeken bir çiftçiden de gelebilirdi.

Fabrika işinin toprak sahibi–yarıcı ilişkisinden çok daha belirgin kıldığı bir olgu vardı: Fabrika sahibi her işçinin emeğinden kazanç sağlıyordu. Fabrika ürünlerinin satışı işçilere düşük maaş, fabrika sahiplerine ise bol kazanç olarak döndü. İşverenler, Marx'ın deyimiyle, emeğin artı değerini söküp almış ve işçilerin yarattığı ama elinde tutamadığı zenginlikten daha fazla yararlanacakları yeni girişimler için sermaye biriktirmişlerdi. İşçiler ile işverenler arasındaki bu ilişkiler, kapitalist toplumdaki sınıf ilişkileri–

6 Karl Marx, *Contribution to the Critique of Political Economy*, International Publishers, New York, 1977, orijinal baskısı 1859 (Türkçesi: *Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı*, çev. Sevim Belli, Sol Yayınları, İstanbul, 1970).

ni doğurmuştur. Marx'ın söylediğine göre, bu yeni uygulamaların failleri, yalnızca kişisel çıkarları doğrultusunda hareket eden “yabancılar” (*outsider*), yani geleneksel toplumların töreleriyle bağı kopmuş kişilerdi. Kapitalistler, ortak siyasal amaçlarının uyuşmasıyla birlikte yerleşik düzene meydan okumuş ve Marx'a göre, değişimin motoru olarak işleyen sınıf mücadelesini hızlandırmıştı. Marx'ın savındaki örtük varsayım, piyasanın sadece kapitalistlerin yararına işlediğidir.

20. yüzyılın başında bir başka ferasetli filozof, Max Weber, Smith ve Marx'ın büyük kuramlarını değerlendirdi ve her ikisinin de olmazsa olmaz bir özellikten yoksun olduğunu belirledi: Her iki düşünür de kadın ve erkeklere, kapitalist uygulamalar hayata geçmeden mümkün olmayacak davranışlar atfetmişti. Weber, kademeli ekonomik gelişme için çok önemli olan değerler, alışkanlıklar ve akıl yürütme biçimlerinin, başka yaşam ritimleri ve her bakımdan farklı bir ahlak dağarcığıyla tanımlanan modern öncesi Avrupa topraklarına nasıl kök saldıgını sormuştur. Bu sorgulama, insan doğasının erkeği (kadından pek az söz edilir), üretkenlik kişisel refahına katkıda bulunduğunda üretken olmaya çabalayan doğal bir pazarlıkçı yaptığını ve durmadan kendini aşmaya zorladığını varsayan Weber öncesi İngiliz iktisatçı ve tarihçilerini neredeyse hiç rahatsız etmemiştir.

İktisat analizcileri Smith'i izleyerek insan psikolojisinde, aralıksız süren ekonomik faaliyete yönelik doğal bir eğilim olduğunu varsaydılar. Weber ise bu kabulü tek bir satırla reddetti: “İnsan fazla, daha fazla parayı doğasından ötürü değil, sadece alıştığı gibi yaşamak ve bu amaç için gerekli olduğu kadarını kazanmak için ister.”⁷ Weber ilginç bir olguyu açıklamakla işe başlamıştı: ekonomik açıdan ilerlemiş ülkeler ile Protestanlığın kesişmesi. Weber, kendi tabiriyle “kapitalizm ruhunun” en iyi ihtimalle 16. yüzyıl Protestan Reformu'nun beklenmedik bir yan ürünü olarak değerlendirilebileceği sonucuna vardı. Reformcuların karşı çıktığı Katolik Hristiyanlığın biçim ve duyarlılıklarını inceleyerek, Protestan önderlerin gerçek Hristiyanların her yerde Tanrı'ya hizmet ettiğine ilişkin öğretilerini ayrıntılarıyla anlattı. Bu insanlar, çalışma ahlakını geleneksel top-

7 Max Weber, *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, çev. Talcott Parsons, önsöz R.H. Tawney, Michael D. Coe, New York, 1958 (orijinal baskısı *Die Protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus*, Archiv für Sozialwissenschaften und Sozialpolitik, Berlin, 1905).

lumun her köşe bucağına zorla sokarken, Papalık dininin birikimlerini kesip atmak için mantık neşterini kullanmışlardı. Weber'in belirttiği gibi, Püritenlerin iş dünyasına getirdiği ahlak ve rasyonellik, insanların alışkanlıklarını değiştirmişti. Püritenler çalışmaya, soyluların esirgediği dini bir nitelik katmıştı. Protestan vaizler, her kişinin selamete incecik bir bağla tutunduğunu vurgulayarak güçlü bir kişisel korku yaymışlardı. Bu korku da, inanç sahiplerinin olaylarda tanrısal eğilimlerin ipuçlarını aradıkları İlahi Takdir konusunda büyük bir merak uyandırdı. Gündelik yaşama ilişkin bu yoğun sorgulama, refahı Tanrı'nın inayetinin bir kanıtına dönüştürmüştü. Weber'e göre, bütün bu etkenler kadın ve erkeği kazara ekonomik gelişmenin failleri yapmıştı.

Her seslenişinde Tanrı'yı yüceltmeye çalışan, ayinlere dayalı bir dinin görkemli rahatlığından sıyrılan Protestan, çağdaş insanın prototipi ve geleceğin baş düşmanı oluvermişti. Weber, daha önceki kapitalizm tarihi tartışmalarındaki yanlışa da parmak basmıştı: Bu tartışmaların başlangıç noktası, erkek ve kadınların eskiyi atıp yerine yenisini koymak için birbirleriyle yarıştıklarına dair sorgulanmamış bir varsayımdı. Yaşadıkları çağın değerlerini geçmiş çağlara yansıtan araştırmacılar, daha fazla para kazanma olasılığına –daha önce hiç yapmadıkları davranışlar ya da gözlerine iğrenç gözüken faaliyetler gerektirse bile– olumlu tepki vereceklerine emin oldukları için insanların dürtülerini incelemeye pek zaman ayırmadılar. Bu varsayım üzerine mantık yürüterek, kapitalizmin Batı'da neden başarılı olduğu konusundaki temel bilinmezleri ortadan kaldırmış oldular.

Weber daha ilk elde Smith'in doğal mübadele eğilimini reddederek, ortada henüz kapitalist piyasa yokken bir piyasa zihniyetinin varlığına inanan Marx'ı da eleştirdi. Smith'e göre herkes, piyasanın maddi ödülleri sayesinde kişisel gelişim amaçlayan bir kapitalistti. İnsanların bu güvenilir yeteneği sayesinde kapitalizm ancak vadesi geldiğinde ortaya çıkacaktı. Marx ise henüz var olmayan bir dünyayı düşleyecek kadar öngörülü, kâr odaklı insanlardan bir kadro kurar. Weber, Smith'in sürekli ekonomik çabasını, doğru varsayılması değil açıklanması gereken olağandışı bir davranış biçimi olarak yorumlar.

Bu Araştırma Üzerindeki Etkiler

Bu güçlü düşünürler (Smith, Max ve Weber), kendilerinden sonra yapılacak tüm kapitalizm incelemelerini önemli ölçüde etkilemiştir. Bir akademisyen olarak, ekonomik gelişimin çalışma ve yaşama biçimimizin yanı sıra maddi dünyamız ve kendimiz üzerine düşünme biçimimizi de değiştirmesi karşısında uzun süre hayranlık duydum. Bütün bu usta kuramcılardan çok şey öğrenmiş olmama karşın, kapitalizmin oluşumunda rastlantıya ve beklenmedik sonuçlara yaptığı vurgudan dolayı en çok Weber'den etkilendim. Kültürel ve entelektüel özelliklerin tarihteki rolüne gösterdiği saygı da beni cezbedi. Kendimi çağdaş ideolojik süreç içinde de konumlandırmam gerekiyor. Bazen çelişkili olsa da, güçlü özgürlükçü eğilimleri olan sola yatkın bir liberalim. İlerlemeci siyasete her zaman yoğun bir ilgi duydum ve kapitalizmin, katılımcılarının kişilikleri ve belirli toplumların amaçlarından bağımsız, kendi ayakları üzerinde duran bir sistem olduğu inancının yanıltıcı olduğu kanısındayım. Ekonominin özerkliğini vurgulayan mekanik modellerin tarafsız olduğu iddia edilebilir; ancak bunlar, önümüzdeki seçenek sayısı üzerine akıllıca düşünme yeteneğimizi gerçekten de azaltmaktadır.

Ders vermeye 1967 yılında San Diego Eyalet Üniversitesi'nde başladım; dolaylı yoldan kapitalizm tarihiyle ilgilenmeye de orada başladım. Üniversitedeki bütün Amerikan tarihi hocaları giriş dersi için aynı kitabı kullanıyordu. Kitap Thomas Hobbes'un *Leviathan*, John Locke'un *Hükümet Üzerine İkinci İnceleme*, Smith'in *Ulusların Zenginliği*, Thomas Paine'in *Common Sense*, *The Federalist Papers*'ından başlayarak, New England'a yerleşen Püritenlerin vaazlarından alınma bir dizi önemli metin üzerinden modern toplumsal düşüncenin köklerini gösteren bir seçkiydi.

Ders vermek kişinin bilgisizliğini ortaya çıkaran önemli bir araçtır. Kişi bir başkasının dersinde not alırken, her şey yerli yerine oturmuş görünür. Geçmişten anlam çıkarma görevi bize düştüğünde ise, boşluklar ve yersiz sözler uyarı ışıkları gibi parlamaya başlar. Hemen fark ettiğim apaçık aykırılık "insan doğası" tanımlarıyla ilgiliydi. Bu 18. yüzyılda kamusal söyleme giren bir terimdir; toplumsal sağduyumuzda yer etmiş kavramlardan kaynaklandığı için insan doğasıyla ilgili fikirlerimiz hiç sorgulanmaz. Yine de insan doğası anlayışımız, siyaset olsun, ekonominin işleyişi olsun, arkadaşlık, evlilik ya da çocuk yetiştirme olsun, inandığımız diğer bütün şeyleri

bastırır. Derslerimde aniden ortaya çıkan sorun, 17. yüzyılda insan doğası tanımlarındaki köklü değişikliğin nasıl açıklanacağıydı. Ders kitabımızın başındaki metinlerde Püriten vaazlar ve Elizabeth döneminden kalma oyunlar, kadın ve erkekleri düşüncesiz ve kaprisli, neredeyse tümüyle habis ruhlu betimliyordu. Oysa hemen yüz yıl sonrasına gidildiğinde, temel insan doğası konusundaki varsayımlar büyük ölçüde değişmişti.

Kadın ve erkeklerle ilgili yeni görüşün en kolay bulunacağı kitaplardan birisi Adam Smith'in *Ulusların Zenginliği*'dir. Ne var ki Smith, insan doğası hakkındaki görüşlerini tartışmasız doğru kabul etmiştir. Dinleyelim: "İnsanı tasarrufa yönlendiren ilke koşullarımızı iyileştirme arzusudur; genellikle sakın ve tutkusuz olmakla birlikte bizimle ana rahminden çıkan ve mezara girene kadar kalan bir arzudur bu." Smith, "her insanın yaşam koşullarını iyileştirmek amacıyla birörnek, sürekli ve kesintisiz çabasından"⁸ söz eder. Smith'in, insanların temel olarak mantıklı ve kişisel gelişim meraklısı olduğu görüşüne nasıl geldiğini hep merak ettim. Bu görüşün, Shakespeare'in yarattığı kahramanlara ya da Püritenlerin "Adem'le birlikte hepimiz günaha girdik" inancına pek uymadığına kuşku yok. Bir yıllık iznimi geçirdiğim İngiltere'de, sürekli demirbaşlarından olduğum British Museum'da farklı türde metinler; 1620'lerden itibaren yazılmış broşürler, iktisat risaleleri, ilanlar ve tavsiye kitaplarındaki ticaret yazılarını okumaya başladım. Bu belgelerin izini yüzyılın sonuna dek sürerek, insan doğasıyla ilgili geleneksel görüşten kopuşa dair bolca ipucu buldum. Çoğu yazarın, siyasi önerilerini insan eğilimlerine ilişkin savlarla ya da çoğu kez eşyanın tabiatı olarak adlandırdıkları kavramlarla karıştırdığını gördüm.⁹

Kültürel Sistem Olarak Kapitalizm

Ekonomik sistemler soyut değildir, ülkenin yasa ve göreneklerine can alıcı noktalardan sıkı sıkıya bağlıdır. Bireysel girişim ve seçimlere dayanmasına rağmen kapitalizm de farklı değildir. Topluma sürekli müdahale eder. Toplumun örf ve âdetleri, arzu ve hırsları yönlendirir. Toplumsal normlar ailedeki kişi sayısını belirler, aile nüfusu da nüfus dinamiklerini etkiler. Ev

8 Adam Smith, *An Enquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, Modern Library, New York, 1937, s. 306, nn 3, 13 ve s. 328.

9 Joyce Oldham Appleby, *Economic Thought and Ideology in Seventeenth Century England*, Princeton University Press, Princeton, 1978, s. 158-170, 199-216, 242.

ve toprak sahipleri, işçiler, tüccarlar ve üreticiler salt ekonomik aktörler değildir, hiçbir zaman da olmanıştır. Her birinin karmaşık toplumsal ihtiyaçları olmuş ve ana baba, tebaa, komşu, cemaat, siyasal parti ya da gönüllü kuruluş üyesi olarak toplumda farklı roller üstlenmişlerdir. Günümüz girişimcileri, şirket yöneticileri, bankacıları, büyük hisse senedi ve bono yatırımcılarını, ortak çıkarları finansal refah olan, özellikle de sermayelerini vergilendirmeden ve şirketlerini yönetmeliklerden kurtarmaya çalışan bir çeşit kapitalist sınıf gibi görebiliriz. Yine de bu erkek ve kadınlar sadece birer kapitalist değildir. Bu insanlar ebeveyn, sporcu, silah sahibi, Katolik, Protestan, Yeşilaycı, iyi yaşam sevdalısı, doğa dostu, çevreci ve sanat destekçisidir.

Bu kitabın başlıca savlarından birisi de kapitalizmin doğuşunun engellenemez, kaçınılmaz bir olgu ya da kader olmadığıdır. Öyleyse bu konuyu neden bu kadar büyütmeli? Kapitalizmin tohumlarının ortaçağda ekilmediği ya da insanların kapitalist zihniyetle doğmadıkları konusunda ısrar etmek niye? Neden? Çünkü bu kavramlar doğru değil. Gelenekten kopuş yaşandıktan sonra kapitalist yöntemlerin insanlık sahnesine çıkışına bir kaçınılmazlık halesi verilmesinden büyük ölçüde onların itici güçleri sorumludur.

Günümüzde kapitalist yöntemlere direnen toplumlar doğaya aykırı görülür. Oysa gerçekte küresel düzenden sapmış olanlar, Avrupalılardı. Bir başka önemli nokta: Dünyadaki ilk kapitalist dönüşümü sonrakiler için model olarak görmemeliyiz, çünkü olaylar bir daha asla aynı şekilde seyretmez. İngiltere'nin yolu göstermesinden sonra kapitalist bir sistem benimseyen ülkelerin, ilk atılım için gerekli olan özelliklerin aynısına sahip oldukları da iddia edilemez. Bu gerçek bugün kapitalizme geçen ülkeler için de geçerlidir. Kopyacılık yenilikçilikle aynı şey değildir.

Çünkü kapitalizmin tarımsal gelişmeler, küresel araştırmalar ve bilimsel yeniliklerle çıkışarak İngiltere'de başlamış olması, bu sistemin insanlık tarihine bir İngiliz lehçesiyle girdiği ve İngiltere'nin 18. ve 19. yüzyıllarda dünyaya yansıttığı iktidar yolunu izlediği anlamına gelir. Bu demektir ki piyasa ekonomisi, İngilizceyi ve onun uzantısı kapitalizmi ikinci dil olarak kullanan ülkelere biraz yabancı kalır. İngiltere'nin komşuları ve rakipleri için, Fransızların 18. yüzyılda "İngiliz mucizesi" olarak adlandırdığı olguyu taklit etmek dışında çok az seçenek vardı. Başka toplumlar kendi kapita-

lizm biçimlerini geliştirirken çoğu zaman bazı görenek ve alışkanlıklarını kapitalizmin dayatmalarından korumaya çalışmışlardır. Afrika, Ortadoğu, Hindistan ve Doğu Hint Adaları halkları kapitalizmle, kaynaklarını sömürmeye gelen Batı Avrupalıların zorlamasıyla tanışır. Kuzey ve Güney Amerika yerlileri gibi bazı halklar da, Avrupalılar gelip yaşam tarzlarını tehdit ettiğinde kabuklarına çekilerek kendi vatanlarında yabancı konumuna düşmüşlerdir.

Kapitalizmin evrensel ilkelerin keşfi değil, tarihsel bir gelişim olarak değerlendirilmesi bir konuya açıklık getirir: İlk kapitalist ülkenin deneyimi benzersizdi. Diğer ülkelerin önündeki olasılıklar dizisi ise keşfedilmeyi beklemektedir. Kapitalizm bir ekonomik sistem olarak bütün toplumu etkilediğinden, her ülke kendi değer ve uygulamalarını kendine göre değiştiriyor ve değiştirecektir. Kapitalizm tarihinde son derecede önemli olan kültür, rastlantı ve zorlamanın rolü gözden kaçırılmamalıdır. Piyasa her kuşakla birlikte değişir, dahası kapitalist gelişimin önündeki olanaklar eskisi gibi hâlâ çok ve çeşitlidir.

Kapitalizm ileriye doğru hamle yaptığında, onun doğal özelliklerini öne çıkarmakta ısrarlı taraftarlar edindi. İnsanın özünde yatan niteliklerden bütün kültürlerin yararlanması doğaldır ve insanın sinesine ekilmiş birçok olanak vardır. Her kültürde tüm insan özelliklerinden yararlanılmaz. Kültür seçici bir mekanizmadır; insanların belirli bir dönemde, belirli bir yerde bir arada yaşayabilmesi için bir yöntem oluştururken çeşitli insan becerilerini ve imkânlarını kullanır. Biyolojinin gelişen bir alanı olan epigenetik, belirli çevrelerin insanlarda gelecek kuşaklara aktarılacak genleri nasıl harekete geçirdiğini inceler. Çevre tetiklemezse gen hareketsiz kalır. Bu biyolojimiz ile kültürümüz arasında, bilinen doğa-besin ilişkisinin çok ötesinde, çok girift bir etkileşim olduğu anlamına gelir. Bütün insanlar bencil olabilir, ama onlara neyin ilginç geldiği, içinde yetiştikleri topluma çok bağlıdır.

Ekonomileri analiz etmek için kullandığımız mevcut yöntem, bunların toplum ve kültürle karmaşık ilişkilerini aydınlatmaz. Profesyonel iktisatçılar, kapitalizmi bir matematikçi kesinliğiyle inceler. Piyasaların nasıl davranacağını açıklamak için matematiksel modeller kurduklarında, herhangi bir toplumsal ilişki kümesinin yaratacağı karmaşayı görmezden gelmeye çalışırlar. Ekonomistlerin bütün kesin öngörülleri *ceteris paribus* (diğer her

şeyin aynı kalacağı) varsayımına dayanır, oysa bu nadiren olur. Felsefeciler, bir kavramdan bir şeyden söz etme biçimi olarak değil de gerçek bir şeymiş gibi söz edilmesine “şeyleştirmek” (*reify*) adını verir. İktisatçılar, konularından uygulamalar, alışkanlıklar ve kurumların bir karışımından ziyade bölünmez bir bütünlüm gibi söz eder. Bu tehlikenin farkındayım ve şeyleştirmeye çok fazla yaklaşmak niyetinde değilim. “Kapitalizm” sözcüğünü cümlelerin öznesi olarak kullanırken, işletmecilerin kâr elde etmek üzere kurduğu bir şirketi ya da bir dizi işletme ve kuruluşu organize etmek için kaynaklarını seferber eden kişiler olarak kapitalistleri kastediyor olacağım.

Yaptığım bütün bu tanımların sıkıcı olduğunu biliyorum, ama açıklık getirmek için biraz sıkılmaya değer. Bu arada, kapitalizme dayandırılabilir tarihsel gelişmeler ile daha eski sistemler birlikte var olmuş olayları birbirinden ayırmak istiyorum. İnsanlar uzun zamandan beri büyük mutsuzluk yaratan toplumsal hastalıklar için kapitalizmi suçlamaktadır. Akla hemen Mahşerin Dört Atlısı (baskı, savaş, kıtlık ve yıkım) gelir. Kapitalistler genellikle sevimsiz amaçları ve açgözlülük, merhametsizlik gibi özellikleri olan kişiler olarak gösterilir. Açgözlülük, Hammurabi Yasaları kadar eskidir. Kapitalizmin tamahkârlığa dayalı, ya da en azından Smith’in dediği gibi, kişinin kendi durumunu iyileştirme arzusuna bağlı ilk ekonomik sistem olduğu ileri sürülebilir. Öyleyse kapitalizm bir bakıma dürüstlüğü yüzünden lanetlenmiştir. Öte yandan, açgözlülük girişimciye zarar da verebilir. Kapitalistler bugün de eskisi gibi açgözlüdür, ama kapitalizmin ayırt edici özelliği, servet yaratmaktaki şaşırtıcı yeteneği olmuştur. Bu servetin gücü geleneksel toplumları dönüştürmüştür ve insan topluluklarının dik-kat çekici başarılarına imza atmasını sağlamaya devam etmektedir.

Hayatta kapitalizmin dokunmadığı pek az nokta vardır ve en şaşırtıcı olanı da kadınlar üzerindeki etkisidir. Kadınların hayatlarını alt üst eden iki dalgadan birincisi sömürü, ikincisi özgürlüktür. Her ülkede, kapitalizmin ilk yıllarında kadınlar evlerinden ve köylerinden koparılmış ve on iki ila on dört saat boyunca canlarından bezinceye kadar çalışmak üzere fabrikalara tıkmıştır. Oysa daha önce bu kadar uzun çalışma saatlerine gerek görülmemiş, talep de edilmemişti.

İkinci dalga, 19. yüzyılda hamileliği önleyici tekniklerle birlikte geldi. Düşük doğurganlık oranları ile gelişmiş yaşam standartları arasındaki bağını her yerde geçerlilik kazandı ve her zaman kadınların yararına işledi.

Günümüzde, kapitalizmin anavatanlarında çiftlerin ülke nüfusunu aynı düzeyde tutacak kadar bile çocuğu yoktur. Kadınlar hemen her meslekte, her işgücünde erkeklere yetişmiştir. Doğum oranları hâlâ düşmekte, yavaş da olsa, aile içi işbölümleri iki ebeveynin çalışıyor olmasına göre biçimlendirilmektedir.

Sömürü değil ama servet yaratma kapitalizme özgüdür. Yine de, ekonomik gücü ve küresel erişimi nedeniyle sömürü, kapitalizmin neredeyse ayırt edici bir özelliği haline gelmiştir. Bu servet yaratma sisteminin imkân verdiği, bazen de düpedüz desteklediği korkunç maceraları ve insani kötülükleri hesaba katmadan kapitalist sistemin yararları övülemez. Kapitalistleri ve kapitalist girişimleri destekleyen yönetimler, Vahiyler Kitabı'nda öngörülen beşeri felaketleri körüklemekle suçlanamaz, ama modern çağlarda yaşanan pek çok illeti, özellikle de başarısından kaynaklananları kapitalizmin tarihine yazmak gerekir. Sanayi Devrimi'ne yol açan keşifler önce kömür, ardından da ham petrol olmak üzere büyük ölçüde fosil yakıt tüketmiştir. Bu durum üretim sahasını büyük ölçüde genişletirken, ekonomileri toprağın besin ve kereste üretimine getirdiği sınırlamalardan kurtardı. Bu amansız devrim zaman geçtikçe doğal kaynak kullanımını ve buna bağlı olarak çevrenin bozulmasını artırmıştır. Cevap verilmesi gereken en acil soru şudur: "Dünya bu kapitalist başarıları sürdürebilecek mi?"

Kapitalizm, 16. yüzyıldan itibaren gün yüzüne çıkan bazı sürekli gerilimler üretmiştir. Toplumun, kıtlığa rağmen zenginlerin aşırılıklarını genelde hoşgörüsüyle karşıladığı yerlerde kapitalizmin servet yaratma yeteneği, ekonomik ve siyasal güç dağılımındaki eşitsizlikleri belirginleştirerek eleştiriye açmıştır. Aynı şekilde, toplumun açlıktan ölme tehlikesiyle karşı karşıya kaldığı durumlarda kabul edilebilir olan hükümet müdahaleleri, katılımcıların en geniş özgürlüğe sahip olması halinde daha iyi işlediği görülen sistemlerde artık istenmez oldu. Piyasa ekonomilerinde devlet düzenlemelerinin bu yokluğu, bugün çok yakından bildiğimiz canlılık ve durgunluk dönemlerini oluşturdu. Bu konular bütün kapitalizm tarihi boyunca su yüzüne çıkamaya devam edecektir. Yaratıkları güçlülere adil çözümler bulunması, sorun olmayı sürdürüyor.

Kapitalist sistemlerde kararların çoğu, sermayeyi elinde bulunduranlar tarafından verilir. Bu girişimler hemen her zaman erkek ve kadın çalıştırmayı gerektirdiğinden, girişimciler işgücü için başkalarına bağımlıdır.

İşçiler de kendilerini ve ailelerini idame ettirecek ücretler için girişimci-
lere bağımlıdır. Topraklarından ve aletlerinden koparılan sıradan kadın ve
erkekler, gündelik yaşamlarını karşılayacak imkânlara sahip değildir ve bu
yüzden emeklerini satmak zorunda kalırlar. Ancak, işlerden söz etme şekli-
miz, bu karşılıklı bağımlılığı her zaman açıkça ortaya koymaz. “Serbest gi-
rişim” terimindeki “serbest” sözcüğü, kapitalizmdeki zorlamayı gizlemek
üzere ideolojik bir amaç taşır. İnsanlar bir işi kabul edip etmemekte serbest
olabilir, ama karınlarını doyurmak istedikleri sürece, çalışma zorunlulu-
ğundan kurtulmuş sayılmazlar. İşverenler, aynı varoluşsal zorlamayı hisset-
mez. Günümüzdeki “serbestler”in (ticaret, girişim, piyasalar) tümü retorik
imalarla öylesine yüklüdür ki, bu terimleri dikkatle kullanacak ve “kapita-
lizm” sözcüğünü temcit pilavı gibi tekrarlamaktan özellikle kaçınacağım.

Kapitalist sistemin özellikleri konusunda aydınlanmış olmak daha akıl-
lı siyasal kararlar vermemizi sağlayabilir. Kapitalizmin hava durumu gibi
doğal değil, kültürel bir sistem olduğunu kabul etmek, Amerikan dış po-
litikasının çerçevesini çizen, “bizim gibi olma”nın evrensel bir buyruk ol-
duğunu varsayan saikleri engelleyebilir. Savunucularının iddia ettiği gibi,
piyasa kendi kendini düzenleyen bir sistem değildir. Ekonominin özerkliği
konusundaki ideolojik varsayımlar, piyasanın bize sadece tek tek bireyler
olarak değil; işçilere yaşayacak kadar ücret ödemeye, herkese sağlık hizmeti
ve iyi eğitim sağlamaya, dünyaya insani yardım yapmaya istekli bir toplu-
mun üyeleri olarak hizmet ettiği gerçeğini kavramamızı güçleştirir. Kapi-
talizmin tahakküm kurmak üzere çıktığı yolculuğun kritik bir noktasında,
kültürel etkilerin ve toplumsal kaygıların önemi, kavramsal bir belirsizliğe
terk edilmiştir. Bu kavramları yeniden gün ışığına çıkarmak zorundayız.

Bu kitapta kapitalizm tarihini sadece siyah ya da beyaz şapkalar giymiş
insanların yer aldığı bir ahlak oyunu olarak sunmaktan kurtulmak istedim.
Her tarih ahlak hisseleri taşıyor olsa bile, tarihçiler taraf tutmak zorunda
değildir. Yine de tarihçinin, ahlaki ilkelerin insanların geçmişte yaptıkları-
nı nasıl etkilediğini anlaması gerekir. İktisatçılar konularına bir bilim gibi
yaklaşmaya ve servet dağılımının ahlaki yönlerini azımsamaya çalışsalar da,
insanların doğru ve yanlışla dair güçlü duygularına aldırmamak gerçek-
lerden kaçmak anlamına gelir. Ekonomik hayat, değerlerimize ve oradan
hareketle politikalarımıza bu kadar yakından temas ederken başka türlü-
sü nasıl olabilir? Demokrasilerde insanlar kapitalizmi daha iyi kavradıkça,

kurumları biçimlendirmede daha olumlu ve etkin bir rol oynayabilir. Bu kitaptaki sözlerim, kapitalizm tarihine ilişkin önermelerimle aynı fikirde olmayanlara kendi kendine hizmet ediyor gibi görünebilir. Bu nedenle bu tarihi, başarılı bir işten ziyade bir niyet olarak sunacağım. Hangisi olduğuna siz karar vereceksiniz.

Bu girişi kapatmadan önce “kapitalizm” tanımımı netleştirsem iyi olacak. Kapitalizm, özel yatırımcıların kâr elde etme zorunluluğu çevresinde dönen ekonomik uygulamalardan kaynaklanan kültürel bir sistemdir. Kâr amacı genellikle işbölümü, ölçek ekonomileri, uzmanlaşma, üretilen malın satılacağı pazarların genişlemesi ve –asıl önemlisi– yenilik gibi üretim verimlilikleri hedefler. Kapitalizm, ekonomik olduğu kadar kültürel bir sistem olduğu için, sadece matematiksel dengelerle ifade edilemez. Kapitalist uygulamalar, başlangıçta bir eleştiri ve savunu sağanağı yaratır. Yatırımcılarca yönetilen bu ekonomide (insanlar ister sermayelerini yatırıyor, ister ürünlerini pazarlıyor, isterse de emeklerini satıyor olsun), rekabet bütün katılımcıları zorlar. Doğal enerjiyi ilkin 18. yüzyılda su ve kömürün ısıttığı buharla dizginleyen yenilikler dizisi, ekonomik gelişmeyi fosil yakıt kullanımına bağımlı kılmıştır. Bir zamanlar sonsuz sanılan kömür ve ham petrol, bugün bize ekonomik sistemimizin sürdürülebilir olup olmadığını düşündürecek kadar azalmıştır.

Amacım son derece tanıdık bir sistem hakkında merakınızı celbetmek. Bu aşinalık, insan doğasının özünde kapitalist bir şey bulunduğu fikriyle birleşerek kapitalizm ile onun ekonomik selefleri arasındaki gerçek çatışmayı gözden saklar. 17. yüzyılda sahneye çıkan kapitalist uygulamalar eski uygulamalardan köklü bir kopuşu ifade ediyordu. Geleneksel toplumdaki kadın ve erkeklerin âdetlerine saldıran bu uygulamaların aşama kaydedebilmesi için, çok elverişli bir ortam gerekliydi. Yeni kapitalist yöntemlerin servet yaratma yeteneği daha sonra bu uygulamaların taklit edilmesini sağladı. Ve “daha fazla” kavramının küstah dinamiği, Batılı girişimcileri dünya üzerinde hammadde ve bunları üretecek işgücü aramaya gönderdi. Bu girişimciler, kapitalizmin getirdiği amansız devrimin araçlarını da yanlarında götürdüler.

2

YENİ UFUKLARDA TİCARET

İspanyollar Kolomb'un Karayipler rotasını izleyerek Eski ve Yenidünya'yı birbirine bağlarken, Portekizliler eski Atlas ve Hint Okyanusları ticaretlerini bir araya getirdi. Arap ve Moğol fetihlerinden sonra, Hint Okyanusu ticareti daha 13. yüzyılın sonunda Asya, Hindistan, Kuzey Afrika ve Avrupa'nın bir bölümüne ulaşmış, ardından da Kuzeybatı Avrupa ve Yenidünya'daki Avrupalı yerleşimlerle temasa geçmişti. Konstantiniyye'deki halifelikçe düzenlenen geniş Doğu Hint ticaret ağı sayesinde baharat, pahalı kumaş ve nadide ağaçlar dolaşıma girmişti. İspanyollar da ülkelerine Yenidünya'dan altın, gümüş ve yerli besinler gönderdiler. Bin yıldan beri ayrı düşmüş dünya insanları sonunda birbirlerine kavuştu. Daha doğrusu, onlarla temas kuranlar meraklı, araştırmacı ve maceracı Avrupalılardı.

Müslüman tacirler doğuya giderek daha fazla girerken inançlarını Çin'e, Hindistan'a, Malay Takımadalarına ve Filipinler'e yaydılar. İslamiyetin yayılmasını durdurmak, Portekizlilere Ümit Burnu'nun ötesine gitmek için dini bir gerekçe sağladı. Malabar Sahili'ndeki Tunuslu tacirler, Vasco da Gama'nın 1498'deki öncü seferine katılan mürettebata, şimdiye kadar yanlarında ne getirdiklerini sorduklarında şu cevabı almışlardı: "Hıristiyan ve baharat". Protestan ruhlarıyla etkiledikleri sayısız Japon, satılmak üzere ibadet amaçlı güzel sanat parçaları üretmeye başladı. Bu parçalarla birlik-

te Hindistan'dan getirilen kaplumbağa kabuğundan yapılmış yarı saydam kâseler, Afrikalı sanatçıların üzerlerine hayvan motifleri kazıdıkları fildişi kaşıklar, yerel zanaatların nasıl hızla küresel ticaretin parçası haline geldiğini göstermektedir.¹

Doğu Hint Adaları'ndan gelen baharatlar, kumaşlar ve kokulu ağaçlar Avrupalıların sadece hayal güçlerini ve damaklarını değil, yolculuk tutkularını da okşamıştı. Tarçın, karanfil, hintceviz ve özellikle biber eklenince yavan yemekler bile nefis ziyafetlere dönüştü. Tuz ve şekerin az bulunur ve pahalı olması nedeniyle çoğu kişi tatsız tuzsuz yemeklerle yetinmek zorundaydı. Lezzet arayışı Hollandalı, Fransız ve İngiliz ticaret şirketlerini Hint Adaları'nın tamamında ticari üsler kurmaya yöneltti. Ağır yükü denizyoluyla taşımak karadan taşımaya göre çok daha kolaydı.

Avrupalılar Roma İmparatorluğu döneminden beri Doğu'ya karadan temas kurmuş olsa da, bu ticari ilişkiler kıtlık ve salgın hastalıklar yüzünden onlarca yıl boyunca kesilmişti. Buna bir de Arap tüccarların Avrupa ticaret yollarını başarıyla kapatması eklendi. Bu tehlikeli ticareti sürdürmek için Marco Polo'nun Venedikli ailesi gibi çok deneyimli tüccarlara gerekliydi. Latin yelkenli tekneler ve yeni keşfedilmiş deniz yolları, ileride deniz üzerinden sürekli temas kurulmasını sağlayacak bu ilişkiyi oluşturmak için Avrupalılara daha ucuz ve daha güvenli bir çözüm sundu.

Diaz'ın Doğu'ya varmasından dört yıl sonra Kolomb'un Yenidünya'ya yaptığı öncü sefer, yeni bir keşifler dizisini tetikledi. Bu yolculuklar Avrupalıları batı yarımkürenin ada ve kıtalarına götürdü, dünyanın aslında ne kadar büyük olduğunu anlamalarını sağladı. Eğitimli kişiler dünyanın yuvarlak olduğunu uzun süredir bilse de, çevre uzunluğunun ne kadar olduğundan habersizlerdi. Meksika ve Peru'nun fethi, İspanyolların Aztek ve İnka madenlerine ulaşmalarını da sağladı; bu madenlerden çıkarılan altın ve gümüş Avrupa'ya akmaya başladı. Daha da önemlisi, Atlas Okyanusu'nu aşan gemiler, okyanusun her iki kıyısındaki toplumları önemli ölçüde değiştirecek hayvan ve bitkiler taşıdı. Kolomb mübadelesi adı verilen bu değiş tokuş, gezegenimizin biyolojik ve botanik türdeşliğini tamamladı.²

1 C.R. Boxer, *Four Centuries of Portuguese Expansion, 1415-1825: A Succinct Survey*, University of California Press, Berkeley, 1969, s. 14; Holland Cotter, "Portugal Conquering and Also Conquered", *New York Times*, 28 Haziran 2007.

2 Alfred W. Crosby, Jr., *The Columbian Exchange: Biological and Cultural Consequences of 1492*, Greenwood Publishing Co., Westport, CT., 1972.

Yazık ki bu mübadele, Yenidünya insanları için ölümcül olan bakterilerle de kapsamıştır. Batı yarımküreye yeni gelen Avrupalılar yanlarında yerli halkın hiçbir savunma geliştirmediği mikroorganizmalar taşıyarak, istemeden bir katliama neden oldular. Hiçbir bağışıklıkları olmadan Eskidünya hastalıklarıyla karşı karşıya kalan San Diego'nun Arawak kabilesi, bir nesil sonra tümüyle yok oldu. Bu ölümcül olgu kendini durmadan tekrarladı: 16. yüzyılda Arawak'larda, 17. yüzyılda Mariana Adaları halkı Chamorro'larda, onlardan 18. yüzyılda Pribilof Adalarındaki Aleut'larda; Yenidünya insanların Avrupalılarla ilk kez karşılaştıkları her yerde.

Tüccarların, korsanların ve deniz komutanlarının yönetimindeki sayısız gemi, bir yandan Kuzey ve Güney Amerika halklarının yalnızlığını bir daha geri vermemek üzere ellerinden alırken, diğer yandan da binlerce Avrupalının merakını canlandırmıştı. Az sayıdaki Avrupalı okurun merakını gidermek için zaman geçirmeden gravürler basıldı. Başlangıçta Cennet Bahçesi'ni tasvir eden taşbaskılar, kaldırıldıkları yerlerden çıkartılıp yeniden basıldı; ancak zamanla Yenidünya'da rastlanan insan, hayvan ve bitkilerin daha doğru tasvirleri piyasaya sürülmeye başladı. Tuhaf varlıklar tarihinde yepyeni bir sayfa açılmıştı.

Doğu ve Batı Hint Adalarına karaya ayak basmadan gitmeyi sağlayan deniz yollarının keşfi, geleneksel Avrupa toplumuna da uygundu. Komutanlık, ustalık, şevk, saldırganlık ve askeri kahramanlık gibi soylu erdemler tümüyle sergilenmiş ve erkeksi cesaret gösterilerinden aynı ölçüde etkilenen halkları sindirip boyunduruk altına almakta son derecede etkili olmuştu. İspanyol maceraları gibi Portekizlilerin başarıları da, askeri kaçamaklara düşkün aristokrat zihniyetine çekici görünmüştür. Alfonso de Albuquerque, soylu İber maceracısının tipik bir örneğidir. Gayri meşru bir ilişkiden Portekiz kraliyet ailesine mensup olan Albuquerque, askerlik hayatına Kuzey Afrika'da Müslümanlara karşı savaşıarak başlamıştı. 1506 yılında elli üç yaşındayken, küçük bir filoyla Ümit Burnu'nu bordanmış, iktidarda kalmalarına yardım ederek yerel hükümdarlardan kaleler inşa etmek için izin almıştı. 1511'de, büyük Malakka pazarını Portekiz kralı adına fethetti.

Bütün bu ticaret, işgal ve sömürgeleştirme karmaşasında birçok kere zindana düşmüş, gemileri karaya oturmuştu. Hükümetinin ısrarıyla 1513'te Aden'e başarısız bir kuşatma harekâtı düzenleyerek, Kızıldeniz sularında

faaliyet gösteren ilk Avrupalı oldu. Mısırlılara kızınca, Nil'in sularının yönünü değiştirerek ülkeyi harabeye çevirmeyi düşündü! 1515'te Hürmüz'ü fethettikten sonra dönüş yolculuğu sırasında denizde öldü. "Portekizli Savaş Tanrısı" lakabından da belli olduğu gibi, Albuquerque benzeri komutanlar modern tüccarlardan çok ortaçağ Haçlılarını andırır.

İspanyol fetihlerinin başrollerinde de, aynı şekilde soylular ve askerler vardı. Kristof Kolomb, Hernando Cortés, Francisco Pizzaro, Juan Ponce de León ve Fernando Magellan gibi gayretli ve korkusuz maceracılar Kanarya Adaları'ndan Filipinler'e kadar uzanan bölgeye İspanyol bayrağını diktiler. Batı'ya giderek Doğu'nun masalsı hazinelerine ulaşma yolları tıkanınca, keşfettikleri toprakları araştırmaya giriştiler. Kolomb'un keşif seferlerinden sonra, İspanya krallığı hızlı hareket ederek Karayipler'de İspanyol yerleşimleri kurdu. 16. yüzyılın ilk yarısında, Meksika ve Peru'da Aztek ve İnka uygarlıklarını fethettikten sonra İspanyollar bir hazinenin –altın ve gümüş madenlerinin– içine düştü. İşçileri zorla çalıştırmayı, örgütlemekten daha iyi becerdikleri için madenlerde kendi adlarına yerli halkı çalıştırdılar. Yerliler direnmeye başlayınca Portekizli köle tüccarlarından Afrikalı köleler ithal etmeye başladılar. İspanyol hazine filoları, yılda iki kez Küba'daki müstahkem şehir Havana'dan hareket edip Atlas Okyanusu'nu aşarak, nakit sıkıntısı çeken Avrupa'ya düzenli bir değerli maden akışı sağladı. İspanyollar sonraları Meksika'nın batı kıyısındaki Acapulco ile Filipinler'deki Manila arasında bir ticaret hattı oluşturdular; Batı'ya gümüş taşıyıp, karşılığında aldıkları ipeği aktarma yoluyla Avrupa'ya gönderdiler. Yenidünya'dan gelen armağanların %10'u doğrudan kraliyet hazinesine gitti.

Portekiz ve İspanya'nın gösterişli keşifleri, 1494'te Papa'yı İber Yarımadası'ndaki iki Katolik monarşi arasında başlayan rekabeti engelleme kararına zorladı. Dünyayı ikisi arasında paylaştırdı! İspanya'nın batı yarımküredeki iddiasını onayladı; tek istisna, Hindistan'a doğru yelken basan bir Portekiz seferinin tesadüfen rastladığı Brezilya'ydı. Portekiz'in hesabına da, Afrika'nın batı kıyısı ve Hint Okyanusu yolu üzerinde kurduğu ikmal merkezlerinin bulunduğu doğu noktaları düştü. Gerisi İspanya'nın oldu. Ne var ki, bu rekabeti Papa bile engelleyemedi. Magellan 1560'larda Filipin Adaları'nı keşfettikten sonra İspanyollar buraya yerleşmeye başlayarak, dünyanın yuvarlak olması nedeniyle iki sınır hattına gerek olduğunu gösterdiler. Portekizliler, İspanyolların daha sonra Doğu Hint Adaları'nı

hedef alan tecavüzlerini durdurmayı başardılar. Başlangıçta İspanyollar Yenidünya'da yerli işgücünü kullanacak *encomienda* yani geniş topraklar işletirken, Portekizliler Hint Adaları'nda ticareti geliştirmeye çalıştılar. 16. yüzyılın sonlarına doğru Brezilya'da şeker plantasyonlarının kurulmasıyla birlikte iki imparatorluk birbirine benzemeye başladı.³ 1580 ile 1640 arasında ortak bir hükümdarları oldu.

İber Yarımadası ülkeleri Avrupa'nın öncüleriydi. Her iki ülke de yeni üslerde müstahkem yerleşmeler kurdu, her ikisi de ticarete egemen olmakta ısrar etti. Öteki Avrupalılar gelip egemenliklerine meydan okuyuncaya kadar İspanyollar 100 yıllık bir tekel oluşturdu; Portekizliler de mümkün olan her yerde tekeller kurdu. Başta Avrupa'nın eski ve geleneksel dokusunda yeni çatlaklar yaratmaktan başka bir anlam ifade etmese de, bu gelişmelerin derin etkileri oldu. Doğu'ya okyanus üzerinden ulaşmak, Avrupa jeopolitiğini değiştirdi; dünya ticaretinde ağırlığı Akdeniz'den alıp Kuzeybatı Avrupa kıyılarını yalayan Atlas Okyanusu'na verdi. 16. ve 18. yüzyıllar arasında ticaret ve fetihlerdeki ivme İspanya ve Portekiz'den Hollanda, Fransa, İngiltere, Danimarka ve İsveç gibi Atlas Okyanusu'na erişimi olan ülkelere kaydı.

Ticaretin Sınırları

Ticaretin merkezindeki değişimlerin dini, pratik, romantik ve siyasal yönleri vardı. Kuzey Amerika kıtasının kuzeybatı köşesindeki Potlaç* törenlerinde, armağan olarak toprak dağıtıldı. Krallar istedikleri mal ve hizmetleri vergi ve harçlarla sağladı, fatihler ise haraç topladı; ama en kalıcı etkiyi paraya, araçlara ve muhasebeye dayanan ticari alışverişler yaptı.

Takas yoluyla mal alışverişi, MÖ 4. binyılda Mezopotamya Deltası'nda kurulan ilk yerleşmelerden bu yana yapılmaktaydı. Ancak tüccarlara karşı yerleşmiş önyargılar yüzünden, ticaret 18. yüzyıldan önce dar bir toplum-

3 Leonard Y. Andaya, *The World of Maluku: Eastern Indonesia in the Early Modern Period*, University of Hawaii Press, Honolulu, 1993, s. 151; Sanjay Sunrahmanyam, "Holding the World in Balance: The Connected History of the Iberian Overseas Empires, 1500-1640", *American Historical Review*, sayı 112, 2007, s. 1367-68.

* Kızılderililerin baharda kutladığı ve farklılıkların kalıcı olmaması yani eşitsizlikleri önlemek amacıyla ellerinde kalan giysi, yiyecek ve içeceklerin bir araya toplanarak kabile yaşlılarının denetiminde herkese eşit şekilde dağıtıldığı bayramın Şilok dilindeki adı (ed.n.)

sal alana sıkışmıştı. Tüccarlar para kazanmakla özdeşleştirilirdi, yoksa soylular gibi yargıçlık yapmak, ordular yönetmek, diplomatik görevler almak, şiir yazmak ya da köylüler gibi insanları doyurmakla değil. Ticari faaliyet önemliydi, ama yapanı lekelerdi.

Aristokratlar ticaretle uğraşanları küçümsemekle kalmaz, ekonomik kalkınmayı destekleyen özelliklerin tam tersi nitelikleri teşvik ederlerdi. Yaşamak için çalışmak zorunda olanları aşağılarken kendilerini aylaklığa adanlardı. Kira ve benzeri ayrıcalıklardan geçinir ve bu parayı kendilerini, masalarını ya da mülklerini güzelleştirecek şeylere harcarlardı. Çoğu kez, vergi ve kiradan aldıklarının fazlasını harcarlar; böylelikle ödenmemiş faturalardan sonu gelmeyen, bazen de miras kalan borçlar yaparlardı. Esnaf ya da zanaatkârlardan pek azı başlıca müşterilerinin öfkesine hedef olmak isteyeceği için de, bu hovardalıklarının cezasını çekmezlerdi.

Soylu ve seçkin aileler modern öncesi dünyanın ünlüleriydi. Eğitim-leri, zevkleri, üsulları ve göz kamaştırıcı varlıklarıyla büyük halk kutlamalarına renk katarlardı. Yargıda, kilise veya orduda yüksek görevler için adaylar sadece onların arasından çıkardı. Herhangi bir ekonomik artıdeğer için ilk talep hakkı onlarını. Tüccarlar yeterince güçlü olmadıkları için çıkarlarını gerektiği gibi koruyamazdı. Güvenilmez tapu senetleri, ağır vergiler veya mallarına doğrudan el konmasıyla her şeylerini yitirdikleri sıkça görülürdü. Yöneticilere yakın olanlar, böylesi yüklerin sonuçlarını pek düşünmezdi. Yine de ticaret, istediğini zorla almak yerine başka bir seçenek sunduğu için uygarlaştırıcı bir etken olarak görülürdü.

Örneğin 16. yüzyıl Avrupa'sında, toplumun en üst sınıfındakilerin konumlarını kalıtım yoluyla edinmesi aileye büyük önem kazandırır. Önemli olan "ne yaptığın" değil, "kim olduğun"du. Soylu ailelerde doğan kadın ve erkekler bu kalıtsal statülerinden utanmak bir yana, soylarını tanrısal düzenin bir kanıtı olarak görüp kutsarlardı. Egemenlik hakları doğuştan gelirdi. Şehir oligarşisinin yönettiği Venedik, Floransa, Ceneviz veya Amsterdam gibi 16. yüzyıl kent devletlerinde bile, aristokratik değerler büyük saygı görürdü. Toplum üç grup tanırdı: ruhban sınıfı, aristokrasi ve avam. İnsanlar seçkin azınlık ile sıradan çoğunluk arasında bölünmüş bir dünyada, eşitsizliğin doğal olduğuna inanırdı. Hayvanlar âlemindeki aslanlar ile farelere baktıklarında, doğadaki hiyerarşinin bir kanıtını görürlerdi. Bu düzenin doğru olduğuna dair, tohumları çocuklukta atılan güçlü bir

duygu edinmişlerdi; bugün kendi inançlarımız bize nasıl inandırıcı geliyorsa, bu duygu da onlara inandırıcı gelirdi.

Kapitalizm tarihinde eski ticaret alışkanlıklarını sanayi üretimindeki yenilikten ayrı tutmamızın nedeni, dikkatimizi kapitalizmi varlığa getiren değişiklikler üzerinde yoğunlaştırmaktır. Ticaret tek başına bunlardan biri değildir. Tüccarlar ucuza alıp pahalıya satarak zengin oldu. Bazen talihleri yaver gider, beklenmedik bir para kazanır ya da geçici kıtlık dönemlerinden istifade ederlerdi. Kapitalizmden kaynaklanan servet ise başka bir şeyden, üretim yoluyla elde edilen kârlardan geldi. Makineleri üretim sürecine dahil etmek büyük sermaye gerektirdi, ancak makineler üretimde verimliliği artırarak çok daha büyük kârlar sağladı. Makineler çalışan işçilerin verimliliğini artırdığı için, makineye yatırılan sermaye yatırımcıyı zengin etti. Büyük servet yaratma özelliği kapitalizmi önceki ekonomik sistemlerden ayırdı; işgücünün yeniden örgütlenmesi ve yeni ürünleri satın alacak tüketici havuzunun genişlemesi de onu öncekilerden farklı kıldı. Avrupalıların 16. yüzyılda yerleştirmeye başladıkları, dünyayı sarıp sarmalayan ticaret ağları, kapitalistlerin mallarını satabilecekleri yerlerin sayısını hızla artırdı. Kapitalizm hız kazanırken Avrupalı yatırımcılar oldukları yerde durmadılar. Avrupa'nın ticaret imparatorluklarının rotasını izleyerek dışa açıldılar.

Genişleyen ticaret yollarının ve ortakların önemi çok da abartılamaz herhalde; bir kapitalizm tarihinde ticaretle ilgili belirtilecek kilit nokta, kapitalizmden yüzyıllarca önce de var olduğu ve kapitalizm olmasa da gelişmeye devam edeceğidir. 16. yüzyılda Doğu'ya ve Yeni Dünya'ya yapılan seferler arasındaki belirgin bağlantıları görebildiğimiz için, sanki biri diğerini izlemek zorundaymış gibi, ticaretin gelişimini 18. yüzyılda buhar makinesinin icadıyla ve dünyaya tamamen açılmış bir kapitalizmin doğmasıyla doğrudan bağlantılandırma eğilimi gösteririz; oysa hayatta kaçınılmazlık yoktur. Aynı şekilde, geleceğin bize neler getireceğini de kesinkes bilemeyiz. 17. yüzyılın ortasında yeni pazarlar açılırken insanların bir dizi harika makinenin, bin yıldır hüküm süren çalışma yöntemlerini değiştireceğine ya da yakında yeni bir insan ve toplumsal yapı tanımlamasının uzun süredir onlara yol gösteren geleneksel bilgeliğin yerini alacağına inanmaları için hiçbir neden yoktu.

Avrupa Hâkimiyeti

Portekizlilerin gelişinden önce, Doğu Asya ticaretinin farklı ırk ve dinden olan katılımcılarının tümünün ortak yaklaşımı, denizin hiç kimseye ait olmadığıydı. Bu görüş yeni gelenlerle birlikte değişti. Portekiz kralı Malabar Sahili, Seylan, Malakka ve Hürmüz'ün denetimini sağlayan Albuquerque'i unvanlara boğdu. Portekiz, 1509'da Mısır filosunu yenerek Hint Okyanusu'ndaki donanma üstünlüğünü ele geçirdi. Bölgede Portekiz'den başka güçlü bir donanma kuvvetine sahip tek ülke Çin'di; o da rekabet alanından çekilince, Portekizliler –ellerinde tutabildikleri her yeri tekellerine almakta aynı ölçüde kararlı olan– Hollandalılar, Fransızlar ve İngilizlerin gelişine kadar neredeyse bir yüzyıl boyunca ticaretin büyük bir kısmını kontrol ettiler.

Osmanlı İmparatorluğu muhtemelen birçok bakımdan Portekiz'den daha ileriye, ama Portekiz daha çabuk ve manevra kabiliyeti daha yüksek gemileriyle üstünlük sağlamıştı. Baharat almak için uğradıkları Malakka'da –arada bir görülen– düşmanca tutumla karşılaşmalarında güce başvuruyor, Malay Takımadaları hükümdarları arasındaki rekabet kargaşasından yararlanmak için askeri üstünlüklerini kullanıyorlardı. Portekizlilerin yeni taktikleri deniz savaşıyla ilgilenenler için büyüleyicidir. Önceki gemiler aslında asker nakil gemileriydi. Çatışma anında toplarını birkaç kez ateşlemekle birlikte, asıl çabaları gerekli manevraları yaparak askerlerin düşman güvertesine çıkmasını sağlamaktı. Portekizliler bu yöntemden kaçındılar. Gemilerini düşman gemilerini dövecek topların dizildiği birer deniz platformuna dönüştürdüler; gemilerinin rüzgâra karşı gitme özelliği yüzünden doğrudan saldırıya uğramaktan korkmadılar.⁴

Baharat ticaretinin denetimi bir altın, gümüş ve güç karışımı gerekiyordu, ama Portekizliler kârlı ticaretlerinde hiçbir zaman tümüyle tekel oluşturmaları bile Doğu denizleri için yeni bir yasa yürürlüğe koyarak bunu başarmışlardı.⁵ Bir milyon nüfuslu bir ülke olan Portekiz, bu sularda uzun süredir gidip gelen Çinlilere, Araplara ve Venediklilere kısa zamanda istediklerini kabul ettirdi. Afrika'ya Avrupa aletleri ve silahları, Çin'e altın

4 M.C. Ricklefs, *A History of Modern Indonesia*, University of Illinois Press, Bloomington, 1981, s. 21.

5 Kenneth Pomeranz ve Steven Topik, *The World That Trade Created: Society, Culture and the World Economy*, 2. baskı, M.E. Sharpe, Armonk, NY, 2006, s. 16-18.

ve gümüş, Japonya'ya Çin malları, Avrupa'ya da baharat ve ipek taşıdılar. Afrika'nın her iki kıyısında, mallarını depolayıp gemilerini onarabilecekleri müstahkem şehirler kurdular: doğuda Mozambik ve Mombasa; batıda Elmina ve Luanda. Her gelene karşı savundukları elli kadar yerleşme sayesinde dünyanın her yeriyle baharattan köleye kadar her türlü ticareti yaptılar.

Hükümdarların kucağına fazla gayret göstermeden bu kadar çok hazinenin düşmesi sık görülmezdi. Olağanüstü kârlı baharat ve gümüş ticareti, kraliyet ailesinde ölçüsüz alışkanlıklar doğurdu. Hem Portekiz hem de İspanya'da vergiler yüksekti; servet paylaşımı da bir avuç kişinin zevk-ü sefaya daldığı, birçok yoksul işçi ve köylünün hayatta kalmaya çabaladığı geleneksel modeli izledi. İki güçlü kral, Ferdinand ve Isabella'nın torunu V. Karl (Şarlken) ve 1556 ile 1598 arasında İspanya'ya hükmeden oğlu II. Felipe, bu sonu gelmeyeceğe benzeyen külçe akışıyla ne yapacaklarını çok iyi biliyorlardı. Avrupa'da egemenlik kurmak ve artık Doğu'da Osmanlı Türkleri, Batı'da da Protestanların tehdidi altındaki Katolik inancının üstünlüğünü korumak için Türklere, Fransızlara, İtalyanlara, Protestanlara ve hatta papalara karşı savaş açacaklardı. Bu arada kendi imparatorluklarında baş gösteren ayaklanmaları bastırmak için de paraya ihtiyaçları vardı, çünkü Hollanda halkı bağımsızlık için 1580'li yıllarda uzatmalı bir isyan başlatmıştı. İngiltere tahtına sapkın bir kraliçe oturdu. Portekiz ve İspanyol krallıklarının 1580'de birleşmesi, ekonomisi durgunluktan çıkamayan İspanya'yı siyasal açıdan daha güçlü kıldı.

Okyanusları aşacak gemi talepleri, İspanyol tersanelerinin yüzünü güldürdü. İspanya'nın yün endüstrisi de kralın desteğiyle gelişmişti, ama kraliyet bürokrasisi düzenli bir gümrük, geçiş ücreti ve vergi tarifesiyle tüccarlar, üreticiler ve çiftçilerin çoğunu süründürdü. İspanyol krallığının yaygın sapkınlık korkusu, tebaalarının 16. yüzyılın büyük bölümünde seyahat etmelerini güçleştirmişti. Kitap ithaliyle ilgili yasaklar, fikirlerin olduğu kadar girişimlerin de serbest dolaşımını engelledi. İspanya aristokrasisi değişime direndi, taht da abartılı düzenleme ve vergilerle yeni sanayileri boğdu. İspanyol sanayisi, zirvesine 1560 yılında ulaştı. Daha sonra da İspanyol şehirleri tarlaları kadar bereketsizleşirken, İspanyol tüketicilerinin ihtiyaçlarını karşılayan İngiliz, Fransız ve Hollandalı zanaatkâr ve tüccarların mallarına olan talep arttı.

Girişimin çekiciliği, topluma nüfuz etmiş olan ticarete yönelik aristokratik küçümsemeye üstün gelemedi. İspanyol hidalgoları, o zarif beyefendiler, yaşam tarzlarını korumak için hatırı sayılır siyasal nüfuzlarını kullandılar. Yurtiçi fiyatlara tavan uygulayarak iç kârı kısıtladılar, bir yandan da ülkeyi ucuz ithalata açtılar; bu tutum da kendi zanaatkârlarını zora düşürdü. Monarşi, değerli Merinos koyunları her kış kuzeydeki dağlardan sıcak güneye indiğinde tarlalarındaki ekinleri tehlikeye giren İspanyol köylüsüne de aynı ölçüde ilgisizdi. Koyunların tarlalara girmelerini engellemek için devletçe açtırılmış patikalar vardı. Ama çobanların loncası Mesta, şikâyetlere kulak tıkadı; yün ticaretinin getirdiği yüksek vergilerden payına düşeni alan kral da yasaları uygulamaktan kaçındı.

Dönemin genel tarihi yazılsa, İspanya ve Portekiz'in önemli ölçüde dikkat çekeceği açıktır; ne var ki bu kısa kapitalizm tarihinde onların katkısı azdır. Bu ülkeler ne kendi topraklarında ne de uzak yerleşimlerinde hidalgo, şeref ve kahramanca eylemlerin kavram dünyasından öteye geçmezler. Miguel de Cervantes'in 1605'te yazdığı *Don Quixote*, İspanyollar için iktisadi başarısızlık anlamına gelen özellikleri somutlaştırır. Don Quixote'un yel değirmenini güçlü bir düşman sanması, belki de geçmişe saplanıp kalmış İspanyol soylularının bu iyi huylu enerji kaynağının üretkenliğini bile fark edememesinin Cervantes tarafından ifade ediliş biçimidir.

Canlı başarı öyküleri dinlemeye öylesine alışmışız ki, farklı bir anlatı, gelecekte çok geçmişe sadık bir öykü düşlemekte güçlük çekeriz. İspanya ve Portekiz'in başına gelenler, daha önce Roma, Asya veya İslam dünyalarında yaşanan refahın sona ermesinden çok da farklı değildir. Olanlar hep aynıdır: kısa süreli enerji patlamalarının ardından, yükselmekte olan bir başka gücün kaynakları, kurumları ve iç çelişkilerinin koyduğu sınırları aşmasıyla kaçınılmaz hale gelen bir çöküş. Yükselen ve çöken imparatorlukları konu alan bu öyküler, tarihin döngüsel olduğuna ve değişimin başarıları sürekli kılmaktan çok felaket getirdiğine ilişkin güçlü inancı pekiştirir.

Portekiz ve İspanya, kendileri için önemli olan konularda başarısız olmadı; imparatorlukları diğer güçlerden daha uzun süre ayakta kaldı. Şaşırtıcı olan, denizcilik, keşifler ve ticaretteki olağanüstü başarılarının kendi toplumlarını bu kadar az değiştirmesidir. İspanya, 1571'de Yunan kenti Lepanto (İnebahtı) yakınlarında Osmanlıları yenerek (o savaşta Cervantes

de çarpışmıştır) İslamın yayılmasını durdurdu, ama kendi toplumunun yeniden yapılanmasına müsamaha göstermedi ya da gösteremedi.

Atlas Okyanusu sularında, resmi ya da gayriresmi savaşlar yoğun ve şiddetli olmaya başladı. İspanya daha 1564'ten itibaren Yenidünya'dan kalkan altın ve gümüş filolarını konvoylar halinde Sevilla'daki Ticaret Odası'na* getirdi. Kuzey ve Güney Amerika'dan nisan ve ağustosta yelken basan konvoyların bu seferleri yüz yıl kadar sürdü. Chesapeake'teki yerleşimde yetiştirdikleri tütün yağmacıların dikkatini çekecek kadar değer kazanınca İngilizler de konvoy oluşturdu. Avrupa'da yayılan savaşlar, açık denizdeki saldırılara bir ölçü meşruluk kazandırdı, çünkü bütün ülkeler düşmanın ticaret gemilerini yakalamaları için sahiplerine gemilerini silahlandırma-ları için korsanlık fermanı (izin belgesi) verdi. İki ülke savaş halinde olduğu sürece, hükümet izniyle korsanlık yapan gemiler çoğu zaman ülkenin silahlı güçlerinin parçası oldu. Hollandalı, İngiliz ve Fransız korsan gemileri İspanyol yerleşmelerini düzenli olarak yağmaladı, İspanyol gümüş konvoylarında başıboş kalan gemileri pusuya düşürdü, iki seferinde bütün filoyu teslim aldılar. Henüz kendilerine ait sömürgeler kuramamış olan bu ülkeler, öncülerin kârlarını un ufak etti.

İngiliz dünyasının en ünlü izinli korsanı, Karayipler'deki İspanyol yerleşmeleri ve gemilerine sürekli saldıran Sir Francis Drake'ti. Bir seferinde Santo Domingo'yu ele geçirmiş, kölelerini serbest bırakıp şehri yakmış, limandaki gemileri batırmış ve şehri İspanyollara iade etmek için dolgun bir fidye almıştı. 1572 yılında, Filipinler'e giden silahsız İspanyol gümüş filosuna saldırmak için Ümit Burnu'nu dolaşarak Pasifik Okyanusu'na girmesi İngiliz halkını coşturmuş; İngilizlerin Protestan kraliçesi Elizabeth, uzun süre İspanyol kralının hedefi olmuştu. İspanya'yla İngiltere arasında savaş patlak verdiğinde, Drake bir kez daha izinli korsan olarak işbaşına geçti. Yirmişer gemilik iki filonun komutasında Güney Amerika'nın İspanyol Yenidünya İmparatorluğu olarak bilinen kuzey kıyısını yağmaladı. Bir başka korsan, Henry Morgan, Karayipler'deki İspanyol topraklarına saldırmak üzere düzinelerce gemi ve binlerce korsan seferber etti. Barışı bozduğu için tutuklandı, ama yeni bir savaş çıkınca cezası ertelendi; şövalye unvanı alıp İngiltere'nin yeni Jamaika sömürmesine komutan olarak atandı.

* Casa de Contratación. Casa de las Indias olarak da bilinir. İspanya'nın Yenidünya'daki imparatorluğuna mal sağlayan kuruluş ve ticaret merkezi (ed.n.)
Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

Avrupa'nın savaşı devletlerinin barış antlaşması imzaladığı böylesi durumlarda, Morgan gibi hükümetten izni olan korsanlar, kraliyet koruması olmadan tüccar gemilerine saldırmaya başladılar. Hint Okyanusu ticaretini denetleyen Portekizli denizciler gibi Drake de, yenisinden çok eski düzeni temsil ediyordu. Doğu ve Yenidünya yönündeki yeni ticaretten yararlanan 16. yüzyıl korsanları, üstün tasarımlı gemiler geliştirmişlerse de, eski çağlarda Akdeniz'i haraca kesen Fenikelilerden pek farklı değillerdi. Doğu Hint Adaları'ndan gelen baharat ve ipek ticareti, böylesine bir ödül bütün bir seferin masrafını karşılayacağı için korsanlara çekici görünüyordu. Türk korsanları Akdeniz'deki gemileri rahat bırakmadılar; gerçi daha sonra Trablus'taki paşalar resmi anlaşmalarla haraç almanın çok daha kazançlı olduğunu fark edeceklerdi. Korsanlık Kızıldeniz'de, Hint Okyanusu'nda, Malakka Boğazı'nda ve Güney Çin Denizi'nde de gelişmişti; ama en cazip olduğu yer, İspanyolların ülkelerine altın ve gümüş taşıdıkları Karayipler'di.

Bir an için tarihte ileriye doğru bir sıçrama yaparsak, yasal ticaret hacminin yükselmesiyle, ticaretin makul ve tümüyle orta sınıf özelliklerinin kendini göstermeye başladığını görebiliriz. Tüccarlar değerli yüklerini korsanlara kaptırmaktan, gemilerini kaybetmemiş olsalar bile yüksek sigorta primleri ödemekten usanmıştı. Büyük ticaret şirketleri mallarına uygulanan keyfi el koymalara karşı korunma istedi. Ünlü Kaptan Kidd'in hayatı buna güzel bir örnektir. 1696 yılında, Kızıldeniz'de İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası gemilerini korumak için işe alınan William Kidd, New York dışına çıkınca korsanlıktan daha çok para kazanabileceğini anladı. Kendi gemisini batırdı, Fransız bandıralı bir gemi seçti ve korumakla görevlendirildiği gemilere saldırmaya koyuldu. Hükümet sonunda tüccarların şikâyetlerini dinledi. Dört yıl sonra döndüğü New York kentinde yakalanan Kidd yargılandı, hüküm giydi ve resmi makamların korsanlığa tolerans göstermeyeceğini herkese kanıtlamak amacıyla idam edilmek üzere Londra'ya gönderildi.⁶ Artık hükümetlerin görevi, denizleri yasal ticaret için güvenli kılmaktı. Yağmalama eylemleriyle Karayip Denizi'ndeki denizcilere dehşet saçan Korsan Kabasakal lakaplı Edward Teach, korsanlığı bıraktıktan sonra Kuzey Carolina kolonisinin valisi huzurunda on dördüncü karısıyla evlendi!

6 Robert C. Richie, *Captain Kidd and the War against the Pirates*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1986.

İspanya ve Portekiz'in gösterdiği en büyük başarı komşularına kapıları açmaktı. Bunu ekonomik gelişme olarak değerlendireceksek şayet, bunun bayrağı Hollanda, Fransa ve İngiltere'ye geçer. Doğu ve Batı Hint Adalarıyla yapılacak ticaretin kazançları bu tehlikeli girişimleri göze alınmaya değer kıldığı için, bu sulara önce korsan ya da kaçakçı olarak girdiler. Fransız, Hollanda ve İngiliz hükümetleri her iki İber imparatorluğunu da denetleyen İspanyol monarşisiyle başa çıkabilmek için, 17. yüzyılın başında yasal ticaret şirketlerine imtiyaz hakkı verdi. Kâr ihtimali yüksekti. Yenidünya'nın cazibesine kapılan bir diğer İngilizin, Sir Walter Raleigh'in belirttiği gibi, "denize hâkim olan, ticarete de hâkim olur; dünya ticaretine hâkim olan, dünyanın zenginliklerine ve dolayısıyla dünyanın kendisine hâkim olur."

Atlas Okyanusu, ölçek bakımından hızla küreselleşen ticaret dünyasının ana güzergâhı haline geldi. Avrupalı tüccarları her yöne götürecek sulara ulaşım kolaylığından önce İspanya ile Portekiz, sonra da Hollanda, Fransa ve İngiltere yararlandı. Bu coğrafi yeniden konumlanmadan en fazla zarar görenler İtalyan kent devletleri, Türkler ve Hint Okyanusu'nun girift ticaret ağında faaliyet gösteren diğer Müslümanlardı. Venedik 16. yüzyılın ilk yarısına kadar donanması ve ticaret filosu olmayan İngiltere'ye filolar dolusu tüccar gönderdi. İngilizler kendi ticaret şirketlerini kurup, dünyanın dört köşesine gemilerini göndermeye başladığında değişti. Bütün bunlar 1600 yılında kraliyet fermanıyla kurulan İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası, Endonezya merkezli baharat ticaretine girmesi Hollandalılar tarafından engellenince Surat, Bombay, Kalküta ve Madras'ta yerleşmeler kurdu. 18. yüzyıla kadar Hindistan'ın büyük bir kısmını denetimi altına almayı başardı. Avrupa'nın Uzakdoğu'ya zorla girmesinden sadece İngiltere ve Hollanda kazançlı çıktı.

İç Savaşın Etkisi

İngiltere ve Hollanda'nın başarısı, bu ülkelerin iç siyasetindeki gelişmelere yakından bakmayı gerektirir. O dönemde tanrısal bir lütuf olarak görülmesi de, hem İngiltere hem de Hollanda, Yenidünya ve Doğu Hint Adaları'nda İspanyol ve Portekiz egemenliğine karşı çıkarken aynı zamanda daha fazla ulusal özerklik için savaş vermişti. Hollandalılar, İspanyol Habsburg İmparatorluğu'ndan bağımsızlıklarını kazanmak için seksen yıl

boyunca savaşıyordu. Hollanda 16. yüzyılın sonunda bağımsızlığını kazandıktan sonra (resmen 1648’de tanınır) Avrupa’nın en zengin ülkesi oldu. Ama bu refah, birbirini izleyerek kapitalizmi bir sistem olarak tanımlayan örgütsel ve teknolojik değişimlere dönüşmedi. Hollandalılar, İngiltere’nin yenilikçi gelişmelere doğru açtığı yoldan gitmeden hallerinden memnun ve mutlu bir şekilde semirdiler. Gerçekten 19. yüzyıla kadar Habsburg İmparatorluğu sınırları içinde kalan gelişmemiş komşusu Belçika bile Hollanda’dan önce sanayileşecekti. Zenginlik, kapitalist gelişmenin bu ilk aşamalarında İspanya ve Portekiz gibi dışa kapalı toplumların kapılarını açmaya yetmedi; Hollanda’nın zenginliğiye sürekli yeniliğe dönüşmedi.

İngiliz hükümeti 1620’li ve 1680’li yıllar arasında kargaşa içindeydi. Kral idam edilmiş, parlamento dağıtılmış, tahta başka bir kral geçirilmiş, tacın kalıtım yoluyla geçmesi reddedilmiş; bütün bu gelişmeler 1688’deki sözde Muhteşem Devrim ile son bulmuştu. Anlaşmazlık temelde siyasi olsa da, iktisadi konular da karşıt tarafları tanımlamaya yardımcı oldu. Kral İngiltere’nin en büyük toprak sahibiydi; bu yüzden tıpkı toprak sahibi aileler gibi onun da geliri yıllık hasada göre değişiyordu. Ne var ki, kral benzersiz ayrıcalıkları sayesinde tekel imtiyazları, beratlar ve şirket fermanları gibi başka gelir kaynaklarına da sahipti. Satabileceği en kârlı “armağan” bir ürünün, ticaretin hatta tütün denetimi ya da gümrük vergisi tahsilatı gibi bir devlet hizmetinin resmi kontrolü için verilen izin belgeleri idi.

Kral I. James, tekel imtiyazı vermenin kendi gelirini artırmak için en kolay yol olduğunu fark etmişti. Bir araştırmacının belirttiği gibi, 17. yüzyıl başında ortalama bir İngiliz, “tekel tuğlalarıyla inşa edilmiş... tekel kömürüyle ısınan” bir evde oturur, “giysilerini tekel kemeriyle, tekel düğmeleri ve tekel iğneleriyle tutturur... Tekel tereyağı, tekel üzümü, tekel ringası, tekel somu, tekel ıstakozu yerdı.”⁷ Bu tekellerin sahipleri, söz konusu malların tek satıcısıydı ve ürünlerine alıcının verebileceği en yüksek fiyatı koyuyordu.

Hangi dönemde yapılsın yapılsın, böylesine savurgan bir imtiyaz satışı büyük yük olurdu; ne var ki iç ve dış piyasaların genişlemesiyle, tekeller ticaretin tüm biçimini bozmuştu. Soylular bile ticari girişimlerin, özellikle

7 Christopher Hill, *The Century of Revolution, 1602-1715*, Routledge, Edinburg, 1961, s. 32; ayrıca bkz. Joyce Oldham Appleby, *Economic Thought and Ideology in Seventeenth-Century England*, Princeton University Press, Princeton, 1978, s. 32-35.

de İngiltere'nin prestijini artıracak kolonilerde yapılanların çekimine kapılmıştı.⁸ İngiliz hükümdarları alışılmamış vergiler, imtiyaz ve beratlarla ne kadar çok para toplarsa, ekonomik sorunlar parlamento tartışmalarına o kadar sık konu oluyordu. Kraliyet imtiyazı savunucuları eski ticaret geleneğinin taşıyıcılarının güvenilirliğinden söz ederken, ekonomik mantıktan çok duygulara sesleniyorlardı. İktidara yakın olanlar, iktisadi faaliyeti toplumsal dayanışmaya tabi kılan eski ideale atıfta bulunuyordu; parlamentoya taze kan getiren tartışmacılar ise, yeni terimler kullanarak yeni bir ekonomik düzenin parçaları olarak hasat, kira, ticaret ve vergilerden söz ediyorlardı.

İngiltere'de kral, geleneğe bağlılığı ve keyfi güç kullanımını temsil etmeye başladı. Tekeller ve kapalı meslek birlikleri sadece kralın tasarrufundaydı. Parlamento üyesi İngiliz seçkinlerinden büyükçe bir bölümü (durumları düzelen toprak sahipleri, ticaret şirketi üyeleri, kumaşçılar), tekeller ve diğer iktisadi hastalıklar üzerinden yapılan tartışmalar sayesinde ortak çıkarlarını fark etmişti. İktisadi sıkıntılar, siyasal konulara dönüştü. Konuyu çok basite indirgeyerek, ekonomik gelişmelerin ardındaki güçlerin İngiliz İç Savaşı'na neden olmasa bile, çatışmanın sonunda hangi tarafın galip geleceğini gösterdiği söylenebilir.

17. yüzyılda halkın huzursuzluğu çok uzun sürdüğü için, ekonomik kısıtlamaları denetlemek için gerekli siyasal gücü zayıflatmıştı. Kitabına uygun –hatta saygın– bir yasa çıkarmak başka bir şeydir, kaçınmak için güçlü nedenler varken yasayı uygulamak başka bir şey. İngiltere'nin siyaset ve kilise önderlerinin dikkatleri uzun halk hareketlerine odaklanmışken, girişimciler yurtiçindeki nakliye sistemlerini güçlendirdiler, sömürge ürünlerini pazarladılar ve Londra'yı dev bir pazara çevirdiler. Yetkililerin başka konularla meşgul olduğu bu otuz yıllık dönemin sonrasında, kısıtlamalara karşı gelmenin ülke yararına olduğunu çok kişi savundu. Resmi yönlendirmenin azalmasıyla gayriresmi bir işbirliği sistemi hâkimiyet kazandı. Kısıtlamalardan bazılarının kaldırılmasından sonra görülen ticari canlanma, iktisadi hayatın serbestleşmesi taraftarlarının artmasını sağladı. Hollanda ve İngiltere'de tüccarlar ve üreticiler, daha öncekinden çok daha büyük bir siyasal güce ve daha yaygın bir etkiye sahip oldu.

8 Robert Brenner, *Merchants and Revolution: Commercial Change, Political Conflict, and London's Overseas Traders, 1550 - 1653*, Princeton University Press, Princeton, 1993.
Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://ranteey.org>

Hollandalılar bağımsızlıklarını kazandıktan sonra, her eyaletin genellikle önde gelen tüccarlar arasından seçilmiş bir naip tarafından yönetildiği gevşek bir konfederasyon kuruldu. Siyasal ve ekonomik gücün bu ademi merkeziyetçi karışımı, hükümetin Hollanda'daki ticari çıkarların arkasında sıkıca durmasını sağladı. Bağımsızlıkta ısrar edenler sadece kuzey eyaletler ve Hollanda'nın çoğunlukla Protestan olan kuzey komşularıydı. Hollandalı liderler tüccarlara ve üreticilere koruma sağlamanın ötesinde serbest limanlar, sağlam tapu belgeleri, davaları sonuca bağlamak için etkili yasal yöntemler, okullarda muhasebe eğitimi ve acentelere deniz sigortası yapma yetkisi vermek gibi ekonomiyi güçlendirici önlemler aldılar.

Ekonomik Model Olarak Hollanda

İspanyol birlikleri Hollanda'yı yitirmemek için Antwerp'i yerle bir ettiğinde, kentin ünlü bankerleri çözümü kuzeye, Amsterdam'a gitmekte buldu. Ödemeler ile malları mıknaş gibi üzerine çeken Hollanda Avrupa'nın finans merkezine dönüştü. 1609'da kurulan Amsterdam Bankası diğer yerlerde verilenin yarısı kadar faiz oranları sundu. Hollanda her türlü duruma ve müşteriye uygun kredi çözümleri geliştirince, esneklik bir kez daha galip geldi. Defedilmiş İspanyol hükümdarları bile borç almak için eski sömürgelerine başvurdu. İspanyol monarşisi zamanla Hollandalı bankerlere öyle borçlandı ki, Atlas Okyanusu'nu konvoylar halinde aşan ünlü gümüş filosu doğrudan Amsterdam'a gitti. Habsburg İmparatorluğu'nda kalan ve halkı çoğunlukla Katolik olan eyaletler daha sonra birleşerek bağımsız Belçika'yı oluşturdu.

Hollandalıların refahına herkes şaşırmıştı. Kuzey Denizi boyunca uzanan kent ve kasabalara tıkmış 2 milyon insan nasıl olmuştu da bütün güçlükleri aşmış ve zengin olmuştu? Ticaretlerinin belkemiği sıradan bir balıktı: ringa. Ringa kolayca kurutulur ve her mevsim bulunabilen bir protein kaynağı olarak, protein sıkıntısı çeken dünyada büyük talep görürdü. O dönemlerde yapılan bir tahmine göre, balıkçılık yüzlerce gemisiyle yarım milyon Hollandalı kadın ve erkeğin geçim kaynağıydı; bu sayı zanaat işleri, toptancılık ve finans alanlarında çalışanların sayısına neredeyse eşitti, tarımla uğraşanların ise iki katıydı. Loncalar balıkçılık sanayisini sıkıca denetler, balıkçıların hükümetçe konulmuş kalite standartlarına uymalarını sağlardı. 17. yüzyılın ilk yarısında 1.000'i aşkın Hollanda gemisi Baltık

ölkelerinden tahıl getirirdi; bu sayı İngiliz gemilerinin on üç katıydı.⁹ Hollanda'nın başarısı İngiltere'de bu başarıyı açıklayan broşürlerin basıldığı bir küçük ev endüstrisi başlattı.

Birleşik Eyaletler Cumhuriyeti ya da Felemenk Cumhuriyeti* gemi yapımında da öne çıkmıştı. Gemi ustaları ringa, tomruk ve tahıl gibi ağır yükleri taşımak için salapurya denilen altı düz bir tekne geliştirmişti. Hollandalılar Kuzey Denizi'ndeki tünelerinden hareketle Atlas Okyanusu üzerinden Yenidünya kolonilerine, Afrika'nın batı kıyılarına, Ümit Burnu'nun çevresinden dolanarak Doğu Hint Adaları'na ulaştılar. Ringa, demir, tomruk, tahıl ve tuz gibi aktarması kolay temel maddelerle işe başlayan Hollanda tüccarları, dünya nüfusunun almak ya da satmak istediği her şeyle ilgilendiler. Kurdukları ticaret filosu aynı dönemde Portekiz, İspanya, İngiltere, Fransa ve Avusturya bandırası taşıyan gemilerin toplamından büyüktü.¹⁰

Robinson Crusoe'nin yazarı Daniel Defoe, Hollandalılar için zekice bir tanımlama yapar: "ticaretin aracıları, Avrupa'nın finansör ve simsarları." Devam eder: "Tekrar satmak için satın alırlar, göndermek için getirirler ve yaygın ticaretlerinin en büyük bölümünü dünyanın her tarafından mal tedarik edip bunları tüm dünyaya sunmak oluşturur."¹¹ Oysa Hollandalılar sadece tüccar değil, aynı zamanda usta zanaatkârlardı. Diğer ölkelerin yetiştirdiklerini ya da madenlerden çıkardıklarını işler ve bu mallara kattıkları değerlerden yüksek kâr sağlardı. Ham yünü alıp boyalı kumaş haline getirirler; tomruklar onların elinde zenginlerin yemek odalarını süsleyecek lambriye dönüşür; ülkenin sayısız matbaasına iyi kalite kâğıt üretirler; tütünü sarıp nefis purolar yaparlardı. Mal ve yolcu nakli için kanallar inşa

9 C.R. Boxer, *The Dutch Seaborne Empire: 1600-1800*, Alfred A. Knopf, New York, 1970, s. 43-44.

* Felemenk: Kuzeybatı Avrupa'da Ren Irmağı çevresindeki "Çukur Ülkeler"de yer alan şimdiki Hollanda ile Belçika'nın kurulmasına kadar varlığını sürdüren kontluk ve dükalıklara verilen ad. 1579-1795 arasındaki Felemenk Cumhuriyeti 1814'ten sonra Hollanda Krallığı'dır (ed.n.)

10 Lynn Hunt, Thomas R. Martin, Barbara H. Rosenwein, R. Po-chia Hsia ve Bonnie G. Smith, *The Making of the West: People and Cultures, a Concise History*, 2. baskı, Bedford Books, Boston, 2007, s. 494.

11 Daniel Defoe, *A Plan of the English Commerce: Being a Compleat Prospect of the Trade of This Nation, as Well as the Home Trade and the Foreign Trade*, Londra, 1728, s. 192. Alıntılayan Charles Wilson, *The Dutch Republic and the Civilization of the Seventeenth Century*, McGraw-Hill, New York, 1968, s. 20.

etmiş olmaları, karmaşık projelerin finansmanı ve uygulanmasında da usta olduklarını gösterir. İşkelelerine yanaşan ticaret gemileri hareketli ormanları andırır; rıhtımları ve ambarları sandıklar, variller, fiçılar ve paketlerle dolup taşar; gidip gelen vinçler Çin ipeği, Baltık tahılı, Newcastle kömürü, İsveç madenlerinden bakır ve demir, İspanyol tuzu, Fransız şarabı, Hint baharatı, Yenidünya'dan şeker ve tütün, İskandinavya'dan tomruk boşaltırdı. Yenidünya'ya satmak için Batı Afrika'dan alınan köleler asla Hollanda'ya getirilmezdi.¹²

Hollanda'ya komşu toplumlardaki soyluların, para kazanmaya böylesine düşkün insanlardan küçümseyerek söz ettiklerini belirtmeye gerek yok. Onların gözünde Hollandalılar kaba, açgözlü ve terbiyesiz insanlardı. Hollandalı kadın ve erkekler kanaatkârlıklarıyla tanınırdı; evlerine de bağlıydılar. Kendileri ve evleri için süsler oyan, tasarlayan ve üreten yüzlerce sanatçı ve zanaatkârı desteklerlerdi. Hollandalı sanatçılar sıradan işler yapan sıradan insanları resmederken yepyeni üsluplar geliştirdiler. Soylu hamilerden yoksun kalan sanat, gelişen ve zenginleşen orta sınıfta yeni müşteriler buldu; bu kişiler oymacıları, kitap tasarımcılarını ve müzisyenleri de destekledi. Rembrandt ve Vermeer gibi sanatçılar sayesinde Hollanda, kültür alanındaki ezikliği üzerinden attı.

Hollandalıların ticari girişkenliğinden Portekizlilerin de canı yandı. Portekizliler "Etiyopya, Hindistan, Arabistan ve İran ticaretinin fatihleri, denizlerin efendisi" olmakla övünürken, Portekiz gemilerine mürettebat yazılan Hollandalı denizciler, döndüklerinde bu geniş ticaret imparatorluğuyla ilgili bilgiler getirdiler. Portekiz denetiminin iddia ettikleri kadar etkili olmadığını anlattılar.¹³ Daha ağır hakaret, Hollandalıların 1635 ve 1644 yılları arasında Brezilya'nın en zengin bölgelerini zapt etmesiydi; Hollanda bu istilanın bedelini İspanyol gümüş filosuna el koyarak ödedi.

Hollanda'nın çoğu ticaret girişimi gibi, Java'daki ilk girişimi, bir grup yatırımcı ortaklaşa finanse etti. Sıkıntılı geçen ilk yolculuğa rağmen Hollandalılar, üç gemilik küçük filoyla tüm girişimin masraflarını karşılayacak kadar biberle döndü. Hollandalı tüccarlar arasındaki rekabet on yıl içinde on iki sefer daha yapılmasına neden oldu. Bu durum Hollanda parlamentosunu, 1602 yılında Magellan Boğazı'nın batısıyla Ümit Burnu'nun do-

¹² *Age.*, s. 27.

¹³ Boxer (1970), s. 22.

ğusu arasında kalan bölgede ticaret tekeli verilmek üzere, Hollanda Doğu Hindistan Kumpanyası'nı* kurmaya sevk etti. Şirket aynı kararla, Hollanda Cumhuriyeti adına faaliyet göstermeye de hak kazandı. Çok etkileyici görünse de bu ferman aslında bir av izniydi; Hollandalıların iddialarını kanıtlamaları gereken yer, Doğu Hindistan adaları ve suları olacaktı. Yirmi yıl sonra Hollanda Batı Hindistan Kumpanyası† kuruldu; bu şirket de Batı Afrika ve Yenidünya'daki ticaret tekeli ald. Bir önceki modeli gibi bu kuruluş da ordu ve donanma bulundurma, faaliyet alanı içinde savaş yapma ve bölgede idari ve adli görevler üstlenme hakkına sahipti.

Hollandalılar bir nesil sonra Malay Takımadaları'nın başat gücü olmayı başardılar. Şaşırtıcı bir yetkinlikle Portekizliler geriletildi; berikiler de 20. yüzyıla kadar kalacakları birkaç müstahkem mevkiye çekildi. Hollanda Doğu Hindistan Kumpanyası, Amboyna'da İngilizlerle savaşmak zorunda kaldı; bölgede tek Avrupa gücü olma iddiasındaki ciddiyetini göstermek için on İngiliz tüccarını kılıçtan geçirdi. İngilizler Hindistan'a geçti. Hollandalılar Asya içinde de ticarete başladı. Yerel mallar karşılığında aldıkları biberi, Çin ve Japonya'da lüks eşya, altın ve gümüşle değiş tokuş ettiler; bunun da çoğunu, daha fazla sefer gerçekleştirmek üzere ülkelerine gönderdiler.¹⁴ Asya bölgeleri Avrupa ülkeleri gibi sürekli kıtlık çekse de, Çin ve başka yerlerdeki hızlı nüfus artışı bu ticaretin yaygınlaşmasını sağladı.

Artık baharat üreten adaların merkezini denetleyen Hollandalılar, kendi aralarında acımasızca savaşan yerli hükümdarların dostluğunu kazandı. Kumpanya 1619'da merkezini Cava'ya taşıdı; fethederken yıktıkları Cava şehrine, eski bir Germen kavmi adı olan Batavia ismini verdiler. Takımadalar, Hollandalıların uygulamaya çalıştığı denetime sık sık müdahale eden onlarca özerk devlet barındırıyordu; bu nedenle girişken bir ticaret politikası olarak başlayan hareket, bir fetih programına dönüştü. 1670 yılına gelindiğinde, yerel hükümdarlara baş eğdirme görevi tamamlanmıştı. Baharat ticareti hâlâ öylesine kârlıydı ki, Çinli ve Avrupalı rakipler pazarın bir köşesini ele geçirme girişimlerinden vazgeçmedi; biber, şeker, kahve, çay, ipek ve kumaş ticaretine girmeye çalıştılar. Buna rağmen Hollanda Doğu

* Vereenigde Oost-Indische Compagnie (ç.n.)

† Geootroyeerde Westindische Compagnie (ç.n.)

14 Jan DeVries, "The Limits of Globalization in the Early Modern World", *Economic History Review*, s. 14.

Hindistan Kumpanyası, 17. yüzyılın ortasından 19. yüzyıl ortasına kadar hem Japonya'yla yapılan ticarete hem de karanfil, hindistancevizi ve tarçın ticaretinde tekeli elinde tuttu.¹⁵

Hollanda'nın iç ve dış ticareti, sürekli olarak kendini yenileyen kentsel bir oligarşi tarafından denetleniyordu. Bağımsızlık elde edildikten sonra, naipler Habsburg döneminden artakalan Katolik aristokratları ortaçağ şahtolarının içine tıktı. Naipler ve tüccar dostları, onu aşkın başarılı kenti yönetiyordu. Hollanda'da ticari çıkarları olan kişiler, geleneksel dini inançların uygulanmasını hoşgörünün ticari yararlarına yeğleyen dini önderleri uzaklaştırmak istediler. Bunda da başarılı oldular. Ticaretin çok dilli doğası uyarınca, naipler gelen herkesi dostça karşılayıp, etnik ve dini ayrımlara bakmaksızın ticareti kolaylaştırmaya çalıştılar.

Hollanda muhaliflere, özgür düşünürlere ve çok sayıda aykırı fikirli kişiye sığınak sunarak entelektüel bir merkez haline geldi. Okuryazar oranının yüksek olması ve çevre ülkelerde yasaklanmış yazıları basma özgürlüğü, Hollanda'da kitap ticaretinin gelişmesini teşvik etti. Amsterdam'da oturan yaklaşık 100 bin kişinin üçte biri yabancıydı ve bunlar arasında Portekizliler, Yahudiler, Belçikalılar ve Avrupa'nın farklı yerlerinden gelen sığınmacılar vardı. Dini özgürlüğe susamış zanaatkârlar, halihazırda mevcut olan zengin el becerisi havuzuna kendi hünerlerini kattı. 17. yüzyıl insanı, arı kovanı benzetmesini pek severdi. Hollanda da bu benzetmeye gerçekten uyuyordu; ülkenin çekiciliğine kapılan sanatçılar, yazarlar, filozoflar ve zanaatkârların tümü fikir ve yeteneklerin birbirini döllemesinden göneniyordu. Bu benzersiz arı kovanında asla kargaşa çıkmazdı, çünkü Hollanda'yı yöneten naipler, düzeni en az kâr kadar koruyordu.

Ticaret ve Toplum

16. yüzyıl ticareti, daha fazla servet yarattığı ve para değiş tokuşuyla taşranın derinliklerine uzandığı için, etkisi önceki ticari girişimlere göre daha yaygın olmuştu. *Conquistador*'ların İnka ve Azteklerden çaldığı gümüşlerin akışı, Avrupa'da 100 yıl sürecek bir enflasyonu tetikledi. Bu enflasyon, Shakespeare'in Portia'sının betimlediği yağınur gibi, herkese aynı ölçüde düşmedi. Bu durum toprak sahipleri gibi kiraya bağlı olan eski sabit gelirli-

15 Boxer (1970), s. 94.d

lere zarar verdi. Ücretler de fiyat artışlarının gerisinde kaldı, ama enflasyon girişimciler için itici güç oldu. Doğu Hindistan ticaretiyle uğraşanların kârları da arttı. İngiltere, Fransa ve Hollanda'dan yelken basan tüccarlar, bir yıl sürecek yolculuklarına çıkarken, yanlarında alacaklarına karşılık mal ve para götürdüler; döndüklerinde ise taşıdıkları ipeğin, baharatın, değerli taşların ve kokulu ağaçların fiyatlarının ayrıldıkları zamana oranla önemli derecede arttığını gördüler.

İngiltere'de ticaret, kral ailesinin başını çektiği aristokrat bir topluluk içinde filizlenmişti. Hıdalgoların ticaretle uğraşan herkesi küçümsedikleri ve nüfuzlarını kullanarak tüccarlara hadlerini bildirdikleri İspanya'nın tersine, kâr amaçlı girişimlere ilgi gösteren birçok İngiliz soylusu vardı. İngiltere'nin yerleşik düzeni hiyerarşik ama açıktı. Toplumda başka yerlerde rastlanmayan bir akışkanlık görülüyordu. İngiliz soylu sınıfının bir diğer ayırt edici özelliği de şuydu: Dük olsun, kont, marki ya da baron olsun, ailenin soyluluk unvanı sadece büyük oğula miras kalırdı.

İspanya, Portekiz ve Fransa'da bir kan aristokrasisi varken, İngiltere'de soyluluk tek bir erkek soyuyla sınırlıydı. En büyük erkek çocuk aile unvanını taşıyor, kardeşleri sade vatandaş sayılırdı. Unvanlı soylular ve seçkin sınıfın diğer üyeleri arasına hafif bir çizgi çekilmişti. Örneğin Winston Churchill, Marlborough Dükü'nün en küçük oğlu olmasına rağmen sade vatandaş sayılıyordu. İngiltere ve Fransa arasında bir sarsıcı fark da, soysuzlaştırma (*derogation*) kavranıydı: Fransa'da ticarete bulaşan bir soylu unvanını yitirebilir, ama İngiltere'de aristokrasinin geniş bir kesimi statüsünü kaybetme tehlikesi yaşamadan ekonomik yatırımlarda bulunabilirdi.

Anonim ticaret şirketleri, parası olan birçok kişiye çekici gelen yeni bir finans uygulamasıydı. İtalyanlardan ödünç alınan bu ortak girişim biçimi, İspanya ve Portekiz'de bilinmiyordu. Faal tüccarlardan oluşan ticaret şirketlerinin tersine, anonim şirket ortakları şirketin belirli sayıda hissesine ortak olurdu. Bu İngiliz centilmeni ya da leydisine, içinde bilfiil görev almadan kârlı bir girişime katılma fırsatı veriyordu. Kraliyet fermanıyla kurulan böyle düzinelerce şirket, bölgelerarası ticaretin sınırlarını zorladı.

İngiliz aristokrasisinin üyeleri, koloniler kuran ya da İngiltere'nin dünyadaki konumunu pekiştirecek ticaretlere öncülük eden şirketleri yeğlemekte kararlıydı. Ticaret, toplumun en yüksek çevrelerinde temsilciler bulunduruyordu; Avam Kamarası üyeleri arasında tüccarlar da vardı. Bu

sayede İngiliz yasaları, diğer ülkelerde yerleşmiş olan donup kalmışlığın aksine hızlıca değişiyordu. İngiltere’de yüzyıllar önce güvence altına alınan özel mülkiyeti koruma yasası, icatlar gibi yeni entelektüel mülkiyet biçimlerini kapsayacak şekilde esnetilmişti. 1624 tarihli Tekeller Yönetmeliği, yeni cihaz patentlerinin geçerliğini on dört yılla sınırlayarak mucidin ödülü ve halkın yararlı cihazlara erişim hakkı arasında bir denge kurmuştu. Yasa, yatırımcıları paralarını riske atmaya teşvik etmek amacıyla şirket hisseleri gibi yeni mülkiyet biçimlerini de tanıdı.

Gelişen dünya ticaretinin özel bir dinamizi kendini en fazla İngiltere’nin ilk sömürgesinde, Atlas Okyanusu’nun uzak tarafında Virginia Kumpanyası tarafından kurulmuş, Avrupa hayatının yaşandığı o kırılgan ileri karakolda gösterdi. İspanya’yı örnek alan yatırımcılar altın ve gümüşten, olmazsa baharattan, sandal ağacı ve inciden hatırı sayılır kâr beklentisi içindeydi. Her hissedar, şirketin Londra’da yapılan yıllık toplantısında bir oya sahipti ve herkes hissesinin karşılığını taksitle ödüyordu. Ancak sonunda, 1607’de ilk yatırımda koloniye gönderilen insan ve malzemenin kısa zamanda tükendiği görüldü. Jamestown’daki sömürgeciler, ülkeye geri gönderilecek kadar değerli bir şey bulamadılar. Başarısızlık başarısızlığı izledi; ölüm oranı korkunçtu. Hissedarlar hisselerinin karşılığını ödemeyi durdurdu. Şirket para toplamak için bir piyango çekilişi düzenledi; ikramiye olarak da elindeki tek serveti, toprağı dağıttı. Tam o sırada sömürgecilerden biri, Kızılderili prensesi Pocahontas’la evli ciddi İngiliz genci olarak hatırlanan John Rolfe, melezlemeyi başardığı bir tütün cinsine Orinoco adını verdi. Orinoco, çok beğenilen İspanyol tütünuyla yarışacak kalitedeydi.

Rolfe’un melezi bir patlama yarattı. 1620’li yıllarda, tütünün yarım kilosu iki ila üç şilinden alıcı buluyordu; Virginia Kumpanyası hissedarlarının tütün plantasyonlarına para ve insan (birkaç kadınla birlikte) akıtmasına yetecek kadar yüksek bir fiyatı bu. Önceki yerleşimciler ile yeni gelenler daha fazla tütün ekmek için yarıştı. 1618’de 22,5 ton olan ihracat miktarı sekiz yıl sonra 135 tona fırladı. Tarım, Chesapeake Körfezi’ne dökülen gelgitli nehirlerin kıyısına yayıldı. Talepten doğan bu canlılığın ardından gelen kaçınılmaz fazlalık sonucunda, Virginia tütününün yarım kilosunun fiyatı 1620’lerdeki tutarın yirmi dörtte birine düştü. Aşırı güven sahibi kâr avcılarının bağımsız kararlarıyla neden oldukları iflaslar, kapitalizmin daimi bir özelliği olacaktır. Ne var ki, bu düşüşün ardından yeni bir yükseliş gelir.

Fiyatlar düşünce, tütün alabilecek tüketici sayısı hızla arttı. Bütün bunlar, öncü girişimlerin amaçlanmamış sonuçlarının kusursuz bir örneğidir. Çiğnemelik ya da içmelik tütün talebinin artması, fiyatların yeterince düşmesi durumunda tütün alacak geniş bir tüketici topluluğundan yararlanmak için üretim giderlerini kısmayı gerektirdi. Üreticiler birkaç yıl içinde bunu başarmanın bir yolunu buldular.

Portekizliler, Hollandalılar ve İngilizlerin gerisinde kalmak istemeyen ve Fransız Doğu Hindistan Kumpanyası'nın (*La Compagnie française des Indes orientales*) desteğini alan Jean de La Roque adlı cesur ve kararlı bir Fransız, yüzyıllardır Habeşistan (bugün Etiyopya) ve Yemen'in yamaçlarında özel olarak yetiştirilen kahvenin ticaretini Ortadoğu'dan tek başına çekip aldı. Kızıldeniz'den Ümit Burnu'nu dönerek Fransa'ya ulaşması iki yılı buldu. Sürenin uzunluğuna rağmen denizyolunu yeğleyerek nakliye masraflarını azalttı. Kahve yüksek fiyatı nedeniyle 17. yüzyılda lüks maddeler arasında sayılsa da, Avrupalıların içmeye can attıkları bir lüks içecekti. Sonraki on yıl içinde kahve fidanları, Fransa yönetimindeki Martinique Adası ile Fransız Guyana'sına gönderildi. Hollandalılar Cava'da, İspanyollar Kolombiya'da, Portekizliler de bugün dünya üretiminin üçte birini ihraç eden Brezilya'da kahve yetiştirdi. Bütün bu coğrafyalardaki gelişmeyle, kahve fiyatları çarpıcı biçimde düştü. Tıpkı tütünde olduğu gibi, artık birçok Avrupalı güne mis kokulu bir kahveyle başlayabilecekti.¹⁶

Sıradan insanlar toplumun yüksek sınıftan kişilerine katılarak tüketim zevklerinin peşinde koşunca, sayılarıyla girişimci karakterini değiştirdiler. Geriye dönüp baktığımızda, fiyatlardaki bu iniş-çıkış döngüsünün, istemeden de olsa pazarı yeni ürünler için genişlettiğini görebiliriz. Yatırımcılar fiyatlar yükselince artan kârlara, sıradan halk ise fiyatlar düşünce çıkan fırsatlara dikkat kesildi. Sıradan insanların tüketici haline gelmesiyle mal hacminde yaşanan artışın anlamı, bu yeni zevkleri karşılama faaliyetine başarıyla katılan ülke ve bireylerin servet ve gücündeki inanılmaz yükselişlerdi. Toplum da alttan gelen baskıyla yaşamaya alışmak zorundaydı. Her zaman bir ekonomik sistemden çok daha fazlası olan kapitalizm, Avrupa'da varlığını sürdürmesini, ne kadar derine kök salmış olursa olsun, değer ve gelenekleri değiştirmesine borçluydu. Bu uyum yeteneği, kapitalizmin Batı'daki anavatanlarının ötesine sıçramasında önemli bir etken olacaktı.

16 Pomeranz ve Topik (2006), s. 80-83.

Hedeflenmeyen ve Beklenmeyen Sonuçlar

Avrupalıların Rönesans'larını yaşadıkları 16. ve 17. yüzyıllar, Hindistan'da Babürlü İmparatorluğu'nun ve Çin'de Ming hanedanının en ışıltılı dönemleriydi. Ordusuyla Viyana kapılarına dayanmasından da anlaşılacağı gibi, Osmanlı halifeliği hâlâ Avrupa topraklarıyla birlikte dünya ticaretini denetlemeyi umuyordu. Hem Avrupalı Hristiyanlar hem de Müslüman Osmanlılar, birbirlerinin yaşam tarzlarını egzotik ve çekici buluyorlardı. Bir İran soylusunun evinde kesme camdan süslü İtalyan vazoları, lake kutular bulunabilirdi. İşleme sanatı ve seramik teknikleri Suriye ve Irak'tan geliyordu. Müslüman sanatçılar, Avrupalıların kraliyet portrelerinde gördükleri doğalcı üslup ve yağlı boya tekniklerini taklit ediyorlardı. İlk temastan yüzyıllar sonra, Avrupa'nın kitap ve kutularında İslamın geleneksel kuş ve bitki motifleri görülüyordu. Kültürel aracılık görevini bazen misyonerler, bazen de tüccarlar üstlenirdi.¹⁷ Avrupa daha seküler hale gelirken, din İslam dünyasında etkisini artırıyor; böylelikle bu yöntem ve duyarlılık değiş tokuşunun etkileri çok farklı oldu.

Hem Virginia hem de kapitalizm tarihinin erken dönemlerini renklendiren amaçlanmamış bir gelişme daha vardı. Kumpanya iflas edince, kral Virginia'yı kraliyet sömürgesi ilan etti. Başlangıçtaki hissedarların çoğunun elinde kâr payı yerine çıkarılan toprak beratları kaldı. 17. yüzyılın ortalarına doğru, Virginia yıllık tütün hasadından düzenli kâr elde eden kendine yeterli bir sömürgeye dönüşünce, bu hissedarlar sandıklarına istifledikleri beratları çıkarıp toprak talep ettiler. Plantasyon kurmak için çoğu kez biraz parayla birlikte genç bir akraba gönderdiler. Tam da sözleşmeli hizmetkâr emeğine bel bağlamaktan vazgeçip köle satışına yönelmeye başladığı sırada, Virginia'ya taze sermaye girişi oldu.

İngiltere ve Hollanda gibi Fransa da, İspanya ve Portekiz'in hovardalığından yararlandı. Fransız zanaatkârlar İber Yarımadası'ndaki müşterilerine en iyi kalite kumaşlar, deriler, basılı eserler, mobilya ve şarap sundular. Tıpkı İngiltere ve Hollanda gibi Fransa da, İspanyolların hemen ardından Yenidünya'ya kâşif ve yerleşimci gönderdi. O dönemde Fransa, Avrupa'nın en büyük ordusuna ve en görkemli kraliyet sarayına sahipti. Dönemin insanlarından çoğu, Fransa'yı dünyanın belli başlı güçlerinden biri olarak

17 Holland Cotter, "When the Islamic World Was Inspired by the West", *New York Times*, 28 Mart 2008.

görüyordu. Oysa ülkenin Güneş Kral XIV. Louis'yle özdeşleşen görkemi, kralın haleflerinin yönetiminde ülkenin en önemli zaafı haline geldi.

Fransa, etkileyici kraliyet kurumlarını ayakta tutacak kaynaklarını tüketmişti. Hem güçlü olmak, hem de rakipleriyle yarışmak zorunda kalmak Fransa krallarını hanedan ve din hedefli savaflara itti. İngiltere ada olmanın coğrafi avantajından yararlandı. 17. yüzyılda kurduğu güçlü donanma, ülke ticaretine –ne kadar muhteşem olursa olsun– herhangi bir ordunun verebileceğinden çok daha fazla destek verdi. Bir sonraki yüzyılda Portsmouth'taki tersaneler, ülkenin en büyük işyeri ve önemli bir kömür ve hırdavat tüketicisi olacaktı.¹⁸ Görkemli ordusu gibi donanmasını da saray kadınlarının huzurunda denetleyebilseydi, XIV. Louis'nin deniz kuvvetlerine daha fazla yatırım yapmış olacağı söyleniyordu. Ekonomik üstünlüklerin artması ya da azalması böylesi ilgisiz etkenlere bağlıdır.

Fransa'da hem kral hem de soylu sınıfı köylülerden toplanan vergilerle geçinirken, köylülerin çoğu kötü geçen hasat yıllarında ailelerini doyuracak kadar bile ürün alamaz ve yeni tarım tekniklerine çok daha az yatırım yapardı. 17. yüzyılda yaşanan nüfus patlaması sonucunda, karnı doyurulacak kız ve oğlan sayısı artınca, köylerdeki ailelerin çoğu topraklarını daha da küçük parsellere bölmüş ve bu parselleme süreci Fransa'nın büyük bir bölümünde tarımın gerilemesine neden olmuştu. Ülkeyi ciddi kıtlıklardan ancak hükümetin müdahaleleri kurtardı.

Fransa'nın geri kalmış tarımının etkileri bütün ekonomiye yayıldı. Krallar gözdelelerine, masaldaki Deli Dumrul'un sahip olduğuna çok benzeyen, köprü geçiş ücreti toplama hakkı gibi bazı özel ayrıcalıklar tanıdı. Bu ayrıcalıklar babadan oğla da geçti. Geçiş ücretine tabi yolların, köprülerin, kanalların ve yedekçi yollarının* sayısı zamanla artınca, bir bölgeden diğerine gıda malzemesi nakletmek masraflı ve uzun bir sürece dönüştü. Fransa gibi farklı iklimlere sahip geniş bir ülkede hasat her yerde kötü geçmezdi; ancak ülkenin başka bir yerinde yeterince tahıl olduğu gerçeği açların işine yaramazdı, çünkü dağıtım bu senyör ayrıcalıkları engeline takılırdı. Hükümet hayatları kurtarmak için ciddi biçimde müdahale etmedikçe, bir bölgeden diğerine tahıl nakletmek olağanüstü bir işti. Fransa, kralların tekellere verdiği beratların İç Savaş sonrasında hükümsüz kılın-

18 Bu bilgiyi David Levine'a borçluyum.

* Bir kanal veya nehir boyunca tekneleri çeken atlar tarafından kullanılan yol (ed.n.)

masından sonra, malların özgürce geçebildiği bütünleşik bir iç pazara sahip İngiltere'den farklıydı. Fransa'nın gerçekten Bizansvari nakliye düzeni, yalnız yiyecek nakliyesiyle de sınırlı değildi. Yetersiz hasat yiyecek fiyatlarını yükselttiği, insanların giyim ya da ev eşyası alacak paraları kalmadığı için sanayi sektörü de sıkıntıya düşerdi.

Fransız sarayının görkemi yoksullaşan köylülerin sırtında yükselmmişti. Bu muhtaç insanların gazabından duyulan korku, saray kararlarını etkilemişti. Kralın bakanları tarımda herhangi bir reform yapılmasını çok tehlikeli bulmuştu. Bir bakan bir seferinde reform yapmayı deneyince, rakipleri bir yıl sonraki kötü hasattan onu sorumlu tuttu. Bu kurumsal deli gömleği içindeki eski rejim, 18. yüzyılın sonunda Fransız Devrimi'yle yıkılana kadar devam etti. Fransa dokuma, mobilya, şarap, dericilik ve matbaacılık alanlarındaki etkileyici üretim girişimleri sayesinde siyasal ve ekonomik gücünü korudu; ancak bu sektör ekonominin %20'sini asla aşamadı, çünkü bütün ülkeyi doyurmak için Fransız işgücünün %80'inin tarımda çalışması gerekiyordu.

Daha başarılı olan Hollanda ekonomisi barıştan geçindi. 16. yüzyılda bağımsızlık için savaştıkları sırada Hollanda donanması İspanyollara karşı acımasız saldırılar düzenlemişti, ama sonunda bağımsızlıklarına kavuştuklarında Hollanda yurttaşları gemilerini hıza ve taşıma kapasitesine göre tasarladı. Bu gemiler sadece hafif silahlar taşıyordu. Bu durum Fransızlar ile İngilizlerin gözünden kaçmadı. Hollanda'nın ünlü yük gemileri çok çekici bir hedef oluştuyordu. 17. yüzyılın ortalarında iki komşu –İngilizler üç kez, Fransızlar da İngilizlerle birlikte bir kez– Hollanda'ya savaş açtı. Hollanda Doğu Hindistan Kumpanyası'nın gemilerine el koyup, Hollanda'nın ticaret imparatorluğunun belkemiğini oluşturan İskoçya ve İngiltere açıklarındaki ringa yataklarını bozdular. Hollandalılar büyük beceri ve şiddetle misillemeye girişmiş olsalar da, Fransa ve İngiltere'nin büyüklüğü savaşta iki komşu lehine çevirdi. Hollandalılar son savaşta Fransa'nın Amsterdam'ı işgal etmesini, yalnızca Kuzey Denizi sularını tutan bentleri açarak önledi. İngilizler ve Fransızlar Hollanda Cumhuriyeti'ne saldırırken, tıpkı Portekizlilerin Hint Okyanusu'nda yaptığı gibi, ticari ödünler elde etmek için zora başvurdular. Avrupalı rakiplerin gözünde, rekabet yoluyla elde edilemeyen şiddet kullanma hakkı verebilirdi. Kendilerini korumayı hiçbir şekilde başaramasalar da, Hollandalılar bu savaşlardan zaafılarından ders alarak çıktılar.

Hollanda 17. yüzyılın büyük bölümünde zenginlikte ve ticaret hacminde İngiltere'yi geride bıraksa da, iktisadi gelişmesi 18. yüzyılda bir noktada durdu. Hollandalılar gelişmeye devam etmek yerine, diğer ülkelerin macera ve çılgınlıklarının finansörü oldular. Bağımsızlık savaşı için paraya ihtiyacı olan Amerikan sömürgeleri onlara başvurdu. Zanaat ve ticarete bunca yaratıcı olan Hollandalılar, teknolojiye öncülük yapamadı. Sanayileşme konusunda başkalarını izlemeleri için 100 yıl geçmesi gerekti. 1830 yılına kadar İspanyol efendilerinden kurtulmayı başaramayan Belçikalı komşularının bile gerisinde kaldılar. Belçika'nın kömür ve demir zenginliği ülkenin sanayileşmesinde önemli rol oynadı; bu durum kapitalist gelişmede doğal kaynakların önemini daha açık ortaya koyar.

Avrupa'nın balıkçısı, ikmalcisi ve bankeri olarak kazandığı başarı, Hollanda'nın sanayideki geriliğini açıklayabilir. Hollandalı birçok kadın ve erkek, bir hazır yiyici olarak iyi bir yaşamın keyfini sürmenin yolunu bulmuştu. Birçok başarılı tüccar örneğinde de görüldüğü gibi, Hollanda'da birçok insan toprağa yatırım yaparak, banker olarak ya da her ikisine birden girişerek mevki sahibi olmaya ve güzel yaşamaya odaklandı.¹⁹ Hollandalıların gerçek başarısı, ticari kârları dış sınırlarına kadar dayandırmaktı. Refah yayılmasıyla geçen birkaç kuşaktan sonra, yönetici sınıf kemikleşmeye başladı; ancak daha önce, Avrupa'nın geri kalanını sadece sıkı çalışma ve beceriyle yaratılmış zenginliklere hayran bırakmışlardı. Hollanda ve kardeş eyaletleri asla yoksul olmayacak, ama komşularıyla karşılaştırıldığında gerileyecekti. 18. yüzyılda hâlâ parıltılar saçmalarına rağmen, kapitalizm tarihine damgasını vuran aralıksız, amansız yenilik arayışında geride kaldılar.

Olmamış ama olabilecek gelişmeleri açıklamak hep güçtür. İlerleme, yenilikçilik ve yatırım değişiklikleri neden durdu? Eleştirilerde iddia edildiği gibi, Hollandalılar rahata erdikten sonra yeni arayışlar içine girmekle ilgisi kalmayan, halinden hoşnut ve kendini beğenmiş yurttaşlar mıydı? Yoksa ekonomik gelişmeyi engelleyen başka etkenler mi vardı? Bir gerçeğin önemini teslim etmek gerekir. Hollandalılar kendilerini bütün kısıtlamaların en eskisinden, içlerine işlemiş kıtlık ve açlık korkusundan asla kurtaramadılar. Tarım yöntemleri konusunda mucizeler yaratan Hollanda köylüsü, kendilerine ayrılan topraklarda bütün nüfusun yıllık gıda gereksi-

19 Charles P. Kindleberger, *A Financial History of Western Europe*, 2. baskı, Oxford University Press, New York, 1993, s. 173-76.

niminin ancak üçte ikisini karşılayabildi. Bu darlık Hollanda'yı başkalarına önemli ölçüde bağımlı kıldı. İlginç olan, bu zaafın onları aç bırakmaktan çok düş güclerini bastırmış gibi görünmesidir. Hollandalılar, güvenliği risk almaya yeğleyen bir tedarikçilik zihniyetine bağlı kalmayı sürdürdüler.

Bu bölüme başlarken, ticaretin kapitalist yöntemlerin ortaya çıkmasından yüzyıllar önce var olduğunu, bu gelişme olmadan da ilerlemesini sürdüreceğini belirtmiştim. Kapitalizm ticaretin bir uzantısı olmadığı için, Yenidünya'nın keşfi ve kapitalizmin doğuşu arasında çoğu kişinin zihnindeki bağlantıyı kırmak istedim. Kapitalizm farklı bir yaklaşım ve beceri dizisi gerektiriyordu. "Ticari kapitalizm" terimi sıkça kullanılıyor olsa da, ticari kapitalizmin tam gelişmiş kapitalizmle birleştiği izlenimini verdiği için yanlıştır. İspanya ve Portekiz, hatta Fransa ve Hollanda örneklerinin kanıtladığı gibi, pek çok ülkede böyle bir şey olmadı. Bu bağlantı, sadece bu metinde gücünü kaybeder.

Ticaretin dünya ekonomilerini etkilemekle birlikte dönüştürememesinin nedenlerinden biri de, işgücünün sadece çok küçük bir bölümünü kapsamasıydı. Tarım, yıllar yılı ülke işgücünün en az %80'ini soğurmuştu. Bu oranı değiştirmek, ekonomiyi kökten değiştirirdi; ya da en azından buna imkân tanırdı. Yine de, 15. yüzyıl sonlarında başlayan keşifler ile ticaret dikkat çekici bir şey yapmıştı: Asya, Avrupa, Kuzey Amerika ve Güney Amerika'yı birbirlerine yakınlaştırmıştı. Bundan böyle dünya ülkeleri binlerce kilometre uzaktaki olayların etkisinden tümüyle kurtulamayacaktı. Bunun en iyi örneği, Çin'in 16. yüzyılda para sisteminde gümüş standardına geçmesiyle dünya gümüş fiyatlarının iki katına çıkmasıydı. Bu değişimle birlikte, Çin'e sevk edilecek gümüş üretiminde büyük artış görüldü. Manila kalyonları, Yenidünya'dan getirdikleri yeni besinlerle daha çok Çinlinin doymasını sağladı. Çin nüfusu arttıkça, birbirine bağlı bütün kıtalarda para yerine geçen gümüşe talep de yükseldi.²⁰

Avrupa'nın Doğu Hint Adaları ve Yenidünya ile ticaretinin doğurduğu yenilikler yeni ticari kurumların doğuşunu hızlandırdı, yeni bir girişimci grup yarattı ve o çağların insanının düş gücünü tetikledi. Bunları söz konusu ekonomik yenilikleri inceleyen yaygın tartışmalar izledi. Yeni bir söz dağarcığının güçlendirdiği taze entelektüel meraklar, geleneksel ülke-

20 Dennis O. Flinn ve Arturo Giraldez, "Cycles of Silver: Global Economic Unity through the Mid-Eighteenth Century", *Journal of World History*, sayı 13, 2002, s. 391-427.

lerin çağdaş değişimi için olmazsa olmaz haline geldi. Birçok mekanik araç ve kurumsal işlem, tek başına kapitalizmin doğuşuna neden olmasalar da girişimcilere yarar sağladılar. Hareketli harfler takımının* icadı, yayıncılık giderlerini düşürdü, keşif haberlerini Avrupa'ya yayacak bir kitap ticareti yarattı. Yunan usturlabı ve pusulası, üç okyanusta yön bulmaya çok yardımcı oldu. İtalya'nın çift kayıtlı defter tutmaya† dayanan muhasebe yöntemi, tüccarların kârlarını daha iyi izlemelerine olanak tanıdı. Bütün bu yenilikler endüstriyel gelişime katkıda bulundu, ama kapitalizmin görünmesine neden olmadı; bunlar kapitalizmin gelişmesinde önemli etkenlerdi. Kapitalizm besinlerin yetiştirilme, malların üretilme yollarını değiştiren farklı bir toplumsal dinamik ve yeniliğe gerek duyuyordu.

Gelenekler edebiyata, yasalara, dini ayinlere, çalışma âdetlerine ve alışkanlıklara iyice gömülü olduğu için hemen yıkılmadı, yavaş yavaş çöktü. Hükümetler tarım dışındaki birçok faaliyeti düzenlemeyi sürdürdü. Berat ve fermanlar, Orta Avrupa'nın imalat sektörü olan yünlü üretimi ve satışında uygulanacak yöntemleri belirledi. Kentlerde loncalar kâğıt üretimi, kitap basımı, dericilik ve alet imalatı gibi alanlarda çalışacak işçi sayısını sınırladı. Yurtdışından gelen tüccarlar kısıtlayıcı fermanlara uydu. Hem Hollanda hem de İngiltere, 17. yüzyılda ticari çıkarlara daha açık siyasal sistemler geliştirdi. İngiliz hükümeti hâlâ son derece aristokrattı, ama o aristokrasinin büyük bir kısmı yeni girişimlere hevesle katıldı. Daha da önemlisi, öteki ekonomik girişimler için kaç para ve ne kadar işgücü ayrılacağını belirleyecek olan tarımsal gelişmeleri de desteklediler.

* Hurufat; matbaacılıkta baskısı yapılacak metinlerin dizilmesinde kullanılan, üzerinde kabartma bir harfin bulunduğu, metalden ya da ağaçtan yapılmış küçük bir kalıp (ed.n.)

† Her şeyin bir kez giriş bir kez de çıkış olmak üzere iki kez kayda alındığı defter tutma yöntemi (ed.n.)

3

TAŞRADA ÖNEMLİ GELİŞMELER

Bütün ekonomiler yiyecek üretimiyle başlar. Bunu biliyor olmamız sezgiye dayanmaz. Her yerde hazır ve nazır alışveriş merkezlerindeki mal bolluğu, kıtlığın ne olabileceği duygumuzu köreltir. Kıtlık öteki, uzak ülkelerde olan olaylardır. Oysa bir zamanlar kıtlık, ona sebep olan kötü hava gibi sıradan bir gelişmeydi. Ortaçağda yapılan görkemli binalara, kurulan üniversitelere, yüksek maliyetli savaflara rağmen Avrupalıların –dünyanın geri kalanıyla birlikte– çoğu kez yeterli yiyeceği olmazdı. Çok varlıklılar ilk hasattan önceki aylarda bol miktarda erzak sahibi olabilir, ama çoğu insan bir önceki sonbahar ektiği havuç ve şalgamın küflenmeyeceğini, geç kalmış bir donun ilkbahar ekimini geciktirmeyeceğini umarak kemer sıkardı.

O günlerde yiyecek saklamanın ancak birkaç yöntemi vardı. Ürün alınmayan aylarda, köylü ilkbahar döllenmesi için yetiştirilen hayvanları kesmemek ya da ertesi yıl tohum olarak serpeceği tahılı yememek için kendiyile mücadele ederdi. Açlıktan ölmek yaygın değildi, ama hasadın yetersiz olduğu dönemlerde bir ihtimal olarak belirirdi. Bugünden bakmanın ayrıcalığıyla, ülkelerin farklı ekonomik amaçlara yönelmeleri için daha az işgücüyle daha fazla yiyecek üretmesinin mutlaka gerekli olduğunu görebiliriz; çünkü –örneğin sanayi için– yatırım kaynağı ve işçi bulmak, ancak tarımın yeniden yapılandırılmasıyla mümkün olabilirdi.

Yiyecek sıkıntısı, modern öncesi toplumlarda her zaman hissedilen bir etki yapmıştı. Kamu görevlileri, yıl boyunca kullanılmak üzere tahıl ambarlarına getirilen yıllık hasadı kuşkuyla izlerdi. Yetkililer, fiyatların artacağı umuduyla hasadın bir bölümünü pazara getirmeyen ya da izin almadan biracılara satan köylülere karşı her zaman tetikteydi. Kıtık korkusu yüzünden her yerde sıkı gözetim yapıldı. Tahıl tarımı ve pazarlaması, bir yönetmelik yumağıyla sarmalanmıştı. Her ülkenin yasası, yetkililerin kıtlıktan ve kıtlığın tetikleyeceği ayaklanmalardan duydukları korkuyu yansıtıyordu. Hayatın temeli olarak görülen buğday, arpa, yulaf ve pirinç gibi değerli tahılın üretiminde her aşama denetim altındaydı.

İngiliz hukukunda, ürün satışının üç büyük kötülüğü –tekelcilik, istifçilik ve kaçakçılık– ağır suçtu. Bu iğrenç suçlar nelerdi? Büyük miktarda besin maddesi satın alıp piyasadan çekmek, fiyatların yükselmesini bekleyip perakende olarak satmak. Şaşırtıcı ölçüde eski adlar taşıyan bu kadim yönetmelikler, tahıl yetiştirmenin ve satışına sunmanın ekonomik olduğu kadar toplumsal faaliyetler olduğunu kanıtlar. Tahıl daha iyi fiyat peşinde bir yerden diğerine taşınacak bir emtia olarak görülmezdi.

Tahılı eken köylü (İngilizler tahıla mısır der) kiracı, yarıcı ya da toprak sahibi olsun, aslında hasadın gerçek sahibi değildi; sadece tarladan pazara geçişine nezaret ederdi. Tahılı depolayamaz, uzak bir pazara götüremez, daha tarladayken aracıya da satamazdı. Yapması gereken, ailesi için gerekli olandan ötesini arabasına yükleyip en yakın pazara götürmektir. Orada hasadını geleneksel müşterilerine sunardı. Aynı şekilde, buğdayı öğüten değirmenci ile undan ekmek yapan fırıncı da, süreci düzenli bir şekilde tamamına erdirerek sonunda ortaya bir ekmek somunu çıkarmakla yükümlüydü; ekmekler yerel mahkemenin belirlediği fiyattan satılırdı.

Günümüzde bile kıtlık milyonlarca kişi için yürek paralayıcı bir gerçek olmayı sürdürür. *New York Times*, bundan birkaç yıl önce, Orta Afrika Cumhuriyeti'nde yaşanan kıtlıktan söz ederken, karısı eldeki son darıdan bütün aileyi hayatta tutacak bir lapa yapan köylüyü tasvir etmişti. Muhtemelen çoğu kişi, ekmek veya bira yapımında kullanılan tahılın bir sonraki ürün için kullanılacak tohum olduğunu bilmez. Bir sonraki ekim için ayrılmış tohumları yeme arzusuna direnmek, Orta Afrika Cumhuriyeti'ndeki köylü örneğinde olduğu gibi, inatçı kıtlık yüzünden çoğu zaman imkânsızlaşır; bu da gelecekte korkunç sonuçlar doğurur.

Geleneksel toplumların fertleri doğayı rahatsız etmek yerine uyum sağlamayı hedeflerken, bir yandan da kendi toplumsal düzenlemelerine saygı ve hayranlık duyardı; oysa günümüzün erkek ve kadınları genellikle bu düzenlemeleri ıslah etme çabasındadır. Gündelik yaşamdaki kabullenme ve rıza felsefesi sadece acıya merhem olmaz, aynı zamanda insanların güç dönemlere direnmesini sağlayan ruhsal güce saygıyı da pekiştirirdi. Otoritenin dayattığı istikrar, bir sürü kötü sonucu engellemekle birlikte yeni düşünceleri de önlerdi. Sürekli kaygının getirdiği bezginlik bir çeşit uyuşukluk doğururdu. Yenilikçilerin bu uyuşukluğu değiştirme çabasını değerlendirmek, ancak kapitalizm öncesi düzene yaratıcı gözle bakmakla mümkündür.

Kendi kendini besleyen toplumdan gelişimi destekleyen topluma geçiş, tek bir yüzyılda gerçekleşmedi. 16. yüzyıl insanların duyarlılıkları ticari bir dünyanın ürünü değildi. Ücretleri, yoksullara yardımı ve tahıl hasadını düzenleyen Tudor yasalarındaki ilke, Tanrı'nın Adem'e alın teriyle çalışmasını emretmesi ve Amos'un "muhtaçları yutanlara" karşı dehşetli kınamalarıyla desteklenen varsayımlara dayanıyordu.

Kutsal Kitap'a dayalı ekonominin belirgin özellikleri, 16. yüzyıl Avrupa'sında emeği inanca göre düzenlemeye yeterince uygundu: Dünya emekle verimli kılınabilirdi; emek insan için hem ceza hem de armağandı. Armağandı, çünkü insan toplumunu Tanrı'nın merhametine bağlardı. Cezaydı, çünkü kadın ve erkeği birlikte çalışarak hayatı sürdürmeye ve Tanrı'nın emrini yerine getirmeye sonsuza dek mahkûm ederdi. Kutsal Kitap metinleri, bu toplum düzenini açıklarken gündelik görevlere tanrısal bir mantık yüklemiştir. Yoksul köylü acımasız bir toprak sahibince yıkılınca, mahrumiyetin acısı [Hz. Süleyman'ın] Meseller Kitabı'ndaki* sözlerle hafifletilebilirdi: "Yoksulu yoksul olduğu için soymaya kalkma; düşkünün mahkemede ezme. Çünkü onların davasını RAB yüklenecek; Ve onları soyanların canını alacak."

Kır ve kent işçilerinin hayatında, mahrem olan çok az alan vardı. Efendiler hizmetkârların etrafında dolaşırdı. Loncalar tüccar ve zanaatkârları denetlerdi. Bu tekelci meslek örgütlerinden yüzlerce vardı; en saygın olanı tüccarlarınkıydı. Zanaatkâr loncalarının bir listesini taramak, üretimin gerçekten de elle (*manus*) yapıldığı dönemdeki fotoğrafını çekmek gibidir.

* Eski Ahit'te (Old Testament) davranış kurallarını anlatan kitap (ed.n.)

Kunduracıların, fırıncıların, boyacıların, taş ustalarının, marangozların, hat-ta kırtasiye üreticilerinin loncası vardı. Sıkı disiplin uygulayan bu loncalar, üyelerinin ayrıcalıklarını dış rekabetten korurlardı. Aynı zamanda fiyatları düzenler ve kalitenin bozulmamasını sağlardı. Erkek çocuklar mesleğe çırak olarak girer, daha sonra kalfalığa geçerler; kendi dükkânlarının usta-lığı pek azına kısmet olurdu. Kızlar genellikle bir ev sahibesinin katı deneti-mi altında hizmetkârlık yapardı. Avrupa'da ne kızların ne de erkeklerin yirmili yaşlarına girmeden evlenmelerine izin verilirdi.

Modern öncesi devirlerdeki bu düzen takıntısı, ezelden beri var olmuş, o dönemde de var olan kısıtlı ekonomi ufkundan kaynaklanıyordu. Yıllık tahıl hasadına yönelik kaygılar, hükümetin gündelik yaşamın neredeyse bütün yanlarını denetlemesini haklı gösteriyordu. Siyasal denetimin ye-rindeliği, özellikle varlıklılar arasında sorgulanmazdı. İnsanlar kısıtlı besin üretimini üzerine gidilecek bir sorun olarak görmezdi; bu durum evrensel düzenin bir parçası, insan hayatının değiştirilemez bir özelliğiydi. Yiyecek üretimiyle sonuçlanan yıllık faaliyetler, toplumu açlıktan korumaya yöne-lık saygın bir görev ve hak dizisinin parçasıydı; herkesin açlığı yaşaması, bu hedefi daha da canlı kılardı. Hayatta kalmak herkesin ortak umudu olduğu için, ülkeler çoğu kez "ortak varlık" (*commonwealth*) adını alırdı.

Antikçağda Romalılar ve 8. yüzyılda Araplar gibi askeri imparatorluk-lar kalabalık orduları besleyebildiyse, bunun nedeni askerleri doyuracak kadar besin üretmesini bilmeleri değil, yiyeceklerini fethettikleri ülkeler-den temin etmeleri idi. 16. yüzyılda İspanyollar da güçlerini aynı amaç için kullanmıştı. Kıtlik tehlike olmaya başladığında, İspanyollar Sicilya ve Na-poli'deki topraklarının hasadını getirdi ve İtalyanları açlıktan ölüme terk etti. Bütün halkın doyabilmesi için nüfusun %80'inin tarımla uğraşmasını gerektiren zalim istatistik, 17. yüzyıldan önce hiçbir halk tarafından değış-tirilemedi. Üstelik kimin besleyip kimin besleneceği yönetim tarafından belirleniyordu.

Hız. İsa'nın doğumundan 400 yıl önce yerleşik toplumlara imkân sağ-layan değışim, insanların avcılık-toplayıcılık yerine tarıma yönelmeleri idi. En ilkel tarımın ürünü bile onları ve sırtlarında yükselen toplumsal üstya-pıyı doyurmaya yettiği için köleler, serfler ve işçiler karasabanlarından vaz-geçmeyi düşünmemişti. Hasattan ve hayvancılıktan kalan fazlalık kraliyet ailelerine, dini kurumlara, ordulara ve toplumun gediklerinde yaşayan bir

avuç esnaf ve zanaatkâra gidiyordu. Kültür birkaç güçlü ve muhtemelen yetenekli, bilge ve eğitilmiş kişiden doğmuştu. Geçmişte birçok toplum refah içinde yaşamış, ama hiçbirisi tarım üretiminde önemli bir artış yaratamadığı için kimse kıtlık tehlikesinden kurtulamamıştı.

Büyüyen Tüketim Maddesi Sepeti

Modern öncesi dönemlerde sofraya ne geleceğini coğrafya, iklim ve yerli hayvanlar belirliyordu. Soğuk iklimlerde insanlar kışı hububat, tuzlanmış et ve köklerle geçirirdi. Kuzular ilkbaharda, sığır bütün yıl boyunca, ama bakımları masraflı olduğu için genellikle gençken kesilirdi. Usta avcılar kuşları güneye göç etmeden önce gökten toplardı. Varlıklı çiftçilerin karıları tavşan, tavuk, bazen de arı besleyebiliyordu. Aileler ekim ayına kadar kendi bahçelerinde yetiştirdikleri meyve ve sebzeleri yerlerdi. Ondan sonra elmadan şarap yapılırdı. Tuzlanmış meyveyi kimse istemezdi; az sayıda sebze ve meyve başarıyla kurutulabiliyordu, saklanmaları için gereken şeker pahalı olduğundan, her türlü fazlalık çürürdü. Hükümet hasat zayıf olduğu için müdahale edip biracılara satılmasını yasaklamadıkça, arpa ve şerbetçiotu bira yapımına ayrılırdı. 17. yüzyılın ortasında bazı Avrupalıların sofrasına Yenidünya'dan getirilen mısır ve patatesler girmeye başladı. Ardından ayçiçeği geldi: Yenidünya'dan ithal edilen ayçiçeği, 16. yüzyılın ortasından itibaren yoğun olarak yetiştirilmeye başlamıştı. Yüksek boyları yarışma konusu oldu. İngiltere'de bir bahçıvanın 4,5 metre yüksekliğinde ayçiçeği yetiştirdiği bildirildi; Madrid'de bir kişi 7 metreyi aşan ürünüyle onu geçti ve ardından Padova'dan birinin 12 metreye ulaştığına dair inanılması güç bir haber geldi. 18. yüzyıl sonunda biri ayçiçeğinden yağ elde etmenin patentini aldı.

Doğu Hint Adaları ve Yenidünya'ya giden deniz yollarının keşfi, Avrupalıların sofrasına çeşitlilik getirdi. Böylece, insanlık tarihinin gerçek anlamda yeni hiçbir şey olmadan döngüsel şekilde ilerlediği yolundaki saygın inanca önemli bir darbe vurulmuş oldu. 15. ve 16. yüzyılda yapılan keşiflerin uzak diyarlarda da hayat olduğunu kanıtlaması, coğrafyadan ilahiyata kadar geniş bir konu yelpazesinde yeni entelektüel değerlendirmeler kadar pratik dikkati de zorunlu kıldı. Daha da çarpıcı olanı, Eski ve Yenidünyaların buluşmasının küresel bir bitki, hayvan, insan alışkanlığı ve —maalesef— bakteri değiş tokuşunu mümkün kılmasıydı. Batı yarımküre insanları, daha

önceki dönemlerde insanlığın geri kalanından soyutlanmış durumdaydı; 1492'den sonra ortaya çıkan biyolojik türdeşlik, dünya insanları üzerinde derin etkiler yarattı.¹

Yenidünya'yla ilgili her şey Avrupalılara tuhaf gelmişti. Daha önce hiç iguana büyüklüğünde sürüngen görmemişlerdi; şaşkınlıkları bir başka şey de, Yenidünya'da at ve inek olmadığı gibi, Karayip Adaları'nda tilkiden büyük dört ayaklı hayvan bulunmamasıydı. Kâşifler ve istilacılar Avrupa'da görmeye alıştıkları ağaçların özlemini çekseler de, Karayipler'in sonradan 13 binden fazla olduğu anlaşılabilecek nefis çiçeklerine hayran olmuşlardı. At, sığır ve davetsiz misafir sıçan, yeni vatanlarında hızla gelişti. Hernando de Soto, Kuzey Amerika kıtasının güneydoğusunda dört yıllık bir araştırma gezisi gerçekleştirdi. Erzağının çoğunu yoldan temin ederek bugünün Kuzey Carolina, Tennessee, Alabama ve Arkansas'ından geçerken, ardında Yenidünya nüfusunu artıracak bir sürü Avrupa domuzu bıraktı. *Conquistadorlar* mevcut geniş topraklarda sığır yetiştirirken, kuzeye doğru at sürerek ova Kızılderililerinin kültürünü değiştirdiler.

Kolomb ikinci seyahatinde, ilk batı yarımküre gezisinde göremediği bütün İspanyol meyve ve sebzelerinin tohumlarını getirdi. İspanyollar, hakiki "Johnny Appleseed"ler", iki dünyanın bitki ve hayvan türlerini değiş-tokuş etmede zaman yitirmedi. Portekizlilerle birlikte muz, limon, portakal, nar, incir, hurma ile Filipinler'de bulunan hindistancevizini getirdiler. Avrupa kakao ve tütün dışında, Yenidünya'dan çeşit çeşit kabakla tanıştı. Avrupa'nın sahip olduğu meyve ve sebze çeşidi, batı yarımküredekilerden çok fazlaydı; ancak Yenidünya'dan gelen patates, fasulye ve mısır gibi temel maddeler, Avrupalıların temel besin kaynağı olan tahılların yetişmediği topraklarda da büyüdükleri için, yiyecek sıkıntısı çeken eski kıtada büyük etki yaratmıştı. Örneğin mısır, buğday için aşırı yağışlı, pirinç için fazla kurak bölgelerde yetiştirilirken, dönüm başına iki katı daha fazla ürün sağladı. Farklı hava ve toprak gereksinimi olan Yenidünya ürünleri, çoğu zaman kıtlık karşısında sigorta poliçesi görevi gördü.

1 Alfred W. Crosby, Jr., *The Columbian Exchange: Biological and Cultural Consequences of 1492*, Greenwood Press, Westport, CT, 1972.

* Asıl adı John Chapman (1774-1845). Birleşik Devletler'in büyük bir bölümüne elma ağacı dikip yetiştiren ve hayırsever kişiliğiyle efsanevi bir kahraman haline gelen misyoner çiftçi (ç.n.)

Çok küçük tarlalarda yetiştirilebilen patates, hububattan çok daha fazla kalori içeriyordu. Daha da ilginç, buğday veya arpadan dönüm başına iki üç kat fazla ürün veriyordu. Kış için depolanabildiği gibi, yetiştirmesi de zahmetli değildi. İnsanlar yeme alışkanlıklarını değiştirmeye şaşırtıcı bir direnç gösterir; ne kadar yararlı olursa olsun, yabancı yiyeceklere yavaş uyum sağlar. Oysa patatesin hasattaki cömertliği, 16. yüzyılın sonunda patates yetiştirmeye başlayan İrlandalıların dostluğunu kazanmıştı..

Patatesin bugün artık fazla önem verilmeyen birçok üstünlüğü vardı. Yükseklerde yetiştirilme özellikleriyle İspanyol çiftçilerin Potosí madencilerini doyurmasına, Çinli köylülerin de dağlara göçerek hükümetin vergi tahsildarlarını atlatmasına imkân veriyordu.² İstila orduları tarladaki ürünleri yakıp kül ettiğinde, patates toprağın altında kalıyordu. Çin, Polonya ve özellikle İrlanda'da patatesin cömertliği erken evliliklere ve çocuk sayısının artmasına yol açtı. Havayla gelen bir çeşit mantar 1846, 1848 ve 1852'de patatesi vurunca, İrlanda nüfusunun sekizde birini –yani 8 milyondan 1 milyon kişiyi– açlığa ya da hastalığa kurban verdi. Aileler toplu halde öldü; tarlalarda cesetler bulunuyordu. Britanya'nın ticaret politikasının daha da keskinleştirdiği yıkım, İrlandalı kadın ve erkeklerin yaklaşık dörtte birinin Yenidünya'ya göç etmesine neden oldu.

Yenidünya'nın Avrupa'nın beslenmesine en büyük katkısı, Karayip Adalarında yetişen şekerden geldi. Kolomb ikinci gezisinden dönerken Portekiz Madeira'sından şeker kanuşı getirmişti. Portekizliler, Batı Afrika kıyısı açıklarındaki São Tomé'den aldıkları şekeri, 16. yüzyılın başında Yenidünya'daki sömürgeleri Brezilya'ya götürdüler. Santo Domingo'nun altın rezervlerini hızla tüketen yerleşimciler, daha güvenli bir kazanç kapısı olarak şekerle döndüler. İspanyol sömürge yöneticileri, onlara şeker kanuşı ve bunları yetiştirecek köle desteği sağladı. Genellikle sürüyle köle çalıştırmayı gerektiren yoğun bir tarım sistemi hızla yayıldı. Avrupa'nın aileye dayalı tarım dünyasına yabancı olan bu tarla fabrikaları, kapitalistleşmiş tarımın ilk örnekleriydi. Her zaman ağır bir iş olan tarım, işçilerin köleleştirilmesi ve daha fazla çalışmaları için dövülmesiyle acımasız bir hal almıştı. Plantasyonlardaki cinsiyet orantısı, bir kadına on üç erkek düşecek kadar yükseldi. Şeker Avrupa'da hemen tutuldu. Kısa süre sonra İngilizler,

2 Kenneth Pomeranz ve Steven Topik, *The World That Trade Created: Society, Culture and the World Economy*, 2. baskı, M.E. Sharpe, Armonk, NY, s. 7.

Hollandalılar ve Fransızlar Karayip'te kendilerine ait adalar işgal ederek, bu yeni ve kârlı ürünün tarımına girişti.

Şekerin şekerlemeler, bisküviler, pasta ve kahvelerdeki hoş tadını hepimiz biliriz ya, Avrupalının beslenme tarzında oynadığı kritik rolün değerini hatırlayanımız pek yoktur. Şeker kalori ve tattan daha fazlasını sağlar; meyve ve sebzelerin yıl boyunca saklanması imkân verirdi. Yapay soğutma öncesinde, yiyecek saklamanın sadece üç yolu vardı: tuzlamak, reçel yapmak, kurutmak. Reçelin ana malzemesi şekerdir. 19. yüzyılda bir Alman kimyageri pancardan nasıl şeker elde edileceğini göstermeden önce, şekerin bolca kanuş yetiştirilen yerlerden ithal edilmesi gerekiyordu. Arzulanırılığı ve nadirliği, Batı Hint Adalarında petrolün Ortadoğu'da yapacağı etkiyi yaratmış ve talebin 200 yıl boyunca sürekli artacağı bir üründe tekel konumu sağlamıştı.

Doğu'dan ve Batı Hint Adalarından getirtilen egzotik baharat, lüks kumaş ve değerli taşların alım satımı, varlıklı Avrupalıların hayatına büyük çeşitlilik katarken, sıradan kadın ve erkeklerin dolaplarında ve masalarında görülmeleri çok daha yavaş oldu. Kentler büyüdü, Avrupa ülkeleri arasında yapılan ticaret büyük çapta artmıştı; ancak taşradaki kadın, erkek, çoluk, çocuk ve hizmetkârları yüzyıllar önceki hayatı sürdürüyor, toprağı sürüyor, odun yarıyor, hayvan besliyordu. İnsanlar böylesi tarımsal faaliyetlerde kendilerine rol biçmiyordu; bu sorumluluklar toprak sahibi, kiracı, rençper ve işçi gibi kalıtsal statüler üzerinden dağıtılıyordu. Hayatta kalmak için yiyecek, kumaş ve barınak sağlamak bir ailenin tüm zamanını alırken, işbölümünde katı bir cinsiyet ayrımı sürdürülüyordu. Görevlerin takvime göre akışını düzenleyen, teşvikler değil göreneklerdi. Buna biraz cehalet, yalıtılmuşluk ve batıl inanç karıştırırsanız, bu düzeni değiştirmenin teşvik, yenilik ve saf talihin karmaşık bir koreografisini gerektireceğini anlarsınız.

Karayip Adalarından getirilen şeker miktarının, fiyatları bu kusursuz malzemenin sıradan insanların kilerine girecek kadar düşürmesi 200 yıl sürdü. 1750 yılında İngiliz beslenme düzenindeki toplam kalorinin %1'i şeker kaynaklıyken, 20. yüzyılın başında bu oran %14'e çıktı. Yüksek kâr umudu, köle işgücüsüyle ilgili bütün vicdan rahatsızlıklarını bastırdı. Şeker, Avrupa ülkelerini yoğunlaşan bir maddi değişimde bir araya getiren ürünlerden biri oldu. Baltık ülkelerinden tahıl ve tomruk; Hollanda'dan kurutulmuş ringa ile tüccarların dünyanın dört köşesinden topladıkları mallar; İber Yarımadası'ndan zeytinyağı, şarap ve ince merinos yünü; İtalya'dan

şarap ve meyve; Fransa'dan pahalı kumaş ve şarap; İngiltere'den yün, madeni aletler ve yiyecek maddeleri geldi. Atlas Okyanusu'na erişimi bulunan ülkeler, uluslararası ticaret ağında bariz bir üstünlük kazandı.

Zenginler çeşitli miktarda et, balık ve kümes hayvanı tüketirken, yoksullar ekmeğe talim etmek zorunda kaldı. Kuzey İngiltere ve İskoçya'da buğday bile bulunmuyordu; yoksullar yulaf yiyor, üst sınıflar da çeşitli yemeklerin tadına bakıyordu. Günümüze ulaşmış bir ev masraf listesi, bir soylunun 6 Ocak yortusunda neler hazırladığını gösterir. 450 konuk 678 somun ekmek, 36 sığır, 12 koyun, 2 dana, 4 domuz, 6 domuz yavrusu, 1 kuzu, sayısız tavuk ve tavşan yemişti; bunlara istiridye, mersin balığı, dere pisisi, büyük yılan balığı, deniz pisisi, som balığı, kuğu, kaz, kısırlaştırılmış horoz, tavuskuşu, balıkçıl, yaban ördeği, çulluk, toygat, bıldırcın, yumurta, tereyağı, süt, şarap ve 259 sürahi bira eklemek eklenmişti.³ Bu listeyi halkın yaklaşık %80'inin tekdüze beslenme düzeniyle karşılaştırsak, toplumsal konumun kazandırdığı maddi rahatlık farkını görebiliriz. Bu kıtlık dünyasında bile bolluk içinde yaşayanlar vardı.

Yüzyılların tecrübesinden süzölmüş, ortak alışkanlıkların düzenlediği, otoritenin desteklediği tarım uygulamaları alışkanlıklar, ortak görevler, âdetler ve kutlamalar üzerinden toplulukları birbirine sıkı sıkıya bağlamıştı. Kırsal yaşam özlemi, 300 yıllık modernite döneminde bile devam etmiştir. 16. ve 17. yüzyıllarda, ortak tarlalarda birlikte çalışan çok Avrupalı vardı. İçlerinde en verimsiz olanı işin hızını belirler, ortak tarlalarda ekim ve hasat için sıkı takvimler uygulanırdı. Hasattan sonra köylülerin, hayvanların olduğu gibi bırakılan ekin artıklarını yemeleri için tarlalara ne zaman salacaklarını kararlaştırmaları gerekirdi. Çoğu köyde kendi tarlasını işleyen köylüler ve varlıklı kiracılar görülürken, bunlarında hayatları komşularınkiyle iç içeydi. Bu yaşam tarzının istikrarı, değişime karşı güçlü bir duvar örmüştü. Ailelerin kendi topraklarını işledikleri durumlar bile, toprağın kullanılması ve bölünmesiyle ilgili birçok kısıtlama ile toprak mülkiyetini ve toprağı satma ya da miras bırakma hakkını zorlaştıran birçok engel vardı.⁴

3 Alıntılan Andrew B. Appleby, "Diet in Sixteenth-Century England", *Health, Medicine and Mortality in the Sixteenth Century* içinde, ed. Charles Webster, Cambridge University Press, Cambridge, 1979.

4 David Landes, *The Unbound Prometheus: Technological Change and Industrial Development in Western Europe from 1750 to Present*, Cambridge University Press, Cambridge, 1969, s. 15-16.

Nüfus Artışı ve Tarım

Doğum ve ölüm ritmi, nüfusun genişleme ya da daralma temposunu belirlerdi. İyi dönemlerde insanlar daha fazla çocuk yapar ya da daha fazla çocuk hayatta kalmayı başarırdı. Yeni kuşağın talepleri çoğaldıkça yiyecek fiyatları yükselir, buna karşılık bazı çiftçiler düşük verimli toprakları da işlemeye girişirdi. Talebin artmasıyla birlikte yükselen fiyatlar, normalde uğraşmaya değmeyecek kadar verimsiz bir toprak parçasından bir şeyler kazanmaya imkân verirdi; ancak artan nüfusu doyurmak için uygulanan bu yöntem başarısızlığa mahkûmdu. Sonunda verim düşer ve kalabalıklaşmış nüfus kıtlık karşısında eskisinden de savunmasız kalırdı. Avrupa ve dünyanın diğer bölgeleri bu demografik artış ve düşüş döngülerini düzenli olarak yaşırdı. Genellikle açlığın güçten düşürücü etkileriyle ilerleyen hastalıklar da ölümlere neden olurdu. Öte yandan, orduların kırsal alanda çarpışması savaş kayıplarını daha da artırırdı. 1618'den 1648'e kadar süren Otuz Yıl Savaşları, Almanya nüfusunda %35'lik bir azalmaya neden olarak bir önceki yüzyılın nüfus artışını bıçak gibi kesmişti.

Birkaç basit ekonomik gerçek her şeyin üstünde hüküm sürüyordu. Bol yiyecek fiyatları düşürür, yiyecek sıkıntısı fiyatların yükselmesine neden olurdu. Nüfus artışı talebi, talep de fiyatları artırırdı. Nüfusun azalmasıyla birlikte hem tahıl fiyatları hem de işlenen toprak hacmi düşerdi. Modern öncesi çiftçiler ailelerini yokluktan kurtaracak kadar tahıl ve canlı hayvan yetiştiremedikleri için, kötü yıl korkusu hiç geçmezdi. Bu da yatırım hevesini kırar, otoriteye bağımlılığı pekiştirirdi. En iyisi ilerideki kara günler için para biriktirmek, dahası zor zamanlarda yardım edecekleri darıltmamaktı. Böylesi güvenilmez hasatlar, insanı hava koşullarının insafına terk ediyordu. Böyle durumlarda kadercilik ağır basıyordu. Kötü hava ancak tarımsal verimlilik arttığı zaman ölüm kalım meselesi olmaktan çıkıyor, insanlar kadın ve erkeğin kendi kaderini belirleme yeteneğine ancak o zaman güveniyordu.

Avrupa nüfusu, yüzyıllar boyunca artmak ve eksilmek arasında gidip gelmiştir. 14. yüzyılda Kara Ölüm (veba) kıtanın üzerine çöktüğünde nüfus dibe vurmuştu. Çin'den gelen kervanlardaki farelerin üzerinde gezinen pireler Avrupa'ya hıyarcıklı vebayı taşıdı; dört yıl içinde insanların neredeyse yarısı öldü. Vebanın sürekli yeniden canlanması, nüfusun artışını bir sonraki yüzyıl da engelledi. Ölüm oranları çok yavaş düştü.⁵ Sürekli insan

5 David Levine, *At the Dawn of Modernity: Biology, Culture, and Material Life in Europe after the Year 1000*, University of California Press, Berkeley, 2001, s. 333-37.

kaybı, ekonomide genel bir gerilemeye yol açtı. Tüketici sayısı azalınca – onlar da kıta geneline yayıldığı için– mal nakli giderleri yükseldi. Birçok ticaret bağlantısı koptu. Gerçi daha düşük nüfus hayatta kalanlar için daha iyi zamanlar anlamına geliyordu; daha yüksek ücret alıyorlar ya da kiracı kapmak için birbiriyle yarışmak zorunda kalan toprak sahipleriyle daha sıkı pazarlık edebiliyorlardı. Portekizlileri erkek ve kadın köle satın alıp Lizbon’a getirmek üzere Batı Afrika kıyısı boyunca yelken basmaya yöneltmiş olan bu işçi azlığıydı.

Nüfusun azalmasıyla birlikte, insanlar daha önceki nüfus artışına yanıt olarak işlenmiş verimsiz toprakların etrafında gelişen yerleşimleri terk etti. İngiltere’de 15. yüzyılın ikinci yarısında haritadan kaybolan köy ve mezra sayısı dört yüzü geçmişti. Avrupa nüfusu 16. yüzyılın başında Kara Veba’nın etkilerinden kurtulmaya başlasa da, Avrupalıların sayısının birinci yüzyılda belirlenmiş sınırları geçmesi 18. yüzyıl ortasını buldu. Büyüme ve daralma sarkacı yeniden işledi. 16. yüzyılda artan nüfus bir sonraki yüzyılda yeniden azaldı, 1740’larda yeniden düzlüğe çıktı. Bu düzlük, Avrupa’daki nüfus artışı için bugün bile geçerli olan çıkış noktasıdır. Avrupalılar o tarihten sonra 19. yüzyıl başında birkaç kere kıtlıkla karşılaşsa da, ekonomik gerileme durmuştur.

18. yüzyılın başında Thomas Robert Malthus, bu gerçekleri göz önünde bulundurarak ünlü *Nüfus Üzerine Bir Deneme* kitabını yayımladı. Bu kitapta çözümsüz bir durum (Catch-22) ortaya koydu. Nüfus artışıyla ilgili basit bir hipotezden hareket etmişti: Yiyecek bol olursa, insanlar daha çok bebek sahibi olurdu; bu mutlu sonuç ise gelecekte kaçınılmaz olarak kıtlığa yol açardı. Özlü bir biçimde belirttiği gibi, “nüfus gücü toprağın insanın yaşaması için gerekli yiyeceği üretme gücünden o denli üstündür ki, vakitsiz ölümün bir şekilde insan ırkını ziyaret etmesi gerekir.”⁶ Bütün bunların nedeni, nüfusun katlanarak artmasıydı: Bir anne baba yetişkinlik dönemine kadar altı çocuk büyütürse, kısa sürede otuz altı torunları olur, yani büyüme altıya katlanırdı. Oysa tarım, daha fazla arazi üretime açıldıkça ya da mahsul arttıkça yaygınlaşsa bile, bu büyümeyi yavaşça ve aritmetik olarak –yani iki kere iki değil, iki artı iki şeklinde– gerçekleştirirdi. Tarımda %10’luk bir artış, mevcut 100 kileye 10 kile katardı; bu da yeni boğaz–

6 Thomas Robert Malthus, *An Essay on the Principle of Population*, John Murray, Londra, 1798, s. 139.

ları doyurmanın yakınına bile yaklaşılamazdı. Ayrıca tarıma açılan araziler daha önceden ekilmiş araziler kadar verimli olmayacağı için, kısa sürede yeniden kıtlık başgösterirdi, zira insanlar ilkin iyi arazileri işlerler ve ancak talep fiyatları yükseltilğinde verimsiz arazilere yönelirlerdi.

Malthus'un kuramının örtük anlamları sarsıcıdır: Üreme, iyi hasatların getirdiği bolluğun yok edilmesine dayanıyor olabilir. Kısaca ifade etmek gerekirse, iyi zaman kötü zamanı doğuruyordu. Malthus'a göre, insan ve yiyecek arasındaki dengenin yeniden sağlanması için salgın hastalık, kıtlık ve Azrail'in orağı gerekiyordu. Malthus, Fransız Devrimi'nden sonra Avrupa aydın çevrelerini etkisi altına alan iyimserliğe de tepki gösterir; insanların sürekli olarak çiftleşmek istemelerinden kesinti yapabilecekleri umudunu taşımaz. Daha az bebeğin kıtlık tehlikesini azaltacağını kabul etmekle birlikte, kadın ve erkeklerin doğurganlıklarını kontrol etmeye gönüllü olduklarına ihtimal vermez. Ona göre hiçbir Aydınlanma, nüfus artışı ve azalması konusundaki engellenemez yasaları yeniden yazamazdı. Denemesinin daha sonraki baskılarında, bu kadar çok ata sahip İngiltere'nin talihli olduğunu belirtmiştir (İngilizler nişancılık ve avcılıktan hoşlanırdı). Malthus'a göre, atlar kıtlık karşısında koruyucu duvar örüyordu, çünkü en güç dönemlerde yiyecek olarak da kullanılabiliyorlardı. Üstelik çiftçiler için son derecede değerli olan gübreyi de üretiyorlardı.

Birçok kâhin gibi Malthus da haklıydı ama sadece geçmiş hakkında. Denemesi 1798'de, kapitalizm tarihinin en önemli iki gelişmesinin keşiştiği çağda yayımlandı. Bu gelişmeler, ailede kişi sayısının sınırlandırılması ve karşılıklı zenginleştirici tarımsal ilerlemelerle geçen 200 yıldan sonra, alınan ürün miktarının düzenli olarak artmasıydı. İngiltere ve Hollanda, üretim üzerinde uzun zamandır süren kısıtlamalardan 17. yüzyılın sonuna doğru kurtulmuştu. Buna rağmen Malthus, erken modern toplumların karşısındaki asıl tehlikenin nüfus artışı olduğunu açıkça görmüştü; öykümüz de zaten burada başlar. Açıkladığı iç karartıcı sayılar, o dönemin genç araştırmacısı Charles Darwin'e çok önemli bir esin kaynağı olmuştu. Bütün türler kendilerini doyurmak için mücadele etmek zorundaysa, o zaman doğada herkesin herkese karşı yaptığı bir savaş başlamıştı; ateşli Darwinçi Herbert Spencer, buradan hareketle "en sağlamın hayatta kalması" sözünü türetti.

II. Dünya Savaşı sonrasında birçok biliminsanı, "Batı'nın Yükselişi" konusunda bazı ipuçları taşıdığı için Avrupa nüfusunun bir akordeon gibi

daralıp genişlemesiyle ilgilenmeye başladı. Tarihçiler için artık “Everest Dağı”, Batı ülkelerinin yoksulluk ve cehalet prangalarını üzerlerinden nasıl attıklarını, kendi yarattıkları ve onları geçmişlerinden olduğu kadar başka yerlerden de ayıracak modern çağa nasıl yöneldiklerini açıklıyordu. Batılı ilgisi, Batı’nın kendi geçmişinden ve aynı dönemin toplumlarından kopuşunu açıklamak için uzun bir süre dış ticaret, kentsel büyüme ve sanayinin gelişimi üzerinde yoğunlaştı. Sonunda, çiftçiler daha fazla yiyecek üretmedikleri sürece, para ve işgücünün sanayiye yönelemeyeceği anlaşıldı ve bu anlatıda bir şeyin eksik olduğu görüldü. Bunun anlamı, eğer sürekli olacaksa, değişimin toplumdaki en tutucu ve en kalabalık kesimden, yani taşradan başlaması gerektiği idi.

Malthus’un eleştirilerini doğrulamak ya da yanlışlamak isteyen nüfus bilimciler, geçmişin nüfus dinamiklerini daha kesin sorgulama yöntemleri geliştirdi. Kiliselerin tuttuğu ve günümüze ulaşmış evlenme, doğum ve ölüm kayıtlarını, devlet istatistiklerini incelediler. Aile kütüğü formlarını titizlikle inceleyerek evlilik, vaftiz ve cenaze tarihlerine ulaştılar. Bu veriler bir araya getirilince, ortalama evlenme yaşı, doğumlar arasındaki tipik süre, kadın, erkek ve çocuklarının ortalama yaşam süresi beklentisi gibi istatistikler sundu.⁷ Tarihsel demografi uzmanları, bilgisayarların yardımıyla doğurganlık ve ölüm oranlarının grafiğini oluşturdu. Yüzlerce yerleşim biriminin aile kütüğü formlarını dikkatle doldurarak, bütün ülke ve bölgelerin aile yapısını öğrendiler.

Bütün bu çalışmalardan şaşırtıcı bir keşif çıktı: Avrupa’da kadın ve erkeklerin çoğunluğu geç yaşta evlenmişti; erkekler 26-27, kadınlar 24-25 yaşlarında. Bu durum, ergenliğe erişir erişmez evlenen ve ardından kocası ya da karısının evine taşınan Çinli ve Hintli kadın ve erkekler arasındaki erken yaşta evlenme geleneğinden tümenden farklıydı. Güney Avrupa’da bile geniş aileler daha uzun bir süre birlikte oturuyordu. Çoğu çiftin evlenmeden önce ayrı bir ev ayarlamaları gereken İngiltere’nin durumu bunun tam tersiydi. Bu gelenek, nüfus denetimi görevi görüyordu. Bir kadının doğurganlık döneminin üçte birinin evlilik öncesine rastlaması, daha az çocuk sahibi olacağı anlamına geliyordu. Erkeğin eşini geçindirecek duru-

7 E.A. Wrigley ve R.S. Schofield, *Population History of England and Wales*, Cambridge University Press, Londra, 1981; E.A. Wrigley, *Introduction to English Historical Demography from the Sixteenth to the Nineteenth Century*, Basic Books Edition, New York, 1966, s. 96-159. Ayrıca bkz. Levine (2001), s. 294-99.

ma erişmeden evlenememesi, bu geç evlilik alışkanlığının nasıl sürdürüldüğünü gösterir. Ekilebilir toprağa sahip olmanın genellikle babanın ölümünü gerektirmesi gerçeği, ölüm ve doğurganlığı birbiriyle ilişkilendirir. Ancak evlenme yaşı esneklik gösteriyordu. Daha sonraları, erkekler için sanayide yeni iş imkânları çıkınca, evlenme yaşı iki ya da üç yıl düştü. Ama Avrupa ülkelerinde diğer yerlere göre hâlâ yüksek kaldı.

Yukarıdaki bulgular, Avrupa'da kıtlıkların neden dünyanın diğer yerlerindeki kadar ciddi sonuçlar vermediğini ve neden önce İngiltere'de kaybolduğunu açıklar. Geç evlilikler, yetişkin çağlarını çirak ya da çiftlik hizmetkârı olarak geçiren yoksullar arasında özellikle yaygındı. Mülk sahibi varlıklı sınıfların başlıca kaygısı, aileyi sürdürecektir. Varlıklılar yeni evlileri geçindirecek imkânlarla sahip oldukları için, kız ve erkek çocuklarını ergenleşir ergenleşmez evlendirirdi. Ebeveynler—kilise hukukunun da izniyle—sekiz veya dokuz yaşındaki çocukların evlenmesini ayarlayabilirdi, ama bu, uzun süre sanıldığı gibi, yaygın bir uygulama değildi. Romeo ve Juliet kural değil, istisnaydı ve sıradan insanların, evlenecek duruma gelmeden önce beklemleri gerekiyordu.

İnsanlar ekonomi ufkunu uzun zaman daraltmış olan yiyecek azlığının mengenesinden kurtulacaklarsa, yiyecek fiyatları daha da düşmeliydi; ama bu nüfus göstergesi, Avrupa ülkelerinin geniş aileyi daraltmakta nasıl başarılı olduğunu göstermiştir. Kıtlığın mengenesinden kurtulmak için tarımda verimliliği artırarak hem işgücü ve sermayeyi serbest bırakmak hem de yiyecek maliyetini düşürmek gerekiyordu ki, bu da oldukça güç bir işti. 17. yüzyılın başında Londralı bir fırıncının tuttuğu muhasebe defteri, yiyecek giderlerinin gelire oranını gösterir. Fırıncı her hafta üç dolar ücret öderken evinde beslediği on üç kişi—eşi, çocukları, rençperler, çiraklar ve hizmetçiler—vardı. Yiyecek toplam giderin beşte dördünü oluşturuyordu. Günümüzde çalışanlarının yemek masraflarını karşılayan sekiz kişilik küçük bir şirket, yiyeceğe giderinin dörtte biri oranında harcama yapar.⁸

Yiyecek Masraflarının Ekonomik Gelişmeyi Sınırlaması

Nüfusun %80'e yakını yiyecek üretimiyle ilgilenirken, geriye başka girişimleri destekleyecek çok az işgücü ve para kalıyordu. Toprağı işleyenle-

8 Peter Laslett, *The World We Have Lost*, Cambridge University Press, New York, 1965. İngiliz sterlinini Amerikan dolarına çevirdim.

rin ürettikleri küçük fazlalık bile genellikle vergi adı altında hükümdara, kira olarak toprak sahibine, ondalık olarak kiliseye gidiyordu. Orta ve üst sınıf mensupları (kraliyet ailesi üyeleri, toprak sahipleri ve din adamları) girişimden gelir elde etmek yerine, toprağı işleyenlerden vergi ve kira adı altında para topluyordu. Diğerleri (tüccarlar, hukukçular, bankerler ve esnaf) vergi, ondalık ve kira alanların harcamalarından geçiniyordu. İşlenmiş ürünlerin, hatta uzaklardan getirilmiş malların talebinde bir artış olması için, yiyecek üretiminde değişiklik yapılması şarttı; yoksa tüketim mallarına harcanacak para bulunamazdı. Üzerinde durulması gereken önemli nokta, 16. yüzyıl Avrupa'sında tarımla uğraşan nüfus oranının Roma İmparatorluğu dönemindeki Avrupa ortalamasına eşit olmasıydı.

Yiyecek fiyatları deri eşya, süs eşyası, baharat, çatal-bıçak, araba, mobilya, kumaş ve kitap gibi lüks maddelerin alımına ayrılan para kaynaklarına sınırlama getiriyordu. Kötü geçen bir hasat fiyatları yükseltince, satın alma gücü iyice azalıyordu. Kıtlik dönemlerinde yoksulun masası yıllar boyunca et görmezdi örneğin. İnsanlar durum düzeline kadar yeni alımları ertelerek, bu ertelenmiş alımları yapanların beklentilerine belirsizlik katardı. Paranın bollaştığı durumlarda da, tarım dışı istihdamın azlığı ticaretin ve üretimin gelişmesini engellerdi. Yaygınlaşmış üretim, bu yerlerde çalışacak erkek ve kadınları bulmaya bağlıyken, tarımın işgücü ihtiyacı her şeyden önce geliyordu.

Bu durum birçok sonuç doğurdu. İnsanları ünlü kara gün için para biriktirmeye yöneltti. Aynı zamanda da lüks mal tüketiminin, toplumda harcanabilir geliri olan -%15'i geçmeyen- çok küçük bir kesimle sınırlı kalmasına neden oldu. Kısır döngüden kurtulabilmek için, çiftçiler daha az işçiyle nasıl daha fazla ürün alınacağını öğrenmek zorunda kaldı. Öteki girişimlerin önünü tıkayan kıtlık korkusunun ortadan kalkması için, yeni tarım yöntemleri düzenli olarak daha fazla ürün yaratmalıydı. Mamul veya ithal malları soylular ve kentlilerin dışındakilerin de alabilmesi için yiyecek fiyatları düşmeye devam etmeliydi. Kıtliktan kesin olarak kurtulmak için şart olan bu değişikliklerin, geleneğe bağlılıklarıyla bilinen kırsal topluluklarda başlamak zorunda olması resmi daha da karmaşıktırır.

Değişim dürtüsünün, 16. yüzyılın başında yiyecek fiyatlarının artmaya başladığı sırada ortaya çıkmış olması olası. Doyurulacak boğaz sayısındaki artış tahıl fiyatlarının yükselmesine neden olunca, Hollandalıların öncülük et-

tiği gelişmeler –bir işi farklı şekilde yapmanın getirdiği risklere rağmen– çeki gelmeye başladı. Yenidünya'dan akan altın ve gümüş 100 yıl sürecek bir enflasyonu tetikledi; hububat fiyatları daha da hızlı arttı. İngiltere'de bir dizi uygun koşul, eski tarım düzeninde reform girişimlerinin önünü açtı. Toprak sahipleri ile kiracıları arasındaki ilişki, yeni uygulamaların benimsemesine izin verecek kadar esnekti. Toprak sahipleri, kiracıları ve bağımsız çiftçiler, Hollandalı çiftçilerin başarıyla uyguladıkları yöntemleri taklide girişti.

Kara Veba felaketi, bütün Avrupa'da toprak sahipliği düzenini etkilemişti. Doğu Avrupa'da toprak sahipleri kiracılarını serf konumuna getirirken, Batı Avrupa'da birçok aile kiracılıktan tamamen kurtulup kendi topraklarını edindi. İngiltere'de, büyük toprak parçalarında çalışan kiracıların yanı sıra çok sayıda bağımsız çiftçi (küçük toprak sahipleri) de vardı. İngiliz toprak sahipleri, kiracı yaşadığı sürece geçerli olan geleneksel düşük kira sözleşmelerini bozmayı başardı. Kiraları, kiracının yetiştirdiği tahıl ve canlı hayvanların fiyatına göre ayarlama hakkını elde etti. Sabit yükümlülükler, kiracıların çok daha iyi plan yapmalarına imkân verdi. Çoğu, örneğin uzun kira sözleşmeleri karşılığında ürün almada daha yüksek verimlilik sağlayacak düzenlemelere giderek, zaman ve para yatırımlarının karşılığını toprak sahipleriyle bölüşmeye yöneldi. Fransız toprak sahipleri kazançlarını artırmak için farklı yöntemler denedi; kiracıları cezalar, feodal vergiler ve angaryayla zorladı.

16. yüzyılda artan nüfus nedeniyle yükselen fiyatlar, Avrupa'nın tahıl ambarı Baltık devletlerindeki toprak sahiplerini ihmal edilmiş topraklara yayılmaya ve ihraç edilecek tahıl miktarını çoğaltmaya yöneltti. Büyüme aynı makas hareketini yineledi; işçi sayısı arttıkça ücretler düştü ve aynı nüfus artışı, yiyecek talebi ve fiyatlarını yükseltti. Varlıklılar bir süre daha da zenginleşti. Yiyecek üretimi, doyurulacak yeni boğazlardan gelen acil talebi uzun vadede karşılayamadı. Elli yıllık kısa vadedeyse, artan tahıl fiyatları, daha fazla ürün almanın yollarını bulmak için güçlü bir teşvik yarattı. Çoğu yerde çoğu toprak sahibi yerleşik yöntemleri tercih etse de, Avrupa'yı tarım sistemini değiştirme rotasına oturtmaya yetecek kadar kişi, mahsulü artırmak için yeni yollar denemeye karar vermişti.

16. ve 17. yüzyıllarda ticaretin yoğunlaşması, bütün Avrupa'nın yararına oldu.⁹Yük arabaları ve gemilerin sayısı artırılarak ülkeler arasında daha

9 Fernand Braudel ve Frank Spooner, "Prices in Europe, from 1450-1750", *The Cambridge Economic History of Europe* içinde, ed. Edwin E. Rich ve Charles Henry Wilson, cilt

fazla mal taşınması, bir bölgede az ürün almanın, kıtanın başka bölgelerinden ithal edilen tahılla telafi edilebilmesi anlamını taşıyordu. Kent nüfusu taşradan daha hızlı artınca, insanların doyurmakta hep güçlük çeken Hollanda başta olmak üzere kent yöneticileri, gelecekte mahsul kıtlığı olması ihtimaline karşı tahıl depolamaya başladı. İspanya buğday, bakır, kalay, yün, kenevir, keten ve değerli kumaşlar için Kuzey Avrupa ülkelerine bağımlıydı ve birçok İspanyol bir süre bu ürünleri alacak parayı da buldu. Paranın malları kovalaması doğal olarak enflasyon yarattıysa da, ilginç olan, yiyecek fiyatlarının diğerlerine oranla daha hızlı artmasıydı. Enflasyon, insan fazlalığı kadar gümüşten de kaynaklanmıştı.

Doğal su kaynaklarına sahip olan Avrupalı çiftçiler, Çinliler ya da Ortadoğulular gibi sulamaya bağımlı değildi. Sulama için kanallar, savaklar ve su dolapları yapmak, ancak varlıklı ülke yönetimlerinin altında kalkabileceği, masraflı işlerdi. Bu olgu, büyük ihtimalle oradaki olası yenilikçilerin sayısını, çoğunlukla toplumun en muhafazakâr üyeleri olan resmi görevliler veya zenginlerle sınırlandırdı; çünkü mevcut düzende en çok yatırımı yapan bu kesimlerdi. Buna rağmen Çin, nüfus artışının arz imkânını çok aştığı 18. yüzyıl ortalarına kadar, uzunca bir süre hem artış hem de daha fazla refah gördü.

Hollanda'daki Tarımsal Gelişmeler

Birleşik eyaletler'in (Felement Cumhuriyeti), özellikle 16. yüzyılın sonunda İspanya'dan bağımsızlıklarını kazandıktan sonra Birleşik Eyaletler'in (Hollanda Cumhuriyeti'nin) Kuzey Denizi'nin gelgit istilalarından kurtardıkları topraklar üzerindeki başarıları, tüm Avrupa'nın hayranlığını kazandı. Kıyılarını yalayan denizlerden tonlarca ringa çıkardılar, daha sonra da bu kusursuz protein kaynağını Avrupalı komşularına göndermek için, dünyanın en büyük ticaret filosunu kurdular. Çiftçiler, Flandre'deki tahıl ekilemeyecek kadar kumlu topraklarda keten ve urgan (marihuanayı saymıyoruz) yapımında kullanılacak kendir ve kenevir yetiştirdi. Bu bitkilerin bir başka özelliği de, arkalarında toprağı güçlendirecek lifli saplar bırakmalarıydı. Hollandalılar, başka bölgelerde de ekilebilir arazi kazanmak için bataklıkları kuruttu. Bu arada, uzun zamandır tanıdıkları yoncayla da de-

neylere giriştiler. Dikkatli bir gözlemcinin, birçok başka sebze gibi, yoncanın da toprakta azot bıraktığını fark etmiş olması gerekir. Yeni ürünlerden biri de yazın yetiştirilen, kışın hayvanlara yedirilmek üzere saklanabilen şalgamdı. Bu yenilik daha büyük hayvanlar yetiştirmelerine, böylelikle tarımda kullanabilecekleri gübrenin artmasına neden oldu.

Ekip biçme toprağın verimini düşürdüğü için, tarım dünyanın hemen her yerinde ıstırap verecek kadar bereketsizdi. Toprak yorulmasının geleneksel çaresi nadasa bırakmak olsa da, bu yöntem tarlaların üçte ya da dörtte birinin üretim dışı bırakılması anlamına geliyordu. Çiftçiler toprağa azot katarak da verimliliğini artırabilirdi. Ne var ki başlıca azot kaynakları, hayatta kalıp dışkılamaları için beslenmeleri gereken hayvanlardı; bu da yine, tarlaların insanlar için ürün vermek üzere değil, otlak olarak kullanılması demekti. Azalan toprak verimliliği döngüsünü kırmak, bir dizi karşılıklı destek uygulaması gerektiriyordu. Ne yazık ki Hollandalı çiftçiler, olası iyileştirme yöntemlerini onlarca yıl boyunca deneyip durdu.

Hollandalı çiftçiler içinde bazıları, ortaçağdan kalan ve her yıl toprağın üçte birini nadasa bırakmayı gerektiren uygulamayı terk edebileceklerini gördü. Bu karar, ekilebilir toprak yüzeyini üçte bir oranında artırdı. Nadasa bırakmak yerine tarlalarını dörde bölerek; tahıl, şalgam, ot ve yonca ektikleri bölümleri her seferinde değiştirdiler. Bu yöntemle, ekili arazilerin sayısı üçte bir oranında artmakla kalmadı, ekilen yonca azot birikintileriyle toprağı zenginleştirdikten sonra, hayvan yemi olarak kullanıldı. Çöküş kısır döngüsünün yerini, verimli büyüme döngüsü aldı. Bazı toprak sahibi ve çiftçiler daha üretken olma ihtimaline olumlu tepki verince, yüzyıllar süren eski kıtlık ekonomisinden sonsuza dek uzaklaşmanın ilk adımlarını atmış oldular.

İngiliz çiftçileri Hollanda örneğini izledi ve tarımsal temellerini, daha az işçi ve daha düşük yatırımla daha fazla insan doyuracak duruma getirmeyi başardı. Hollandalılardan farklı olarak, insanları ve hayvanları besleyecek tahılı yetiştirecekleri geniş ekilebilir toprakları vardı. Hollanda, halkını bir yıl boyunca doyuracak kadarını üretmeyi başaramazdı. Ticaretten gelen kârla tahıl stoklasalar da, hayat kurtarıcı bu yöntem her yıl biraz daha masraflı oldu.

17. yüzyılın başında, İngiltere'de yaklaşık 6 milyon kişi ve 1 milyonu aşkın at vardı. Atlar sekiz-on kişilik bir güç sağlayarak, İngiliz endüstrisinin enerji elde etmek üzere yararlanabileceği rüzgâr, su ve kömüre kat-

kıda bulunabildi.¹⁰ Farklı toprak cinslerinin bolluğu, verimliliği artırma imkânlarını çeşitlendi. Deniz yakınında yaşayan çiftçiler, zengin ama ağır killi toprağı ülkeye taşımak için deniz kumu ve deniz dibindeki kabuklularla hafifletebildi. Kireçli ve kireçtaşlı toprağı kazabildiler. Kumlu topraklar, her türlü toprağın verimini artırmakta etkili olan azotun birikmesini sağlayacak baklagil ve yonca ekilerek canlandırıldı. Çiftçiler ayrıca, doğanın en etkili gübre üretiminden yararlanmak için, hayvanlarını tarlalarda bağlı tutmaya başladı.

Kimi İngiliz çiftçisi, Hollanda'nın dörde ayrılmış tarla rotasyonunu izlerken, bazıları da idareli kullanımı yeğledi. Bu yöntemde çiftçi en iyi topraklarını üç ya da dört yıl boyunca ekip biçer, ardından da beş yıllığına otlak olarak kullanırdı; bu sürede hayvan gübresi ve azot sabitleştirici bitkiler, yeniden tahıl ekmek için gerekli verimliliği sağlıyordu. Hollanda sisteminde olduğu gibi, toprak nadasa bırakılmıyor, insanlar ya da hayvanlar için ürün vermeyi sürdürüyordu. Çiftlikte her şeyden yararlanılır, herkese yeni görevler verilirdi. Hem İngiliz hem de Hollandalı çiftçiler, kışın toprağı ısıtmak ve ekim mevsimini uzatmak için çayirlara su basardı. Bu önlemler yüzyılın sonunda tohum/ürün oranını, işçilik/ürün oranını, birim yüzey/verimlilik oranını yükseltti. Daha basit bir ifadeyle, daha az toprakta daha az işçilik ve daha az tohumla daha fazla ürün sağlandı.

Konu hayatta kalmak olduğunda işleri başka türlü yapmak cesaret, düşgücü ve ayrıntılara dikkat gerektiriyordu. Bilindik ve epey anlamsız olan ilerleme öyküsünde, değişim için tek gerekenin, fırsatı insan doğasındaki kendini geliştirme dürtüsüyle karıştırmak olduğu varsayılır. Ondan sonra, diye devam eder öykü; insanlar refahı taşraya götürmek için bu ustalıklı yöntemlere sarılır. Bu varsayım, ancak geleneksel çiftçi aileleri ile toprak sahipleri günümüz kapitalistleri gibi düşündüğü takdirde doğru olabilirdi. Oysa öyle düşünmediler, düşünmelerini engelleyen sayısız etken vardı. Yenilik, göreneği izlemeye alışmış olanları ürkütüyordu. Risk almak, yeterli yiyeceği olmak ile olmamak arasında seçim yapmayı gerektirebilirdi.

Yeni yöntemlerin benimsenmesini engelleyen bir neden daha vardı: Modern öncesi kadın ve erkeklerinin biyolojik ritimleri, sürekli çalışmaya uygun değildi. İnsanlar yokluk ya da başka rahatsızlıklar yüzünden ıstırap

10 P.H.H. Vries, "Are Coal and Colonies Really Crucial? Kenneth Pomeranz and the Great Divergence", *Journal of World History*, sayı 12, 2001, s. 4-5.

çekmeye hazır olsalar da, günler boyunca uzun süre çalışmaya alışık değildi. O dönem insanı, uzun saatler boyunca çalışmazdı. Eski usul tahıl ekimi sadece tohumlama ve hasat zamanında yoğun emek gerektiriyordu. Bu iki mevsimin arasında çok fazla boş zaman vardı. Hristiyan takvimi, tatil günlerinin daha bile çoğaltılmasını destekledi; onlarca kutsal günün eklenmesiyle tatil günlerinin sayısı pazar günleriyle birlikte yüzü geçti. Sıkı çalışmak, genellikle çocukluktan başlayan sert alıştırmalarla geliştirilmesi gereken bir beceridir. Ceza korkusu ve ısrarlı denetim alışkanlıkları ancak yavaş yavaş değiştirir. Öte yandan bazı kişilerin, belirli bir amaç için yorucu çalışmaya başkalarından daha uygun olduğu da açıktır. Eski tarım düzeninden kopmak için son derece önemli olan şey, yeni yöntemlere uymaya çalışanların işini kolaylaştırmaktı. Para harcamak için bunca geleneksel yol varken ve riskler kazanımlardan fazlayken, iktisatçıların tanımıyla rasyonel bir ekonomik aktör olmak, toprak sahipleri ya da kiracılar için pek bir anlam ifade etmiyordu.

İngiliz Tarım Islahatçıları

Yeni gelişim dalgası, İngiltere'yi yedi bereketli ve yedi bereketsiz yıl döngüsünden kurtardı. Bu kez sürekli değişimin karşısına çıkarılan bilindik engellere toslamak yerine kazançlar güven altına alınmıştı. İzleyen 350 yıl boyunca Kuzeybatı Avrupa'da tarımla uğraşan nüfus oranı %80'den %3'e geriledi. İngiltere'de, kendilerini kurumsal değişim baskısından kurtarmış iki grup vardı. Bunlar, sabit ve düşük kira sözleşmelerini piyasa fiyatlarını yansıtacak şekilde yenilemeyi başaran bağımsız çiftçiler ve toprak sahipleri idi. Bunlar, tarıma yenilik getirmesi muhtemel kişilerdi. Toprak sahiplerinin çok azı kendi topraklarını işlettiği için, işbirliğine hazır kiracılar bulmaları gerekiyordu. Soyluların ve eşrafın elindeki toprak miktarı İngiltere'de bölgeden bölgeye değişiyordu; aynı farklılık, toprak sahiplerinin kiracılarına tarım reformlarını uygulatma yeteneklerinde de görülmüyordu. Bazı soylular kiracılarına dert olmaktan öylesine nefret ediyordu ki, madencilik gibi farklı ekonomik alanlara yöneldiler. Yenilikçi toprak sahipleri ile bağımsız çiftçiler bir araya geldiklerinde, İngiltere'nin ekilebilir topraklarının muhtemelen %60 kadarını denetlemeye başladılar. Geri kalan ekilebilir topraklar kralın, kiracıları alışlageldiği gibi sabit kira ödeyen toprak sahiplerinin, mülkleriyle ilgilenmekten hoşlanmayan beylerin ve yoksul rençperlerini.

Yenilikçi toprak sahipleri ve bağımsız çiftçiler, sahiplerinin ölmesi ya da paraya sıkışması yüzünden satışa sunulan toprakları satın alarak, mülklerini genişletebildiler. Değişim konusunda kumar oynayacak imkânlarla sahip oldukları için fiyat teşviklerine hemen cevap verebildiler. Yenilik konusundaki başarıları onlara daha fazla toprak alacak para kazandırdı. Hükümet de tarımsal iyileştirmeyi destekleme konusunda üzerine düşeni yaptı; yararlı bitkileri tanıtan ve çiftçilere bunları nasıl yetiştireceklerini öğreten uzmanlara emeklilik hakkı tanıdı. Okuma yazma oranı artarken, birbiri ardına tarım konulu ucuz kitapçıklar basıldı. Zaman geçtikçe, iyileştirmenin getirdiği kazanç, kenardan izleyenlerin risk korkusunu azalttı; böylelikle, değişim karşısındaki engellerden biri kaldırılmış oldu.

Eldeki kayıtlar, bu iki gruptan –yenilikçi toprak sahipleri ya da yenilikçi bağımsız çiftçiler– hangisinin İngiliz tarımını çoğunlukla köy temelli geçim tarımından çıkarıp pazar odaklı bir özel çiftlik düzenine götürmede başat rol oynadığını göstermiyor. Çiftliğin büyüklüğü yeni yöntemleri benimseyip benimsememeyi etkilemediği için, yeniliği tetikleyen kültürel ve kişisel niteliklere yönelmemiz gerekecektir. Roma'dan kalma tavsiye kitaplarına göre en iyi gübre, efendi çizmesi altında ezilmiş olanıydı. 17. yüzyıl yazarları, aynı beylik sözü durmadan yineledi. Doğruysa, bu durum bağımsız çiftçiye kiracılarını yeni beceriler edinmeye zorlayan toprak sahibi karşısında üstünlük sağlayabilirdi. Bütün hayvan dışkısını toplamak, toprakları otlaktan çıkarıp ekilebilir kılmak, ekilecek ürün rotasyonunu belirlemek, yonca gibi toprak zenginleştiricilere başvurmak, çayirlara su basmak, çocuklarına ve hizmetkârlarına farklı görevler vermek için kişinin çok yetenekli bir yönetici olması gerekiyordu.

Yeniliklerin benimsenmesi yönünde etki yapan en önemli güç, daha bol ürün yetiştirmedeki çarpıcı başarıdan doğdu. Yenilikler sonuç verince, taşraya yayılmış birkaç öncü, değişimin katalizörü oldu. Nadas dönemlerinin terk edilmesi, karasabanın altına hemen yeni dönümler kazandırdı. Sahip oldukları kaynakları yeterli sayıda insan üretken değişimlere yatırınca, diğerleri onları taklit etmek ya da ıstırap çekmek seçeneğiyle baş başa kaldı. Bollaşan ürün, tahıl fiyatlarını düşürdü. Yenilikçiler daha fazla ürün aldıkları için hâlâ kazançlıydı; oysa topraklarının verimini artırmayan ya da gelişmiş yöntemler kullanmayan beyler ve çiftçiler, sürekli düşen fiyatlara kapılıp yok olma tehlikesiyle karşılaştı. Piyasa mekanizmaları yavaş yavaş bir iyileştirme ivmesi yarattı.

Taşranın en belirgin ayrımı –bey olsun, çiftçi ya da kiracı olsun–, yenilikleri uygulayanlar ile uygulamayanlar arasında görüldü ve bu sadece toprak sahipleri ile kiracıları arasında olmadı. Bu, kendi çıkarını gözetmenin istikrarlı bir sonucu da değildi çünkü keskin değişim dönemlerinde, kişinin çıkarının nerede olduğunu bilmek gücü. Piyasa hareketsiz kalmak isteyenlere karşı acımasızdı; fiyat dinamikleri hazırlıklı ve geliştirici olanı ödüllendirirken, değişime direnen ya da gerçeğe temasını yitirenleri cezalandırıyordu. Gelecek hep sislidir; kapitalizmin bireysel kararlara dayanması, kararların toplamda ne sonuç vereceğini değil bilmeyi, tahmin etmeyi bile oldukça güçleştirir.

Bu önermeler zararsız ifadeler gibi görünebilir, ancak tarımın ilkel yeniden üretimden gelişmiş verimliliğe dönüşmesinin, kiracılarını hasat verimine göre belirlenmiş ticari anlaşmalara zorlayarak piyasanın rekabetçi güçleriyle karşı karşıya bırakan uzak görüşlü toprak sahipleriyle başladığını ileri süren Marksist yaklaşımla çelişir.¹¹ Bu görüşe göre, kiracılar piyasaya bağlı kalacakları ve sabit kiranın getirdiği bağımsızlığı yitirecekleri korkusuyla, toprak sahiplerinin iyileştirme tasarılarına direnirler. Oysa herhangi bir insanın, iyileştirmeyi teşvik etmenin sonuçlarını ya da piyasaya bağımlı olmanın ne anlama geleceğini tahmin edebilmesinin bir yolu yoktur. Bunlar geçmişe yönelik tahminlerdir. Öte yandan, tarım teknolojisinde birkaç deneme yapmaya yanaşmanın, ekonomide toptan bir yeniden yapılandırma ile sonuçlanacak bir gelişmeler dizisi başlatacağını kestirmek de imkânsızdı. Değişimin öncülerini toprak sahiplerini işaret etmek, onları olduklarından da ileri görüşlü ve disiplinli gösterir.¹² Toprak sahiplerinin toplu olarak tarımdaki can alıcı değişimleri başlattıklarını ya da çiftçi ve kiracıların böylesi değişiklikleri kendi başlarına başlatmayacak kadar muhalif olduklarını gösteren hiçbir belirti yoktur.

11 Robert Brenner, "Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe", *Past and Present*, sayı 70, 1976, s. 68-72; Robert Brenner, "Property and Progress", *Marxist History-Writing for the Twenty-first Century* içinde, ed. Chris Wickham, Oxford University Press, Oxford, 2007. Brenner modern ekonomik değişimde tarımın rolü konusunu çağdaşı olan diğer biliminsanlarından daha fazla gündeme getirir.

12 T.H. Ashton ve C.E. Philpin (ed.), *The Brenner Debate: Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe*, Cambridge University Press, Cambridge, 1985.

Marksist yaklaşımın değil, tersinin doğru olduğu kanısındayım: Yeni toplumsal ilişkiler, İngiliz tarımındaki değişimin nedeni değil sonucuydu. Bu değişim, rençperden en büyük toprak beyine, eski tarım düzeninin bütün katmanlarındaki başarı ve başarısızlıkların çetelesinin tutulduğu beş ya da altı kuşaklık bir denemeden sonra gerçekleşti. Yenilikler kuşkusuz tarımsal geliri yeniden dağıtmıştı; değişiklikleri uygulayanlar kârlı çıktı; direnen beylerin, çiftçilerin ve kiracıların geliri azaldı. Bu gelişmeler dizisi, yavaş da olsa yüzlerce kırsal topluluğu yeniden düzendi.

Birçok eşraf* ailesi, mülklerinin zorunlu ödemeleri için dikkatsizce borçlandığı için tepetaklak oldu. Sağlam anlaşmaları bulunmayan kiracılar haklarını yitirdi. Talihsizlik, hastalık ya da yetersiz planlama yüzünden evlerinin etrafında küçük bahçe-bostanları olanlar, rençper ya da daha kötüğü gezgin işçi durumuna düşebildi. Kayıtlar, 17. yüzyılda bazı bağımsız çiftçilerin sayıları düşerken bile zenginleştiğini gösterir. En başarılıları eşraf arasına girerken, kimileri tüm bağımsızlıklarını yitirdi. Piyasa, kişilerden bağımsız ve görünürde engellenemez işleyişi içinde zengini ve yoksulu artırırken, ortadaki çoğunluğun önündeki seçenekleri değiştirdi.

Kapitalizm Pompasını Çalışmaya Hazırlamak

İyileştirilmiş tarımsal yöntemler alınan ürün miktarını artırmakla kalmamış, eski tarım düzenini de alt üst etmişti. Piyasa için üretim, uygulamadaki bütün ayarlamalarıyla, gelenek ve verasetin yönlendirdiği yerleşik yaşam biçiminin yerini aldı. Marx ve taraftarlarının haklı oldukları konu, kendisine yararlı olacak politikalar için parasını ve ağırlığını gözden çıkarmaya hazır yeni bir varlıklı sınıfın tutarlılığıydı. İlginç olan şu ki, bu karmaşık toplumsal yeniden düzenleme, doğal bir süreç olarak görülmeye başlanmıştı. Yenilik taraftarı toprak sahiplerinin istifçilik, tekellilik ve karaborsacılık yasalarının getirdiği eski kısıtlamalardan kurtulma çabası kısmen retorikti. Tartışmacılar ve broşür yazarları, piyasa için üretmeyi siyaset hilelerine dirençli, doğal bir sistem olarak görmeye başlamıştı.

Sürekli ve bol hasadın bir başka entelektüel etkisi daha vardı: İnsanlar değişimi eskisi gibi tehdit olarak görmüyor, doğaya eskisi kadar bağımlı

* *Gentry*: Genellikle soyluluk unvanı olmayan ama hanedan arması taşıma hakkına sahip büyük toprak sahipleri (ed.n.)

olmuyor, otoriteye eskisi kadar kolay boyun eğmiyordu. Bu durum şöyle de ifade edilebilir: Acil durumlarda psikolojik davranışımız farklıdır. Kaygı ve korku duyarız. Önderin otoritesini kabul eder, söyleneni yaparız. Modern öncesi toplumlar, hep uçurumun kenarında olmanın bocalamasıyla yaşamıştı. Bu korkunun uzaklaşması, geleceğin daha iyimser değerlendirilmesine ve insanın yetilerine dair daha olumlu tahminlere yol açtı. Kadın ve erkekler az da olsa rahatladı.

İngiltere’de 17. yüzyılın ortasında sabitleşen nüfus ve fiyatlar, 1730’da yeniden tırmanışa geçmişti. 3.000 yıldır azalıp artan dünya nüfusu, 18. yüzyıldaki nirengi noktasından bugüne kadar büyümesini sürdürdü. Avrupa’da, önceki dönemin nüfus hareketlerini belirleyen eski akordeon örneğinin aksine, insan nüfustaki artış bu kez gelecek büyüme için yeni bir temel oluşturdu. Yiyecek arzı zaman zaman ciddi ölçüde kesildi, ama daralmak yerine yeni nüfusu da besleyecek şekilde arttı. 1700’de XIV. Louis’in hükümdarlık ettiği 20 milyon Fransız, 1914’te haksız oldukları düşünülemeyen 40 milyon Fransız durumuna gelmişti. İngiliz nüfusu daha da hızlı arttı ve İngiltere’nin Kuzey Amerika sömürgelerinde –Kuzeybatı Avrupa’nın fazla nüfusunu toplayan o büyük havuzda– nüfus her yirmi beş yılda ikiye katlandı.

Yetkililer İngiltere’deki tarımsal üretimin düzenli kayıtlarını tutmaya ancak 1860’da başladığı için, burada verdiğim sayılar çiftçilerin muhasebe defterlerinden ve kira kontratlarıyla ilgili anlaşmazlık kayıtlarından alınmıştır. İngiliz nüfusunun %80’e yakınının tarımda çalıştığı 1520’de, normal bir mevsimde 100 aile 125 aileyi doyuracak kadar ürün elde ediyordu. Bu fazladan 25 aile de ülkenin askerlerini, kilise mensuplarını, kraliyet yetkililerini olduğu kadar perakendecileri, tamircileri, tüccarları ve zanaatkârları temsil ediyordu. İngiliz tarımı 1600’lerden itibaren giderek daha az işgücüne gerek duydu. 1800’de yetişkin erkeklerin sadece %36’sı tarımla uğraşüyor ve çiftçilik yapan aileler kendilerinden başka 60 aile için daha yiyecek üretiyordu. Bu da toplumun siyaset, din ve ticaret kesimlerini oluşturanların dört kat arttığı anlamına gelir. Sonraki 50 yılda, tarımda çalışanların toplam nüfusa oranı %25’e düştü. Diğer Avrupa ülkelerinde hâlâ nüfusun %60 ila %80’i tarımla uğraşırken Fransa, Almanya, İtalya, İspanya ve Hollanda’nın nüfusları aynı oranda arttı.¹³ Fransa İngiltere’nin 17. yüz-

13 E.A. Wrigley, *Continuity, Chance, and Change: The Character of the Industrial Revolution in England*, Cambridge University Press, New York ve Cambridge, 1988, s. 12-13.

yılın sonunda eriştiği pazar bütünleşmesini 19. yüzyılın ortalarına kadar gerçekleştiremedi.

Yeni tarım yöntemlerinin ortaya çıkardığı sorunu anlamak için geleneksel tarım dünyasına son bir kez bakmamız gerekir. Eski dönemlerde tarım köylerin çevresinde düzenlenirdi; bu köylerin büyük çoğunluğunda geniş ortak alanlar, aralarında da köylünün ekip biçeceği bağımsız toprak dilimleri bulunurdu. Her köylü kendi toprak dilimini işlerken, ne zaman tohum atılacağı, ne zaman hasada başlanacağı ve ekinin ne zaman toplanacağı kararları ortaklaşa verilirdi. Zayıf ve tembeller, güçlü ve çalışanlarla aynı sorumluluk ağı içinde birleşirdi. Taşrada, yiyecek üretmek ve kümes hayvanı yetiştirmek için 1-2 dönüm toprağı olan rençperler de vardı. Tıpkı gündelikçiler ya da yıllık anlaşmalarla çalışan hizmetkârlar gibi, bu toprağı başkalarının çiftliklerinde çalışarak sahip olurlardı. 16. yüzyılın başında özel çiftçilik yasaya aldırmadan eski açık alanların çoğuna yayıldı; eski ilke hâlâ devam ediyordu, ama sadece güzel bir ideal olarak.

Yiyecek fiyatları artmayı sürdürürken, ortak toprakların dışında kalan yerleri birbirinden bağımsız özel çiftlikler olarak emniyete almak giderek daha çekici olmaya başladı. Hükümet yiyecek sıkıntısını önlemekle çok fazla meşgul olduğu için, toprakların etrafını çevirmeye yönelik bu girişimler parlamento kararı gerektiriyordu. Sözcüğün kendisinden de anlaşılacağı gibi, çevirme (*enclosure*), daha önce açık olan alanın etrafını kapatmak anlamına gelir. 16. yüzyılın ilk yarısında yün fiyatları yükselince, bazı İngiliz toprak sahipleri ekilebilir arazilerini koyunları otlatmak için kullanmıştı. Bu çevirme işlemleriyle kiracılar arazilerinden atıldı. Bunlar, Elizabeth döneminde iş ve yiyecek aramak üzere yollara düşen “başiboş insanlar” haline geldi. Bu çevirme işlemleri, onaylanmayıp çokça eleştirilse de, yün fiyatlarının düşmesine kadar devam etti. Tahıl ekimi için tarlaların etrafına çit çekerek özelleştirme yöntemi, çoğunlukla 17. yüzyılda uygulandı ve farklı bir toplumsal etki yarattı. Etrafı çevrili yerler genellikle iş imkânı yarattıkları ve daha fazla yiyecek ürettikleri için yetkilileri kaygılandırmadı. Diğer tüm iktisadi faaliyetlerin kaynağı olan ekilebilir arazilerin bu şekilde daha iyi yönetildiği kanısını uyandırır.

Ortak tarlaların eşgüdümlü sürülmesi, yabani otlardan temizlenip biçilmesi köyün ortak yaşamını pekiştiren çalışma, oyun ve tören biçimleri yaratmıştı. Toprakların etrafına çit çekilmesi, kişiyi bu toplumsal sorumluluk

ve faaliyet ağından uzaklaştırdı. Bireylere kendi kaynaklarını düzenleme fırsatı verdi ve zengin ile yoksul arasındaki farkın daha da açılmasına neden oldu. Başlıca üreticiler, mevsimlik işleri eşgüdümlü yürüten bir köylü grubu olmaktan çıkıp tek tek ailelere dönüşünce, ortak kader bilinci giderek kayboldu.

Bir zamanlar açık olan tarlaların etrafının çevrilmesi, birçok başka değişimin aksine, göze batıyordu ve tepki çekti. Ahlakçılara göre, kadın ve erkeklerle karşılıklı görevlerini öğrettiği için toplu tarımın sürdürülmesi gerekiyordu. Oysa 17. yüzyılın ortasında yeni tarım yöntemlerinin tarlaları bu sava şiddetle karşı çıktı. Çiftçinin toprağını ekecek ya da otlak olarak ayıracak, çayırılara su verecek ve ekilecek ürüne karar verecek olmasının yarattığı verimlilik artışından etkilenmişlerdi. Muhafızlar farklı ideallerden söz ediyordu. Bir taraf kişinin doğanın armağanlarını çoğaltmak için zekâsını, ileri görüşlülüğünü ve becerisini kullanmasını, diğer taraf ise yoksulları bağrına basmayı ve kardeş sevgisini geliştirmeyi savunuyordu.

1650'li yıllarda iki din adamının çıkardığı broşürler bu iki görüşü geliştirdi. Tartışma John Moore'un çitlere şiddetli saldırısıyla başladı: Ufacık topraklarıyla ailelerini doyuramadıkları için çiftçiler rençper durumuna düşmüştü. Çitler, yoksullara aldırmamayı hatta İsa'yı sevmemeyi teşvik etmekteydi. İsimsiz bir cevap veren Joseph Lee, yoksullara aldırış etmemenin günah olduğunu kabul etmekle birlikte, tarlaların çevrilmesinden sonra kiracı ve bağımsız çiftçilerin yoksullara daha iyi yardım edecek duruma geleceklerini belirtti. Çitin erdemi mahsuldeki artıydı. Lee'nin ifadesiyle, "bir dönümün hükümdarı, ortaklıktaki kırkta bir payından daha fazlasını elde edecek"ti. Lee, bu yöntemin sağladığı avantajlardan söz ederken, ortak refah fikriyle zincire vurulan bireyin ne istediğine karar verme hakkı olduğunu savunuyordu.¹⁴ Dönemin insanları, Kutsal Kitap'ta tasdik edilmeyen ve topluluk gelenekleriyle pek ilgisi bulunmayan iktisadi uygulamalarla mücadele ederken, aynı savaş hatları tekrar tekrar çekilecekti.

Eski toplumsal dokunun yeniden örülmesinden aynı ölçüde kaygılananlarca 16. yüzyılın sonuna doğru kabul edilen İngiliz Yoksulluk Yasaları, toplumun üyelerini doyurma ve iş gereksinimlerini karşılama taahhüdünü yeniledi. Yasa, yerel yönetimin temel birimi olan kilise cemaatlerinin

14 Alıntılan Joyce Oldham Appleby, *Economic Thought and Ideology in Seventeenth-Century England*, Princeton University Press, Princeton, 1978, s. 59-64.

den her birine iki yoksul denetimcisi atadı. Her İngiliz kadın, erkek ve çocuğun, doğduğu kilise cemaatinden gerektiğinde yardım isteme hakkı vardı. Cemaat yetkilileri, herhangi bir yardımda bulunmadan önce kişinin gerçekten muhtaç olup olmadığını saptamakla yükümlüydü. Yoksul denetimcilerinden biri, yasanın özünü çok güzel ifade etmişti: “Çalışanlara iş, çalışmayanlara ceza ve çalışamayanlara ekmek.”¹⁵ Söz konusu yasalar, toplumun dış yardım ya da ev içi bakım hizmeti sağlama yükümlülüğünü belirtiyordu. Açık tarlalardan etrafı çitle çevrilmiş özel çiftliklere doğru giden uzun değişim sürecinde, bir zamanlar köylerde yerleşik bir yaşam sürdürürken yoksullaşp rençper ya da göçmen işçi olanların sayısı giderek artınca, yasa önem kazandı.

Ülkesinin toplumsal sınıflarının ayrıntılı listesini derleyen Gregory King adlı bir memur sayesinde, İngiltere’de yaşanan yoksulluk konusunda somut bilgi ediniriz. King’in listesi, birçok sınıfın yanı sıra baronet, esnaf, hukukçu ve yersiz yurtsuzları da içerir.¹⁶ Biliminsanları o günden sonra King’in büyüleyici incelemesini elden bırakmadı, sayılardan bazılarını düzeltti. Sarsıcı bölümlerden biri, her yıl hayatta kalmak için İngilizlerin yarıdan fazlasının hayır kurumlarına başvurmak zorunda kaldığını işaret ettiği özetdir. Ondan 100 yıl kadar önce, dilenci ve başıboş olarak gezen grupların toprak sahiplerini ürküttüğü dönemde, bu grup muhtemelen daha genişti. Bu tür korkular, iş anlaşmalarında uygulanacak standartları belirledi ve her işçinin bir üste sahip olduğu yerleşik toplum idealini yasaya ekledi. İşverenler, ücretli hizmetkârlarını en az bir yıl tutmak ve maaşlarda yasal sınırları gözetmekle yükümlüydü.

Tarımdaki gelişmeler birçok insanı işinden etmekle birlikte, daha fazla kişinin hayatta kalmasını sağladı. Tarihteki nüfus değişikliklerine eğilen uzmanlar, yükselen ve düşen tahıl fiyatları ile artan ve azalan nüfusu üst üste getirdiklerinde İngiliz ekonomisinde can alıcı bir nirengi noktası yakaladılar. 1648-1650 yıllarındaki kötü hasat döneminden sonra fiyatlardaki ani yükselişlerin genellikle ölümlerdeki artışla atbaşı gitmediğini gördüler. Yiyecek fiyatları zaman zaman fırlasa da sıkıntı felakete dönüşmemişti. 1700

¹⁵ *Age*, s. 130.

¹⁶ D.V. Glass, “Gregory King’s Estimation of the Population in England and Wales, 1695”, *Population Studies*, sayı 2, 1950.

yılına gelindiğinde, İngiliz tarım üretimi herhangi bir Avrupa ülkesinin iki katıydı ve bu oran 1850'lere kadar değişmedi.¹⁷

İngiliz erkek ve kadınları, onları kendi geçmişlerinden ve bütün diğer çağdaş toplumlardan ayıran bir duvarı aştıklarından habersizdi. Ama aşmışlardı. 17. yüzyılın ortalarından itibaren kıtlık bir tehdit olmaktan çıktı. Avrupa nüfusunun en alttaki %20'sini hâlâ pençesinde tutan kronik gıda-sızlık, ertesi yüzyıla kadar tümüyle ortadan kalkmadı. Tarımsal verimlilik ve sıkıntılı dönemlerde başka yerlerden yiyecek getirtme imkânı sağlayan satın alma gücü, dört Cehennem Atlısından birini İngiltere kıyılarından uzaklaştırmıştı. Katı toplum düzenini muhafaza etmek için kullanılan güçlü bir bahane pek göze çarpmadan kaybolunca, geriye çağdışlıkları gide-rek belirginleşecek bir dizi toplumsal kural kaldı. İngiltere'yi son genel kıtlığını 1819'da yaşayan Avrupa'dan (dünyanın hâlâ yiyecek sıkıntısıyla boğuşan diğer bölgelerinin sözünü bile etmeye gerek yok) hiçbir şey bu kadar kesin çizgilerle ayıramazdı.

Bütün eksikliklerine rağmen Tarım Devrimi herkesin yaşam şansını artırmıştı. Ülke içinde, yiyecek ve diğer malların ticareti yoğunlaştı. Tek bir ulusal pazar, Avrupa'nın en geniş serbest ticaret bölgesi doğdu. Mah-sul kıtlığı her bölgeyi nadiren aynı zamanda vurduğu için, ülke çapındaki bu ticaret ağı kıtlığa karşı yeni bir savunma sağladı. Sıkıntı anında gere-ken yere yiyecek göndermek için gerekli bağlantılar –nakliye, araçlar ve ödeme imkânları– artık mevcuttu. Yoksulun yiyecek için verecek parası olmadığı yerlerde hükümet devreye giriyordu. Ulusal pazarın kuruluşu, iyi bir yol ağından fazlasını ifade eder. Çiftçilerin, ürünlerini bölge dışına göndermeye istekli olduklarını gösterir. Gönderirler ama her zaman güle oynaya değil. Dönemin çiftçilerinden biri şöyle yakınır: “Bir zamanlar her cemaatin bir pazarı vardı ve mallarımızın çoğunu orada satabiliyorduk. O zamanlar ürünümüzü kim bilir nereye götürmek, kim bilir kiminle pazar-lık etmek, kim bilir kaç satmak ve paramızı kim bilir ne zamana kadar beklemek zorunda kalmazdık.”¹⁸

17 E.A. Wrigley ve R.S. Schofield, *The Population History of England, 1541-1871: A Re-construction*, Cambridge University Press, Londra, 1981; Gregory Clark, “Too Much Revolution: Agriculture in the Industrial Revolution, 1700-1860”, *The British Industrial Revolution: An Economic Perspective* içinde, ed. Joel Mokyr, 2. baskı, Westview Press, Boulder, 1999, s. 238-39.

18 Thomas Culpeper, *Plain English*, Londra, 1673.

İngiltere ve Hollanda, 17. yüzyılın ilk yarısında kendi insanlarını besleme yeteneğini artıran yegâne iki Avrupa ülkesiydi. Elli yıl sonra da, nüfus ve geliri aynı zamanda artıran ilk iki ülke oldular. Gözümüzü Avrupa'nın geri kalanına çevirdiğimizde, tarımsal gelişmenin yarattığı farkı görürüz. Avrupa'da Otuz Yıl Savaşları'nın uzun süren çatışmaları ile bir dizi fırtına ve don, Rusya'dan İrlanda'ya kadar uzanan bölgede yıkıma neden olmuştu. İtalya ve İspanya'da tarımsal uygulamalar değişmemişti. Almanya, Avusturya, Macaristan ve Balkanlar'da nüfus artışı, sadece düşen tarımsal üretkenliği daha da keskinleştirmişti.¹⁹ Daha doğuda, Rusya ve Polonya'daki toprak sahipleri, tarımdaki alışılmış uygulamaları değiştirme isteğini ortadan kaldıran bir serflik rejimiyle, köylüleri toprağa bağlamayı başarmıştı. Yiyecek fiyatlarının yükselmesi karşısında daha fazla toprağı ekime açan Baltıklı toprak sahipleri köylülerin durumuna o kadar ilgisizlerdi ki, ülkelerindeki insanların açlıktan ölmesi pahasına kâr elde etmek için, yabancı pazarlara gemilerle tahıl gönderiyorlardı.

Çiftçilerin Hollanda'daki gelişmeler hakkında bilgi edinebildikleri, toprak ve iklim koşullarının Hollanda'ya benzer olduğu Fransa'da, benzer değişiklikler için 100 yıl daha beklemek gerekecekti. Kara Veba sonrasında yaşanan nüfus düşüşü, Fransız köylüsünün toprağı daha sağlam tutunmasını sağladı ama sırtına da sayısız yasal yük bindirdi. Nüfus 16. yüzyılda artmaya başlayınca, daha fazla varisin hayatta kalması, aile topraklarının daha çok kişiye bölünmesini gerektirdi. Toprakların parsellenmesi birçok aileyi fazla küçük topraklarla geçinmeye zorladı. İngiltere'ye kıyasla bir başka eksiklik, tahıl nakliyesinde kullanılabilecek nehir ve kanal ağıydı. Fransız taşrasını Bizans'ı andıran bir feodal ayrıcalıklar labirenti kaplamıştı. Malların bir bölgeden diğerine nakli öylesine güçtü ki, bir bölgedekiler bolluk içinde yüzerken, bir başka yerdeki Fransız kadın ve erkekleri açlıktan ölme tehlikesiyle karşılaşabiliyordu.

Ticaret ve üretimde önemli bir oyuncu olan Fransa'nın tarımı yerinde saymıştı. Toprak sahipleri ile devletin, zaten kıt olan gelirlerinden giderek daha fazla oranda para talep etmesi köylünün sefaletini daha da artırdı. Fransız toprak sahiplerinin bu yoksul köylülerin tarım yöntemlerini değiştirecek gücü yoktu; ancak fiyatlar arttıkça, köylülerden daha fazla para

19 Robert C. Allen, "Economic Structure and Agricultural Productivity in Europe, 1300-1800", *European Review of Economic History*, sayı 4, 2000, s. 6-8.

sızdırmak için eski derebeylik ayrıcalıklarını canlandırmaya çalışabilirlerdi ki, bunu da yaptılar. Kral bile saldırgan toprak sahiplerinden koruduğu köylülerden giderek daha fazla vergi topladı.²⁰ *Ancien Régime* olarak bilinen eski düzende kayda değer bir reform için, 18. yüzyıl sonundaki Fransız Devrimi'ni beklemek gerekecekti.

Ateşli bir tarımsal gelişim taraftarı olan İngiliz Arthur Young, 1787-1789 arasında İspanya ve Fransa'yı gezmiş; İspanya'da tarımın ihmal edilmesi ve Fransa'daki yoksulluk karşısında ne kadar şaşırıldığını belirtmişti. Bir bölgede yoksulların ayakkabısız dolaştıklarından söz ederken, ekonomilere hâlâ dert olan bir soruna parmak basmıştı. Yaygın yoksulluğun ulusal refahın kökünü kemirdiğini not etmişti, çünkü diğer meslekleri ancak yoksullar ayakta tutuyordu.²¹ İşçilerin çifte rolü gözünde netleşmişti. İşçi ücretlerini düşük tutmak malları ucuzlatırken, aynı zamanda bu malların pazarını da kısıtlıyordu. Young, hem İspanya hem de Fransa'da hükümetin müdahalesini eleştirmiş; Fransa'daki eski ayrıcalıkların her türlü mal naklini, hatta kıtlık zamanında tahıl taşımacılığını bile tıkadığını belirtmişti.

Daha az işçiyle daha çok insanın daha ucuza doyabilmesi, işçileri başka konulara yönleltmek üzere serbest bırakır ve insanların cebinde tabak çanak, el aleti, Hint pamuklusu, kitap ile eyerden ayakkabıya kadar bir dizi deri ürünü alacak para bırakırdı. İngiliz çiftçisi, altı aileyi doyurmaktan otuzunun ihtiyacına cevap verecek duruma gelerek, üretkenlikte şaşırtıcı bir dönüşüme imza atmıştı. Yiyecek verimindeki düzenli artış, insanların hayatına yeni bir güven duygusu da kazandırmıştı. Kıtlık yaşanmadan geçen bir kuşaktan sonra, tüketici ve yatırımcılar korkuyla birlikte ihtiyatı elden bıraktı ve tasarruflarıyla az da olsa risk almaya başladı. Daha etkin tarım ile üretimde çığır açan yeni makinelerin tasarlanması arasında doğrudan bağlantı yoktur. Tarım Devrimi sanayileşmenin olmazsa olmazı buluşları üretemezdi, ancak bu buluşların bol hasatları olmasaydı, bu buluşlar toplumun, herkes için yiyecek üretmekle görevli olmayan küçük bir kesimiyle sınırlı kalırdı.

Daha önce, ticarete yaşanan hızlanmanın aksine, daha az para ve daha az işçiyle daha çok yiyecek üretmek, bazıları daha önce akla bile gelmeye-

20 Robert Brenner (1976), s. 68-72.

21 Arthur Young, *Travels in France during the years 1787, 1788, and 1789*, George Bell and Sons, Dublin, 1793, I, s. 130.

cek bir dizi yeni ekonomik faaliyet için hayati önemde emek ve sermaye kaynakları yaratmıştı. Modern çağın ilk yüzyıllarındaki devrimler dalgası içinde en derin etki yaratanlardan biri tarımda olmuştur. Ne var ki baharat, porselen ve tekstil ticareti ya da “Batı’nın Yükselişi”ni ve sanayi gücünü müjdeleyen kudretli makineler kadar görkemli olmadığı için, incelemeler bu devrimin önemini genellikle hafife almıştır.

Anne babalarından arazi miras kalan kişiler için köy hayatı aynı kaldı, ama işlerini kaybeden kardeşleri yaşamlarındaki belirlenmiş rollerini yitirdi. Tersine çevrilemez değişimler sonucu yerlerinden olunca yollara düştüler, yakın köylerde iş aradılar ya da yerleşmek üzere ormanlara ya da yüksek yaylalara gittiler. Tarımın ticarileşmesi, ücret karşılığında çalışan kadın ve erkek sayısını yükseltti. Geleneksel tarım düzeninden kopan bu insanlar köydeki konumlarını kaybederek işverenin az, iş imkânının belirsiz olduğu modernleşen bir toplumda işçi sınıfına katıldılar. Kimileri göçebe ve mevsimlik işgücü oluşturdu. Çoğu Londra’ya taşındı ve kuşkusuz birkaçı, olgunlaşan ticaret ve gelişen sanayinin sunduğu fırsatlardan yararlandı. Kimileri durmadan iş peşinde oradan oraya dolaşırken, ayakları ekonomik gelişimin rotasını izledi.

Bu andan itibaren İngiliz insanı, yüzyılın değişimleriyle yerlerinden edilenler ile yerlerinde kalanlar olarak ikiye ayrılabilirdi. Yaşadıkları, gelecek onyıllarda bütün Avrupa köylüsünü bekleyen gelişmelerin habercisiydi. Bu kadın ve erkeklerden milyonlarcası Atlas Okyanusu’nu aşip Kuzey ve Güney Amerika’da Avrupa için bir köprübaşı oluştururken, kardeşleri yeni yeni ortaya çıkan proletaryanın parçası oldu. Günümüz kıtlıkları bize bir toplumu doyurmanın karmaşık koşullarını hatırlatır; bir yandan da Tarım Devrimi’nin kapitalizmin yolunu nasıl açtığını gösterir.

4

PİYASALAR VE İNSAN DOĞASI ÜZERİNE YORUMLAR

Doğu Hindistan Kumpanyası, 17. yüzyılın sonunda renkli basmalar ve pamuklular ithal etmeye başlamıştı. Sıradan İngiliz kadın ve erkekleri, ağır yünlüler ve ketenler içinde geçirdikleri bir ömürden sonra bu hafif ve renkli kumaşları giyme fırsatını sevinçle karşıladı. Tepkileri gözlemcileri öylesine şaşırtmıştı ki, içlerinden bazıları maddi arzular konusunda tumturaklı yazılar döşendi. “Zihnin istekleri sonsuzdur; insan doğal olarak heveslenir ve zihni yükseldikçe duyuları daha incelikli, daha zevkli olur,” diye yazmıştı biri; daha sonra da bu uyandırılmış zevkleri daha fazla para harcayabilmek için daha çok çalışmayla bağdaştırdı. Kapitalizmin geleneksel düzene karşı kazandığı zaferin önemli bir bölümü, insanlara temel değerlerle ilgili düşüncelerini değiştirtmekten kaynaklanıyordu. İnsanların dünyası, kıtlıkların yaşandığı bir dönemde işlerin nasıl yürüdüğünü tanımlamada epey başarılı olmuş bir dizi tutarlı fikir tarafından ayakta tutuluyordu. Şarkılarda, vaazlarda ve eski atasözlerindeki övgü ve kınama dağılımı, kişileri gerçek yerlerinde alıkoyuyordu. Toplumsal kuralları büyürken öğrendiğimiz için bu kuralları sonradan pek fazla düşünmeyiz. Bunların nasıl işlediğini incelemek sosyologların ve psikologların görev alanına girer. Ama

kapitalizm insanların farklı şekilde davranarak risk almalarını, yeniliği desteklemelerini ve yenilik yapmalarını temel aldığı için, kapitalizm tarihi yazılırken değinilen bu kurallar görmezden gelinemez.

Geleneksel toplum statülerin, toplumsal yapıda soylu veya sıradan insan gibi sürekli konumların çevresinde biçimlenmişti. Sosyal sınıflar için içine kapitalizmle birlikte girdi, varlıklı ya da yoksul olmalarına ve ekonomiyile ilişkilerine göre belirlendiler. Girişim ruhunun geleneksel toplumsal normlara aykırılığı belirgin ve derindi. Örneğin kalıtım yoluyla elde edilmiş statülerin hiyerarşisi, toplumda yükselmek isteyen herkesin önünü tıkıyordu, oysa günümüz toplumunda daha varsıl bir hayat yaşama umudu, ekonomik gelişimin en temel nedenlerinden biridir. Statüler kalıtım yoluyla geçiyordu ve buna layık olmakla bir ilgisi yoktu. Para kazanmakla meşgul olmak, böylesi hırsırları bayağı olarak niteleyen centilmen için hakaret gibiydi. Centilmenler çaba göstermezdi; bir şeyler yapmak için koşuşturanlar hizmetkârlardı. Sınıflar için çevresinde belirginleşmiş; çalıştıranlar ile çalıştırılanlar birbirlerinden ayrılmıştı. Bugün Birleşik Devletler’de hemen herkes kendini orta sınıfta görür. Oysa sözünü ettiğimiz dönemde orta sınıf ya da burjuvazi denirken, el emeğinden geçinmemekle birlikte soylu ya da eşraf olmayan varlıklı tüccarlar, hekimler ve avukatlar kastedilirdi.

Kişilerin zorlanmadan davranış değiştirmelerinin tek koşulu, neden değiştirmeleri gerektiğini anlamalarıdır; bu durumda bile değişim yavaş gerçekleşir. Yeni fikirlerin yerleşip gelişmesi genellikle bir ya da iki kuşak gerektirir. Toplumların yavaş değişmesinin başlıca nedeni yeniliklerin kültür biçimlerine dâhil olmasının gereğidir ki, bu da ifade ve tartışmayla olur. Bundan kastım, insanların yeniliklerin farkına varmaları, etkilerini değerlendirmeleri, yaşamları için anlamını tartmaları ve toplumlarının diğer kesimlerinin nasıl tepki vereceğini belirlemeleri gerektiğidir. Girişimci bir ekonomi yanlıları, destekledikleri toplumsal değişim biçimlerini kolaylaştıracak açıklamalarla ortaya çıkmışlardı. Başlangıçta, değişimin en çok ilgilendirdiği kişiler seslerini yükseltir, ardından toplumun ifade gücü daha yüksek bireyleri ağırlıklarını hissettirir. Bu şekilde açıklandığında süreç çok açık görünür; oysa yeni sisteme destek olan değerleri besleyecek olmazsa olmaz görevden, kapitalizmin doğuşunu konu alan pek az anlatı söz eder. Bunun nedeni, insanların ekonomileri sadece maddi konularla uğraşır sanmaları ve bunun sonucunda bu alanda sadece maddi güçlerin etkili

olduğuna inanmalarındır. Oysa ekonomiler, zihinlerinde bir fikir olmadan hiçbir girişimde bulunmayacak bireylerden oluşur.

Kurumlar değişmeden önce, tıpkı papaz Lee ve Moore'un toprakların etrafının çevrilmesi konusunda yaptıkları gibi, belirli politikaların taraf ve karşıtlarının da seçeneklerin artı ve eksilerini ortaya koymaları gerekir. Yeni girişimci ekonominin dehası kişisel girişim olduğundan, kapitalist değerler otorite tarafından dayatılamazdı. Kimsenin tanımadığı bu kişiler kritik kararları kendi başlarına almışlardı. Yiyecek ve barınak gereksinimleri yüzünden yoksullar dolaylı olarak zorlanabilse de, sistem bu gibilere bile nerede ve nasıl çalışacakları konusunda daha fazla özgürlük tanımıştı. “Yeni”, “geliştirilmiş”, “kârlı” ve “çıkar” gibi sözcükler, öfke ve kaygı çılgınlıklarına neden olan eski yaşam ve çalışma biçimlerinin göz göre göre yıkılmasıyla aynı zamanda saygınlık kazandı. Yüksek konumda olmanın ayrıcalığını yaşayanlar, reformları kabullenmek ya da eski yöntemleri sürdürmek konusunda fikir ayrılığı yaşadı. Sonuçta dünya görüşleri yarışında ikna gücü önemli bir silah haline geldi.

Yeni Bir Ekonomi Söylemi

İngiliz piyasa ekonomisinin biçimlendiği 200 yıl süresince, aslında 17. yüzyılda yapılan din ve anayasa tartışmalarından beslenen canlı bir basın vardı. Yeni servet yaratma imkânlarının varlığı belirginleşince, dönemin insanları açıklama arayışına girdiler ve geleneksel ekonomiye ne olduğu konusundaki görüşlerini yayımlamanın kolay olduğunun farkına vardılar. Çoğu kez piyasanın fiili katılımcısı olarak çıkarlarını haklı göstermeye çalıştılar. İçlerinden kimileri deniz aşırı ticaret şirketlerinin ya da yerli üreticilerin çıkarlarını savunan “kiralık kalemler”di. Ahlakçılar, yoksulu korumak üzere geliştirilmiş eski kuralları hiçe sayan kişilerin bencilliğinden sıkça yakındılar. Piyasayı izleyenlerin hemen hepsinin beklentisinin tam tersine, sokaktaki erkek ve kadınların çoğu –tümü değil–, yeni fırsatlara olumlu tepki verdi. Basit çiftçilerin ya da küçük kasaba tüccarlarının önceden belirlenmiş davranış kalıplarının dışına çıkacak düş gücüne sahip olmadıkları varsayıldığı için, kendini düşünme ve kendi çıkarları doğrultusunda hareket etme becerisinin bu şekilde gösterilmesi, toplumun üst sınıftan kişilerini şaşırttı.

Yavaş yavaş geriye çekilen, ülkenin emek ve kaynaklarının sadece bir yılın tüketimini bir başka yılın üretimiyle telafi etmeye adanmış kıtlık dün-

yasıydı. Ancak hâlâ birçok ihtiyacı karşılanmayan geniş bir kesim vardı. 17. yüzyılın sonunda düşüncelerini yazan saygın bir uzman, İngiliz halkının yarısının yılın sonunu getirmek için yardıma muhtaç olduğunu, bunun için de ülke çapında uygulanan ve vergiye dayalı destek yöntemine güvendiğini ileri sürmüştü.¹ Yerel yönetimler muhtaç kişilere yardım edecek imkânlarla sahip olduğundan, hiç de cömert sayılamayacak bu dış destek, yenilikçi iş-verenlerin işçileri kovmasını ya da yerinden etmesini kolaylaştırdı.

Bu yeni ekonomik gelişim olgusunu izleyenler, kısa süre sonra insanların piyasa işlemlerinde nasıl davrandıklarını konu alan tanımları dolaşıma soktu. İşe, kadın ve erkekleri pazarın yayılmasını sağlayan üretim, satış ve alıma doğuştan eğilimliymiş gibi göstermekle başladılar. Çoğu John Locke, Isaac Newton ve Daniel Defoe gibi aydınlar tarafından yazılan broşürler, elkitapları, el ilanları ve kalın ciltli eğitim kitaplarıyla yayılan bu gözlemlerin odak noktası, para kazanmanın evrensel çekiciliği idi. Asıl önemli olan, sıradan insanların sözgelimi bahar ekiminde üstünlük sağlamak üzere otlığı nadasa bırakmak ya da yerel bir peyniri uzak bir pazara taşımak için aldığı kararlardı. Böylesi kararlar artık tuhaf bir davranış olarak nitelendirilmezdi; ticari ilişkilerde esnek olmak, insanın yeni keşfedilmiş bir yeteneği olarak değerlendiriliyordu. Locke gibi insanlık sahnesinin ölçülü bir gözlemcisi bile, fütürist bir fanteziye kapılarak, herkesin çalışması durumunda dünyanın işinin her zaman yarım günde halledilebileceğini yazdı.²

Döviz kurları, ücretler, kiralılar ve bilançolar konusunda her tavsiye, kadın ve erkeklerin seçeneğe nasıl tepki verdiğiyle ilgili yeni kavramlara başvuru-yordu. İngiltere'nin nabız gibi atan ekonomik ritimlerinin gözlemcileri insan dürtüleri yerine, katılımcıları masrafları hesaplayan ve kârları tartan kişiler olarak tanımlamaya koyuldu. Böylesi gözlemlerle geçen onlarca yıldan sonra, yorumcuların önemli bir bölümü piyasadaki katılımcıların birörnek tepkisine inanmaya başladı. Çıkarlarını hesapladıkları için insanlara güvenilebilirdi. Samuel Johnson, 18. yüzyılın ortalarına doğru, "insanın para kazanmak dışında masumca kullanılabileceği çok az başka alan vardır," yorumunu yaptı.³ Yeni bir kültürel değişim yerine oturmuş görünüyordu.

1 David V. Glass, "Gregory King's Estimation of the Population of England and Wales, 1695", *Population Studies*, sayı 2, 1950.

2 Locke yazmaları, Cambridge Üniversitesi Kütüphanesi, Cambridge, İngiltere.

3 James Boswell, *Life of Johnson*, ed. George Birkbeck Norman Hill, The Clarendon Press, Oxford, 1887, II, s. 323.

Kapitalizm olgusunu anlamak yönündeki entelektüel çaba, 18. yüzyılın sonunda Aristoteles'ini, *Ulusların Zenginliğinin Doğası ve Nedenleri Üzerine Bir İnceleme* kitabı 1776'da yayımlanan Adam Smith'te buldu. Yazar, Büyük Britanya'daki (İskoç ve İngiliz krallıklarının 1706'da birleşmesinden sonra İngiltere Büyük Britanya ya da Birleşik Krallık adını almıştı) benzersiz zenginliğin nedenlerini, ayrıntılı ve parlak bir açıklamayla gösterdi. Smith, kendi çıkarlarını sorumluluk içinde gözeten yeni bir insan kavramını temel alarak, bir "doğal özgürlük" düzenini savundu; çünkü ona göre kuralların kısıtlaması kalktığında piyasanın "görünmez eli" daha iyi işlerdi.

Kadınlar ve erkekler, seçenekler arasında kısıtlı olanaklarla tercih yapacağı zaman kararsız ve fevri gibi görünür, kendi tutkularına kapılırlardı. Hıristiyan görüşüne göre zaten günaha batmışlardı. İnsan doğasının böylesi bir görüntü verdiği durumda kaynaklarını istedikleri gibi kullanmalarına izin vermek, bir çeşit delilik olurdu. İnsanların piyasa işlemlerindeki davranışlarıyla ilgili yeni gerçekler, Smith'in önerilerine dayanak oluşturmuştu. Oysa bizzat Smith bile, yakın seleflerinin yeni piyasa ekonomisini izlerken insan doğasını fazlasıyla yücelttiklerinin farkında değilmiş gibi görünüyor. Bu kavram, sorgulamadan kabullenilmesine yeterli olacak kadar uzun zamandır ortalıktaydı. Daha da önemlisi, bu yeni savlar evrensel gerçek özelliği kazanmıştı; Edmund Burke, Smith'e "seninki gibi, hiç değişmeyen insan doğasını temel alan kuramlar hep kalacak, onun her zaman değişen görüşlerini temel alanlar ise unutulacaktır ve unutulması gerekir," diye yazdığında bunu bir ölçüde vurgulamıştı.⁴ Değişmez bir insan doğası: Ne çekici bir fikir.

Bütün bu oyun İngiltere'de halkın gözü önünde sahnelenmişti; kamuoyunun büyük bölümünün dikkatle izlediği broşürler yazılmış, konuşmalar aktarılmış, tartışmalar duyurulmuştu. 17. yüzyıl süresince ülke büyük ölçüde türdeşleşmişti. Tek bir hükümdarı, tek bir dili, tek bir yerleşik kilisesi, tek bir hukuk düzeni ve güçlü bir basını vardı. Yerel çiftçi ve zanaatkarlar daha geniş çevrelerde hareket ettikçe ulusal bir pazar doğmuştu. İngiltere'nin birliği en iyi ifadesini bizzat Londra'da buldu. Başkent, 1690'daki yarım milyonu aşkın nüfusuyla Avrupa'nın en büyük şehriydi ve hâlâ hızla büyümekteydi. 5 milyon İngilizin yaklaşık %10'u Londra'da yaşıyordu.

4 Alıntılan R.D. Collinson Black, "Smith's Contribution in Historical Perspective", *The Market and the State: Essays in Honour of Adam Smith*, ed. Tomas Wilson ve Andrew S. Skinner, Clarendon Press, Oxford, 1976.

Londra'nın gelişim modeli bazı ilginç özellikler içerir. Yüksek ölüm oranı nedeniyle, gelişmesini sürdürebilmesi için her yıl 8.000 yeni nüfusa ihtiyaç vardı. Hareketlilik en çok bekârlar arasında yüksek olduğu için kent, kasaba ve köylerden gelen erkek ve kadınların büyük bölümünün gençlerden oluştuğunu varsayabiliriz. İngiltere'nin metropol merkezinin sınırları içindeki bu çalkalanmanın ülke çapında etkisi olmuştu. Bir araştırmacı, her altı İngilizden birinin yaşamında bir dönemi Londra'da geçirdiğini hesaplamıştı. Hükümet merkezi, girişimin kalbi ve toplumsal iletişim merkezi olan Londra'yla temasa geçince fikirler yayıldı, zevkler terbiye edildi ve istekler kamçılındı.⁵

İç Savaş din odaklı acımasız çarpışmalarıyla okuyucu ve tartışmacı havuzunu genişletmemiş olsa, ekonomik değişim tartışması seçkinlerin konusu olarak kalabilirdi. 16. ve 17. yüzyılların dini çekişmeleri, yaygın ve farklı yazarlardan bir grup doğurdu. İngilizler uyumsuzlukların açığa vurulmasına alışmaya başlamıştı. Diğer Avrupa toplumları gibi İngiltere'de de bir sansür mekanizması vardı; ancak o toplumların tersine, pek ender durumlarda işletiliyordu. Üstelik ekonomi broşürleri de sansürlenmiyordu. Asıl önemli olan, tartışmalarda taraf olmaya alışkın birçok yazarın ve onlardan da kalabalık okurların varlığıydı. 17. yüzyıl siyasal uyuşmazlığının çözümlenmesi İngiltere'ye anayasal bir monarşi kazandırmıştı. 1689 tarihli yenilikçi İnsan Hakları Bildirgesi bütün İngilizlerin kendilerini ve mallarını teminat altına almıştı. Yayınlara sansür uygulanmasına izin veren lisans yasası yürürlükten kaldırılmış ve İngiltere Merkez Bankası (Bank of England) kurulmuştu. Bunlardan ilki fikirlerin, ikincisi paranın dolaşımını kolaylaştırarak, birlikte yeniliğin yolunu açtı. Bir başka önemli gelişme de, ekonomik gelişim karşısında ilerici bir tutuma sahip yeni bir üst sınıfın konumunu pekiştirmesiydi.

İngiltere, "devrim yüzyılından" hatırı sayılır ekonomik ve siyasal kazanımlarla çıktı. Hükmetmek için "tanrısal hakkı" olduğuna inanan bir hükümdarla başlayan yüzyıl, egemenliği kral ile parlamento arasındaki iktidar dengesine oturtan anayasal bir düzenlemeyle kapandı. Üst sınıflar istikrar peşinde olsalar da, artık halk kültürünün bir parçası olan otorite karşıtı güçlü akımı bastırmaları olanaksızdı. Otorite hayranlığı son üç kuşak bo-

5 E.A. Wrigley, "A Simple Model in London's Importance in Changing English Society and Economy 1650-1750", *Past and Present*, sayı 37, Temmuz 1967, s. 44-47.

yunca önemli ölçüde azalmıştı. Bütün bu dikkat çekici yenilikler dizisini bir düşünün: Ancak tebaasına anayasal haklar tanıyarak tacına kavuşan bir kral; ticarete kararlı bir ilgi duyan bir aristokrasi; yatırım alanını genişleten girişimciler; ülkede kolaylıkla seyahat edebilen gençler; ve şamatacı bir şenlikle titreşen bir başkent. Bunları gözden geçirmek İngilizleri övmek değil, kapitalistlerin saygın bir toplumsal düzeni kenara itebilmeleri için gerekli toplumsal çevreyi vurgulamaktır.

Bütün bu yeniliklerin yeniliği, insanların yaşamlarındaki görünmez gücü anlama yeteneğini sınamadı. Kapitalizmi konu alan çoğu incelemede, İngiltere’de ticaret ve para hakkındaki ateşli tartışmalara sadece dolaylı olarak değinilir. Örneğin Çin ve İngiltere karşılaştırılırken, biliminsanları 17. yüzyıl İngiltere’sinde ekonomik değişimin neden olduğu tartışmalara nadiren eğilir. Hollanda ifade özgürlüğünü desteklemiş ve gerçekte İngilizlerden daha fazla kitap yayımlamıştı, gelgelelim ekonomi konulu kitaplar az sayıdaydı ve genellikle devlet tarafından yayımlanmışlardı. Avrupa’nın diğer ülkelerinde yürürlükte olan güçlü sansür, okuyan ve tartışan bir toplumun doğmasını kısıtlamıştı. Her yerde düzensizlikten duyulan bir korku vardı.

Kâr amaçlı girişimin yönlendirdiği itiş kakış, aristokrasinin Edmund Burke’ün “hayatın satın alınmamış güzelliği” olarak tanımladığı, zevk ve eğlence vurgusuyla uyumlu değildi. Sadece Avrupa’nın değil, dünyanın bütün toplumlarına egemen olan soylu etiği, zarafetten uzak çabaya hoşgörüyle yaklaşmazdı. 19. yüzyılın başında Napoléon Bonaparte, “bir esnaf ülkesi” derken İngiltere’ye iltifat etmemişti. Kapitalizmin kabul edilebilir, hatta katlanılabilir görünmesi için, ikna gücü yüksek yandaşlara gerek vardı. Girişim taraftarları, davalarını sadece İngiltere’de halkın önünde ve inandırıcılıkla kazandı. Ticaretteki yoğunlaşma, ekonomiyi akılda canlandırmak için yeni ve farklı yollara izin veren kamusal bir tartışmayı tetiklemişti. İngiltere’de ekonomi üzerine yapılan bu tartışmaların entelektüel ve ahlaki etkileri oldu. Bu tartışmalar kavrama ve analizler, eleştiriler ve savlarla geçerken tartışmacıları ve izleyicilerini temel değerleri yeniden düşünmeye zorladı.

Öz çıkarlar çoğu yazarı kalemlerine uzanmaya yöneltti. Ekonomik yaşamdaki değişimler çok kişinin dengesini bozdu. Kaybedenler zaman yitirmeden gelişmelerden yakınırken, başarılı yenilikçiler bu yeniliklerin ne-

den ülkenin yararına olduğunu yazmaya koyuldu. Üreticilerin kaleminden çıkan broşürler, çalışanları disipline sokma önerileri etrafında yoğunlaştı. Başta İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası olmak üzere ticaret şirketleri, külçe altın ihracı gibi geleneksel sağduyuya aykırı uygulamaları savunmak amacıyla maaşlı yazarlar tuttular. Tarım reformcuları tavsiye kitapları yayımladılar. Yerleşik mesleklerle burunlarını sokanlar, broşürlerinde ekonomik gayretlerin özgürleşmesini ileri sürdüler. Olan bitenin daha geniş bir resmini elde etmek için birkaç devlet adamı da kalabalığa karıştı. Özel girişimi konu alan bu ciddi ve sürekli inceleme, iktisadi konuların yeniden kavramlaştırılmasına yol açtı. Bu tür etkenleri sayısal olarak ifade edilme açısından çok fazla anlaşılır değildir, ne var ki İngiliz kurumlarının kapitalizmin dinamiklerine sorunsuzca uyum gösterip göstermediği açısından son derecede önemliydi. Özel olanı kamusal olanın, bireysel olanı ahlaki olanın karşısına çıkaran ekonomi yazarları, yeni bir etik oluşturmak zorunda kaldı.

İşverenlerin İşçileri Karşısındaki Sorumluluğunu Değerlendirmek

Dünya Bankası 1994'teki yıllık toplantısını Madrid'de düzenledi. İspanya'nın en tanınmış radyo programcısı İñaki Gabilondo, muziplik edip muhabirini bedava Noel yemeği için bir kilisenin dışında bekleyen kadın ve erkeklere kentte toplanan finans yetkilileri hakkında ne düşündüklerini sormakla görevlendirdi. Berikiler muhabirin giriş sorusunu alaycı kahkahalarla karşıladı. Muhabir insanları sorusunun ciddi olduğuna inandırınca, bedava yemek heveslileri ülkenin ekonomik gereksinimleri konusundaki görüşlerini açıkladı. Ortak görüşün, şirketlerin kendileri gibi talihsiz kişilere iş imkânı yaratmak için kârlarından daha büyük bir bölümü ayırmaları gerektiği çevresinde yoğunlaşması şaşırtıcı değildi. Üstelik, şirketler bu işi kendi iradeleriyle yapmazlarsa, o zaman hükümet konuya müdahale etmeli ve günlük rızıkları için varlıkların yatırım planlarının eline bakanlar yararına bir şeyler yapmalıydı.⁶

İspanyol dilencileri farkında olmadan kapitalizm tarihinin en eski tartışmalarından birine parmak basmıştı: Artık işçisinin emeğinden kâr sağla-

6 *Puerta del Sol*, cilt 5, sayı 6, 1994.

yamayan işverenin işçiler karşısında herhangi bir sorumluluğu var mıydı? Ürettikleri mallara olan talep yok olduğu zaman, onları “iyi gün dostları” gibi işten çıkarabilmeli miydi? Ekonomik girişimler, işvereni işçilerin koruyucusu yapan yasalara önce meydan okuyup, ardından da geçersiz kıldılar. Aynı soru, şu veya bu biçimde (bugün dış kaynak kullanımını düşünün) ortaya çıkmayı sürdürmüştür. Sorun hükümdarlar için çok daha şiddetliydi, çünkü krallar bütün tebaalarını, emanet aldıkları devlette bir bağımlılık hiyerarşisi içinde dizilmiş olarak görüyordu.

Avrupa pazarının kumaşa boğulduğu 1620’li yıllarda, İngiliz kumaş üreticileri bu bolluğun sıkıntısını çekince, yukarıdaki sorular daha ısrarla sorulur oldu. Daha önceki yıllarda giderek gelişen İngiliz yünlü ihracatı, sayıları sürekli artan aileler için geçim kaynağı yaratmış ve bu aileler işlerini uluslararası ticarete borçlu olan yeni bir işçi sınıfı oluşturmuştu. Kumaş üreticilerinin tepkisi, piyasa yeniden canlanana dek kumaş yapımını durdurmak olacaktı. Bu o dönemin insanlarını dehşete düşürmüştü. İnsanlar kötü havanın yarattığı kötü koşullara alışık olsalar, çekilen ıstırapta bir fark görmeseler de, piyasa şartlarının yarattığı sıkıntı başkaydı. Doğadan gelince hoş görülen, işveren seçimi olunca kabul edilemez olmuştu. Düzeni sağlamakla görevli yetkililer açısından, işverenlerin topluma zararlı bu tepkisi varlıklı kesimin hastaları, güçsüzleri ve yoksulları gözetmek konusundaki ahlaki sorumluluğunu zayıflatmıştı. Sermayelerini korumak isteyen kumaş üreticilerine göre bir süreliğine çekilmek, yapılacak en akıllıca hareketti. Şimdi sermayelerini hayır işlerine harcarsa, piyasa düzeldiğinde yatırıma ayrılacak kaynak bulamayacaklardı. Bireysel kaygıların toplumun refahından sonra geldiği görüşünden hareket eden kraliyet hükümeti, başlangıçta yoksulların koruma talebine olumlu yaklaştı.

Konu kapanmadı. 17. yüzyılın başında ticaretin yeniden daralması tartışmayı alevlendirdi ve farklı bir sonuca yol açtı. Bu kez ticaret fazlasıyla birlikte yaşanan madeni para sıkıntısı ve istikrarsız kurlar, ülkeyi krize sürükledi. Koşullar öylesine kötüleşti ki, kral durumu incelemek için bir tüccarlar komitesi görevlendirdi. Komitenin hazırladığı raporda, ticaretteki bozulmanın kusurunu yerel umacılarda ya da basit sorunlarda aramamak gerektiği belirtti. İngiliz hükümetinin beklenmedik bir kararla kumaş üreticilerine müdahaleyi reddetmesi, tartışmanın en kalıcı sonucu oldu; kral ve danışmanları, o günden sonra, uluslararası ticarete bağlı iniş ve çıkışların

neden olduğu toplumsal aksaklıkları önlemek için daha denetimli bir ekonomiye dönüş düşüncesinden tümüyle vazgeçeceklerdi.⁷

Tartışmanın bir diğer ürünü de, İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası'nın önemli şahsiyetlerinden Thomas Mun'ın ekonomi konusunda yürüttüğü parlak mantıktı. Mun, ekonominin siyasal yetkililer tarafından toplumsal amaçlarla yönetilen bir sistem olduğu anlayışından kesinlikle ayrılıyordu. Alım ve satım, ülke dışına madeni para gönderme hükümet buyruklarıyla değil, tek tek tüccarların işlemleriyle gerçekleştiği için, İngiliz yetkililerinin yapacağı hiçbir şeyin refahı geri getirmeyeceğini kanıtladı. Önerdiği ticaret modeli, kişilerden bağımsız ve büyük ölçüde özerk işlemlerden meydana gelen uyumlu bir sistemdi. Mun'a göre, İngiltere'nin daha fazla nakde sahip olmasının tek koşulu, aldığından fazlasını satmaktır. Düşüncesini parlak bir üslupla özetledi: "Bırakın basit döviz tüccarı en beterini yapsın, prensler baskı uygulasin, avukatlar para sızdırsın, tefeciler ısırsın, savurganlar savursun... bir toplumun varlığına eklenecek ya da azalacak servet, sadece dış ticaretin değer dengesinin altında ya da üstünde yapacağı işleme bağlıdır." Ardından kalemını yeniden eline alıp cesur bir iddia ekledi: "Ve bunun da her türlü direncin ötesinde bir ihtiyaç olması gerekir."⁸ Değişmez ekonomik yasalara alışık olabiliriz; oysa Mun, ekonominin hükümdar denetiminde olmadığını, bu nedenle toplumsal taleplerden etkilenmeyeceğini yazarken takvim 1621 yılını gösteriyordu.

Mun'ın yazıları dış ticaret dengesi kuramının, başka bir ifadeyle bir ülkenin zenginliğinin, alıcılığında daha iyi satıcı olmasından geldiğini ileri süren merkantilist yaklaşımın kabulünde önemli bir rol oynadı. Aslında yazarın altını çizdiği asıl önemli nokta, paranın uluslararası ticarete hesapların kapatılması sürecinde oluşturulmuş dolambaçlı kanallardan geçen mal değişimini pasif olarak izlediğiydi. Yazarın amacı, olumlu bir dış ticaret dengesinin yararlarını açıklamak değil, buhranın resmi kur düzenlemeleleriyle atlatılacağını ileri süren babadan kalma yaklaşımın önünü tıkamaktır. Çeşitli yorumcular tarafından ileri sürülen uygun bir dış ticaret dengesi yakalama yönündeki merkantilist hedef, temel kusurları tekrar tekrar

7 Barry E. Supple, *Commercial Crisis and Change in England, 1600-1642, A Study in the Instability of a Mercantile Economy*, Cambridge University Press, Cambridge, 1959, s. 231-36.

8 Thomas Mun, *England's Treasure by Forraign Trade*, Londra, 1664 (ilk baskı 1622), s. 218-19. Dili güncelleştirilmiştir.

gözler önüne sürülmekle birlikte, ekonomi tartışmalarına konu olmayı sürdürdü. İngiltere'nin dış ticaretini dengeleme –yani sattığından fazla almama– takıntısı başlangıçta siyasal bir tepki olmakla birlikte, iç tüketimin denetlenmesinden çıkar sağlayanların başlıca amacı oldu.

Kazancını ülkedeki harcamalardan sağlayan Doğu Hindistan Kumpanyası, alım gücünün artması için ücretlerin yükseltilmesini talep etti. İhracatçı üreticiler, mallarının rekabet edecek kadar ucuz olması amacıyla ücretleri düşük tutma çabasındaydı. Merkantilistlerin ana varsayımına göre, dünyanın refahı toplamı sıfır olan bir pastaydı ve ulusal zenginlik pastadan daha büyük bir dilim almaya bağlıydı. Mal ve paranın belirgin değiştirilebilirliğine rağmen, merkantilistler paraya ayrıcalıklı bir yer tanımayı sürdürdü. Ulusal güvensizlik ve ekonomik istikrarsızlık dönemlerinde kamuoyundaki tartışmalara yeniden giren bazı merkantilist düşünce biçimleri varlıklarını bugün bile sürdürür.

Ekonomik gerçekçiliğin koçbaşı gibi kullanılıp 1620'lerdeki devlet himayeciliği duvarında gedik açılması, kapitalizm tarihinin önemli bir dönüm noktasına işaret ediyordu. Ticaret erbabının, tavsiyelerindeki bilgelik konusunda toplumdaki üstlerini –Kraliyet Danışma Meclisi üyesi aristokratlar– ikna edebileceklerinin sinyalini veriyordu. Danışmanlar ve broşürcüler, ekonomik ilişkilerin tartışılacağı açık bir sahne yaratmıştı. Önümüzde İspanya ve Portekiz örnekleri olmasa, girişimciler ile toprak sahibi seçkinler arasındaki bu işbirliğinin önemini vurgulayamazdık. İspanya kralı ve soyluları, aristokrasinin ayrıcalıklarına meydan okuyan tüccar ve zanaatkarların başını ezmekten geri durmamıştı. Bu İngiltere ve Kıta Avrupa'sı arasındaki temel farklılıkların bir başka örneğidir.

Mun, çoğunlukla 17. yüzyıl İngiliz doğa felsefesini gözlem ve analiz bilimine yönelttiğine inanılan ünlü filozof Francis Bacon'ın çağdaşıdır. Bacon'ın usta bir öğretmen olarak olgulara inancı tamdı. Doğayı inceleyin, diye salık vermişti çağdaşlarına. Fikirlerinizi sınayın, doğa tepki verdiğinde doğrusunu öğreneceksiniz. Bacon'ın baş düşmanı kanıydı (bugün buna ideoloji de denebilir), çünkü kanı sadece ateşli tartışmaları körükler, asla hakikati aramazdı. Galileo'nun evren düşüncesiyle başlayıp, Robert Boyle'un gazları incelemesine ve Newton'ın yerçekimi kavramına kadar uzanan deneycilik, Avrupalıların zihninde giderek daha geniş bir yer kaplıyordu. Bilinemeyen ve hesaplanamayan konular hakkında dayanaksız gö-

rüşler ileri sürmek tarihe karışmaya başlanıyordu. Bu düşünsel gelişmeler, sınınanabilir varsayımları ekonomi alanında da geliştirme merakını pekiştirdi.

Tefecilik Tartışmaları

Ekonomik gelişme taraftarlarının daha pratik bir düzlemdeki başlıca sorunu, yatırım yapmayı bilen kişilerin eline sermaye vermektir. Faiziyle birlikte geri almak üzere borç para vermek, Kutsal Kitap'ın tefecilik yasalarına karşı gelmektir. Kökleşmiş bir dini mantık, kişinin parasını istediği gibi kullanmasını engelliyordu. Ticaretin yaygınlaşması karşılıklı Eski Ahit'te ifade bulan, paranın kısır olduğu ve kazanç amacıyla ödünç verilemeyeceği yönündeki toplumsal görüşü temel almıştı. Yahudiler için Tevrat yasaları Yahudi kardeşliği hedefini açıkça belirtiyordu.

Tesniye kitabında yer alan tefecilikle ilgili ünlü dizeler, kazanç amacıyla borç vermeyi yasaklar: "Faizle para vermeyeceksin. Ödünç verdiğin yiyecekten kâr almayacaksın. Kardeşine para, yiyecek, ya da faiz getiren başka bir şey ödünç verdiğinde ondan faiz almayacaksın." Tesniye'nin tefeciliği yasaklaması, kişinin kendi çevresindeki insanlara ve yabancılara karşı takınacağı kabul edilebilir tutumları kesin çizgilerle ayıran ahlak anlayışının bir parçasıydı. Kamu denetiminden gizlenen ticari işlemleri eleştiremeyen muhalifler, zengin ile yoksulu birbirine bağlayan hayır ilişkisine ısrarla tutundular ve insanların aslında birbirlerinin kardeşi olduğuna işaret eden Kutsal Kitap savlarını tekrarlamaktan vazgeçmediler.

Katolik Kilisesi, Hz. İsa'nın gelişinin kardeş ve öteki arasındaki çizgiyi sildiğini, bir yazarın belirtmiş olduğu gibi, "kavim kardeşliğinden evrensel ötekiliğe,"⁹ gittiğini belirtti. Yahudi kardeşliği yasaları yine de kilise yasasının bir bölümünü oluşturarak, kilisenin sınırsız ticari ekonomi karşısındaki duruşunu belirledi. Herhangi bir basit yasakta olduğu gibi, uygulama suçun açık tanımına bağlıydı; Katolik Avrupa'nın göbeğinde, 14. ve 15. yüzyıllarda yaşanan ticari gelişmeler, tefecilik uygulamalarını tefecilik dışı girişimlerden ayıran farklılıklardan çoğunu törpülemişti. Tüccarların zekice manevraları ve kilise savunucularının başvurdukları vicdan muhasebesi, faizi yasaklamayı gerçekleştirilmesi güç bir önlem haline sokmuştu.¹⁰

9 Benjamin Nelson, *The Idea of Usury: From Tribal Brotherhood to Universal Otherhood*, 2. baskı, University of Chicago Press, Chicago, 1969 (ilk baskı 1949).

10 *Age*, s. 229 vd., 74 vd. Ayrıca bkz. Joyce Oldham Appleby, *Economic Thought and Ideology in Seventeenth Century England*, Princeton University Press, Princeton, 1978, s. 63-69.

Luther'den Calvin'e kadar Protestan ilahiyatçılar, Yahudi hukukunu medeni hukuk olarak uygulamak yerine Hıristiyan vicdanların telkinlerine uymayı yeğledi. Her tefecilik mahkûm edilmeyecek, Hıristiyanlara hayırseverlik ve Altın İlke* yol gösterecektir. İngiliz yasa koyucuları şaşır-mıştı. 1488'de yürürlüğe giren tefecilik yasası her çeşit tefeciliğin kökünün kazınacağını, faiz karşılığında borç para verenin borç verdiği tutarın yarısı kadar ceza ödeyeceğini öngörmüştü. Daha sonra VIII. Henry ve Elizabeth dönemlerinde değiştirilen hükümler, faiz oranını %10 ile sınırladı; bu oran, James'in zamanında %8'e indirilirdi. 1652'de %6'ya çekilen kabul edilebilir azami oran, yüzyılın sonuna kadar değişmedi. Tersine, Müslüman dünyanın her çeşit faizi haram sayması, beraberinde bir sürü kaçamak yollar getirdi. Tefeciliğin kabul görmesinin hedeflenmemiş bir başka sonucu da, saklanacakların azalmasıyla birlikte, muhasebeye getirilen şeffaflık oldu.¹¹

Ahlakçılar faizciliği bireysel kârın amaçlandığı, servetten vergi alındığı, çekişe çekişe pazarlıkların yapıldığı ve bahtsız rakiplerin hileye başvurduğu ticaret dünyasında, her türlü iğrenç şeyin sembolü olarak kullandı. Toplumsal ve dini muhafazakârlar, tefecilik konusunu piyasa ekonomisinin tehlikelerinin altını çizerek bir araç olarak gördü. Böylelikle, mantıklı kâr amacı hayırseverlik yasalarına karşı gelmekle kalmıyor, üstü kapalı özgüveniyle Kayracılığa† da aykırı düşüyordu. Bu kişiler, din ile kâr amaçlı ticari faaliyetler arasında temel bir uyumsuzluk olduğunu iddia ediyordu. Piyasa-nın etkisinin daha güçlü hissedildiği 17. yüzyılda, faizcilik konusu –tüccar olsun, toprak sahibi, çiftçi ya da üretici olsun– bencil ve içten pazarlıklı girişimciye bütünüyle karşı olanların sürekli hedefi olmaya devam etti. Tefecilikle ilgili 15. ve 16. yüzyıl belgeleri, paranın daha fazla para kazanamayacağı üzerine yoğunlaşmışken, ekonomik değişimler bu saldırı hattını zayıflattı. Sermaye olarak paranın son derece yararlı olduğu kanıtlandı. Tarım ve sanayi yatırımlarını izleyen gelişmiş üretkenlik birçok kişi için faiz almayı haklı gösterirken, bu anlayış farklı bir dizi sav gerektirdi.

* Matta İncili'ndeki "İnsanların size ne yapmalarını istiyorsanız, siz de onlara öyle yapın" biçimindeki öğüt (7:12). Aynı zamanda temel bir ahlak ilkesini belirtir (ç.n.)

11 Timur Kuran, "Explaining the Economic Trajectories of Civilization: The Systemic Approach", *Journal of Economic Behavior and Organization*, 2009 (baskıda).

† Kayra; Hıristiyan ilahiyatında günahkarların kurtuluşu için Tanrı'nın insanlara sunduğu karşılıksız lütuf (ed.n.)

Kamuoyu önünde yapılan bütün bu tartışmalarda, Hollandalıların ateşledikleri piyasa sistemi modeli biçimlenmeye başladı. Gıpta ve hayranlık, İngiliz gözlemcileri Hollanda'nın olağanüstü başarısını nasıl taklit edeceklerinin yollarını aramaya itti. Hollandalılar, 17. yüzyıl boyunca İngiliz kıyılarını yalayan sulardan tonlarca ringa çıkardılar; Avrupa'nın en büyük ticaret filosuna sahip oldular, bankalarına İspanyol altınını çektiler; en düşük faizlerle borçlandılar; Baltık Denizi, Akdeniz ve Batı Hint Adaları ticaretinde herkesten daha başarılı oldular. Tıpkı Hollanda toprağı gibi Hollanda refahı da yoktan var edilmiş gibiydi. Altın ve gümüş madenlerine sahip olmasına karşın iflasın eşiğinde bocalayan İspanya ile aradaki çelişki Hollanda'nın başarısının ardındaki bilmeceyi daha da anlaşılmaz kıldı.

Hollanda bir çeşit anti-peri masalı simgesi olmuştu. Ortaçağ folklorunun sonradan zenginleşen kahramanları ya altın dolu küpler bulur ya da servetlerini cesaretleriyle kazanırdı. Ormanda yaşayan büyücüler, iyilik perileri ve uysal devler hep büyük hazineler bağışlardı. İspanyolların Yeni dünya'daki maceraları da bu destansı geleneklerle tam bir uyum içindeydi. *Conquistador* birlikleri askeri becerileri sayesinde İnka ve Azteklerin efsanevi madenlerine el koymuştu. Portekiz'in daha soluk zaferleri bile, zengin olmanın "hazine" kavramına uygundu. Haritası çizilmemiş okyanuslara dalmış, denizde Doğu'nun zenginliklerine açılan bir iz bırakmışlardı.

Öte yanda Hollandalılar ise, parayı en dünyevi yollardan kazanmıştı; başlangıçtaki başarılarında altın ya da gümüşün, egzotik ağaçların, ender bulunur taşların, güzel kokulu baharatların ya da değerli kumaşların halesi yoktu. Tam tersine, Kuzey Denizi'nde altı düz tekneleriyle durmaksızın dolaşüyor, Avrupa'nın temel ihtiyaç maddelerini getirip götürüyorlardı. Hollanda'nın çalışkan insanları, bu utanç verici temelden hareketle kentlerini dünyanın ticaret merkezine dönüştürmüşlerdi. Taklit edilmesi gerekenler Hollandalılardı, ama taklit de kolay değildi; piyasa ekonomisi tek bir olgu değil, insan faaliyetlerinden oluşan ve kendi kendini ayakta tutan girift bir karışım.

İktisadi mantık dizisinde ilk adım değer, kâr ve çeşitli oranlar gibi kitlit değişkenleri iç içe geçtikleri toplumsal faaliyetlerden soyutlamaktı. Bu analizde en zorlu adımdır, çünkü gündelik yaşamın canlı ayrıntılarıyla dikkatimizin dağılmamasını gerektir. Dahası, 17. yüzyıl erkeğı ve kadını, toplumu, içinde birbiriyle etkileşen parçalar değil, kral ve krallık gibi bütüncül

bir yapı üzerinden düşünmeye alıştı. İngiliz düşünürleri analize doğru itenlerin Hollandalılar olduğu söylenebilir.

Kıskançlık ve hayranlığın ilginç bir karışımının etkisinde kalan İngiliz yorumcuları, piyasayı sorgularken 17. yüzyılın başından sonuna dek hep Hollanda örneğini esas aldılar. Bu süreç alım, satım, üretim, borç verme ve mal değişimini, bu faaliyetlerin salt ekonomik yönünü çoğu kez gizleyen kişisel ve siyasal değerlendirmelerden bağımsız olarak gözlemlemeyi sağladı. Bazen sadece Hollandalıları örnek göstermek bile, bir politikayı tersine çevirebilirdi. Parlamento 1663 yılında yabancı sikke ihracatına uygulanan cezaları (bu kısıtlama merkantilistlerin ülke hazinesini büyütme amacını yansıtır) iptal ederken üyelerin onay vermesinin tek nedeni, Hollanda'nın nakit paranın ülkeye serbestçe girip çıkmasına izin vermesi ve bunun için kimseyi cezalandırmamasıydı.

Hollanda'nın başarıları ticaretin gerektiği gibi düzenlenmesi yanı sıra bazı İngilizlere esin kaynağı olurken, riske yatkın olanları yeni piyasa ekonomisinin gizli kaynağını aramaya itti. Hollanda ekonomisinin analiz edilmesi, piyasanın soyut bir modelinin yaratılmasını sağladı ve piyasada işleyen görünmez güçlerin değerlendirilmesini hızlandırdı. Pazarın genişlemesiyle birlikte, her yerde geçerli ve bilindik fiyatların yerini yerel piyasaların yüz yüze pazarlığı aldı. (Newton'ın 1687'de açıklayacağı) Yerçekimi gibi, toplam talep de uzaktan uygulanan bir gücü, boşluktan gelen bir hareketi ifade ediyordu. Son tüketici üreticiden daha da uzaklaştıkça, üretimi tüketime bağlayan adımlar giderek belirsizleşerek daha fazla açıklama gerektirdi. Dış ticaretin Hollanda ekonomisindeki hâkimiyeti, araştırma için bu bağlantıları görünür kılmuştu.

Hollanda örneğinde görünüş ile gerçek arasında şaşırtıcı zıtlıklar, yerleşik doğrulara dayalı beklentiler ile gerçekte olanlar arasında kafa karıştırıcı farklılıklar vardı. Hollandalılar madenleri olmadan bu kadar madeni paraya nasıl sahip olmuştu? İhraç edecek bir avuç doğal kaynağa sahip Hollanda, nasıl olmuştu da diğer ülkelerin üretimini bu kadar etkileyebilmişti? Hollandalılar düşük faize ve yüksek arazi değerlerine nasıl sahip olmuştu? Gelişen bir nüfus varken, yüksek ücretler nasıl sürdürülmüştü? Hollanda'da yüksek fiyatlar ile yaygın refah aynı anda nasıl sürdürülmüştü? Hollandalılar 17. yüzyılın ortasındaki onyıllar boyunca İngiliz tüccarların dışı rakipleri ve paha biçilmez ham veri kaynakları oldu.

Dönemin sonuna doğru piyasa ilişkileri konusundaki kilit varsayımlar, sonraki toplumsal düşünceyi kökten etkileyecek biçimde kamu söyleminde yer aldı. Satın alma ve ödeme, çalıştırma ve kazanma, üretme ve satma gibi farklı olgular sürekli sorgulanmaya, tartışılmaya ve düzeltilmeye açık tek bir ekonomi paradigması içinde işlendi. Piyasa ilişkilerini inceleme çabalarının merkezinde, belirlenebilir bir düzenin varlığına inanmışlık vardı. Oysa söz konusu olan, bir yöneticinin denetimindeki siyasal bir düzen değildi; daha ziyade, düzeni oluşturan erkek ve kadınların piyasa ilişkilerindeki tutarlı davranışlarıydı.

Analizciler hükümdarın ticareti denetleme gücünü reddederken, bireysel piyasa kararlarının tesadüfî ya da kişiye özgü olduğunu iddia etmediler; her düzeyde bir eşbiçimlilik bulunduğunu varsayarak, geçerli neden-sonuç ilişkileri aradılar. Sonuçta bu da, dış denetimin kaçınılmaz alternatifinin anarşi olmadığı inancını pekiştirdi. Literatürde bulunan insanın dürtüsel doğasına ilişkin eski tanımlama gündemden düştü; yerini kendi çıkarını düşünen, hesaplı ve rasyonel piyasa oyuncusu tanımlaması aldı. Eski sözcükler yeni anlamlar kazandı. Kelimelerin yüzyıllar boyunca uğradığı anlam değişikliklerini kaydeden *Oxford English Dictionary*'de "kariyer", "birey", "uzmanlık", "çıkarcılık" ve "yönetici" gibi sözcükler arandığında, "kariyer" sözcüğünün 19. yüzyıla kadar at yarışları bağlamında kullanıldığı, 17. yüzyıla kadar da "birey" sözcüğünün kişiler için kullanılmadığı ortaya çıkar.

Tartışmacılar kervanına Doğu Hindistan Kumpanyaları üyeleri de katılmıştı. Savunmak istedikleri faaliyet, kişiler külçe biriktirmeyi servetin tek biçimi olarak gördüğü sürece kuşkulu gözle bakılacak olan nakit ihracıydı. Kumpanya geleneklere aykırı davranarak, nasıl para kazanılacağına kusursuz bir örneğini sergiledi. İlk yolculuklarında elde ettikleri %200'lük gelir, korsanlıktan başka hiçbir şekilde kazanılamazdı. Şirket daha sonra bir yüzyıl boyunca %20'yi aşan yıllık ödemeler yaptı. Doğu'daki müşterileri Avrupalıların sattıkları mallarla fazla ilgilenmedikleri için, şirket gemileri aldıklarının karşılığını ödemek için gidiş yolculuğunda nakit para taşıdı.

Paranın sırrını çözmek, Thomas Mun'ın broşürlerindeki entelektüel amaçlardan birisiydi, ancak güçlü bir istifleme dürtüsüne tosladığı için kolay bir iş değildi. Aynı amaç, dış ticaretteki tek hedefin külçe biriktirmek olduğu yolundaki yaygın inancı yerle bir edilmişti. İngiltere, altın ve gü-

müş birikimlerini azaltarak nasıl güçlenebilirdi ki? İç tüketim İngiliz sermayesinden beslendiğine göre, kraliyet için sağlıklı olduğu nasıl iddia edilebilirdi? En iyisi, yabancılara İngiliz malları satmak ve altınlarını almaktı. Uzun süren kıtlık dönemini düşününce, böylesi mantıklı olurdu. Gelecekteki tüketim eğilimleri göz önünde bulundurulduğunda, harcamaktansa istifleme daha iyiydi. Soylular ve eşraf savurgandı, yoksullar ise parayı hayatta kalmak için harcardı; hiçbiri ülkenin refahına katkıda bulunmazdı. Yeni malları satın alan yeni müşteriler çıktıkça ülke içinde refah yaratılabildi. Para ve mal birbirinin yerini alabilirdi. İnsanlar bazen para, bazen de mal isterdi. Toplumlar da çok farklı değildi.

Ülkelerin nasıl zenginleştiklerini dış ticaret dengesiyle açıklamak üretimin önemini belirtirken, tüketimin rolünü karanlıkta bırakmıştı. Bu gerçeği sarsan, davranış biçimlerini değiştirme gücünü kanıtlayan başına buyruk moda ruhuydu. İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası ucuz Hindistan pamukluları getirdiğinde ülke çapında bir basma çılgınlığına neden olmuştu. 1690 yılına gelindiğinde kreton, basma ve muslin zevki zirvesine ulaştı. Pamuğun elbise astarı olarak kullanılması gibi önemsiz bir düşünceyle başlayan akım baskılı perdelikler, yatak örtüleri, goblen, gömlek ve elbise çılgınlığına yol açtı.¹² Yeni kumaşların adı kökenlerini de belirtiyordu. “Calico” (basma) Hindistan’da bir şehir adıydı; “chintz” (kretan) Hindu dilinde ebruli anlamına geliyordu; “seersucker” (çizgili ince dokuma) Farsça çizgili sözcüğünden kaynaklanıyordu; “gingham” (çizgili pamuklu) da Malay dilinde çizgili anlamına geliyordu. Kuşaklar boyunca yün ve ketenle kısıtlanmış İngiliz halkı yeni renkler, tasarımlar ve dokular için çıldırma raddesindeydi. Daha da önemlisi, yeni kumaş merakı toplumsal basamakları hızla inerek, çalışan erkek ve kadınları yeni alıcılar olarak sahneye sürmüştü. Oysa sıkıntı da tam buradan kaynaklanacaktı. İnsanların pamuklu almaları, İngiliz kumaş sanayisinin temeli olan yün ve keten alımını azaltmaları anlamını taşıyordu. Doğu Hindistan Kumpanyası Hindî kumaş üreticilerine İngiliz zevkine uygun tasarımları öğretecek zanaatkarlar gönderirken, İngiliz kumaşçıları da hükümete çoğu Hint kumaşını yasaklatma girişimlerinden başarıyla çıktılar.

Renkli Hint dokumalarının hizmetçi kızlar kadar hanımlarının vücutlarını da güzelleştirdiği aşikârdı. Yeni tüketim zevklerinin etkisiyle insanlar

12 Bkz. Appleby, *age*., s. 158-98.

daha fazla para harcadı ve harcamanın yolunu da bir şekilde buldu. Ülke pazarının önemi birden su yüzüne çıkmıştı. İktisatçıların deyimiyle, talep esnekliği belirginleşti. Özenme, lüks tutkusu, kibir ya da sadece güzel şeylere merak daha fazla harcayabilmek isteyen insanları daha çok çalışmaya ittiği için olumlu insan dürtüleri –en azından ekonomi açısından– olarak görülmeye başladı. Tüketim gençlerin yeni modalara duyarlılığı ve Londra’da artan genç nüfus sayesinde sanayileşmeyle birlikte tamamen gelişecek yeni yönler açıldı.¹³ Tüketimin ekonomik gelişmedeki etkisi üzerine olumlu bir tartışmayı tetikleyen, tam da yeni tüketim zevklerinin bu olağanüstü teşhiriydi. Kumaş üreticileri boş durmadı; eski dış ticaret dengesi kuramıyla birlikte dünya refahı konusunda sıfır toplamlı pasta varsayımını ve bu varsayımın “komşuna yardım et” tavsiyesini hatırlatmaktan vazgeçmediler. Bu kadarla yetinmeyip, bireysel tüketici tercihleri ile bütün ekonominin iyiliği arasındaki farkın altını çizdiler.

Hint pamuklusu beğenisinin ortaya çıkışını coşkuyla izleyenlerden biri, “insanın ihtiyaçlarının istekleriyle birlikte arttığını; bu isteğin ender olan, duygularını okşayan, vücudunu süsleyen; hayatın kolaylığını, keyfini ve debdebesini vaat eden her şeye yönelebileceğini,” belirtti. Doğu Hint basmaları gibi lüks ithal mallarının gördüğü rağbetten yakınanlarla tartışmaya giren bir başka broşürcü de, bu kumaşların günah kaynağı değil, “erdem, yiğitlik ve zihin yüksekliğinin gerçek mahmuzları ve sanayinin haklı ödülleri” olduğunu ileri sürdü.¹⁴ Lüks tutkusunu yasaklayan Kutsal Kitap dizelerinin üzeri, iktisadi gelişme için dünyevi bir heyecanla örtüldü.

Doğu Hindistan Kumpanyası’nın yandaşları, ülkede tasarruf edip dışarıya satmak yönündeki merkantilist görüşün karşısında iç tüketimin ülkeye neden yararlı olacağını açıklayarak sahneye çıktılar. “Ticaretin, daha doğrusu sanayinin ve yaratıcılığın başlıca mahmuzu [İngiliz yazarları binicilikle ilgili benzetmelerden çok hoşlanır], insanların tatmin etmek için hiçbir gayretten kaçınmayacakları aşırı iştahıdır. Bu nedenle, başka hiçbir koşulda yaşanmayacakları çalışmaya hazırlanırlar; insanlar sadece basit ihtiyaçlarını

13 Jan De Vries, “The Industrial Revolution and the Industrial Revolution”, Economic History Association, 53. Yıllık Toplantısında sunulan tebliğ (Haziran 1994), s. 257.

14 [Nicholas Barbon], *A Discourse of Trade*, Tho. Milbourn, Londra, 1690, s. 15; [Dalby Thomas], *An Historical Account of the Rise and Growth of the West-India Colonies and of the Great Advantages they are to England, in Respect to Trade*, Jo. Hindmarsh, Londra, 1690, s. 6: her iki alıntı için bkz. Appleby, *age.*, s. 169–71.

karşılama ile yetinseler, çok yoksul bir dünyamız olurdu.”¹⁵ Bu görüşleri yayanların öncüleri, serbest girişim destekçileriydi. Bu kanıyı pekiştiren, girişimcilerin işçilerin alışkanlıklarını değiştirerek ve düzenli çalıştıktıklarında daha fazla para kazanmalarını sağlayarak onlardan kazanç elde edebileceklerinin görülmeye başlamasıydı. Böylesi bir iyimserliğin, geleneksel üst sınıf temsilcilerinin halkla ve onların kötü alışkanlıklarıyla ilgili kanılarına aykırı olması doğaldı. Bu varsayımlara karşı çıkmak, külçe ihraç edip yerli tüketiciler için mal ithal eden Doğu Hindistan Kumpanyası’nın çıkarı-
naydı.

Harcama heyecanı, kulağa erken bir Madison Caddesi söylemi gibi gelebilir ancak bu, arzu ve disiplinin etkili bir bileşimini taşıyan bir mesajdı. İnsanlar bir şeyi gerçekten istedikleri zaman, onu elde etmek için daha çok çalışacaktı. Bu kavram bazı yazarları daha yüksek ücretlerin yoksulları giysi ve mobilya almaya yönelteceği, böylelikle bizzat ürettikleri malların tüketimini artıracakları sonucuna götürdü. Böylesi gözlemler tüketimin ekonomik gelişime neden olduğu gibi, o dönem için gerçekten radikal bir düşünceyi doğurdu. Seçkin sınıfların temsilcileri yoksullara çok uzun süreden beri yukarıdan bakıp küçümsedikleri için, bu insanların, ekonomiye hayat vermek gibi yeni keşfedilmiş bir yetenekleri olduğu iddiasına direnmeleri gerekiyordu. Ne de olsa sokaktaki erkek ve kadının dik başlı, tembel ve kaba olduğu düşüncesi, bu sınıfların daha üsttekiler tarafından denetlenmelerini haklı gösteriyordu.

Gerçekten de, 1700’lü yıllarda İngiliz kadın ve erkekleri, Avrupa’nın geri kalanı ve dünyadaki işçilerden çok daha yüksek ücretler aldı. 18. yüzyıl Avrupa’sında alınan ortalama kalori miktarı konusunda yapılan bir araştırma, sadece İngiltere’nin, halkının %80’ine tam bir işgünü çalışabilmelerine yetecek kadar yiyecek sağladığını kanıtlar.¹⁶ İyi beslenmiş insanlardan, dolup taşan vitrinlerden ve gündelik gidiş gelişlerin kalabalığından oluşan kent görüntüleri tasvir eden dönem yazarları haksız sayılamaz. İngiltere

15 [Nicholas Barbon], *A Discourse of Trade*, (1690), s. 15; [Sir Dudley North], *Discourses upon Trade, Principally Directed to the Cases of the Interest, Coinage, Clipping, Increase of Money*, Tho. Basset, Londra, 1681, s. 14; [John Cary], *An Essay on the State of England, in Relation to its Trade, its Poor, and its Taxes, for Carrying on the Present War Against France*, W. Bonny, Bristol, s. 143 vd.; alıntılar için bkz. Appleby, *age.*, s. 169-71.

16 Robert C. Allen, “The British Industrial Revolution in Global Perspective”, 2006, s. 3-7; internet üzerinden erişilebilir.

artık sunulan yeni çanak çömleği, basmaları, çatal bıçağı ve ucuz resim baskılarını satın alabilecek geniş ve giderek büyüyen bir işçi sınıfına sahipti. Bu geniş tüketici kitlesi, İngiltere'nin ekonomik gelişmesini ve piyasaya bağlı zengin ve incelikli bir maddi kültürü tetiklemişti.

Sıradan insanlar ulusal piyasanın altyapısını kurmuş, denizaşırı ticaret bu iç ticareti büyüyen dünya ticaretine eklemişti. Mala karşı yeni bir bağlılık, yeniliklerden hoşlanma ve kentsel çevrenin sunduğu zevkler, ekonomi açısından harcamayı tutumluluktan çok daha yararlı kılan bir maddiyat tutkusunun belirtileriydi. Erkek ve kadınlar düşük ücretli çiftlik işlerini terk ettikleri için ortalama ücretler yükseldi. Öte yandan, emeğe olan talep nedeniyle haftada daha çok saat çalıştılar. Tatil olarak kutlanan günlerin sayısı önemli ölçüde azalırken, çalışanın eski gözdesi, hafta sonu içkisinden ayılma günü olarak saygısızca "Aziz Pazartesi" olarak adlandırılan gün de daha yüksek ücret hedefine kurban gitti.¹⁷ Ortalama işgünü sayısı, 18. yüzyılda 250'den 300'e çıktı.

Ucuz pamukluların gördüğü rağbetten korkuya kapılan yünlü kumaş üreticileri, sağlam İngiliz sikkelerini süslü Hint kumaşlarına harcamanın neden yanlış olduğunu göstermek için dış ticaret dengesinden yararlandı. Bu gibiler uzun süreden beri ekonomiyi külçe istifleme için eşgüdüm içinde çalışan, dev boyutlu bir anonim ticaret şirketi olarak görüyorlardı. Üreticiler ile tüccarlar arasındaki çıkar çatışması açığa vurulunca analizin kalitesi yükseldi, bir sürü broşür merkantilist kavramların saçmalığını alaya aldı. Doğu Hindistan Kumpanyası'nın yandaşları, İngilizlerin yabancı ürün edinmelerini kısıtlayacak her önlemin, halkı ihtiyaçlarını gereğinden daha pahalıya almak zorunda bırakacağını belirtiyordu. Tüketicilerin bazı haklarının olması, geleneksel sağduyuya tümüyle aykırı, yepyeni bir yaklaşımdı. Çok geçmeden, ekonomiyi aynı zamanda hem üretici hem de tüketici olan ve özçıkartılarını gözetken kadın ve erkekler topluluğu olarak tanımlayanlar çıktı. Bizler için basmakalıp olan bu yorumlar, halk ile kendileri arasında aşılamaz, dev bir uçurum olduğuna inanan soylu yaklaşımını yıktı.

İnsanları ekonomiyi yeni refah seviyelerine taşıyabilecek, sınırsız istah sahibi tüketici hayvanlar olarak görmek, onlarca yazarı heyecanlandırmıştı; ancak bu yazarlar ahlakçı değil, girişimciydi. Ülkelerin refahının

17 Hans-Joachim Voth, "Time and Work in Eighteenth-Century London", *Journal of Economic History*, sayı 58, 1998, s. 36-37.

üretimi düzenlemekten değil, ihtiyaçları tetiklemekten geçtiği önermesi, müdahaleci toplumsal yasaların önemli bir desteğini safdışı bıraktı. Ticareti özgürleştirmeyi desteklemek ekonomik gelişmenin yeni bir açıklamasıyla özdeşleştirildiği zaman, yüksek fiyat elde etmek için ticareti dikkatle düzenlemeyi öneren eski ticaret yaklaşımı, ekonomideki özgürlüğün denetimden neden daha iyi olduğunu açıklayan Adam Smith'ten 100 yıl önce eleştirilere hedef olmuştur.

Halkın modaya olan tepkisi, bazı taleplerin esnek olduğunu açığa vurmuştu. Talep esnekse, o zaman büyüme ve refahın kişilerin zevk ve isteklerine dikkat etmesi gerekiyordu. Müsrifler bile, topluma iyilik yapmış gibi saygıyla selamlanıyordu: Kişisel olarak iflas etse bile, harcamalarıyla sefaletin yapamayacağını gerçekleştiriyor, başkalarına yararlı oluyordu. Yeni zevklerin peşinden giden yazarlar kişisel harcamayı düzenleyen insan güdülerini araştırmaya girişerek, külçeyi hedef alan durağan merkantilist yaklaşımı temelden yıkan bir insan dinamiği ve piyasa mekanizması keşfettiler. Serbest ticaret yanlıları, “ne kadar fazla, o kadar mutlu” alışverişe rapsodiler düzdü. Ne var ki, altı çizilmesi gereken nokta, Shakespeare oyunlarının fevri kahramanlarının aksine, yeni İngiliz tüketicisinin, zevklerini tatmin etmeden önce kendini ağır iş disiplinine sokmak zorunda olduğuydu. Daha sonra, dizginleme ve ihtiyat gereğinin yerini arzu çağları alacaktı. Kapitalizm, çağlar boyunca süren toplumsal ahlak duvarındaki delikleri tam da bu şekilde açmıştı.

18. yüzyılda yazarlar, yeni üretilmiş bir terim olan “insan doğası” üzerine konuşmaya başladı. Yorumculardan biri, “köylüden krala kadar herkes tüccardır,” dedi. Yeni harcama alışkanlıkları işçi sınıfına o zamana kadar sakınılan bir önem atfettiği için, bu görüş toplumsal eşitlemeden çok yükseltmeydi. Toplum o güne dek, kişileri liyakat ve kalıtsal konuma göre ödüllendirmişti. Piyasanın ödülleri kabul etmek hatta beğeniyle karşılamak, egosantrik katılımcıların kolektif eylemleriyle işleyen, kişilerden bağımsız bir sistemi benimsemek anlamına geliyordu. Eski doğal eşitsizlik inancının eşitlik kavramına dönüşmesi uzun zaman alacak olsa da, 17. yüzyılın sonunda bu yöndeki ilk adımlar atılmaya başlamıştı.

İngiliz Parasında Kriz

İngiliz düşünce sistemindeki bir başka devrim de, parayla ilgili bir krizden kaynaklanmıştı. Girişim ve değişimin yeni dünyasındaki yeni öğelerden

hiçbiri para kadar baş ağrısı nedeni değildi. Sözcük birçok farklı anlamı içeriyordu. Para her zaman refah deposu olsa da, birden, uzak pazarlardaki değişimleri yağlama özelliği ortaya çıkmıştı. Paranın bir başka özelliği de nakit, yani anında tatmin aracı olmasıydı. Bir de para –uygun para–, üzerinde miktarını ve saflığını onaylayan hükümdar mührü bulunan, yasal ödeme aracı olarak kesilmiş altın ve gümüşü.

Parayı düşünmek insanın başını döndürebilir. Örneğin altın ve gümüşün, madeni para olarak kesildiği zamanki değerinden farklı bir değere sahip olduğunu akılda tutmak kafa karıştırıcıdır. İngiltere’de darphane oranı –belirli bir gümüş cinsinin üzerindeki değer– olması gerekenden düşüktü ve bu nedenle sikkeleri eritip Avrupa’ya ihraç etme ve gümüş karşılığında daha yüksek kazanç sağlama eğilimi doğdu. İngiliz madeni paralarını ihraç etmek yasadışı olsa da yaygın ama ceza gerektiren bir uygulama olarak görülüyordu ve madeni para kıtlığına neden oldu. Kıtlık bu kez kötü zamanda gelmişti, çünkü ülke Fransa’yla savaş halindeydi; hükümetin asker maaşı ödemek ve müttefiklerine erzak almak için Kıta Avrupa’sına düzenli olarak para göndermesi gerekiyordu.

Gümüşün dışarıdaki yüksek değeri bir başka yolsuzluğa neden oldu. Bazı sahtekârlar çekiçlenmiş gümüş şilinlerinin kenarlarını kırıp, bu kırıntıları erittikten sonra gümüş olarak satılmak üzere yabancı ülkelere gönderebileceklerini, ellerinde kalanları da başkalarına şilin diye yutturabileceklerini fark etmişlerdi. Tuhaf olan, kırılmış şilinlerin de, pek de mantıklı olmayan bir şekilde kırılmamışlar kadar kolayca yayılmasıydı. Sıkıntının boyutu arttıkça, dikkatler para mekanizmasının üzerinde toplandı. Daha tam olarak anlaşılamamış bu kaygan değişim aracı nasıl denetlenecekti?

Kralın bakanları, 1695’te madeni para sıkıntısı ve eldeki yıpranmış şilinlere aynı anda el attı. Tavsiyesini istedikleri hazine sekreteri, parasal analiz örneği olabilecek bir rapor hazırladı. Bakanlara, külçe aynı ağırlıktaki madeni paradan daha değerli olduğu sürece gümüşün asla kestirilmek üzere darphaneye getirilmeyeceğini açıkladı. Böylesi, dükkâna bir kiloluk tavuk getirip, karşılığında tavuk parçalarından oluşmuş yarım kiloluk bir paket almak gibi olurdu. Oysa yapılan tam tersiydi aslında: Yasalar ne derse desin, madeni paralar eritildi ve külçe gümüş olarak ihraç edildi. Kenarları tıraşlanmış paralar da bambaşka bir sorundu. Onlarca yıllık kırpmadan son-

ra, kalan şilinlerde olması gerekenden çok daha az gümüş vardı. Paraların kenarı, yeni bir tırtıklama yöntemiyle kırılmayacak gibi oluklu biçime getirilebildi. Bu nedenle, hazine sekreteri bakanlara İngiltere’de dolaşımda olan bütün şilinlerin %25 daha az gümüşle yeniden basılmasını önerdi; bu değer o anda dolaşımda bulunan çoğu şilinın ederini yansıtacaktı.

Madeni para krizi iki şaşırtıcı gerçeği gün yüzüne çıkarmıştı: Paranın değişim değeri, salt içerdiği gümüş miktarına bağlı değildi ve gümüşün değişim değeri de biçimine, sikke ya da külçe oluşuna göre değişiyordu. Para mekanizması üzerine yapılan tartışmalar genellikle gözlerin kararmasına neden olduğu için darphane oranı ve nominal değer konularını hızla bırakıp, madeni para sıkıntısının doğurduğu siyasal mücadeleye geçeceğim. İngiltere’nin egemen sınıfı içinde hâlâ söz sahibi olan soylular ve eşraf, bir devalüasyona karşıydı. Daha düşük gümüş içeren paraların yol açacağı enflasyon, kiracıları için bir nimet olmakla birlikte, kendilerine bir yarar sağlamayacaktı. Bu nedenle yeni sikke basımı konusunda yeni tavsiyelere gerek duyulur.

Bu amaçla, ekonomi konularına merak salan, özellikle de siyasal sorunlara değinenlerine ilgi duyan büyük filozof John Locke’a başvurdu- lar. Locke, hazine sekreterinin yürüttüğü mantığa karşı çıktı ve gümüşün kral ve yasa koyucular tarafından değiştirilemeyecek bir değeri olduğunda ısrar etti. Ona göre parada tek bir değer kaynağı vardı, o da içerdiği gümüştü. Değerinde yapılacak herhangi bir değişiklik, sonuç vermeyecek bir sahtekârlık olurdu. Şilinler sadece biçim değiştirmiş gümüştü. Para sadece içerdiği gümüş kadar değerliydi; hükümdar onu madeni paraya dönüştürerek dışsal bir değer yaratamazdı. Yanılmaktaydı, ama sadece filozofların becerebileceği gibi, söylediklerinden emindi.

Locke’un siyaset felsefesini yakından bilenler, onun bu tartışmalarda önemli bir taraf olduğunu fark edecektir. İnsanların devleti nasıl oluşturduklarını açıklarken, para kullanımının doğal olarak ortaya çıktığını savunur. İnsanlar altın ve gümüşe hayali bir değer verdikleri için para bir değer deposu olarak yararlı olur. Bu, mülkiyetin devletten önce yaratıldığı anlamına gelir ve Locke’un devletin gücünü sınırlama savında kilit bir noktadır. Ticaretin temel aracı olan para, doğal olarak meydana gelmiştir ve kimsenin otoritesine bağımlı değildir. Hükümdar doğal bir şeyin değerini yükseltme gücüne sahip olamayacağı için, gümüş sikkelerin kül-

çe gümüşten daha çok ya da daha az değer taşıması imkânsızdır. İnsanlar devleti yaratırken hayatlarını, özgürlüklerini ve sahip olduklarını korumak ister; bunu yapmaya uygun bir kurum olarak devlette karar kılarlar. Locke böylelikle, İngilizlere hatalı bir para mekanizması tanımını etrafına sarılmış dogalcı bir siyasal yükümlülük kuramı sunar.

Önerilen yeni para basını çevresinde yaşanan tartışmalara, başta Isaac Newton ve Daniel Defoe olmak üzere üç yüzü aşkın yazar katılmıştı. Söz konusu olan, kenarları kırılmış paraların resmi değerlerine göre mi kestirileceği, yoksa keskinin neden olduğu değer kaybına uygun olarak daha düşük oranda gümüş mü içereceğiydi. Birbirlerinden kesin çizgilerle ayrılan taraflar, paranın kavramsal yorumunu yeni ve incelikli bir düzeye yükseltmişti. Locke'un karşıtları (büyük bölümü tüccar ve girişimciydi) işe görünürdeki gerçeklerle başladı. İnsanların tıraşlanmış paraları kırılmamışlarla aynı kolaylıkla kabul etmelerinin kanıtlamış olduğu gibi, gümüşü para haline getirmek değer katıyordu. Otoritesi altında para basılan hükümdar, gümüşü yasal ödeme aracına çevirerek onun içsel değerine dışsal bir değer değer katıyordu.

Felsefi değil pratik düşünen bu yazarların çoğu, Locke'un dogmatik duruşundan uzaklaştı ve parayı değerli madenlerden soyutlanmış bir değişim aracı olarak tanımladı. Locke'un paranın ortaya çıkışını neden sonuç ilişkisiyle açıklamasını tersine çevirerek, bir değişim aracına sahip olmanın yararının, altın ve gümüşü para birimi olarak kullanışlı kılacak hayali bir değere değil, altın ve gümüş kullanımına yol açtığını belirtmişlerdi. Paraya yararlı olduğu için değer veriliyordu, yoksa doğal durumdaki insan ona hayali bir değer atfettiği için değil. Bir yazar, "devletin siyasette doğada olduğundan fazla bir gücü yok," iddiasında bulunan Locke'u alaya almıştı.¹⁸ Konunun bam teline dokunmuştu: Locke'a göre, devletin paranın değeri üzerindeki etkisi, fırtınaları durdurma gücünden fazla değildi. Ne var ki Locke, ekonomik ilişkilerin siyasal olmaktan çok, doğal olduklarını iddia eden son kuramcı da olmadı.

Bazı eleştirmenler, polemiği ilerleterek Locke'un, "alacaklılar ile mal sahiplerini düşünürken kiracılar ya da borçluların, bundan dört beş yıl önce kırılmış parayla binlerce pound borç alanların durumunu göz ardı

18 [Henry Layton], *Observations Concerning Money and Coin and Especially those of England*, Peter Buck, Londra, 1697, s. 12; alıntı için bkz. Appleby, *age.*, s. 237.

ettiğini; onları borçlarını ağır parayla, belki de iki kat daha ağır sikkelerle ödemeye zorlamakta hiçbir adaletsizlik ya da mantıksızlık görmediğini,” belirttiler.¹⁹ Konuyla ilgili çıkarların bu şekilde açıkça ifade edilmesi, deflasyonun para sahipleri ve onlara bağımlı olanlar üzerindeki değişen etkilerine dikkat çekti. Açıkça dile getirilen bu iddia, kralın danışmanlarının toplumun iyiliği için tarafsız mantık yürütmelerini tehlikeye attı.

Bu tartışmada, Locke’un savı en çürük olanıydı, ama en güçlü etkiyi de o yarattı. Parlamento sonunda konuyu ele alınca, kırılmış paraların toplanacağına ve eski standarda göre yeniden basılacağına karar verdi. Locke karıştırlarının öngördüğü felaket tümüyle gerçekleşti; yeniden basılan gümüş İngiltere’ye sağlam bir para kazandırmadı, büyük bölümü hemen eritildi ve külçe gümüş olarak ülke dışına çıkarıldı. Dolaşımdaki gümüş para miktarının yarıya düşmesi güçlü bir deflasyona neden oldu; kaymağını da alacaklılar ile mal sahipleri yedi. Para kıtlığının özellikle etkilediği yoksullar, bazı kentlerde ayaklandı. Hükümet, askerlerinin maaşını bile ödemekte zorlandı.

Kırılmış gümüş paraların, içerdikleri gümüşün dörtte biri azalmışken bile nominal değerden işlem görmesi, para olarak başka araçların da kullanılabilceğini gösterdi. Eğer önemli olan paranın ödeme aracı özelliği ise, o zaman altın ve gümüşün yerini alacak çareler bulmak mümkün olacaktı. Yazarlar, arazi bankalarının çıkaracakları kâğıtlar sayesinde dolaşımdaki parayı artırmak için çeşitli tasarımlar geliştirmeye koyuldu.

Yeni İngiliz Rejiminde Ekonomik Gelişim

Mary ve Hollandalı kocası William’ın 1689’da İngiltere tahtına çıkmaları, Fransa’yla yapılacak birçok savaştan ilkinin tetiklemişti. Bu savaşların gerisindeki düşmanlıkların, Avrupa ticaretinden çekilmek ve gümrük duvarlarını yükseltmek gibi ekonomik bir etkisi vardı. Yeni kral ayrıcalıklarının sınırlandırılmasını kabul etmek zorunda kalmış, daha da kötüsü –halk açısından daha da iyisi– bundan böyle iktidarını parlamentoyla paylaşmayı kabul etmişti. İngilizler tek bir hamleyle ulusal otoriteyi kısıtlamış ve merkezileştirerek yeni hükümdarın, parlamentodaki kralın eline vermişti. Her iki sonuç da girişimciler için iyi haberdirdi. Parlamento beş yıl sonra

19 Appleby, *age.*, s. 234.

İngiltere Merkez Bankası'nın kurulmasına karar verdi; bu yarı özel kurum vergi gelirlerini toplayacak, hükümete borç verecek ve para yerine geçecek kambiyo senetleri çıkaracaktı.

Vergi toplamak, çoğu Avrupa ülkesinde merkezi hükümetler ve çeşitli eyaletler, devletler ya da onların içindeki bölgeler arasında müzminleşmiş bir pazarlık konusuydu. Hükümdarlar gelirlerini istedikleri gibi harcardı. 1688 Devrimi'nden sonra ülke çapında eş vergi oranları uygulandığı gibi, kralın vergi gelirlerini nasıl harcadığı parlamento tarafından denetlenmeye başladı. Vergi toplama ve bütçeleme aşamalarındaki yeni şeffaflık, her ikisi de yatırım için önemli olan kesinlik ve öngörülebilirliği güçlendirdi. Serbest piyasa söylemleri, aslında bir zorunluluk olan risk almanın altını çizdi; ama yatırımcı, sermayesini korumaya dikkat etti ve risklerin etkisini azaltmak için elinden geleni yaptı. İngiltere'nin anayasal monarşisi ve Merkez Bankası, her ikisini de yerine getirdi. Parlamento, 1712'de ulusal posta hizmetini kurdu. 1715'te de yayımlanmaya başlayan ticaret istatistikleri, siyaset belirlemeyi kolaylaştırdı.

John Law adlı cesur bir İskoç spekülâtör, Fransa'nın ilk bankasını kurdu, daha sonra da Fransız Louisiana'sının bir bölümünün gelişiminde kullanılacak parayı toplamak için bu bankadan yararlandı. Şirketine Mississippi Şirketi adını veren Law, Yenidünya'da binlerce dönüm arazinin geliştirilmesi için banknot çıkardı. Hükümetin Law'a karşı beslediği güven, bu kişinin madeni para basmak ve gelir toplamak gibi ayrıcalıklara kavuşmasını sağladı. Halk, şirketin hisselerini almak için birbirini ezdi. Ancak Law hisse ihracını ne zaman durdurması gerektiğini hesaplayamadı. Aşırı arz görkemli bir batışa neden oldu ve Mississippi Şirketi, "Mississippi Balonu" adını aldı. Bu yeni terim –belirli türde bir yatırım, lale ya da gayrimenkul olsun–, kıymetli bir şeyin birden değer kazanıp aynı hızla değer kaybetmesini tanımlamak için kullanıldı.

Law, zenginlik vaatleriyle insanların gözünü kamaştırmayı iyi biliyordu. Buna benzer başarılar 1720'li yıllarda da görülüp kapitalizm tarihine geçerken, kâr amacının psikolojik yönünün önemine işaret etmişti. Fransa'da ibretlik olması gereken bu öykü, birden aşırı uyarıcı oluverdi. Hükümetin kâğıt paraya izin vermesi için daha 70 yıl gerekecekti. Law öyküsü, İngiltere'de bile insanları kâğıt paradan ve ekonomik uyarıcı olarak kullanılmasından soğuttu. Yeni bir tutuculuk kemikleşti. Filozof David Hume'a göre, para arzının dükkânlar, mağazalar ve fabrikalar gibi ekonomik ger-

çekliklere bağlı olan refahla hiçbir ilgisi olamazdı. Para arzında herhangi bir artış enflasyon doğuracaktı. David Ricardo tarafından ifade edilen ve John Stuart Mill'in zarif yazılarında yer alan bu görüş, bütün 19. yüzyılın klasik bilimsel yaklaşımını olacaktı.²⁰

Hollandalılar banka kasasındaki altınla desteklenen kambiyo senetleri çıkararak, dünyanın ilk çağdaş bankacılık sistemini kurdular. Bununla da kalmayıp, ilk borsayı oluşturdular ve günümüz ipotek sisteminin öncüsünü yaratıp, gayrimenkul teminatı karşılığında borç para vermenin yolunu açtılar. Ne var ki, merkezi bir vergi sistemi kurmaları için 19. yüzyılın başını, kendilerine bir kral seçmeyi beklemeleri gerekecekti. Monarşinin, vergi oranlarını belirlemek için güçlü eyaletlerle pazarlık etmek zorunda olduğu Fransa'nın durumu daha çok Bizans entrikalarını andırıyordu. Bu arada, vergi muafiyetleri bütün eyaletleri ve soyluların çoğunu kapsıyordu. Vergiler, yoksullukları nedeniyle ülke gelirini kısıtlayan fakirlerin sırtına binmişti. Yeterince gelir toplayamayan yönetim sonunda tümüyle durdu.²¹

İngiltere Merkez Bankası, 18. yüzyılın en önemli mali kurumu oldu. Kamuoyuna açıklanmış vergiler nedeniyle borçlarını ödeyeceğinden emin olan İngiliz finansçılar, hükümete borç vermeye gönüllü oldu. Kamu borcunu yönetmek, İngiltere Merkez Bankası yöneticilerinin hükümetin borçlanma ve vergi gelirlerinin ayrıntılarından haberdar oldukları anlamına geliyordu. Bu bilgiler sayesinde, riskleri değerlendirmek ve faiz oranlarını düşük tutmak mümkündü. Büyük Britanya'nın 18. yüzyıl Avrupa savaşlarının çoğundan (Amerikan Devrimi bir istisnadır) galip çıkmasına imkân veren –belki de her şeyden önce– bu gerçeklerdi. İngiltere Merkez Bankası, girişimler giderek daha masraflı olurken durmadan daha önemli roller üstlenen sermaye piyasalarına denge getirmişti. Britanya hükümeti diğer bütün Avrupa ülkelerine kıyasla kişi başına çok daha yüksek vergiler koydu; ancak halk, vergisinin karşılığını hizmet ve istikrar olarak aldı. Kraliyet Deniz Kuvvetleri bile Britanya girişimcileriyle işbirliğine girdi, tütün ve şeker filolarının güvenliğini sağladı.²²

20 Irwin Unger, *The Greenback Era: A Social and Political History of American Finance, 1865-1879*, Princeton University Press, Princeton, 1964, s. 38-40.

21 Bu ve bir önceki paragraf için bkz. Mark Dincecco, "Fiscal Centralization, Limited Government, and Public Revenues in Europe, 1658-1913", Van Grempe Seminerinde sunulmuş tebliğ, UCLA, 28 Nisan 2007; internet erişimi için bkz. scholar.google.com

22 Richard B. Sheridan, *Sugar and Slavery: An Economic History of the British West Indies, 1623-1775*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1974, s. 436-37.

Yüzyıl sonundaki tartışmalardan çıkan sonuç, uzun zamandır arzulanan durağanlığın aksine, herhangi bir ekonomideki öğelerin devredilebilir ve akışkan olduğu yönündeki güçlü kanıydı. Bazen para sahibi olmak mal sahipliğinden daha iyiydi, bazen de tam tersi. Toprak ve ticarete yatırım bir dengeye doğru gitti, çünkü bir yazarın da belirttiği gibi, “dönüşüm sıkça yinelenir; bugünün para babası, yarının toprak ağası olur; bugün toprağı olan, yarın para sahibidir; her insan kendi duygularına göre hareket eder ve varlıklarını... kendine en çok yarar sağlayacağına inandığı gibi yönetir.”²³ Aslında, İngiltere’de toprak sahibi olmak kişiye “para babası” olarak asla ulaşamayacağı toplumsal bir konum kazandırmıştı; ama yazar, İngilizlerin ticari konularda pragmatizme verdikleri değeri doğru tanımlamıştı.

İngiliz insanı piyasayı yüz yüze pazarlık yapılacak bir yer olarak görmekten vazgeçti ve binlerce işlemi kapsayan görülmez bir varlıktan söz etmeye başladı. Bu yüzyıl boyunca fiyatlar, talep ve ticaret politikaları hakkında yazılanlar düşünsel açıdan etkileyici bir düzeye ulaşmıştı. Para, yiyecek ve toprak özel konumlarını yitirdi, fiyat ve oranlara bağlanarak homojenleştirildi. Pazarlık halindeki insanlara atfedilen benzerlik, doğal eşitsizliğe olan yaygın inancı belli etmeden yıktı. Ahlak bekçilerinin ve statükocuların o çok tutulan yer değiştirilebilir piyasa katılımcıları kavramına boyun eğmeleri, biraz daha zaman gerektirecekti; ancak ekonomi yazarları, ticaret mantığının yaklaşan istilasını için bir köprübaşı oluşturmuştu. Kimse toplumsal değerleri değiştirmeye kalkmadı. Bu değişim, yeni deneyimlere cevap verme sürecinde gerçekleşti. İngilizlerin ekonomik analizdeki uzmanlıkları, onlara servet yaratmadaki en yakın rakipleri olan Fransızlar ve Hollandalıların sahip olmadığı bir üstünlük kazandırmıştı. Eski düzen hiçbir yerde İngiltere’de olduğu gibi kökten reddedilmedi. Hollanda’da piyasa konusunda çok az soyut tartışma yaşanırken, Fransız ekonomi düşünürleri ticari çıkarların önünü açmak yerine dikkatlerini hükümetin mali ve parasal politikalarını geliştirmeye verdiler.

Yeni Ekonomik Düşünce

XIV. Louis’nin ünlü maliye bakanı Jean-Baptiste Colbert, Fransız hükümetini 17. yüzyılın sonundan beri ticaret planlamasının ayrılmaz bir parça-

23 *Some Thoughts Concerning the Better Security of Our Trade and Navigation, and Carrying on the War against France more Effectively*, Londra, 1685, s. 4.

sı haline getirmişti. Hükümet yeni teknolojileri kuvvetle destekledi; sanayi ve emekle ilgilenen yönetim kurumları oluşturdu; her zaman başarılı sonuçlar vermese de, kârların nasıl artırılacağı konusunda önerilerde bulundu. Fransa'nın halkını beslemekte yaşadığı ciddi sorunlar iki kuşak sonra, hükümdarla sıkı bağları olan yeni bir iktisatçı grubuna esin kaynağı oldu. "Fizyokrat" adını alan (fizyokrazi "doğa yasası" anlamına gelir) bu analizciler, tarıma neredeyse gizemli bir önem verdiler. Her değer in topraktan kaynaklandığını iddia ettiler. Bu nedenle, her türlü vergi de bu ekonomik temele dayandırılmalıydı.

Hiçbir öykü, kuramların toplumsal gerçeklere ne denli bağlı olduğunu Fransa örneği kadar iyi anlatamaz. İngilizler bolluğu çiftçilerin yasal sınırlamalarını kaldırarak elde etmişti. Mutlak bir hükümdar tarafından desteklenen fizyokratlar, en büyük rakipleri İngiltere'nin ekonomik gelişimine ulaşmak için gerekli adımların sadece kralın otoritesiyle atılabileceği inancındaydı. Colbert'in aksine, fizyokratlar çiftçiler, tüccarlar ve üreticiler için daha fazla özgürlük istedi; ancak piyasa katılımcılarının kendi başlarının çaresine bakabilmeleri için, fizyokratlar gibi resmi yetkililerden yardım almaları gerekiyordu.²⁴

Ülke tarımına reform uygulamak için can çekişen bir monarşiden medet ummak göz korkutucu bir çaba olsa da, fizyokratların cesareti kırılmadı. Yazdıkları sayısız broşür ve risalede, üretim ve ticarete ayrılan yatırımların tarıma yönlendirilmesini salık verdiler.²⁵ Büyük Britanya'nın serbest tahıl ticaretinden edindiği kazanımları doğru değerlendirerek, tek bir vergiyle birlikte bu konuyu da başlıca amaçları olarak ilan ettiler. Baron de Turgot, kralın başbakanı olduğu 1770'li yıllarda, kararnameyle yerli tahıl piyasasını serbest bıraktı. Doğa, Turgot'nun yanında yer almadı; yetersiz hasatlar çabalarını sonuçsuz bırakarak muhaliflerinin ekmeğine yağ sürdü. Yüksek makamlardaki dostlarına rağmen fizyokratlar sonunda, eski Fransız rejimi içinde her çeşit değişime direnenlerle başa çıkamayacak kadar zayıf, sayıca az ve fazla kuramcı kaldılar.

Geriye bakınca, fizyokratların yerel ticari ilişkilerden ulusal bir piyasa yaratmak üzere gevşek yasal yaptırımdan yararlanan İngiliz girişimcile-

24 Jeff Horn, *The Path Not Taken: French Industrialisation in the Age of Revolution, 1750-1830*, MIT Press, Cambridge, Mass. ve Londra, 2006, s. 51-53.

25 Elizabeth Fox-Genovese, *The Origins of Physiocracy: Economic Revolution and Social Order in Eighteenth-Century France*, Cornell University Press, Ithaca, 1976; Jeff Horn, *age.*, s. 21, 30, 51-53.

rin yaptığını emir komutayla gerçekleştirmeye çalıştıkları görülür. Daha kapsamlı bir mesele, önemlidir. İngiltere’de yeniliği gerçekleştirenler; ister gelişimci toprak sahibi ya da çiftçi, anonim ticaret şirketi yöneticisi, başkasının işine burnunu sokan tüccar, peynir satıcısı, isterse de profesyonel faizci olsun, kendi çıkarlarını gözeten bireylerdi. Geniş bir vizyonları olmadığı gibi, hedefe ulaştıkları sıklıkta başarısızlığa da uğradılar. Kusursuz bir işleyişe ulaşmak çoğu kez birkaç kuşaklık bir deneme ve yanılma süreci gerektirir; ama İngiliz ekonomi girişimleri sadece etkileyici sonuçlara varmakla kalmadı, daha da önemlisi, erkek ve kadınlara kendi çıkarlarına uygun seçim yapma özgürlüğü tanımının nasıl beklenmedik toplumsal yararlar doğurduğunu gösterdi.

Kapitalizmin ortaya çıkışı yavaş da olsa, yaygınlaştıkça halkı değiştirip eğittiği için, sağlam temeller üzerine kuruldu. Emirle değişim, hükümdara ya da yönetici grubuna bağlıdır. Afrika kıyısını araştırmak üzere Zheng He’yi gönderen Ming hanedanı imparatorunun kanıtladığı gibi, siyasal iktidara sahip olanlar başka ilgi alanlarını gözetebilir ya da halefleri onlarla aynı amaçları paylaşmaz. Bu noktanın altını çizdikten sonra, kapitalizmin başat ekonomi sistemi olarak yerleşmesinin ardından kapitalistlerin yeni bir girişimci sınıfı olarak güce kavuştuklarını ve bu gücü işçi ayaklanmalarını bastırmak için kullandıklarını belirtmek gerekir. Büyük ölçüde işçi aleyhinde olan eski efendi-hizmetkâr yasalarına dokunmadıkları gibi, işçi örgütlerini de suça eğilimli fesat yuvaları olarak gördüler. Kapitalizm, baskıcı üst sınıfları ortadan kaldırmadı. Sadece üzerinde durdukları temeli değiştirdi. Toplumsal hareketlilik yolundaki basamaklar daha cömertçe dağıtıldı; ancak, tıpkı daha önce statü sahibi olamayanlar gibi, bu kez sermayesizler sıkıntı çekti.

Merkantilizm, 18. yüzyılda İngiltere’de yeniden rağbet gördü, ama uygulamada çoğu girişim zaten yasal kısıtlamalardan kurtulmuştu. Merkantilistler 18. yüzyılın şiddetli uluslararası rekabetlerinden yararlanıp, ithal mallara yüksek vergi koyarak ulusal sanayileri güçlendirmeyi ve genellikle lüks eşya olarak tanımlanan yabancı malların alımını zorlaştıracak yüksek fiyat uygulamalarıyla üreticilere yardım etmeyi savundular. Dilbilimci Samuel Johnson’ı vatanseverliği sahtekârın son sığınağı olarak tanımlamaya iten de bu çaba olmalı! Merkantilistler, kendi çıkarını gözeten kadın ve erkeklerin piyasaya düzen getireceği önermesi karşısında başlarını kuşkuyla sallamış olabilirler, ancak başkalarını ikna etmekte pek de başarılı olamamışlardı.

Üst sınıf muhafazakârları değişimin hızını azaltabilir, yoksullar daha etkin bir yardım yasası talep edebilirdi; ne var ki, ivme özel girişimden yanaydı. Yiyecek fiyatları hasadın yetersiz olduğu dönemlerdeki gibi fırlayınca, savunmasızların kaygılarının öncelik kazandığı kamusal bir tartışma başgösterdi. Sonunda uzun erimli kurtuluş gelişmiş tarım yöntemlerinden geldi. İstifçilik, spekülasyon ve tekelleşme karşıtı yasalar, 18. yüzyılın sonuna kadar kitaplardaki yerlerini korudu; ama yiyecek maddesi pazarlayanlar yeni öğrendikleri yöntemlerle elde ettikleri bol ürünleri istedikleri gibi alıp satınca, bu yasalar yürürlükten kalktı.

Ekonomik değişimin eşiğinde son derece önemli olan bazı düşünsel gelişmeler kapitalizmin yerleşmesinden sonra eski önemini yitirdi. Bu durumun en iyi örneklerinden biri Japonya'dır. Japonya 2006 yılında jüri sistemini ilk kez benimsedi. Hukuk sistemine meslek dışından katılım yaratmak otoriteyi sorgulamaya karşı köklü önyargılara öylesine aykırı geldi ki, hükümet erkek ve kadınlara jüride nasıl davranılması gerektiğini öğretmek için yoğun bir halkla ilişkiler programı uygulamak zorunda kaldı. Çok az Japon başkalarına karşı çıkmak ya da düşüncelerini kamuoyuyla paylaşmak ister; oysa bunlar jüri tartışmalarının özüdür. Bu tür kültürel özellikler ekonomik gelişmeye engel görünmeyebilir, ama başta engel olacaktır. Buna karşılık, 17. yüzyılın sonunda İngiliz erkeği ve kadını selamete kavuşmaktan yoksulların kaba davranışlarına kadar her konuda bağıra çağırarak yapılan halka açık tartışmalara zaten alıştı. Yeniliği kabul ettirmek için olmazsa olmaz koşul otoritenin sorgulanmasıydı. Kapitalist uygulamalar herkesin zihnine kazınınca, 19. yüzyıl sonu Japonya örneğinde olduğu gibi, yetkililer bu uygulamaları benimseyecekti. Ekonomik kurumlardaki reform süreci başlangıçta karmaşık, gürültülü, çekişmeliydi ve kimse olan biteni tam olarak anlayamamıştı. Tamamlanmış bir ürünün kopyalanması derli toplu, hatta beklendiği gibi olabilir.

Entelektüel açıklığa ek olarak, güvenin kaypaklığı da kapitalizmin ilk aşamalarında önemli rol oynamıştı. Ticaretin ilk adımlarını incelemiş hemen herkes, tüccarın uzaktaki araçlara ve alıcılara güvenmesinin ne denli güç olduğu üzerinde yorumlar yapar. Mallarını ve paralarını ticaretin labirentimsi kanalları üzerinden göndermek çoğu kez kumar oynamak gibiydi. Avrupalı ticaret şirketleri aile çıkarlarının korunabilmesi için tipik bir davranışla çocuklarını, kuzen veya damatlarını aracı olarak Tenerife,

Batavia ya da Port-au-Prince'e gönderiyordu. Ülke 6 milyona yakın ve oldukça homojen bir nüfusa sahip olduğu için, İngiltere güvenin temeli ni atarken bazı önemli bir avantajlara sahipti. Farklı bölgelerdeki insanlar farklı lehçeler konuşurken, İngilizce *lingua franca* olarak benimsenmişti. Protestanlar arasında ya da Protestanlar ile Katolikler arasında yapılan çeşitli doktrin tartışmaları, 17. yüzyılın sonunda Anglikan Kilisesi'ne uyum hareketi içinde eridi. Dergiler bir bölgeden diğerine haber taşıdı. Parlamentoda kral, Lordlar Kamarası ile Avam Kamarası üyelerini temsilen herkes adına konuşuyordu. 18. yüzyılda toprak anlaşmazlıkları giderek daha sık mahkemelere götürüldü. İngilizler kavgacı bir halktı, ama yasal kurumların adil karar vereceğine güveniyorlardı.

İngiliz İç Savaşı seçkinleri bölmüştü; ancak William ve Mary tahta çıktığında, ülkenin yönetiminde yeni ve daha pragmatik bir kuşak vardı. İngiliz kanunları serveti uzun zamandan beri korumuştur, ancak 1689'dan sonra "İngiliz insanının hakları" hem İngilizlerin hem de Kuzey Amerika'daki kolonicilerin toplanma borusu oldu. Üst sınıf mala karşı suçlar için sert cezaları savundu, Katolikler ve dönekler memuriyete alınmazken, İngiliz insanları diğer ülkelerdeki akranlarına kıyasla sınıf ve statü sınırlarını daha kolay aştı. Düşünceleri yayın yoluyla paylaşmak tartışma zehrinin çoğunu boşaltıyor; din, ekonomi, kral ve parlamento arasında anayasal denge konusunda bir görüş birliği sağlanmasının yollarını açıyordu. Bütün bu gelişmeler güven yolunda derin bir destek sağladı. İngilizler aynı önyargıları ve aynı gururu paylaştı ve paylaştıkları bu kavramlar onlara bir şekilde yabancılara güvenmeyi bile öğretti.

Adam Smith'in ustalık eseri *Ulusların Zenginliği*'yle birlikte, iktisat bir disiplin olarak belirli bir tutarlılığa sahip oldu. 19. ve 20. yüzyıllar boyunca diğer toplum bilimleri gibi bir meslek haline geldi. Ana teoremleri algoritmalar ve kestirimci istatistikler şeklinde sunmaya yetecek kadar kesinlik kazandı. Ama tek bir oran ya da ölçüden daha büyük bir şeye uygulandığında, bu teoremlerin kesinliğinden son derece kuşkuluyum. Bir ülkenin ekonomisi, kolektif yaşamda etkinlik gösteren bir nitelikler karmaşası içeren kendi kültürüne gömülüdür. Burada kullanılan "etkinlik göstermek" ifadesi yerindedir, çünkü gündelik yaşam kültürü canlı duyarlılıklardan, kanılardan, beklentilerden, hoşnutsuzluklardan, tabulardan, gizli zevklerden, kuraldışı davranışlardan, geleneksel tutumlardan ve nezaket biçim-

lerinden oluşur. Böyle bir düzensizlik asla bir denkleme sığmaz. Sosyal bilimler tahmin yürütürken genellikle *ceteris paribus* (“diğer her şeyin aynı kalması koşuluyla”) şerhini koyar. Oysa diğer her şeyin aynı kaldığı pek enderdir.

Birçok biliminsanı, sanayi tesislerinde sermaye yoğunlaşması ve işgücü olarak da yeni bir proletarya görene kadar kapitalizmin varlığına inanmamıştır. Onlar için terim sanayileşmeyle eşanlamlıdır. Başkaları için kapitalizm, kadın ve erkeklerin gelecekteki bir girişim için birikim yaptıkları ilk uygarlık kadar eskidir. Bana kalırsa, kapitalizm ancak özel yatırımlar ekonomiyi yönettiğinde, girişimciler ve destekçileri siyasal ve toplumsal kurumları kendi taleplerine göre değiştirecek güce ulaştığında başladı. İngiltere’de bu durum 17. yüzyılın sonunda gerçekleşti. Piyasa ekonomisi taraftarları, ulusların zenginleşmesine ilişkin kamusal tartışmadan büyük destek gördü. Verimlilik, beceri, disiplinli çalışma, bilinçli deneme yeni bir etişin bileşenleri oldu. Çalışma dünyasına bakıştaki bu yeni yaklaşımlar statüye, durağanlığa ve ortak yükümlülöklere vurgu yapan eski değerklerle uzun süre bir arada yaşamak zorunda kalsa da, sonunda üretkenlik kavramı baskın çıktı. Yetenekli gençler daha önce nedim, hatta din adamı olmaya heveslenirken, 18. yüzyılın başıyla birlikte üretim, finans, perakendecilik ve dış ticaret alanlarındaki meslekler çekici oldu.

Kapitalizm kültürü olmadan, özel kapitalist uygulamalar dışında gerçek bir kapitalizm olamaz; geleneksel toplumun temel biçimlerine meydan okuyup onları yenmeden de bir kapitalizm kültüründen sözü edilemez. Ne var ki, belirtilmesi gereken –ve gereğince sık belirtilmeyen– bir gerçek de, kapitalizmle birlikte toplumun geleneksel örgütlenme biçimine ait âdetlerin ortadan kalkmadığıdır. Bu örf ve âdetler, yeni önderler ve yeni davalar uğruna mücadele etmek için yeniden örgütlenir. Her kapitalizm tarihinin üzerine bazen yeni bir kuram adına yürütölen, ama çoğu kez 18. yüzyıl öncesinin egemen değerklerini yeniden ifade eden bir anti-kapitalizm tarihinin gölgesi düşmelidir.

Kapitalist sisteminin saygın ve yerleşik bir düzenin yerine geçişini enine boyuna anlatırken, böylesi bir gelişimin güçlüğüne işaret etmek isterim. Okuyucunun kapitalizmi tarih sahnesine kaçınılmaz bir olgu olarak yerleştirme eğilimine direnmesini isterim, çünkü öyle değildir. Bugün endüstriyel bir ekonomi için gerekli davranış ve uygulama düzenlemelerini

yapmayan toplumların sayısı bu savı doğrulayacaktır. Aile, dini inanç ya da siyasal rejim (otokrazi veya anarşi) tipleri gibi toplumsal kurumlar, ekonomik kararlara tek başına önemli ölçüde etki edebilir. Ekonomik gelişimin önlenemez, kapitalizmin ise engellenemez bir güç olduğunu varsayan iktisadi ilişkilerden bahsetmek Batı'da âdet olmuştur; yine de geçmiş 400 yılın düzensiz gelişme kalıpları, bazı geleneksel toplumların yaşam biçimlerini tehdit eden değişiklikleri frenleme gücüne sahip olduklarını göstermektedir. Kapitalist ekonomiler de dahil olmak üzere günümüz dünyasındaki düzenlerin çeşitliliği, doğal dünyada gerçekleşmesi mümkün olan ama toplumsal alanda pek eender görülen evrensel nitelikler ve benzerlikler hakkında konuşurken dikkatli olmak gerektiğini kanıtlar.

Kapitalizm hiçbir zaman adil bir ekonomik sistem olmadı. Yaşamın her düzlemine el attığı gibi, kendisi de katılımcılarını biçimlendiren her kurum ve kimlik tarafından etkilendi. Yeni kültürel biçimler yarattı, yeni zevkleri tetikledi ve özel girişimin bütün toplumun refahı üzerindeki etkisini tartışmak için yepyeni bir sözcük dağarcığı geliştirdi. Geleneksel hareket ve düşünme yöntemleri zamanla denetim güçlerini yitirdi. Zevklerle bağlı olarak benimsenecek seçeneklere dönüştü. İnsanları daha özgür kılmayı değil, ekonomik özgürlüğün ve bireysel hakların temel değerler olarak görülmesini hedefleyen farklı bir hâkim ahlak yapısı şekillendi. Servet yaratmadaki şaşırtıcı gücü ortaya çıkınca, en azından Batı'da, çoğu ülke bu sürece katılmak istedi. Kapitalizm 18. yüzyıl İngiltere'sinde ortaya çıktığında, öteki ülkeler için İngiltere'deki yenilikleri taklit etmek oldukça kolaydı. Bu ülkeler modernleşme dinamiklerinde kopyalamak istedikleri ile tatsız buldukları özellikler arasında seçim yapma imkânına da sahip oldular. Fransız kapitalizmi tam olarak orijinal İngiliz modeli gibi; Alman kapitalizmi de, bu zenginleştirici ekonomik sistemin Fransızların kendi yöntemlerine uyarlamış olduğu halinin bir taklidi değildi.

5

18. YÜZYIL KAPİTALİZMİNİN İKİ YÜZÜ

Dam altı fabrikaların öncüleri tarladaki fabrikalardı. 20. yüzyılın petrolü gibi şeker de Brezilya ve Karayip Adaları gibi birkaç ayrıcalıklı bölgede yetiştirilebiliyor ve yine petrol gibi her yerde talep görüyordu. Böylesi değerli bir bitkinin üretiminden sağlanacak kârların çekiciliği, İspanya'nın Avrupalı rakiplerini köle işçiler kullanarak yoğun bir tarım modeli uygulayacakları Yenidünya'ya yöneltmişti. On bir milyon Afrikalı kadın ve erkek, 300 yılı aşkın bir süre boyunca gemilere büyükbaş hayvan gibi doldurulup Batı Yarımküre'ye gönderildi. Köle ticaretinin zirvesine ulaştığı 18. yüzyılda başlıca oyuncu İngiltere de olsa, insan ticaretine Fransa, Portekiz, İspanya, Danimarka ve Hollanda da katıldı. Kapitalizmin bu çirkin yüzü, Avrupalıların insanları bitkinlikten ölene kadar çalıştırmalarını haklı göstermek için sıraladıkları kolaycı bahanelerle daha da çirkinleşir. Onlara göre ikiyüzlülük, ahlaksızlığın erdeme gösterdiği saygıdır. Ne var ki, bu ikiyüzlülük geride acı bir miras bırakacaktı. Böylesi yoğun bir adaletsizlikten sonra vicdanları ferahlatmak isteyen Avrupalılar, kölelik düzeninin ardından 100 yıl daha ayakta kalacak kırıncı ırk kıyaslamaları yaptı.

Kapitalizmin şeker plantasyonları vahşetine koştut, çok daha iyilikçi, hatta hayranlık uyandırıcı bir dönemi de vardı. 18. yüzyılla birlikte bir dizi

zeki insan doğanın güçleriyle her çeşit maddeyi nasıl iteceklerini, pompalayacaklarını, kaldıracaklarını, çevireceklerini, döndüreceklerini, eriteceklerini ve ufalayacaklarını keşfetti. Büyük Britanya'ya köle getirmek asla düşünülme de, işçi ücretlerinin yüksekliği alternatif enerji kaynakları bulmayı zorunlu kıldı.

Bu zorunluluk, mucitlerin ancak zamanla ivme kazanacak bir teknoloji destanına başlamalarına yol açtı. Öncü mühendisler, 17. yüzyılın hidrolik ve hidrostatik deneylerinin sonuçlarını temel alarak enerjiyi dizginleyecek makineler, diğer bir ifadeyle, mekanik köleler geliştirdi. Isaac Newton'ın yerçekiminin gezegenleri nasıl yerlerinde tuttuğu konusundaki parlak hesapları, insan mantığına yeni bir saygınlık kazandırdı. Alexander Pope'un belirttiği gibi:

Doğa ve doğanın yasaları gecede saklıyken;

Tanrı, "Newton," dedi ve ortalık aydınlandı.

Thomas Newcomen, Richard Arkwright ve James Watt, daha az yetenekli fanilerin Prometheus'un ateşini Newton'dan devralıp, insanlar ile hayvanlarından daha fazla çalışabilecek makineler yapabileceklerini kanıtladı.

Bu iki olgu –Amerika'nın köle işçiliğine dayalı plantasyonları ve su pompalamayı, maden eritmeyi ve tekstil fabrikalarını çalıştırmayı mümkün kılan mekanik sihirbazlık– birbirinden bağımsız görünebilir. Köleliği özgür girişimcilik sistemiyle bağdaştırmak istemememiz doğaldır; ne var ki, bu iki olgu 17. yüzyılda geleneğin lambasından kurtulan kapitalist cine verilen ikiz cevap olarak algılanmalıdır. Her ikisi de önceki uygulamalardan radikal bir kopuşu ifade eder. Tarımı ele alalım. Yiyecek üretmek çok uzun süreden beri her ülkenin köylüsünün göreviydi. Toprağı işlemek güç ve küçültücü olsa da, köy geleneklerine doğmuş aileler, yiyecek yetiştirip hazırlamak yolunda çeşitli görevler üstlenmişti. Şeker plantasyonları hiçbir kırsal geleneğe dayanmadan başladı; yurtlarından sökülmiş işçileri askeri bir disiplin içinde, tek bir egzotik ürün yetiştirmek üzere robot gibi çalıştırdı.

Fosil yakıtlardaki enerjiyle tanışmak, insanın doğal çevresiyle ilişkisini bir daha geri gelmemek üzere değiştirdi. Yaratıcılık yeni değildi, ama buhar gücünün kapsamı yeniydi. İnsanlar daha önce gelişmiş sudolapları,

yel değirmenleri, çeşmeler, körükler, toplar ve barajlar yaratmış olmakla birlikte, fiziğin sırlarına hiç girememiş, doğanın güçlerini yönetmek için bu sıklardan yararlanma yolları tasarlamamıştı. Üretililecek güç miktarı ve bu gücün uygulanabileceği alanların çeşitliliği artık dünyanın her köşesindeki üretim süreçlerini değiştirmişti. Şeker plantasyonunda olduğu gibi, bu konudaki gelir beklentisi insanların buhar gücünü geliştirmeye ayıracakları zaman ve para yatırımını haklı gösterdi. Her ikisi de sermayenin yoğunlaşmasını gerektirirken, yeni bir şeker plantasyonu için toprağı hazırlamak yeni bir pamuk fabrikası kurmaktan çok daha fazla paraya mal oldu. Söz konusu sermaye yatırımı, yeni ekonomik düzenin başlıca öğesiydi. Dönemin çalışan erkek ve kadınları için belki de daha önemli olan, gerek tarlalardaki gerekse dam altındaki fabrikaların disiplinli çalışmayla geçen uzun saatleri kapsayan yeni bir iş rutini getirmesiydi. İşverenler sıkı çalışmayı gevşekliğe baştan beri yeğliyor olsa da, kölelere ya da makinelere yaptıkları büyük yatırım bu tercihi zorunluluğa çevirdi.

17. yüzyıl politikaları, Avrupa ticaret sistemlerini değiştirerek kapitalizmin tarihini de etkiledi. Acımasız hanedan çekişmeleri Büyük Britanya ve Fransa; Fransa, Avusturya ve Hollanda; İspanya ve Büyük Britanya; Fransa, Rusya ve İspanya; hatta bazı İtalyan devletleri arasındaki ilişkileri gerdi. Bu ülkeler çeşitli ittifaklar kurarak 1689 ve 1815 yılları arasında toplamda 63 yıl sürecek sekiz savaşa girdi.¹ Bu çatışmaların önemli sonuçlarından biri de, geçen 200 yılda önemli bir gelişme kaydeden Avrupa içi ticaretteki keskin düşüştü. Özellikle komşu Büyük Britanya ile Fransa, birbirlerinin ticaret ortağı olmaktan çıkıp denizaşırı topraklara yöneldi. Savaşlar bir taraftan da devlet gelirlerinin hızla artırılmasını gerektirince, yüksek gümrük vergileri sıradanlaştı. Yenidünya'daki çeşitli kolonilerden anavatanın ekonomik ihtiyaçlarını karşılamaları beklendi.

Avrupa güçleri arasında süregelen savaşlar bir çeşit çıkmaz durum yarattı. Birbirleriyle savaşan ülkeler savaşı sürdürmek için Asya ve Yenidünya'nın sunduğu değerlere ihtiyaç duyarken, bu kârlı ticaretleri denetlemek uğruna girişilen yoğun rekabet daha fazla düşmanlığa neden oldu. Fransa ve İn-

1 İbu sekiz savaş Dokuz Yıl Savaşı (1689-1697), İspanya Veraset Savaşı (1702-1713), Jenkins'in Kulağı Savaşı (1739-1741), Avusturya Veraset Savaşı (1740-1748), Yedi Yıl Savaşı (1756-1763), Amerikan Bağımsızlık Savaşı (1777-1783), Fransız Devrimi Savaşları (1792-1800) ve Napoléon Savaşlarıdır (1803-1815).

giltere, dünya üzerinde beş farklı noktada karşı karşıya geldi: Hindistan'da pamuk ve ipek, Afrika'nın batı kıyısında köle, Karayipler'de şeker plantasyonları, Kuzey Amerika kıtasının Ohio vadisinde Kızılderililerle ittifak ve Hudson Körfezi bölgesinde kürk. James Fenimore Cooper, Kuzey Amerika'daki Fransız ve İngiliz ordularının birbirleriyle savaşmak için uzun mesafeler katetmek zorunda kaldıklarını görünce, *Son Mohikan* (The Last of the Mohicans) kitabında bu rekabeti ince ince alaya aldı.

Şeker ticareti açısından olmazsa olmaz önemi köle ticaretini Avrupalıların dünya yüzündeki en sıcak çekişmesi konumuna getirdi. Sadece sayılara bakmak bile insanı bu ticaretin önemi konusunda şaşkınlığa sürükler. Köle tüccarları 1501 ile 1820 arasında batı yarımküreye 8,7 milyon zincire vurulmuş Afrikalı götürdü; 1820 ile köleliğin son olarak Brezilya'da yasaklandığı 1888 arasında, bunlara 2,3 milyon kişi daha eklendi. Aynı dönemde Büyük Okyanus'u aşp Amerika'ya ayak basan Avrupalı sayısı 2,6 milyonken, Afrika'dan Yenedünya'daki kolonilere sevk edilen kadın ve erkek köle sayısı 11 milyondur. Bu insan yükü 100 bini aşkın seferle gerçekleştirilirken, köleleri taşıyan teknelerin %70'i Britanya ya da Portekiz bandıralıydı.²

Şeker kapitalizmin ilk kârlı işlerinden biriydi; başarısı da kâr dürtüsünün kaba sömürüyü hoş görmeyecek her türlü kültürel engeli aşmadaki gücünü kanıtladı. Kölelik tarih kadar eskidir. Mısırlı köleler piramitleri, Romalı köleler ise köprü ve su yollarını inşa etmişti. Kapitalizmin getirdiği yenilik, daha önce görülmemiş miktarda üretim için sürekli ve sistemli bir vahşetti. Çağdaş köleciliği Antik Yunan ya da Kutsal Kitap dönemi mirasından ayıran sadece boyut özelliği değil ırkçılığıydı. Köleler savaş tutsağı oldukları için kölecilik çoğu kez etnik bir yüz taşıdı, ama hiçbir zaman sürekli ırka dayalı bir yanı olmadı. 15. yüzyılla birlikte Portekizliler Afrika'da yakaladıkları köleleri, nüfusu azalmış Lizbon'a çalıştırmak üzere getirdikleri zaman, yaptıkları ticaret Arapların yüzyıllardan beri Orta ve Doğu Afrika'da yürüttükleri kölecilikten farklı değildi. Aradan 100 yıl daha geçince, bu insan ticaretine yeni bir şey eklendi ve köleler gelişen bir üretim sistemine eklemlendi. Karayip Adaları'na gönderilenler gruplara

2 David Brion Davis, *Inhuman Bondage: The Rise and Fall of Slavery in the New World*, Oxford University Press, New York, 2006, s. 80; David Eltis, "The Volume and Structure of the Transatlantic Slave Trade: A Reassessment", *William and Mary Quarterly*, sayı 58, 2001.

ayrılıp şeker kamışı eker, ayrık otlarını temizler, ürünü biçer, kamışları değirmende öğütüp melas ve şeker elde ederdi. Şeker ticaretinin boyutundan kaynaklanan yeni köle talebi Afrika'da yaygın savaflara neden oldu.

Altın ve şöhet peşinde Yenidünya'ya ayak basan ilk Avrupalılar olan İspanyollar, yerli halkı çalıştırmaktan mutluluk duymuş olacaktı. Avrupalılar ellerinden geleni yaptılar ama bir sonuca ulaşamadılar: Yenidünya sakinleri Avrupa hastalıkları karşısında son derecede korumasızdı. Dünyanın geri kalan insanlarından öylesine soyutlanmış yaşamışlardı ki, kan grupları bile yüzyıllardan beri birbirlerine karışmış Asyalı, Avrupalı ve Afrikalılardan farklıydı. Yeni ve eski dünyaların buluşması hiç tasarlanmamış bir soykırma yol açtı: Batı yarımkürenin kabileleri Avrupalıların yanlarında getirdikleri hastalıklara yakalanarak peş peşe yok olurken, geriye sadece Kuzey ve Güney Amerika'daki yerli nüfusundan "durumu kurtaran parçalar" kaldı.

Tarihsel demografi uzmanları Kolomb öncesi nüfusun 90-110 milyon arasında olduğunu, bunlardan 10-12 milyonunun Meksika'nın kuzeyinde yaşadığını hesaplar. Kızamık, çiçek, zatülcenp, tifüs, dizanteri, verem ve difteri gibi salgınlar kabileleri bütünüyle kırmıştı. Sürekli yeni hastalıklara yakalanmak yerli nüfusunu onda bire indirdi. İnsanlar şaşırtıcı bir hızla hastalanıp ölüyordu. Hastalığın nedenleri bilinmediği için (bakteriler ancak 19. yüzyılda izole edilecektir) kimse ne olduğunu anlayamadı. Kendi insanları ölürken işgalcilerin ayakta kaldığını gören Kızılderililer derin bir psikolojik darbe aldı. Konu hakkında en az onlar kadar cahil Avrupalılar ise, putperest düşmanlarının yok olup kendilerinin hayatta kalmasında Tanrı'nın elini görmüşlerdi.

Yeni Bir Emek Kaynağı

Önce İspanyolların, sonra da Portekizlilerin yerli halkı köleleştirme girişimi pek başarılı olmadı. Kolomb bile tutsak ettiği 500 Kızılderiliyi 1495'te Sevilla'ya gönderdi. 16. yüzyılın ilk dönemlerinde, bir dizi İspanyol *conquistador* Büyük Antiller'e geçerken yerli halkı altın aramaya ve Beyazlar için yiyecek yetiştirmeye zorladı. Bartolomé de Las Casas, 1511 yılındaki kanlı Küba fethinin tanıklarındandı. Papaz, tarihçi, polemikçi, Dominiken rahip ve Chiapas Piskoposu olarak geçirdiği uzun yaşamı boyunca Kızılderililerin en önemli savunucusuydu. Yerli halkı korumak için İspanyolların Afrikalı köle ithal etmelerini öneren de Las Casas'tı. Ona göre Afrikalılar aynı

uygarlık düzeyine erişememiş Kızılderililere kıyasla çalışmaya çok daha hazırlıklıydı.³ Las Casas'ın önerisi Karayip ticaretinin en kârlı işkollarından *asiento*'yu* doğurdu; İspanyol yetkililer böylelikle yıllık köle ve Avrupa malı ihtiyaçlarını sağlayacak bir yükleniciyle anlaştı. Bunlardan 1595 yılında imzalanan ilki, Portekizlilere Cartagena'ya yılda 4.250 köle getirmek konusunda münhasır hak tanıdı. Britanya, İspanya Veraset Savaşı'nın sonunda 1713'te imzalanan barış antlaşmasıyla birlikte *asiento*'ya da sahip oldu.

İspanyollar madenlerde, büyükbaş yetiştiriciliğinde ve çiftliklerde Kızılderili ve Afrikalı köle kullanırken, şeker ticaretinin sağladığı gelir ithal köle masrafını karşıladı. Hindistan'ın öncü toprakbilimcileri şeker bitkisini 2 bin yıl önce evcilleştirmiş olsa da, bu tatlı yiyeceğin Akdeniz'e ulaşması 1000 yıldan fazla sürmüştü. Bölge ticaretinin denetimi Venedikli tüccarların elindeydi.⁴ Tıpkı Arapların Etiyopya ve Zanzibar'da yaptığı gibi, İtalyanlar da Sicilya'da şeker yetiştirmede başarılı oldu. Şekerkamuşını öğütürerek şeker elde etme yöntemi de Araplardan gelmeydi. Kuşkusuz Portekizliler de Fas'ın Septe kentini, birkaç yıl sonra da Fas kıyısı açığındaki Madeira adasını fethederken bu yöntemle tanışmıştı. Kısa sürede önce orada, daha sonra Azor Adaları, Yeşil Burun Adaları ve São Tomé'de şeker yetiştirmeyi denediler; bunların hepsi 15. yüzyılda oldu. İspanyollar da Büyük Okyanus'taki Kanarya Adaları'nda Portekizlileri taklit etti.

Madeira ve São Tomé'de görülen sarsıcı yenilik Portekizlilerin kölelerini kesin işkollarına ayırmalarıydı.⁵ Çok sayıda işçinin tek bir çatı altında toplandığı daha önce de görülmüştü; ancak Portekizli şeker üreticileri, kamış parçalarını kazanlarda kaynatarak şeker kristalleştirme gibi karmaşık işleri nasıl koordine edeceklerini öğrendiler. İtalyan tüccarlar 13. ve 15. yüzyıllar arasında Akdeniz'de Doğu Avrupalı Slavları (köle [*slave/eslave*] sözcüğü "slav" kökünden türemiştir) çalıştırırken, Arap meslektaşları da 16. ve 18. yüzyıllar arasında 1 milyonu aşkın Batı Avrupalıyı köle olarak

3 Peter Bakewell, *A History of Latin America*, Blakwell Publishers, Hoboken, 2. baskı, 2004, s. 153-57.

* *asiento de negros*: İspanyolca "zenci anlaşması". İspanya kralı ile özel kişiler ya da başka egemen devletler arasında yapılan ve ilgili tarafa, Afrika'dan köle sağlama tekeli veren anlaşma (ed.n.)

4 Kenneth Pomeranz ve Steven Topik, *The World that Trade Created: Society, Culture and the World Economy, 1400 to Present*, M.E. Sharpe, Inc., Armonk, NY, 2. baskı, 2006, s. 88-89.

5 Arnold Pacey, *Technology in World Civilization: A Thousand-Year History*, Basil Blackwell, Oxford, 1990, s. 100.

kullanmıştı. Portekizlilerin köleleri başlangıçta Beyazken, ülke tüccarları düzenli olarak Afrikalı getirmeye başlayınca, şeker üreticileri de Afrikalı köle işgücüne döndü. Portekizliler 15. yüzyılın ortasında Lizbon'a yılda 1.000 köle getirirken, bu sayı bir yüzyıl sonra 3.500'e yükseldi.⁶

Talih ve uygun rüzgârlar Portekizlilere Güney Amerika'da önemli bir tutunma noktası sağladı; bu köprübaşı Brezilya'ydı. Başlangıçta kırmızı boyayı sağlayan ve Brezilya'ya adını veren ünlü Brezilya odununu (kızılağaç) ihraç etmekle yetindiler. (Aslında Portekizli papazlar bu geniş bölgeye ilk olarak Kutsal Haç [Santa Cruz] adını vermişti.) Güneydoğu kıyılarından başlayan ormanlar içerilere doğru kilometrelerce uzanırken, Portekizliler ağaçların özünü çıkarmak konusunda Tupi avcı-toplayıcılarla güvendi. Toprağı işlemeyi reddedince Tupiler sadece geçici bir işgücü oldular. Portekizliler tarafından çalışmaya zorlandıklarında ya ormanın derinliklerine kaçıyor ya da kendilerini öldürüyorlardı. Bir araştırmacının yorumuna göre, yapılan üretimden çok yağmaydı; sonunda Brezilya'daki Portekizliler de vatanlarına yakın bölgelerde uzmanlaştıkları şeker üretimine geçtiler.⁷

İspanyol Gölünde Çatlaklar

Kapitalizmin kâr maksimizasyonu buyruğu, hiçbir yerde Avrupa'nın Yenedünya kolonilerindeki şeker macerasında olduğu kadar belirgin değildir. Kolomb ikinci yolculuğunda Karayipler'e şeker kamışı koçanları götürmüştü. İspanya'daki yetkililer şeker yetiştirmeyi desteklerken, koloni halkı değerli madenlere daha meraklıydı. Ağır işleri yapacak işçileri temin ettikten sonra, Brezilya'daki Portekizlilere şeker kamışından elde edilecek kârları kanıtlamak kaldı. Madeira ve São Tomé'deki şeker üretimi, Portekizlilere Yenedünya'da plantasyonlar kurmak için model oluşturdu. 300 yılı aşkın bir sürede yaklaşık 4 milyon köle ithal eden Brezilya, Avrupa'nın en büyük ileri karakolu olmanın yanı sıra, Yenedünya'ya gönderilen kölelerin üçte birinden fazlasının varış noktasıydı. Bu nedenle, Rio de Janeiro limanındaki dağa bakınca sadece şeker topağı gören Brezilyalıları şaşmamak gerekir.

6 Davis (2006), s. 83-85.

7 Pomeranz ve Topik, *World That Trade Created*, s. 104-107.

Papa İspanyolların Brezilya'daki Portekiz varlığını tanımalarını sağlar-ken, Sevilla'daki Hint Adaları Konseyi Karayip Denizi'ni bir İspanyol gölü yapma düşünden vazgeçmedi. Ne var ki tam da Fransızlar, Hollandalılar, İngilizler, hatta Danimarkalıların Yenidünya zenginliklerinin kavgasına girmeye can attıkları bir dönemde, İspanya'nın 16. yüzyılda girdiği savaşlar hem ülkenin hem de kraliyet hazinesinin canına okudu. Dahası, İspanyol üreticiler kolonilerden talep edilen malları –hele ki İspanya'nın Yenidünya'daki birçok liman kentine kaçak alet, silah, kumaş ve yiyecek sokmaya istekli Hollandalılar ve İngilizler kadar ucuza– tedarik edemedi. İspanya'nın tekeline sürdürme çabası sadece Karayipler'e yasadışı insanların doluşmasını sağladı. Bölge kısa sürede “çizginin ötesinde”, yani Avrupa uygarlığı normları ile uluslararası antlaşmaların kapsamı dışında görüldü. Buradaki Avrupalılar ırza geçmeyi, adam kaçırmayı, yağmayı, işkenceyi, saldırıyı, korsanlığı ve her çeşit dalavereyi kabullendi; ancak bunlardan hiçbirini köleleştirilmiş Afrikalı ve Kızılderililere yapılan insanlık dışı muamele kadar aşağılık değildi.⁸

Hollandalılar, ticarete yoğunlaşmalarının gereği olarak İspanyol anarşisinde bir köprübaşı peşindeydi. Hollanda Batı Hindistan Kumpanyası korsanlıktan kaçakçılığa geçti ve sonunda, 1634'te Venezüella sahili açıklarındaki Curaçao'yu fethetti. Curaçao yakınlarında, Hollandalıların ringa ticareti için değerli bir katkı maddesi olan tuz kaynağı da vardı. Kumpanya yaklaşık 24 dolar değerinde incik boncuk karşılığında, Manhattan'ı satın aldığı sırada Kuzey Amerika kıtasında New Holland adlı bir yer kurdu. Curaçao doğal limanı sayesinde Hollanda köle ticaretinin merkezi oldu. Hollandalılar, İspanyol kolonilerine açılan bu kapı sayesinde İspanyol *asiento*'su için rekabete girdi.

İspanyollar, Santo Domingo ve Cartagena'daki merkezlerinin 500 deniz mili doğusundaki Küçük Antiller'e ya da bilinen adlarıyla Rüzgâraltı ve Rüzgârustü Adaları'na fazla önem vermedi. Oysa Fransızlar ve İngilizler için adalar bulunmaz nimetti; Fransızlar Martinique ve Guadaloupe'ta, İngilizler de St. Christopher, Barbados, Antigua, Montserrat ve Nevis'te yerleşimler kurdu. İngiliz girişimciler sözleşmeli Beyaz hizmetkârlarıyla adalarda tütün yetiştirmeye başladı; ancak bu hizmetkârlar toplumsal so-

8 Richard S. Dunn, *Sugar and Slaves: The Rise of the Planter Class in the English West Indies, 1624-1713*, University of North Carolina Press, Chapel Hill, 1972, s. 9-10.

runlar yarattı, tütün arzı da belirsizdi. İş anlaşmaları dört ya da beş yıl sonra sona erince bu özgür erkek ve kadınlara toprak ya da iş vermek gerekiyordu. Alış bedellerini karşılayacak bir ihraç ürünü bulunabilirse, Afrikalı köleler çok daha çekici bir işgücüydü. Sahneye şeker çıktı.

Fransa Kıta Avrupa'sının en varlıklı ve en güçlü ülkesi de olsa, Fransız girişimciler keyfe keder güç kullanımının yatırımları tehlikeye attığı, reformdan nasibini almamış ve mutlak bir monarşi altında yaşamak zorundaydı. Bütünleşmiş bir pazar olmaktan uzak Fransa'nın iç ticareti, köprü ve yollarda ödenecek geçiş ücretleri yüzünden tıkanmıştı; köylüleri de düzgün şekilde çiftçilik yapmak için gerekli para ve beceriden yoksundu. Buna rağmen Fransızlar Yenidünya'da şeker üretimini öğrendi. 18. yüzyılda şeker ticaretinin getirisi şaşırtacak ölçüde artarken, gelir sadece bir avuç ayrıcalıklı yatırımcıya ulaştı. Yüksek vergi ödeyen Yenidünya şeker plantasyonları, Fransız monarşisinin yaşayacağı mali krizi yüzyılın sonuna kadar erteledi.

Hollandalılar, Fransızlar ve İngilizler İspanya'nın Karayipler'deki varlıklarına el uzatmakla yetinmeyip, Portekiz'in köle ticaretine de meydan okuyarak ülkenin Batı Afrika köle ticaretindeki tekeline kırmak için kararlı saldırılar gerçekleştirdiler. Kölelerin satın alındığı kıyının uzunluğu ve muhatap alınacak Afrikalı önderlerin sayısı düşünüldüğünde, yeni gelenlerin bu kârlı alışverişe dahil olmakta zorlanmayacakları açıktı. Avrupalılar 19. yüzyıla kadar Büyük Sahra'nın güneyine bizzat geçmedi. Köle sevkiyatları, daha ziyade çoğu açıklardaki adalarda bulunan müstahkem kalelerde ya da fabrikalarda toplandı. Bazen silahlı ve bağımsız Afrika çeteleri köyleri bastı, tutsakları ilk gelene sattı. Tüccarlar Avrupa malları karşılığında satacakları köleleri, Senegambia ile Angola arasındaki yaklaşık 5.000 kilometrelik kıyıda topladı; bu değiş tokuşlarda, daha fazla köle yakalamalarına yarayacak tüfekleri özellikle yeğlemişlerdi. Büyük Okyanus üzerindeki yolculukta cinsiyetlerine göre ayrılan köleler gemilere doldurulurken, 8 ya da 12 hafta sürecek yol boyunca her birine sadece 0,3 m²'lik bir alan tanınmıştı. Genelde her yolculukta 150-400 arası köle taşınıyordu; bunların %12-15'i genellikle yolda ölüyordu. Ortalama on yolculuktan birinde, neredeyse hep ilk haftalarda isyan çıkıyordu.⁹

9 Davis (2006), s. 92-93.

16. yüzyılın sonuna doğru, Avrupa'nın rafine şeker merkezi Antwerp'ten Londra'ya taşındı; Sicilya'nın şeker sanayisi sadece yerli talebi karşılamakla yetindi. İngilizler köle ticaretine Afrika Kraliyet Maceraperestleri Şirketi* adlı bir tekelle girerse de, 17. yüzyılın sonu tekel döneminin kapandığı çağıdı. Yetkisiz tüccarların şiddetli itirazları sonucunda ticaret herkese açıldı. Tıpkı Fransa'da Nantes gibi, Liverpool da İngiliz köle ticaretinin merkezi oldu. Ticaretin zirvesine ulaştığı 1790'lı yıllarda, İngiliz limanlarından iki günde bir gemi kalkıyordu. İngiltere 1713'te İspanyol *asiento*'sunu ele geçirdikten sonra, ülkedeki reformcular bu iğrenç girişimi tümüyle durdurulana dek bir yüzyıl boyunca köle ticaretine egemen oldu.

Kuzey Amerika'daki İngiliz kolonilerinin, özellikle de Rhode Island ve New York'takilerin sakinleri köle ticareti konusunda Liverpool'dan yola çıkan tüccarlarla işbirliği yaptı. Kuzeydeki Britanya kolonileri de şeker üretiminde kullandıkları işgücünü başka işe ayırmaktansa, hemen her şeyi ithal etmeyi yeğleyen Batı Hint kolonilerinin talebini karşılamakta başlıca rolü oynadı. Batı Hint üreticileri Amerika'dan ithal ettikleri malların karşılığını melas olarak ödedi. Amerika'nın New England bölgesindekiler de bu melastan rom üretti. Başlangıçta lüks ürün olarak görülen şeker, en yoksul Avrupalının mutfağında bile ihtiyaç malzemesi olmuştu. Sadece şeker ticaretinin hacmi, Asya ülkeleriyle yapılan toplam ticaretin dört katını buldu.¹⁰ Büyük Okyanus'a erişimi olan tüm Avrupa ülkeleri çaya ve pudinglere güzel tat katan, daha da önemlisi, taze meyve ve sebzeleri yıl boyunca koruyan bu tatlandırıcıdan kâr sağlama yarışına girdi.

Sermayelerini plantasyonlara yatıran şeker yetiştiricileri, topraklarından ve kölelerinden, olabilecek en yüksek verimi almak için çabaladı. Hızlı getiri peşinde koştuklarından, bunun sonunda toprağın verimini düşürecek olması umurlarında değildi. Ürün öylesine kârlı, plantasyon sahipleri o kadar acımasızdı ki, kölelerini sözcüğün tam anlamıyla öldüresiye çalıştırıyorlardı. Çoğu toprak sahibi plantasyonun yönetimini başkalarına bıraktı [absentee] ve lüks içinde yaşamak üzere ülkesine döndü. Zenginliklerinin kaynağını pek soran yoktu. İngiltere'de bu şeker kodamanlarından on-on

* Özgün adı "Company of Royal Adventurers to Africa", daha sonra "The Royal African Company" (ed.n.)

10 Jan De Vries, "The Limits of Globalization in the Early Modern World", *Economic History Review*, s. 8.

iki kadarı Avam Kamarası'na girdi. Gelirlerini plantasyonlarına yatırmadıkları sürece topraklarının verimi düştü; bu da piyasaya yeni plantasyonlar sokma fırsatı yarattı. Brezilya 17. yüzyılın büyük bölümünde başı çekti; 1690 dolaylarında Barbados zirveye çıktı, 1700'den sonra da Haiti ve Jamaika. Tarihin en büyük köle isyanı, 18. yüzyılın ikinci yarısında Santo Domingo'nun parlak devrinin sonunu getirdi; Küba 19. yüzyıl boyunca önem kazandı. Küba şeker sanayisine egemen olurken, köleler Afrika'daki değerlerinin otuz katına alınıp satıldı.¹¹ Böylesi kârlar her zaman meraklısını buldu.

İngiltere'nin Kıta Kolonilerindeki Köleler

Hiçbir Avrupa ülkesi Yenidünya macerasına Afrika'dan köle getirtilip, dünya pazarına sunulacak egzotik ürünler yetiştirme hedefiyle başlamadı. İngiltere'nin Virginia, Barbados ve Güney Carolina'daki üç kolonisinin köle işgücüne geçişi, bu değişimin nasıl yaşandığının açıklamasıdır. İngiltere'nin ilk kolonisi olan Virginia, 1607'de tipik altın ve gümüş bulma umutlarıyla kuruldu. On yıllık bir sıkıntı ve hayal kırıklığı döneminden sonra, bir yerleşimcinin İspanyol tütünuyla rekabet edecek bir tütün geliştirmesi sonucunda, tütün ekimi koloniyi kurtardı. Tütün içmek ve çiğnemek İngiltere'de öylesine rağbet gördü ki, Virginia'da bir talep patlamasına neden oldu. Toprağı olan herkes tütün ekti.¹² Kararların merkezden alınmaması (serbest girişim sisteminin tipik özelliğidir) aşırı ekime yol açtı ve kısa süre sonra bir "pis ot" fazlalığı yaşandı. Fiyatlar baş aşağı gidince, tütün binlerce yeni tüketicinin erişebileceği bir ürün oluverdi. Yeni bir fırsat doğmuştu: giderleri kısmayı öğrenerek düşük yeni fiyatlardan kâr elde etmek.

Tütün ekiminde temel öge kölelik değildi. Anlaşmalı İngiliz hizmetkârlar ve aile çiftlikleri on yıllardır tütün ekiyor olsalar da, köle kullanmak varlıklı çiftçiler için çekici bir seçenektir. 1619 yılında bir Hollanda gemisi Virginia'ya bir köle kafilesi getirdi; ne var ki, o tarihlerde kölelere yatırım yapmak cazip değildi. Aradan onyıllar geçtikten sonra, bölgeye, daha geniş arazi parçalarına yerleşmeye yetecek kadar nakit parası olan birkaç yerle-

11 Frank Tannenbaum, *Slave and Citizen: The Negro in America*, Alfred A. Knopf, New York, 1947, s. 33.

12 Virginia'daki tütün ekiminin ayrıntılı öyküsü için bkz. Bölüm 2.

şimci geldi. İngiliz kralı, kaygısız Hollandalıları Kuzey Amerika'daki kolonilerden uzak tutmak için köle ticaretini destekleyince, İngiliz köle tüccarları doğrudan Afrika'dan getirdikleri köleleri Virginia'daki çiftçilere uygun fiyata satma imkânına kavuştu. Anlaşmalı İngiliz hizmetkârlardan Afrikalı kölelere geçmeye iten son bir etken de, hizmetkârların iş sözleşmeleri bittikten sonra itaatsiz bir alt sınıf haline gelme tehlikesiydi. Vali William Berkeley de bu durumdan yakınmıştı: "Yedide altısı yoksul, borçlu, hoşnutsuz ve silahlı olan bir halkı yönetmek zorunda olmak ne büyük bir talihsizlik!" Köleler hizmetkârlardan daha pahalıydı, ama ölüncüye kadar köle olarak kalıyorlardı; denetlenmeleri de eski hizmetkârlardan çok daha kolaydı.¹³

Virginia'da, başlangıçtaki yüksek ölüm oranı sağlık koşullarının iyileştirilmesiyle düşünce, köleler Beyaz hizmetkârlardan daha cazip oluverdi. Virginia artık seçkin çiftçilerin kolonisiydi; bu insanlar kölelerin çalışacağı plantasyonlar için gerekli imkânlara sahipti. Aynı dönemde anavatan da Kıta Avrupa'sına tütün satarak çok kârlı bir işe girişmişti. Virginia'nın önde gelen din adamlarından biri yeterince papaz bulunmadığından yakınınca, Britanya adalet bakanı tarafından sertçe azarlanmıştı: "Ruhlarımla! Kahrolsun ruhlarınız, siz tütün yetiştirin!" 18. yüzyılın ilk onyılında %10 olan Siyah nüfus oranı hızla %40'lık zirvesine tırmandı. Britanya donanması o dönemde yılda ortalama 300 gemiyle anavatana tütün taşıdı. Bu arada, daha yoksullar Tidewater'dan Piedmont bölgesine, Maryland'e, Kuzey Carolina'ya ya da içerideki vadilere taşındı; daha küçük çapta tarım faaliyetine girilerek birkaç dönümde battaniye, alet ve edevat parasını ödeyecek kadar tütün yetiştirdiler.

Şeker karma tarımın yerini almaya başlayınca, Barbados da benzer bir dönüşüm sürecinden geçti. Toprak, köle ve şeker kamışını yetiştirip işleyecek makineleri satın alabilecek paraya sahip insanlar gelince, yoksul yerleşimciler Yenidünya'da kendilerine yeni bir yurt aramak zorunda kaldılar. Güney Carolina 1663'te koloni statüsüne kavuşunca, Barbadoslu Siyah ve Beyazlar kuzeye, Amerikan anakarasına göçtü. Güney Carolinalılar da işe karma ekonomiyle başladı. Köleleri, Afrika'da yaygın olan açık otlatma yöntemini uyguladı, ama pirincin ihracat ürünü olmasıyla birlikte her şey değişti. Afrikalılar, özellikle de pirinç ekiminin uzun zamandan beri bi-

13 Edmund Morgan, *American Slavery, American Freedom: The Ordeal of Colonial Virginia*, Norton, New York, 1975, s. 24-26.

lindiği Sierra Leone bölgesinden gelenler, pirincin gerektirdiği karmaşık su koşulları ve özel ekim tekniklerinin farkındaydı. Bu arada bazı yerli otları belirleyerek efendilerini zehirleyenler de oldu.¹⁴ Şeker ve tütünde olduğu gibi, pirinç de köle masrafının altından kalkabilecek varlıklı yatırımcılara çekici gelecek kârlar sağladı. 1720 yılına gelindiğinde, Güney Carolina'daki her Beyaz İngiliz yerleşimciye iki Afrikalı köle düşüyordu. Virginia plantasyon sahiplerinin köle kullanmaya başlarken yaptıkları gibi, Carolina'nın elit çiftçileri de, kölelerin davranışlarını her yönüyle denetleyen merhametsiz yasalar çıkartarak köle isyanı korkularını yatıştırdılar.

Bağımsızlığını kazanan Amerika, Britanya'nın tütün, pirinç ve çivit fidanına verilen desteğe son verince, ülkenin güneyi pamuk gibi ihraç edilecek yeni bir ürün bulacak kadar talihliydi. Eli Whitney'nin 1793'te icat ettiği çırcır makinesi, bölge genelinde yetiştirilebilen kısa elyaflı pamuğu kazançlı hale getirdi. Pamuk kısa sürede batıya, Alabama, Mississippi ve Louisiana'ya yayılarak köleliği yeni ülkenin ekonomisine yerleştirdi. Güneyli toprak sahipleri, 1815'te Lancaster ve Manchester fabrikalarına yılda 17 milyon balya pamuk göndermişti. Bu miktar 1860 yılında 192 milyona yükselirken, köle nüfusu yaklaşık 4 milyon erkek, kadın ve çocuktan oluşuyordu.

Karayıpler ve Güney Amerika, yabancı işçilerin Avrupa'nın yeni tiryakileri için uyuşturucu yetiştirmek amacıyla gaddarca çalıştırıldığı bir kapitalist yayılma alanıydı. Ürünlerin çeşitliliği etkileyiciydi. Fransızların 1714'te Yemen'den getirdikleri kahve, daha sonra Haiti'ye ve Orta Amerika'nın değişik bölgelerine sıçradı. Şekerin erişilebilirliğiyle birlikte, hem kakao hem de çay Avrupa'da geniş rağbet gördü. En büyük üreticisi Çin olan çay, Karayıpler'de de yetiştirildi. Şekerin dışında, bütün bu ürünler uyuşturucuydu. Hatta, şekerin bile bağımlılık yaptığı söylenebilirdi; ve elbette, şeker kamışı fiçilerinden taşan melas, mayalanarak roma dönüştürüldü. Bütün bu keyif verici yenilikler, iklimin tropikal bölgelerin egzotik bitkilerini yetiştirmeye engel olduğu Avrupa için erişilmezdi. Avrupa hükümetleri de, üzerlerine "günah" vergileri koyabildikleri için bu tatlandırıcı ve kafa yapıcıları çok sevdi.¹⁵ Ahlakçılar bu tür ürünlerin gitgi-

14 Peter H. Wood, *Black Majority: Negroes in Colonial South Carolina from 1676 through the Stono Rebellion*, Knopf, New York, 1974, s. 30-42.

15 Martha Schwendener, "Growing Up in the Caribbean, Inspiring Artists over the Centuries", *New York Times*, 29 Haziran 2007; Pomeranz ve Topik (2006), s. 72-73.

de yayılmasından yakındı; ama bireysel özgürlüğün değeri yükseldikçe, çıkışlarının etkisi söndü. Ne de olsa, insanlar sunulan ürün çeşitliliği içinden seçim yapmakta özgür bırakılınca, arzunun düzenli çalışma alışkanlıklarını tetikleyen güçlü bir uyarıcı olduğu kanıtlanmıştı.

Rasyonalizasyon Talep Eden Bir Emek Sistemi

Köleliğin 400 yılı aşkın bir zaman sürmesi dikkat çekicidir. Avrupa kültüründe Afrikalılara, Kuzey ve Güney Amerika yerlilerine yapılanlar gibi gaddarlıklara izin veren neydi? Her şeyden önce, o dönemlerde dünyanın hemen her yerinde yaşanan zulüm düzeyi, köleliği daha az olağandışı kılmıştı. Örneğin 19. yüzyılda yazılan bir parlamento raporu, madenlerdeki dar geçitlerden geçirilecek kömür arabalarını çekme işinde yetişkin kızların katırlara olan üstünlüğünü soğukkanlılıkla anlatmıştı. Afrikalı erkek ve kadınlara gösterilen duyarsızlık, bütün çalışanlara karşı takınılan sert davranışı yansıtıyordu. İnsanoğlunun yapmak istediğini haklı göstermedeki şaşırtıcı yeteneğini de unutmamak gerekir.

Bugün açlıktan ölen milyonlar karşısında olduğu gibi, “gözden ırak, akıldan uzak” yaklaşımı hâkimdi. Avrupa nüfusunun sadece çok küçük bir bölümünün kölelerle herhangi bir ilişkisi olmuştu. Efendi ve kölelerin içli dışlı yaşadıkları Amerika güneyindeki nispeten yumuşak kölelik düzeni belki böyle açıklanabilir. Çok sayıda Mulatto’su* ve Mestizo’su† olan Latin Amerika’nın tersine, Britanya kolonilerinde ırk, kölelik yanlılarının insanları sonsuz esarete tutmak için kullandıkları bir bahane oldu.

Kapitalizm, ırklar arasındaki ilişkileri hayli çirkin bir biçimde çarpıtmıştı. Bunun nedeni hem açık hem de muğlaktır. Kapitalizm doymak bilmez kâr hırsının tetiklediği bir üretimi sistemi olarak doğdu. Dünyanın doğal kaynakları zengin bölgeleri yatırımcıları çekti. Sermayeleriyle gelen Avrupalılar, ücra köşelerdeki bu kaynakları çıkarmak ya da yetiştirmek için gerekli işgücünü yanlarında getiremediler. Bunun yerine, kaynakların bulunduğu yerlerdeki yerlilere güvenmek zorunda kaldılar. Bunun anlamı Asyalıların, Afrikalıların ya da Amerikan yerlilerinin –renkli insanların– çalıştırılacağıydı. Ülkelerinin dışındaki Avrupalılar, işgücünü kendi çıkar-

* Beyaz-Siyah melezi (ed.n.)

† Amerikan Yerlisi-İspanyol melezi (ed.n.)

larına göre düzenlerken, çoğu kez satın aldıkları yerel önderlerden yardım gördüler ve yerli işçileri çalışma koşullarına uyum sağlamadaki hızlarına göre değerlendirdiler, genellikle de umduklarını bulamadılar. Eve yazdıkları mektupları, emeklerine bağımlı oldukları insanların tembelliği ve kötü alışkanlıklarıyla ilgili şikâyetlerle doldurdular.

Köleliğe gerekçeler gösterilmesi, sistem üzerinde asılı suçluluk duygusu açısından bizi uyarır. Biliminsanları bazen, Avrupalıların Afrikalılar karşısındaki önyargılarını olaydan sonra bahane üretmek yerine, köleliği tetiklemek olarak göstermeye çalışır. Kölelik bir kez yerleştikten sonra, Afrikalıları küçümsemek için her türlü teşvik vardı. Afrikalıların kara derisi, Siyahlıkla özdeşleştirilmiş her türlü küçültücü görüntü ve ifadeyi anımsattı: kara şeytan, karaborsa vb. Bu arada işe son derecede döngüsel bir mantık da karıştı: Köleliğin çocuklarda ve ana babalarında yarattığı itici kişisel özellikler –üşengeçlik, terbiyesizlik, uyuşukluk, tembellik–, aynı zamanda köleliği haklı göstermek için kullanılan nitelikler oldu. 18. yüzyılın sonuna doğru, Avrupa’da özgürlük ve eşitliğe duyulan yeni bağlılık köleliği mahkûm etse de, Brezilya’nın son Batılı ülke olarak köleliği yasaklaması 1888 yılını buldu. Kimse kölelikten söz etmek istemedi. Bir 20. yüzyıl İngiliz tarihçisi, küçümseyici bir yorumla köleliğin kendi tarih kitaplarında sadece yasaklanması bağlamında geçtiğini belirtmişti.

Biliminsanları İber kolonilerindeki köleliğin daha insafı olduğunu, bu kuruma alışık olan İspanyollar ve Portekizlilerin köleliği yasalarına aldıklarını ileri sürmüştür. Kuzey Afrikalı Müslümanlarla aralarındaki uzun ilişki, her iki ülke insanını koyu tenli insanlarla sürekli temas halinde tutmuştu. Dahası Katolik Kilise de, Hristiyanlığın kölelere kabul ettirilmesinde ısrarcıydı. Portekizli köle tüccarları, demir almadan önce yüklerini düzenli olarak vaftiz ederdi. Kilise köle evliliklerini onaylarken, Protestanlar bu tür evlilikleri kabul etmiyordu. İspanyol ve Portekiz yasaları, bir kölenin özgürlüğünü nasıl yeniden kazanacağını kesinlikle belirleyen ayrıntılar düzenlemiş; gelenekler, yasa ve din de kölelerini azat etmeleri konusunda efendileri yüreklendirmişti. Kölelerin mahkemede tanık ya da davacı olma imkânı da vardı.¹⁶

Yerleşimlerde, karma ırktan çocuklar da hoşgörüyü karşılanıyordu. Dönemin yazarlarından biri, yaşadıkları toplumda bütün işleri yaptıkları

16 Tannenbaum (1947), s. 48-54.

için Siyahlar ile Mulatto'ları Brezilya'nın "elleri ve ayakları" olarak tanımlamıştı. Anavatandaki *hidalgo* yaklaşımını benimseyen Beyazlar, işçiliği küçültücü buluyordu. Arjantin'den geçen bir gezgin, zanaatkârlık, yapı işçiliği, çiftçilik, madencilik, nakliyecilik, açıcılık, dadılık ve işçilik yaptıkları için, Siyahları karşılaştığı en akıllı insanlar olarak tanımladı. "Köleler olmasaydı," diye ekledi, "burada yaşamak mümkün olmazdı, çünkü ne denli yoksul olursa olsun, hiçbir İspanyol herhangi bir iş yapmaz."¹⁷

Portekizli ve İspanyol sömürgeciler hem Amerikan yerlileri hem de Afrikalı kölelerle daha içli dışlı olmalarına rağmen, dönemin belgelerinin incelenmesi Brezilya ve Küba'da kölelerin olabildiğince sömürüldüğünü ortaya koyar. Daha da önemlisi, İngiliz-Amerikan sömürgelerindeki köleler, Latin Amerika kolonilerindekilere göre daha uzun yaşamıştı ve buradaki doğal nüfus artışı yapısı daha güçlüydü. Şaşırtıcı bir şekilde, Afrika'dan çıkarılan köle sayısının sadece %6'sından azının varış yeri olsa da, Afrikalı kölelerin torunlarının üçte ikisi Amerika'da yaşıyor!¹⁸ Bu gerçeğin birden fazla nedeni vardır: Kıta kolonilerine daha fazla kadın getirilmişti. Yüksek doğurganlık, ithal edilen Afrikalı sayısını kısıtlamıştı, iklim daha uygundu. Bütün Siyahların dörtte üçü elliden az köle bulunduran plantasyonlarda çalıştırılırken, Batı Hint Adaları'ndaki işgücü genel olarak yüzlerle ifade ediliyordu. Sistem hâlâ gaddar olmakla birlikte daha az güçten düşürücü ve daha ırkçıydı.

Bu tarihe kapsamında sorulması gereken, Atlantik kölelik sisteminin kapitalizm için ne denli önem taşıdığıdır. Son tahlilde, kölelik inanılmaz bir zenginlik yaratmış, bu refahın çok büyük bölümü Avrupalı yatırımcıların ülkelerine dönmüştü. 18. yüzyılın sonuna kadar, ülke dışına gönderilen Britanya ve Fransız fonlarının en büyük deposu Yenidünya'ydı. Ülkelerin koloni ticaretleri kendi vatandaşlarından yüz binlercesine iş verdiyse de, tıpkı Afrikalılar gibi, bu Avrupalılar da denizde ve Batı Hint Adaları'nda sağlıksız koşullarda yaşıyordu. Karayipler'de görevli Britanya askerlerinin yarısı orada öldü. Tüm köle tüccarlarının mürettebatları arasındaki ölüm oranı daha da yüksekti. Şeker Adalarına yatırım yapanların çoğu, bu ölüm

17 Carl N. Degler, *Neither Black nor White: Slavery and Race Relations in Brazil and the United States*, Macmillan, New York, 1971, s. 245-56; Davis (2006), s. 120-21; Tannenbaum (1947), s. 10.

18 www.digitalhistory.uh.edu/black_voices_display.cfm?id=24.

bölgelerinden ne pahasına olursa olsun uzak kalmaya kararlı olup, yönetimi başkalarına bırakan [absentee] toprak sahipleriydi. Britanya Danışma Meclisi, 1789 yılında hazırladığı raporda, ada kolonilerinde çoğu erkek, toplam 50 bin Beyaz, 500 bine yakın köle ve yaklaşık on bin kadar azat edilmiş Beyaz olmayan erkek ve kadın yaşadığını açıkladı.¹⁹

Kesinlikle belirtebileceğimiz bir konu, köle işgücü kullanımının Güney Amerika, Batı Hint Adaları, Amerika'nın güneyi, hatta bizzat Afrika'da uzun süreli bir ekonomik gelişim sağlamadığıdır. Atlantik sistemi yükseldiği hızla çökmüştü. Köleliğin yasaklanmasından sonra, şeker üretiminde uygulanan ayrıntılı sistem, tıpkı kumda bırakılmış bir ayak izi gibi kayboluvermişti. Kölelik Birleşik Devletler'de biraz daha dayansa da öykü değişmedi. İç Savaş öncesinde, Amerikan kölelerinin 3 milyar dolarlık piyasa değerleri, Birleşik Devletler'in tüm üretimi ve demiryollarının toplamından da yüksekti. Dört yıl sonra, Güney enkaz yığınınından farksız olmuştu. Savaşın hasarıyla birlikte on iki yıllık askeri işgal, Güney ekonomisini içinden Yeni Düzen'e kadar çıkamayacağı bir depresyon dönemine itmişti.

Büyük Britanya, kolonilerinde köleliği 1833 yılında yasakladı; onu 1848'de Fransa, 1863'te Hollanda, 1886'da İspanya, iki yıl sonra da Brezilya izledi. Kölelerin özgür bırakılmasıyla birlikte Batı Hint şeker üretiminin çökeceğini ne köleliğin yasaklanmasından yana olanlar ne de şeker ağaları tahmin etmişti; oysa azat edilen erkek ve kadınlar seçimlerini ayaklarıyla yaparak, kanlı geçmişlerinin sahnesinden uzaklarda küçük aile çiftlikleri kurmaya gittiler.²⁰ Jamaika'da köleliliği bir çeşit ırgatlığa dönüştürme gayretleri, 1867'de şiddetle bastırılacak kanlı bir ayaklanmaya neden olurken, Birleşik Devletler'in güneyinde uygulanan katı ayrımcılık kuralları, Beyazlar ile Siyahlar arasındaki ilişkileri 20. yüzyılın ortalarına kadar düzenledi.

Plantasyon üretimindeki ani düşüş, bazı biliminsanlarını köleliği yasaklama hareketinin ahlaki sorumluluktan çok, Britanya şeker sanayisinin gerilemesinden kaynaklandığını düşünmeye yöneltti.²¹ Bu savın öne sürülmesini izleyen 60 yıl boyunca, Britanya Batı Hint Adaları ithalat ve ih-

19 Bryan Edwards, *The History, Civil and Commercial, of the British Colonies in the West Indies*, 5 cilt, Abraham Home, Londra, 1810, 2. cilt, s. 287-99; alıntıl原因 James Epstein, "Politics of Colonial Sensation: The Trial of Thomas Pictou and the Cause of Louisa Calderon", *American Historical Review*, sayı 112, Haziran 2007, s. 714, dipnot 17.

20 Davis (2006), s. 240-48.

21 Eric Williams, *Capitalism and Slavery*, Londra, 1944.

racatının parlamento köle ticaretini yasakladığında gerçekte yükselmekte olduğu, tarihçilerce kanıtlandı. Yasaktan sonraki yıllarda, Britanya Sisifos'a layık bir görev üstlendi, diğer ülkelerin köle ithal etmesini önlemek amacıyla Büyük Okyanus ve Karayip sularında devriye gezen gemileri için milyonlar harcadı. Bütün bu önlemlere rağmen, 19. yüzyılın ortalarında üretimde zirveye ulaşan Küba'ya 2 milyondan fazla köle daha gönderildi. Parlamantonun köleliği ilga ettiği sırada şeker talebi hâlâ yükselmekteydi.

Sanayi İcatları

Atlantik köle sisteminin sonunu anlatmak, bizi kapitalizm tarihindeki bir diğer 18. yüzyıl bölümüne, teknoloji sihirbazlarının iş dünyasını tepeden tırnağa değiştirdikleri İngiltere'de geçen bölüme getirir. Sanayi Devrimi'nin aslında hiç yaşanmadığına dair, sadece en başarılı yüksek lisans öğrencilerine söylenen bir espri vardır. Kavramdaki sorun “devrim” sözcüğünden kaynaklanır. “Devrim” hem kökten değişim hem de birdenbirelik ima eder. Britanya'nın 19. yüzyılda yaşadıklarına yukarıdaki cümlelerin sadece kökten değişim bölümü uyar; çünkü daha önce Tarım Devrimi'nde olduğu gibi, devrim adı altında anılan sanayi icatlarının kavranması, tasarlanması, denenmesi ve uyarlanması 100 yıldan fazla sürmüştü. Yeni makinelerin eğirmeye, dokumaya, tabak yapmaya, tuğla pişirmeye, demir-çelik işlemeye, insan ve yüklerin demiryolu ve suyuyla taşınmasına uyarlanması için daha da fazla zaman gerekti.

Ağır yükleri kadın ve erkekler yerine kaldırması için tasarlanan makinelerin yaratılışını anlatmak için, “Sanayi Evrimi” tanımı çok daha doğru olur. İnsan evriminden söz ederken kullandığımız terimler –“doğal yasaların şaşmaz işleyişi”, “kopyalayıp çoğaltmalar”, “rastlantısal değişimler”, “atık” ve “en uygun olanın hayatta kalması”– bu konu için daha uygundur. Buhar makinesinin gelişim sürecinde, yukarıda sayılanların hepsi vardı. Evrimde olduğu gibi, herhangi bir makinenin tamamlanmasına götüren adımların sırası kusursuz olmaz; yine de, yeterince zaman bulunduğu anda, ortaya tatmin edici modeller çıkar. “Sanayi Evrimi” teriminin tutacağından çok kuşkuluyum; bu yüzden “Sanayi Devrimi” tanımını kullanırken, okuyucunun çalışma dünyasının dönüşümünde ölçülü adımlarla ilerlendiğini unutmayaacağını umuyorum.

Avrupa siyaset düzenindeki değişim sanayiye olumlu etkilemişti. 18. yüzyılda İngiltere ve Fransa arasında yaşanan amansız rekabet, ticaretin Avrupa içinden kolonilere kaymasına neden oldu. Ülkeler bu kaymanın sonucunda, hammaddeleri kendi topraklarında işlemeye çabaladı. Böylelikle rakiplerini uzak tutarken, bir taraftan da şeker üretimi ve tütün sarımında çok sayıda iş imkânı yarattılar. Sömürgeler hammadde için ideal kaynak, üretilmiş mallar için ise kusursuz alıcı olmanın ötesinde, anavatanın koyduğu yasalara –az çok– uymak zorundaydı. İngiliz Navigasyon Yasaları şeker ve tütünün doğruca Büyük Britanya'ya gönderilmesini, sömürgelerin Avrupa'dan ithal edecekleri her şeyin önce Britanya limanlarına inmesini gerektiriyordu. İngilizler, Alman ve Hollanda keteni ile Fransız şarabı ithalini kısıtlamıştı. Britanya ve Portekiz arasındaki olağanüstü diplomatik ilişkiler nedeniyle porto şarabı aranan bir içki olmuştu. Doğal olarak diğer ülkeler de kendi koruyucu yasalarıyla karşılık verdi. Bütün bunlar, Adam Smith'in *Ulusların Zenginliği* kitabında sıraladığı politikalar idi. Britanya, sömürgelerini muhafaza etmenin masrafını hesaplarken, ülkenin en iyi ticari ortaklarının yakın komşuları olduğunu iddia ediyorlardı.

Bir Sanayi Devrimi'nin önünü açacak birçok ekonomik gelişme olsa da, bunlardan hiçbirisi tek başına neden olarak tanımlanamaz. Koşullar bazı nedenlerin ortaya çıkmasına imkân hazırlayabilir, ama bizzat neden yerine geçemez. Bu gelişmeler içinde ilki ve en önemlisi, tarımda çalışan kadın ve erkek sayısını yarıya –%80'den %40'a– indiren kökten değişimlerdi. Hollandalılar ve İngilizler uzun süreden beri yenilikçi yöntemlerle üretim yapmakta olsalar da, çiftçilerinin verimini artırmayı başarana kadar üretim, ekonominin küçük bir bölümü olarak kaldı. Kırsal İngiltere'nin açıkta kalan işçileri, sonunda endüstri çağının proletaryasını oluşturdu. Üstelik topraktan koparılanlar sadece tarım işçileri değildi. Masraflar da azalınca, geriye başka alanlara yatırılacak, yiyecekten başka şeyler almak için kullanılacak para kalıyordu. Bir yüzyıl boyu süren kârlı ticaret sayesinde biriken sermaye bütün İngiltere'ye dağılmıştı.

Daha özel kapsamda, İngiltere'de yüksek ücretler ve kömürün çok ucuza mal olması gibi, emek tasarrufuna izin verecek yöntemleri destekleyecek belirgin koşullar vardı. Tarlalarda ihtiyaç duyulmayan kadın ve erkeklerin sayısına bakınca, İngiltere'de ücretlerin yüksek olması pek mantıklı görünmez. Buna rağmen, Avrupa'nın diğer ülkeleriyle kıyaslan-

diğında, İngiliz işçilerinin ücretleri oldukça yüksek, dünyanın geri kalanının da çok üstündeydi. Ücretlerin yüksekliği, nüfus artışının 17. yüzyılda sabitlenmesine ve başka iş alanlarının açılmasına bağlanabilir. İşsiz kalan çoğu kişi taşrada yaşamayı sürdürdü ve fasonculuk adı verilen alanda, kumaş satıcılarının getirdiği ham yünü yıkayan, çırpın, tarayan, büken ve dokuyup kumaş haline getiren aile işletmelerinde çalışmaya başladı. İngiliz ustalar, 18. yüzyılın önemli bir bölümünde, ülkenin demircilik işlerinin çoğunu kendi evlerinde yaptı.

Bu evde çalışma sisteminde işveren parça başına ücret ödüyordu. Çalışma saatlerini, hızını ve koşullarını evin reisi belirliyordu. Anneler çıkırık başında otururken, babalar dokuma tezgâhında çalışıyor; çocuklar ise –yaşlarına, cinsiyetlerine ve yeteneklerine göre– koyunların sırtından kırkılan yünü kumaşa çeviren süreçte gerekli olan işleri yapıyordu.²² Eski kırsal nüfusu çağdaş işçi sınıfına dönüştürme sürecinin bir aşaması olan fasonculuk, bir yandan da aile nüfusunun artmasına neden olmuştu. Aile kurmadan önce ekebileceği bir toprağa sahip olmayı beklemelerine gerek kalmayan köylüler, gelişen sanayi ekonomisi sayesinde daha erken evlendi, erken evlenmeleri sonucunda doğum oranı yükseldi.²³

Londra'nın Avrupa kentleri arasında öne çıkmaya başladığı dönem, İngiliz tarımının işçi sağtığı yıllardı. 1650'de kabaca 400 bin olan kent nüfusu 1700'de 575 bini, 1750'de 675 bini, 1800'de de 800 bini buldu. Kıyaslama yaparsak, Londra'nın Paris'i geçtiği sırada Fransa nüfusu İngiltere'nin altı katıydı. Ölüm oranı doğum oranından yüksek olduğu için Londra, sürekli olarak taşradan yılda 8-10 bin kadın ve erkek ithal ediyordu. Bir araştırmacının tahminine göre, her altı yetişkinden biri hayatının bir bölümünü Londra'da geçiriyordu.²⁴

Şehir tüccarları gemilerini su üstünde tutan denizciler, liman işçileri, depocular, kalafatçılar, yelkenciler, pirinç tesisatçıları ve ip cambazları istihdam ediyordu. Şeker, kahve, tütün, çay, hatta 18. yüzyılın en sevilen iç-

22 James M. Bryant, "The West and the Rest Revisited: Debating Capitalist Origins, European Colonialism, and the Advent of Modernity", *Canadian Journal of Sociology*, sayı 31, 2006, s. 434; Joel Mokyr, *The Gifts of Athena: Historical Origins of the Knowledge Economy*, Princeton University Press, Princeton, 2002, s. 123.

23 David Levine, *Family Formation in the Age of Nascent Capitalism*, Academic Publishing, New York ve Londra, 1977, s. 77-78, 146-47.

24 E.A. Wrigley, "A Simple Model in London's Importance in Changing English Society and Economy 1650-1720", *Past and Present*, sayı 37, 1967, s. 48.

kisi haline gelen cinin yapımı gibi kazançlı işlerde hammadde ithalatı, masrafını çıkarıyordu. Yüksek ücretler, daha çok sayıda kadın ve erkeğin İngiliz atölyelerinden çıkma ürünleri alabileceği anlamına geliyordu. Dünyanın birçok diğer başkentinin tersine, Londra bürokratlar ve saray efradıyla değil, büyük bir ticaret merkezinin katılımcılarıyla doluydu. Kentin canlılığı, 1666'daki yangınla harap olmasına rağmen, özel yatırımcılar tarafından şaşırtıcı bir hızla yeniden inşası sırasında kanıtlandı.

Sanayi Devrimi'nin karmaşık teşviklerine ve kolaylaştırıcılarına katkıda bulunan bir ekonomik etken daha vardı. İngiltere geniş ve kolay erişilir kömür yataklarına sahipti. Ülkenin ormanları tükenip odun kömürü fiyatları hızla artınca, halk yakacak olarak kömüre geçti. Kömür, camcılık ve tuğlacılık gibi yüksek ısılar gerektiren sanayiler için Tanrı'nın lütfu gibiydi. Karbon kaynağı olarak odundan kömüre geçmek, toprak üzerindeki baskıları da hafıfletti. Ucuz kömür sayesinde evlerini tuğladan yapabilen İngilizler, toprağı da yükten kurtarmış oldu. Kereste gemicilikte ve yapı iskeletlerinde kullanılıyor olsa da, giderek İsveç'ten ithal edilmeye başladı, gemiler de Amerika'daki kolonilere ısmarlandı. Koka dönüştürülen kömür silah, alet ve yapı iskeletleri için çelik üreten fırınları ateşledi. Yeni sanayi yöntemleri üretimi hızlandırmakla kalmadı, toprak ile ürettiğı besin ve yakacağın üretime getirdiğı kısıtlamaları da kaldırdı.²⁵ Fosil yakıt bu kadar bol ve ucuz, nüfus nispeten az iken, kömür çıkarıp yakmanın gezegene vereceğı zarar akla gelmeden 200 yüzyıl daha geçti.

Hindistan'dan gelen ve delice rağbet gören basmalar ve muslinler, pamuk için güçlü bir iç talebe işaret ediyordu. Bir yöntemi bulunsa, pamuk elyafı yün ya da keteninkilerden çok daha kolay işlenecekti. Dahası, bir sürü sanayinin giderek artan kömür bağımlılığı, yapay enerji yaratmada kömürün ucuzluğundan yararlanmaya değıceğini gözler önüne sermişti.²⁶ 18. yüzyıl İngiltere'sinde bu yüksek ücret ve ucuz yakıt karışımı pahalı malları ucuzlarıyla ikame etmek, daha az insan emeğı karşılığında daha fazla yakıt kullanmak, diğeri bir ifadeyle, kömür kullanan ve insan emeğinin ürününü büyük ölçüde çoğaltan makineler geliştirmek için daha güç-

25 E.A. Wrigley, *Continuity, Chance and Change: The Character of the Industrial Revolution in England*, Cambridge University Press, Cambridge, 1988, s. 26-29, 32, 56.

26 Robert C. Allen, *The British Industrial Revolution in Global Perspective: How Commerce Created the Industrial Revolution and Modern Economic Growth*, Nisan 2009, <http://www.nuffield.ox.ac.uk/users/allen/unpublished/econinvent-3.pdf>.

lû bir teşvik sağladı. Üreticilerin gözden kaçırmış oldukları kavram buydu. Söylenene göre, çağdaş otomobilin her ögesi Leonardo da Vinci'nin yaşadığı 15. yüzyılda da mevcuttu; eksik olan tek şey, fosil yakıt yakarak ısıyı harekete geçirecek makine kavramıydı.²⁷

Bir Bilim Devrimi

Dünyadaki her arzu yeni bir fikir üretemez. Atasözündeki gibi, “Arzular at olsa, dilenciler binici olurdu.” Bir avuç mucidin birtakım harika makineler geliştirdiğini bildiğimiz için, yaptıklarına bir amaç yükleyebilirsek, neden ortaya çıktıklarını açıklayabileceğimiz inancıyla ayartılırız. Ne var ki, makine tasarımı iyi bir amaçtan ve bu örnekte yetenekten fazlasını gerektirir. Thomas Savery, Thomas Newcomen ve James Watt zekâyı deneyime eklemenin ötesine gitmiş, daha önce farkına varılmamış bilgi birikiminden yararlanmışlardır. Teknoloji bilimle buluştu ve kalıcı bir birlik kurdu. Biyografi düzeyinde, Galileo, Bacon’la buluştu.

İtalyan Enkizisyonu, 1632’de Galileo Galilei’yi güneşin, dünya ve diğer gezegenlerin çevresinde döndüğü sistemin merkezi olduğu inancını reddetmeye zorlamıştı. Matematikçi ve gökbilimci olarak uzun ve saygın bir yaşamı olan Galileo, hareket yasalarını doğru kavramış ve susturulmadan önce mercekli teleskopu geliştirmişti. Bu arada, İngiliz bir çağdaşını da etkiledi. Francis Bacon, avukat ve yargıç olmasına rağmen Galileo’nun gözlemlerine ve tümevarımlı mantığına hayran kaldı. Bacon yararlı bilgi almayı destekleyen *Bilimin İlerlemesi* (*Advancement of Learning*) adlı eserinde, Kıta Avrupa’sında biçimlenen yeni bilimin temel taşının kuram değil deney olduğunu ileri sürdü; “bilimadami” terimi 19. yüzyılın ortalarına kadar kullanılmadığı için, burada doğa felsefesi demek daha doğru olur.

Doğadaki güçlerle ilgili varsayımlar oluşturulup, bunları sınavacak deneyler tasarlamakla edinilecek nesnel bilgi en büyük eksiklikti. Bacon, mahkemedeki uzun kariyeri boyunca çok boş laf dinlediği için gerçeklerin kanılar karşısındaki değerini ölçmekle ilgiliydi. Doğa, demişti, karşılık verir; bununla şunu kasteder: Bir kişinin şeylerin düzeniyle ilgili kanıları yanlışsa, deney onları doğrulamayacaktır. Öte yandan, yanlış olduklarını kanıtlamanın genellikle bir yolu bulunmadığı için, kanılar durmak bil-

27 Mokyr (2002), s. 75, dipnot 72.

meden dolaşmayı sürdürür. Bacon yeni bilginin olabildiğince yayılması taraftarıydı. Bilgi uzun süredir seçili bir gruba aktarılacak bir giz yığını olarak görüldüğünden, bu bile bir kopuşu ifade ediyordu. Gözlemleri ve incelemeleri açıkça paylaşma alışkanlığı, araştırma ortamını genişletmişti. Yayımlanmış buluşlar, her köşede doğan merak kırıntılarını belirli sorunlar üzerinde toplayan bir mıknaatıs etkisi yapmıştı.

Avrupa'nın en seçkin matematikçi ve filozofları, Galileo'nun hareket ve optik yasaları ile model kullanımıyla ilgili görüşlerine eğildi. Bilimsel merak 17. yüzyıl boyunca özellikle İngiltere'de mayalanmıştı, ama Almanya, İtalya, Hollanda ve Fransa'da da belirgindi. Isaac Newton ve Robert Boyle adlı iki İngiliz, sanayi icatları üzerinde en büyük etkiyi yaratacak deneyleri gerçekleştirdi. Newton, Galileo'nun öldüğü 1642 yılında doğmuştu, o sırada Boyle on beşindeydi. Onları bir dizi kâhin izledi.

Doğa felsefesindeki geçerli paradigma, 2.000 yıl önce yaşamış Aristoteles'in eseridir. Aristoteles, dünyayı madde ve biçim ikiliği üzerinden tanımlamıştı. Eseri açıkgörüşlülük açısından parlak olsa da, doğadaki şeyleri açıklamaktan çok, tanımlayıp tarif etmekle yetinmiştir. Maddenin davranışı, özüne ya da biçimine göre değişir; dört temel element –hava, su, toprak ve ateş– kuru, ıslak, soğuk ve sıcak niteliklerini kazandırır. Ağır şeyler, ağırlıklarının içkin niteliğinden dolayı yere düşerdi. Newton'ın yerçekiminin işleyişiyle ilgili kuramları, maddenin işleyişine yepyeni bir prensip getirdi. Yerdekiler kadar gökteki cisimler de yerçekiminin etkisindeydi. Basit ilkelerin ötesinde olan bu yasalar, matematiksel olarak da ifade edilebildi. Newton'ın *Principia*'sının yayımlandığı 1689 yılında, ancak bir avuç kişi matematik biliyor olsa da, yasaların kanıtlanması mümkündü.

Aristoteles'in savlarından birisi de, doğanın boşluktan nefret ettiğiydi. Galileo, Aristoteles'in bu iddiasına cevap olarak vakum pompalarıyla deneyler yaptı. Robert Boyle, hava pompası ve cam kavanoz üzerinde çalışarak boşluğun varlığını kesin olarak kanıtladı; bu da atmosferin ağırlığı olduğu anlamına geliyordu. İngiliz kamusal yaşamının açıklığı sayesinde bilgi, doğa filozoflarının ezoterik araştırmalarından bilimsel merak sahiplerinin oluşturduğu daha geniş bir çevreye yayıldı. Hava basıncı, boşluklar ve pompalar karşısında hissedilen hayranlık, boş zamanlarında bilgiyi işleyenler dışında zanaatkârlara ve üreticilere uzanan ortak bir bilimsel kültürün parçası oldu. Dinsel hoşgörü, fikirlerin yayınlar ve tartışmalar ara-

cılığıyla özgür dolaşımı ve sıradan insanların eğitimli seçkinlerle içli dışlı oluşu, dünya hakkında yüzyıllardan beri kabul edilmiş bilgileri ters yüz eden bu kuramların yaygın kabul görmesini sağladı.²⁸

Galileo iktidar tarafından, kilise otoriteleri tarafından yenildi; ne var ki, yavaş yavaş yaratılan yeni bir iktidar vardı ve bu iktidar da birbirlerinin yazılarını okuyan, yekdiğerinin deneylerini taklit eden ve bir uzmanlar uzlaşmasına varan filozoflar çevresinin iktidarıydı. Vatikan'a kıyasla, İngiltere sorgulamanın bu yeni biçimine çok daha konuksever davrandı. 1662'de kurulan Royal Society, deneyciliği cesaretlendirdi ve korudu. Bacon'ın yararlı bilgi üretme yaklaşımıyla ve muhtemelen kraliyetten aldığı desteğe layık olmak amacıyla kurum, İngiltere genelindeki tarım alışkanlıklarını incelemekle işe başladı. Patatesin yiyecek olarak kullanımı konusundaki bir araştırmaya da destek oldu. Çok daha önemlisi, fizik, mekanik ve matematik problemleriyle ilgilenen kişileri bir araya getirdi. Üyeleri, yararlı "bilgiyi" yararlı uygulamalara dönüştürmenin ne denli güç olduğunu kısa sürede anlamıştı; yine de bu bilgileri taşraya götürerek, bunlardan yararlanmanın bir yolunu bulabilecek kişilerle buluşturmak üzere bir dizi konferans düzenlediler.²⁹

Bu kişilerin inceledikleri kurallar kaldırma, itme ve çevirme hareketlerini etkilememiş olsa, yukarıdakilerden hiçbirinin yüksek fırınların yanında ter döken ya da dokuma tezgâhlarının başında didinen insanların çalışma dünyasında bir fark yaratamayacağı açıktır. Yüzyılın en temel icadı olan buhar makinesinin gelişmesine yol açan iki önemli keşif, boşluğun varlığı ve hava basıncının ölçülmesiydi. Newton'ın doğanın insan yararına çalıştırılabileceğini ve doğa güçlerinin anlaşılıp denetlenebileceğini yazmasından itibaren bu yönde yaygın bir kanı oluşmasaydı, bu bilgiler bile hava pompalarında ve cam kavanozlarda kilitli kalabilirdi.

Katolik Kilisesi'nin güçlü olduğu Kıta Avrupa'sında Newton'cı düşünce kuşkuyla karşılanmış, neredeyse gizli bilgi (okült) muamelesi görmüştü. İngiltere'de bile, kilise, insanları doğayı çok fazla incelemenin kadın ve erkekleri –18. yüzyılda tanrıtanımayla aynı anlama gelen– materyalist yap-

28 Margaret C. Jacob, *Scientific Culture and the Making of the Industrial West*, Oxford University Press, New York, 1997.

29 Margaret C. Jacob ve Larry Stewart, *Practical Matter: Newton's Science in the Service of Industry and Empire, 1687-1851*, Harvard University Press, Cambridge, Mass. ve Londra, 2004, s. 38-41; Mokyr (2002), s. 44-45.

masından kaygı duymuştu. Gelgelelim, İngiltere ve Hollanda'da böylesi itirazlara fazla önem verilmedi. Dünyaya rehberlik ettiklerini söyleyebileceğimiz insanların fiziği basitleştirerek anlattıkları kitaplar, birçok dile çevrilip sayısız baskı yaptı. Sayısız yurttan örgütü, kendi kendini geliştirme derneği, kütüphane, dergi, pub ve tiyatrodan oluşan katılımcı bir toplum şekillendi. Newton için basit rehberler yazıldı; bunlar içinde çocuklara yönelik olanlar bile hevesli bir okur kitlesi buldu. Baskı mekaniğini öğrenmek için Londra'ya gelen Benjamin Franklin adlı bir genç, Newton fiziğiyle tanıştı. Aynı dönemde, Aydınlanma Çağı'nın başlıca filozofu olmaya aday genç Voltaire de İngiltere'de üç yıl geçirdi ve Newton'ın kuramını insanlığın zaferi olarak tanımladı.³⁰

Kilisenin yeni fiziğin öğrenilmesine direnişi, Voltaire gibi Fransa'nın eski rejim karşıtlarının eline bir silah daha verdi. 18. yüzyıl boyunca onca sorunla uğraşan Fransa sanayileşmede geç kalmış olsa da, aydınları hem Newton'cılığa hem de uygulamalarına hayrandı. Denis Diderot ve Jean Le Rond d'Alembert, 1751'de kuramı uygulamayla bağdaştıran kusursuz bir ansiklopedi yayımladı. Filozof olan her iki yayıncı, saat yapımından santrifüjlere kadar yararlı sanatlarla ilgili 72 bin maddeyi yazmadan önce onlarca atölye gezmişti. Görünen o ki, Adam Smith ünlü iş bölümü tanımını bu ansiklopediden almıştır.³¹ Diderot ve d'Alembert'in ansiklopedisi, doğru düzenlenmiş teknik bilgi kaynaklarının çekiciliğini önceden gören İngiliz yayıncıların çoktan keşfettiği bir türün en büyük örneği oldu.

İngiltere'de, yetişkinlere yönelik oldukça pahalı yeni fizik kurslarını sürdürmeyi haklı kılacak bir merak görüldü. Taşradan başkente gelen Thomas Paine bu derslerden birine yazıldı; daha sonra çelik bir köprü tasarlayarak derslerin hakkını verdi. Yolları Londra'ya düşen gençler, daha sonra yüzyılın en gelişmiş düşüncelerini ülkeye yaydı. Kısa süre sonra gezgin konuşmacılar Leeds, Manchester, Birmingham ve daha küçük kentlerde konferanslar verirken, yanlarında hava pompalarından, güneş sistemi modellerinden, kaldırıcılardan, palangalardan, hidrometrelerden, elektrikli cihazlardan ve minyatür buhar makinesi modellerinden oluşan yüzlerce kiloluk malzeme taşıdılar. Bu cihazlar sayesinde, Newton'ın "çekim, itme,

30 Jacob ve Stewart (2004), s. 83-87; Joyce E. Chaplin, *The First Scientific American: Benjamin Franklin and the Pursuit of Genius*, Basic Books, New York, 2006, s. 29-33.

31 Allen, *British Industrial Revolution*, s. 10; Mokyr (2002), s. 68.

atalet, momentum, etki ve tepki” yasalarını kanıtladılar.³² Mekanik enstitüleri işe başlarken amaçları, çalışan insanlara yeni makinelerin aslında nasıl ve –önemli ölçüde– neden çalıştıklarını öğretmektir.

Mucitler ve İcatları

İnsan yaratıcılığının dünya üzerinde her tarafa yayılma durumu, mucitliğin hiçbir ülke, ırk ya da kıtanın tekelinde olmadığını gösterir. Araplar ve Çinliler, Avrupalılardan çok önce bilimde önemli adımlar atmış, karmaşık hidrolik sistemler tasarlamışlardır. Büyük Sahra’nın güneyinde, Afrikalı zanaatkarlar altın, bakır, kalay ve demirden ustalık eserler yaratmıştı. Kolomb öncesinin Maya, İnka ve Aztekleri demir ve tekerleğin yardımı olmadan etkileyici yapılar inşa etmişlerdi. Bu tür örnekler insana, Sanayi Devrimi’nin tek bir uygarlığın üstün zekâsından değil, teknolojik merakın ekonomik fırsatlarla verimli buluşmasından ve destekleyici bir toplumsal çevreden kaynaklandığını anlatır. Daha basit bir ifadeyle, zekâyı ve bilgi birikimini üretim sürecine uygulamayı destekleyen bir toplum gerektirir. Çevrenin, kişilerin deney yapmalarına imkân tanınması da gerekir. Daha kesin bir dille, yetkililer araştırmacı zihinleri araştırma yapmak istedikleri alanlardan uzaklaştırma gücüne sahip olmadığı gibi, geleneksel çalışma dünyasını etkileyecek yenilikler gerçekleştirenleri yasayla ya da önyargılarla cezalandırmaz.

Thomas Savery ve Thomas Newcomen yeni havanın ağırlığı bilgisini kullanan, buharın bir makineyi çalıştırması için bu bilgidен yararlanarak öncü demircilerdi. Newcomen’ın 1705’te icat ettiği ve maden kuyularındaki suyu boşaltmak için kullandığı pompa, bir dizi kâr etmeyen kömür ocağını da canlandırdı. Bilgi sahibi olanlar, maden sahiplerine –Anglikan Kilisesi, Oxford’da bir kolej, ya da topraklarında maden yatakları bulunan bir soylu– buhar makinesi almalarını salık verdi. Hemen aynı dönemlerde Abraham Darby, yüksek fırınlarda odun kömürü yerine yanıcı kömürün sağlam bir türevi olan kokun nasıl kullanılacağını buldu. Güzel bir rastlantı sonucunda, Darby’nin buhar makineleri kömürün çıkarıldığı maden kuyularındaki suyu basmakta kullanıldı. Birçok başka icatta olduğu gibi, kok kullanılarak kolaylıkla dökme demir üretmek yaklaşık 50 yıl aldı, bu süreçte buhar makinesinin pompa hareketi fırınlara hava basmaya yaradı.³³

32 Chaplin (2006), s. 29-33; Jacob ve Stewart (2004), s. 95, 97; alıntı için bkz. s. 93.

33 Pacey (1990), s. 111-12; Allen, *British Industrial Revolution*, s. 27.

Newcomen'in buhar makinesinin madencilik ve demircilikte su çarkının ve körüğün yerini alması, sonsuz değişiklikler dizisinin ilk örneğiydi. Makineler yakıt konusunda savurgandı, gerçi İngiltere'de kömür boldu. Bunun anlamı, buhar makinelerinin Orta İngiltere'deki kömür ocaklarının yakınında kullanılacağıydı. İktisatçılar, üretim tesislerinin kömür yatakları çevresinde yoğunlaşmasına aglomerasyon ya da yığılma ekonomisi adını verdi. Bununla ima ettikleri, bir araya toplanmış atölyelerin daha az masrafla bir usta işçi, uzmanlaşmış hizmet ve hammadde havuzundan yararlanacakları, kısacası, aslında kısıtlayıcı bir durumdan beklenmedik yarar sağlayacaklarıydı.³⁴ 1800 yılında İngiltere'de 1.600, Belçika'da 100 ve Fransa'da 45 Newcomen makinesi vardı. Hollanda, Rusya ve Almanya'da bu makinelerden birkaç tanesi görüldü, İtalya'da hiç yoktu.³⁵ Buhar makinesinin kömürün nadir olduğu yerlerde de ekonomik açıdan uygun olabilmesi için bir şeyler yapmak gerekiyordu; bu arada Newcomen makinelerinin kömür ocaklarından su basma sorununa getirdiği çözüm, İngiltere'yi Avrupa kömürünün %81'ini üreten merkez haline getirdi.

Bu arada, eline onarılacak bir Newcomen makinesi geçen İskoç alet yapımcısı James Watt sahneye çıktı. Bu tanışma Watt'a makine mühendisi olma kararı aldırdı. Büyük ölçüde kendi kendini eğitmişse de, Glasgow'da tanıdığı âlimlerin bilgilerinden yararlandı. Bütün hayatı boyunca hevesli bir okur ve kitap koleksiyoncusu olarak yaşadı.³⁶ Bir laboratuvar bilgini ciddiyetiyle deneyler yapan Watt, Newcomen makinelerindeki silindirlerin ısıtılması, soğutulması ve yeniden ısıtılması sürecindeki korkunç buhar kaybına takılmıştı. Sorunu çözmek için egzozu ayrı ama bağlantılı bir bölüme gönderecek bir kondansör (yoğunlaştırıcı) tasarladı ve 1769'da icadının patentini aldı. Cisimleri hareket ettirmek için güç olarak buharın kullanılması gibi, bu kondansör de doğanın temel özelliklerinden birinden, atmosfer basıncından yararlanıyordu. Watt, büyük bölümü Birmingham'daki fabrikasında buhar makineleri yapmak ve buhar mühendisleri yetiştirmekle geçen uzun bir yaşam boyunca tasarımı üzerinde çalıştı, geliştirdi; bir biliminsanının yakın geçmişte belirttiği gibi, "kaba ve hantal bir zimbirtıdan evrensel çapta bir sanayi gücü yarattı."

34 Paul Collier, *The Bottom Billion: Why the Poorest Countries Are Failing and What Can Be Done about It*, Oxford University Press, Oxford ve NewYork, 2007, s. 82-84.

35 Allen, *British Industrial Revolution*, s. 28.

36 Eric Robinson ve A.E. Musson, *James Watt and the Steam Revolution: A Documentary History*, Adams and Dart, Londra, 1969, s. 4-6.

Watt'ın 18. yüzyılın sonunda geliştirdiği modellerinin ortalama gücü su çarklarının beş katıydı ve ürettiği makineler her yerde kurulabiliyordu.³⁷ At, insandan on kat fazla güç harcayabilirdi. Watt bir yapay enerji birimi belirlemek için bu orandan başladı. Bir “beygir gücü” 250 kg ağırlığı saniyede 0,3048 m kaldıracak güce yani yaklaşık “750 Watt” a karşılık geliyordu. Buhar makinesinin yaratacağı fırsatları görenlerden birisi de Watt'ın oğluydu. Babasının özenle matematik ve fizik dersleri verdiği genç Watt, 19. yüzyılın ilk onyılında Hudson Nehri ve aşağı Mississippi nehirlerinde yolcu ve yük taşımanın yolunu arayan bir avuç Amerikalı gibi, çabasını tekneler için makine tasarlamaya yöneltmişti. Buharlı gemilerden demiryoluna doğru bir sonraki önemli adım, 1820'li yıllarda George Stephenson tarafından atıldı. Watt ve ortağı Matthew Boulton, akla gelebilecek her türlü üretim uygulaması için yüzlerce makine üretti, Watt'ın öldüğü 1819'da bu sayı 1.000'i geçmişti. Patentlerini kıskançlıkla korudular ve zekâlarından çok az kazanç elde eden bir sürü mucidin aksine, zengin oldular. Patent alma süreci çoğu zaman engelli koşu gibiydi. Daha da şaşırtıcı olan, akranlarının da Watt'ın başarılarının kusursuzluğunu teslim etmesiydi.

Geliştirilmiş Tekstil ve Çömlek Yapımı

1820'li yıllar, buharın dünyanın yüzünü –atmosferini, biyosferini, hidrosferini ve yüzeyini– değiştirdiği çağı ifade eder. Dünya nüfusunun 20. yüzyılda zirveye varacak olan yükselişi 100 yıl öncesinden başlamıştı. Doyurulacak boğaz, giydirilecek beden, barındırılacak aile, yakıt yetiştirilecek fabrika sayısındaki artışın etkisiyle, fosil yakıtlara yönelik doymak bilmez iştah uzun süre fark edilmedi. Geriye dönüp bakıldığında, sanayide birbirini izleyen teknolojik gelişmelerin art arda binlerce beklenmedik korkunç sonuç doğurduğu görüldü. Bu nispeten küçük, iki ayaklı hayvandan milyarlarcasının kolektif hareket ederek yarattıkları etkilerin yerel ve bölgesel sınırları aşarak küresel boyutlara ulaştığının fark edilmesi bir 150 yıl daha aldı. İstatistiklerin iletmediği mesaj: 18. ve 20. yüzyılların son onar yıllık dönemleri arasında yapay enerji, çalışanların verimini 200 kat artırdı. Bir uzman, küresel üretimin

37 Jack A. Goldstone, “Efflorescences and Economic Growth in World History: Rethinking the ‘Rise of the West’ and the Industrial Revolution”, *Journal of World History*, sayı 13, 2003, s. 363.

sadece 20. yüzyılda 40 kat büyüdüğünü hesapladı.³⁸ Ancak bu istatistiklere takılıp kalırsak, Watt'ın makinesini geliştirmek için durmadan uğraşan mühendislerin 19. yüzyıldaki başarı öyküsünü atmış oluruz.

Buhar güzel şeyler yapmayı da kolaylaştırdı. Avrupalılar 16. yüzyıldan beri Çin'den porselen ithal ediyordu. Bu zarif ve süslü parçalar Avrupalı çömlek atölyelerinin piyasaya sürdüğü kaba kapları yerin dibine geçirdiği gibi, neler yapılabileceğini de göstermişti. 18. yüzyılın son çeyreğinde Fransa'nın Sèvres ve Limoges, İngiltere'nin Staffordshire kentlerindeki şirketler Çin mallarının kalitesini yakalama çabası içine girdi. Girişimin öncüsü Josiah Wedgwood'du. Çömlekçi bir ailenin çocuğu olarak doğan Wedgwood, Staffordshire çömlek atölyelerinin gevşek iş düzeniyle büyümüştü. Dönemin pek çok işkolunda olduğu gibi, işçiler ölünün başında beklerken verilen ziyafetlere, düğün ve panayırlara gitmek ya da sarhoşluk müsabakalarına bizzat katılmak için işten kaytarıyorlardı. Çalışma saatleri düzensizdi ve ortalama sekiz ya da dokuz kalfa ve çırak çalıştıran çömlekçi ustasının görev dağıtımında usta olduğu da iddia edilemezdi. Her çömlekçi kili çanağa çevirme işlemlerini biliyor ve birkaç istisna dışında hepsi bu görevleri üstün bir başarı göstermeksizin yerine getiriyordu. Sanayileşme tarihinin efsanevi kahramanlarından biri olan Wedgwood, bütün bu özelliklerin reforma meydan okuduğunu düşündü.

Çömlek yapımına bir biliminsanı, bir sanatçı ve bir işveren gibi yaklaştı. Kil ve kuvarsla denemeler yaptı, metal oksitlerini karıştırdı, fırın ısılarını ölçmek için pirometreyi icat etti. Kraliyet ailesinin bile kullandığı krem renkli seramiği kusursuz hale getirdi. Fabrikasını düzenlemesi ve çalışanlarını tıpkı onların kili tabağa, çanağa, fincana döndürmeleri gibi, biçime sokmasıyla ünlendi. Gerçek bir ileri görüşlü olarak neyin ideal olacağını düşündü, ardından o ideale erişmek için ne gerekiyorsa yaptı. Çömlek atölyelerinde gelenekselleşmiş çalışma düzeninin tersine, farklı ürünlerin farklı mekânlarda yapılmasına, her işi yapmak üzere yetiştirilmiş çömlekçilerinin sadece bir çeşit üzerine odaklanmasına karar verdi. Örneğin, Wedgwood'un fabrikasında renkli ürün yapmak için ressamlar, öğütücüler, baskıcılar, çizgiciler, kenarcılar, perdahçılar ve yıkayıcılar, bütün bölümlere

38 J.R. McNeill, *Something New under the Sun: An Environmental History of the Twentieth-Century World*, W.W. Norton & Company, New York ve Londra, 2000, s. 13, 315.

ait modelciler, kalıpcılar, ateşçiler, taşıyıcılar ve ambalajcılarla birlikte tek bir odada çalıştılar.³⁹

Wedgwood, maaş bordrosundaki karmaşık insan sermayesinden modern bir işgücü oluşturdu. Dakikliği yerleştirmek için zil ve saat kullandı. Dikkatle tutulan kayıtlar sayesinde dikbaşı işçileri belirleyip cezalandırdı. Fabrikalarına kadın işçi sokarak, onlardan çok daha yüksek ücret alan erkek çalışanlarının öfkesini çekti. Babasının kuşağının gevşek iş alışkanlıklarına hoşgörü göstermezken, işçilerinin maddi ihtiyaçlarını gözetti, yüksek ücretler ödedi, sağlıklarıyla ilgilendi ve oturdukları kulübelerin yerine evler yaptırdı.

Wedgwood'un Kuzeybatı İngiltere'de yeni fabrikasını açmasından kısa bir süre sonra, Rusya İmparatoriçesi Büyük Katerina ünlü krem renkli ürünleri için 1.000 parçalık sipariş verdi. İmparatoriçenin tabaklarını nefis manzaralarla, antik kalıntıların ve muhteşem evlerin resimleriyle süslemek istediğini okuyunca, böylesi bir işin üstesinden gelecek sanatçısı olmadığı gibi, elindekileri eğitmenin de kolay olmayacağını fark etti. Bir şekilde imparatoriçeye 952 tabak göndermeyi başardı. Başarısızlıktan kılpayı kurtulunca, çocukları erken yaşta alıp tasarımcı ve dekoratör olarak yetiştirmek üzere bir okul açmaya karar verdi. Uzun vadeli düşündüğünü, belki de hiçbir şey küçük çocukları becerikli zanaatkârlar olarak yetiştirme isteği kadar kanıtlayamaz. Çin'i ziyaret edenler, döndüklerinde Çin fabrikasından çıkan her tabağın üzerinde yetmiş çift farklı elin izi olduğunu anlatmışlardı. Wedgwood'un düzeni ile Çin'deki aşırı işbölümü arasındaki fark, Wedgwood'un kalite isterken verimlilik konusunda da ısrar etmesiydi.⁴⁰

Wedgwood, 18. yüzyılın son dilimlerinde krem, siyah bazalt ve yeşim renkli ürünlerinden tonlarcasını Polonya'ya, Danimarka'ya, İtalya'ya, Güney Amerika'ya, Almanya'ya, Fransa'ya ve Hollanda'ya gönderdi. Stil, zanaatkârlık, cila, malzeme ve üretim tesislerine belirli bir standart getirdi. 18. yüzyılın sonunda, çömlek fabrikasına buhar makineleri yerleştirdiğinde, modern seramik sanayisi doğdu. Wedgwood, bir yandan da 18. yüzyılın son dönemlerinde İngiltere'nin kanal kazma tutkusuna katkıda bulunarak sanayi ve taşımacılık arasında karşılıklı tetikleme ilişkisinden bir örneğe

39 Neil McKendrick, "Josiah Wedgwood and Factory Discipline", *Historical Journal*, 1961.

40 Pacey (1990), s. 101.

imza attı.⁴¹ Doğa İngiltere'ye bol nehir bağışlamıştı, kanallar da bu nehirlerin yararlarını artırdı.

Wedgwood'un sahneye çıkmasından önce, Staffordshire çömlek atölyeleri gibi İngiliz tekstil endüstrisi de eski alışkanlıklara saplanıp kalmıştı. Bazı işçiler su gücüyle çalışan tesislerde toplansa da, çoğu evlerinde, aileleri ve birkaç çırakla çalışmayı yeğliyordu. Demirciler ve saatçiler tahta ve birkaç demir parça kullanarak aletler üretti.⁴² Tekstil sanayileşmeye hazır bir endüstri, pamuk da başarı umutları en yüksek kumaştı. Pamuk elyafının işlenmesi yün, ipek ya da keteninkinden çok daha kolaydı, talep de çok yüksekti. Amaç, eğiricilerin ve dokumacıların elleri ve kollarıyla gerçekleştirdikleri hareketleri mekanikleştirmekti.

Birbirlerinden bağımsız çalışan dört insan, yünü iplik, ipliği de kumaş haline getirme sürecini hızlandırmak için tasarladıkları iğ makinesi, eğirme makinesi ve dokuma tezgâhuyla tekstil sanayisinde devrim yarattı. Birbirlerinden farklı başarıları, mucitlerin iç içe geçen yazgılarını özetler. James Hargreaves ve Thomas Arkwright, bir çarkın eğirdiği iplik makaralarının sayısını artıran basit iğ makinesini geliştirdi. Makine kullanılmaya başladıktan kısa süre sonra, işlediği makara sayısı sekizden seksene çıktı. Hargreaves dokumacıydı; ancak daha iyi destek bağlantılarına sahip olan Arkwright, bir fabrika kurmayı ve çoğu çocuk ve kadın, 600 işçiye bir çatı altında toplamayı başardı. Taşra rahibi ve Oxford mezunu Edmund Cartwright, bir pamuk eğirme fabrikasını ziyaret ettikten sonra dokuma sürecine odaklandı ve bir yıl sonra, 1785'te bilindik bir tezgâhta buhar gücünden yararlanarak kumaş dokuyan bir dokuma makinesi icat etti. İcadı modern dokuma tezgâhının prototipi oldu. Cartwright, bir dokuma fabrikası kurmasına karşın iflas etti. Samuel Crompton'ın icat ettiği eğirme makinesi, adından da anlaşılacağı gibi, iğ makinesi ve dokuma tezgâhı gibi iki icadın birleşmesinden oluşuyordu. Patentini alamayacak kadar yoksul olduğu için icadını satmak zorunda kaldı.

Buhar gücü, başta pamuk olmak üzere tekstil rekabetinde Britanya'lara ayrıcalık kazandırdı ve hemen bütün Hintli ve Çinli üreticilerden daha ucuza ürün satmalarını sağladı. Pamuk pazarı küresel, kumaşları da

41 Charles P. Kindleberger, *A Financial History of Western Europe*, Oxford University Press, New York ve Oxford, 2. baskı, 1993, s. 193.

42 Pacey (1990), s. 116.

son derece ucuz olduğu için, İngilizler dünyanın korumalı piyasalarından çoğunun kilidini kırmayı başardı. Pamuk satışlarındaki patlama, çoğu Yenidünya'da üretilen kumaş boyalarını da değerlendirdi. Brezilya'nın kıızılağacı, Türkiye'den gelen kızköklerle birlikte kırmızı boyanın hammadde-sini sağladı. İnsanların yaratıcılığı sınır tanımıyordu; birisi bir şekilde Mek-sika kaktüsü üzerinde bulunan kırmızı adlı bir böceğin ölmüş dışışinin parlak bir kırmızı boya verebileceğini fark etti. Bu boya pamuklu kumaşlarda kullanılan renk paletinde yerini buldu. Mavinin nefis bir tonu olan çividin kaynağı Hindistan'dı. Renk geliştirmek kimyasal boya çağından önce çok güçlü, parlak renkli elbiseler giymek zenginlik göstergesiydi. Dönemin birkaç kadın mucidinden Eliza Lucas Pinckney'nin Güney Carolina'da çivit yetiştirme denemesi başarıyla sonuçlandı. Artık koloninin iki iklimi de dünya piyasasına sunulacak ürünler yetiştiriyordu; sulak alanlarda pirinç, daha kuru olan yükseklerde çivit tarımı yapıldı. Bu parlak renkler, bir lüks maddeyi daha tezgâhtar kızlar ve yavukluları için erişilir kıldı. Her ne kadar başta kaşların çatılmasına neden olmuşsa da, sokaktaki insan bir zamanlar kralların rengi olan pembeyi artık giyebiliyordu.

Buhar, tekstil üretimini 19. yüzyılın en önemli sanayisi haline getirdi. Pamuk şekerden daha fazla bölgede yetiştiriliyor olsa da ekim alanları hâlâ sınırlıydı. Amerikalıların kısa elyafı pamuk tarımına başlamaları için, Eli Whitney'nin 1793'te çırcır makinesini icat etmesi gerekti. Bu gelişmeden sonra talep çığınca artarak 50 yılda 20 kat büyüdü. Yerleşimciler ve köleleri Georgia, Alabama ve Mississippi'nin bakir topraklarına göçtükçe, Manchester'daki dokuma fabrikaları nihayet düzenli bir pamuk arzına kavuştu. Kuzey Bağımsızlık Savaşı sırasında uyguladığı ablukayla İngiltere'ye pamuk gönderilmesini engelleyince, Büyük Britanya da, hükümetin pamuk ekimini desteklediği Mısır'a yöneldi. Daha sonra, suyu uzun mesafelere pompalayacak ucuz enerji elde edilebilmesi Çin'de, Arizona ve Kaliforniya'da pamuk tarımını kazançlı hale getirdi. Ne var ki, bu öyküye geçmek, 18. yüzyıl kapitalizm tarihinde önemli bir bölümü atlamak anlamına gelir.

Fabrikaların Ortaya Çıkışı

İşçiler uzun süre bira fabrikalarında, tersanelerde, yüksek fırınlarda, madenlerde ve kâğıt fabrikalarında toplu olarak çalışmıştır. Tekstil ve seramik üretiminin de sanayileşmesiyle birlikte, fabrika yeni ekonomik çağın

sembolü haline gelmişti; yine de fabrika işçileri modern toplumlardaki işgücü çeşitliliği içinde küçük bir oranı temsil ediyordu. Ozan William Blake fabrikalara çarpıcı bir ad takmıştı: “Karanlık İblis Tesisleri”. İngiliz taşrası su gücünden yararlanan fabrikalarla dolmuş; buhar gücüyle çalışanlar ise Midlands bölgesinde, İngiltere’nin kömür yatakları çevresinde yoğunlaşmıştı. Karanlık, pis ve tehlikeli mekânlar olan fabrikalar çalışanlar açısından madenlerden biraz daha iyi görünüyordu. Madenlerde kadın ve çocuklar erkeklerle yan yana çalışıyor; kötü havalandırılmış tünellerden geçerek, sepetlere doldurdukları kömürü taşıyorlardı. Su veya buhar gücüyle çalışan fabrikalar, evde bir arada çalışan aile üyelerinin bağımsızlığına son vermişti. Başlangıçta akrabalar aynı fabrikalarda çalışıyor olsa da, artık fabrika sahipleri ya da denetçileri çalışma düzenlerini belirleyerek işçilerinin randımanlarını denetliyordu. Mevcut makinelerin karmaşıklığı ve tüketicilerin standart ürün ısrarı, denetimin önemini giderek artırdı.⁴³ İşverenler işçilerini tek bir yerde toplayarak, 19. yüzyılda kural haline gelen 12 saatlik iş gününü uygulama imkânı buldular.

Wedgwood’un başarısı, Staffordshire’da iş alanları açmıştı. Doğduğu kasaba onun yaşamı boyunca beş kat büyüdü, ancak zaman tasarrufu sağlayan icatlar kadın ve erkeklerin işlerinden atılmasına neden oldu. Bütün yenilikler işçilerin yaşamını kökten değiştirdi. Konuya uzun vadeli bakan iktisatçılar, üretimin ucuzlamasının başka ürünlere talep yaratarak yeni iş alanları doğuracağını kanıtlayabilir. İstirap kısa vadede ortaya çıktı ve çoğu İngiliz işçisi, bu ıstıraba öfkeyle tepki gösterdi. Aileleri kuşaklardan beri koyun kırkımış Yorkshire işçileri, 19. yüzyılın ikinci onyıllık döneminde yaşam biçimlerini alt üst eden kırkım makinelerini parçalarken, kendilerine daha önceki bir direnişçinin, Ned Lud’ın adını yakıştırmışlardı. Bu Ludistler eski çalışma kurallarını ihlal eden makinelere savaş ilan ederek, işyerinde rahatlık ve neşeyi yasakladılar.

Aslında İngiltere’nin batısındaki yünlü kumaş üreticileri, kumaşçıların iğ makinesi kullanmalarını engellemek için ciddi bir mücadeleye çok önceden girişmişti. Bu tehlikeli makine, yirmi kişinin çıkardığı işi yapıyordu. Yünlü ticaretindeki uzun denetim geleneğinden güç alan bu zanaatkârlar,

43 A.E. Musson, “Industrial Motive Power in the United Kingdom, 1800-70”, *Economic History Review*, sayı 29, 1976, s. 415-17; Mokyr (2002), s. 131-140.

kuşaklardan beri kitaplarda yer alan yasaların uygulanması için parlamentoya çağrı yaptı. On yıl süren bir dilekçe verme, lobicilik ve broşür yayıncılığından sonra, bir parlamento araştırması kararı çıkartmayı başardılar. Bu işçiler eski ve istikrarlı bir yaşam biçimini korumanın çabasındaydı; işverenlerin amacıysa, işçilik giderlerini düşürerek kârlarını artırmaktı. Çalışanlar bir zamanlar uygulanan ve yenilikleri engelleyen kurallara gönderme yaparken, üreticiler bu kuralların eski olduğunu ve kendi kendini baltaladığını iddia ediyordu. Yaşananlar gelenek ve reform, süreklilik ve değişim arasındaki çok daha eski tartışmada yeni bir aşamaydı.

1809 yılında, parlamento kumaş ticaretini düzenleyen eski statüleri iptal etti. Ludist militanlar iki yıl sonra, İngiltere'nin geniş bir alanında binlerce işçiyi harekete geçirdi. Kumaş üreticileri örgü makinelerini parçalarken, tarım işçileri bir başka yeniliğe, çelik bir top aracılığıyla kanal açmakta kullanılan köstebek pulluğuna saldırdı. Adından da anlaşıldığı gibi, bu alet yüzeyin hemen altından ilerlerken toprağı hafifçe kaldıran köstebeği andırıyordu. Hükümetin taşra ayaklanmasını bastırmak için görevlendirdiği 12 bin kişilik silahlı güç, Wellington Dükü'nün Napoléon'la savaşmak üzere İspanya'ya götürdüğü birlikten çok daha kalabalıktı. Parlamento da makine kırmayı, şimdiden yüzlerce kalemi içeren ağır cezalı suçlar listesine aldı. Sanayi Devrimi'ni kapsayan yüzyıl boyunca, Büyük Britanya'daki işyeri değişimlerinin hızı ve kapsamına karşı doğrudan yapılmış 400'ü aşkın girişim sayılmıştı. Mala verilen hasar Britanya hükümeti üzerinde güçlü etkileri olan toprak sahiplerinin, üreticilerin, finansörlerin ve tüccarların sert tepkisini doğurdu. 1846-1848 İrlanda kıtlığı, bu tepkinin ve onun temel aldığı değerlerin en belirgin görüldüğü örnekti. Yüz binlerce kadın, erkek ve çocuk açlıktan ölürken, uzaktaki [absentee] sahiplere ait topraklarda yetişen ürünlerle kendilerini beslemele-ri yasalarca yasaklanmış İrlandalıları zengin İngiltere'ye yiyecek maddesi göndermeyi sürdürdü.⁴⁴

Yenilik ve değişime direnç kendini 19. yüzyılda da zaman zaman gösterdi, makine parçalamaktan ayaklanma tehditlerine kadar gitti. 1830'lu yılların Kaptan Swing gösterileri, harman makinelerinin yayılmasını yavaşlattı. Dizgiciler, bıçkıcılar, ayakkabı ve çizme yapımcılarının makine-

44 Walter G. Moss, *Arı Age of Progress? Clashing Twentieth Century Global Forces*, Anthem Press, New York ve Londra, 2008, s. 74-75.

leşmeyle mücadeleleri, 19. yüzyılın sonuna kadar sürdü. Tarım işçileri İrlandalıların çalıştırılması ve Yoksullara Yardım Yasası'nın uygulanması gibi, teknik yenilikler dışındaki konularda da seslerini yükseltti.⁴⁵ İşçi tepkisinin atavistik doğası, genellikle çalışma saatleri, ücretler ve çalışma koşulları hakkındaki yakınmalarının göz önüne alınmamasına bağlandı.

Teknoloji çoğu zaman angaryadan kurtulmak olarak takdim edildi; görevleri eşgüdümlü yürütme gerekliliği, sürekli gürültü ve hiç geçmeyen kaza korkusu el işçiliğini daha da tatsız kıldı. Baskı altında çalışma, sadece makinenin hızı yüzünden değil, makine sahiplerinin her saniye yatırımlarının meyvesini almak istemeleri nedeniyle, standart haline geldi. Madenler derine indikçe, patlama tehlikesi arttı ve mekanize çalışma ciğerleri kirletici maddelerle doldurdu.⁴⁶ Üretim sürecinde temsil edilmeyen işçiler, seslerini demir çelik gürültüsü içinden duyurmak için önlerine çıkan fırsatlardan yararlandılar. Makineleri yanlış hızda çalıştırdılar. İş hayatlarını alt üst eden aletlerin bakımını savsakladılar. Makineler gerekli işçi sayısını azalttıkça, işsiz ya da yeterince işi olmayanların sayısı yükseldi. İşçi örgütleri, makineleşmeye alternatifler bulmak için başlattıkları birçok girişimden sonra, makinelere önem vermeye razı oldu. Kadın, erkek ve çocukların atalarından çok daha meşakkatli koşullarda çalışmak zorunda kaldıklarına hiç kuşku yok.

Tarih penceresinden bakıldığında, işçilerin bu saldırgan girişimleri daha çok bir artçı kuvvet eylemi olarak görülse de, hepimizin hayatlarımızı yaşamak zorunda olduğumuz yakın gelecek açısından protestocular çoğu kez ödünler elde geçirdi. Geleneklerden yana oldukları için halkın desteğini kazandılar. Parlamento, sulh yargıçlarının ücretleri düzenleme yetkisini geri aldı, işçiler adına çift taraflı bir yasal koruma oluşturdu. Atakerkillik çağının yerini bıraktığı gelişme dönemi, Britanya'nın üst sınıflarının zihninde önemli bir yer edindi. İşçilerin görüşlerini basındakilerin çok azı halka aktardı; yine de Adam Smith, *Ulusların Zenginliği* kitabında zekice bir yorumda bulunarak, üreticilerin asla akşam yemeği için toplanmadıklarını, sadece ücretleri belirlemek için bir araya geldiklerini iddia

45 Adrian J. Randall, "The Philosophy of Luddism: The Case of the West of England Woollen Workers, c. 1790-1809", *Technology and Culture*, sayı 27, 1986, s. 1-8; Mokyr (2002), s. 267; Jeff Horn, *The Path Not Taken: French Industrialization in the Age of Revolution, 1750-1830*, MIT Press, Cambridge, Mass., 2006, s. 96-101.

46 Raphael Samuel, "Workshop of the World: Steam Power and Hand Technology in Mid-Victorian Britain", *History Workshop*, sayı 3, 1977.

etti. İşverenler gayriresmi anlaşmalar yapmakta güçlkle karşılaşmazken, ödü için bastıran işçiler, komplo karşıtı yasalara karşı gelmiş muamelesi gördüler. Toplu pazarlıkların kapitalist sistemin parçası olması, işçilerin sanayileşmenin getirilerinden hem işyerinde hem de evde yararlanması için yeni bir yüzyl beklemek gerekecekti.

Teknolojik Değişimin Düşünsel Etkisi

İnsanlar İngiltere'nin sanayi yaşamına dair kariyerinde, yeğledikleri İngiliz meziyetlerini –yüksek ücretler ve düşük yakıt fiyatı, güvenli toprak sahipliği, tarımsal gelişmeler, düşük vergiler, kentlerin yükselişi ve bilimsel kültürü– bulur, ancak bütün bu öğelerin karşılıklı olarak nasıl pekiştirilmiş olduğu neden fark edilmez? Bu icatlar dizisinin ne denli benzersiz olduğu dikkate alınsa, üretim süreçlerindeki bu devrimi geliştirmek için, geribildirim mekanizmalarına sahip genler gibi, etkileşim içinde birçok etkenin varlığına gerek olduğu anlaşıldı. Mali teşviklerin insanları emek tasarruflu makinelerle çalışmaya itmesi üzerinde duranlar, ekonomik girişime uygun koşullar yaratma özelliğini İngiltere'nin başlıca üstünlüklerinden biri saydılar. Bunlardan çoğunun izi, 17. yüzyılın siyasal kargaşasından kaçışa kadar sürülebildi.

Her kuşağın “en iyi ve en parlak” üyelerinin hayatlarını kazanmak için seçtikleri yol, büyük ölçüde çocuklukta edindikleri değerlere bağlıdır. James Watt İngiltere’de 100 yıl daha önce doğmuş olsa, kendini Anglikan Kilisesi’nin reformuna adayacağı iddia edilebilir. Oysa böylesi bir mesleğin, Westminster Manastırı’nda bugünkü gibi bir heykelle taçlanacağı kuşkuludur.⁴⁷ 18. yüzyılın yetenekli gençleri hatırı sayılır becerilerini sanayiye yönelik icatlara akıttılar, bazen de ün ve para sahibi oldular. Kuşaklar boyunca bu tür kişilerden çok sayıda bulunmuş olması, sanayi gelişimine süreklilik kazandırdı. Bu gençler aynı zamanda birbirleriyle işbirliği içinde rekabet ettiler, patentlerini almak için uğraştılar, yine de yaptıkları işten önsözlerini paylaşacak kadar heyecan duydular. Dahası, yaratıcılık Watt’lar ve Maudsley’ler gibi birçok aile için alışkanlık gibiydi.

47 Mokyr (2002), s. 87; Christine MacLeod, “James Watt, Heroic Invention and the Idea of the Industrial Revolution”, *Technological Revolutions in Europe: Historical Perspectives* içinde, ed. Maxine Berg ve Kristine Bruland, Edward Elgar, Cheltenham, BK ve Northampton, MA, 1998, s. 96-98.

Yenilikçiliğin kapitalizmin ardındaki gizli –belki belirsiz– kaynak olduğu ilk kez 18. yüzyılda belirginleşti. “Belirsiz” sözcüğünü kullanmamın nedeni, zorla icat yaptırmanın imkânsız olmasıdır. Desteklenebildiği kesindir, bazı kültürlerin yaratıcılığı bazılarının daha fazla teşvik ettikleri doğrudur; yine de yenilikçi düşünceler belirli bir insanın beyninin gizli kıvrımlarında doğar. Şaşırtıcı olan, kendi kendini yetiştirmiş mucitlerin sayısıydı. Bu mucitler, kullanılmasını sadece atölye deneyimleriyle öğrendikleri palangalardan, dişlilerden, şaftlardan, takozlardan, volanlardan ve manivelalardan mevcut makineleri geliştirmek için yararlananlar değil, mekanik konusundaki bilimsel çalışmaları okuyarak kendilerini yetiştiren Richard Roberts ya da John Mercer gibi gerçek dahilerdi. Roberts’ın 1825’te geliştirdiği otomatik iplik makinesi, 20. yüzyıla kadar sürecek bir yenilik oldu. Mercer, kumaşlara önemli gerilme direnci sağlayan, merserizasyon işlemi de dahil, pamuklu basma yöntemlerine öncülük etti.⁴⁸

Fransa ve İngiltere’de Aydınlanma

Fransa ve İngiltere arasında, 18. yüzyıldaki Avrupa toplumunun dönüşümü açısından son derecede etkili olmaya başlayan düşüncelerin rolü bağlanunda, büyüleyici bir ilişki vardı. İngilizler yüzyıla sansürü terk etmiş, iktidarı kral, soylular ve halk (Avam Kamarası aslında sokaktaki insanı temsil etmezdi. Üyelerinin servetlerinin toplamı soyluların varlığını geçse de, bu kişiler halkın çıkarını gözetirdi) arasında paylaştıran dengeli bir anayasayla siyasal mutlakıyeti dizginleyen yeni bir çeşit toplumla girmişti. Fransa’day-sa, gizemli yasalar müstakbel girişimcilerin önünü kesmişti. İşçiler ve köylüler ekonomik gelişmeyi imkânsızlaştıracak ayrıcalıklara sahipti. İster bir bölge, ister bir soylu sınıfı, isterse de kalıtım yoluyla edinilmiş bir tekel, ya da bir kurum olsun, toplumun geniş kesimleri, değişim denen o korkunç tehlikeye direnecek güce sahipti.

Can çekişen bir Fransız monarşisi denetimsiz iktidarını, kralın boş hazine yüzünden eski États Généraux’u* toplamak zorunda kaldığı 1787 yılına kadar sürdürdü. Neredeyse 200 yıldır toplanmamış États Généraux hızla Ulusal Meclis adını aldı ve bu ölümcül adım ülkeyi ayaklanmaya sü-

48 Mokyr (2002), s. 48, 65, 72.

* Toplumsal sınıfların temsilcilerinden oluşan ve kralın çağrısıyla toplanan Genel Meclis (ed.n.)

rükledi. Fransa denen devi hareketsiz kılan prangaları, bürokratik işlemleri, imtiyazları ve talimatnameleri –geçmişten kalan tüm bu Liliputlar’ı– yarıp geçmek ancak devrimle mümkün oldu. Ülke 19. yüzyıl boyunca arayı kapatmaya çalıştı. I. Dünya Savaşı patladığında, kişi başına düşen refah Büyük Britanya’ninkine eşitti.

Fransız Devrimi’nde görülen radikallik, iki kuşak boyu süren refahtan sonra gemiyi sarsabilecek her şeyden çekinen İngiltere’yi ürküttü ve bu muhafazakârlık toplumun bütün katmanlarını etkiledi. Örneğin 1794’te Fransız Devrimi’ne sıcak baktığını açıklamasından sonra, bilgin Joseph Priestley’nin evi bir guruh tarafından yıkıldı. Priestley Pennsylvania’nın kırsal bir bölgesine kaçmak zorunda kaldı. Bir yüzyılın yarattığı büyük fark! Oysa İngiltere birçok bakımdan Fransız Devrimi’nden sorumluydu. Fransızların İngiltere tarihini okumaları, Newton ve Locke’u inceleme-leri ve 18. yüzyıl İngiltere’sinin sunduğu açık, meraklı, hırslı ve çalışkan toplumu kendi gözleriyle görmeleri, olması gerekenden daha önemli bir düşüncenin, eski rejimin reformdan geçirilebileceği fikrinin doğmasına neden oldu.⁴⁹

Kurulu çevredeki belirgin değişimler, zihinlerde en az filozofların sor-duğu sorular kadar etki bıraktı. Özellikle yoğun bir merak Batı Avrupa ülkelerini, insanlar geleneksel uygulamaları bir kenara ittikçe genişleyen bir yenilikçilik patikasına yöneltti. Avrupalılar insan yaratıcılığının bu geniş caddesinde kendilerini kendi toplumsal evrenlerinin yaratıcıları olarak görüverdi. Dini geleneklere tümüyle aykırı böylesi bir farkındalığın yansı-masını abartmak mümkün değildir. Görünen oydu ki, Dünya, sayılıp incelenecek durağan bir veri değil ama daha çok geliştirilmesi gereken ilerleme halinde bir uğraştı.

1776 yılında iki kitap ve şaşırtıcı bir belge kapitalizm tarihi üzerinde kalıcı bir etki yarattı: Adam Smith’in *Ulusların Zenginliği*, Thomas Paine’in *Common Sense* (Sağduyu) adlı broşürü ve Amerika’nın Bağımsızlık Bildirge-si. Smith’in yazma amaçlarından biri ekonomiyi hükümet müdahalesinden kurtarmaktı. “Doğal özgürlüğün açık ve basit sistemi” adını verdiği olguyu geniş ve inandırıcı ayrıntılarla tanımladı. Ekonomi konusundaki görüşleri-ni erkek ve kadın davranışının önceden kestirilemez, kaprisli ve sorumsuz

49 Jean De Vries, “The Industrious Revolution and the Industrial Revolution”, Economic History Association’ın 53. Yıllık Toplantısında sunulan tebliğ, Haziran 1994.

olduğu yolundaki geleneksel yaklaşımlara kesinlikle zıt bir insan davranışı modeliyle kanıtladı. Cümlelerini okumak açıklayıcı olacaktır: “Her insanın koşullarını iyileştirmek için harcadığı tek tip, sürekli ve kesintisiz çaba kamusal, ulusal ve kişisel refahın kaynaklandığı başlıca ilkedir.” Smith ayrıca şunu savundu: “Tasarruf etme arzusunu tetikleyen ilke, koşullarımızı iyileştirme isteğidir; genellikle sakın ve serinkanlı olmakla birlikte, ana rahminden getirdiğimiz ve mezara girene kadar ayrılmayacağımız bir istek.”⁵⁰

Isaac Newton’ın gezegenlerin, meteorların ve yıldızların baş döndürücü çeşitliliği içinde düzen görmesi gibi, Smith de piyasayı meydana getiren muhtelif ticari işlemlerde bir tutarlılık buldu. Tanımladığı ekonomik evren devletin yasalarına bağlı değildi, tam tersine, yasalarını devlete dayatıyordu. Sanayileşmeyi getirecek icatlar Smith’in bunları yazdığı sırada henüz başlamış olsa da, geleceği tahmin etmesi için elde yeterince gelişme bulunuyordu.

Smith’in kuramlarının bir tamamlayıcısı, istenmeden elde edilen sonuçlar kuralıydı; İskoç filozoflarının bu dikkat çekici kavramları, kendi çıkarlarını gözetten bir grup insanın bilerek yaptıklarının nasıl daha geniş bir topluluğun yararına olabileceğini açıklıyordu. Tabii bu kavramın en ünlü örneği, kâr amacını bir iyilik gücüne dönüştürmek için rekabeti kullanan piyasanın görünmez eliydi. Smith, “yemeğimizi kasabın, biracının ya da fırıncının iyilikseverliğine değil, kendi çıkarlarını gözetmelerine borçluyuz.”⁵¹ diye açıklama yapmıştı. Burada, görüntülerin çoğu kez gerçeği bulanıklaştırdığı yolundaki güçlü izlenime katkıda bulunan bir kavram vardı. Smith, hırslı bir genç fırıncının yerleşik fırınlarla gerçekten rekabet edecek bir işyeri açmak için gerekli parayı bulmasının nispeten kolay olduğu kendi yaşam dönemindeki (1723-1790) gelişmelere cevap vermişti. Sermaye yoğunlaşması daha sonra “görünmez elin” iyileştirici çevikliğinin büyük bir bölümünü ele geçirdi.

Smith ve İskoç meslektaşları insan toplumunu avcı-toplayıcılardan alıp çobanlığa götüren, oradan da yerleşik çiftçiliğe ve sonunda ticari topluma taşıyan varsayımçı bir tarih anlayışı önerdi. Güney ve Kuzey Amerika’da hâlâ avcılık-toplayıcılık aşamasında bulunan yerli topluluklarının keşfi, İs-

50 Adam Smith, *An Enquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, Modern Library Editions, New York, 1937, s. 306, 3, 328.

51 *Age.*, s. 13.

koç varsayımlarının gözlemlenebilir gerçeklere oturtulmasını sağladı. Bu açıdan bakıldığında, tarihi ileriye doğru tarih kitaplarındaki rastlantısal olaylar ve güçlü kişiler değil, yavaş bir aşamalı değişim süreci sürüklemişti. Smith'in ekonomik gerçekler konusunda geliştirdiği özenli sentezin içinde insanların tutarlı, disiplinli ve işbirlikçi piyasa katılımcıları oldukları ve bu özelliklerin güvenilirliği nedeniyle gönüllü faaliyetler dünyasını doğal yasaların yönettiği önermesi bulunur.

İskoçlar insanlık tarihinin zannedildiği gibi değişim döngüleri arasında gidip gelmediğini, geri çevrilemez ve kümülatif gelişim modellerinin olayları yeni bir yöne gönderdiğini ileri sürdü. Zaman beraberinde sadece değişimi değil, gelişimi de getirirdi. Bu bilinç Avrupa'nın hem geçmiş hem de gelecek karşısındaki duruşunu etkiledi. Cennet Bahçeleri Hristiyanlara günahkâr bir hayat yaşadıklarını hatırlatmış, Rönesans Eski Yunan'ı yüceltmişti. Klasik döngüsel değişim yaklaşımı insan hayatını doğum, hızlı gelişim, olgunluk ve ardından önlenemez çürüme ve ölüm biçimini alan gözlemlenebilir döngülerle belirtmişti. Oysa zamanın güvenilir yöntemler, dizisel kalıplar ve geri döndürülemez yörüngeler arasında paylaştırılmasıyla birlikte, insan faaliyetlerinin bütün derelerinin ulu gelişim nehrine aktığı görüldüyse de, bu terim 19. yüzyıla kadar geçerlilik kazanamadı. Yeni gelişim senaryosu bir zamanlar önlenemez yozlaşmanın ıstırap verici öyküsüne ayrılmış düşsel boşluğu ele geçirdi. Korku umuda yer açmak için kenara çekildi.

Thomas Paine umudun en başarılı tanıtıcılarından. 1773'te Pennsylvania'ya göçtükten sonra, Amerikalılar için *Common Sense*'i yazdı. Dizginlenemez bir put yıkıcı; sadece işverenlere ve toprak sahiplerine değil, sokaktaki insana da yarar sağlayacak reformların tutkulu bir savaşçısıydı. İddiasını somutlaştırmak için, İngilizlerin büyük gurur kaynağı olan dengeli anayasa düşüncesine saldırdı. Britanya anayasasının "kurulduğu karanlık ve aşağılık dönemlerden beri soylu" olduğunu yazarken geçmişini karaladı. Eski Ahit'ten istediği gibi alıntılar yaptı, kralların İsrailoğullarına gönderilmesini ceza olarak nitelendirdi. Toplumu (o zamanlar yeni bir sözcük ve kavramdı) devletle karşılaştırdı. Toplum gönüllü birliktelik yoluyla oluşmuştu ve iyilikseverdi, oysa devlet gerekli ama tatsız bir cezacıydı. Paine ticareti insanların istediklerini elde etmesi yolunda savaşın bir alternatifi olarak gördü ve "bireyleri olduğu kadar ülkeleri de birbirine

yararlı kılarak insanoğlunu uzlaştırmak üzere” işleyen “barışçıl bir sistem” olarak tanımlandı.⁵²

Yakıcı broşürler yazmadığı dönemlerde, sonunda inşa edilecek çelik bir köprünün tasarımıyla uğraştı. Radikal siyaset platformuyla ekonomik gelişme tutkusunu birleştirdi. Hedefleri sanayi toplumunun yeni aşırılıkları değil, soylu bir toplumda iz bırakmış adaletsizliklerdi. Yazılarının kapitalizm tarihini etkilemesinin nedeni, sadece Amerikan kolonilerine Britanya İmparatorluğu’ndan kurtulma yolunda yardım etmesinden kaynaklanmadı, geleneğe saldırıyı popüler bir dava haline getirmesine dayandı. Paine gibiler, kalıtım yoluyla statü edinenlere ayrılmış bir ekonomiye değil, yeteneğe açık olduğu için girişimci bir ekonomiye hayrandı. Sermayeye erişmek daha güç olsa da, aynı gerçek bugün de geçerlidir.

Eski düşmanların tehditleri –en azından zihinlerde– giderek uzaklaştı. Yeni sanayiciler aristokrasinin elinde tuttuğundan çok daha fazla güce sahip olurken, Paine İngiliz soylularına saldırmayı sürdürdü. Basit işçiler o dönemlerde özgürlüklerinin önemli bölümünü yitirdi. 19. yüzyılda, yakın zamanda güçlü bir sınıfa dönüşen fabrika sahipleri hiçbir neden göstermeden işe alıp işten çıkarma haklarını kullanarak işçiler üzerinde denetim uyguladılar. Kişisel malı birincil toplumsal varlık olarak yüceltirken, işçilerin gözünde özgürlüğün en az kendileri için olduğu kadar önemli olması gerektiği düşüncesini reddettiler. Patronlarının özel mülkü üzerinde örgütlenmeye çalışan işçileri korumak yeni yasalar gerektirdiği için, mal sahipleri çoğu kez çalışanların girişimlerini özgürlüğe saldırı olarak nitelendirdi. Diğerlerinin gözünde güvenlik, ücretler, çalışma saatleri ve çalışma koşulları konusunda emek ile yönetim arasında uzun süreden beri yaşanan savaşlar, bir zamanlar kapitalistler köklü toprak sahibi sınıfla mücadele ederken sorunsuz görünen ekonomik ve siyasal özgürlük bağlantısının geçerliliğini şüpheli hale getirdi.

18. yüzyıl boyunca, kapitalist uygulamaların birikerek artan etkisi, açıkça bir sitem oluşumu gibi görülebildi. Üretim toplumun hayatta kalmasını sağlamaktan ziyade kâr getirmek üzere düzenlendi. Kendi kaynaklarını kullanan bireyler kamusal otoritenin müdahalesine yer bırakmadı

52 Thomas Paine, *Common Sense*, ed.. Isaac Kramnick, Medallie Art Co., Danbury, Conn., 1976, s. 65-72, 228.

ve bu kaynakları nasıl kullanacaklarına kendileri karar verdi. Kararların toplamı, fiyatların belirlenmesinde büyük önem taşıyan ekonomik bir gerçek haline geldi. Gayriresmî bir iletişim ağında fiyat, oran ya da kira görüntüsü altında dolaşan bilgiler diğer katılımcıların seçimini etkiledi. Yapılması gereken işi mesleğin adetleri değil işverenler belirledi. Kişisel iktidar, piyasanın kişilikten uzak hareketleriyle para kazananların elinde birikti. Kilise ve toprak sahibi sınıfın güçlü hiyerarşileri etkilerini sürdürmekle birlikte, ekonomi dünyasında güç sahibi olanlar karşısında genellikle boyun eğdiler.

Birleşik Devletler'deki izini sürdürüğümüzde, sanayileşmenin bir ayağı'nın kölelik sisteminde olduğunu söyleyebiliriz. Gerçekten de kölelik hem Amerikan hem de Britanya ekonomilerinin öncü dalı olan tekstilin değişiminde stratejik bir rol oynadı. Amerika'nın Kuzey ve Güney'i 19. yüzyılda uygun bir iktisadi ilişki kurdu. Kuzeyli üreticilerin kumaş, tomruk ve alet edevat sağladıkları Güneyli çiftçiler sermayelerini, yüzyılın ilk yarısı boyunca ülkenin en önemli ihracat ürünü olan pamuğa yatırdı. Güney'deki köleliğin kârı olmasa Amerikan ekonomisinin daha yavaş gelişeceği kesindir, ama yavaş bir gelişimin özünde ilerlemeci olmadığı iddia edilemez.

Ücretlilerin özgürlüklerindeki kısıtlamaların görülmesi çoğu zaman güç olsa da, kölelerin zincirleri sadece çok daha görünür oldu. Bu bölümün başında, Karayipler'deki şeker plantasyonlarında çalıştırılan köleleri Sanayi Devrimi'ne yol açan yeniliklerle bağdaştırdım. Aynı kâr amacıyla hareket eden, maddi ve kültürel olan aynı kaynaklardan yararlanan bu iki etken birbirine benzemekle birlikte, 18. yüzyılın sonunda birbirlerinden kesin çizgilerle ayrılmıştı. Sanayi icatları anavatanda, tarihin düşünsel açıdan en verimli dönemlerinden birinde gerçekleşti. Kölelik uzak ve geri kalmış bölgelerde gözden ırak gelişti, ancak tümüyle zihinden uzak kaldığı söylenemez. İki olguyu daha da uzaklaştıran, duyarlılıklar oldu. İngiltere'de, o harika makinelerin parçası olduğu toplumsal ilerlemenin sayısız kanıtları, Atlantik kölelik sistemine imkân veren vicdanı uykusundan uyandırdı.

İnsan haklarını geliştirmek davası nereden geldiği belli değilmiş gibi ortaya çıktı ve 18. yüzyıl reformcularından iki kuşağı harekete geçirdi.⁵³

53 Lynn Hunt, *Inventing Human Rights: A History*, W.W. Norton & Co., New York, 2007, s. 24-32.

Kadınlar ve erkekler ile gitgide açılıp serpilten doğalarıyla ilgili onlarca yeni öneri dikkatlere seslendi. Yiyecek tezgâhlarındaki bolluğu, vitrinlerde sergilenen kumaşların, porselenlerin, kitapların, aletlerin ve öteberinin çeşitliği içinde, her gözün önünde olumlu değişim imkânı –zamanla ihtimali– dans etti. Bir zamanlar geçmişin durmadan kendini tekrarlayacağı kesinden de öte görülürken, artık herkes sırada neyin olduğunu merak ediyordu.

Bu ahlaki mayanın ortasında Batı Avrupalı halkın imgelemine zehirleyen yeni bir insancıl ruh doğdu. Merak yeni taahhütlere yol açtı; bu taahhütlerin esin verdiği örgütler siyasal kampanyalar başlattı. Polemikçi broşürler, köle hatıratları, bu ticarete karışmış olanların tanıklıkları zincire vurulmuş Afrikalı kadın ve erkek görüntülerini sahnenin önüne itti. Bir taraftan özgürlük için savaşıırken, diğer taraftan köleliğe tutunmak arasındaki çelişki hem Amerikan Bağımsızlık Savaşı'nın önderleri hem de Britanyalı rakipleri için rahatsız edecek ölçüde belirgindi. Ne de olsa, Amerikalılar Büyük Britanya'dan kopuşlarını haklı göstermek için evrensel bir “hayat, özgürlük ve mutluluk arayış” hakkı ilkesi ilan etmişlerdi. Bağımsızlık Bildirgesi'nden dört yıl sonra Pennsylvania meclisi köleliği yasakladı. Pennsylvania, Konfederasyon Yasaları uyarınca özerk bir devlet olarak, Kutsal Kitap kadar eski bir kurumun demokratik yollardan seçilmiş bir meclis tarafından barış içinde sonlandırılabilceğini gösteren ilk yönetim oldu.

Kuzeyin bütün diğer eyaletleri Pennsylvania'nın bu adımını izledi. Başlangıçta Pennsylvania ve Maryland arasında kadastro çizgisi olan Mason-Dixon Hattı, 1801'de Birleşik Devletler'de özgür ve köle işçiliğin sembolik sınırı oldu. Kuzey eyaletlerinde giderek sıklaşan yasak kararları, belirli bir tarihten sonra doğmuş kölelerin yirmi beş, yirmi altı, bilemediniz yirmi sekiz yaşına geldiklerinde özgür olacaklarını belirtti. Güneyde bile, kârlı pamuk yetiştiriciliğinin kölelik sistemini kırk yıl daha sürdüreceği 1820'li yıllarda kölelik karşıtı örgütler çoğaldı. Ülkenin uzağındaki ada topraklarına uygulanacak yasalar çıkaran Britanyalıların aksine, Kuzeyliler kendi içlerinde yaşayan kölelere özgürlüklerini verdi. Kuzey eyaletlerinde Güney'e kıyasla çok daha az köle bulunmasına karşın, erkek ve kadın kölelerin Manhattan'daki işgücünün dörtte birini oluşturduğu tahmin edilmekteydi. New York yasası insanlara mal gibi sahip olmayı yasadışı ilan etmekle,

özel mülkiyetin tarihteki en kapsamlı barışçıl ihlalini gerçekleştirmiş oldu. Pennsylvania'nın başlattığını tamamlamak üzere 1868'de federal anayasaya On Dördüncü Madde'yi eklemek için bir İç Savaş gerekti. Fikirlerin alelade bir günde herhangi bir gücü olup olmadığını merak eden varsa, köleliği sonlandırma girişiminden sonra en ufak bir kuşkusu kalmamış olmalı.

Günümüzde dünya çevresinde biçimlenen hayranlık uyandırıcı kapitalizm deneyleri olsa da, başlangıçta ve en az 300 yıl boyunca kapitalizm Batı'dan gelmişti. İvmesi Avrupalıları ve onların davranış biçimlerini dünyanın dört köşesine taşıdı. Kapitalizm kültürel değerlere ve gücünü pekiştirecek toplumsal alışkanlıklara sahip eksiksiz bir sistem haline geldikten sonra, gelişiminin karşısına çıkabilecek her engeli ezdi. Batı Avrupalıların yeniliğe açıklık, saldırganlık, inat, yaratıcılık ve üstünlük duygusu gibi özellikleri, başarının törpüsü altında daha da keskinleşti. İşte bu, dünyanın geri kalanının bildiği, beğendiği ve korktuğu Avrupa'dır. Bu aynı zamanda doğal hakları, demokrasiyi ve insancıl duyarlılığı besleyen kültürdür.

6

ALMANYA VE BİRLEŞİK DEVLETLER'İN YÜKSELİŞİ

19. yüzyılın hemen başlarında, kamuoyu Avrupa kıtasının dört köşesine devrimci düşünceler yayan Napoléon Bonaparte ordularına kilitlenmişti. Oysa aynı yıllarda gerçek hızına kavuşan, tarım ve ticaretle 200 yıllık üstünlüğün meyvelerinden yararlanan Britanya sanayileşmesi daha uzun soluklu bir devrim olmuştu. Bütünleşmiş, modern bir ekonomi kurulmaktaydı. Britanya'nın teknik buluşlarının daha yüksek yaşam standartlarına dönüşmesi yıllar aldı; ancak ülkenin yaşadığı refah oldukça belirgindi. Halkın yaklaşık üçte ikisinin üretim, perakendecilik veya taşımacılıkta iş bulması kentsel nüfusu şişirdi. Finans, ticaret ve modanın parıltılı dünya merkezi durumuna gelen Londra'da büyük küçük dernek toplantıları, gösteriler, tiyatro ve popüler dergilerden hayat bulan bir sivil toplum yaşıyordu.

Amerika kıtasındaki kolonilerinden kopmuş olsa da, Büyük Britanya Karayipler, Kanada, Singapur, Avustralya ve Hindistan'daki sömürgeleri sayesinde bir deniz gücü olarak önderliğini sürdürdü. Dönemin insanları "Britanya İmparatorluğu üzerinde güneş hiç batmaz," dedikleri zaman ülkenin küresel erimini kavramışlardı. Sanayileşme, bitmiş ürün haline ge-

tirilmek üzere ülkeye getirilebilecek hammaddeleri denetlemek için yeni bir itici güç oluşturdu. Kıta kolonilerini Bağımsız Birleşik Devletler'e kap- tıran Britanya'nın Hindistan'a yönelmesi Güney Afrika'daki deniz üssü- nün önemini daha da pekiştirdi.

Ne var ki, kapitalizm tarihinin 19. yüzyıla ilgili bu bölümü Britanya'nın başarılarına odaklanmayacak, Almanya ve Amerika'nın Britanya'yı geç-meyi ve dünya ekonomileri içinde önderlik konumuna erişmeyi nasıl başardıklarını anlatacaktır. Bu pek çok açıdan ters bir öyküdür; gerçek- te serbest ticareti yerleştiren, diğer ülkeleri İngiliz banka ve ürünlerinin çevresinde dönen küresel ticarete yaklaştırmak için büyük çaba harcayan İngiltere'ydı. Almanya ve Amerika, Britanya'nın çekim etkisinden kurtul- mak ve yerli sanayilerini korumak için gümrük duvarları dikti. Böylelikle, Max Weber'in tanımıyla, "kapitalizme gelişim fırsatını veren dışa kapalı ulus devleti"¹ oluşturdular.

Ayak basılmamış topraklara girenler nadiren dümdüz bir şekilde iler- ler. Haritaları veya görsel ipuçları olmadığı için amaçsızca dolaşır, çıkmaz yollara sapar ve kurumuş kuyuların çevresinde oyalanırlar. Daha önce hiç kimsenin gitmediği yere giden yenilikçi, rekabetten fazla korkmaz. Başa- rılı öncüyü izlemeye karar verenlerin yolu çok daha düz olur. Almanya ve Birleşik Devletler örneğinde, tarımlarını ve sanayilerini modernleştirme girişimleri, bir ulus yaratma hamlesinin parçası olmaya başlamıştı. Bu iki ülkenin ileriye doğru harekete geçmeleri, kapitalizmin İngilizlerin bir sap- ması olmaktan çok, dünya tarihinde yeni bir aşama olduğunu ilan etmişti. 19. yüzyılın başlarında insanlar daha büyük değişiklikler yaşamayı, gelece- ğin geçmişini akılsızca tekrarlamamasını beklemeye başladı.

Britanya'nın komşularının (ve rakiplerinin) bu ülkeyi izlemek anlamın- da yaşadıkları baskı kesindi, çünkü siyasal güçlerin en eskisi olan askeri güç, artık sanayinin kapasitesine bağımlıydı. Britanya'nın rakiplerinin ilk adımı bu harika makineleri ele geçirmenin bir yolunu bulmak olunca, geriye sa- nayı casusluğu dışında fazla seçenek kalmadı. Batı Avrupa'nın refah ve savaş merkezinden yeterince uzakta bulunan toplumlar, Britanya'nın kazanım- larını görmezden gelebilirdi. Britanya İmparatorluğu'na kendilerini kap- tırmadıkça, öyle de yaptılar. Daha yakındakilerin böyle bir imkânı olmadı.

1 Manu Goswami, *Producing India: From Colonial Economy to National Space*, University of Chicago Press, Chicago ve Londra, 2004, s. 67.

Britanya'nın olağanüstü ve yeni makineleri bir kez görüldükten sonra, taklit etmeyi düşlemek kolay oldu. Böylesi bir girişim özel yatırımcılar ile Britanya yetkililerinin korkulu rüyası olsa da, İngiltere sınırların uzun süre saklanamayacağı kadar açık bir toplumdur. Alet yapımında ve pamuk eğirmede devrim yaratan buhar makineleri Fransa'dan, Almanya'dan hatta Britanya'nın Amerika'daki eski kolonilerinden casusların akınına uğrar. Bütün bu ülkelerin tek amacı, geleneksel zanaatkar atölyelerinin, o güne kadar görülmemiş verimlilik gücüne sahip üretim tesislerine nasıl dönüştürüldüğünü öğrenmektir. Britanya vasıflı işçilerin göç etmesini yasakladı; ne var ki Fransa 18. yüzyıl süresince bine yakın fabrika çalışanını göçe ikna etmeyi başardı.² Patentli makinelerin yasal olarak ihracı imkânsızken, Almanlar birkaç tanesini gizlice götürdü ya da Belçika'dan satın aldı. Bellekleri güçlü Amerikalılar inceledikleri İngiliz tesislerini daha sonra taklit ettiler. Bazen de ülkenin dışına dikkat çekmeden çıkan işçiler, Britanya üreticiliğinin çehresini ve hızını değiştiren makine tertibatlarının aynısını yeni vatanlarında kurdular.

İplik fabrikası kuran birçok ülke vardı; ancak İngiltere'nin başarısının makineden başka şeyleri de kapsadığı kısa sürede anlaşıldı. Aynı şekilde, İngiliz yönetici ve işçilerinin becerisi ve etkinliği de taklit edilmeliydi. Üstelik bu iki özellik, kopyalanması bazen çok daha güç bir kültür konusuydu. Hiçbir ülke, erken Sanayi Devrimi döneminin başlıca ürünü olan tekstil konusunda İngiltere'nin üretim miktarına yaklaşamadı. Diğer bütün ülkelerdeki ücretler Büyük Britanya'ya kıyasla oldukça düşük olmasına rağmen, ne Almanya ne de Fransa bu gider farkından yararlanmayı başardı. 1811 yılında tüm pamuk makaralarının %40'ı İngiliz fabrikalarında idi. Yüksek ücretli ülkelere Kanada ve Amerika'nın payı %22'yi bulmuş, geriye kalan %38 ise Almanya, Fransa, Rusya, Belçika, İsviçre, İtalya, İspanya, Portekiz, Avusturya, Hindistan, Japonya, Çin ve Meksika arasında dağılmıştı! Bu şaşırtıcı bir orandı, makine tasarımı ve işçi becerisinin bir zaferiydi.³ Aynı dönemlerde, 1780 ile 1830 arasındaki sürede İngiliz nüfusu

2 J.R. Harris, *Industrial Espionage and Technology Transfer: Britain and France in the Eighteenth Century*, Scholar Press, Aldershot, Londra ve Brookfield, VT, 1997, s. 10-12, 355-56.

3 Gregory Clark, "Why Isn't the Whole World Developed? Lessons from the Cotton Mills", *Journal of Economic History*, sayı 47, 1987, s. 141-42, 149. Ayrıca bkz. Joel Mokyr, "Editor's Introduction: The New Economic History and the Industrial Revolution", *The British Industrial Revolution: an Economic Perspective* ed. Joel Mokyr, Oxford University Press, Oxford, 1999, özellikle s. 126-27.

iki kat artarken, ülkenin toplam sanayi üretiminin artışı yaklaşık %300'ü buldu: Britanya'nın bu sürenin büyük bölümünde Fransa'yla savaş halinde olduğu düşünülürse, bu büyüme hızının ne denli çarpıcı olduğu anlaşılır.

1701 yılında kaba bir buhar makinesiyle başlayan yaratıcılık Büyük Britanya'da hiç durmaksızın devam etmişti. 1851'de Kraliçe Victoria tebaasının zekâsını bizzat kutlamaya hazırdı. Sponsorluğunu Prens Albert'in üstlendiği büyük "Sanayi Ürünleri" sergisi, kapılarını çelik bir iskelet üzerine yerleştirilen camdan yapılmış şaşırtıcı bir yapıda açtı. Ziyaretçiler Crystal Palace'ta dünyanın kömür madenlerinden, tersanelerinden, yazıhanelerinden, mutfaklarından, fabrika ve laboratuvarlarından toplanmış 13 bin buluşu inceleme fırsatı yakaladı. Serginin örtülü kahramanları yeni romantik şahsiyetler olarak ortaya sürülen "mucitler", "sanatçılar" ve "yazarlar"dı. Bu şaşırtıcı sanayi meyveleri sergisinin kalıcı etkisi, yeni bir zaman algısından kaynaklanıyordu. Sanki bütün insanlık büyük teknolojik başarıya doğru engellenemez bir yürüyüşe geçmiş gibi görünmeye başladı. 19. yüzyılda ve 20. yüzyıl başında insanların gözleri kendi dönemlerinde geliştirilen harika makinelerle öylesine kamaşmıştı ki, atalarının makine çağını olabildiğince çabuklaştırmak için gayret göstermemiş olmalarını anlayamadılar.

Tarih kitapları, sanayileşmeyi küresel bir insan hedefi olarak tanımlamaya koyulmuştu. Antik Yunan'ın görkemi veya Haçlılar'ın cesareti gibi Avrupalıları büyülemek için kullanılmış geçmiş, gölgelerin arasına süzülürdü. Yazarlar modern çağdan önce doğma talihsizliğini yaşamış olanlara yukarıdan baktı. Her ne kadar –tıpkı bizim 22. yüzyılda yaşanacak gelişmeleri kestiremememiz gibi– sonrasında neler olacağını tahmin edemesele de, insanlar sanayileşmeden bir varış noktası, kadın ve erkeklerin uzun zamandan beri yolunda ilerledikleri büyük bir kent gibi söz ediyorlardı. Tarihle ilgili bu bakış açısı, yazarların "sanayileşme sonrası"na atıfta bulundukları 20. yüzyıl sonlarına kadar sürdü. Moderniteye ulaşıldıktan sonra, insan hayatının yeni arzu ve kaygılarla devam edeceği belli olmuştu.

Kömür madenlerinde beygir gücüyle çekilen arabalardan, dünya kıtalarını bir uçtan diğerine kat eden demiryolu lokomotiflerine geçiş gibi dönüşümlerin üzerinde bir kaçınılmazlık gölgesi salındığı için, kapitalizmin araştırmacı bir tarihi yazılamadı. İnsanlar bu aralıksız gelişime bir ad uydurdu. Daha önceleri "ilerleme" (*progress*) sadece bir yerden diğerine gitme anlamında kullanılıyordu; "tarlalar arasında ilerlemek" gibi. Sözcük

artık yeni anlamlar taşımaya başlamıştı. İlerleme, değerler atfedilmiş geçmiş ve geleceği tersyüz etmiştir. Değişim artık ürktürmüyor, ilerlemeyi kanıtlıyordu.

Crystal Palace sergisinden yirmi yıl sonra Almanya ve Amerika büyük öncüyü geçti ve ısrarlı kapitalizm yürüyüşünde önderliği ele geçirdi. Amerikan buhar gücü hacmi Büyük Britanya'nınkini 1850'de geçti, 1870'de büyük fark attı; Almanya da on yıl geriden Amerika'yı izledi. Çelik üretimi ölçüt alındığında, Amerika Büyük Britanya'yı 1886 yılında geçti, aynı şeyi Almanlar yedi yıl sonra tekrarladı. Diğer ölçütler de aynı yörüngeyi izledi.⁴ Üstelik Amerikalılar ve Almanlar duman ve buhar püskürtmekten başka şeyler de yaptı. Kimyada, elektrikte ve içten yanmalı motorlarda yeni bir icatlar dalgası başlatıldı. 200 yıl boyunca dünyayı şaşırtan öncü ilk kez geride kaldı; üstelik sadece üretim kapasitesinde değil, yaratıcılıkta da. Sanayiye yeni girenler, daha yeni malzeme ve kullanılmamış sermaye ayrıcalıklarına sahip oldu. Sanayicilerin emek gereksinimini karşılamak için tarlaları işçi çıkarmaya hâlâ devam ediyordu. Teknolojik başarılarının zirvesine ulaştığı sırada Büyük Britanya'yı bir kenara bırakmak biraz saçma gelebilir; ama bu tarih anlatısı kapitalizmin çeşitli başarılarının dökümünü yapmayı değil, amansız devrimlerini izlemeyi amaçlıyor.

Almanya ve Birleşik Devletler birbirinden öylesine farklıdır ki, ekonomideki başarıları daha önemli bir noktaya açıklık kazandırır: Sanayileşmenin temel öğeleri ortaya koyulduktan sonra, bu öğeler farklı konum ve kültürlerle uyarlanabilirdi. Böylesine farklı iki ülkenin ekonomilerinde başarılı olması, bu konuda tek bir formüle bel bağlamaya karşı uyarıda bulunur. Yine de öncüyü geçmek bazı özel yetenekler gerektirmişti. Amerika'nın ekonomik üstünlük için aday olması doğaldı. Büyük Britanya'nın sömürgecilik vesayeti altında oldukları dönemlerde, koloni halkı kendi ekonomik girişimlerini geniş Avrupa ticareti içine oturtmayı başarmıştı. Bağımsızlık bu insanları Britanya'nın dayattığı kanallardan kurtarıırken bir yandan da

4 Alfred D. Chandler, Jr., *Scale and Scope: The Dynamics of Industrial Capitalism*, Bellknap Press of Harvard University, Cambridge, Mass., 1990, s. 3; Goswami (2004), s. 41; Eric Hobsbawm, *The Age of Capital, 1848-1875*, New American Library, New York, 1996 (ilk basım 1975), s. 40-41; W.D. Rubinstein, "Cultural Explanations for Britain's Economic Decline: How True", *British Culture and Economic Decline: Debates in Modern History* ed. Bruce Collins ve Keith Robbins, Weidenfeld & Nicolson, Londra, 1990, s. 70-71.

ticari zekâlarını özgürleştirdi. Kalın gelenek ve kalıtsal ayrıcalık katmanlarının altından çıkarılması koşuluyla, ekonomik kalkınma için gerekli varlıklara Almanya da sahipti. Ülkenin gücü hem maddi hem de kültürel: zengin doğal kaynaklar; bilim ve teknolojiyi destekleyen bir eğitim sistemi; yetenekleri ve disiplini alışkanlığından gurur duyan bir işgücü.

Amerika için ekonomik anlamda ilerleme dürtüsü, gelişmekte olan ulusal kimliğinin ayrılmaz bir parçası oldu. Amerikalılar kendilerini yozlaşmış feodal Avrupa'dan ayırt etme aracı olarak, girişimlerine ve verimliliklerine büyük önem verdiler. Güçlü aristokratik geleneklerden arınmış cesaret özelliklerini överken, sıklıkla geçmişin dış ülkeler üzerindeki tahakkümünü abarttılar. 1790 yılında yapılan ilk nüfus sayımında elde edilen sonuç, dünyanın en verimli toprağının kıyısında, büyük çoğunluğu çalışmaya alışkın gençlerden oluşan yaklaşık 4 milyon kadın ve erkeğin yaşadığıydı. Ulusal mülklerine giden bu yolun üzerinde bol miktarda kömür, demir, altın ve petrol bulacaklardı. İlk nüfus sayımında 750 bini aşkın köle de sayıldı. Bölgenin hemen her yerinde yetiştirilebilen kısa elyafı pamuğu kârlı kılan çırcır makinesinin icadı köle değerini artmıştı. Bağımsızlık Savaşı ilkelerinin Güney'de köleliği azaltacağına yönelik umutlar sönmüştü.

Birleşik Devletler 1789 yılında 13 yarı-bağımsız devletten tek bir ulus yaratmak amacıyla hazırlanan bir anayasayı kabul etti. Aynı yıl Almanya ülkeden çok bir isimdi ve coğrafi anlamda Avusturya da dahil, 300'ü aşkın farklı krallığı, prensliği ve belediyeyi ifade ediyordu. Ulusalcılık Amerika'da ekonomik gelişimi pekiştirirken, birçok farklı Alman ekonomisini modernleştirme amacı, bir ulus yaratmanın aracını sağladı. Amerikalılar anavatan karşısında ikinci derece bir rol oynamaya alışmış sömürge olmanın acısını çekti. Almanya ise komşularından çoğunun –İngiltere, Fransa, Belçika, Hollanda, Rusya, İspanya ve Portekiz– güçlü ulusal kimliklerini elde etmelerinden çok sonra bile parçalanmış olmanın yükünü taşıdı. 19. yüzyıl, ulusalcılığın yankılandığı bir çağdı. Birbirlerinden ne denli farklı olurlarsa olsunlar, hem Amerika hem de Almanya ulus inşasına girişti. Bu çaba ekonomik girişime ahlaki, romantik ve estetik bir çekicilik kazandırdı.

Alman ulusalcılığı Fransız Devrimi'ne ve onu izleyen Napoléon dönemine çok şey borçluydu. Napoléon, devrim ordusundan korkutucu bir askeri güç yarattı. Fethettiği her yerin kurumlarını yeniden düzenlerken, 19. yüzyılın ilk onyılında Avrupa'yı kat eden ordularının yanında mo-

dernleştirme dürtüsünü de beraberinde götürdü. Orta Avrupa'nın Almanca konuşan devletlerini 800 yılından beri gevşek bir konfederasyon içinde bir arada tutan Kutsal Roma Germen İmparatorluğu'na son verdi ve yerine Avusturya'yı da kapsayan 39 devletli bir konfederasyon kurdu. Napoléon'un mirası ve Avusturya Hollanda'sında yenilgiyle tanıştığı o küçük köyün adı uzun süre unutulmadı.

Waterloo'dan sonra Avrupalı güçlerden bir koalisyon Viyana'da toplandı ve Avrupa Uyum (Concert of Europe) adı altında özel bir birim kuruldu. Fransız Devrimi'nin taşkınlıkları o denli ürkütücüydü ki, Napoléon'u yenmek amacı eski düşmanları bile bir araya getirdi. Kongre'ye katılan bitkin ülkeler bir çeşit güç dengesi oluşturabilmek amacıyla toprakları yeniden dağıtırken temel olarak diplomasiden yararlandılar. Yüz yıl süren düşmanlıklar, barışın bazı fedakârlıklara değeceğini kanıtlamıştı. Britanyalılar diğerlerine köle ticaretini mahkûm ettirmeyi başardıysa da, toplantının asıl amacı Avrupa kıtasını sakinleştirmekti. Geçmişe dönülemeyeceğine göre, muhafazakârların görevi, oluşturdukları statükoyu sürdürmektir. Bu gibiler Fransız Devrimi'nin suçunu Aydınlanma'nın radikal fikirlerine yükledi. Onlar için "Özgürlük, Kardeşlik ve Eşitlik" sloganı dine, aileye ve işbaşındaki yetkililere saldırıyı ifade ediyordu. Alınacak ders açıktı: İnsanların demir bir eldivene ihtiyacı vardı, o eldivenin içindeki elin seçkin bir soydan gelmesi de en iyi çözümdü. Devrim sonrasının muhafazakârları bir düşünce dizisinin yerine bir başkasını koymak istemedi; amaçları siyaseti tüm düşüncelerden arındırmaktı. En iyisi, göreneklere ve geleneksel itaat kurallarına güvenmek olacaktı.

Öğrenme eğrisinin diğer tarafında, Avrupalı liberaller Fransız Devrimi inancından sadece kendi reform düşüncelerine uyan yenilikleri seçti. Napoléon'un kendini beğenmişliğinden nefret ederken, hukuku rasyonelleştirmesini alkışladılar. Doğal hakları savunup, bunlara serbest ticarete ve ekonomik gelişmeye olan bağlılıklarını eklediler. Napoléon'un yenilgisinden sonra gücünü yeniden artıran aristokrasinin etkisini dengelemek için, daha geniş kitlelere oy hakkı verilmesini istediler. Statükonun inançlı savunucuları ile aydınlanmış temsilciler arasındaki çekişmenin ikinci raundu Almanya'da yapıldı. Tek fark, artık iki düşünce dizisinin karşı karşıya gelmemesi, Viyana Kongresi'ni düzenleyen aristokratlar ile liberaller ara-

sında bilek güreşine başvurulmasıydı.⁵ Almanya, özellikle de demir yatağı zengini Ruhr Vadisi'nde iki kent kazanan Prusya Krallığı, bu yaygın Avrupa travmasının iki galibi olarak belirdi. Oysa İtalya gibi "Almanya" da hâlâ bir dukalıklar, prenslikler ve bağımsız kentler topluluğuydu.

Ekonomik Gelişme ve Alman Ulusu

Bağımsız Alman devletlerinin, ulusal bir şemsiye altında toplanmış bir grup olmak yerine yamalı bir bohça görüntüsü vermenin ekonomik zararını gördükleri apaçıktı. 350 Alman prensliği bir örnek ölçü biriminden, satış vergisinden, yol ücretinden ve ticari uygulamadan yoksun olduğu gibi, aynı para birimlerini, bankacılık kurumlarını ve ücretsiz taşımacılığı da kullanmıyordu. Özerk kentler ticareti desteklemek yerine kilisenin, bir üniversitenin ya da bir prens sarayının yönetim merkezi görevini yapıyordu. Başta Prusya olmak üzere, ordular kamu fonlarının büyük bölümüne emanet edildi ve hemen her yerde yönetim giderleri şişirildi. Britanya tarımındaki gelişmeler 18. ve 19. yüzyıllar boyunca halkın yaşam standardını düzenli olarak yükseltirken, Almanya'nın büyük bir bölümünde tarım yoksullaşmış serfler tarafından yapıldı.⁶

Fransızlar köylülerinin sırtına bindirilmiş eski feodal yükleri, görkemli bir gecede çıkardıkları bir yasayla iptal ettiler. Almanya'da serf sistemini sona erdirmek daha uzun sürdü – Prusya'da 1807'de, Saksonya'da ise ancak 1832'de son buldu. Prusya'da işçilerin %65'i hâlâ toprakla uğraştığından, toprak mülkiyetinin yeniden yapılandırılması bütün toplumun dönüştürülmesiyle eşanlamlıydı. Sadece %40'ın toprağa bağlı olduğu İngiltere ve Hollanda'nın tarımsal kazanımlarına gıptayla bakan Prusyalı toprak sahipleri, özgür emeğin tarım üretimini artırabileceğini düşünmeye başladılar. Hükümet bütün serfleri özgürleştiren yasalar çıkartırken, bir yandan da toprak sahiplerinin ceza ve kiralardan elde ettikleri ve yasayla yoksun kaldıkları geliri telafi etti. Yapılan reformla, verimli tarım yapacak kadar top-

5 Harold James, *A German Identity, 1770-1990*, Weidenfeld & Nicolson, Londra, 1989, s. 66.

6 C. Knick Harley, "Reassessing the Industrial Revolution", *The British Industrial Revolution: An Economic Perspective* içinde, Joel Mokyr, Oxford University Press, Oxford, 2. baskı, 1999, s. 204-205. Sayı 1820 yılı içindir. Michael G. Mulhall, *The Dictionary of Statistics*, Augustus Duncan Webb, Londra, 1899, s. 420. Mulhall Büyük Britanya için bu oranı %35,6 olarak belirtir.

rağ olmıyan serflerin tarlaları da büyük toprak sahiplerine verildi. Hükümeti denetleyen büyük toprak sahiplerinin yeni özğürleştirilmiş serflerin yüz binlerce dönüm toprağını aldıklarını, serflerin tarım işçisi olarak çalışmak zorunda kaldıklarını okumak günümüz okurunu şaşırtmayacaktır.⁷

Serflikten özgür işçiliğe geöiş tamamlandığında, Güneybatı Almanya küçük çiftlikler geleneğini sürdürmeye devam etti. Prusya'da bile çiftlik sayısı iki katına çıktı; 1816'da 1 milyonun altındayken, 1858'de 2 milyonu aştı. Yeterli toprağa sahip eski serfler kendileri için çalışırken, büyük Prusya mülkleri artık topraksız işçilerce işleniyordu. Hasat miktarının dikkat çekecek kadar artması yüzyılın sonunu bulacaktı.

Alman şehir merkezleri taşradan çok daha ileri değildi. Loncalar rekabeti önlemiş ve yüzyılın ortalarına kadar yeni gelişmeleri püskürtecek gücü korumuştı. Aşılmaz engeller insanları, ürünleri ve düşünceleri bu farklı hukuk sistemleri arasında hareket etmekten alıkoyuyordu. Birleşik bir Almanya düşlerini ayakta tutan, sadece ortak dil ve bir zamanlar Kutsal Roma Germen İmparatorluğu'nda birlikte yaşamış olmanın anısıydı; ama askeri gücüyle birleşmenin öncüsü olması beklenen Prusya'nın liderleri için bu kadarı bile yeterliydi. Prusya'nın elinde ekonomik kalkınmaya temel olacak kömür, demir, yatırımcı ve siyasal irade vardı. Junker' aristokratlar, ticarete hâkim olan orta sınıftan nefret ediyordu; ancak Prusya'nın önderleri ulus olma yolunun ticaretin gelişmesinden geçtiğinin farkındaydı. Orduyu ve saygın askeri geleneklerini devam ettirmek için refaha gerek vardı.

Büyük Alman ulusu kurma imkânını elinde tutan, kendinden sonra gelen üç büyük devlet olan Bavyera, Hannover ve Westfalia'nın toplamından da büyük topraklara sahip Prusya krallığıydı. Prusya ekonomik ve siyasal teşvikleri bir arada kullandı ve 1817'de başlattığı ticaret birliği Zollverein'a giderek, daha çok Alman devletinin üye olmasını sağladı. Bazı girişimciler

7 R. Allen, "Economic Structure and Agricultural Productivity in Europe, 1300-1800", *European Review of Economic History*, sayı 4, 2000, s. 20; Angus Maddison, *Dynamic Forces in Capitalistic Development: A Long Run Comparative View*, Oxford University Press, Oxford, 1991, s. 32; Alan S. Milward ve S.B. Saul, *The Economic Development of Continental Europe, 1780-1870*, Allen and Unwin, Londra, 1973, s. 368; Thomas Weiss, "The American Economic Miracle of the 19th Century", *American Historical Association*, 1994, s. 18.

* Prusya'da ve Almanya'nın doğusunda yaşayan, siyasal güce sahip toprak sahibi sınıf (ed.n.)

geniş bir iç pazardan ve yabancı rekabete karşı koruma önlemlerinden yararlanırken, yerel gümrük vergilerini hafifleten bazı bölgeler rekabetten yakınıyordu. Buna rağmen, Zollverein Prusya'nın güneydeki başlıca devletlerin katılımını sağlamak için mali fedakârlıktan çekinmemesinin de verdiği destekle yıldan yıla genişledi. Ekonomik gelişmeler çeşitli Alman devletçiklerini tek bir ulus bayrağı altında toplama umutlarını canlı tuttu.

Yeni bir kavram Alman birliğinin ilerlemesine önyak oldu. Bir zamanlar ekonomiler güçlü ya da güçsüz olarak görülürken, İngiltere'nin eski üretkenlik oranlarını çok aşan hızlı bir gelişme göstermesiyle birlikte artık ileri ve geri ekonomilerden bahsedilmeye başlanmıştı.⁸ Bu değişim, ekonomik faaliyetlere yaklaşımda sarsıcı bir yeniliği ifade ediyordu. Önceki ekonomiler sadece halkı doyurmak, yararlı mallar üretmek ve bunların değişimine imkân sağlamak gibi eski ve tekrarlanan görevler üstlenmişti. Ama artık ekonomilerden gelişmesi ya da geri kalmışlığın yükünü taşıması bekleniyordu. "Geri" tanımının "geleneksel" sözcüğünün anlamından farklı bir tınısı vardı. Geri kalma düşüncesi Avusturya, Prusya, Rusya, Fransa ve İngiltere arasındaki rekabeti alevlendirdi. Tarihe ilerlemeci bir hareket olarak yaklaşan bu çizgisel bakış bizler için o denli tanıdık ki, başlangıçta etkisini göz ardı etmemiz çok kolay olur. Daha önceleri, askeri güç özellikle bunca savaşa sahne olmuş Almanya'da, her şeyden önce girdi. Askeri bir düzeni sürdürmenin yüksek gideri, uluslararası düzendeki konumun korunması açısından devletin ekonomik gelişimini çok daha önemli kıldı. Büyük Britanya'nın sanayideki yükselişini sürdürmesiyle birlikte, refah yaratma ve güç uygulama daha çok iç içe geçti.

Almanya'nın geniş iç pazarı gelişme için gerekli uyarıcıyı sağlamıştı. Ren, Oder, Weser ve Elbe gibi büyük nehirler, tamamlayıcı kanallarıyla birlikte ticari dolaşımın büyük bölümüne hizmet ediyordu. 1820'li yıllarda ortaya çıkan buharlı gemiler yeni kanallar izlerken, 19. yüzyıl Almanya'sı için en dönüştürücü icat demiryolu oldu. Kömür ocaklarında uzun süreden beri kullanılan ve raylar üzerinden atların çektiği vagonlar değil, yükleri yokuşlardan çıkarıp indiren, büyük ovalardan aşırان ve doğrudan büyük liman kentlerinin rıhtımlarına ulaştıran, lokomotiflerin çektiği trenler. Bunun için gereken tek şey, tercihen standart boyutta ray döşemektir. Tıpkı 300 yıl öncesinin Latin donanımlı tekneleri gibi, 1830'lu yıllarda İngiliz-

8 Milward ve Saul (1973), s. 388-96.

ler tarafından iyice geliştirilen demiryolu da mekânlar, kişiler ve ürünler arasındaki mesafeleri zaman ölçeğinde kısalttı. Amerika Birleşik Devletleri ve Almanya'da kanallar demiryolu taşımacılığı için önemli bir tamamlayıcı rol oynadı.

Alman kentleri Avrupa'nın merkezinde, modernleşen Batı Fransa, Belçika ve Hollanda ile geri kalmış Doğu Rusya, Polonya ve hâlâ Osmanlı İmparatorluğu toprağı olan Balkan ülkeleri arasındaki bölgeye yayıldı. Avrupa'nın bu iki yarısı birbirine Alman demiryollarıyla bağlandı. Bu demiryollarının inşası ticaret için kullanılan, bozulmaya yüz tutmuş karayollarının onarımını hızlandırırken, bir yandan da Almanya'nın komşularının ekonomilerini canlandırdı: Satacak malı olan bir ülke için komşu ekonomileri canlandırmak mantıklı bir politikaydı. Sayıları giderek artan Alman prensliklerinin katılımıyla Zollverein genişledi; bu genişleme demiryolu yapımındaki spekülasyonla aynı döneme denk geldi.⁹ Teknolojide de sıkça karşılaşıldığı gibi, başarılı bir alan bir diğerini tetiklemiş; demiryolu yapımı Alman madenciliğini, metalurjisini ve makine yapımını desteklemişti. Fransa'da Paris'i merkez alıp yayılan raylar, Almanya'da sanayi merkezlerini birleştirdi.

Günümüzün çoğu az gelişmiş ülkesinin ("geri kalmış" gibi kaba bir sıfatın yerine 20. yüzyıl terimini kullanmak daha doğru olacaktır) aksine, Almanya'nın elinde demiryolu döşeyecek sermaye mevcuttu. Rothschild ve Mendelssohn gibi özel bankerler başlıca yatırım kaynağını sağlamıştı. Bunların Yahudi şirketleri olması muhafazakârların ekonomik sorunlarla ilgili tartışmalara antisemitizm zehri zerk etmelerine imkân verdi. Öteki önemli özel bankerlik kurumlarıysa Huguenotlara aitti. Toplumsal açıdan, bankerler yabancı olarak görülebiliyordu; ne var ki Amsterdam, Brüksel, Paris ve Londra'daki bağlantı ve şubeleri, Alman sanayileşmesini finanse etmek imkânlarını ancak pekiştirebildi. Finansal kurumlar bu ilk dönemlerde özel bir önem taşıdı. Sermaye kısıtlı değildi, yatırımlar konusunda eğitilmemiş bir nüfusa dağılmış durumdaydı.

Müstakbel Alman ulusuna egemen olabilmek için Prusya'nın Avusturya'yı herhangi bir yeni oluşumun dışında bırakması şarttı. Alman ulusunun büyük mimarı Otto von Bismarck, Almanya'nın birleşmesini kendi dayattığı koşul-

9 Age, s. 376.

larda gerçekleştirmek üzere becerikli bir hamleyle Prusya ordusunu bir dizi kısa savaşta Danimarka, Avusturya ve Fransa'ya karşı kullandı. 1871 yılına gelindiğinde, sahnede yeni bir Alman İmparatorluğu, başında da imparator olarak Prusya kralı vardı. Yükselişteki Hohenzollern hanedanı, artık Avusturya ve Macaristan'a sıkışmış Habsburg İmparatorluğu'nun azalan gücünü kenara itti. Birleşmenin tamamlanmasından sonra Almanya Avrupa'nın sanayi devi haline geldi. Bismarck, liberal rakiplerinin "konuşmalar ve çoğunluk kararları" olarak küçümsediği tutumları karşısında, kendi "demir ve kan" ("Eisen und Blut") siyasetiyle zafere ulaştı.

Almanya, Fransa-Prusya Savaşı'nın galibiyet ödülü olan Alsace-Lorraine'in dışında, Fransa'dan önemli bir tazminat kopardı. Demir yataklarıyla ünlü Ruhr Vadisi'nin Alman topraklarına katılması, kalabalık nüfuslu doğu bölgelerinden sanayileşmiş Batı'ya yoğun bir iç göçe neden oldu. Bunun ardından gerçekleşen refah, ekonomik gelişme için yararlı olacak bir taşkınlık yarattı. Kültürel farklar bu kez de etkisini kanıtladı. Örneğin, mirasın bölünebilmesi nedeniyle genç Fransızların ebeveynlerin mülklerinden pay alma umuduyla evden ayrılmadıkları Fransa'ya kıyasla Alman nüfusu çok daha hareketliydi. Diğer yandan Almanlar Yenidünya'da yeni bir hayata başlamak için Büyük Okyanus'u aşmaya başlamıştı. 19. yüzyılın ortalarında, Birleşik Devletler ağırlıklı olmak üzere Amerika kıtasına gelen 9 milyon göçmenin %80'i Almanya ve İrlanda kökenliydi.¹⁰

Birleşik Devletler'de Özel Girişim

Birleşik Devletler'de bir ticaret toplumunun oluşumu dikkat çekici ama önemli ölçüde farklı koşullarda gerçekleşti. Ulusal gelişimi hızlandırmak açısından, ticarileşme demokrasiyle el ele yürüdü. Amerikalılar bağımsızlık savaşının ağır faturasını kan ve borçlarla öderken, 1789 uzun süren bir ekonomik sıkıntı dönemine son verdi. Yeniden canlanan refah yol yapımını, posta hizmetlerinin yayılmasını ve gazetelerin basımını tetikledi. Kısa süre sonra Amerika, büyüklüğüne bakmaksızın dünyanın herhangi bir devlete kıyasla daha çok gazete nüshası basmaya başladı. Anayasa kurallarına göre yeni bir hükümet kurulması, bu ekonomik toparlanmayla aynı döneme geldi.

¹⁰ Hobsbawm (1996), s. 193-94.

Hazine Sekreteri (Maliye Bakanı) Alexander Hamilton, Adam Smith’in bir ekonominin kendi kendini düzenleyeceği önermesini delilik olarak tanımladı. Bunun nedeni, Hamilton’ın, devrim borcunun bir varlığa çevrilmesinin kendi ağırlığı ve uzmanlığı sayesinde başarıldığını düşünmesi olabilir. Bunu başarmak için, devlet ve federal hükümetin çıkardığı bütün borç senetlerini konsolide etmiş, ödemek için “hisse” çıkarmış, faizlerini karşılamak için de belirli vergiler ihdas etmişti. Yatırımcılar borcu kısa zamanda satın aldı. Hamilton’ın mali cesareti sayesinde Birleşik Devletler paranın güvenle saklanacağı bir ülke oldu. Hamilton’ın hisselerini satın almış Avrupalıların çoğu, buradan kazandığı faizleri ülkenin sayısız özel girişimine yatırdı. Artık Amerika’nın mali toplumda yükselen ilk piyasa olduğunu söylemek mümkündü. Aynı dönemde, Fransız Devrimi’nin tetiklediği Avrupa savaşı, Amerikan gıda ürünlerinin fiyatını yükseltti. Ülke nakliyecileri savaşan tarafların tarafsız taşıyıcıları oldu.

Aşılabilir olmamak kaydıyla, rekabet ve engellerin ekonomik gelişime büyük katkı sağladığı kanıtlanmış bir gerçektir. 17. yüzyıldan beri dünya piyasalarında kendilerine bir yer edinmeye çabalamış Kuzeyliler, kapitalizmi ileri götüren kurumları ve kişisel özellikleri geliştirirken, temel yiyecek maddesi yetiştiren Güney’in plantasyoncu seçkinleri önce tütün ve pirinçten, daha sonra pamuktan gelen hatırı sayılır kârlarının üzerine oturmuştu. Zarif yaşamlarını sürdürmek için savurganca para harcarken, köle işgücüne bağımlılıklarını olabildiğince gizlemeye çalışmışlardı.

Köle sahibi olmak, efendileri için bir çeşit sigorta poliçesi görevi gördü. Kayınpederi 1774’te ölünce, aralarında Elizabeth Hemings ve 9 çocuğunun bulunduğu 135 köle Jefferson’a kaldı. Jefferson elli iki yıl sonra öldüğünde 70’i aşkın Hemings’e sahipti. Whitney’nin çırpır makinesi Güney’in hemen her yerinde yetiştirilebilen kısa elyaflı pamuk tarımını kârlı hale getirince, kölelerin değeri fırladı. Bir icadın böylesine zamanında gelmesi ender görülür. Büyük Britanya’da ve diğer ülkelerde tekstil fabrikaları yayılıyordu. Güney’in belirli konularda uzmanlaşması, Kuzey’in sunabileceği gıda ürünlerine, ahşap malzemeye ve bitmiş mallara olan talebi artırmıştı. Birçok yeni girişimci için başlangıç amacı, köleler için ucuz giysi ve ayakkabı üretmekti.

Köle işgücünün yarattığı ölçülebilir refahın, Güney’in öğrenilmemiş beceriler ve gelişmeden bırakılmış yatırım fırsatları nedeniyle yaşadığı

ğı ölçülemez kültürel sermaye kaybıyla karşılaştırılması gerekir. Bundan daha soyut olanı, başkalarının giderek savunulamaz olarak niteledikleri toplumsal bir sistemi savunmak için tüketilen ahlak kaynaklarının kurumasıydı. Kuzey'deki eyaletlerin tümü köleliği 1801'e kadar aşama aşama kaldırmamanın yolunu buldu ve Birleşik Devletler Anayasası 1808'den sonra Afrika'dan köle ithalini yasakladı. Güney'in sınırının genişlemesiyle, iç piyasada köleler için talep edilen fiyat on yılda iki katına çıktı. Virginia ve Maryland'de yaşanan toprak yorgunluğu, plantasyon sahipleri için insan stokunu eritmeyi çekici hale getirdi.

Köle ticareti, Güney'in tek büyük girişimcilik faaliyetini oluşturuyordu. Aşırı pamuk ekimi sonrasında doğudaki topraklar verimsizleşince, sınırlı fırsatları bolluk kapısı oldu. Güney yayılmacılığının bu döneminde en büyük mağluplar, değerleri yükselince azat edilme olasılıkları birden kaybolan Afrika kökenlilerdi. Erkekler, kadınlar ve çocuklar yakınlarından ve akrabalarından koparılıyor, cebri yürüyüşle Batı Georgia'ya, Alabama'ya ve Mississippi'ye götürülerek kölelik kurumunu kıtanın derinliklerine taşıyorlardı. Uzun mesafeli ticareti kolaylaştıracak demiryollarının yapımından önce, eyaletler arası ticaretin en önemli kaleminin köle ticareti olduğu, Amerikan tarihi ders kitaplarında pek belirtilmez. 1820 yılına gelindiğinde, 1 milyonu aşkın Afrika kökenli köle, ilk geldikleri eyaletin sınırlarını aşıp Alabama, Mississippi ve Louisiana'ya gönderildi.¹¹

Jefferson 1801'de başkan oldu, Hamilton'ın yaptıklarını demokratikleştirmek için hızla işe koyuldu; federalist mali programı iptal etti, vergileri düşürdü ve kamu hizmetinin boyutlarını küçülttü. Amerika Hamilton'ın ve Jefferson'ın programlarıyla her iki alandan da kazançlı çıktı. Hamilton sokaktaki insanın parasını akıllıca kullanabileceği fikrini reddederek ekonominin en değişken tarafını görmezden geldi, öte yandan hem yerli hem de yabancı yatırımcıların güvenini kazandı. Maliyecilere güvenemeyen Jefferson ise, işçi sınıfı üyesi Beyazları üstlerinin lütuflarından kurtarmaya çalıştı. Devletin gücünü sınırlandırma kararının kökleri, köle sahiplerinin işlerine federal hükümeti karıştırmama kararlılığına uzanıyordu.

Jefferson, Hamilton'ın ekonomiyi merkezden yönetme önerisini geri çevirdi, para ve kredi üzerindeki ulusal denetimi kaldırdı, ülkeye rekabetçi

11 Birleşik Devletler Nüfus Bürosu, *Historical Statistics of the United States: Colonial Times to 1957*, ABD Devlet Basımevi, Washington, 1961, s. 7-11.

bankalar kazandırma işini eyaletlere ve özel şirketlere bıraktı.¹² Anayasanın ekonomik gelişimi engelleyecek güçlerinden soyutladığı eyaletler, izleyen 50 yıl boyunca bu gelişimleri desteklemenin önderliğine soyundu. Bir taraftan bankaların, yolların ve kanalların altyapısını hazırlarken, diğer taraftan da umut veren ya da vermeyen girişimlere fark gözetmeksizin primler, ayrıcalıklar ve izinler sağladı.¹³ Federalistlerin yeni seçilen Jefferson'ı denetlemesi için, son dakikada Yüksek Mahkeme'ye atadıkları Başyargıç John Marshall'ın, devletçe tanınan tekel imtiyazları ve benzeri sözleşme ihlallerinin aleyhine serbest ticaretin kapsamını genişleten ve –Jefferson'ın bir diğer hedefi olan– ayrıcalık yerine rekabete dayalı ticareti savunan gösterişli kararlara imza atması da ironikti.

Anayasa Amerika'daki liberal toplumun temelini atarken, serbest girişim ekonomisi inşaatın iskelesini oluşturdu. Anayasanın kabulünden sonra yeni bir ekonomik düzen kurularak, Büyük Britanya'nın egemen olduğu eski düzenin izleri büyük ölçüde silindi. Toprak ve krediler üzerinde imparatorluk denetiminin kalkması binlerce işletmeciye, yüksek umutlar için mali kaynakların sağlanmasıyla birlikte planları uyarınca hareket etme imkânı verdi. Jefferson'ın devlet gücünü merkezsizleştirme kararlılığı, on yıllardır Amerikan üretiminin başlıca enerji kaynağı olan su gücüne dönüştürülecek bol sayıda dere ve ırmağa sahip kırsal Amerika'ya fırsatlar yaydı. Bir rastlantı olarak, bu merkezkaç girişim hareketi, Birliğin parçalarını yollar ve kanallarla, daha sonra da telgraf ve demiryollarıyla birleştirme başarısıyla el ele yürüdü. Kongre, yaygın posta hizmetleriyle gayriresmi birliği destekledi, ülkede sayıları artan gazetelerin posta giderlerini üstlendi.

Kendilerine ait çiftlikler kurmaya hevesli, sonu gelmez bir Amerikalı akını, toprak sahibi olmaya hak kazanmanın güveniyle batıya doğru ilerledi. Yerli kabilelerinden alınacak yerlerin pazarlığı yapıldı ya da yüzyıllardan

12 Edwin J. Perkins, *American Public Finance and Financial Services, 1700-1815*, Ohio State University, Columbus, OH, 1994; John Majewski, "Towards a Social History of the Corporation: Shareholding in Pennsylvania, 1800-1840", *The Economy of Early America: Historical Perspectives and New Directions* içinde, yay.haz. Cathy Matson, Pennsylvania State University Press, Philadelphia, 2006.

13 Noble E. Cunningham, Jr., *The Process of Government under Jefferson*, Princeton University Press, Princeton, 1978, s. 107; L. Ray Gunn, *The Decline of Authority: Political Economic Policy and Political Development in New York State, 1800-1860*, Cornell University Press, Ithaca, 1988.

beri o topraklarda yaşamış kabilelerin elinden zorla alındı. Sonraları “düş-man” sıfatı “Kızılderili” sözcüğüyle bağdaştırıldı. Gazeteler, yerli Amerikalıların atalardan kalma avlaklarını korumak için verdikleri inatçı savaşı, vahşet olarak tanıttı. İstilacılar hareketlerini haklı göstermek için yerli halkın ülkeyi iyileştirmede, en azından Avrupa usulünde iyileştirmede, başarısız olduğunu iddia etti. Gelişimi sürekli olarak destekleyen kapitalizm, Amerikalının vahşi doğadaki ilerleyişine bir çeşit aldatıcı haklılık bağışladı. İstilacılar ile savunmacılar arasındaki çatışmalar ve yerleşik savaşlar, Ohio ve Mississippi vadilerinin iskânı boyunca sürdü.

Toprağa aç kadın ve erkek dalgasını hiçbir şey Amerika’nın sözde de olsa çok önceden sahiplendiği toprakların uzağında tutamadı. 1774’teki ilk yasama organlarına “Kıta Kongresi” (Continental Congress) adını verdiler. On beş yıl sonra, George Washington, ilk kabinesini kurarken, “konuları kıta ölçeğinde değerlendirebilecek insanlara” ihtiyacı olduğunu belirtti. 1812 Savaşı’ndan sonra Kongre, gazilerine Illinois ve Mississippi nehirleri arasındaki bölgede 650.000 metrekaarelik araziler dağıttı. Ailelerin batıya, doğudaki yönetim ve gelişmişlik merkezlerinden uzağa doğru hareketi hızlandı. Sınırdaki arazi büroları kurulunca, satışlar patladı. Çoğu eski asker, toprak imtiyazlarını doğudaki arazi simsarlarına sattı. Sınır toplulukları, tıpkı yazın çayırdaki papatyalar gibi çoğaldı. 1815’te ulusal mülkten yapılan yıllık satışlar 1,5 milyon doları buldu, dört yıl sonra da bu tutarın iki katına erişti.¹⁴ Yiyecek maddesi yetiştirmek Amerikalıların en büyük girişimi oldu. Yüzyıl süresince durmadan daha iyi topraklara göçen Amerikan çiftçileri, en sonunda, yemyeşil Central Valley’iyle bugün bile dünyanın en önemli pamuk, sebze, sığır, tavuk, fıstık ve meyve ihracatçısı olan California’ya vardılar.

Amerikalıların coğrafi hareketliliği, yazdıkları mektuplarda yılan gibi kıvrıla kıvrıla Pittsburgh’e ulaşan, oradan da sallarla Ohio Nehri’nin güneyine inen dalgalı araba katarlarından söz eden yabancı ziyaretçileri şaşırtıyordu. Böylesi gezginler için Amerikan toplumu, durmaksızın sürüp giden bir

14 Malcolm Rohrbough, *The Land Office Business: The Settlement and Administration of American Public Lands, 1789-1837*, Oxford University Press, Oxford ve New York, 1968, s. 48; alıntılan Cunningham (1978), s. 107. Ayrıca bkz. Arthur H. Cole, “Cyclical and Sectional Variations in the Sale of Public Land”, *Review of Economics and Statistics*, sayı 9, 1927, s. 50; Andrew R.L. Cayton, *The Frontier Republic: Ideology and Politics in the Ohio Country, 1780-1825*, Kent State University Press, Kent, 1986, s. 115-17.

maddi çevre biçimlendirmesi içinde hareketli insanları, açılan yolları, temizlenen arazileri ve dikilen binalarıyla durmadan değişen bir manzara sunuyordu. Basit insanlar daha önce hiç kendi sermayesini oluşturma fırsatı yakalamamıştı. Ucuz arazi, düşük faizli kredi, ürünleri için hazır iç ve dış pazarlar sayesinde hızla zenginleşmişlerdi. Bazıları yeni topraklarda araziler edindi, sonra da yeni insanlar gelince bunları kârlı bir şekilde sattı. Toprağa erişimin anlamı, aile emeğinin maksimizasyonuydu. Dört yüz metrekare toprağının oğullarına “tam gün çalışma” imkânı vermediğini gören bir Ohio’lu, tüm çalışma kapasitelerini kullanmaya yetecek kadar toprak almak için bütün parasını gözden çıkarmıştı. Çiftçiler sadece kendi emeklerini sermayeye çevirmekle yetinmeyip, oğullarının emeklerine de aynı gözle baktılar.

Ohio’daki toprakların büyükçe bir bölümünde sular gerektiği gibi süzülmesi de, sınırdaki çoğu tarih kaydı bölgenin şaşırtıcı veriminden söz etmiştir. Dışarıya pamuk satmanın geliri uluslararası borçları ödemeyi kolaylaştırmış; ancak kuzey sınırı, ekonomik gelişimi yüzlerce yeni yerleşim merkezi kurmaya doğru itmişti. 1860 ile 1920 arasında 4 milyon aile yeni çiftlik kurmuştu. Eyalet meclisleri İç Savaş’tan sonra ipotek faizlerini %12’nin altına indirince, ipotekle çiftlik almak giderek yaygınlaştı.¹⁵ Tarım işi yıllar sonra romantik yanıyla gösterilse de, dönem insanlarından çoğu tarafından angarya olarak tanımlanıyordu. New England’lı biri, küçükken fabrika işi bulamadığı için bir çiftçinin yanına çırak girmek zorunda kaldığından yakınmıştır. Bazı erkek ve kız çocuklar –özellikle okula gitmeye heves edenler– seçimlerini ayaklarıyla yaptı; aile çiftliğini terk edip, geliştirmekte olan bir alanda okul öğretmenliği gibi işler aradı.

Birkaç istisna dışında, girişimciler varlıklı sömürge ailelerinin dışından gelmişti. Çalışma ahlakı ve yeni fikirlere açıklığıyla öne çıkan, giderek büyüyen bir orta sınıfın üyeleri olarak aile ve dostlarına borçlandılar, alın teriyle kazandıkları parayla yatırım yaptılar ve sıklıkla battılar ya da çıktılar. Böylesi bir değişkenlik, aşağı yukarı her yıl “kriz”lere veya “iflas”lara yol açtı. İnsanların dolar kayıpları ve düş kırıklıkları önemliydi, ama genç

15 Matthew Gardner, *The Autobiography of Elder Matthew Gardner*, Dayton, 1874, s. 69; Christopher Clark, “The Agrarian Context of American Capitalist Development” ve Jonathan Levy, “‘The Mortgage Worked the Hardest’: The Nineteenth-Century Mortgage Market and the Law of Usury”, *For Purposes of Profit: Essays on Capitalism in Nineteenth-Century America* içinde, yay.haz. Michael Zakim ve Gary Kornbluth, Chicago University Press, Chicago, 2009.

ekonomi de hemen toparlanacak kadar dirençli çıktı. Üretim üzerindeki sömürgecilik kısıtlamalarının kalkması da, Yankee yaratıcılığını serbest bırakmıştı. Bağımsızlık Savaşı'ndan sonra dünyaya gelen kuşaktan birçok yoksul çocuk saat, düğme, sanayi teli, tekstil, ayakkabı, şapka, piyano, sertleştirilmiş kauçuk ve her çeşit buhar makinesi üretiminde yetenekli olduğunu fark etti. Çırçır makinesini icat eden Eli Whitney, ordu için tüfek üretmek üzere anlaşma imzalayınca, üretimde parçaların birbirinin yerini alması ilkesini de başlattı. Uzmanlaşma bütün toplumlara ticari fırsatlar sundu. Örneğin Connecticut'ta Wetherfield köyü, pazara yılda 1,5 milyon soğan gönderdi.¹⁶ Levi Dickinson mısırdan süpürge üretti. Massachusetts eyaletinin Hadley kasabasının insanları, 1833'te yılda yarım milyon süpürge yapmıştı. Bir İngiliz gezgin, "Amerikalıların DOLAR sözcüğünü telaffuz etmeden konuştuklarını duymadığını," belirtmişti. Dediğine göre, sohbetin "sokakta, yolda, tarlada, tiyatroda, kahvede ya da evde," olması hiçbir şeyi değiştirmiyordu.¹⁷

Piyasanın fırsatları yeni katılımcılara çeşitli biçimlerde göründü. İlk patent yetkilisinin hazırladığı patent düzenlemesi, ticari hayal gücünün tüm erimini gösterir. Amerikan patent yasasının patenti ucuz ve edinilmesi kolay kılması nedeniyle, sokaktaki insan bile bu yasanın korumasından yararlandı. Taşra köy ve kasabaları bir yollar, kanallar ve demiryolları ağı üzerinden ulusal pazara bağlanınca, patent başvuruları dikkat çekecek ölçüde arttı. Sayısız Amerikalı metalurji, kimyasal yöntem, hidrolik donanım, takım tezgâhı ve ev eşyası gibi alanlardaki buluşlarına patent aldı. Diğerleri ise, rüzgârı yakalayıp, 200 bin kişinin gücüne eşit bir enerjiye dönüştürmek için bir mil boyunca gerilen altmış metre yüksekliğinde yelkenler hayal edip bunu okurlarıyla paylaşan broşürcü gibi ancak icat düşü gördü!¹⁸

1834'ten sonra, Birleşik Devletler Patent Bürosu başvuruları yenilik ve yararlık açısından inceledi. Bu girişim, onaylanan başvuru sayısını azaltırken, bilinmeyen için bir prim görevi gördü, bir yandan da parasız mucitler

16 John C. Pease ve John M. Niles, *A gazetteer of the states of Connecticut and Rhode-Island*: 1819, s. 6.

17 T.J. Stiles, *The First Tycoon: The Epic Life of Cornelius Vanderbilt*, Alfred A. Knopf, New York, 2009, s. 90-95.

18 Thomas P. Hughes, *Human-Built World: How to Think about Technology and Culture*, University of Chicago Press, Chicago ve Londra, 2004, s. 35.

için icatlarına güvenoyu etkisi yaptı.¹⁹ Yeni bir mamulle maddi ifadesini bulan her fikir, dünyanın zaten yeterinden fazla saate, buhar makinesine, fırına vesaireye sahip olduğunu tahmin etmek için geçmişe göndermede bulunan yaşlıların ne kadar yanıldığını gösterdi. Genellikle işlerin nasıl olması gerektiği beklentisinden bir kopuş olarak gerçekleşen yenilik, Amerikalıların hayatında en değişmez özellik oldu. Değişime direnmeyle geçen bunca yüzyıldan sonra, 19. yüzyılın yeni ürünlerinden bazıları salt yeni oldukları için tutuldu.

Britanya'nın sınırlamalarından kurtulan Amerikan tüccarları, California sahilinin yukarılarına, Pasifik'in karşı kıyılarına ve Hint Okyanusu'na gemiler gönderdi. Amerika'nın ilk milyoneri Elias Hasket Derby, parasını Rusya ve Doğu'da pazarlar açarak kazandı. Amerikan tekne tasarımcıları ve nakliyecileri, New England kıyılarında inşa edilen hızlı yelkenlilerle İngilizleri geçmenin zevkini tattı. New York'lu Black Ball Line şirketi, Kuzey Atlantik'in insan ve posta rotalarına egemen oldu. Rekabeti biraz daha yoğunlaştıran Amerikan tüccarları, Londra piyasasına çay taşımak için yelkenlilerini Çin'e göndererek büyük bir Çin yarışı başlattı.

Amerika'da Demokrasi (De la Démocratie en Amérique) kitabının yazarı Alexis de Tocqueville, yükseliş çizgisini tahmin edecek kadar ekonomiden anlıyordu. "Bağımsızlık," diye yazmıştı, "denizcilik dehalarına yeni ve güçlü bir ivme kazandırdı... Bugün ülkelerine giden Avrupa ürünlerinin onda dokuzunu Amerikalılar taşıyor. Yenidünya'nın ihracatının dörtte üçünü Avrupalı tüketicilere taşıyanlar yine Amerikalılar." Bu durumu belirledikten sonra, Amerikalıların nakliye giderlerinde Avrupalıları nasıl geçtiklerini açıklamaya girişti: "Gemileri daha ucuz olduğu için değil, zaten ucuz da değiller. Üstelik, denizcilerin ücreti daha yüksek." Gözlemlerini sürdürdü: "[Kişi] bu üstünlüğün nedenlerini maddi gerekçelerde ararsa, boşuna yorulur; bu sadece zihinsel ve ahlaki özelliklere bağlı."

Avrupalı denizci denizlere ancak tedbirlilikle açılır; yola ancak hava tarafından davet edilince çıkar; eğer başına beklenmedik bir kaza gelirse, limana gece girer, yelkenlerinden bir kısmını sarar; karaya yaklaşırken

19 Henry L. Ellsworth, *A Digest of Patents Issued by the United States, from 1790 to January 1, 1839*, Washington, 1840; ayrıca bkz. Kenneth Sokoloff, "Inventive Activity in Early Industrial America: Evidence from Patent Records, 1790-1846", *Journal of Economic History*, sayı 48, 1988, s. 818-20.

okyanusun beyazlandığını görünce, yolunu düşürüp güneşi inceler. Amerikalı bu önlemlere boş verir ve tehlikeye meydan okur. Gece, fırtına hâlâ kükrerken gündüzmüş gibi yola çıkar, rüzgârda bütün yelkenlerini basar; yoldayken fırtınanın yıprattığı gemisini onarır ve nihayet yolunun sonuna yaklaştığında, sanki limanı seçmiş gibi, uçmayı sürdürür. Amerikalı sık sık kazaya uğrar, ama denizi onun kadar hızlı aşan başka bir gemici yoktur. Başkasının yaptığını daha kısa zamanda başararak, bunları daha az masrafla gerçekleştirir.²⁰

Tahıl ve pamuk hasatlarının kârları hızla eyaletlere yayılarak, binlerce cebe yeni bir öğretmenlik görevine geçmek, dükkân açmak, bir icat üzerinde çalışmak, bir sınır hissesi için erzak almak, Batı Hint Adaları'na bir gemi dolusu mal göndermek, bir köle satın almak, ya da kölelikten kendini kurtarmak için greve gitmek gibi yeni bir girişime imkân verecek kadar para doldurdu. Muhasebeci açısından bakıldığında, genç Amerikalılar yoksul, pervasız ve borç almaya yatkındı; oysa ana baba baskısından kurtulmuş cini yeniden şişeye tıkmak için çağların bütün tedbirleri yeterli olmadı. Amerikan Cumhuriyetini hızla, belki de beklenmedik bir şekilde izleyen demokrasi uygulamaları, gençlerin yararına oldu. Britanyalıların gidişinden ve sömürgeci egemen sınıfların siyasal iktidar üzerindeki denetiminin kaybolmasından sonra, sokaktaki insan bile kendi hayat amaçlarını seçti ve bu hedeflere, genellikle Jefferson ve haleflerinin kurallara bağlamadan bırakmayı yeğledikleri bir ekonomide varmaya çalıştı.

Bütün bunlara rağmen, Almanya'nın büyük bölümü gibi Amerika da, ekonomik açıdan her türlü modern ölçüte göre ilkeldi. 1820'li yılların sonuna kadar sadece nehir kıyılarında oturan vatandaşlar uzun mesafeli nakliye güvenebilmişti, bu nakliye de sadece bir yönde gerçekleşiyordu. Yollar fazla içerilere girmediği gibi, yağmur mevsimlerinde geçit vermiyordu. Nüfusun çoğu genellikle kendi ellerinden çıkmış olan son derecede basit evlerde yaşıyordu. Köleleştirilmiş aileler, kışla benzeri kulübelere tıkmıştı. Çocukluğunu Batı Massachusetts'te geçiren Olive Cleaveland Clarke, ilk halıyı ancak 17 yaşında gördüğünü hatırlıyordu. Piyanoyla tanışması için

20 Alexis de Tocqueville, *Democracy in America*, çev. ve yay.haz. Harvey C. Mansfield ve Delba Winthrop, Chicago University Press, Chicago, 2000 (ilk basım 1835, 1840), s. 386.

Northampton'a gitmesi gerekmişti.²¹ Müzik aletleri enderdi. Sonraları hayatını portre çizerek kazanacak olan Chester Harding, 25 yaşına gelene kadar tek bir resim bile görmemişti. Oysa Hollanda 17. yüzyılda 2 milyon sanat eserine sahip olmakla övünüyordu.

19. yüzyılda ortalama yaşam süresi de uzun değildi; 20'sine ulaşmayı başaran Beyaz erkek ve kadınlar 45'e kadar yaşamayı umuyordu. Siyah Amerikalı için tablo çok daha karanlıktı ve ortalama ömür 35'e kadar düşmüştü. 1800'de Beyaz kadınlar ortalama yedi, köleler ise dokuz çocuk doğurdu; her doğum annenin sağlığına tehditti.²² Böylesi yüksek doğurganlık, genç bir ülke nüfusuna neden oldu; 1820'de, Amerika'nın 20 yaş altındaki nüfusu %58, 1899'da %44 iken, bu oran günümüzde %27 olarak ifade edilir.²³ Avrupa standartlarına göre iyi olan ücretler, hayat pahalılığı hesaplandığında, cömert olmaktan uzaktı. Altmış saatlik tipik bir çalışma haftasında kazanılan ücretin %80'i yiyecek, giyecek ve barınmaya gidiyordu.²⁴ Avrupa'da, hasada bağlı olarak, sadece yiyecek masrafı bir ailenin haftalık bütçesinin %60-80'ini götürebiliyordu. Ne var ki, insanlar geleceğin tahayyül edilemez yaşam standartlarını değil, kendilerinden önceki standartları ölçü alırlar. Amerikalılar, 19. yüzyılın ilk yarısında maddi çevrelerinde sürekli bir iyileşme yaşadı: pullukla tanışan dönümler, zekice kullanılan buhar makineleri, barajlarla kesilmiş ve güç santrallerine yönlendirilmiş nehir ve ırmaklar, doğanın içine dalan kilometrelerce yol ve kanal.

21 Olive Cleaveland Clarke, *Things That I Remember at Ninety-Five*, 1881, s. 10-11. Bu dedikleri 1811 yılında geçer.

22 Nüfus Bürosu, *Statistical Abstracts of the United States*, ABD Devlet Basımevi, Washington, 1983. Köle doğurganlığı için bkz. Robert Fogel ve Stanley Engerman (yay.haz.), *Without Consent or Contract: The Rise and Fall of American Slavery*, Norton, New York, 1989, s. 149. Ayrıca bkz. Andrew R.L. Clayton, "The Early National Period", *Encyclopedia of American Social History* içinde, yay.haz. Mary Kupiec Clayton vd, 3 cilt, Scribner, New York, 1993, 1. cilt, s. 100.

23 Warren S. Thompson, "The Demographic Revolution in the United States", *Annals of the American Academy of Political and Social Sciences*, sayı 262, 1949, s. 62-69; Andrew R.L. Clayton (1993), s. 88.

24 Allen Trimble, *1783-1870 Autobiography and Correspondence*, 1909, s. 74; Gershom Flagg, *The Flagg Correspondence Selected Letters, 1816-1854*, yay.haz. Barbara Lawrence ve Nedra Branz, Southern Illinois University Press, Carbondale, 1986, s. 5-7; William J. Baumol, *Productivity and American Leadership*, MIT University Press, Cambridge, MA, 1991, s. 34-35.

Almanya ve Birleşik Devletler'de Teknoloji

Birleşik Devletler ve Almanya, tekstil üretimi ve lokomotif tasarımı gibi temel sanayilerde kullanılan teknolojiyi Büyük Britanya'dan ödünç almıştı. Her iki ülke de Britanya tasarımlarını sayısız değişiklik ve yardımcı icat için çıkış noktası olarak kullanarak, Büyük Britanya'dan olduğu kadar Belçika ve Fransa'dan da getirdikleri icatları geliştirmede başarılı oldu. Bu sürecin en iyi örneklerinden birisi, John Jervis'in demiryolu üzerindeki çalışmalarıdır. Britanya lokomotifleri keskin dönemeçlerde istenen sonucu vermediğinden, Jervis, Britanyalı akıl hocalarıyla bir çeşit yaratıcı diyaloga girdi ve lokomotifleri yeniden tasarladı. Amerikalı üreticiler satın alınacak yerli lokomotifleri olduğu için, 1836'da İngiltere'den lokomotif ithalini durdurdu. Aynı şekilde Birleşik Devletler'de 1830'lu yıllarda başlayan çelik üretimi, Britanya modeli temel alınarak Pennsylvania'nın bol antrasitini yakacak biçimde yeniden tasarlanan yüksek fırınları kullandı. 1840'lı yıllarda pik demirinin %80'ini Britanya'dan ithal eden Amerika'da, 1856 yılında yerli üretim ithal edilen demir miktarını aştı.²⁵

Almanya'nın kömür, demir ve erişilebilir sermaye bolluğu hızla demiryolu kilometrelerine de yansdı. Yüzyılın ortalarında, kullanılabilir demiryolu kilometresi, ekonomik gelişim için uygun bir gösterge oldu. Britanya'nın döşenmiş demiryolu 15 bin kilometreden fazlaydı; Avrupa'da onu toplam miktarın %58'iyle Almanya, %29'uyla Fransa, %19'uyla Avusturya-Macaristan ve %1'den daha azıyla İtalya ve Rusya izledi.²⁶ Amerika'nın daha o dönemde yaklaşık 14 bin kilometre demiryolu vardı; bu rakam on yılda üç katına çıkacaktı. Siyasetçiler kamu sermayeli demiryollarını, ne denli uzak olursa olsun, kendi seçim çevrelerine yönlendirdikleri için, başlangıçta Amerika'nın en verimli hatları özel şirketlere aitti.²⁷ Avrupa'nın aksine, iki kıyısını birleştirmek isteyen Amerika'da demiryolunun yüzlerce kilometre boyunca تنها bölgelerden geçmesi gerekti. Hükümet demiryolu inşaatının başlıca destekçilerinden oldu, demiryolu şirketlerine toprak bağıışı gibi

25 Arnold Pacey, *Technology in World Civilization: A Thousand-Year History*, Basil Blackwell, Oxford, 1991, s. 135-41.

26 Lynn Hunt, Thomas R. Martin, Barbara H. Rosenwein, R. Po-chia Hsia ve Bonnie G. Smith, *The Making of the West: People and Cultures, A Concise History*, Bedford Books, Boston, 2. baskı, 2007, s. 708.

27 John Majewski, *A House Dividing: Economic Development in Pennsylvania and Virginia before the Civil War*, Cambridge University Press, New York ve Cambridge, 2000, s. 111-40.

teşvikler sundu. Kıtayı açacak demiryolunun inşaatı rüşvetle anılır oldukça, sahneye gayrimenkul spekülasyonları çıktı. Bütün bunlara rağmen, demiryolu döşenmesi hem Almanya hem de Amerika için ulus inşasının önemli ögesi olmuştur.

Amerika ve Almanya, 19. yüzyılın son otuz yılında, ekonomik gelişmenin hızını etkileyecek yeniliklere sahne oldu. Geliştirilmiş her cihaz kendinden öncekini eskiliğe mahkûm ettiği için, sürekli yenilik masraf yarattı. Artan satışlar ve yüksek kârlardan gözleri kamaşan sürekli yenilik yandaşları, yerleşik sanayilere ve kuruluşlara zarar verdi. 20. yüzyıl başının Avusturyalı iktisatçısı Joseph Schumpeter, eskinin yeni tarafından “yaratıcı yıkımı” terimiyle kapitalizmin ruhunu özetledi.²⁸ Bir insanın, hem “yaratıcılık” hem de “yıkım”ın sonuçlarını bağdaştırarak bir durumu bu kadar kesin tanımlaması ender görülür. İktisatçıların bu konuda buldukları “erken değer kaybetme” (*early obsolescence*) terimi, o kadar akılda kalmasa da, ticari şeylerin eskimedikleri, sadece daha iyisi çıktığında değer kaybettikleri anlamına gelir. Geriye dönüp bakıldığında, yeniliğin kapitalizmin durmak bilmez devrimini ateşlediğini görmekle birlikte, bir ülkenin teknolojik öncülüğü neden ve nasıl ele geçirdiği sorusuna cevap bulunamaz.

Telgraf, uyarlanabilir yaratıcılığın pinpon oyununun büyüleyici bir örneğidir. 18. yüzyılın son demlerinde, Claude ve Ignace Chappe adlı iki Fransız kardeş, 15 ila 20 kilometre aralıklarla yerleştirilmiş kulelerden oluşan röle istasyonları üzerinden, sözcüklere çevrilebilir sinyaller göndermeyi başardı. 1837’de Charles Wheatstone adlı bir İngiliz alet yapımcısı, alfabenin harflerini işaret edecek beş iğne kullanan bir elektrikli telgraf sistemi geliştirdi ve patentini aldı. Gerçek bir eğitimden geçmemesine karşın elektrik, optik ve akustik konularında, Londra’daki King’s College’den profesör unvanı alacak kusursuzlukta deneyler gerçekleştirdi. Whitestone’u telgrafa çeken, ışığın hızını ölçmek için yaptığı çalışmalardı. İki yıl önce, yine bir Amerikalının çalışmaları temel alan Samuel Morse, elektrik sinyallerinin bir verici üzerinden, yine elektrik devresiyle bağlı bir alıcıya iletebileceğini, bu alıcının da elektrikli bir mıknatıs vasıtasıyla kâğıt üzerine harfler yazabileceğini kanıtladı. Morse, buradan hareketle alfabenin harflerini temsil eden ünlü nokta ve çizgi kodlamasını geliştirdi.

28 Joseph A. Schumpeter, *Capitalism, Socialism and Democracy*, Harper, New York, 3. baskı, 1950, s. 83.

Morse geliştirdiği telgraf sistemini halka göstermekte zaman yitirmekten, cihazın modelden mekanizmaya dönüşmesi beş yıl aldı ve Kongre'nin desteğini gerektirdi. Morse'un sistemi en yaygın olarak kullanılan yöntemken, dev elektrik mühendislik şirketinin kurucusu Alman Ernst Werner von Siemens, Wheatstone'ın icadını temel alan ve Doğu Avrupa ülkelerince benimsenen bir sistem geliştirdi. Telgraf alanındaki bütün bu başarılar, mesajları uzay üzerinden iletmede karşılaşılan teknolojik sorunlar nedeniyle hüsrarla sonuçlanan onlarca girişimin arasında gerçekleşti.²⁹ Dönemin insanları saniyeler içinde mesaj iletmede sihirli bir şeyler görmüştü. Telgraf kısa süre sonra demiryolu işletmenin ayrılmaz bir parçası oldu. Sinyaller kıtalar üzerinden varışlar, kalkışlar ve arızalar hakkında bilgi taşıdı; demiryolu hatları boyunca uzanan direkler insanları birbirinden ayıran uzanın daraldığını gösterdi.

Siemens telgrafla, Berlin'deki topçu atölyelerinde yaptığı askeri görev sırasında ilgilendi. Almanya'da ilk denizaltı kablolarının döşenmesini denetledi, Almanların Danimarka'yla savaşı sırasında, Kiel kentini yaklaşan düşman filosundan kurtardığı için takdirnameyle ödüllendirildi. Patentine sahip olduğu makine, 1845'te Alman Meclisi'nin bir Alman İmparatoru lehine karar verdiği haberini ilettili. Morse'un ilk mesajı da siyasaldı: Whig Partisi başkanlığa Henry Clay'i seçmiştir. Daha da ünlü olanı, bir dostunun küçük kızının Eski Ahit'ten yaptığı bir alıntıydı: "Tanrı Ne Yaptı!" Tanrı 33 yıl sonra, 1877'de daha da mucizevi bir aleti, telefonu yaptı.

Hem Almanya hem de Amerika için demiryolu, ulus inşasında en etkili unsur ve ekonomik gelişimin en güçlü maddesi oldu. Dahası, hızın insanların düşünce ve davranışlarını nasıl modernleştirdiğini herkesin göreceği şekilde dramatize ederek, insanlık tarihini fiilen modern öncesi ve modern dönemlere ayırdı. Tren istasyonları yeni kamusal mekânlar yarattı. Çoğu kez kasabanın en büyük binalarıydılar; mimarlar kentlerdeki istasyonları gelişim tapınakları olarak tasarladı. Alman muhafazakârları, trenle seyahat etmenin toplumu sınıflara ayıran duvarları yıkacağından yakınıyordu. Yıkılıkları kesindi. Demiryolundan en çok yararlananlar ve demiryolunu en

29 Maarten Prak (yay.haz), *Early Modern Capitalism: Economic and Social Change in Europe, 1400-1800*, Routledge, New York ve Londra, 2001, s. 194 vd; "Werner von Siemens", *Allgemeine Deutsche Biographie*, çevrim içi yayım, 55. cilt (Historische Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften und der Bayerischen Staatsbibliothek, 2007), s. 203-13.

çok destekleyenler, Almanya'nın dört bir yanına yayılmış üreticiler oldu. Aynı anda, hem nakliye masraflarının azalması hem de ürünlerin satılacağı pazarın genişlemesinin getireceği müthiş yararları gördüler. Döşenen demiryolları Alman imalatçılarını yiyecek maddesi, tomruk ve demir cevheri üreticileriyle hızla temasa geçirdi. 1871'de Almanya'nın birleşmesi, siyasal ve ekonomik gelişme sinerjisini daha da güçlendirdi. Aralıksız devam eden demiryolu yapımıyla birlikte katedilen mesafe önce Fransa'yı, sonra Belçika'yı geçti ve 1875'te Büyük Britanya'yı yakaladı.

Almanya çok geri kalmış olduğundan, demiryolu yapını yüzlerce yerel ekonomiyi ticaret dünyasına bağlayarak ekonomiyi hızla harekete geçirdi. Demiryolları yerel üreticilere birleşik Almanya'nın ve onun uluslararası ticaret ortaklarının daha geniş, daha girift pazarlarına erişme imkânı sunarken, demir ürünlerine talebi de önemli ölçüde artırdı. Demiryolları her iki ülkenin de ilk büyük yatırım alanı oldu, uzun yıllar da yegâne büyük yatırım alanı olarak kaldı. Demiryolu Amerika'da ulusal birlik için o kadar temel önemde görüldü ki, federal hükümet ilk rayların döşenmesi için istihkâmcılarını görevlendirdi. Gerçekten de, o dönemde West Point, ülkenin başlıca istihkâm okuluymdu. Raylar döşendikten sonra, demiryollarının bakımı yol tabanları ve rayların iyileştirilmesi için sürekli deneme yapmayı gerektirdi. Buhar makinesini çevreleyen gizliliğin tersine, demiryolu yapımı ve işletmesiyle ilgili bilgiler ulusal sınırların ötesine kolaylıkla geçti. İnşaat mühendisleri buluşlarını paylaşıp, bazen kendi hesaplarına, bazen de hükümetleri adına birbirlerinin ülkesini ziyaret ettiler.³⁰ Raporlar yazdılar, broşürler yayımladılar.

Bankaların Rolü

Kapitalizm tarihinde daha da çok önem taşıyan, demiryollarına yapılan yatırımların büyüklüğü ve sürekliliği idi. Demiryollarının bir ekonomi içindeki temel önemini anlamak için, 1865'te sadece New York Merkez Demiryolu işletmesinin elindeki varlıkların bütün Amerikan üretim varlığının dörtte birine eşit olduğunu belirtmek yeterli olur. Varlıkları işletme masraflarını çok aştığı için, demiryolu yapımının gerektirdiği büyük sermaye, sahiplerinin işletme stratejilerini değiştirdi. Demiryolu hatların-

30 Colleen A. Dunlavy, *Politics and Industrialization: Early Railroads in the United States and Prussia*, Princeton University Press, Princeton, 1994, s. 202-205.

daki sermayenin sabitliği, tasarrufu etkisiz kıldı. Demiryolu yatırımcılarının sabit giderleri daha çok yük ve yolcuya bölmek için, tren kullanımını özendirecek stratejiler geliştirmeleri gerekti.³¹ Sefer sayısını mümkün olduğunca yüksek tutmaya ya da yol ücretlerini artırarak yatırım maliyetlerini karşılamaya çabaladılar. Tesislerdeki sabit sermaye ve onun gerektirdiği düzenlemeler, sanayi kapitalizmine yeni kısıtlamalar getirdi. Zaman ve para denklemi apaçık ortaya çıktı; pahalı malzemenin sürekli üretken bir şekilde kullanılması gerekti.

Demiryollarının genel ekonomi üzerindeki etkileri nakliyeden üretime, oradan finansa uzandı. Almanya'nın kaderi yüzyılın ilk yarısı boyunca, hatırı sayılır varlıklarını sanayi maceralarında tehlikeye atmak yerine ipotek senetleri ve yıllık hükümet iratlarına yatırmayı yeğleyen toprak sahibi soyluların önyargı ve tercihlerine bağlı kaldı. Demiryolu yapımı için talep edilen büyük sermayeyi denkleştirmek için yeni kurumlar gerekti. Yüzyılın ortalarına doğru Köln, Berlin ve Leipzig'de yatırım bankaları görülmeye başladı. Sanayi yatırıma yoğunlaşan bu bankalar, Alman finans sistemine Fransa ve İngiltere'den farklı bir biçim verdi.³² Demiryolu bu arada başkalarının, üreticilerle birlikte çiftçilerin de iş planlarının ayrılmaz parçası haline geldi. Bu grupların hepsi ücret tablolarına ya da ücretleri yükseltmek için kullanılabilecek her türlü dalavereye karşı oldukça duyarlıydı. Demiryolu taşımacılığı hızla bir çeşit kamu hizmeti haline dönüşerek hükümet düzenlemeleri alanına girdi.

Kapitalist sisteminde, tasarruf sahiplerini yeni yatırımlara yönlendirmek ve yatırdıkları parayı yitirme tehlikesinden korumak için sermayenin kendine özgü kurumlar oluşturması gerekir. Avrupa'da, harekete geçirilebilirse, sanayileşmeyi finanse etmeye yeterli sermaye mevcuttu. Bankalar işte burada sahneye çıktı. Tasarruf sahibinden yatırımcı yaratarak, sermayeyi sanayiye yöneltme sürecinde önemli rol üstlendiler. Bireylerin tasarruflarını biriktiren şirketlere dönüşerek, yastık altlarındaki nakit paranın iş sahiplerinin eline geçmesinde, bu iş sahiplerinin de aldıkları borcun faizini

31 Clive Trebilcock, *The Industrialization of the Continental Powers, 1780-1914*, Cambridge University Press, Cambridge, 1981, s. 44-46, 172-77; Stiles (2009), s. 82-85; Dunlavy (1994), s. 38-41.

32 Trebilcock (1981), s. 173-74; Robert E. Wright ve Richard Sylla (ed.), *The History of Corporate Finance: Development of Anglo-American Securities Markets, Financial Practices, Theories and Laws*, 4 cilt, Londra, 2003, s. iv.

tasarruflara ödemelerinde büyük bir hizmet gördüler. Bu süreçte genellikle herkes kârlı çıktı, ne var ki bankalar bazen iflas etti ve bütün bu küçük hesaplarla birlikte battı. Yatırımları nadiren bankalar başlattılar, ama işler gelişmeye başlayınca katalizör görevi gördüler. Başkalarının paralarına yön vermek, girişimin daha az saygıdeğer olsa da yapışık ikizi olan sahtekârlık ve spekülasyon için fırsatlar yarattı kuşkusuz.

Bankalar piyasaya hükümetlerin beklenmedik giderleri karşılayacakları bonolar sürdüler. Sigorta şirketleri insanlara, ölümden ya da Pasifik, Atlantik veya Hint Okyanuslarının sularında dolaşan yük gemilerinin batması ve yangın gibi kazalardan gelecek zararı tazmin etmek üzere poliçe sattı. Bu risk yönetim metotları, çağdaş istatistik derlemelerini doğurdu. İngiltere'de sanayi işçileri, bir felaket halinde üyelerine veya ailelerine verilmek üzere para toplayacak yardım dernekleri kurdular. Bu dernekler sanayi kazalarının sıklığı konusunda hükümetten bilgi isteyince, parlamento müdahalede bulundu ve böylesi bilgileri toplama konusunda tek yetkili makam olduğunu ileri sürdü. İstatistikler ancak 19. yüzyılın başlarında toplandı.

Şirketin siyasal ve dini destek vermesinin önemi, ancak böylesi desteklerin bulunmadığı yerlerle yapılacak karşılaştırmayla gerçekten anlaşılabilir. İslam dünyasında Kuran hükümleri şirket kurulmasını ve ortaklıkların miras yoluyla geçmesini yasaklıyordu. Yasal şirketleşme araçlarının yokluğunda, ölümler ortaklıkları dağıtabildi ve sermaye havuzlarının yok olmasına neden oldu.³³ Şirket hisselerinin miras yoluyla devredilememesi işleri yürütmeyi çoğu kez imkânsız kıldı. İslam ülkelerinin tersine, Avrupalılar özellikle yatırım paralarını yönetecek mali kurumlar oluşturdu.

Alman bankaları özel kurumlar olarak başladı, daha sonra anonim şirketlere dönüştü. Sözde evrensel bankalar olarak kısa vadeli kredi vermekten, tasarruf hesabı açmaya, bono kırmaya, poliçe satınaya, ipotek yönetmeye, tahvil çıkarıp, alıp satmaya kadar bir dizi mali hizmet sundular.³⁴ İngiltere öncü olmanın rahatlığıyla yavaş yavaş sanayileşti, finansmanının büyük bir bölümü kişisel tasarruflardan ve kârların akılcıca yeniden yatırıl-

33 Timur Kuran, "Explaining the Economic Trajectories of Civilizations: The Systemic Approach", *Journal of Economic Behavior and Organization*, 2009.

34 Caroline Fohlin, *Finance Capitalism and Germany's Rise to Industrial Power*, Cambridge University Press, New York, 2007, s. 65-69.

masından kaynaklandı. Hem İngiltere hem de Fransa merkez bankalarına sahip olsa da, yerel Alman bankaları tam da onlardan beklenenleri yerine getirdi.

Napoléon, 1800'de Banque de France'ı kurdu. Mali yetkililerin dar çevresi dışında kalan ticari bankacılar tarafından kurulan Banque de France, banknot ihraç etme konusunda tekel konumunda olduğu gibi, 1860'lı yıllara kadar Paris dışında şube açmaya yanaşmadı.³⁵ Bankacılık kısıtlamalarının 1848'de kaldırılmasından sonra, finansçılar Crédit Mobilier kurumunu kurdular; ancak Fransız yatırımcılar paralarını ülke yakını yerine daha egzotik yatırımlar için denizaşırı göndermeyi yeğledikleri için, yeni banka Fransız sanayisine pek yarar sağlamadı.

Britanya'da yıllık tasarruf oranı 1871 ve 1911 yılları arasında %12 ila 15 arasında değişti; aynı dönemde Almanya %15-20 gibi dikkat çekici bir orana ulaştı. Tasarruf önemliydi çünkü şirketlerin, Thorstein Veblen'in sözleriyle, "kâr arayışları"nı hızlandırmalarını sağlayan bir sermaye havuzu yaratmıştı; bu, kapitalizme doğru giden durmak bilmez tırmanışı iyi yakalayan alaycı bir gözlemdi.³⁶ Bu ivmeden yararlananlar, özellikle Fransa ve Almanya'da sanayicilerle bankerleri karşı karşıya getiren yavaşlatma girişimlerinden pek hoşlanmadı. Denildiğine göre, kimse bankacısını sevmez. Çoğu şirketin, bankacılarından gelen muhasebe, borçlanma ve personel politikalarını akılcılaştırma yönündeki ısrarlı taleplerinden hoşlanmadığı kesindi.³⁷

İngiliz simsarların, sokaklarda ve kahvehanelerde gayriresmi toplantılarının yerine "Borsa"yı (Stock Exchange) kurmalarından yaklaşık yirmi yıl sonra, 1790'lı yıllarda Amerikalılar da, New York ve Philadelphia'da iki borsa açtı. Temelde hükümet tahvillerinin alım satımıyla uğraşmalarına rağmen Londra, Antwerp, Amsterdam, Paris, Lyon ve Marsilya borsaları Ermeniden Yahudiye, İsveçliden Fransıza kadar çeşitli ülke insanların teklifsizce iş yaptıkları kozmopolit vahalar oldular. Thomas Paine, hiç tutmayacak yeni bir sözcük türeterek, ticaretin "insanları cana yakın kıldığı" (*cordialize*) iddiasında bulundu. Voltaire, "burada Yahudi, Müslüman ve Hristiyan sanki aynı dindenmiş gibi iş yapıyor ve kâfir adını sadece müflisler

35 Charles P. Kindleberger, *A Financial History of Western Europe*, Oxford University Press, New York ve Oxford, 2. baskı, 1993 (1984), s. 102-110.

36 Thorstein Veblen, *Capitalism, Socialism and Democracy*, 3. baskı, New York, 1950, s. 83.

37 Trebilcock (1981), s. 40; Fohlin (2007), s. 220-21.

için kullanıyor,” derken, borsanın ruhunu yakalamış görünür.³⁸ Wall Street demiryolu hisseleri ve tahvilleri alıp satmaya başlayınca, demiryolları Amerika’da daha karmaşık bir borsa sistemine yol açmış oldu. Şirket hisse-lerinin dünya borsalarının başlıca faaliyet alanı olması 19. yüzyılın sonunu buldu. Simsarların bıçkınlığından kaygılanan hükümetler, düzeni korumak için borsaları gözlerinin önünden ayırmadılar.

James Marshall inşa etmekte olduğu bıçkıhanenin arazisinde 1848’de altın bulduğunda, 1850’li yılların dünya ekonomisi inanılmaz bir ivme kazanmıştı. Birleşik Devletler, dokuz gün sonra Meksika-Amerika savaşını sona erdiren ve ülkeye California’yı kazandıran antlaşmayı imzaladı. Henüz devlet elinin ulaşmadığı bir bölgede altın bulunmasının yarattığı ani değişim benzersiz bir durum ortaya çıkardı. Servet avcıları Güney Amerika’nın güney kıyısından, Hawaii, Avustralya, Tahiti ve Çin’den California’ya akın etti. Denizyoluyla gelenlerin yolculuğu, Doğu Sahilinden gelen Amerikalıların seyahatinin üçte biri kadar zaman aldı. Dört yıl geçmeden California 25 ülkeden gelme 250 bin göçmen barındırıyordu. Madencilerin büyük bölümü Çinliydi. Hem Fransa hem de Büyük Britanya, mahkûmlarını San Francisco’da kaynayan kazana attı. Aynı dönemde yasa tanımayan, ırkçı göçmenlerin elinde sayısız yerli erkek ve kadın öldü.³⁹ 1850’li yıllarda çıkarılan altın miktarı, son 150 yılda bütün dünyada çıkarılandan fazladır. Dünyadaki para miktarını altı kat artıran bir altın akımıyla yağlanan dünya ticareti, neredeyse üçe katlandı. Altın, standart para birimi olarak gümüşün yerini aldı. Avustralya, Alaska ve Güney Afrika’daki madenler altın arzını çoğalttıkça, altın standardına geçen ülke sayısı da çoğaldı.

Her ülkenin kendine özgü bir mali tarihi vardır. Amerika’da, ülkenin tek merkez bankası olan Bank of the United States, 1836 yılında Andrew Jackson’ın “canavar banka”yı boğma inadına kurban gitti. Amerika, merkez bankası olmadan destansı bir büyüme gerçekleştirdiği için, ekonomik

38 Margaret C. Jacob, *Strangers Nowhere in the World: The Rise of Cosmopolitanism in Early Modern Europe*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2006, s. 76-77; Thomas K. McGraw, “American Capitalism”, *Creating Modern Capitalism: How Entrepreneurs, Companies and Countries Triumphed in Three Industrial Revolutions* içinde, yay.haz. Thomas K. McGraw, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1995, s. 335.

39 Robert C. Allen, “The British Industrial Revolution in Global Perspective”, 2006, s. 29 (internet üzerinden erişilebilir); Kenneth Pomeranz ve Steven Topik, *The World that Trade Created: Society, Culture and the World Economy, 1400 to Present*, M.E. Sharpe, Inc., Armonk, NY, 2. baskı, 2006, s. 113.

gelişmenin mutlaka bir merkez bankası gerektirdiği asla iddia edilemezdi. Ekonominin canlılığı bu köhne mali yapıyı ayakta tuttu. Kongre, bir bankalar ağının federal hükümetten aldığı yetkiyle banknot basabilmesine ancak 1863 yılında Amerikan İç Savaşı'nın giderlerini karşılamak zorunda kalınca, onay verdi. Bankaların nakit rezervlerini New York'ta tutma kuralı, bu kenti ülkenin finans merkezi konumuna getirdi. Savaştan önce yüzlerce banka banknot basarak ülkenin nakit ihtiyacını karşılarken, kalpazanlar bayram etti. Kuzey'in çıkardığı yeşil papeller, Bağımsızlık Savaşı'nın giderlerini karşılayan kıta notlarının hızıyla değer yitirdi. Sonunda yeşil papeller ve savaş borçları, yıllık gayri safi milli hasılanın yarısına ulaştı! Vergiler, yıkıcı savaş giderlerinin ancak beşte birini karşıladı. Savaşın yükü, dul maaşları ulusal bütçenin en yüksek kalemi olunca da devam etti.⁴⁰

Yüzyılın başında, Thomas Jefferson'dan yüzyıl sonunda William Jennings Bryan'a kadar birçok Amerikan önderi, vatandaşlarının ekonomideki görünmez bölüm, yani dolaşımdaki para, bankalara giden tasarruf, girişimlere akan borç sermaye konusundaki kaygılarını paylaştı. Yeşil papeller, para birimini sabitleştirmek ve bir federal bankaya sahip olmak isteyenler için aslında bulunmaz nimet oldu. Hükümet 1879'da yeşil papelleri altınla değiştirmek istediğinde, öneriyi çok kişi kabul etmedi. Amerikalının kredi uzatımı ve kâğıt paraya olan inancı üstün geldi. Mali kargaşaya getirilecek her türlü düzenleme güçlük yaratacağı için, girişimcilerin çoğu acıdan kaçmak istedi. Destekçilerin sloganı para genişlemesiydi ve bunu ülkenin yasal parasına gümüş ekleyerek ya da daha fazla banknot çıkararak gerçekleştirmek istediler. Ülkenin güneşli geleceğine yatırımcılardan çoğunun güvenmesi doğaldı. Mark Twain, bu ruhu 1870'li yılların başında Albay Beriah Sellers'in şahsında yakalamıştı. Küçük kentten New York'a taşınan Sellers arkadaşlarına kente meteliksiz geldiğini, şimdiyse yarım milyon dolar borcu olduğunu anlatarak övünür. O dönemin çoğu Amerikalısı gibi Sellers da, alacaklılarının onu suyun üstünde tutacağına güvenir.⁴¹

Çoğu savaş gibi Amerikan İç Savaşı da değişimi hızlandırdı. Amerikan ekonomisine onlarca yıl egemen olan pamuk ihracatı, Kuzey tarımı ve

40 Irwin Unger, *Greenback Era: A Social and Political History of American Finance, 1865-1879*, Princeton University Press, Princeton, 1974, s. 13-20.

41 Mark Twain ve Charles Dudley Warner, *The Gilded Age*, Chatto & Windus, New York ve Londra, 1873.

endüstrisini Güney tüketimine yöneltti. Birlik ordusunun üniforma, çadır, tüfek, araba ve yiyecek talepleri kısa sürede pamuğun yerini aldı ve bu yeni piyasa, ekonominin sanayileşmesinde katalizör rolü oynadı. Savaştan sonra, Lincoln'ın savaş partisi yeni sanayicilerin partisi oldu. Batıda da, ekonomik fırsat bolluğu ve canlılık yaşandı. 1913'te çıkarılan bir yasa, para üzerindeki federal iktidarı perçinleyen Federal Reserve Bankalarının kurulmasına yol açtı.⁴² Bütün bu gelişmeler sermayenin harekete geçirilmesinin önemli olduğunu, ama bunun nasıl yapıldığının o kadar da önemli olmadığını gösterdi.

Kapitalizm gibi bir konunun tarihsel anlatısı, gelişimi hızlandıran veya ilerlemenin önündeki engelleri kaldıran temel girişimlere odaklanma eğilimi gösterir. Kapitalizm tarihinde, bu iki görevi yerine getirmeyen birçok gelişme yaşandığını belirtmek gerekir. Gözden kaybolanlar, kötü tasarlanmış projelerin karanlık çukurlarına gömülen milyonlarca dolar, pound, frank ve markla birlikte, hesap edilemeyecek kadar çok adam –ve kadın–saattir. Bunların varlığı, yatırımcılara yeniliğin asla risksiz olamayacağını, yine de başarının yatırım akımını ayakta tutacak kadar sık ve belirgin olduğunu hatırlatmıştı. Kapitalizm her şeyden önce sermaye gerektirdi; sadece mucitlerin ve onların aileleri ve dostlarının birikimlerini değil, paralarına para katmayacak hiçbir şey üretmek istemeyenlerin cebinden oluk oluk nakit para akmasını da gerektirdi.

Şirketleşmenin Yararları

Sanayi finansmanında, hiçbir şey girişim sahiplerine sınırlı sorumluluk veren şirketleşmenin yasal biçimi kadar devrim yaratmamıştı. Şirketleşme, şehirlere veya hayır kuruluşlarına sonsuza dek belirli ve büyük ölçüde bağımsız bir güç alanı vermenin bir aracı olarak uzun süre var oldu. Günümüzde hâlâ bu yöntemle kurulmuş konut bölgeleri vardır. Doğru ortakların bir araya gelmesiyle sermaye havuzu kurmak kusursuz sonuçlar verdi, bugün de verir. Ortaklar genellikle yaşamın yeni koşullarına uymak için her birine ortaklığı bozma imkânı veren anlaşmalar imzaladı. Bu tasfiye kolaylığı, bir şirketin uzun vadeli gelişiminde önemli bir engel

42 Stephen Mihm, *A Nation of Counterfeiters: Capitalists, Con Men, and the Making of the United States*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 2007, s. 69-74.

olarak ortaya çıktı.⁴³ Adından da anlaşılacağı gibi, şirketleşme vergi ödeyen, şirket adına alacakları takip ve tahsil edebilen, ya da biraz daha kötüsü, takibata uğrayabilen yapay bir kişi yarattı. Anonim şirketler para bulmak için borç alabildi ya da halka kendi hisselerini satabildi. Bunlar, hesapların hissedarların incelemesine açık olması anlamına geliyordu; gerçi şirketler büyüdükçe hesaplara erişim güçleşti. 19. yüzyılda yönetim çoğunluk hissesine sahipken, şirketleşme yatırımcılar ve yöneticiler arasında bir ayrım yaptı. Ayrıca büyük miktarda para tahsil etme avantajı vardı. Şirketler yapay oldukları için sonsuza dek sürebilirdi. Böylece ortaklıkların getirdiği zamansız tasfiye tehdidi ortadan kalkmış olurdu.

Bu işin olumsuz bir yanı vardı. Anonim şirketler, avukatlara ve hükümete ödenecek kuruluş masrafları çıkardı. Ayrıcalık bir kez elde edildikten sonra devlet ve halkının özel kişilere bir armağanı olarak serbestçe kullanıldı. Şirket ilminin göklere çıkardığı hissedar-yönetici ayrımı bazen sorumsuzluğa, hatta tam anlamıyla yozlaşmaya yol açabildi. Hırslı şirket başkanları hesaplarda kalem oynatabildi, kendi şirketlerine sipariş verebildi, kâr yerine sermayeden temettü dağıtabildi. Daha da beteri, temettü ödeyebilmek için yeni hisseler satarak Ponzi örnekleri yaratabildi.⁴⁴ Buna rağmen, anonim şirketler Amerikan ve İngiliz girişimcilerden ilgi gördü. 19. yüzyılın genel şirketleşme yasaları, özel şirketleri anonim şirketlere dönüştürmeyi eskiye göre daha kolay ve ucuz hale getirdi. Bu gerçek, özellikle devletin binlerce limited (sınırlı sorumlu) şirkete ruhsat verdiği Amerika için geçerliydi. 19. yüzyılın ortalarına kadar, Amerika'daki bu tür şirketlerin sayısı İngiltere'dekinden çok daha yüksekti.

18. yüzyılda yaşanmış kötü bir tecrübe, Britanya Parlamento'sunu şirketleştirmeyi sınırlayan Balon Yasasını (Bubble Act) çıkarmaya zorladı. İngiltere'de limited şirketler 1856 sonrasında sayıca artarken, aile şirketleri varlıklarını 20. yüzyılın ileri yıllarına kadar sürdürdü.⁴⁵ Girişim için daha da yüreklendirici olan, ticari borçlulara alacaklıları karşısında –yani para kazanmaya para sahibi olma karşısında– ayrıcalık tanıyan gevşek iflas kanunlarıydı. Bir lokomotiften fırlayan kıvılcımın bir köylünün saman de-

43 Wright ve Sylla (2003), 1. cilt, iv; Timothy W. Guinnane, Ron Harris, Naomi R. La-moreaux ve Jean-Laurent Rosenthal, "Putting the Corporation in Its Place", *Enterprise and Society*, sayı 8, 2007, s. 690-91.

44 Kindleberger (1993), s. 196.

45 Wright ve Sylla (2003), I. cilt, s. x-xxvii.

posunu ateşe vermesi gibi sanayi kazaları durumunda, çiftçinin, demiryolu şirketine açtığı haksız fiil davasını kazanması güçtü. Yasalar hatta yargıçlar, işçileri iş sırasında yaralanıp sakatlanan işverenleri cezalandırma taraftarı değildi. Amerikan hukuku eyaletten eyalete değişmekle birlikte genellikle girişimcinin yanında durdu.⁴⁶

Bütün dünya sadece girişimciler ve yatırımcılardan oluşmadığı için, “sınırlı sorumluluk” kavramı, bu iki gruptan da olmayanlara her zaman çekici gelmedi. Başlıca yakınma konusu, yapay bir birim yaratılarak kişisel sorumluluktan kaçınmaktı. Bir şirketin bir kâğıt parçasıyla ifade edilen hissesini almak gibi görünürde gerçek dışı bir şey alıp satmada zımnen de olsa kâğıt üzerinde kâr ve spekülasyona ilişkin derin bir şüphe de vardı. 19. yüzyılın sonuna kadar gevşek biçimde denetlenen şirketler, daha sonra yasal sınırlamalara konu oldu. Hissedarlar temettü geliri üzerinden de vergi ödedikleri için, gerek onlar gerekse yöneticiler kurumlar vergisinin çifte vergilendirme olarak görülmesinde ısrar ettiler.

Yatırımcıların arzusu, bir taraftan yatırımlarını korumak, diğer taraftan da düzenli ve sağlam gelir elde etmektir. Söylemesi yapmaktan kolaydır: Yatırımcı, söz konusu iş hakkındaki bilgisizliğinin insafına kalmıştı. Yatırım denkleminin karşı tarafında yeni teknoloji uygulamalarını fiilen gerçekleştirenler, yatırımcılardan riskleri gönüllü kabul etmesini, dahası, işletme ayrıntılarını onlara bırakmasını istediler. Demiryolu yapımcılarının doymak bilmez fon açlığı, normal sermaye havuzlarına baskı yaptı. İhtiyaç icadın anası oldu. Finansçılar, çoğu bakımdan devlet tahvillerine benzeyen uzun vadeli ve sabit faizli bonolar çıkardı. Bir başka yöntem de, madencilik ve demiryolu şirketlerine mal ve hizmet sağlayanlara nakit para yerine satıcı hissesi vermektir. Bir de, adi hisse sahiplerine temettü ödenmesinden önce sahiplerine şirket kârı üzerinde özel haklar tanıyan ayrıcalıklı hisseler vardı. Amerikan iktisat tarihinin bir büyük skandalı da, bir başka *Crédit Mobilier* deneyimiydi. Bu defa 1867’de kurulan bir Amerikan şirketi, demiryolu inşaatından gelir sağlamak için masrafları şişirmişti; bu masraflar devlet sübvansiyonuyla karşılandı. Bu sübvansiyondan payına düşeni alan Kongre üyeleri, 1872 başkanlık kampanyasına kadar soruşturmayı durdurmayı başardı.

46 Thomas McGraw, “American Capitalism”, *Creating Modern Capitalism* içinde, yay.haz. Thomas McGraw, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1997, s. 315-16.

Kapitalist gelişimin aracı olarak Amerikan ve İngiliz şirket kavramına büyük dikkat verilmiş olsa da, bunun masrafları küçük ve orta ölçekli girişimler için insanları vazgeçirecek kadar yüksekti. Söz konusu masraflar o denli yüksek gelmişti ki, Alman yasa koyucu yeni bir şirket biçimi geliştirdi: Bu özel limited şirketlerin ortakları, aralarındaki ilişkiyi açıkça tanımlayan yasal anlaşmalar imzaladı. Bu yöntem, bir ortağın beklenmedik beceriksizliği ya da sorumsuz davranışlarını önleyerek bu ortaklıklardaki temel çekinceyi ortadan kaldırdı. Özel limited şirketler genel hukukun kişisel hakları devlet çıkarlarından üstün tutan Britanya ve Amerika sistemlerine kıyasla, Fransa ve Almanya'nın yurttaşlık hukukunda daha verimli bir alan buldu. Bu tür bir ortaklık, genel hukuk ülkelerinde öylesine uyumsuzluk yarattı ki, Büyük Britanya'da 1907'ye, Amerika'da da 20. yüzyılın ikinci yarısına kadar girişimcilerin kullanımına sunulmadı.⁴⁷

Alman sanayiciler ve bankacıları, seçkinlerin profesyonel orta sınıfı yerine, sanayi devlerinden ve onların milyoner olmuş talihli ortaklarından oluşan yepyeni bir toplumsal sınıfta buluştu. Demiryolu projeleri için para toplamaya hazır olan, ihraç edilecek nakliyeyi temin edip, ithal edilen ürünler için yeni alıcılar bulanlar bu insanlardı. Avrupa makine sanayisinin ısındığı sırada kömür çıkarıp çelik ürettiler. Bu küresel ekonomi, uzmanlaşmayı ve uluslararası işbölümünü pekiştirdi. Siyasal denetimi hâlâ ellerinde tutan Junker sınıfı bu yeni gelenleri küçümsese de, çoğu Alman bu büyük sanayicileri Alman İmparatorluğu'nu güçlendirme davasına hizmet eden yurtseverler olarak gördüğü için, bunu sadece kendi aralarında dile getirdiler.⁴⁸ Amerika'da ulusal hobi yerine geçen girişimcilik, Almanya'da hâlâ aristokratik zevklere hayran olmaya eğilimli bir sınıfla sınırlı kaldı.

Uzatmalı 1873 Buhranı

1873, kapitalizm tarihine kötü bir yıl olarak geçti. Bazı alanlarda 26 yıl sürececek bir buhran başladı! Serbest girişim sisteminin bir sorunu, karar alma sürecindeki dağınıklıktan kaynaklanır. Bireyler ve özel şirketlerin kendi çıkarlarına en yararlı olacağına inandıkları biçimde hareket ettikleri bir ortamda, gerçekte neler olup bittiğini bilmek güçtür. Dümenin başında,

47 Guinnane, Harris, Lamoreaux ve Rosenthal, "Putting the Corporation in its Place": s. 698.

48 Trebilcock (1981), s. 54, 64-66.

bu duruma gelmiş olduğu için, kimse olmaz. Fiyat ve oranlar bilgi iletir, ancak o fiyat ve oranları oluşturan kararların ardındaki nedenlerin yorumlanması gerekir. İşler yolunda gittiği zaman, piyasa davranışlarının amacını araştırmanın bir gereği olmaz. İnsanlar, sadece ortamın bozulduğu anlarda açıklama için haykırır. 1873'teki sorun çok daha büyüktü.

Üretimdeki verimlilikler gerçek talebi aşmıştı. Bunun anlamı, piyasadaki ürünlerin, onları almaya hazır insandan fazla olmasıydı.⁴⁹ Kapitalizmin yeniyetmeliği olarak adlandırılabilir bu dönemde, sorunlar bir yaz yağmuru öncesinin kara bulutları gibi toplanabiliyordu. İnsanların bu sorunlara taktığı “durgunluk” adı bile, durumun kısa zamanda düzeleceği anlamını taşır. Oysa bu kez durum farklıydı. Viyana’da hisse senedi piyasasının çökmesi ve New York’ta önemli bir bankanın batması, 20 yıl sürecek ekonomik istikrarsızlık başlangıcının işaretiydi. Üreticilerin stok problemlerine, Amerika, Arjantin ve Rusya’dan gelen bol miktarda hasat eklendi. Hububat fiyatlarındaki düşüş, Avrupa’da hâlâ geleneksel yöntemlerle çalışan binlerce çiftçiyi piyasadan sildi. Fransız ve İngiliz tarımı bile sarsıldı.

Amerika ve Avrupa’da yaşanan sıkıntılar Güney Afrika, Avustralya ve Batı Hint ekonomilerini felce uğrattınca, 1873 krizi, dünya piyasalarının birbirlerine bağımlılığını kanıtlamış oldu. Uzun vadeli gelişmelerin birikerek çoğalan etkisi, çoğu Batılı ekonomiye diz çöktürdü. 19. yüzyılın son dönemlerinde Amerikan üretimi artmıştı, ne var ki fiyatlarda durgunluk yaşıyordu. Ücretleri düşük tutmak için büyük gayret harcayan sanayiciler, ürünlerinin potansiyel alıcılarını farkında olmadan yoksullaştırdılar. Tasarrufun önemine yönelik tutucu yaklaşımlar, sorunu daha da keskinleştirdi. Hâlâ aristokratik etiğin etkisinde olan üst sınıftan Avrupalılar sıradan insanların, özellikle de aldıkları ürünleri sergileyerek ince zevkli olanlar ile toplumdaki astları arasındaki çizgileri silikleştirmekle tehdit edenlerin harcamalarını küçümse-diler. Bugün olsa, ticaret fazlasının alıcıya kıyasla ürün sayısını yükselttiğini söylerdik, ama yanılmış olurduk. Kültürel bir gecikme de vardı.

Gümüş fiyatlarının aşırı dalgalanma gösterdiği 1870’li yıllarda, para birimi olarak hem gümüş hem de altın kullanmanın anlamsızlığı belli oldu. Büyük Britanya hesapları oturtmak amacıyla tek birim olarak altını kullanırken, 1870’lerde onu Almanya, İskandinav ülkeleri, Fransa, Belçika, Hol-

49 Walter A. Moss, *An Age of Progress?: Clashing Twentieth Century Forces*, New York, 2008, s. 58-59.

landa ve Amerika izledi. Artık her ülkenin para birimi –mark, frank, po-und, dolar–, altın karşısında sabit bir değişim değerine sahipti. Amerika’ya 200 mark gönderen bir Alman yatırımcı, orada ne kadar dolar alacağını biliyordu. Altın standardı görülmez bir amir, dadı, gardiyan ya da kâhin olduğunu gösterdi; ithalattan ihracata, ücretlere kadar her şeyi etkiledi. Bir ülke ticaret açığı veriyorsa, altın ülkeden çıkıyor, halkın satın alma gücü düşüyor, bu da satışları etkiliyordu. Müşterilerini geri kazanmak için, üreticilerin giderlerini azaltmaları gerekti; onlar da bu gereği ücretleri kısmakla yerine getirdi.⁵⁰

Altın standardı küresel ticaretin yoğunlaşmasına katkıda bulunurken, en büyük yardımı telgraftan, uluslararası ticaret haberlerinden ve geliştirilmiş okyanus nakliyesinden aldı. İnsanlar paralarının başka ülkelerde adil bir şekilde değiştirileceğine daha fazla güvenir oldu; başka ülkelerde, özellikle de artık dünyanın en büyük ekonomisi ve yüksek kârlar için en iyi fırsatları sunan ülke olan Amerika’da, yatırım yapmaya başladılar. En iyi yatırımı bulmak için yapılan sonsuz araştırmalardan Arjantin ve Mısır da payını aldı. 1873 buhranından önce Almanları canlandıran spekülasyon durdu. Yine de, hapsedilmiş girişimci enerjinin, buhranın frenlerinden daha güçlü olduğu görüldü. Alman ekonomisi 1880’de yeniden yükselişe geçti. Ancak 1880’li ve 1890’lı yıllar güç dönemler olmayı yine de sürdürdü.

Ortabatı Amerika çiftçileri para diktasına karşı ayaklandıklarında, yeni sistem yıkılacak gibi oldu. 90’lı yılların düşük fiyatlarının etkisiyle, ıstıraplarından altın standardının sabit değişimini sorumlu tuttular. Hazırladıkları halk düşmanları listesinde başı Britanya’nın mali seçkinleri çekti, onları genel olarak uluslararası bankerler izledi. Davalarının en güçlü destekçisi olan Demokrat Parti önderi William Jennings Bryan, paranın efendilerine verdiği buyrukla, 1896 parti kurultayına katılan delegeleri ayağa kaldırdı: “İnsanlığı altın bir haç üzerinde çarmıha germeyin!” Belirsizlik, Cumhuriyetçiler sonbaharda gerçekleştirilen başkanlık seçimlerinde bu halkçı asileri dize getirene kadar sürdü.

Nadiren bu açıdan baksak da, Amerika Birleşik Devletleri de 1870’li yıllarda bir birleşme sürecinden geçiyordu.⁵¹ Amerikan İç Savaşı –Fran-

50 Jeffrey A. Frieden, *Global Capitalism: Its Fall and Rise in the Twentieth Century*, Norton, New York, 2006, s. 6-7, 14-19, 42-43.

51 Bu genellemenin çarpıcı bir istisnası için bkz. Colleen Dunlavy ve Thomas Weiskopp,

sa-Prusya Savaşı gibi sekiz aylık bir boğuşma değilse de— 1861 ve 1865 yılları arasındaki dört yılda yaşam, mal ve barışçı arayışlar alanında büyük kayıplara neden olmuştu. Güney eyaletlerinden sonuncusu da 1870'e geldiğinde birliğe katılmıştı ve Kuzey, Konfederasyon'a katılan eyaletlerin yeniden inşasına hazır görünüyordu. Yüzünü Batı'ya çeviren Kongre, 1871'de Kızılderili Toprak Tahsis Yasası'nı onaylayarak Amerikan yerlilerini ulusal vesayet altına aldı ve daha önce onlarla imzalanmış tüm antlaşmaları geçersiz kıldı. İç Savaş California'nın ülkeyle birleşmesine ara vermişken, Central Pacific şirketinin rayları Appomattox Savaşı'ndan dört yıl sonra doğudan gelen Union Pacific'inkilerle buluştu. Altına hücum, iki hattı Utah'ın Promontory Point noktasında birleştirdi. Kıtalararası demiryolu hattı, Amerika'nın iki kıyısını birleştirirken aradaki تنها yerleşim merkezlerinden hepsine uğradı. Muzaffer Kuzey, ulusallık yaklaşımını hem Güney'e hem de Batı'ya dayatmaya hazırdı.

İç Savaş ardında bırakan Amerika, dikkatini artık 1803'te Louisiana Alımı'yla (Louisiana Purchase) ve Meksika-Amerika Savaşı'nı sona erdiren 1848 Antlaşmasıyla kazanılan geniş ve boş toprakları geliştirmeye verebildi. Bu arada ülkenin kentsel nüfusu da patlamıştı. 1800 ve 1890 yılları arasında toplam nüfus 12 kat artmışken, kentlerde yaşayanların sayısı 87 kat çoğaldı. Gustavus Franklin Swift, geliştirdiği frigorifik tren vagonlarının yardımıyla, kıtanın çeşitli noktaları arasında ticari ilişkiler kurulmasını sağladı. Mississippi Nehri'nin batısında otlayan sığırlar artık Omaha, Kansas City ve Chicago'daki mezbahalara gönderiliyor; işlenmiş etleri yoğun nüfuslu, kentleşmiş Doğu'ya yollanabiliyordu. Hemen herkesin et yiyebilme imkânına sahip olduğu bir toplumda, soğutma, arz ile talep arasındaki eksik halkayı oluşturdu.

Yüzyılın ikinci yarısındaki refah istikrarlı olmasa da ücretler, halk sağlığı ve yiyecek fiyatları gibi konularda olumlu gelişmelere neden oldu. Birleşik Devletler uzunca bir süredir örnek kapitalist ülke olarak gösteriliyordu. Sürekli ekonomik gelişimi insan ve toprak arasındaki uygun orana, feodal bir geçmişi olmamasına, sanayinin gerek duyduğu doğal kaynakların varlığına ve Amerika'nın aile çiftliklerinden gelen çalışkan ve disiplinli genç erkek ve kadınlara bağlandı.

1820’li yıllarda Washington Irving, “her şeye kadir dolar” sözünü ortaya attı. Bir yüzyıl sonra Başkan Calvin Coolidge, ünlü sözünü sarf etti: “Amerikan insanının başlıca işi iş yapmaktır.” Bu oldukça sıradan cümlenin içindeki gizli anlamı gözden kaçırmamak gerekir. 19. yüzyılda, birbiriyle rekabet edecek çok az değer veya meslek seçeneği vardı. Henry ve William James’in varlıklı babaları, ülkesindeki insanların kendisine sürekli geçinmek için ne yaptığını sormasından yakındı ve bu merak yüzünden Avrupa’ya geri döndü.

Kapitalist sistemdeki katılımcıların kişisel kararlarının toplamı, bütün ekonomi üzerinde zorlayıcı bir güç oluşturdu. Tekel denetiminin korumasından kurtulan en etkin girişimciler, daha az etkin olanları ya kendilerini taklit etmeye ya da kaynaklarının faal yönetiminden çekilmeye zorladı. Kapitalist faaliyet herhangi bir kişiye, bölgeye ya da aileye bağımlı değildi. Birinin gözden kaçırdığı para kazanma fırsatı, diğerinin gözünde kâr ihtimali olurdu. Bu, kapitalist refahın, Amerika’nın kıtalararası demiryolu hatlarını inşa eden şirketlerince siyasetçilere rüşvet verilmesi gibi yolsuzluklara imkân verdiği gerçeğiyle dengelenmesi gereken, olumlu bir değerlendirmedir.

Yüzyılın başında Amerika, hemen hepsi Kuzey Amerika’nın Atlas Okyanusu kıyısında yaşayan 4 milyondan az bir nüfusa sahipti. Bu insanlar çok kısa bir süre için aynı ortak tarihi paylaştı. Birleşik Devletler gibi, Almanya da, 1776’da birbirinden ayrı parçalardan oluşsa da, bu parçaların 9. yüzyılda Charlamange’a kadar uzanan ortak bir tarihleri vardı. Amerikalılar yeniliğe düşküncüydü, Almanlar ise yenilikten ürkerdi. Amerikalılar dini hoşgörü gösterir, Almanlar Hristiyanlık içinde farklı inançlarla kanlı savaşlar yapardı. Almanlar otoriter siyaseti benimser, Amerikalılar ise siyasal kurumlarının güçsüzlüğüyle övünürdü. Bütün bunlara rağmen, Almanya, “olağanüstü” avantajı olmadan Amerika’nın ekonomik başarılarına yetişti.

Kalıtıl zenginliğin egemenliğine hiçbir şey kapitalizmdeki katılımcıların değişebilirliği kadar zarar vermedi. Ailesinin servetini tüketen bir oğul, parayı harcamaktan çok kazanmak üzere yetiştirilmiş bir başkasına fırsatlar yarattı. Kapitalizm aristokrasinin aksine, gelişmek için hiçbir soyun erdemine, basiretine ya da cüretine bel bağlamadı. Amerikalılar kapitalizmin bu gereklerini benimsedi ve beğendi, Almanlar ise bu ilkelerin erdeminden pek de emin değildi. 19. yüzyıl boyunca mühendisler ve imalatçılar

üst sınıftan Almanların “sonradan görmeler”i küçümsemesiyle mücadele ederken, bu terimin Amerika’da hemen hiçbir anlamı yoktu.⁵² Ne var ki, yeterli sayıda kilit oyuncu gelişim sürecini harekete geçirdikten sonra, kapitalizmin temposunu kişilerüstü güçler sürdüreceği için, bu küçümseyici yaklaşımların bir önemi kalmadı. Amerikalılar kapitalizmin girişimci ruhuna uygun olarak daha kolay risk alırken, Almanların disiplinli kararlılığı ülkenin başarılı ekonomik gelişimine katkıda bulundu.

Büyük Britanya gibi ekonomik gelişime yön veren ilk ülke olmanın belirgin yararları olsa da, burada durumun rakiplerce istismar edilebilecek açık zaafı ortaya çıktı. Britanya öncü tekstil sanayisine ağır yatırım yaptı ama başarı, girişimci sınıfı çekingenleştirdi. İngiliz yatırımcıları fırsatları başka yerlerde aradı. Amerika ve Almanya bu yaklaşımdan yarar sağladı, yeni sanayilere girip, daha önce kullanılmamış sermaye havuzlarından faydalandılar ve umut verici yeni yatırımlar peşinde koştular. 19. yüzyılda her iki ülke için de önemli olan ulus inşası, ekonomik gelişim alanında da katalizör görevi gördü. Amerika, yaygın bir girişimci ruha ve işlenmeyi bekleyen geniş bir kıtaya sahipti. Almanya’da yükselen sanayiciler sınıfı, soylu Junkerlerin kurduğu ulusun ekonomik bütünleşmesini gerçekleştirmeye hazırdı. Her iki ülke de, demiryolu yapımı ve ağır sanayi için şart olan doğal kaynaklar bakımından zengindi. Vatandaşları İngiliz icatlarını taklit edip geliştirmede son derecede yetenekli olduklarını kanıtladılar. Daha da önemlisi, kısa süre sonra kimya, elektrik ve otomobil üretiminde icatlar yapmaya başladılar. Geriye dönüp bakınca, Büyük Britanya’yı yakalayıp geçmeleri neredeyse kaçınılmaz görünür. Britanya ekonomisi gerilemedi; daha önce Hollanda ekonomisinde olduğu gibi, etkileyici bir üretkenlik düzeyini sürdürürken sadece göreceli konumunu yitirdi.⁵³ Merak edilmesi gereken, Fransa’nın neden sahneye çıkmadığıdır.⁵⁴

52 Henry James, “The German Experience and the Myth of British Cultural Exceptionalism”, *British Culture and Economic Decline* içinde, yay.haz. Bruce Collins ve Keith Robbins, Weidenfeld & Nicolson, Londra, 1990, s. 108.

53 Steve N. Broadberry, “How did the United States and Germany Overtake Britain?: A Sectoral Analysis of Comparative Productivity Levels, 1870-1990”, *Journal of Economic History*, sayı 58, 1998, s. 375-76.

54 Margaret C. Jacob ve Larry Stewart, *Practical Matter: Newton's Science in the Service of Industry and Empire, 1687-1851*, Harvard University Press, Cambridge, Mass. ve Londra, 2004, s. 126-27.

Kapitalizmin amansız devrimi 19. yüzyıl boyunca hızla ilerledi, girişimin boyutu ve kapsamı her kıtaya yayıldı. 20. yüzyıla girerken filozof Max Weber, kapitalizme “çelik kafes” adını takmıştı. İnsanlar gerçekten ataları gibi yaşamak isteselerdi, bir yolunu bulabilirdi. Ama o şekilde yaşamak isteyenlerin sayısı giderek azaldı. Ürün ve hizmetler, çelik kafesin parmaklıkları ardında yaygınlaştı. Ortalama yaşam süresi beklentisi arttı; halk sağlığındaki gelişmeler yaşam kalitesini yükseltti. Doğal olarak insanlar her iki yolu birden denemek istedi: eski yaşam biçimini yitirmenin sıkıntısına katlanmadan kapitalizmin yarattığı dev refahın meyvelerinden yararlan.

19. yüzyılın sonunda, kapitalist ülkelerdeki kıtlık yerini bolluğa bırakmak üzereydi. Bu dönemi atlattıktan sonra kapitalist dünya, alışkanlıklarının uzun vadede ne denli savurgan, açgözlü ve aldırma sonuçlar doğurabileceğini gösterecek dengeye ulaştı. Kapitalist saldırganlık ekonomik gelişimin temel ögesi olan fosil yakıtın hızla artan kullanımıyla, dünya yüzeyini aşırıp yaşamsal nitelikteki atmosfere uzanacaktı. Altın refah yumurtasını yumurtlayan tavuğu öldürmeden bazı sınırlar koymayı başarabilirsek, her ikisinden de vazgeçmeden yaşamamız hâlâ mümkündür.

7

SANAYİ DEVLERİ ve KARŞITLARI

19. yüzyılın önde gelen sanayi güçleri –Büyük Britanya’yla iki rakibi, Almanya ve Birleşik Devletler– fiziki dünyayı değiştirdi. Binlerce kere binlerce kilometreye demiryolları döşediler. Kurdukları dev fabrikalara, çoğu tarlalarından yeni kopmuş milyonlarca kadın ve erkeği çektiler. Sermayeyi bankalara topladılar, kömür tükettiler, çelik işlediler, yerin altından maden çıkardılar, tepeleri düzlediler, nehir sularını kanallara yönlendirdiler ve genel olarak, insanın daha önce farkına varılmamış gücünü ve zekâsını sergilediler. Bu değişikliklerin tümü kişilerüstü olsa da, bunları gerçekleştirenler özel insanlardı: girişimin gürültücü kahramanları ile sanayileşmenin hayatlarını alt üst ettiği çalışan erkek ve kadınlar. Bazıları kapitalizmin dinamiklerini öylesine iyi kavramıştı ki, kurdukları şirketler bugün bile dünyanın en büyükleri arasında yer alır. İnisiyatif sanayicilerin elinde olsa da, işçiler, kendi dünyalarının yeni hükümdarlarına karşı ses getirici bir muhalefet örgütlemek için kararlılık ve cesaretle yeni yollar buldular. Böyle işçi hareketlerinin başarısı siyasal taktiklere, ideolojik varsayımlara ve farklı kapitalist ülkelerdeki tarihsel örneklerle bağlıydı. Öykü girişimcilerle başladı.

Kapitalizm ekonomide o güne kadar benzerine rastlanmamış bir hareket özgürlüğü yarattığı için, tarihi kişisel çaba hikâyeleriyle süslüdür. Bilim

ve mühendislikte gerçekleştirilen başlıca başarılar, bu gelişmelerden kendi ticari imkânları için yararlanan 19. yüzyıl girişimcilerine yön vermişti. Girişimin kapsamı durmadan genişlerken, birkaç kişi kendilerine özel, geniş ekonomik alanlar edinmişti. Amerika'da Cornelius Vanderbilt, Andrew Carnegie ve John D. Rockefeller, Almanya'da da August Thyssen, Carl Zeiss ve Siemens 19. yüzyılda ülkelerini üstün konuma taşıyan devlerdi. Bu kişiler Almanya'da Carl Zeiss, Thyssen, Krupp ve Siemens'i, Amerika'da da New York Merkez Demiryolu, U.S. Steel ve Standard Oil şirketlerini kurmuşlardı. Bu sanayi devlerinin hükümdarlar kadar mutlak güç sahibi olmalarındaki tuhaf ayrıntı, denetledikleri piyasa payı sayesinde rekabeti ezebilmeleri idi. Bir kişi, hatta tek bir aile tarafından bile yönetilemeyecek kadar büyük olan bu şirketler, 20. yüzyılda kapitalizmle özdeşleşecek dev kuruluşlar yaratmışlardı.

Bu insanlar sadece dudak uçuklatıcı servetlere sahip olmakla kalmadılar; demiryolu, demir-çelik, petrol, elektrikli el aletleri, bilimsel cihazlar, ilaç ve boya gibi, döneme egemen olacak sanayilerin önderliğini de yaptılar. Vanderbilt ve Rockefeller gibi Amerikan girişimcileri ile İskoçya doğumlu Carnegie, rakip şirketleri birbiri ardına piyasadan silmek için fiyatlarını düşüren, acımasızca rekabetçi kişilerdi. Zeiss ve Siemens gibi Alman önderleri ise, Alman ekonomisini ilerletmek ve çeşitlilik kazandırmak için araştırmada genel olarak kurumsal desteğe güvendiler. Thyssen, Amerikalı unvanına layık görüldü; bu adla, bir Alman girişimcisinden çok, doymak bilmez bencilliğiyle Amerikan girişimcilerine benzediği için eleştirildi.

Bu dev şirketlerin kurucuları çoğunlukla seçkin ailelerden geliyordu. Alman sanayici Alfred Krupp, babasının demirhanesinin yönetimini üstlenmişti. Thyssen'ler başarılı bir girişimci aileydi. Yaşadığımız çağda, Bill Gates zengin bir babanın desteğini almıştır. Ne var ki, geçmişlerinde destansı bir başarıyı müjdeleyecek pek bir şey olmadan, dünya ticaretine sıfırdan atılmış sanayi devleri de ortaya çıkmıştır. Bu türün en kusursuz örneği olan Cornelius Vanderbilt, tırmanışına Staten Island'da, su kenarındaki mütevazı bir çiftlikte başlamıştı. Carnegie, yoksul bir göçmen ailesinden geliyordu, Rockefeller da ticaret hiyerarşisinin en alt basamağından yola çıkmıştı. Siemens, Alman ordusunda hizmet vererek işe başladı, Zeiss ise oyuncak imalatçısı bir ailenin çocuğuydu.

Vanderbilt'in yetenekleri, ülkenin nakliyedeki devrimiyle birlikte ortaya çıktı; küçük teknelerle başladığı öykü, transatlantiklere ve demiryollarına kadar uzandı. Erken dönem demiryolu işletmeleri arasındaki rekabet, tam da eşgüdümün şart olduğu bir alanda kargaşa doğurmuştu. Vanderbilt, New York City'ye gelen çeşitli demiryollarının yarattığı karışıklığı bir düzene soktu; Grand Central İstasyonu, örgütlenme zekâsının kalıcı bir başarısıydı.¹ Kişisel tasarruf ve aileden aldığı borçla eski yöntemlerle, yola çıkmıştı; orta yaş döneminde hisse ticaretinin, şirket birleşmelerinin ve takas faaliyetlerinin yeni dünyasına yumuşak bir geçiş gerçekleştirdi. Çoğu alışkanlığıyla çağdışı görünse de, birçok insanın tersine, değerleri dalgalanan hisse senedi ticaretindeki değişken alımsatımıyla, kurumsal kapitalizme uyum göstermekte zorlanmamıştı. Kural tanımaz yaklaşımıyla rekabete kötü bir şöhret kazandırması, bireysel çabaya ve *laissez-faire* (bırakın yap-sınlar) siyasetine bunca bağlı bir toplumda oldukça dikkat çekiciydi.

New York City finans çevrelerindeki çaylakların tersine, gençliğinin vahşi gücünü yitirmemişti; bunun en iyi örneklerini Orta Amerika'daki girişimlerinde sergiledi. Altına hücum sırasında binlerce Amerikalı California'ya akın ederken, Vanderbilt, Nikaragua'da yol inşaatına girişti, Büyük Okyanus'a ulaşmayı sağlayacak bir karayolu ağı kurdu. Rakipleri inşaat ruhsatını iptal etmesi için yönetime baskı yapınca, Vanderbilt Nikaragua hükümetini devirdi. Başarılarıyla, başta onunla tanışanlar olmak üzere, akrabalarının gözlerini kamaştırdı. Seksen yaşında, 1873 krizine cevap olarak, iflas etmek üzere olan şirketleri satın alıp demiryolu imparatorluğunu genişletirken de şaşırtmayı sürdürdü. Bir de, görkemli merdiveni ve zarif döşenmiş on lüks kamarasıyla "Yaldızlı Çağ" (Gilded Era) adına gerçek bir yaldız parlaklığı veren 80 metrelik yat vardı.²

Carnegie ve Rockefeller da kendi kendine zengin olmuş milyonerdiler. Buhar gücüyle çalışan tezgâhlar Carnegie'nin babasının geçim kaynağını yok edince, annesi bütün tasarruflarını bir araya getirmiş ve ailece İskoçya'dan Monongahela Nehri'nin kurumlu kıyısına göç etmişlerdi. Carnegie'nin telgraf operatörü olarak gösterdiği şaşırtıcı beceri, Pennsylvania Railroad Şirketi'nde hızla yükselmesini sağlamıştı. Buradan sonra

1 T.J. Stiles, *The First Tycoon. The Epic Life of Cornelius Vanderbilt*, Alfred A. Knopf, New York, 2009.

2 *Age.*, s. 279.

da demiryolları, köprüler ve petrol kuyularıyla ilgilenen bir risk sermaye-darı oldu.

Carnegie'nin sevimliliği Avrupa'da –çoğunun değeri kuşkulu– tahvil-ler satarken işe yaramıştı. Hatırı sayılır kârlarla geri döndü ve Superior Gölü çevresindeki demir-çelik tesislerine ve demir cevheri yataklarına yatırım yaptı. İç Savaş ve silah ile cephane ihtiyacı Pittsburgh'un önemli bir sanayi merkez olmasına yol açmıştı. Kongrenin 1870'lerde gümrük du-varlarını yükseltmesi, büyüme sancıları çeken Pittsburgh ve Carnegie'ye gerekli korumayı sağlamıştı. Carnegie faaliyetlerini aşağıdan yukarı doğru bütünleştiren ilk sanayicilerdendi; çıkardığı hammaddeyi, başta demiryolu rayı olmak üzere mamul çeliğe dönüştürmüştü. Acımasız bir rakipti, bütün amacı "kepçeyi dibe daldırmak" yani fiyat düşürerek rakiplerini yenmekti. Bunu yaparken de işçileriyle yaptığı kıran kırana pazarlıkların yardımını görüyordu. Çeşitli yatırımlarını 1892'de Carnegie Steel Company'de bir-leştirdi.³

On yıl sonra, bankacı J.P. Morgan, Carnegie'yi satın alarak U.S. Ste-el şirketini kurarken Carnegie'den ülkenin en zengini olarak söz etti. Yüz milyon dolarlık varlığı 1877'de öldüğü zaman nakde çevrilmiş olsa, Ame-rika'daki tüm dolarların yirmide birine eşit olurdu! Vasıfsız işçiler o çağ-larda 8,5 dolar haftalık kazanıyordu. (Karşılaştırma yaparsak, Bill Gates'in 53 milyar dolarlık serveti, asgari ücretin haftada 290 dolar gelir sağladığı 2009 yılında her 130 doların 1 dolarına eşittir.) Carnegie, büyük gayretle kazandığı parayı yine aynı gayretle elden çıkararak varlıklarını hızla azalttı; öldüğünde serveti tahminen 23 milyon dolardı. Küçük bir çocukken özel bir kütüphaneye girmesine izin verildiği için duyduğu şükranla Amerika, Kanada ve anavatanı İskoçya'da 2500'ü aşkın halk kütüphanesi kurmuştu.

Carnegie, Amerikan kapitalizm tarihinin en karmaşık kahramanların-dan birisidir. Örgün eğitim görme fırsatından yoksun olduğu için, yaşamı boyunca edebiyat ve tarih okumuştur. Entelektüel merakları salt okuma-nın ötesine geçiyordu, siyasal sistemler ve girişim felsefesi hakkında kalın kitaplar yazdı. Kişisel arşivi Amerikan başkanlarına yazdığı mektuplarla, yönetim kurulu toplantısı notlarıyla, hatırlatma notlarıyla, astlarına yaz-dığı bildirilerle, muhasebe tablolarıyla ve yayımlanması için verdiği sayısız

3 Harold C. Livesay, *Andrew Carnegie and the Rise of Big Business*, Little, Brown, Boston, 1986.

makale taslağıyla doludur. İskoç akrabalarıyla arasındaki fark, Carnegie'nin Amerika'ya gelirken ardında bıraktığı emek yanlısı radikal tutumdu. Kendi kendini yetiştirmiş bir adam olarak, Amerika'da her erkek çocuğun başarıya ulaşabileceğine, tepedeki sınırlı alanda kendine yer açabileceğine inanıyordu. Buna rağmen, kâr kovalamayı zevksizlik kabul ederek şöyle yazmıştı: "Hiçbir ilah paraya tapmak kadar alçaltıcı değildir!"

Vanderbilt ve Carnegie gibi Rockefeller da bir çiftçi ailesinden geliyordu; gerçi kendisini hububat, saman, et, ev eşyası ve çiftçi malzemesi satacak komisyoncu bir tüccar olarak konumlandırmak istediğinde, babasının ona borç olarak verebileceği bin doları vardı. Seçkin bir New England ailesinin çocuğu olan Benjamin Silliman, 1853 yılında, isli ve kokulu bir ışık veren petrolün, kademeli distilasyon yöntemiyle arındırılabilir bir hidrokarbon karışımı olduğunu kanıtladı. Bu buluş, Ohio ve Pennsylvania'da bolca bulunan petrolün ucuz ve temiz bir ışık kaynağı ve yağlayıcı olarak hazırlanmasını kusursuzlaştırarak değerini artırdı. Rockefeller meslek yaşamını petrolü rafine ederek sürdürmeye karar vermişti. İlk şirketine Standard Oil adını verdi.

Demiryolu şirketlerinin, sabit giderlerini karşılamak için güvenilir gelire ihtiyaç duyduklarını fark etmişti; ham petrolünü Cleveland'daki rafinerilerine, rafine edilmiş ürünün de New York'a nakliyesi için, düşük nakliye ücretleri karşılığında düzenli yük sağlamayı taahhüt etti. Düşük nakliye giderleri sayesinde, bütün meslek yaşamını diğer petrol rafinerilerini yutmakla geçirdi, rakiplerinden kurtulabilmek için fiyatlarını maliyetin altına bile çekmişti. Petrolün geleceğine, içten yanmalı motorların geliştirilmesinden önce bile büyük güven besliyordu. Aşırı kapasite 1870'te fiyatları aşağı çekince, hevesi kırılan bütün rafineri sahiplerinden şirketlerini satın aldı.⁴ Ardından da güçlü bir reklam kampanyası başlattı.

Kademeli distilasyon, petrolün ısıtılmasını gerektirir. Petrolün içindeki bileşenler farklı kaynama noktalarına sahip olduğu için, bu yöntem sırasıyla gaz, nafta, benzin, mazot ve yağlama yağı üretir. O dönemlerde bu ürünlerden sadece benzinin kullanım alanı bulunuyordu. Otuz yıl sonra otomobilin ortaya çıkması bütün bunları değiştirmişti. Standard Oil petrol sanayisinde tek el konumuna geldi. Rockefeller, 1882'de kırk kadar fark-

4 Daniel Yergin, *The Prize: The Epic Quest for Oil, Money and Power*, Simon & Schuster, New York, 1991, s. 39-42.

lı şirketi bir araya getiren ilk tröstlerden birini, karar oluşturma sürecini konsolide eden bir işletme biçimini yarattı. Bu tür düzenlemeler tartışma yaratınca, bunların sermayeye egemen olmak ve daha ucuz fiyata daha çok ürün sağlamak için çok önemli olduklarını belirterek tröstleri savundu. Gerçekten de merkezi yönetimi kolaylaştırmıştı. Rockefeller'ın 1896 yılındaki 250 milyon dolarlık serveti, yirmi yıl önce ölen Vanderbilt'in servetinin iki katıydı.

Rockefeller'ın iş yöntemleri de eleştiriden kurtulamamıştı. İnancı bir Baptist olarak, ona layık görülen katı yürekli nitelemesinden, özellikle de çamur atmasıyla tanınan popüler bir dergide Ida Tarbell'in onu tanıtmaya biçiminden nefret ediyordu. Bir halkla ilişkiler danışmanının tavsiyesine uyarak, Baptist kiliselerine yaptığı bağışları artırdı, tıp okullarına destek vermeye başladı. 57 yaşındayken, hayırsever olarak yeni bir hayata başladı, "eşli bağışlar" fikrini ortaya atarak, bir projeye ancak başkaları da katılırsa destek vereceğini belirtti. Chicago Üniversitesi'ni bu yöntemle kurdu ve 1913 yılında da, "insanlığın dünya çapında mutluluğunu amaçlayan" Rockefeller Vakfı'nı oluşturdu. 500 milyon dolar bağış yaparak, halkın sevdiği biri olarak öldü.

Geriye bakıldığında, özellikle hayata yoksul başlayan başarılı girişimcilerin yaşamları sıkıcı olacak kadar benzerlik taşır. Çocukken, 14 ya da 15 yaşında girdikleri her işte kusursuz çalışmış; kendi kendilerini zamanından önce yetiştirerek dikkat çekmiş; kendi işlerini kurmada sarsılmaz bir kararlılık sergilemiş; belirgin bir refah düzeyine erişmek için büyük gayret göstermiş; destekçilerin dikkatini çekmiş; daha sonra yeni sanayi alanlarına atılırken, bütün bu süreç boyunca ekonomik gelişimin yönünü doğru tahmin etmişlerdir. Asıl sıradışı olan azimleri, zirveye ulaşana dek ya da daha önce hiç kimsenin hayal edemediği kadar yüksek bir zirveye çıkana dek tırmanışlarını durdurmamalarıdır. Demiryolunda Vanderbilt, demir-çelikte Carnegie ve petrolde Rockefeller, sırtına bindikleri sabit gider canavarını dev şirketler ve tröstlerin yeni dünyasına sürmüşlerdir. Onlar ve arkadaşları, kapitalizmin doğal çevresini değiştirdiler. Adam Smith, girişimciler piyasadan daha büyük pay almaya çalışırken, rekabetin görünmez elinin ürünleri daha ucuza sağlayacağını ileri sürmüştü. Ne var ki bu önerme, yeni rakiplerin piyasaya kolaylıkla girebileceğini varsayar. Oysa yüksek sabit giderler rekabeti, ellerinde hazır para olanlarla sınırlandırmıştı.

Alman Girişimciler

August Thyssen'in ölümünden sonra *New York Times* gazetesinde yayımlanan anma yazısı ondan "Ruhr bölgesinin Rockefeller'ı" olarak söz etmişti. Bu tanımlama "r" harfleriyle yapılmış bir ses yinelenmesiydi, zira Thyssen daha çok Andrew Carnegie'ye benziyordu. Acımasız ve rekabetçi enerjisiyle Alman çelik endüstrisini değiştirmişti. Rheinland'lı zengin bir banker ailesinin oğluydu, otuz yaşında yaptığı evlilik şirketlerine daha fazla para getirmişti. Thyssen varillerde, balyalarda, kasalarda, boru ve tüplerde kullanılan çelik şeride yönelik artan talebi karşılamak için çelikhaneler satın almaya girişmişti. Ürünlerini Rusya gibi uzak ülkelerde bile pazarlayarak ihracatı işinin başlıca bileşeni yaptı. 1873 krizi fiyatları düşürünce, gözünü kırpmadan üretimi artırdı, girişimlerini çeşitlendirdi ve reklama yöneldi. Yaptıkları Vanderbilt'in eşiydi: Her ikisi de riske girerek, mantığa aykırı kararlar alarak efsaneleşmişti.

Thyssen & Company'nin faaliyetleri 1880'lerin sonunda kömür madenlerini, dökümhaneleri, yüksek fırınları, çelikhaneleri ve makine yapımını kapsıyordu. Almanca, Fransızca ve İngilizce kataloglarla sunduğu bu özel ve kaliteli ürünler Amerikan şirketlerinin standartlaşmış ve yüksek hacimli üretimlerine benzemiyordu. Gelişmiş bir teknik eğitime sahip olan Thyssen, doğal bir iş örgütleyicisi olduğunu kanıtlayarak son derece karmaşık bir faaliyet yapısı kurmuştu. Çoğu 20'lerinde ya da 30'larında genç erkekler olan bölüm yöneticilerinin teknik ve pazarlama konularında en az kendisi kadar çok yönlü olmalarını bekliyordu. Çoğu üretim hattında gerçekleştirdiği yukarıdan aşağıya bütünleşmeden inanılmaz gider tasarrufları sağlamıştı. Faaliyetlerinin yaygınlığına rağmen aile denetimini 1920'lere kadar sürdürmüştü. Thyssen kolay rastlanmayacak bir figürdü. Artık tedbirli davranan Britanyalı girişimcilerin tersine, sürekli sermaye ilavesi gerektiren yeni teknolojilere yatırım yapmıştı.⁵

Ernst Werner von Siemens işadamından çok bilgin, mühendis ve mucit olmasına rağmen, dünyanın en başarılı şirketlerinden birini kurmuştu. Gençliğinde, Prusya devleti eğitime neredeyse orduya ayırdığı kadar bütçe

5 Jeffrey Fear, "August Thyssen and German Steel", *Creating Modern Capitalism: How Entrepreneurs, Companies, and Countries Triumphed in Three Industrial Revolutions* içinde, yay.haz. Thomas K. McGraw, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1997, s. 185-226; Clive Trebilcock, *The Industrialization of the Continental Powers, 1780-1914*, Longman, Londra, 1981, s. 61-62.

ayırıyordu. İnşaat mühendisliği eğitimi alacak kadar parası olmadığı için 1835'te orduya yazılmıştı. Altı yıllık teknik eğitim ona askerlikten iki yıl muafiyete ve yedek birliklerde üniformalı bir göreve hak kazandırmıştı! Bu program ordu için de yararlıydı. Siemens'in ilk buluşları arasında elektrolizle altın ve gümüş kaplama yöntemi, diferansiyel regülatör ve Wheats-tone telgraf makinesini geliştirmek için bir dizi cihaz bulunur. Ordudan ayrıldıktan sonra, sevgili deneylerinden para kazanmak için pratik uygulamalara yoğunlaştı. Toprak ve deniz altına döşenecek elektrik kablolarında sargı malzemesi olarak, çeşitli tropikal ağaçlardan elde edilen bir lateks türü olan Sumatra zambakı kullanılmasını ilk kez Siemens önermişti. Büyük Britanya'yı Hindistan'a bağlayan türde kabloları sürekli test edecek cihazlar geliştirdi.

İlk şirketi 1847'de yeni elektrik alanına hızla girerken, Siemens de pillerin yüksek voltaj ve doğru akım üretmesine imkân veren dinamo-elektrik prensibini keşfetti. Elektrikle ilgili buluşları için 1860'larda patent aldı. Laboratuvarından şaşmaz bir düzenle yeni ürünler çıkardı. Dinamolar, ısı direnci ölçüm cihazları, çeşitli elektrik ve manyetik aletler konusunda tebliğler yayımlarken, Alman endüstrisini yeni yöntem ve ürünlere doğru yöneltti. Geride enerji, elektrik mühendisliği ve iletişimdeki kurucu ilkelere uzaklaşmamış bir şirket bıraktı.

Carl Zeiss, Augsburg'un altın, gümüş ve bakır eşyası, Nürnberg'in tahta eserleri ve oyuncakları, Rhineland'ın bıçak ve makasları, Remscheid'in çelik, Stolberg'in bakır aletleri gibi, birçok kent ve bölgeye bir özellik kazandıran güçlü bir Alman el sanatı geleneğinden geliyordu. Bunlara bir de Bavyera'nın birası eklenebilir. On iki yıllık bir çıraklık döneminden sonra, biyologların hücreleri inceleme merakından yararlanmış ve 1846 yılında Jena Üniversitesi'nin bütün bilimsel cihazlarının yapımı ve onarımını siparişini almıştı. Kurduğu şirket yirmi yıl sonra bininci mikroskobunu üretecek, kırk yıl sonra bu sayı on bine çıkacaktı. En yeni mikroskopların cama uyguladığı basıncı incelemek için 1866'da Ernst Abbe'yle işbirliğine girdi. Amaçları, camı bu taleplere cevap verecek şekilde geliştirmekti. Aynı dönemlerde tüketiciler, biliminsanları ve üreticiler için giderek daha fazla önem kazanan bir buluşla, kamerayla denemeler gerçekleştiriyorlardı. Zeiss ve Abbe, merceklerden geçen ışınların farklı noktalara odaklandığını fark etmişti. Bu olgunun matematiksel olarak incelenmesi, ışıktaki yeni bir

dalga kuramına yol açmıştı. 1870 yılında yine bir cam kimyageri, Otto Schott, Zeiss ve Abbe'nin şirketine katıldı.

Şirket bu aşamada, çoğu Alman zanaatkârın ufkunun ötesine geçerek yeni ürün tasarımına yoğunlaştı. Bilimsel gelişmeye imkân sağlamak için bilimsel cihazların sürekli olarak iyileştirilmesi gerektiğine inanan Zeiss, akranları Siemens, kimyagerler Justus von Liebig ve Fritz Haber'le birlikte Alman kapitalizmini teknolojik sınırlara bağladı. Zeiss'in 1888'de ölümünden sonra, şirket iyi bakteriyi kötüsünden ayırt edebilecek 2000 kat büyültmeli mikroskoplar üretmeyi başarmıştı. Şirket bugün dürbünler, kameralar, planetaryumlar, mikroskoplar, yarı iletkenler, nano teknoloji, spektrometreler ve optronikler imal ediyor.

I. Dünya Savaşı sırasında İngiltere ablukası Şili ve Peru'dan gelen nitratlı gübre sevkiyatını durdurunca, Haber, Alman çiftçisinin ihtiyaç duyduğu gübreyi sağlamak için araştırmalarını tarıma yöneltmişti. Geliştirdiği amonyak senteziyle, azotlu gübrelerin dünya çapındaki hububat üretimini artırmasına önayak oldu. Nobel Ödülü takdirnamesinde, havadan ekmek elde ettiği yazılıdır. Haber'in kimyasal gazlar üzerindeki denemeleri, aralarında Zyklon B'nin de bulunduğu bir dizi haşere ilacının gelişmesine neden oldu. Haber, başarılı bir hayatın sonunda acı bir sürpriz yaşadı; Nazilerin Zyklon-B kullandıkları toplama kamplarında Haber'in birçok akrabası can verdi.⁶ Daha az iç karartıcı ama yine de kaygılandırıcı olan, bugün bu gelişmelerden birçoğunun, hızlandırılmış fosil yakıt ve kimyasal gübre kullanımlarıyla atmosferin geleceğini tehlikeye attığını bilmemizdir.

İnsanlar bütün yüzyıl boyunca bir göç zinciri içinde hareket etmişlerdi; çiftliklerden taşra endüstrisi ve kasaba atölyelerine, oradan fabrikalara, madenlere ve demiryolu işlerine geçtiler. Refahın bahsettiği korumaya sahip olmadıkları için, istemiş olsun ya da olmasınlar, değişimi kabul etmek zorunda kalmışlardı.⁷ Bu insanlar davranışlarında çağdışı ya da çağdaş olmuş, diğer insanlar gibi sadık, itaatsiz, çalışkan, dağınık, yavaş ya da parlak görünmüş olabilir. Ne var ki, kapitalist hesaplarda, arz ve talep kanunlarına tabi birer ticari mal sayılmışlardı. Malthus, çalışan gençlerin iş fırsatlarına

6 J.R. McNeill, *An Environmental History of the Twentieth-Century World*, Norton, Londra ve New York, 2000, s. 24-25.

7 Jean-Christophe Agnew, "Capitalism, Culture and Catastrophe: Lawrence Levine and the Opening of Cultural History", *Journal of American History*, sayı 93, 2006, s. 783.

cevap olarak bebek arzındaki artışın er veya geç azalan hasadın makasına yakalanacağını tahmin ederken, çalışan erkek ve kadınlara uygulanan bu kurallardan birini yorumlamıştı. Ne var ki, tarımda ürün verimini artırıcı gelişmeleri hesaba katmadı. Yine de artan doğum sayısının kısa vadeli etkisi hakkında belirttiği isabetliydi.

Avrupa işçi sınıfının durumu yüzyılın ilk yarısında pek parlak değildi, gerek kentsel gerekse de kırsal bölgelerde yaşam standartları gerilemişti. Yüzyıllardan beri süregelen doğum ve ölüm kalıbı daha yüksek doğurganlık ve daha düşük ahlak karşısında alt üst olmuştu. Ücretler giderlere uygun olarak artmayınca, özellikle kadınlar güçlük çekmişti. Kırsal alandaki yoksulun hayatı zaten hiç kolay olmamışken, kentlerde belirgin bir iş ayrımcılığı görülüyordu. Sürekli yiyecek azlığı, kadınları kocalarının daha çok beslenme gereksinimini ertelemeye itmişti. İngiliz taşrasında, yeni tarım aletlerinin çekiciliğine kapılan çiftçiler hayvan yetiştiriciliğinden hububat ekimine geçince, kadınları paralı çiftlik işinin dışına, az ücretli işlere ya da ev angaryasına itmişlerdi.⁸ Kadınların bir başka sıkıntı kaynağı da, kocalarının işten çıkarılma ve iş kazaları karşısındaki korumasızlıklarıydı.

Yoksullar İçin Değişen Seçenekler

Başta atlar, daha sonra da buhar ve içten yanmalı motorla çekilen tarım aletlerinin mekanikleşmesi dünya çapında bir etki yarattı. Amerikan çiftliklerinde, özellikle Cyrus McCormick'in biçerdöveri sayesinde, elde edilen bol hasatlar, Amerikan çiftçi aileleri için bir bolluk döneminin başlangıcının işaretiydi ve eşya fiyatlarını düşürmüştü. Ucuz Amerikan tahılı, daha 1870'lerde Avrupa'da gümrük koruması çağrılarının yükselmesine neden olmuştu. Buhar gücüne dayalı nakliye endüstrisi tarafından Atlas Okyanusu üzerinden ucuza taşınan bol Amerikan tahılı, Doğu ve Güney Avrupa köylü ekonomilerini giderek piyasadan silmişti. Ülkeler tarımsal ayrıcalıkların küresel paylaşımında yer kapma yarışına girerken, tarımsal üretim bir yeniden düzenlenme sürecine girmişti. Çiftçiler bu sistemde, eskisi gibi çeşitli ürünler yerine bir ya da iki tür yetiştiriyordu. Yerlerini ta-

8 Jose A. Moya, "A Continent of Immigrants: Post Colonial Shifts in the Western Hemisphere", *Hispanic American Historic Review*, sayı 86, 2006, s. 3-4; Stephen Nicholas ve Deborah Oxley, "The Living Standard of Women during the Industrial Revolution, 1795-1820", *Economic History Review*, sayı 46, 1993, s. 745-49.

rım şirketlerine kaptıran çiftçi ailelerinin bireyleri, çevre kentlere üşüşüyor ya da göç ediyordu.

Avrupa'nın süregelen düşük yaşam koşulları karşısındaki bir seçenek, Güney ya da Kuzey Amerika'da yeni bir vatan aramak ya da daha uzaklara, Avustralya veya Yeni Zelanda'ya gitmekti. Daha 1818 yılında, Westfalia yetkilileri bir "gezginci ruhu"ndan ya da "Amerika'ya göçme çılgınlığı"ndan söz ediyordu. 1840'larda, Amerika'ya gelen Avrupalı sayısı haftada bini buluyordu. Yirmi yıl kadar sonra çoğu Avrupa ülkesi, kadınlara ve askerliğini yapmış erkeklerle uygulanan seyahat kısıtlamalarını kaldırmış oldu. 19. yüzyılın sonundan itibaren Polonya, Rusya, Macaristan, İtalya, Sırbistan ve Yunanistan'ın işsiz kalmış tarım işçileri, yeni bir başlangıç yapmak için Atlas Okyanusu'nu aşmaya başladı. Kimileri de kendi sanayileşmiş kentlerine taşındı. 1892'de New York limanındaki Ellis Adası'nda bir karşılama merkezi kuruldu. 20. yüzyılın, göçmen sayısının patladığı ilk on yıllık döneminde Amerika'ya göçen kadın, erkek ve çocuk sayısı yılda 1 milyonu buluyordu.

İnsanlar dünyanın her yerinde hareket halindeydi. Pasifik havzasında Çinliler ülkelerinden ayrılıp Siam, Cava, Malay Yarımadası, Britanya Columbia'sı, New South Wales ve Japon göçmenlere de çekici gelen California'ya göçüyordu. Göçmen işçi olarak Nepal ve Doğu Afrika'ya giden Hintli sayısının 3 milyon olduğu tahmin ediliyor.⁹ Toplamda yaklaşık 50 milyon Çinli ve Hintli Güneydoğu Asya'ya taşınırken, aynı sayıda Rus ve Çinli de Orta Asya, Sibiryaya ve Mançurya'ya göçmüştü.¹⁰ İspanya Küba ve Latin Amerika'ya 1 milyonu aşkın insan göndermişti. İtalyanlar Birleşik Devletler'e, Arjantin ve Tunus'a, Fransızlar Cezayir'e yerleşiyordu. Gelişmiş ekonomisine rağmen Britanya, nüfusundan 12 milyon kadın ve erkeği Amerika, Yeni Zelanda, Kanada ve Avustralya'ya gönderirken, 6 milyon Alman da Brezilya ve Kuzey Amerika'nın yolunu tutmuştu. Bavyalılar, İrlandalılar ve İsveçliler gittikleri ülkeye iyice yerleştikten sonra, akrabaları ve tanıdıklarının yolculuğa çıkması da kolaylaşıyordu. Kapitalizmle ilişkili yeni ekonomik uygulamaların etkileri, gerçekten de derin ve uzun erimli olmuştu.

9 Geoffrey Barraclough (yay.haz.), *Times Atlas of World History*, Hammond, Londra, 1992, s. 208-209.

10 Adam Mckeown, "Global Migration, 1840-1940", *World History*, sayı 15, 2004, s. 156.

Avrupa nüfusları artarken, Birleşik Devletler'de nüfus patlaması yaşanmıştı. Nüfus 1800'de 5,5 milyonken 1900'da 76 milyona fırladı. Latin Amerikalılar nüfusun Beyazlaşması için Avrupalıları, Amerikalı üreticiler de fabrikalarında çalışacak kadın ve erkekleri bekliyordu. Tarihin bu en büyük göçü sırasında, Atlas Okyanusu'nu toplam 56 milyon Avrupalı erkek, kadın ve çocuk aştı.¹¹ Köle ticaretiyle 11 milyon insan taşınmıştı. Göçmenlerin büyük bir bölümü genç ve erkek olduğu için, Amerika bütün gücüyle çalışan kadın ve erkek sıkıntısı çekmedi. Nüfusun çok düşük bir yüzdesi çalışamayacak kadar küçük ya da yaşlıydı.

Avrupa nüfusu, 1750-1900 arasındaki bir buçuk yüzyılda 140'tan 430 milyona çıktı ve bir zamanlar dünya nüfusunun %17'sini oluştururken, artık dörtte birini temsil ediyordu. Bu dikkat çekici nüfus artışının dolaysız nedenleri, ölüm oranındaki düşüşten kaynaklanıyordu. 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın ilk dönemlerinde daha iyi sağlık hizmeti ve tıp hayatı uzatırken, kolera, tifüs, verem, çiçek ve tifo gibi ölümcül hastalıklarda düşüş gözlemlenmişti. Nüfusun uzun vadede artması, yükselen doğurganlık oranlarıyla açıklanır. Bu oran 1870'lerde büyük ölçüde düşmüştü, ancak ortalama yaşam süresi beklentisinin artması nüfusun düzenli olarak çoğalmasını sağlamıştı.

Aşırı nüfus artışı paralel ekonomik gelişme yokluğunda, etnik gerginlikleri keskinleştirdi. Rusya, Polonya ve diğer Doğu Avrupa ülkelerinde yaşanan pogromlar, 1880-1914 arasında Amerikan kıyılarını vuran yoğun göçmen dalgalarını kabartan çok sayıda Yahudi göndermişti. Anavatandan ayrılma nedenleri askerlikten kurtulmak arzusundan, vergiden kaçınmaya, macera açlığına, daha yüksek ücret kazanmaya, toprak edinmeye ya da siyasal veya dini özgürlük arayışına kadar uzanıyordu.¹² Buharlı gemiler yolculuğu hızlandırırken, en ucuz biletlerin fiyatları düşük olmayı sürdürüyordu. Bu düzenli ucuz emek akını, fabrikalarda kurulan montaj hatları nedeniyle çoğu işte uzmanlık aramayan Amerikan şirketleri için en uygun anda gerçekleşmişti.

Pittsburgh, Buffalo, Youngstown, Toledo ve Newark'ta demir-çelik fabrikaları, rafineriler, atölyeler ve sayısız fabrika Ellis Adası'na ayak basanları

11 Moya, "A Continent of Immigrants," s. 3-4.

12 Trebilcock (1981), s. 32; Alan S. Milward ve S.B. Saul, *The Economic Development of Continental Europe, 1780-1870*, George Allen & Unwin, Londra, 1973, s. 142-45.

bekliyordu. Çoğu göçmen bu fabrikalara giderken, İsveç ve Norveç'ten gelen kimileri batıya giderek Iowa, Wisconsin ve Minnesota'da iskâna yeni açılmış topraklara yerleşti. Kadınlar doğdukları Yunanistan'ın, İrlanda'nın veya Almanya'nın gelenekleri uyarınca fabrikalarda çalıştı, hizmetçi oldu ya da evde kalıp yapay çiçek veya şapka yaptı, elbise dikti. Bu sonuncu grup için dikiş makinesi en önemli icattı. Kiralık daireleri dolduran bütün aileler kahvaltıdan sonra evlerini bazen minyatür atölyelere çeviriyorlardı.

Bu ilave işçiler herhangi bir üretim öğesinin bol arzı gibi işlev görmüş, ücretleri yani maaşları düşürmüştü. Nüfusu 500 bine yaklaşan çoğu Amerikan kentinde insanların üçte ikisinin ya kendi ya da ebeveyni yabancı ülke doğumluydu. Hâlâ Britanya veya Alman kökenli Beyaz Anglo-Sakson Protestanlarca yönetilen bir ülkeye vardıklarında, Polonyalı-Amerikalı ya da İtalyan-Amerikalı gibi, geldikleri ülke tireyle belirtilen Amerikalılara dönüştüler.

Kapitalizmin Kökenlerini Tartışmak

Sanayileşme işçi sınıfını yeniden biçimlendirmişti. Yeni proletaryanın üyeleri ülkelerini yeniden şekillendiren değişikliklere farklı tepkiler verdi. Sanayileşme, 19. yüzyıl ortalarında Almanya, Belçika ve Fransa'da İngiltere veya Amerika örneklerinden daha hızlı gerçekleşmişti. İşyerinin mekânikleşmesi İngiliz-Amerikan dünyada 18. yüzyılda başlanmış ve daha yavaş yaygınlaşmışken, diğer ülkelerde bu değişim gelir gelmez göreneklere saldırmıştı. İngiltere ve Amerika'da birkaç kuşağa yayılan bu düşük tempo, Adam Smith'in bir zamanlar önerdiği gibi, sanayileşmeyi toplumun ekonomik gelişme konusundaki doğal potansiyelini ortaya çıkaran evrimin bir parçası gibi görme eğilimini kolaylaştırmıştı. Manş'ın diğer tarafında durum farklıydı. Oradaki karşıtlar sanayileşmeyi, hem aristokrasiyi hem de bir zamanlar ekonomik kargaşadan korunan köylüyü ortadan kaldırmaya gayret eden sonradan görme üst sınıfın sahneye koyduğu acımasız bir değişim olarak tanımlıyordu.

Sanayi kapitalizminin yıkıcılığı ve sömürüsü konularında aynı görüşleri paylaşan muhaliflerin sayısı hızla çoğalmıştı. Avrupa'yı vuran felaket anlayışından çok tavsiyeleri arasında farklar olan bu karşıtlar, geniş ideolojik gruplara ayrıldı. Özellikle Fransa'da güçlü olan sendikacılar, işyeri denetimini sahiplerinin elinden koparmak için genel grev gibi dolaysız eylemler

örgütlemek gerektiğine inanıyordu. Yetkinin işçi birlikleri ya da sendikaların elinde olmasını istedikleri için “sendikacı” adını almışlardı. Hükümetlerin sanayicilerle etle tırnak gibi olduğu görüşündeki anarşistler, her türlü yönetimin yıkılması çağrısında bulunuyordu. En önemli kuramcıları Pierre-Joseph Proudhon, “mülkiyet hırsızlıktır” diyordu. Proudhon’un burada altını çizdiği fikir, özel mülkiyetin doğal olmadığı, aslında işçilerin yarattığı sanayi zenginliğinin gelirine el koymak için bir araç olduğuydu. Diğerlerine kıyasla daha idealist olan anarşistler, toplumsal kararların gönüllü ortaklıkla verileceği bir geleceğe özlem duyuyorlardı. Karl Marx’ın tarih konusunda daha karmaşık bir kuramı vardı: Ona göre sanayileşme, sanayicilerin yarattığı büyük refahın toplumsallaşması yönündeki kaçınılmaz ilerleyişte bir aşamaydı. Marx’ın gözünde komünizm, hükümetin insanları değil, sadece şeyleri yönetmekten sorumlu olacağı son aşamaydı.

Bu kuramlar, ikna etme çabalarının gerisindeki örgütlenme ilkelerine dönüştü. Sağlığa zararlı fabrikalarda haftanın altı günü, günde 10-12 saat çalışmak, çalışan kadın ve erkeklerin böylesi örgütlere sıcak bakmasını sağladı. Önce 8 saatlik işgünü kampanyası geldi. Radikaller ve yandaşları, 1864’te, Londra’da Uluslararası Emekçiler Birliği’ni kurdu. Çoğunlukla Birinci Enternasyonal olarak anılan UEB, her yıl Avrupa’nın değişik kentlerinde toplandı. Üye sayısı 5 milyona kadar yükseldi. Birçok Avrupa ülkesinde yaşanan ayaklanmalar, hükümetleri işçi hareketleri konusunda kaygılandırıncaya, polis ve muhbirler işçi toplantılarının düzenli katılımcıları arasına girdi.

Marx ve Proudhon birbirlerini etkileşeler de, güç kullanımı konusunda fikir ayrılığına düşmüşlerdi. Proudhon, barış içinde değişimin mümkün olduğuna inanıyordu. Anarşistler Birinci Enternasyonal’de komünistlerden ayrılırlar da, daha sonra toplumsal adalet için şiddet kullanılmasını onaylamışlardı. Çeşitli radikal açıklamalarla karşı karşıya kalan emek yandaşları, hükümeti değiştirmek için parti mi kurulacağı, Marksistlerle birlikte kapitalist sistemin yıkılmasının mı bekleneceği ya da sanayileşmenin meyvelerini yaymak amacıyla sistemin içinde mi kalınacağı konusunda ayrılığa düşmüşlerdi.

Avrupa’da İşçi Eylemcileri

Radikal grupların çoğalması, kapitalist Batı’nın önderlerini kaygılandırmıştı. 1883’te Kayzer I. Wilhelm’e karşı düzenlenen iki suikast girişimin-

den sonra, Alman hükümeti Sosyal Demokrat, Sosyalist ve Komünist örgütleri yasadışı ilan etti ve bu yasayı her üç yılda bir yeniledi. Amerika Birleşik Devletleri'nin tersine Almanya, eski dönemden kalma ataerkillikten beslenen bir toplumsal destek geleneğine sahipti. İşçi örgütlerini konu alan katı yasa, bir refah paketi patlamasıyla birlikte onaylanmıştı. Şansölye Otto von Bismarck'ın sözleriyle, “mülksüz sınıflar devletin sadece gerekli bir kurum değil, aynı zamanda ... onların ihtiyaç ve çıkarlarına hizmet eden bir refah kurumu olduğunu,” anlamak zorundaydı. On yıl geçmeden işçilerin hastalık, iş kazası, yaşlılık ve çalışamazlık sigortaları yasalarla güvence altına alındı. İşverenlerin sorumluluğuna bırakılan bu programlar her yerde eşit ve etkili oldu.

Üreticiler işçi huzursuzluğu tehlikesi yüzünden soylu Junkerlerin kollarına atılmasalar da onlara yakınlaşmışlardı; sosyalizm tehdidi, Junker denetimindeki Alman hükümetini ülkeden göçü yavaşlatacak toplumsal önlemler almaya yöneltti.¹³ Aynı hükümet ilk ve orta öğretim için önemli harcamalar yaptı. Birbirlerini besleyen etkileşim kapsamında, sanayi eğitilmiş işçilerin yararını görürken, sanayide çalışmak da işçileri siyasi faaliyete yönlendirdi. Hükümet radikal grupları yasadışı ilan etse de, Marksist eğilimli Sosyal Demokrat Parti'ye verilen destek artmıştı.

Yarım milyonu aşkın İngiliz kadın ve erkek, 1890 yılının 1 Mayıs günü, 8 saatlik işgünü taleplerini duyurmak için Hyde Park'a yürüyerek, eski putperest bayramını uluslararası işçi tatiline çevirdi. Latin Amerika'daki işçi hareketleri, 20. yüzyılın ikinci on yıllık diliminde başladı. Arjantin, Brezilya ve Uruguay'daki sendikacılar ve anarşistlerin genel grevler düzenlerken amaçladıkları, sadece işçiler için yeni haklar kazanmak değil, işçi sınıfı üzerindeki denetimi sürdürmek için patronlar ve toprak sahipleriyle işbirliği yapan hükümetleri devirmektir. Birleşik Devletler'de bile Ulusal Sosyalist Parti, Sosyalist İşçi Partisi, Çiftçi İşçiler Partisi ve Komünist İşçi Partisi 1918 ve 1920 seçimlerine aday çıkartmıştı. Buna rağmen Amerikan işçileri radikal fikirlere rağbet etmemiş, sistemin içinde çalışarak koşulları ve ücretleri iyileştirmeyi yeğlemişti.

13 David Khoudour-Casteras, “The Impact of Bismarck's Social Legislation on German Emigration before World War I”, eScholarship Repository, University of California; <http://repositories.edlib.org/berkeley.econ211/spring2005/>, s. 4-45; Trebilcock (1981), s. 65-77; Hubert Kiesewetter, *Industrielle Revolution in Deutschland, 1815-1914*, Neue Historische Bibliothek, Suhrkamp, Frankfurt, 1989, s. 90.

Almanya ve Büyük Britanya, güçlü işçi partilerinin siyasal iktidar için muhafazakâr partilerle rekabete girmesine tanık oldu. İngiliz işçileri, serpilip gelişen işçi hareketi içinde hükümete karşı verilen onlarca yıllık mücadeleden sonra, 1900 yılında bir işçi partisi kurdu. İşçi sınıfının en iyi ücret alan, en eğitilmiş kesimini temsil eden meslek birlikleri, faaliyetlerini ücret ve koşullarda küçük iyileştirmelerle sınırlandırmıştı. 1880'lerde birlikler kurmuş vasıfsız işçiler çok daha kararlıydı; 8 saatlik işgünü ve güvenli çalışma koşulları lehine yaptıkları gürültülü gösterilerden ötürü tutuklanıp hapse girmeyi göze almışlardı. Kibrit yaparken kullandıkları fosfor yüzünden yüzleri harap olmuş kadınları halkın görmesini sağladılar. Meslek birlikleri gibi, işe girişleri sınırlayamayan vasıfsız işçiler kamuoyunun dikkatini çekmek için greve başvurdular, grev gözcülüğü yaptılar, gösteri yürüyüşleri düzenlediler. Ayaklanmalar da ender değildi.

Uluslararası piyasalardaki payı Alman ve Amerikan şirketlerinin rekabetine hedef olan İngiliz sanayisi güç dönemlerden geçiyordu. İşten çıkarılmalar ve değişmeyen ücretler işçi örgütlerinin işine gelmişti. Önde gelen Britanya aydınları, temel endüstrilerin ulusallaştırılması gibi sosyalist önermeler hakkında kamuoyu oluşturmak üzere Fabian Society'yi kurdular. Siyasal bir hareket kurma taraftarları üstün gelmiş ve yirmi yıl geçmeden Britanya İşçi Partisi, muhafazakârların başlıca rakibi olarak Liberal Parti'nin yerini almıştı.

Amerikan İşçi Sınıfının Eşsiz Mücadelesi

Birleşik Devletler'deki işçilerin durumu şaşılacak kadar farklıydı. Bir soylu sınıfın ya da sömürge dönemindeki gibi saygın bir seçkin sınıfın yokluğunda Amerikalılar kendilerini, siyasal bakımdan kucaklayıcı bir demokrasinin ayırt edilmemiş üyeleri gibi hissediyorlardı. Belirgin olsa da sınıf ayrımları, Amerikalıların özsaygısına dokunuyordu. 19. yüzyılda mülksüz erkekler bile seçme hakkına sahipken, 14. Madde Değişikliği Afrika kökenlilere de bu ayrıcalığı tanımıştı. İç Savaş sonrasının sanayileşmesi Amerika'da doğmuş Beyaz işçilere yeni fırsatlar yaratmıştı.¹⁴ Anonim şirketler aile girişim-

14 Thomas Weiss, "U.S. Labor Force Estimates and Economic Growth, 1800 to 1860", *The Standard of Living in Early Nineteenth Century America* içinde, yay.haz. R. Gallman ve J. Wallis, Chicago University Press, Chicago, 1992, s. 8-10; Lee A. Craig ve Thomas Weiss, "Hours at Work and Total Factor Productivity Growth in 19th-Century U.S.

lerinin ve ortaklıkların yerini alırken, iş bürokrasileri genişledi. Amerika doğumlu işçilerin eğitimi ve Amerikan alışkanlıklarını bilmeleri yarışa ileriden başlamalarını sağlarken, çoğuna işçilikten çıkıp masa başına geçme fırsatı verdi. Yazıcı ve denetçi olarak atölyeden çıktılar, daha temiz, mesai süresi daha kısa, ücreti daha yüksek olan bürolara girdiler. Bütün Amerikalılar gibi, Amerikan fabrikalarında işe giren, böylelikle malların ucuz olmasını sağlayan istikrarlı göçmen akımından yararlandılar. En iyi topraklar çoktan gitmiş olsa da, tarım 19. yüzyılın büyük bir bölümünde önemli bir seçenek olmayı sürdürüyordu. Birleşik Devletler'deki çiftlik sayısı 1950'ye kadar artarken, tarım işçisi oranları da düzenli olarak düşmüştü.

Sanayi işçisinin kaderi daha da kötüleşmişti. Büyük Britanya'da olduğu gibi, vasıflı işçiler sadece kendi ayrıcalıklarını gözetken meslek birliklerine üye oldular. Yabancılar, işyerinde çok az hakka sahip vasıfsız işçilerden oluşan büyük havuzu daha da genişlettiler. İşveren işçilerini, "istediği gibi, haklı nedenlerle, nedensiz, hatta ahlak açısından haksız nedenlerle... bu yüzden sorumlu veya suçlu görülmeden," işten çıkarabiliyordu.¹⁵ İngiliz hukukunu örnek alan Amerikan genel hukuku, işçi şikâyetlerini efendinin çıkarına göre yapılandırılmış yüzlerce yıllık efendi-hizmetkâr kurallarına göre işleme koymuştu. Örneğin işyerinde bir başka işçinin dikkatsizliği yüzünden meydana gelen kazalarda işveren sorumlu tutulmuyordu. Yasa işçi örgütlerini de komplocu oluşumlar olarak görüyor ve yabancı örgütçüleri sınırdışı etmeye izin veriyordu. Yasalar işçi yararına önlemler içermesine rağmen, mahkemelerde mülkiyet hakkı sürekli olarak insan haklarından önce geliyordu. Sendikacılar, kârdan mutlu işverenlerin tavize daha yatkın olduğu bolluk dönemlerinde daha başarılı olmuştu.

Amerikalılar eşit vatandaşlık ilkesiyle tutkulu bir biçimde özdeşleşirken, insanlar arasındaki refah uçurumları karşısında kayıtsız kalmıştı. Yabancı işçiler, yeni vatanlarının geniş orta sınıfına katılmak için çaba gösteriyordu. Amerika'nın özümseme taahhüdüne en belirgin istisna Siyahlardı.

Agriculture", *Advances in Agricultural Economic History*, sayı 1, 2000, s. 1-30; Thomas Weiss, "American Economic Miracle", s. 20.

15 Nelson Lichtenstein, *State of the Union: A Century of American Labor*, Princeton University Press, Princeton, 2002, s. 4; Karen Orren, *Belated Feudalism: Labor, the Law, and Liberal Developments in the United States*, Cambridge University Press, Cambridge, 1992; Irwin Unger, *The Greenback Era: A Social and Political History of American Finance, 1865-1879*, Princeton University Press, Princeton, 1964, s. 22.

Güneyli Beyazlar İç Savaş'ın ardından Siyahların otobüslerini, okullarını ve restoranlarını ayırdıktan sonra, Afrika kökenlileri “yerlerinde” tutma takıntısı yaşamışlardı. Neredeyse mutlak bir sosyal ayırım, ırklar arasındaki ilişkileri Avrupa'da hiç olmadığı kadar belirlemişti. Bu düzenlemenin Siyah girişimcilere toplumlarına ürün ve hizmet sağlama fırsatı vermesi ancak küçük bir teselli olabilirdi.

Amerika'da kamu söylemine egemen en belirgin ideoloji, örgütlü emeğe karşı çalışmıştı. Halk, işçileri kendilerine ve ailelerine bakacak bireyler olarak görüyordu. Thomas Jefferson sınırlı hükümeti sağlam bir Amerikan değeri haline getirdi. Sokaktaki Amerikalının kahramanı olarak, paralı seçkinlerin etkisini daraltmanın federal iktidarı küçültmekten geçtiğine inanıyordu. Sanayi anonim şirketlerinin elinde yoğunlaşan yeni güç, Jefferson'ın varsayımını baltalamıştı ancak kamuoyunun, büyük sanayi kuruluşlarını gözleyip denetleyecek biçimde örgütlenmiş bir hükümetin gereğini duyması açısından bu sadece uzun zaman aldı. Radikallere o çağda verilen adla Popülistler ve 20. yüzyılın başında onların izini takip eden İlerlemeciler, halkı denetlenmemiş ekonomik gücün tehlikeleri hakkında uymayı nihayet başarmışlardı.

Uyanan çeşitli hoşnutsuz gruplar, kongreden düzeltici yasalar geçirmek için gerekli siyasal ağırlığı sağladılar. Bunların arasında demiryolu şirketlerine bağımlı çiftçilerden, anonim şirketler tarafından yutulma tehlikesi yaşayan daha küçük iş sahiplerine kadar çeşitli kesimler vardı. Kadınlar arasındaki reform öncüleri, göçmen ailelerin yaşadıkları korkunç koşulları gözler önüne seriyordu. Kentlerdeki göçmen evlerinde çalışmalar yapan Jane Addams ve Florence Kelley, güvensiz konutları ve yabancıların katlanmak zorunda oldukları ev sahiplerini kamuoyuna gösteriyordu. Eski aristokrasi-karşıtı söylemlere yaslanan yüzyıl dönümü reformcuları, sanayi devlerine “hırsız baronlar” yaftası takmış ve kayıtsız davranışlarını aristokraseye benzetmişti. Ülke o döneme kadar Avrupa gibi feodal bir geçmişe sahip olmamakla övünürken, bu yakıştırma Amerika'da yankı yapmıştı. Amerika doğumlu Beyazların oluşturduğu büyüyen orta sınıf, 19. yüzyılın son dönemlerinde çoğu kez şiddet içeren grev ve protestoları Avrupa esiniyle özdeşleştirmişti. İşçilerin, olan biteni kenardan seyreden kamuoyunun desteğini kazanması çok uzun sürmedi.

Kurumsal aldırmaçlık yiyeceklerini tehdit edince, halk birden kaygıya kapıldı. Upton Sinclair, vatandaşlarını et kesim tesislerindeki korkunç çalışma koşulları konusunda uyarmak için *The Jungle* romanını yazmıştı. Sosislerin nasıl talaş gibi yabancı maddelerle doldurulduğunu, aklına gelmişken ayrıntılarıyla anlatıveriyordu sanki. Bu canlı anlatımlar, okurun zihninde yer edindi. Kongre, *The Jungle*'in yayımlandığı 1906 yılında Et Denetim Yasasını ve Saf Yiyecek ve Gıda Yasasını çıkardı. Eyaletler, çalışan kadınları ve çocukları koruyacak yasalara imza attı. Kamu hizmetleri reformu, bu sözde “Yıldızlı Çağ”ın yaygın belediye yolsuzluklarını azalttı.

Ida Tarbell, 1902 yılında okur kitlesini tarihi *Standart Oil* dizisiyle her ay büyülerken, öykü en az Kaptan Kidd'in maceraları kadar heyecan veriyor ve Rockefeller'ın korsanla aynı ahlak değerlerini paylaştığı görülmüyordu. Kamuoyu Rockefeller'ın petrol tekelinde yapılan dalaverelere, kuşkulu işlemlere ve karanlık manipülasyonlara erişme imkânı bulmuştu. Tarbell'in kitabı Başkan Theodore Roosevelt'e sesleniyordu, yönetim Sherman Antitröst Yasası kapsamında Standard Oil şirketini kovuşturdu.¹⁶ Anonim şirketler yine de Yüksek Mahkeme'de bazı yasaların piyasada özgür faaliyeti engelleyeceğine inanan taraflı yargıçlar bulmuştu. Şantiyede bir güvenlik ağı gerilmesi için, 1937 yılında Golden Gate Köprüsü'nün inşaatını beklemek gerekecekti. O ağ yirmi hayat kurtarmıştı.

Yılda 1 milyon yabancıнын gelişi, bu kişilerin kentleri işgal ettiğine inanan bazı doğuştan Amerikalıları öfkeliendiriyordu. Yeni gelenler sadece daha koyu derili ve saçlı değildi; 19. yüzyılın son demlerinde göçenler, Amerikan çoğunluğu gibi Protestan değil Katolik ya da Yahudiydi. Böylesi yabancı düşmanı duygular, 1882'de Çinlilerin dışlanmasını doğurdu. Amerika'nın Avrupa'daki kötü koşullardan kaçanların sığınağı olduğu düşüncesini özümsemiş olanlardan bazıları, daha iyi koşullar için mücadele eden göçmenleri nankörlükle suçladı. Oysa Avrupa'da radikalleşmiş olanlar dışında, göçmen işçilerin büyük çoğunluğu yeni ülkelere uyum sağlamaya çalışmakla o denli meşguldü ki, bu tür örgütçülere sıcak bakmıyordu. Doğu kentlerinde harap dökük evlere tıktırılmış göçmenlerin sarsıcı yoksulluğu tuhaf alışkanlıklarıyla birleşince kuşkuları alevlendirmiş ve göçü sınırlandırma kampanyalarına neden olmuştu. Böylesi etnik fark-

16 Mark Twain ve Charles Dudley Warren, *The Gilded Age*, Chatto & Windus, New York, 1973; Upton Sinclair, *The Jungle*, The Jungle Publishing Company, New York, 1906.

lılıklara sahip bir işgücünü etkin bir işçi hareketine dönüştürmek gerçekten güç olmuştur.

Sözde yeni göçmenlerin gelişinden önce, Amerika'da yedi terzi, Emek Şövalyelerinin Soylu ve Kutsal Tarikatı'nı kurdu. Emek Şövalyeleri, 1869'dan itibaren hükümet baskısını engellemek için katı kuralları uyguladı; vasıflı ve vasıfsız işçilere, Siyahlara, kadınlara, hatta Beyaz erkek işçi çoğunluğuna uzandı. Resmen dışlanan gruplar hekimler, bankerler, avukatlar, içki üreticileri ve kumarbazlardı. Birliğin gündemi 8 saatlik işgününü, çocuk çalıştırma yasağını, kademeli gelir vergisini, kamu hizmetleri ve demiryollarının millileştirilmesini, eşit işe eşit ücreti ve ücretli emeğe seçenek olarak kooperatiflerin kurulmasını içeriyordu. Başlangıçta grevlerle karşı olan Birliğin, sonunda Haymarket Square ayaklanmasına katılması, yükselişini büyük ölçüde durdurdu. Chicago'lu bir göstericinin polislere bomba atmasıyla patlak veren bu tatsız öyküde yedi polis ve onlarca sivil ölmüştü. Kamuoyunun işçi örgütleyicileri karşısında yer alması, dört anarşistin yargılanıp idam edilmesini kolaylaştırdı.

Birliğin üye sayısı 1 milyona yakinken yüzyılın son on beş yılında, 100 bine kadar düştü. Bu düşüşün ardından Samuel Gompers adlı göçmen bir puro üreticisi, 1886'da Amerikan İşçi Federasyonu'nu (AFL) kurdu. Amerika'nın en başarılı birlik örgütü olan AFL, katılımcı meslek birliklerinin özerkliğini kabul emişti. 1924'teki ölümüne kadar AFL'in başında kalan Gompers, kapitalizmin işçilere sağlayabileceği yararları görmüştü. "Saf ve sade sendikacılık" ilkesinin altını çizen ve ilk adımda işçilerin ücret ve koşullarının iyileştirilmesi için çalışan AFL, düzenli olarak büyüdü. Başlangıçta vasıfsız işçiler, Siyahlar ve kadınlar için açık bıraktığı kapı, kısmen Siyah sendikalarına ayrımcılık uygulayan üye sendikaların önyargıları nedeniyle zamanla kapandı. Bu tür sendikalar kadınları, en iyimser yaklaşımla, bugün ücretlerin düşük tutulmasının nedeni olarak gösterilen yabancı işçiler gibi, emek havuzunun bir parçası olarak görüyordu. En kötüsü, grev kırıncı addedilmişlerdi.

AFL, federasyonun çekirdeğini oluşturan Beyaz üyelerine karşı mutlak bağlılığını sürdürerek 1901'de kongreden, Çinlilere getirilen 1882 Göç Sınırlandırma Yasasını yenilemesini talep etti. Buna rağmen AFL hiçbir zaman toplam işgücünün %5'ten fazlasını temsil etmedi. Çabalarının sonuçsuz kalmasının bir nedeni, İç Savaş'tan sonra taşradan kentlere taşınan

gençlerin düzenli fabrika işçiliği, erişilebilir tıbbi hizmet ve ücretsiz eğitim sayesinde yaşam standartlarında önemli bir yükselişe tanık olmalarıydı.

Gompers'in "iş sendikacılığı", işçi üretkenliğinin gelirine adaletsizce el koyduğunu düşündükleri kapitalizmi yıkmak amacındaki radikalleri kızdırmıştı. Dünya Sanayi İşçileri (IWW) 1905'te kurulduğunda Amerikan işçi hareketine belirli bir radikalizm katmıştı. Gompers'tan bıkan sendikacılar, sosyalistler ve anarşistler kalabalığının içinde, hepsi de Amerika'daki radikal geleneğin önde gelen kahramanları olan Eugene V. Debs, Daniel De Leon, Joe Hill, Big Bill Haywood ve "Mother" Jones gibileri vardı. IWW sanki AFL'in aynadaki yansımasıymış gibi, kapitalist sistemi yıkacak kadar güçlü bir işçi dayanışması amaçlamıştı. Kendilerine yakıştırdıkları "Wobblies" (Sakatlar) adı ve "Birinin sakatlığı herkesin sakatlığıdır!" sloganıyla, işverenlerin işçilerle hiçbir ortak yanlarının olmadığını iddia ediyorlardı. Başlangıçta üyelerinin çekirdeğini oluşturan madencilerin katı militanlığını benimseyen IWW, çoğu Güney'in derinliklerinden ve kuzeybatıdaki Pasifik kıyılarından göçmen işgücünün en aylakları olan oduncuları, ipekçileri ve tekstil işçilerini üye yapmıştı. İlk yirmi yılda 150 greve katıldılar. Bir dizi işçi eylemine rağmen Amerikan işçi hareketi, özellikle Avrupa'yla kıyaslandığında güçsüz kalmıştı.

Çoğu yabancı olan Anarşistler, şiddetin Amerikan işçisini uyandıracığını, sanayi sisteminin günahlarını göstereceğini umuyorlardı. İçlerinden iki kişi, Alexander Berkman ve Emma Goldman, 1892'de, Andrew Carnegie'nin demir-çelik tesisinde yöneticiyken çelik işçileri sendikasını dağıtan Henry Clay Frick'i öldürmek için suikast düzenlemişlerdi. Berkman, Frick'i öldürmeyi başaramayıp yirmi sekiz yılını hapiste geçirirken, Goldman radikal çevrelerin en etkili konuşmacılarından biri oldu. Yeni seçilen Başkan William McKinley'yi, 1901 Pan-Amerikan sergisini açarken vuran Leon Czolgosz, suikastta daha başarılıydı. IWW'nin Amerikan kurumları karşısındaki saldırgan tutumu, eyalet ve kent yönetimlerinde olduğu kadar, bu kişilere adaleti şiddetle uygulama yanlısı olan gönüllü grupları öfkeliyordu.

Başarılı Rus Devrimi 1917'de komünizmi iktidara getirince, Amerikalılar, aralarındaki Anarşistlerden giderek daha da tedirgin oldular. Massachusetts'te iki veznedarın öldürülmesi davasında, gayretkeş savcılardan Braintree, Nicola Sacco'yu ve Bartolomeo, Vanzetti'yi özellikle Anar-

şist olmalarına dayanarak mahkûm ettiler. Sacco ve Vanzetti'nin infazdan sonra şehit olarak görülmesi, Wall Street'te bombalı bir suikastı tetikleyerek bu kez otuz kişinin ölmesine, iki yüz kişinin yaralanmasına ve J.P. Morgan'ın bürosunun yıkılmasına neden oldu. Berkman ve Goldman da dahil, kitleler sınırdışı edildi. Ülkeyi terk etmek üzereyken Frick'in ölüm haberini aldılar. Berkman, "Tanrı tarafından sınırdışı edildi", gibi kuru bir yorumda bulunmuştu.

Amerikan işgücünün sadece %5'ini temsil ettiği için AFL'i eleştiren Wobblies, asla 50 bin üyenin üzerine çıkamamıştı. İlerlemelerini kamuoyunun hoşnutsuzluğunun yanı sıra iç çekişmeler de durduruyordu. Amerikan işçisini Anarşistlerin öldürülmesi de harekete geçirmemişti. Radikal gruplardan çoğu I. Dünya Savaşı'na karşı çıkıyordu. En büyük düş kırıklıklarından biri, savaşın yarım yüzyılı aşkın bir süredir uluslararası işçiler arasında oluşturmaya çalıştıkları dayanışmayı ortadan kaldırmasıydı. Çarpışma başladığında, her işçi grubu kendi ülkesinin safında yer aldı. AFL daha ılımlı politikaları ve üye gruplar arasındaki farklılığa hoşgörüsüyle Amerika'da ayakta kalmak bakımından daha uygun görünüyordu. Layık olduğu cezayı, Sanayi Örgütleri Kongresi 1938'te vasıfsız işçileri bir araya getirince gördü.

Kamuoyu, Amerikan işçi sendikaları içindeki güçlü yabancı varlığını sendika militanlığının açıklaması olarak görüyor ve sendika grevlerini özellikle tehlikeli olarak değerlendiriyordu. Doğuştan Amerikalılar dışlayıcı göçmenlik yasalarının geçmesini sağlayınca, Birleşik Devletler'de yeni göçmenlerin mevcudiyetinin yarattığı hoşnutsuzluk, anonim şirketlerin ucuz emek hevesinin önüne geçmişti. 1921 yasası, 1880-1914 döneminin yeni göçmenlerinin aleyhine işleyen bir kota sistemi getirdi. Yasa yıllık göçmen sayısını 357 bin ile sınırlandırırken, Kuzeybatı Avrupa'dan gelenlere öncelik tanımıştı. Bir kuşak sonra "türel Amerikanlılar" gerçek anlamda asimile olsalar da, uyruğa dayalı kota sistemi 1965'e kadar yürürlükte kaldı.

Tüketicinin Artan Önemi

Toplumsal yapıyı halkın büyük bir kitle olarak tabanını oluşturduğu, tepesinde ufak bir seçkin grubunun bulunduğu piramit biçiminde tanımlayan yaklaşımın aksine, Amerikan toplumu üstte zengin bir dilimi olan, geniş orta bölümü ancak aşamalarla daralan bir domatesi andırıyordu. Geçmi-

şinde aristokrasi olmayan ve yakın zamana kadar işçi sınıfı büyük ölçüde çiftçilerden oluşan Amerika, gelişen bir orta sınıfı beslemişti. Zevklerde, eğitimde ve yerel kökenlerde süren farklılıklar, etkin bir üst sınıfın desteğinden yoksundu. Kapalı toplumsal gruplarda gelişmiş zevklerin işlendiği kuşku götürmez. Züppeler mevcut olsa da, bahçe yılanları gibi, biraz zehirli sayılıyorlardı. Çoğu Amerikalı birbirleri gibi olmaktan hoşlanıyordu.

Amerika'nın Beyaz nüfusu arasındaki tekbiçimlilik kapitalizmin başka bir olgusunu, tüketim mallarındaki kitlesel pazarı ortaya çıkarmıştı. Çoğu Amerikalı farklılık peşinde koşmak yerine komşusunun aldığını satın almaktan hoşlanıyordu. "Jones'lar gibi olmak" bir başkalık arayışı değil, eşitlik çabasıydı. Aileler dostlarının aldığının aynısını satın almaktan gurur duyuyordu. Türdeş bir orta sınıfa ait olmak rahatlık ve kitlesel üretim için kusursuz bir yaklaşımdı. 20. yüzyılın başlarındaki alet, demiryolu ve benzeri üretim maddeleri imalatını bırakan şirketler standart ev süslemeleri, çocuk eşyası, eğlence malzemesi ve popüler modalar üretmeye geçmişti.

Kentlerde bütün bu ıvırzıvrı tek bir çatı altında toplamak için büyük mağazalar açıldı. Yeni perakendecilik çiçeğini yaldızlamak isteyen büyük mağaza sahipleri, bütün bu ürün bolluğunu barındırmak için ünlü mimarları görevlendirdi. Geniş bir fuayeyi çevreleyen merdivenler hazır giyim, mutfak eşyası, mobilya, yatak eşyası, araç gereç, mücevherat, kozmetik ürünleri ve kumaşlarla tıka basa dolu katları gözler önüne seriyordu. Görkemli zemin katı sergileriyle övünen büyük mağazalar kadar gösterişli olmayan Sears, Roebuck ve Montgomery Ward posta siparişiyle satış alanında öncülük yaptı. Daha 1900 yılında bile, ünlü katalogları ürün resimleriyle dolu bin sayfadan oluşuyordu.¹⁷ Piyasa başarısının acımasız mantığı uyarınca, bu modern ticaret merkezleri uzun zamandan beri mahalleye hizmet eden küçük aile dükkânlarına karşı yıpratma savaşına girişmişti. Kapitalizmin "yaratıcı yıkıcılığı" kendine yeni bir savaş alanı bulmuştu.

Trenler ve tramvaylar insanların çalıştığı kentlerin banliyölerinde ev yapımına imkân veriyordu. İş gününün başında ve sonunda Amerika kent merkezine verilen adla "downtown"a insan getirip götüren aynı tramvaylar, şehirlerarası trenler ve özel otomobiller, gün ortasında da çoğu kadın olan alışveriş meraklılarının emrindeydi. Bu olgu, büyük orta sınıf Ame-

17 Walter G. Moss, *An Age of Progress?: Clashing Twentieth-Century Global Forces*, 2008, New York, s. 3-12.

rikan tüketicisinin homojenleşmesi yönünde yeni bir güç oluşturmuştu. Posta siparişi kataloglarında sunulan ve dükkân raflarını dolduran ürünleri alamayacak denli yoksul olan bazı aileler bu harcama âleminin dışında tutulsa da, söz konusu ürünler tüketici kalabalığına katılmaları için güçlü bir teşvik etkisi yaratıyordu. Kaldırımlar, asfaltlanmış sokaklar ve telefon hatları banliyödeki toplumların ülke yüzeyine yayılan ticaret merkezlerinden biriyle bağlantısını ilan ediyordu.

Tüketici harcamalarının yükselmesini sağlamak için elden gelen yapılıyordu. Kapitalizm bir bakıma kendi tüketicilerini yaratmıştı. İşçi ücretleri arttı. Dev şirketlerin düzeni yepyeni bir beyaz yakalı kalabalığına –muhasibeciler, kâtipler, stenocular, satıcılar, avukatlar ve bankerler– iş alanı yarattı. Kapitalist tercihten çok toplumsal önyargıdan kaynaklanan nedenler, çoğu şirketin bu tür işleri evli kadınlara vermeye direnmesine yol açtı. Bekâr kadınlar, büyük mağazaların yanında yükselen büro binalarında çalışmak için kent merkezlerine aktı. Ulusal yaşam standardı yükselmiş, yaşam süresi beklentisi uzamış ve fabrikalar zevklere hitap etmek ve mutfakta, çiftlikte veya atölyede angaryayı önlemek için sonsuz bir icat dizisi kusmuştu.

Kadınlar, satın alma alışkanlıklarıyla ekonominin yeni ve güçlü katılımcıları haline geldi.¹⁸ Avrupa'da bugün tüketici kültürü olarak adlandırdığımız olgunun doğuşu, moda ve davranışta soyluların önderliğine ölümcül darbeyi vurmuştu. Onların yerini alan geniş bir tüketici orta sınıf, tercihlerini piyasaya dayatıyordu. Evdeki angaryaları kolaylaştıran elektrikli aletlerin çokluğu –mikserler, fırınlar, buzdolapları, çamaşır makineleri ve sıkma merdaneleri– kadınlara çarşıya çıkacak zaman bırakıyordu. Aynı kadınlar çocuklarını da bu çok seçenekli dünyada doğru tercihi yapacak şekilde eğitmekle görevliydi. Çalışmayanlar eğlence alışkanlıkları geliştirecek, yüksek kültür faaliyetlerine katılacak, hayır derneklerini destekleyecek zamanı bulurken, kadın kâtipler ve satış elemanları erkekler arasında bile kentsel modaları keskinleştiriyordu. Tüketim mallarının çeşitliliği, kişinin kimliğini oluşturması için geniş imkânlar sunuyordu.

Satın alma davranışlarındaki bu yeni modeller, üreticiler için de çözümlenmesi gereken yeni bir durum yaratmıştı. Kapitalist girişimciler, o

18 Lisa Tiersten, "Redefining Consumer Culture: Recent Literature on Consumption and the Bourgeoisie in Western Europe", *Radical History Review*, sayı 57, 1995, s. 116-59.

döneme kadar iktisatçıların “esnek olmayan” diye tanımladığı, oldukça istikrarlı bir talebe göre davranıyordu. İnsanlar aile bütçelerinin önemli bir bölümünü yiyecek, barınak ve giyeceğe ayırırdı. Sokaktaki adam ve büyük olasılıkla kadın önemli bir alıcı haline gelince bütün bunlar değişti. Göz kamaştırıcı ürünler ucuzladıkça, onları –istedikleri zaman– alacak insan sayısı çoğaldı. İşin püf noktası tam da buydu: seçime dayalı harcamanın tahmin edilemezliği ve ihtiyaç olduğu için değil, istendiği için yapılan alımlar. 20. yüzyılın başlarında tüketiciler moda aksesuarı, döşemeli mobilya, elektrikli ev aleti, otomobil ve eğlence malzemesi gibi gereksiz ürünler için dikkat çekici tutarlar harcıyordu. Talep sadece satın alma gücünü değil, “tercih gücü” olarak adlandırılabileceğimiz olguyu da yansıtıyordu. Tüketicilerle muhatap olan şirketlerin zevklerle, daha da kötüsü, baş döndürücü hızla görünüş kaybolan heveslerle başa çıkması gerekiyordu.

Yeni tüketim zevkleri gibi önemli bir konunun kendi uzmanlarını yetiştirmesi doğaldı. Kısa süre sonra bu uzmanlar, bilgiyi yaymak ve arzuyu tetiklemekle görevli reklam ajansları biçiminde ortaya çıktılar. Reklam yapma gereği, her iki medyaya da para akıtma yolu olacak popüler dergiler ve radyo programlarıyla aynı dönemde doğdu. Basılı ilanlar ve radyo reklamları insanların dikkatini çekme amacı taşıdığı için renkli resimlere, inandırıcı seslere ve psikolojik bilgelige öncelik tanındı. *Good Housekeeping* adlı popüler dergi, yeni ev ürünlerini sınamak üzere 1900 yılında bir deneme istasyonu kurdu, kısa süre sonra da reklamını yaptığı ürünlere “onay damgası” basmaya başladı. Büyük kentlerde 1910’dan sonra elektrikli sokak reklamları görülmeye başladı. Ürün tanıtımı ve eğlence prodüksiyonu etkileşim içinde çalışarak, insanların romantik bir balat yerine ıslıkla reklam cingili çaldıkları popüler bir kültür yarattı.

Şirketlerin sabun ya da şampuanlarını, ilaç ya da karayolu haritalarını, el çantası ya da çoraplarını büyük mağazaların, eczanelerin ya da marketlerin “satış noktasına” koyabilmek için rekabet etmesiyle birlikte, pazarlama da önem kazanmıştı. Markalar alıcı sadakatini hedefliyordu. Bazıları o kadar bilindik olmuşlardı ki, insanlar örneğin “jilet” ya da “frijider” gibi sözcükleri ürün adı olarak kullanıyorlardı. Reklam kampanyaları, halk sohbetlerine “Bir Camel için bir kilometre yürürüm” gibi cümleler kazandırmıştı. Ne alınması gerektiğini öğütlemek amacıyla yepyeni iş kolları doğdu. Tıpkı tüketici ihtiyacının karşılanması gibi, açık hesap veya taksit planlarıyla

kredi açmak da önem kazandı. 20. yüzyılın başlarında ortaya çıkan mağaza zincirleri, uzun ödeme vadeleriyle müşteri çekmeye çalışıyordu. Okullar bile, harcamak için biriktirmeyi öğreten programlarla öğrencileri akıllı alıcılar olarak yetiştirmeye çalışıyordu.¹⁹ 20. yüzyıl boyunca reklamın sahte ihtiyaçlar ve yanlış beklentiler doğurarak alıcıyı mı kandırdığı, yoksa tüketicilerin satın alma güçlerini kullanarak piyasayı istediklerini vermeye mi zorladıkları konusunda bitimsiz bir tartışma yaşandı.

Bütün bir işçi örgütleyicisi kuşağının faaliyetlerine rağmen, Amerikan emek piyasasının özgürlüğü düzenlemeler yüzünden oldukça kısıtlı kalırken, 1910'larda buluşan farklı çıkarlar eyaletleri işçi tazminat yasaları çıkarmaya zorlamıştı. Bu yasalar, iş kazaları ve meslek hastalıklarını duruşma salonundan almış ve işçilerin kayıplarını tazmin etmek için önceden ödenmiş bir sigorta sistemi oluşturmuştu.²⁰ İşçiler ve işverenler masrafları paylaşmış ve sınırlı sorumluluğu kabul etmişti. Sendikalar fabrikaların önünde grev gözcülüğü yapsalar, 8 saatlik çalışma günü ve daha uygun ücretler için yoğun kampanyalar düzenleseler de, başarılı oldukları durumlar enderdi. Çoğu şirket işçilerini vatandaş ya da ürünlerinin müstakbel alıcısı olarak görmekte zorlanıyordu. İşçilerini denetleyebilecekleri şirket sendikasını, şirket sitesini ve şirketin yönettiği dükkânları yeğledikleri açıktı.

Birleşik Devletler tüketici-egemen ekonomiye diğer kapitalist ülkelerden on yirmi yıl kadar önce geçmişti.²¹ AFL Başkanı Gompers'in sanayinin ürün yaratmadaki yeni kapasitesinde, özellikle de piyasada görülen talepten fazlasını ürettikleri durumda emek için yeni bir fırsat görmesi, şirket yanlısı eğiliminin tipik bir yansımasıydı. Ne de olsa, seri üretim aynı şeyi çok sayıda ürettiği için kârlıydı. Gompers, çalışan kadın ve erkeğin salt üretim elemanı olmanın ötesinde, alıcı olarak henüz kullanılmamış bir potansiyele sahip olduğunu fark etmişti. Maaşların nasıl belirleneceği konusunda 19. yüzyılın başında kabul edilen ana görüş, işverenlerin ücretleri ailenin hayatta kalması için gereken en alt düzeye kadar indirebileceklerini

19 Lisa Jacobson, *Raising Consumers: Children and the American Mass Market in the Early Twentieth Century*, Columbia University Press, New York, 2004.

20 Price F. Fishback ve Shawn Everett Kantor, "The Adoption of Workers' Compensation in the United States, 1900-1930", *Journal of Law and Economics*, sayı 41, 1998, s. 305-308.

21 Alfred D. Chandler, Jr., *Scale and Scope: The Dynamics of Industrial Capitalism*, Belknap Press of Harvard University, Cambridge, Mass., 1990, s. 70 vd, 167-70, 218-36, 375 vd, 430-34.

iddia ediyordu. “Ücretlerin çelik yasası” olarak adlandırılan bu durum, 19. yüzyılın büyük bölümüne egemen olmuştu. Ne var ki, ücretler arttığında, bunun bütün ekonomiyi harekete geçirdiğini görmek mümkündü.

Marx ücretleri düşürme baskısını, sanayi sisteminin esası ve kendi kendini sürdürememesinin nedenlerinden biri olarak görmüştür. Avrupa ve Birleşik Devletler’deki Marksist işçi önderleri, kapitalizmin yıkılmaya mahkûm olduğuna inanmıştı. Kuramcı olmayan Gompers, işçilerin sıkça karşılaştıkları işten çıkarılmalar ve uzun çalışma haftaları konusunda farklı bir yaklaşım sergilemişti. 1887 yılında söylediği gibi, çalışan kadın ve erkekler “daha fazlasına” gerek duyuyordu: daha fazla para, daha fazla boş zaman, daha fazla özgürlük. “Daha fazlasını istiyoruz ve daha fazlası olunca, daha da fazlasını isteyeceğiz. Ve emeğimizin karşılığını alana kadar, daha fazlasını istemekten asla vazgeçmeyeceğiz,” dediğinde, kapitalizmin ruhunu anladığı kesindir.²²

Gompers’ın “daha fazla” kampanyası, işçileri oldukları kültürel ve toplumsal varlıklar gibi görmüş olmakla, şirketlerin alıcıdan fazla ürün üretme bilmecesini çözümleyeceğini kanıtlamıştı. İşçilerin değer kuramını talebi öne çıkarmak adına terk eden daha genç iktisatçılar, Gompers’la aynı görüşü paylaşıyordu. Ücretler nadiren de olsa hâlâ gerçekten yükseliyordu. 8 saatlik işgünü, ortalama ücret düşürülmeden uygulanıyordu. Ekonominin radikal bir hareketle kıtlık temelinden bolluk odaklı bir aşamaya geçtiğini düşünen Gompers, bu kanısında yalnız değildi. Amerikalı iktisatçı Simon Nelson Patten, 1907 tarihli *New Basis of Civilization* (Uygarlığın Yeni Temeli) çalışmasında, yeni bolluk çağının başladığı görüşüne entelektüel destek verdi.

Bu konu, 17. yüzyıl sonlarında İngiltere’de halk harcamalarının ekonomiyi etkileyebileceği düşüncesinin ilk kez tartışılmasını akla getirir. O dönemde dış ticaretle meşgul olanlar, ithal ettikleri renkli basmalarla yeni zevkler yaratmıştı. Bu zevkler insanların sınırsız arzularıyla birlikte gelişmişti. Bu kişiler ekonomiyi esnek olmayan yiyecek ve barınak taleplerinin değil, üçüncü ya da dördüncü bluz gibi gereksiz ürünlere yönelen esnek taleplerin ileriye taşıyacağını öne sürmüştü. Bu neşeli yorumların karşısı-

22 Rosanne Curriaro, “The Politics of ‘More’: The Labor Question and the Idea of Economic Liberty in Industrial America”, *Journal of American History*, sayı 93, 2006, s. 22-27.

na kararlılıkla dikilenler, sokaktaki insanı tembel, savurgan, yavaş, sakar ve huysuz emekçiler olarak gören üreticiler olmuştu. Üç yüzyıl sonra bu iki grup kapitalist arasındaki gerginlik, koruyucu gümrük duvarlarında, asgari ücret yasalarında ve kapsamı genişletilmiş toplumsal kazanımlarda kendini gösterdi. Ne var ki, kapitalist ekonomilerin durmaksızın artan üretim imkânı, ücretleri düşük tutmak ile çalışan kadın ve erkeğin satın alma gücünü artırmak arasında seçim yapmayı zorunlu kıldı.

İş adamları doğaları gereği düşünce dolu değildir, eyleme geçmekten hoşlanırlar. Sanayi kapitalizminin devleri, 19. yüzyıl boyunca dünyanın hemen her yerinde fabrikalarda, tesislerde ve madenlerde mucizeler yaratmıştı. Kendi başarılarının gururuyla, onlardan taviz koparmak için grup baskısına başvuran işçileri küçümsüyorlardı. Ne var ki, ekonomilerinin ta merkezinde Gompers ve Patten'ın parmak bastığı bir bilmece vardı. İşçiler hem işçiydi –fiyat belirlemede bir öge– hem de alımlarıyla satışları etkileyebilecek tüketici. Fikirlerin olaylara yetişmesi zaman alır. Elektriğin ve telgrafın harikalarından hız alan tüketici kapitalizmi çabuk ilerlemişti. Bu tür kapitalizmin verdiği ders, erkek ve kadınların ekonomide birçok rol oynadığıydı: Ekmek parası kazanmak, tam ya da yarı zamanlı işçi olmak, para biriktirmek ya da harcamak, tüketmek, zevkleri dışavurmak ve geleceğin işçisini üretmek. Batı'nın gelişen ekonomileri üzerinde yapılacak her ciddi analiz, kişinin deneyimlerine ilişkin bütün bu aşamaların anlam ve etkinliğini sorgulamak zorundadır.

8

KAPİTALİST YÖNETİMLER

Avrupa ülkeleri 19. yüzyılın son çeyreği boyunca, hem kendileri hem de dünyanın geri kalanının çoğu adına, kötü sonuçlarıyla birlikte risk sermayedarlarına dönüştüler. Serbest piyasa ekonomisi daha önceki 200 yıl boyunca özel yatırımcıların açtığı yolu izlemişti. Piyasanın fiyatlar ve oranların diliyle konuştuğu gayriresmi iletişim, katılımcıları en uygun koşullara yöneltmişti. Bilginin kendisi bile maddi bir varlık haline geldi; çalışanları, üreticileri ve yatırımcıları çıkarlarına yöneltti. Hükümetler bu uzun gebelik dönemi boyunca yardımcı bir rol oynadılar. Sanayi casusluğunu desteklediler, gümrük duvarları diktiler ve anlaşmalara kendi mahkemelerinde hakemlik ettiler. Bazı ülkelerde demiryolu döşeyip ulusal bankalar kurdular. Buna rağmen krallar, başkanlar, şansölye ve başbakanlar mesailerindeki aslan payını, diplomasi ve savaş politikalarına ayırmışlardı.

Avrupalı liderler, tribünlerde oturup insanların bu mucizeyi tek başlarına yönetmelerini izlemeye razı değildi artık. Varlıklı kullarından aldıkları büyük miktarlardaki paraları imparatorluk inşasına yatırmaya başlamışlardı ama Romalılar ile Moğollar gibi haraç toplamak için değil, kullarının piyasaya mal üretecek emeğini ve kaynaklarını yönetmek için. Krallar ve devlet adamları girişimci olmuştu. Dikkatin çoğu, sermaye birikiminin

güçlüklerine verilmişti; ilginin çok daha azı, fazla sermayenin ekonomik seçimleri nasıl etkilediğine ayrılmıştı. 19. yüzyılın sonlarına doğru Batı'da çok sayıda insan, paranın –her an– para kazandırması gerektiğini biliyordu. Boşta gezen para fikri nefret uyandırıyor. Bu bakımdan yönetimler de pek farklı değildi. Britanya, Fransa, Belçika, Almanya ve İtalya'nın devlet başkanları, artan gelirleriyle pervasız denizaşırı yatırımlara yönelmişlerdi. Kapitalizmin kâr yaratmaktaki benzersiz özelliği, siyasetin manzarasını değiştirmişti.

Asya, Afrika ve Latin Amerika halklarını kapitalizmin yörüngesine oturtmak, Avrupa'nın yöneticilerine hem iktidar hem de refah vaat ediyordu. Ne var ki, kapitalizm Avrupa ülkeleri arasındaki yoğun rekabeti değiştiremedi. Thomas Paine'in, ticaretin insanlığı "candanlaştıracığı" öngörüsü gerçekleşmedi. Tersine, ülkelerin elinde artık silahlanmak için daha çok para vardı. Daha fazla silah daha büyük hırslar doğurdu. Batı Avrupa ülkeleri denizaşırı topraklar için rekabete girerken, İspanya, Fransa, Büyük Britanya ve Portekiz'in elinde sömürülecek eski imparatorluklar bulunuyordu. Yeni gelir kaynakları yaratmak, Avrupa yöneticilerini I. Dünya Savaşı felaketiyle sonuçlanacak bir uluslararası rekabete girmek için imkân ve nedenler sağlamıştı.

Batılı ülkeler egzotik hammaddeler peşinde kendilerini Afrika hinterlandına attıktan sonra, ne dünya ne de kapitalizm aynı kalacaktı. Sanayi ve ticaret yayılması arasındaki fark büyük önem kazandı. Ticaret sadece tüccarları, hizmetkârlarını ve kıyıya yakın oturanları etkilemişken, yabancı ülkeler için mal üretmek, bütün nüfusları yeni efendileri için çalışmaya zorlamayı gerektirmişti. Büyük Britanya'nın 1830'larda Çin'e karşı takındığı tavır, erken dönemdeki yabancı toprak işgalinin tipik bir örneğiydi. İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası, Hindistan'da yetiştirilen afyon için bir pazar oluşturmak isterken, Çin yönetimi halkının bu tür bağımlılık yaratıcı bir maddeye erişmesine izin vermeye yanaşmamış, afyon ticaretini yasaklamış ve İngiliz tüccarları kovmuştu. Britanya kendi ülkesindeki itirazlara rağmen isteğini Çin'e kabul ettirdi. Kıyı kentlerini bombaladıktan sonra, beş Çin limanına ticari erişim kazanmayı başardı ve Hong Kong'un denetimini eline geçirdi. İşgal sınırlı olsa da şiddetliydi.

Ülke dışında emeği harekete geçirmek kapitalist girişimin özelliklerini değiştirmiş, petrol yataklarının veya tropikal ormanların yakınında yaşayan

erkek ve kadınları kandırmak için ekonomik teşvikten daha fazlası gerekmişti. Tropikal ürünlerin hasadı ve yeraltından değerli madenlerin çıkarılması, bu hammadde­lerin çevresinde yaşayan işçilere ihtiyaç yarattı. Şüphesiz, 17. ve 18. yüzyıl Karayip şeker plantasyonlarındaki fabrikalar, Peru ve Meksika'daki gümüş yatakları kolonilerden üretim merkezleri yaratmak isteyen bu yeni kapitalist dürtü için kendi çağında bir örnek oluşturmuştu.

Devletlerin elinde, şirketlerde eksik olan bir şey vardı: uysal önder­lerinden tavizler kopararak ya da Sahra'nın güneyindeki bölgelerde olduğu gibi, yerleşik bir siyasal düzenden yoksun yerlere silah zoruyla girerek çalışanlara komuta etme gücü. Kıyılarda uzun mesafeli ticareti desteklemek amacıyla kurulmuş Avrupa kolonileri, varlıklarını çoktan beri sürdürmekteydi. Afrika içlerinin el değmemiş zenginlikleri imparatorluk planlarını tetikledi. Avrupa ülkeleri bölge sakinlerini hiç düşünmeden, kimin neyi alacağı konusunda itişip kakışmaya başladı. Sahneye para hırsı, merak, Hıristiyanlığı yayma ve askeri güç kullanma çıktı. Kapitalizm baştaki sınırlarının dışına çıktığında, anavatanda söz konusu olamayacak suistimler sıradanlaştı. Çoktan unutulmuş olan, sömürgeci ataların çağdaş çalışma temposuna uyum sağlamalarının daha önce ne denli uzun sürmüş olduğuydu. Onların gözünde yeni tebaaları geri­ydi ve yeni efendilerinin refahına kayıtsız kalmışlardı. Direnişlerine şiddetle karşılık verildi.

Afrika'da Avrupalı Misyonerler

Batı keşiflerinin hayrete düşürücü erimlerine bakınca, Sahra Altı Afrika hakkında 1850'lerden önce pek az şey bilinmesi oldukça şaşırtıcıdır. Bölge Kuzey ve Güney Amerika, Avustralya, Yeni Zelanda, Endonezya ve Hindistan'da olduğu gibi sömürgeleştirmek için hiçbir zaman bir aday olmamıştı. Başta malar­ya olmak üzere ölümcül hastalıklar Avrupalıların gözünde bu toprakları ölüm kapısı sınıfına sokmuştu. Şaşırtıcı bir şekilde, kıtanın doğu yarısına, tek bir kişi, David Livingstone açılmıştır.

Livingstone, basit ölümlüleri utandıracak bir yaşam öyküsüne sahiptir. On yaşından yirmi dördüne kadar, doğduğu İskoç kasabasının pamuk fabrikasında çalışmıştı. Delikanlılığında kendini eğitime ve Hıristiyanlığa vermiş, üniversiteye girmek için önkoşul olan Latinceyi kendi kendine öğrenmişti. On dört saatlik vardiyasında okuyabilmek için çık­rık makinesine kitabını tutturmanın bir yolunu bulmuş, Glasgow ve Londra'da tıp

okumak için gerekli parayı biriktirmişti. Ardından tıp misyoneri olarak Güney Afrika'nın yolunu tutmuş ve orada tanınmış bir misyoner ailesinin kızıyla evlenmişti. 1841'de Cape Town'a gelişinden sonra, Hristiyan şifacı ve korkusuz araştırmacı olarak çifte yetenek sahibi olduğunu fark etti. İzleyen otuz yıl boyunca "en karanlık Afrika" içlerine (bu popüler tanımlama hem bilgi eksikliğini hem de yaşayanlarının cilt rengini ifade eder) araştırma gezileri düzenlerken bu iki yetenek birbirine geçmiş olmayı sürdürdü.

Ölümüne kadar, yayan ya da öküz sırtında, Beyaz adamın ayak basmadığı nehir yataklarını izleyerek, sıradağlardan tırmanıp inerek ya da çevrelerinden dolaşarak kıtanın ortalarını gezdi. El değmemiş savanlarda, platolarda, çöllerde, göllerde, derelerde, çağlayanlarda binlerce kilometre yol aldı. Günlüklerini Afrika'nın florası, faunası ve insanları hakkında davetkâr tanımlarla doldururken, sarsılmaz Hristiyanlık inancını yinelemekten geri kalmamıştı. Livingstone, Afrika'yı Atlas Okyanusu'ndan Hint Okyanusu'na kadar kat eden ilk Avrupalıydı. Bu güç gezilerinde, Afrika'nın güzellikleri ve insanlarının sabrıyla tanışmıştı. Hem aslanlarla hem de malarayla mücadele ederken, tedavi ettiği hastalıklar hakkında bol ayrıntılı yazılar yazdı; malaryanın tedavisinde kullandığı kinin sonuç vermişti. Sonraki araştırmacılar bu kadar talihli değildi. Malaria öldürücü bir hastalık olmaya devam etti ve daha 2006 yılında yılda 1 milyon Afrikalı bebeğin ölümüne neden oldu.

El değmemiş kaynaklarla dolu topraklar hakkında somut ayrıntılar vererek, vatandaşlarının hırsını farkında olmadan körüklemişti. 1857'de İngiltere'ye döndükten sonra yazdığı *Missionary Travels and Researches in South Africa* (Güney Afrika'da Misyoner Yolculukları ve Araştırmaları), okuru tıpkı bugünkü *Kutsal Hazine Avcıları* gibi büyülemişti. Ama Livingstone bir Indiana Jones değildi. Herkesin kabul ettiği gibi, dünyanın en iyi kalpli insanı olması, topraklarına girmesini düşmanca bulan kabilelere karşı nasıl hep başarılı olduğunu açıklar.

Tanıştıklarına tıbbi bilgilerini ve Hristiyan imanını sunarken, Orta Afrika'da Svahili dili konuşan Müslüman Afrikalılarca yürütülen çok canlı bir köle ticaretiyle karşılaşmıştı. 19. yüzyılda batı ve doğu kıyılarından karaya çıkan güçlü Arap önderler, çoğu kabileye Müslümanlığı kabul ettirmişti. Bu arada yerli halkı köleleştirip Zanzibar, İran ve Madagaskar'daki alıcılara ve Arap Yarımadası'ndaki plantasyonlara gönderiyorlardı. Livingstone, yaşamının son on yılını Doğu Afrika köle ticaretinin korkunçlu-

ğunu haykırmaya adadı. Yazdığı *Zambesi and Its Tributaries* (Zambezi ve Akarsuları) 1865'te yayımlanınca, Müslüman damgası nedeniyle onlarda daha da nefret uyandıran bu alçakça ticareti sona erdirmeye davasına yüzlerce Hristiyan katıldı. Köle ticareti karşısında duyulan dehşet ile Avrupalıların piyanoları, bilye ve mücevherleri ve mobilya kakmaları için doymak bilmez fildişi talebi birbirini besledi. Livingstone'a duyulan evrensel saygı, "Kara Kıta" insanlarına uygarlık götürmek için yeni ve güçlü bir kampanyaya neden olurken, bir sürü günahı örten Avrupalı kibrini de gözler önüne sermişti. Livingstone bir kez daha Afrika'ya gidip içerilere daldı, bu kez amacı Nil Nehri'nin kaynağını bulmaktı. Beş yıl boyunca Avrupalılarla her türlü teması yitirdi, yardımsever olarak kazandığı dev üne büyüleyici bir gizem kattı.

Bu aşamada sahneye Henry Morton Stanley adlı Galler kökenli bir Amerikalı çıkmıştı. İç Savaş artığı ve amatör coğrafyacı olan Stanley, 1871'de *New York Times* gazetesinin kayıp Livingstone'u bulma görevini kabul etti. İç Savaş sırasında her iki safta savaştığını bilmek, Stanley'nin dönnekliliği hakkında fikir verebilir. Orta Afrika'daki arayışı altı ay sürdü, yılın sonuna doğru kayıp misyoneri o ünlü "sanırım, Dr. Livingstone" cümlesiyle selamladığında başarıya ulaştı. Stanley ve Livingstone ilerleyen yıllarda büyük üne kavuştular. Bütün yerküreyi kendi mülkleri olarak görme eğilimindeki Avrupalıların düşlerini, meraklarını ve hırslarını ateşlediler.

Stanley izleyen altı yıl boyunca Afrika araştırmalarını sürdürdü, Victoria Gölü'nün çevresini dolandı. Nil'in güney kaynağını bulmayı başarırken, Kongo Nehri'nden aşağıya destansı bir yolculuk gerçekleştirdi. İnsanlara güvenen Livingstone'dan farklı olarak, yanında 190 kişilik iyi silahlanmış bir koruma ordusuyla, mütevazı bir Hristiyardan çok Batılı bir efendi gibi gezdi. Düşünce biçimi 17. yüzyılda Kuzey Amerika'ya giden İngilizleri andırıyordu: Afrika kıtasını insandan yoksun bir yer olarak görmüştü, en azından kayda değer insanlardan. İngiltere'ye döndüğünde tarihin en büyük kâşiflerinden biri olarak selamlanan Stanley, Britanya hükümetinin Afrika'nın yüreği üzerinde hak iddia etmesi için elinden geleni yaptıysa da işe yaramadı.¹

1 Thomas Pakenham, *The Scramble for Africa: White Man's Conquest of the Dark Continent from 1876 to 1912*, Norton, New York, 1991, s. 18-74; Adam Hochschild, *King Leopold's Ghost: A Story of Greed, Terror, and Heroism in Colonial Africa*, New York, 1999, s. 26-33.

Belçika Kralı Léopold'un İmparatorluk Tutkusu

Manş Denizi'nin karşı yakasında, Stanley'nin tanıttığı Afrika'nın vaatlerine tutulmuş önemli bir Avrupalı vardı: Belçika Kralı II. Léopold. Avrupa'nın ilk demiryolu şebekesi de aralarında olmak üzere, Belçika'nın sanayi girişimlerini akıllıca destekleyen babasından yüklü miktarda para kalmıştı. Küçük ülkesinin önemini artırmak için bir sömürge edinme niyetinde olan Léopold, İspanya'nın kolonilerinden ne kadar gelir elde ettiğini öğrenmek için Madrid'deki Hint Adaları arşivlerini taramıştı.² Londra'da çıkan ve özel kuryeyle her sabah erken saatte getirilen gözde gazetesi *Times*'tan Afrika haberlerini izliyordu. Gazetede bir İngiliz kâşifin, "Afrika'nın kelimelerle ifade edilemez zenginliklerinin girişimci bir kapitalisti," beklediği yolundaki beyanatını okumuştur. O dönemde, Livingstone'un ölümünden sonra yayımlanan günlükleri, vicdansız tüccarların Afrikalı erkek ve kadınları hatta çocukları nasıl yakalayıp köle olarak sattıklarına dair çarpıcı ifadelerle okuyucuları dehşete düşürmüştü. Daha önce pek bilinmeyen bir köle ticaretine son verme heyecanı, Léopold'un Afrika'da bir sömürge kurma planlarına katkı sağladı. Hristiyanlık, bilim ve insanlık adına örgütlenecek misyonerler, coğrafyacılar ve köle karşıtları görevlendirdi. Yalnızken de, "bu harika Afrika pastasından bir dilim" olarak adlandırdığı bölümü almak için planlar yaptı.³

Léopold'un megalomanca bir kararlılıkla Belçika'nın yetmiş altı katı büyüklüğünde bir Afrika kolonisine sahip olmasını izlemek, 19. yüzyıl dünyasının bugünkünden ne denli farklı olduğu konusunda fikir verecek en kusursuz örnektir. Oysa gerçek bundan biraz daha farklıydı. Léopold'un böyle bir kibirle yarattığı Özgür Kongo Devleti, Belçika parlamentosunun onayı ve mali desteğiyle bir şirket gibi yönettiği özel bir mülktü. Britanya yöneticileri Afrika içlerinde bir koloniye sahip olmak için herhangi bir istek belirtmedikleri için, Léopold yıllar süren keşif gezilerinin gözü kara kahramanı Stanley'yi kendi yanına almayı başarmıştı; beş yıllık bir anlaşma imzalandı ve yollar yapmak, Kongo Nehir ağı üzerinde istasyonlar kurmak, toprak alıp antlaşmalar imzalamak üzere nakit parayla birlikte hemen Orta Afrika'ya gönderdi. Stanley görevini büyük bir cakayla yerine getirmiş,

2 Tim Jeal, *Stanley: The Impossible Life of Africa's Greatest Explorer*, Princeton University Press, New Haven, 2007, s. 230.

3 Pakenham (1991), s. 15, 22.

beş yılda Kongo havzasının 450 kabile şefini, toprak hakları karşılığında verdiği armağanları kabule ikna etmişti.

Bu arada Léopold de Avrupa'da, sözde bilim ve insanlığı ilerletmek amacını güden parlak bir kampanya yürütmüştü. Kurduğu Uluslararası Kongo Birliği Birleşik Devletler, Büyük Britanya, Almanya ve Fransa'yı Orta Afrika'da geniş bir toprağa el koymasını kişisel hükümranlılığına hiçbir kısıtlama getirmeden kabul etmeye ikna etmek için kullandığı bir paravandan başka bir şey değildi.⁴ Yerli halkı göz koyduğu topraklardan uzaklaştırmaya niyetlenmemişti, çünkü aklında onların becerikli kollarını ve güçlü omuzlarını kendi yararına çalıştırmak vardı. Daha sonra, Batı'nın Afrika zenginliklerine duyduğu aşırı iştaktan kaynaklanan ve dünyanın o güne dek görmediği korkunçlukta bir adaletsizlik sahneye kondu.

Léopold'un verdiği adla Özgür Kongo Devleti, özgürden başka her şeydi; kadın ve erkekleri, dünya üzerinden kazımaya yemin ettiği kölelik kadar sömüren acımasız bir rejim kurmuştu. İşlenmemiş bütün topraklar kişisel mülkü olmuş, nüfusun büyük çoğunluğu topraksız kalmıştı. Beyaz askerler ve Siyah paralı askerlerin korumasında, uysal kabile reislerinin işbirliğiyle savrulan cinayet tehditleri, Kongoluları yabani kauçuk ağaçlarından lateks toplamaya, elmas bulmak amacıyla toprağı kazmaya ve dişlerini sökmek üzere fil öldürmeye zorlamak için bütün köylerin yerle bir edilmesiyle desteklendi. Sadece kauçuk bile Kongo'nun ticari bir başarı olmasını sağlamıştı. Başı taçlı bir hükümdardan çok çağdaş bir CEO gibi hareket eden Léopold, piyasa göstergelerini yakından izliyordu. Şaşırtıcı bir gaddarlıkla, Kongo'daki yardakçılara düzenli olarak silah gönderiyordu. Benzer bir öykü, profesyonel kauçuk toplayıcılarının yerli halkı hastalıkları ve tüfekleriyle tanıştırdığı Amazon havzasında da gelişmişti.⁵

Léopold'un Kongolulara davranışı, yüzyılın sonuna doğru göz ardı edilemeyecek eleştirilere hedef oldu. Bir şirket çalışanı olan bitenden kuşku duymaya başladı. Kötü muameleye tanık olan İsveçli ve Amerikalı misyonerler, Léopold'un Kongo girişimine karşı bir Haçlı Seferi başlattı. Sir Arthur Conan Doyle, Joseph Conrad ve Mark Twain gibi kendilerini ifa-

4 Age., s. 71-87.

5 Kenneth Pomeranz ve Steven Topik, *The World That Trade Created: Society, Culture, and the World Economy, 1400 to Present*, M.E. Sharpe, Inc., Armonk, N.Y., 2. baskı, 2006, s. 108, 109.

de etmekte güçlük çekmeyecek kişiler, Léopold'un gaddarlığı konusunda yazılar yazdılar. Tekeline aldığı zenginlikler, Britanyalı özgür tüccarların da öfkelerini kabartmıştı. Léopold bu kadarla da yetinmedi: Hayırseverlik masalını sürdürmek adına yaptırdığı Tervuren Müzesi'ni, Kongo halkının paganlık ve kölelikten kurtuluşunu kutlamak için Afrika sanatlarından örneklerle doldurdu!⁶ Léopold'un ölümüne yaklaştığı 1908 yılında Belçika ulusuna devrettiği mülk, Belçika Kongo'su adını aldı.

Afrika'da Diğer Avrupa Ulusları

Léopold'un öyküsü Avrupalı açgözlülüğünün en aşırı örneği olsa da, onun Avrupalı komşuları Afrika'nın yağmalanması ve Afrika halklarının soyulması yarışına katılmakta hiç zaman yitirmemişti. 18. yüzyılın sonunda Yeni Fransa'yı ve Hindistan'daki topraklarını kaybetmiş olan Fransa, 1830'da Cezayir'i istila ederek yeni bir imparatorluğu harekete geçirdi. Bir kuşak sonra, Fransa-Prusya Savaşı'ndaki yenilginin acısıyla, ilk işi Senegal Nehri'nin yukarılarına keşif grupları göndermek oldu. Buradan hareketle Afrika'nın kuzeybatı köşesini ele geçirmeyi başardı. Tunus ve Fas'ı da kapsayan bu bölge, 31 milyon kilometrekarelik Afrika'nın 10 milyon kilometrekaresine denk geliyordu.⁷ Fransa, Afrika ve Çinhindi'ndeki sömürgelerine ek olarak, Paul Gauguin'in 1890'da atölyesini kurduğu Tahiti'ye de el koydu.

16. yüzyılda Yenidünya maceralarına katılmadıkları için Kral Léopold gibi sıfırdan başlamak zorunda kalan Almanlar da, kendilerine bir sömürge bulmak zorundaydı. Almanlar, Afrika'nın derinliklerine dalmadan önce Güney Denizleri'nde güneşli bir yer edindi. Amerikan İç Savaşı nedeniyle başlayan ham pamuk kıtlığı, Ren Vadisi'ndeki tekstil fabrikalarını ve pamuk ihracatına dayalı limanları vurmuştu. Hamburglu seçkin ve düş gücü yüksek bir girişimci, ekvator yakınlarında pamuk yetiştirilebilecek topraklar aramaları için Pasifik bölgesine ajanlar gönderdi. Samoa'da bir köprübaşı kurmayı başardı. Bunun üzerine Alman hükümeti, İspanya'yı

6 Debora Silverman, "'The Congo, I Presume': Tepid Revisionism in the Royal Museum of Central Africa, Tervuren, 1910/2005", American Historical Association yıllık toplantısında sunulan tebliğ, 2-6 Ocak 2009.

7 Geoffrey Barraclough (yay.haz.), *The Times Atlas of World History*, göz.geç. yeni baskı, Times Books, Londra, 1984, s. 238-241.

Solomon, Carolina, Mariana ve Pelew adalarından çoğunu satmaya razı etti. Bu bereketli Güney Pasifik adalarını Almanlara bırakmaya ne İngilizler ne de Fransızlar hazır olduğundan, kalan adaları kendi aralarında sekiz küme halinde parsellediler. Daha batıda Büyük Britanya 1898'de Çin'le, Hong Kong'un yönetimini 99 yıllığına devralacak bir anlaşma imzaladı. Bu arada Afrika'da Almanlar kıtanın her iki kıyısında bulunan Togoland, Kamerun, Namibya ve Tanganika üzerinde hak iddia etti.

Afrika yarışına son giren İtalya oldu. Libya, Eritre ve Somali'nin bir bölümünü işgal ederken Etiyopyalılar karşısında acı bir yenilgi yaşadı. Avrupa'nın bu "yetişen alır" dalgasında, sadece Etiyopya ile Amerika'nın özgürlüğünü kazanmış köleler için kurduğu Liberya bağımsızlığını korudu. Daha önceden kazanılmış köprübaşları, Fransa ve İngiltere için yeni küresel işgallerin başlangıç noktası oldu. Ama iki ülkenin üslubu birbirinden oldukça farklıydı.

Léopold'un planlarının son ayrıntılarını hazırladığı 1875 yılında, top- rak elde etmekten çok ticarete önem veren Büyük Britanya, Mısır üzerindeki denetimini yoğunlaştırdı. İngiltere'nin Mısır ilgisi, 1798'de ülkeyi işgal eden Napoléon'un yenilgisinden sonraya dayanıyordu. Ülke resmi anlamda Osmanlı İmparatorluğu'na gevşek bir bağla bağlı olsa da, Mısırlı bir hanedan tarafından yönetiliyordu; ancak gerçekte Avrupa etki alanının içinde kalmıştı. Bu küçültücü durumdan rahatsız olan Mısırlı milliyetçilerin başlattıkları hareketler, İngiltere'nin ülkedeki büyük yatırımını tehdit edecek toplumsal bir kargaşaya dönüştü. Dahası, 1869'da açılan Süveyş Kanalı'nı kullanan İngiliz ticaret filolarının sayısı her gün daha da çoğalıyordu. Kızıldeniz ile Akdeniz'i birbirine bağlayan bu 100 millik deniz yolunun saldırı karşısında savunmasız olması, Britanyalı yatırımcılar için kabul edilemez bir durumdu. Britanya hükümeti 1882'de Mısır'ın işgaline karar vererek, resmi ve özel çıkarlar arasında gittikçe daha belirginleşen işbirliğine bir örnek oluşturdu.

Kıtanın öbür ucunda, Napoléon Savaşları sırasında Hollanda Batı Hindistan Kumpanyası'nın elinden aldığı Güney Afrika İngiltere'nin başına dert açmıştı. Doğu'ya gidip gelen ticari ve askeri gemilere hizmet veren Cape Town, Britanya'nın denizaşırı ticaretinde çok önemli bir rol oynuyordu. Ülkeyle birlikte Britanya denetimine girmiş kalabalık Hollandalı çiftçi toplumu, İngiltere'nin 1833'te kölelik karşıtı bir hareket başlatma-

sı üzerine huzursuzluk belirtileri göstermeye başladı. Bu Afrikaner ya da kendilerine taktıkları adla Boerlerden 6 bin kadarı, kuzeye göçerek kendi yerleşimlerini kurmaya karar verdi; giderken de yine 6 bin kadar köle ile onları hayatta tutan küçük ve büyükbaş sürüleri yanlarında götürdüler. Britanya hükümrانlığını Transvaal'a, özellikle de bir Afrikalının 1867'de elmas bulduğu Özgür Orange Devleti'ne (Oranje Vrystaat) devretmek niyetinde değildi. Yüzyılın son demlerinde sorunu kanlı çatışmalar hallettiyse de, Avrupalılar o zamana kadar kıtanın yaşanabilir topraklarından çoğunu denetim altına almıştı.

Afrika topraklarına el koymaları sırasında Avrupalıların en büyük yardımcılarının biri, Amerikalı Hiram Maxim'in onları düşünerek geliştirdiği bir makineli tüfekti! Biri Maxim'e, eğer para kazanmak istiyorsa, "bu Avrupalıların birbirlerini boğazlamalarını kolaylaştıracak bir şey icat etmesi," gerektiğini söylemişti. Ne var ki Avrupalılar bu tüfekleri Afrikalılara karşı kullanacaktı. Akıllıca bir tasarımla, her merminin geri tepmesinden çıkan enerjiyi mermi kovanını fırlatmak ve namluya yeni mermi sürmek için kullanan bu taşınabilir makineli, dakikada 5 yüz kurşun atarak yüz tüfeğin işini görüyordu. Bugün Zimbabve olan bölgedeki bir çatışmada, 50 İngiliz askeri dört Maxim tüfeğiyle 5 bin savaşıya üstün gelmişti. Aralıksız ateş eden tüfikle birlikte, Maxim üzerinde gerçekleştirilen gelişmeler —ister askerlerin elinde olsun, isterse Afrika'nın işgalini hızlandırmak isteyen girişimcilerin elinde— Avrupa'ya çok yararlı hizmetler vermişti.

Her sınır gibi Afrika da, ülkelerinin toprak kazanımı aşamasında öncü görevi üstlenen yağmacıları çekmişti. Bunlardan birisi de Cecil Rhodes'du. Rhodes 1870'de kardeşinin peşinden Güney Afrika'ya gelmişti. On yıl geçmeden, bir yüzyıl boyunca Afrika'dan ihraç edilen elmasın büyük bölümünü çıkaracak olan De Beers Madencilik Şirketini kurdu. Rhodes'un düşü, "Cape Town'dan Kahire'ye" kadar İngiliz bayrağı dikmekti. Bu düş Mozambik'teki Portekizlileri ve Doğu Afrika'ya yerleşmeye çalışan Almanları harekete geçirdi. Rhodes, bazen büyük imparatorluklar kuran bir küstahlıkla, 50 yıl boyunca kendi adını taşıyacak bir bölgeye el koydu. Rhodes'un keyfi davranışlarına tepki vermekte geciken Britanya hükümeti, sonunda iktidarın gücünü kanıtladı. Gözden düşen Rhodes sayesinde o güç, artık Güney Afrika'nın hatırı sayılır bir bölümünü kapsıyordu.

Kapitalizm uzun tarihi boyunca, çağlardan beri bilinen bitki ve ürünler için yeni kullanım alanları bulan bir yetenek avcısı gibi davrandı. Bunlardan biri de kauçuktu. Kongo'nun yağmur ormanlarında, Brezilya'dan Malezya ve Hindistan'a kadar uzanan ekvator kuşağında yetişen yabani kauçuk, sugeçirmezliği kadar esnekliğiyle de değer kazanmıştı. Amerikalı Charles Goodyear ürünün yapışkanlığının nasıl giderileceğini bulduysa da, kauçuğun tekerlekli araçlara rahat bir yolculuk sağlayarak yaygın ticari kullanıma girmesi için, İngiliz John Dunlop'un 1887'de oğlunun üç tekerlekli bisikletine havayla şişirilmiş lastikler yapması gerekecekti. Bunun ardından bir bisiklet çılgınlığı yaşandı. Sırada, çağdaş prototipi en az altı ülkede geliştirilmekte olan otomobil vardı. Otomobil için kauçuk talebi, ekvator kuşağının ve Ortadoğu'nun daha önce ihmal edilmiş bölgelerinin dünya ekonomisiyle bütünleşeceğinin habercisiydi.

Yeni kullanım alanı bulan, salt kauçuk olmadı; petrol, nitratlar, kaktüs yaprakları ticari değer kazandı. Mekanik biçerdöver Amerikan tarımını değiştirdi. Bu aletin yaygın kullanımı yeni bir tarım mekanizması, buğday saplarını sicimle bağlayacak düğümleme düzeneği ortaya çıkardı. Verimsiz ve kurak Yucatán Yarımadası'nın toprak sahipleri, her nasılsa bu düğümlemeden haberdar olarak kaktüsten iplik üretebileceklerini fark ettiler. Kapitalizm tarihinde örneklerine sıkça rastlandığı gibi, bir grup gelişmeden zarar görürken bir diğeri zenginleşti. Burada da durum değişmedi: Meksikalı işçiler pek karşılığını alamadan kaktüs yaprağı keserken, Amerikan ovalarının çiftçi aileleri emeklerinin mekanikleşmesinden zengin oldu.⁸ Kapitalist yenilikçiliğin uzun kolunun Kongo'da bulunduğu çok özel bir madden cevheri olan koltan, günümüzde cep telefonlarını küçültülmesinde kullanılıyor.

Avrupa'nın önde gelen sanayi güçleri, kendileri kadar gelişmemiş komşularına da bazen Afrika'da sergiledikleri saldırgan tutum içinde oldu. 1873 yılında Alman ve İngiliz şirketlerinin kurduğu bir konsorsiyum, Endülüsyaya kıyısında, efsaneye göre Kral Süleyman'a ait olan ve Rio Tinto boyunca uzanan İspanyol madenlerini satın aldı. Dünyanın muhtemelen bu en eski bakır madeninin başlangıcı, Fenikelilere kadar dayanıyordu. Yeni Rio Tinto Şirketi çağdaş makineler getirdi ve İngiliz çalışanları için bir konut yerleşimi kurdu. Özellikle İspanyolların içeri girmesini engellemek için ta-

8 Pomeranz ve Topik (2006), s. 130-132.

sarlanan bu yerleşim, dünyanın ilk “kapalı siteler”inden (*gated communities*) biri olabilir. Bir İspanyolla evlenen her İngiliz, Bellavista’da oturma hakkını yitiriyordu. Şirket zaman yitirmeden bölgeyi bir ay manzarasına çevirdi, düzenli olarak bakır sülfidlerinden piramitler yakarak bir çevre felaketine neden oldu. Kükürt solumaktan gına getirmiş 12 bini aşkın yerli kurbanın 1888’de başlattığı protesto hareketi, İspanyol yetkililer tarafından büyük bir şiddetle bastırıldı.⁹ Amerikan Alüminyum Şirketi, 2008’de Çin Alüminyum Şirketi’yle güçlerini birleştirerek Rio Tinto hisselerinin %12’sini satın alınca, Rio Tinto Şirketi yeniden gazete manşetlerine taşındı.

Birleşik Devletler, 19. yüzyılın büyük bölümü boyunca Apalaş Dağları’nın ötesinde yaşayan Kızılderilileri kenara iterek genişledi. Birleşik Devletler ordusunun desteklediği silahlı yerleşimciler, Kuzey Amerika’yı işgal etmeyi kendi “aşıkâr kaderi” olarak algılayan ülkenin bu düşü gerçekleştirmesine yardım etti. California, Oregon ve Washington eyaletleri hızla dolarken, ülkenin önderleri Birleşik Devletler’i Atlantik gücü olduğu kadar bir Pasifik gücü olarak da görmeye başladı. İmparatorluk virüsü birçok Amerikalıya bulaşmıştı. İlk fırsat, Florida kıyılarından sadece 90 mil ötede doğdu. Diğer Avrupa güçleri yeni sömürgeler bulmak için yarışırken, İspanya bir zamanların büyük imparatorluğundan kalan son üç büyük bölgede, Küba, Porto Riko ve Filipinler’de tutunmakta zorlanıyordu. Küba’nın 1898’de başlattığı bağımsızlık mücadelesi, Amerikalıların sempatisini kazandı. Yeni tabloid gazeteler adadaki isyanı heyecanlı haberlerle aktarıyordu.

Amerikan kongresi, İspanya’yı bir Amerikan savaş gemisindeki patlamanın sorumlusu göstererek başkana İspanya’ya karşı güç kullanma yetkisi verdi, bu arada da Küba’nın bağımsızlığını ilan etti. Savaş başlayınca Amerika, İspanyol donanmasını Küba’dan 10 bin milden de uzak bir yerde, Manila Körfezi’nde batırdı. Ardından da Guam, Midway ve Wake’i ilhak etti. Hawaii Adaları 1893’te çoktan Amerikan mandası haline getirilmişti. Bu arada Karayipler’deki birkaç çatışmadan sonra, İspanya Küba’nın bağımsızlığını tanıdı ve Filipinler’i Birleşik Devletler’e bıraktı. Başka bir devlete devredilmeye öfkelenen bağımsızlık taraftarı Filipinliler, on altı yıl boyunca yeni efendileriyle mücadele etti. Çatışmalar şiddetliydi. Kendi

9 Jonathan Holland (yay.haz.), *Puerto del Sol*, cilt 13, 2006, s. 4, 61-62; cilt 14, 2007, s. 38-40.

ordularının dehşeti karşısında Amerikan askerleri bile dehşete düşmüştü. Birleşik Devletler Amerika'daki güçlü anti-emperyalist harekete karşın imparatorluk kulübüne katılmıştı. Filipinlilerin özerklik için kırk sekiz yıl daha beklemeleri gerekecekti. Tıpkı Avrupa'dakiler gibi Amerikalı emperyalistler de, yeni fetihlerinin üretimde, ticaretle ve istihdamda doğuracağı genişlemenin hesabını yapıyordu.¹⁰

Batı'nın Uyanan Vicdanı

Afrika'nın büyük parçalanışını izleyen yıllarda David Livingstone ve Henry Morton Stanley, Avrupalıları Afrika'ya getiren iki dürtünün simgesi haline gelmişti. Stanley saldırgan sömürüyü ifade ederken Livingstone, diğerlerinin fiziksel ve ruhsal esenliği adına fedakarlığın temsilcisi oldu. Stanley'ninki gibi kişisel girişimler, Batı'nın gücünü püskürtmek dışında birçok konuda güçlü olan ülkelerin kültürel bütünlüğünü baş aşağı çevirmişti. Hristiyan misyonerler Afrika halkına özen gösterirken, yine de onları değiştirmeye çabalıyordu. Stanley ve Livingstone arasında ahlaki bir uçurum olsa da, her ikisi de risk kapitalizmine şaşılabacak kadar uygun özellikler gösterir. Bu özellikler doymak bilmez merakları, uzun vadeli hedeflere ulaşmak için kısa vadede rahatsızlıklara dayanma güçleri ve kararlılıkları olarak özetlenebilir.

Avrupa içi rekabetlerin alevlendirdiği ticari hırs dünyayı değiştirmişti. Topraklara el koyma dalgası sona erdiğinde, dünyanın yarısı dokuz ülkenin denetimi altındaydı. Egemenlikleri altındaki toprakları belirlemek için İspanya, Portekiz, Britanya, Fransa, Hollanda, Almanya, Birleşik Devletler ve Belçika'ya farklı renkler ayrılıyordu (Danimarka bile Grönland için ayrı renge gerek duyabilir), dünya haritası renkli bir kumaş desenine benzerdi. Batı kapitalizminin bu ulusal taşıyıcıları yeni toprakları için yeni sözcükler bulmak zorundaydı ve dünya üzerindeki sömürgelerinin özel konumunu belirtmek için “manda”, “etki alanı”, “himaye” ya da “ilhak” gibi kavramlar kullandılar. 1884-1885 yıllarında Berlin'de düzenlenen bir konferansta, orada bulunan bütün ulusların Afrika'daki topraklarına onay mühürlerini bastılar.

Batılılar yerküre üzerindeki ilerlemeleri sürdürürken, bunu insan gelişimi adlı büyük planın bir parçası olarak görüyorlardı. Her yerdeki kaynak-

10 Walter G. Moss, *An Age of Progress?: Clashing Twentieth Century Forces*, New York, 2008.

ları işleme hevesi, nadiren kapitalist dinamiğin bileşeni olarak görülmüştü. Bu heves, daha çok Avrupalıların tarihsel gelişmenin temsilleri olduğu kibrinin bir parçasıydı. Dışarıda birçok iyi şey de yapmış ve yerel hükümdarların sonsuz vahşeti ile azınlığın çoğunluğa tahakkümüne imkân sağlayan toplumsal hiyerarşilerin katılığına ilk elden tanık olmuşlardı. Buna rağmen, yaralayıcı kibirleri, çok az anladıkları ya da hiç önem vermedikleri insanlara verdikleri zarar karşısında onları körleştirmişti. Avrupa dışındaki Batı egemenliğiyle bağdaştırılabilecek ilerlemeler ne olursa olsun, bu ilerlemelerin yerli tebaalarına ödettiği yüksek bedel, geçmek bilmeyen ve elden ayaktan düşüren bir aşağılık duygusuydu.

20. yüzyılda Hannah Arendt bu sorunun altını çizdi: Avrupalılar kendi ülkelerinde asla kabul edilmeyecek uygulamaları, sınırları dışında yapmakta sakınca görmemişlerdi.¹¹ Avrupalılar dünyanın diğer bölgelerinde yaşayanlardan daha fazla şiddet kullanmamış, ne var ki onlardan farklı olarak, daha yaygın ölçekte ölüm ve yıkıma neden olmuşlardı. Her on yılda daha fazla beygir gücü kazanan kapitalizm motoru, Avrupalıları kolay fetihlere yöneltmişti. Tuhaf gelenekler içine hapsolmuş, yüzleri farklı olanları küçümsemek, kölelik karşısında Beyaz Amerikalıların yaptığı gibi, bu uygarlık taşıyıcılarının vicdanlarını rahatlatmıştı. Bugünden geriye bakınca, inisiyatif hükümetler tarafından o güne kadar gösteriyi yöneten özel girişimcinin elinden alındığında kapitalizmin uğursuz bir görünüm kazandığını söyleyebiliriz.

Kapitalizmin savunucuları, aşırılıklarını insanın yanlış yapma yeteneği bahanesiyle gözden uzak tutmaya çalışırken, kendi olumlu yanlarının çığırkanlığını yapmayı alışkanlık haline getirdi. Bu şiddet içermeye gücü kuşkusuz her zaman vardı. Jared Diamond, halkı uzun zamandan beri yumuşak davranışlar benimsemiş, her yerden uzak bir Güney Denizi adası örneğinde bunun sarsıcı bir örneğini verir. Bu kişilerin hiçbir silah taşımadığını öğrenen, yüzyıllar önce yolları ayrılmış akrabalarından bir Maori grubu yelkenlilerle adaya gelmiş, erkekleri katledip kadın ve çocukları zorla götürerek bütün bir toplumu yok etmişti.¹² Avrupalılar, üstün erdemlerini öne sürerken çirkin emeller peşinde koşarak kendi kazdıkları çukura düştüler.

11 Hannah Arendt, *The Origins of Totalitarianism*, Harcourt, Brace, New York, 1951.

12 Jared Diamond, *Guns, Germs and Steel: The Fates of Human Societies*, W.W. Norton & Co., New York, 1999, s. 56, 57.

18. yüzyılda duyarlılıklarda ortaya çıkan devrim, başlangıçta Avrupa toplumları içindeki kötülükleri hedef almıştı. Ne kadar farklı olurlarsa olsunlar, diğer insanlara empati duymayı temel alan yeni bir insanseverlik kök saldı. Avrupa edebiyat, felsefe ve sanatında güçlü bir şekilde ifade edilen bu insanseverlik, Avrupalılara yeni ve daha yumuşak bir kimlik sunuyordu.¹³ E.I. du Pont'un babası, oğluna Aydınlanmanın amaçları onuruna, "mutluluk ve barış" anlamına gelen Eleuthère Irénée adını vermişti. Fransız Devrimi'nin "özgürlük, eşitlik, kardeşlik" sloganında ifade bulan bu yeni ruh, Napoléon'un Avrupa'ya egemen olma çabası sırasında çekiciliğini yitirdi. Ardından 19. yüzyılın bilimsel icatları, insanseverliği bütünüyle reddetmenin yanı sıra, ırk farklarının neden ve nasıl var olduğunu açıklamaya yönelik incelemelere yol açtı. Bu söylem Avrupalı imparatorluk inşacılarına saldırgan davranışları için bir bahane sağlamıştı.

Avrupa'nın ihlallerine, halk düzeyinde iki bahane öne sürülmüştü: Söz konusu kadın ve erkekler başlarına geleni anlayamayacak kadar cahil, tembel ve hurafe meraklıydı; ya da Avrupalılar ifadesini dinlerinde, aletlerinde ve refahlarında bulan kendi üstün kültürlerinden armağanlar taşıyorlardı. Uygur uluslar olarak yeni ama cahil bırakılmış tebaalarına genel eğitim, daha yüksek temizlik standartları, daha uygun ulaşım ve kadınlara karşı daha saygılı davranış sağlayacaklardı. Reformcular hedeflenen yararlar ile gerçekleştirilenler arasındaki geniş uçurumu gözler önüne serdiğinde, imparatorluk inşasının ileriye doğru ilerlemesi, Avrupa'nın mülkleri gibi dünyanın her yerine yayılan bir savaşa sebebiyet vermeye yeterli gelecek kadar güçlü olsa da, ıslıtısını yitirdi.

Doğu'daki Yeni Rakip

Avrupa'nın bu yayılma süreci sırasında radarda olan Japonya, feodal Tokugawa rejiminin yerini Meiji Restorasyonu'na bıraktığı 1867'de, zirvesine ulaşan önemli bir değişimden geçiyordu. 1637 yılında, iktidardaki Tokugawa hanedanının üçüncü diktatörü hâlâ karanlıkta kalan nedenlerle "ülkenin kapanması" için bir ferman yayımlamıştı.¹⁴ Bu kararın Hint ve Pasifik

13 Lynn Hunt, *Inventing Human Rights: A History*, W.W. Norton & Co., New York, 2007.

14 Kazushi Ohkawa ve Henry Rosovsky, "Capital Formation in Japan", *The Economic Emergence of Modern Japan* içinde, ed. Kozo Yamamura, Cambridge University Press, New York, 1997, s. 208.

Okyanuslarındaki İspanyol, Portekiz, Hollanda, Fransız ve İngiliz varlığına karşı önlem olarak alındığı düşünülebilir. Bu özverili karar Japon ulusal düşüncesindeki yabancı düşmanlığına uygun görünse de, istedikleri yere gitmeye alışkın Batılıların içine dert olmuştu. Emperyalizm birbiri ardına Avrupa liderlerini pençesine alırken, kendilerine karşı oluşturulmuş bir ticaret sistemine katılmamayı yeğleyen ülkelerin bu inadı Batılıların sabrını taşırmıştı. 1863'te, bir İngiliz filosu, Japonya'nın güneyindeki Satsuma bölgesine ulaşabilmek için Kagoshima'yı bombaladı. Bombardıman şehrin üçte birini yok etti.

İki dramatik gelişme Japonya'yı geri adım atmak zorunda bırakmıştı: Japonya'nın dünya ticaret sistemine katılması talebiyle 1853'te gelen bir Amerikan filosu ve 1869'da gerçekleşen, az çok barışçıl bir hükümet darbesi. Amerika'nın tüm Pasifik'i kapsayacak ticaret iştahı, 1848'de sona eren Meksika-Amerika Savaşı sonrasında California limanlarının ele geçmesiyle tetiklenmişti. Amerikalıların gözünde Japonya, içindeki incileri göstermesi için sadece biraz baskı uygulanması gereken bir istiridyeydi. Bu istiridyeyi açmak için, Amiral Matthew Perry komutasındaki bir filo-yu Pasifik'in öbür yakasına gönderdiler. Perry bu iş için biçilmiş kaftandı. Konusunu gerektiği gibi incelemişti. Japonya'ya etkileyici bir çağdaş silah kalabalığı ve ayrıntılı törenler tuzağıyla vardı. Zırhlı istimbotlarının amacı, Japonları Batı teknolojisiyle etkilemekti. Tokyo limanındaki görkemli siyah hattın bu etkiyi sağladığına kuşku yok.

Sadece en yüksek yetkiliyle görüşeceğini bildiren Perry, savaştan kaçınmadığını göstermek amacıyla gemilerinden herhangi birine bordalamaya girişen Japonları püskürtmüştü. Bu arada sabırlı olduğunu da kanıtlayarak, kararlarını vermeleri için Japonlara altı ay süre tanıdı. Bu süre, Japonların dış etkiyi savuşturacak güce ulaşmak için tek yolun, yabancıların çağdaş gücünden yararlanmak olduğunu anlaması için yeterliydi. Güç kullanma tehditleriyle pekiştirilmiş, on beş ay süren gergin pazarlıklardan sonra Perry, bir antlaşma imzalatmayı ve Japonların gururunu incitmeyi başarmıştı.

Bu sözde açılımlar Japonya'yı sarsarken, geleneksel aristokrasiyi temsilen Japon nüfusunun yaklaşık %7'sini oluşturan samurayların reformcu kanadı, soylu ve imparator iktidarını yeniden tanımlıyordu. Genç imparatorun adıyla Meiji Restorasyonu'nun önderleri, Japonya'yı çağdaş bir ülke haline getirecek her türlü Batılı fikirden yararlanacak denli fırsatçıydı. Ül-

kelerine dayatılan ticari antlaşmaların mutsuzluğuyla, İmparatorun tanrısallığını savunan Şinto inancı gibi farklı Japon kurumlarını güçlendirdiler. Ortak bir din, birleştirici güç olarak önem kazandı. Okullar ve ordu, Japon halkına sadakat ve güçlü bir vatandaşlık sorumluluğu kazandırdı. Belki de daha önemlisi, Meiji reformcularının eski, klasik, ahlakçı Konfüçyüsçü eğitimin yerine daha bilimsel ve teknik bir eğitim koymasıydı. Çelişki olmasa da ilginç bir tutarsızlıkla, hem Japonya'yı benzersiz kılını korumak hem de halkı çokuluslu, modern bir dünyaya sokmak istiyorlardı.

Uzun vadeli değişimler, ülkenin kendi kendine yeten köyler ağını bütünleşik bir ticaret ekonomisine dönüştürdü. Japonya'nın yaşam standardı canlı tarımı sayesinde komşularına göre takriben %33 daha yüksekti. Varlıklı çiftçilerden ve kentli profesyonellerden oluşan yeni bir orta sınıf, restorasyon çabasına önemli bir destek verdi. İzleyen yıllarda merkezi –ve giderek merkezileşen– yetkililer, hızlandırılmış kursla Japonya'yı modernleştirmeye devam ederken, bir yandan da orduyu güçlendirmek için ülkenin sanayi gücünü kullandılar. Hedef “Büyük Güç Konumu”na ulaşmaktı.¹⁵

Kırsal alanın tüccar ve zanaatkârları restorasyonu desteklerken, girişim için daha çok imkân yakalamanın yanı sıra siyasete katılmak için fırsat bulacaklarını ummuşlardı. 1889'da ilan edilen anayasada yasama organı iki meclisten, Genel Meclis denilen temsilciler meclisi ile Soylular Kamarası'ndan oluşuyordu. Anayasanın imparatora tanıdığı yetkiler çok olsa da, bu yetkiler danışmanları tarafından kullanılıyordu. Siyasal partiler kurulmuş, ancak yeni bir ahenk kaygısı ve bu ahengin neleri kapsayacağına karar verecek yeni bir soylu sınıfı bu partilerin etkisini önemli ölçüde sınırlamıştı. Anayasanın kendisi, eldekenden daha liberal bir düzen umut eden bu Meiji karşıtlarının gözünde başarının zirvesiydi.¹⁶

15 F.G. Notehelfer, “Meiji in the Rear-View Mirror: Top Down vs. Bottom Up History”, *Monumenta Nipponica*, sayı 45, 1990, s. 207, 228.

16 W.G. Beasley, *The Modern History of Japan*, Praeger, New York, 2. baskı, 1973, s. 156, 157, 120–131, 311; Notehelfer (1990), s. 222–226; E. Sydney Crawcour, “Economic Change in the Nineteenth Century” ve “Industrialization and Technological Change, 1885–1920”, *Economic Emergence of Modern Japan* içinde, ed. Kozo Yamamura, s. 34–41, 53–55; Thomas K. McGraw, “Introduction”, *Creating Modern Capitalism: How Entrepreneurs, Companies, and Countries Triumphed in Three Industrial Revolutions* içinde, ed. Thomas K. McGraw, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1995, s. 1.

Meiji yöneticileri, Batı'ya yetişme amaçlarından ödün vermeden demecici ve pragmatik davranıyorlardı. "Yakalamak", ülkenin feodal uygulamaları, geleneklere bağımlılığı, masraflı samurayları ve feodal derebeylerine çiftçiler üzerinde öncelik tanıyan vergi yasaları gibi ağırlıklarından kurtulmayı ima ediyordu. Samuray maaşlarını banka sermayesi yerine geçebilecek bonolara çevirmiş ve sayısız para birimini birleştirmişlerdi. Ekonominin eski ve yeni sektörleri eşzamanlı büyümüştü ve çoğu zaman birbirlerinin pekiştirmişlerdi. Gerçekten de modernleşme sermayesi, saygın sanat ve tekstil ticaretinin hızlanan büyümesinden sağlanmıştı.

Japon çiftçiler, hem tarım hem de bahçecilik sahalarında aile emeği kullanma konusunda uzun bir geleneğe sahipti. Şehirlerde çağdaş fabrikaların kurulmasından çok sonra bile evlerde kumaş dokumayı sürdürmüşlerdir. Bu emek yoğun çalışma, Japonya'nın sermaye eksikliğini telafi etmekte önemli rol oynadı. Japonya pamuk ipliği ve pamuklu kumaş, eğrilmiş ipek iplik ve ipekli kumaş ve bir dizi ucuz güneşlik, Avrupa usulü şemsiye, kâğıt ürünleri, tabak çanak, cam şişe, lamba, ip, şilte ve sabun ihraç ediyordu.¹⁷ Dış ticaret çiftçilere gübre, tekstil üreticilerine pamuk boyası sağlıyordu. Japon ipeği için dış talep beş yılda iki kat artmıştı.¹⁸

Yeni hükümet ulusal bir banka sistemi geliştirdi. Samuray maaşlarını düşürerek ülkenin maliyesini düzenledi. Eski tarım vergisinin yerine, toprağı bir sermaye varlığına dönüştüren ve geliştirmenin gelirini derebeylerine değil toprak sahiplerine veren sabit bir toprak vergisi getirdi. Bütün bu önlemler, 16. ve 17. yüzyıl İngiltere'sinde serbest kalan emek ve sermayenin ticari ve sanayi girişimlerine akması gibi gelişmeleri yineler. Hükümet demiryollarına, karayollarına ve ticaret filosuna büyük yatırım yaptı. Yeni yönetim "zengin ülke, güçlü ordu" sloganıyla ülkenin yasalarını, okullarını ve önceliklerini değiştirdi. Çin'den esinlenen ay takvimini terk ederek, İngiltere'nin 1752'de kabul ettiği, yeni takvimde Jülyen takvimin 3 Eylül'ünden 14 Eylül'e geçerek 13 gün yitirdiği Gregoryen takvimi benimsedi. Ressam elinden çıkmışa benzer Japonya kır manzarası, kısa sü-

17 Kaoru Sugahara, "Labour-Intensive Industrialisation in Global History: The Second Notel Butlin Lecture", *Australian Journal of Economic History*, sayı 47, 2007, s. 134, dipnot 24; Ohkawa ve Rosovsky (1997), s. 214, 215; Mark Elvin, "The Historian as Haruspex", *New Left Review*, sayı 52, 2008, s. 88.

18 Kozo Yamamura (yay.haz.), *The Economic Emergence of Modern Japan*, Cambridge University Press, New York, 1997, s. 34-41, 53-55.

rede bacalarla, telefon direkleriyle, tren raylarıyla, tersanelerle ve kömür madenleriyle doldu.¹⁹

Ülkeyi dış dünyadan yalıtan yabancı karşıtlığı, imparator tapınması biçimini alan iç ideolojide ifadesini bulmuştu. Batı'nın estetiğini, giyimini ve teknolojisini taklit etmek vatanseverlikle özdeşleştirilince, Japonların yabancı düşmanlığının fazla bir etkisi kalmadı. Büyük Britanya ve Birleşik Devletler'in zorla kopardıkları ödünler Japon gururunu rahatsız etmeye ve yayılmacı bir politikayı ateşlemeye devam ediyordu. Daha da tehditkâr olan, 1890'larda Trans-Sibiry demiryolunun gerçekleşmeye başlamasıyla birlikte doğuya, Mançurya, Sahalin ve Kore'ye doğru yayılan Rusya'ydı. Kore'de Çin'in de daha fazla denetim hakkına sahip olmak istemesi, ulusal bütçenin üçte birini askerlere ve silah sistemlerine ayırmaya hazırlanan Japon hükümeti için kabul edilebilir bir durum değildi.

Doğu Asya içlerine çok fazla giren Batılı güçleri püskürtme kararıyla, Japonya'nın özerklik dürtüsüyle bütünleşti. Batılıların hepsi çoktandır oradaydı: Britanyalılar Hong Kong'da, Hollandalılar Macao ve Timor'da, İspanyollar Filipinlerde, Fransızlar Pasifik adası Tahiti'deydi. Ardından Amerika, 1867'de Rusya'dan Alaska ve Aleut Adaları'nı satın almış ve Midway Adası'na yerleşmişti. Yeni Meiji hükümeti, 1894-1895 Çin-Japon Savaşı sonrasının başarılı pazarlıkları çerçevesinde, Çin'den gelen bir meydan okumayı ortadan kaldıracakmış. Rusya Mançurya'ya yayılınca, daha fazla eyleme gerek duyuldu. Birbirinden ayrı etki alanları için yapılan görüşmeler başarısızlıkla sonuçlanınca, Japonya 1904 başlarında Mançurya'da Port Arthur'a saldırdı. Kısa süren savaşın galibi Japonya oldu. New Hampshire'da düzenlenen barış görüşmeleri, çatışmaların sona ermesi ve Başkan Theodore Roosevelt'in 1906 Nobel Barış Ödülü'nü almasıyla kapandı.

İngilizler bu zaferlerden dersler çıkarırken, Gilbert ve Sullivan'ın 1885 tarihli *Mikado* operetinde Japonlara yönelttiği alaylardan keyif almalarının Japon gururunda açacağı yaraları görmezden gelmişlerdi. Japonya, 1910 yılında Kore sömürgesini 1895'te alınmış Tayvan'a ekledi, aynı yıl Kore'yi ilhak etti. Batı'dan "kurtaracakları" komşularını düşünmek zahmetine katlanmadan Çin'e yöneldi. Tıpkı Avrupalı emperyalist rehberleri gibi, Japonya da kendini geri kalmış komşularını uygarlaştırmakla görevli görüyordu. Aynı dönemlerde Japon estetiğini keşfeden Amerikalı ve Avrupalı sanatçı-

19 Beasley (1973), s. 134-149.

lar eserlerine Japon desenleri katmaya başlamıştı. Yeniliğe alışık Batılı tüketiciler bu yeni ürün ve üsluplara heyecanla karşılık verdiler.²⁰

Meiji Restorasyonu'nun iyi bilinen "ülkeyi zenginleştirme ve silahlı kuvvetleri güçlendirme" sloganı, Japonya'nın eski yöntemleri en son Batı teknolojileriyle değiştirdiği zaman neler olduğunu anlatır, ama daha da önemli olan bir konuya değinmez. Japonya'nın izolasyondan çıkma baskılarına boyun eğdiği sırada ülkenin yöneticileri, Batı yörüngesine yönlendirilen Batılı olmayan ülkelerden çoğunun ulaşamadığı özerkliğe kavuşmak için büyük gayret gösteriyordu. Bunun anlamı, ekonomik gelişmenin güçlü bir askeri varlık oluşturmak için, hükümet denetiminde kalmasıydı. Sanayileşmeyi iş önderleri değil becerikli yöneticiler yürütürken, iş önderleri her an ortaya çıkabilecek ekonomik fırsatlardan yararlanmak için hazır bekliyordu. Japonya borç almamasıyla ünlenmişti. İngiliz siyasal kurumlarına saygıyı anayasası bile yansıtırken, yöneticiler kaynak tahsisi konusunda Batılıların serbest piyasaya olan inancını paylaşmıyordu. Kısacası Japonya'nın, özgür girişimcilik hakkındaki teorisi dışında Batı'nın ekonomisi sadığındaki bütün okları, taklit ettiği söylenebilir.²¹

Japonya, Rusya'nın Baltık filosunu Tsushima Boğazı'nda ustaca batırarak Batılıları sarsarken, bu gösterideki cesaretiyle Asyalıları hayran bırakmıştı. Zafere sevinmişlerdi çünkü Avrupa'nın anavatanlarındaki uzun egemenliği, geride aşağılık duygusuyla karışık bir öfke miras bırakmıştı. İçlerinden biri, bu geri kalmış Çar Rusya'sı bile olsa, sonuçta güçlü Avrupalıları yenilgiye uğratmıştı.²² Daha önce bir Asya ulusu karşısında böylesine ses getirici bir bozguna uğramış hiçbir Avrupa ülkesi yoktu. Romancı Pramoedya Ananta Toer *Buru Quartet* adlı eserinde, küstah Avrupalılar karşısında kazanılan bu beklenmedik zaferin Malezya gibi uzak yerlerde bile nasıl coşkuyla karşılandığının lirik bir anlatısını sundu.

İmparatorluk Japonya'sı, gerçekte her biri dünyayı sarsacak devrimlerin habercisi iki değişimin doğumuna yardım etmişti. Rusya'nın yaşadığı onur kırıcı yenilgi, 1905 Rus Devrimi önderlerini zamansız harekete geçirdi. Japonya yöneticileri, Çinli devrimcileri daha dolaysız bir yoldan

20 Constance Chen, "From Passion to Discipline: East Asian Art and the Culture of Modernity in the United States, 1876-1845", UCLA doktora tezi, 2000.

21 Yamamura (1997), s. 112.

22 Jon Halliday, *A Political History of Japanese Capitalism*, Pantheon Books, New York, 1975, s. 82-91.

yürekliendirmiş, bu yenilginin Mançurya'yı denetleme planlarını kolaylaştıracığını anlatmıştı. 1902'de eğitim için Japonya'ya gelen 500 Çinlinin sayısı 1906'da 13 bine yükseldi. Bu radikallerden çoğu Sun Yat-sen'i desteklemek için ülkelerine döndü. Japon hükümeti bunun Mançurya'da bir iktidar boşluğu yaratacağını düşünerek, Çin Cumhuriyeti'nin 1912'de başarıyla kurulmasına destek verdi.

Meiji Restorasyonu'ndan itibaren Japonya, ada sınırlarının ötesindeki kayda değer bölgeleri denetler hale gelmişti. Bu kazanımlar askeriye'nin yanı sıra, önceden toprak sahibi sınıfın denetiminde olan siyasal partilere katılmaya başlayan maliye ve ekonomi yöneticilerini de güçlendirdi.²³ Birleşik Devletler, İspanya-Amerika Savaşı sırasında 1898'de Filipinler'i işgal edince, açık kapı politikası uygulayacağını ilan etti. Katılmaları için herkese yaptığı çağrı kulağa iyi niyetli gibi gelse de, Japonlar bu adımı olgunlaşma aşamasındaki Çin'i denetleme planlarına bir tehdit olarak algıladı. Geçen her yılla birlikte daha da güçlenen Japon ordusu, Mançurya'nın birincil sömürge alanı olduğu konusunda ülkenin büyük sanayicileriyle hemfikirdi. Geciktirilmiş bir çatışma için artık sahne hazırды.

Şirketlerin Yeniden Yapılandırılması

20. yüzyılın başında, kapitalizm adını almış bu kalemin bir kez daha tempo ve yapı değiştirdi. Emperyalistlerin yeni bölgeleri ele geçirmeye palas pandiras girişmeleriyle tam bir zıtlık içinde artık başrol oynayan ticari şirketler, çok daha iyi örgütlenmiş olarak daha rasyonel ve etkin hareket ediyorlardı. Demiryolu ve telgrafta daha önce gerçekleştirilen gelişmeler, karmaşık şirket yapılanmasını hem gerekli hem de mümkün kılmıştı. Tren ve telgraf, köy ve kasabaların yalnızlığına bir son vermiş, birbirinden uzak kentleri birleştirmişti. Telgraf telleri ve tren rayları sürekli bir insan, mal ve bilgi akışına imkân sağlıyordu. İyi örgütlendikleri takdirde yeni şirketlerin büyüklükleri, malzeme alımı, üretimin düzenlenmesi ve müşteri çekimi aşamalarında giderleri kısma imkânı veriyordu. Büyüklük örgütsel yeniden yapılandırmayı gerektirmiş, masraflarını da karşılamıştı.

20. yüzyılın başında kapitalizm artık yerleşik düzeni altüst eden uygun-suz ve davetsiz bir misafir değildi. Avrupa, Birleşik Devletler ve Japonya'nın

yükselmekte olan ekonomik sistemiydi. Bir önceki yüzyıl durmadan gelişen bir teknoloji ve risk almaya hazır girişimciler arasındaki güçlü ilişkiyi kanıtlamıştı. Almanya ve Amerika'nın İngiltere'yi yakalayıp geçme deneyimi birçok ders sunmuş olsa da, bunlar nadiren incelendi. Risk almak, yeni başlayanlar için, kapitalist dinamiğin temel ama yıkıcı bir parçasıydı. Bazı katılımcıların elinde diğerlerine kıyasla çok daha fazla güç bulunmasına rağmen, panik ve durgunluklar insanlara girişim ekonomisinden kimsenin sorumlu olmadığını hatırlatmıştı. Hükümet ve insanlar açısından sadece bu gerçeği sindirmek bile güçlüydü. Üretme, harcama, tasarruf etme, işe alma, çalışma, borç alıp verme gibi kişisel kararlarla ifade edilen piyasa seçenekler yığını, hepsi kötü olmayan sürprizler doğurmuştu, doğurmaktadır ve doğuracaktır.

Kapitalist dünya üzerindeki acımasız rekabet, 19. yüzyılın son dönemlerinde tam da teknolojik yeniliklerin durmadan daha fazla para emdiği sırada kârları eritmişti. Ticaret birlikleri başlangıçta fiyat savaşlarını yumuşatma umuduna sarılmış, birçok girişimden bir holding kurmak daha da etkin bir çözüm olmuştu. "Firma" (*firm*) –özel şirketleri ifade eden kısaltma–Vanderbilt-Carnegie-Rockefeller döneminin sonunda görevi devralmıştı. Rockefeller, sahibi olduğu Standard Oil Ohio Şirketi petrol sahaları, boru hatları ve rafinerilerde gerçekte tekele yakın bir konuma geldiğinde, daha önce görülmemiş bir karar verdi. Ohio sözleşmesine göre, yasal olarak Ohio dışında hisseye sahip olamayacağından, yeni bir strateji geliştirdi. Çeşitli şirketlerde hisse sahibi olacak bir mütevellî heyeti kurarak 1881'de Petrol Tröstü yarattı. Yeni şirket böylece rakiplerini ezmekle kalmadı, satın alınamayacak ya da yönetimi değiştirilemeyecek kadar büyüdü.

Kulağa şaşırtıcı gelecek ama firmayı daha önceki iş uygulamalarından ayıran bürokrasiydi; bürokrasi ve sahiple yönetimin birbirinden ayrılması. Birleşik Devletler hükümetinin, dönüm noktası olacak ICC ve SEC benzeri alfabetik çorba kısaltmaları yaratmasından çok önce Pennsylvania Railroad, DuPont, Standard Oil ve International Telephone and Telegraph şirketlerinin oluşturdukları karmaşık örgütlenmeler, tam da giriftlikleri nedeniyle yöneticilik (*management*) adlı yeni bir mesleği doğurdu. Yöneticilerin saygınlığı yeni beceriler edindikçe, arttı. Eşzamanlı gelişmeler birleşerek daha girift örgütler yarattı. Zorunlu eğitim işgücünün düzeyini yükseltirken, eğitilmiş yöneticiler istatistiklerden, mali raporlardan, satın alma stratejileri ve teknik yazılardan nasıl yararlanacaklarını öğrendiler.

Yeni yapılanmanın ardındaki ilkeyi anlamak için, yukarıdan aşağıya doğru inen istiflenmiş kutularla ifade edilen örgüt şemasını göz önüne getirmek gerekir. Düşey olarak bakıldığında, kutular otoriteyi belirtir; en büyük yetkiye sahip yönetim kurulu, şemanın tepesini işgal eder. Oysa eski başkanların sorumluluğu haftada 7 gün, günde 24 saattir. Şirketi sahipleri değil, daha sonra icra kurulu başkanı (*chief executive officer*, CEO) adını alacak olan maaşlı icracılar yönetiyordu. Firma içindeki her örgüt birimi işletmede belirgin bir göreve sahipken, bu görevi kendi müdürler hiyerarşisi, onların personeli, muhasebeciler, mühendisler, teknisyenler, satış elemanları ve –şayet bir üretim faaliyetinden söz ediliyorsa– işçi ve ustabaşlarıyla yürütüyordu. Bu birim müdürleri, belirlenmiş bir komuta zinciri üzerinden üstlerine karşı sorumlu oldukları gibi, ileri geri hareket eden bir bilgi akışıyla birbirlerine bağlanmıştı.

Yeni örgütlenme biçimi katı yapısıyla biraz askeri düzeni andırsa da, amacı firmanın ilişkide bulunduğu bütün piyasalardaki en ufak değişime hızla tepki verme yeteneği ya da akıcılığı. Emekten çok sermayeye dayalı firmalar için yeni örgütlenme yapısını benimsemek, düzenli gelişmenin temposundan daha çok yararlanacakları için daha yararlı bulundu.²⁴ Hiç kimse rekabetin uğultusunu CEO ve orta kademe yöneticilerden oluşan ekibi kadar güçlü duyamazdı. İyi generaller gibi, profesyonel yöneticiler de ekiplerini pazarlarını genişletmek, yeniliklerden haberdar olmak, rakiplere göz açtırmamak ve giderleri kısma uyum sağlamaya hazır tutuyordu.²⁵ Araştırma ve geliştirme aralıksız sürmek zorundaydı. Yeni firmalardan çoğu kendi faaliyet alanlarına egemen olacak büyüklükteydi. “Piyasa payı” (*market share*) kavramı başarı sözlüğünde artık düzenli kârla aynı değeri taşıyordu. Örneğin General Motors’un efsanevi idarecisi Alfred P. Sloan, 1920-1956 arasındaki yöneticiliği sırasında şirketin piyasa payını %12’den %52’ye çıkarmıştı.

1893 yılında, sermaye yoğun sanayilerde fiyat savaşlarıyla el ele gelişen bir başka kilometre taşı da, birleşme yöntemiyle rekabeti köreltmektir. New Jersey, şirketlere diğer şirketin nerede kurulmuş olduğuna bakmak-

24 Alfred D. Chandler, Jr., *Scale and Scope: The Dynamics of Industrial Capitalism*, Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1990, s. 226-229.

25 Mary A. Yeager, “Will There Ever Be a Feminist Business History?”, *Women in Business* içinde, ed. Mary A. Yeager, E. Elgar Publishers, Cheltenham, 1999, s. 12-15, 33-34.

sızın hissedar olmanın önünü açan yasalarıyla, Amerikan kuruluşlarının işini kolaylaştırmıştı. Şirketleri birleştirmek o zaman Amerika'da rekabeti azaltmanın en gözde yöntemi olmuştu. Kendi zamanının gözdesi ölçek ekonomisini izleyen birleşmeler, üç veya dört büyük şirkete büyüklükleri sayesinde masrafları kısma imkânı veriyordu; büyüklük ancak tasarruf sağlarsa yararlıdır.²⁶

İşbirliği yapmak isteyen şirketlerin önünde iki seçenek vardı: tröst oluşturmak ya da mevcut firmaların hisselerini bir havuzda toplayacak yeni bir şirket için eyalet ruhsatı çıkartmak. Refahın geri gelmesi o döneme kadar görülmemiş bir birleşme dalgasını tetiklemişti. 1895-1904 arasında 157'yi aşkın dev şirket, 1800 farklı küçük kuruluşu yuttu. Bu yeni şirketlerden 100 kadarı, kendi piyasasında %40-70 arasında değişen hükmedici bir paya sahip oldu. Petrol, tütün, çelik ve otomobil üretiminde faaliyet gösteren büyük şirketler doğal olarak gelişirken, bu modeli izlemeye çalışan yüzlercesi büyüklükten ya da kapsamdan yararlanamadıkları için başarısız oldu.²⁷

Çoğu kuruluş için en ölümcül adım, aile şirketinden şahsi olmayan anonim şirkete geçişi. Swift, Deere, Eastman, Schwab, Firestone, Dow, Watson, McCormick, Westinghouse ve Armour gibi aileler kazanımlardan ziyade iç gelişmeler sayesinde büyüdükleri için, şirket üzerindeki denetimlerini daha uzun süre devam ettirebilmişlerdi. Kişisel bağlılık çok önemli görünse de, gelişme ve çeşitlenme gereği yine de ağır bastı. Varislerin tümü aynı derecede yetenekli değildi; genişlemeyi yönetmek bilgi birikimi gerektiriyordu ve çoğu aile düşey bütünleşme ve yönetimi yeniden yapılandırmanın yüksek masraflarını karşılayacak paraya sahip değildi. Örneğin, demiryolu sistemlerini modernleştirme imkânına sadece Vanderbilt ailesi sahipti.

Pierre du Pont'un yetenekleri bu noktayı daha iyi açıklar. 1904'ten sonra DuPont Şirketi'ni, 1920'den sonra da General Motors'u yeniden yapılandırmakla görevlendirilen du Pont, mali konularda genişleme için Wall Street'e muhtaç kalmayacak kadar akıllıydı. Hangi yöneticilerin başarılı olacağı konusunda sezgisi kuvvetliydi ve bir taraftan kâr yapmayı

26 Duncan K. Foley, *Adam's Fallacy: A Guide to Economic Theology*, Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Mass., 2006, s. 9.

27 Thomas K. McGraw, "American Capitalism", *Creating Modern Capitalism: How Entrepreneurs, Companies, and Countries Triumphed in Three Industrial Revolutions* içinde, ed. Thomas K. McGraw, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1995, s. 327, 328.

sürdürürken, diğer taraftan faaliyetleri modernleştirmek gibi zorlu bir görev üstlenen bu yöneticilerin yolundan çekilecek kadar sağduyuluydu. Du Pont'un General Motors'ta Alfred Sloan'un yükselişine önayak olması, şirketin geleceğini teminat altına almaya yetmişti.²⁸ Oysa du Pont'un ender görülür başarısı başka bir konuyu ortaya atar: Büyük şirketler gibi karmaşık örgütlenmeleri kritik bir değişim köprüsünden sağsalım geçirmek için olağanüstü yetenek gerekiyorsa, başarıda en önemli rolü benzersiz birey mi, yoksa en kusursuz yapı mı oynar?²⁹

1917'nin en büyük 200 firması listesi mahalledeki et toptancısının, perakendeci çiftçinin, terzi kadının ve tekerlekçinin yerini neyin aldığı konusunda bir fikir verir. Örnek olarak American Tobacco, United States Rubber, Quaker Oats, Standard Oil ve Pittsburgh Plate Glass şirketlerini düşünün. Milyonlarla belirtilen varlıkları ve binlerle ifade edilen çalışanları olan bu devler gıda, tütün, tekstil, giysi, tomruk, mobilya, kâğıt, baskılı ürün, kimyasal, petrol, kauçuk, deri, cam, metal, makine, nakliye ekipmanı ve alet üretti.³⁰ Bazen yönetsel kapitalizm olarak da adlandırılan bu devler içinde birleşme olgusu süreklilik, sınırlı sorumluluk ve korunaklı faaliyet alanı konularında şirketin yasal temellerine bağlıydı. Eyalet yönetimleri şirket kurma hakkını cömertçe dağıtırken, hisse sahipleri bunun ne büyük bir armağan olduğunun nadiren farkındaydı.³¹

J.P. Morgan gibi özel bankalar, bir sanayi hisse senedi piyasası yaratmıştı. Bu satışlar, birçok işkolunu bir araya getiren çoğu birleşmeyi finanse etmekte kullanılıyordu. Bankalar genel kurul toplantılarında tartışılan temettü ve yatırım politikalarında ağırlıklarını hissettirebilmek için yeterli miktarda hisse satın aldılar. Bu durum, bankaların etkisi halk çıkarlarının aleyhine işlemeye başlayınca kadar sürdü; küçük hissedarların temsilcileri, bu mali kapitalizmi sınırlandıracak yasalar çıkarılmasını talep etti. Ban-

28 Alfred D. Chandler, Jr. ve Stephen Salsbury, *Pierre S. du Pont and the Making of the Modern Corporation*, Harper & Row, New York ve Londra, 1971, s. 591-600.

29 Charles S. Maier, "Accounting for the Achievements of Capitalism: Alfred Chandler's Business History", *Journal of Modern History*, sayı 65, 1993, s. 779-782.

30 Chandler, Jr. (1990), s. 74-78, 21; Colleen Dunlavy ve Thomas Weiskopp, "Myths and Peculiarities: Comparing U.S. and German Capitalism", *German Historical Bulletin*, sayı 41, 2007, s. 18, 19; Naomi Lamoreaux, *The Great Merger Movement in American Business, 1895-1904*, Cambridge University Press, Cambridge, 1985, s. 2-5.

31 Peter Barnes, *Capitalism 3.0: A Guide to Reclaiming the Commons*, Publishers Group West, San Francisco, 2006, s. 20-23.

kalar 19. yüzyılın sonunda elde ettikleri gücün bir kısmını zamanla yitirdi. Bunun nedeni sadece federal düzenlemeler değildi, büyük şirketlerin, kendi tasarrufları veya çıkardıkları hisseler gibi yeni sermaye kaynakları bulmasıydı. Yeni ya da genişlemeye istekli küçük şirketler Wall Street bankalarının en iyi müşterileri oldu.³² Sahiplik ve yönetim arasındaki ayrışma derinleşirken, hissedarların yönetimi izleme imkânları da azaldı.

Yeni makineler üretim sürecini tek tek aşamalara bölme nasıl imkân verdiyse, büro ve departmanların karmaşık düzeni de, ayrı birimler hesabına yürütülen sipariş verme, fatura kesme, defter kaydı tutma, mektup yazma ve pazarlama malzemesi hazırlama işlemlerinin kırtasiyesini azalttı. Burada amaç hammadde alımı, tesis yapını ve işgücü yetiştirmeden üretim, pazarlama ve mal sevkiyatına, oradan da çek tahsilatı, maliyet muhasebesi ve ilgili araştırmaların yürütülmesine kadar uzanan çeşitli faaliyetlerin koordinasyonunu sağlamaktı. Eskiden atölye ustabaşısı tarafından yapılan işçi alma görevi, personel büroları ve verimlilik uzmanlarının eklenmesiyle profesyonelleşti. İş bürokrasilerinin ayrıntılandırılmasıyla birlikte, bürokrasinin o çok alıştığımız “işlevsel uzmanlık” gibi tanımlarda ifadesini bulan jargonu doğdu.

Yenilikçi tasarımı satılabilir ürünlere dönüştürmek için gereken pahalı değişimin faturasını şirketlerin derin cepleri ödedi. Bu girişimler devletin yetki alanının görece küçük kaldığı Birleşik Devletler’de ülkenin en büyük, en karmaşık toplumsal örgütleri olarak belirdi. Yönetimler şirketlerin yeniden yapılanmasının önüne eyalet düzeyinde engeller koymadıkları gibi, bazı önemli teşvikler de sağladılar. New Jersey yönetmeliğinde de belirtildiği üzere, eyalet yönetimleri ile ulusal hükümetlerin iktidarı paylaştığı federal sistem, şirket çıkarlarının yararınaydı. Eyaletler kaynak için yarışıyor; şirketlere ruhsat vermek yeni vergi geliri sağlıyordu. Şirket yönetim kurullarına istediklerini vermek için birçok neden vardı. New Jersey, kolaylaştırıcı yasalarıyla şirketlerin çoğuna cazip gelmişti. Dev şirketler kurma eğilimine karşın, başarısız girişimlerin sayısı başarılı olanlardan faz-

32 Miguel Cantillo Simon, “The Rise and Fall of Bank Control in the United States, 1890-1939”, *American Economic Review*, sayı 88, 1998, s. 1079-1083; Vincent P. Carosso, *Investment Banking in America: A History*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1970, s. 496-499; Ronald Dore, William Lazonick ve Mary O’Sullivan, “Varieties of Capitalism in the Twentieth Century”, *Oxford Review of Economic Policy*, sayı 15, 1999, s. 104.

laydı. National Novelty, National Salt, National Starch, National Wallpaper ve National Cordage, hepsi birer başarısızlık öyküsüydü. Bugün bile nüfusun çoğu küçük ölçekli şirketlerde çalışıyor. 1910 öncesinde kurulan Fortune 500 şirketlerinden günümüze sadece 29'u kalmıştır.³³

Amerika'da piyasaya egemen, dev şirketlerin kurulmasına yol açan rekabet Almanya'da farklı sonuçlanmıştı. 1873-1896 buhranı, Alman üreticilerini kolektif bir amaca varmak üzere kendi sektörleri temelinde örgütlenerek karteller kurmaya yöneltti. 1911 yılında bu kartellerden 500 tane vardı. 1923'te bu sayı 1500'dü. İngiltere ve Birleşik Devletler yasaları, kartellerin fiyat düzenlemelerini ticaretin kısıtlanması olarak yorumluyordu. Franklin Delano Roosevelt'in 1930'ların Büyük Buhran'ı sırasında kongreye kabul ettirdiği, üretici şirketlere işbirliği kuralları dayatacak Ulusal Toparlanma Yasası (National Recovery Act), Yüksek Mahkeme tarafından anayasaya aykırı bulundu. Avrupa medeni hukukunda böylesi bir engel yoktu. Bunun anlamı, Britanya veya Amerika'da kartel kurulabileceği ama kurallarının mahkemece uygulanmayacağıydı. 18. yüzyılda ve 19. yüzyılın başında girişimleri etkileyen kavgacı rekabet yerini rekabetin yıkıcı özelliklerini törpüleme zorunluluğuna bıraktı.

Karteller tedbirli, savunmacı bir stratejiyi yansıtıyordu. Fırsatlardan yararlanmaktan çok gelirleri korumayı amaçlayan karteller, kendi sanayilerinde yavaş ve düzenli ilerlemeyi hedeflerken fiyatları genellikle en verimsiz üreticiye göre belirlediler. İstikrarın fiyat belirlemeden çok daha fazlasını gerektirdiği anlaşıncı, karteller daha da müdahaleci olmuş, tek tek şirketlere piyasa payları ya da kotalar tahsis etmişlerdi. Uzun süreden beri mevcut çoğu kurum gibi, kartellerin de iyi ve kötü yanları vardı.³⁴ Çağdışı kalmış uygulamaları bilgi aktarımıyla azaltmaya çalışıp fiyatları belirleyerek, gelirlerdeki kararsız oynamaları önlediler. Kişisel karar mekanizmalarına ve onunla birlikte bazen yeniliklere de ayak bağı oldular.

Karteller kolektif girişimler olarak, kartelin merkezinde çalışan ve işkolundaki iniş ve çıkışları yumuşatacak, sanayiye kapsayan kararlar alan profesyonel yöneticilere bağımlıydı. Üye şirketlerin daha büyük kuruluşlar tarafından yutulmasını da önlediler. Carnegie Steel ve Federal Steel'den

33 McGraw, "American Capitalism" (1995), s. 322-325.

34 John M. Kleeberg, "German Cartels: Myths and Realities", http://www.econ.barnard.columbia.edu/~econhist/papers/Kleeberg_German_Cartels.

her biri Amerikan tomruk çeliğinin %35'ini, demiryolu raylarının da %45'ini üretirken, Ruhr Vadisi'nde bu mallardan herhangi birinde piyasanın %10'undan fazlasını imal eden yoktu.³⁵

Bu son derecede yoğun bürokrasi rejimini yerleştiren Alman imparatorluk hükümeti, ekonomik gelişmeleri yönlendirecek konumdaydı, ama aslında gerek federal gerekse eyalet yönetimleri sanayicilerin işine fazla karışmıyordu. Prusya hükümetinin 19. yüzyıl başından beri yaptığı, bir mühendislik okulları ağı üzerinden yayılan teknik ve bilimsel araştırma başlatmaktı.³⁶ Bu tutum kimyasallarda, metallerde, elektrikli ve ağır iş makinelerinde Almanya'ya rekabette üstünlük sağlamıştı. Alman demir ve çelik endüstrilerini İngiliz ve Belçika rekabeti karşısında korumak için yüksek gümrük duvarları diken hükümet, şirketlerini yönetme işini sanayicilere bıraktı. Birleşik Devletler de “yerli” sanayilerini korumak için yüksek gümrük duvarları dikmede Avrupa ülkelerini izledi. 1890'larda Almanya ve Amerika'nın ekonomik üstünlüğü belirgin tür ivme kazanmıştı.

Serbest ticaret politikalarının öncüsü İngilizler, Hollanda ve Belçika'yla birlikte, gümrük duvarlarının ardına sığınmayı reddetmişti. Bu kararın faturasını ödemek zorunda kalacaklardı. Bu tutumları için övgü de almadılar. Bir diplomat İngiltere'yi meyve dolu bir ağaca tırmandıktan sonra merdiveni deviren adama benzeterek, bu konudaki karamsar görüşü yansıtmıştı.³⁷ Oysa aslında herkes bir yarar sağlıyordu. Britanya'nın, dünya ekonomisi daralırken serbest ticarete tutunma arzusunun anlamı, üretim fazlaları nedeniyle sıkıntı çeken ülkelerin ürünleri için birkaç sürüm yerine sahip olmaları, kısa vadede ülke için masraflı olsa da uzun vadede piyasayı istikrara kavuşturan önemsiz olmayan bir hizmetti.³⁸ İngiltere elverişsiz koşullar yüzünden 1931'de bu önderlikten vazgeçmek zorunda kalınca, herkes ekonomiye verdiği bu hizmeti övmeye başlamıştı. İngilizler –bir başka “Britanyalı özelliği” uyarınca– şirketlerin denetimini ailelerin ellerine bırakma eğiliminde oldukları için, Amerika ve Almanya'nın uyguladığı şirket yapılanmasını taklit etmemişti. Bu eksiklik demir-çelik ürünleri, elektrikli aletler ve boya piyasalarında aslan paylarının rakiplere

35 Chandler, Jr. (1990), s. 492.

36 Dore, Lazonick ve O'Sullivan (1999), s. 104.

37 Harold James, *A German Identity*, Routledge Kegan & Paul, Londra, 1989, s. 57.

38 Charles P. Kindleberger, *The World in Depression*, göz. geç. ve gen. baskı, University of California Press, Berkeley, 1986, s. 291.

gitmesini izleyen İngiliz firmaları için acı oldu. Küçük güzel olabilirdi ama 19. yüzyılın sonunda artık verimli değildi.

İnsan, kartel ve gümrük vergilerinin rahat bir iş ortamı yaratacağını düşünebilir; ancak Alman üreticileri iyi performans göstermiş, iç piyasada pazar paylarını artırmak için rekabet etmişlerdi. Yüzyılın ortasında demiryolu yapımıyla başlayan ivme elektrik, kimya ve hassas mühendislik alanlarında yeni teknolojilere kolaylıkla geçmeyi sağlayacak kadar güçlüydü.³⁹ Almanlar kapitalizmdeki bu yeni başarılarıyla dünya öncüsü konumuna geldiler. Alman elektrik sanayisi küresel hâkimiyete doğru ilerliyordu. 20. yüzyılın başında uluslararası piyasadaki elektrikli aletlerin yarısı Almanlar tarafından pazarlanıyordu. Aynı zamanda ilaç kimyasalları, boyalar ve optik konularında Avrupa ticaretinde neredeyse tekel konumuna erişmişti.

Sanayilerin Kapsamı

Almanlar Avrupalıların klasik eğitime verdikleri önemi paylaşırken bile bilimsel eğitime hatırı sayılır kaynaklar ayırmıştı. 19. yüzyılın Alman araştırmacıları icatlarının pratik uygulamalarını ancak sonraları buldular. Bu uygulamalar herkesi şaşırtacaktı! Almanlar enerji, elektrik ve optik alanlarında Fransa ve İngiltere'deki akranlarının toplamından daha fazla bilgi sahibi olmuştu. Akademik araştırmacılar ve şirket önderleri, o dönem insanlarının bazen "gizli evlilik" adını verdikleri bir işbirliği geliştirmişlerdi. 1890'da Almanya'daki kimyacı sayısı, Büyük Britanya'dakinin iki katıydı. Bu uzmanlar, 1914 öncesinde boya maddeleri alanında ülkelerine gerçek bir tekel konumu kazandırdı. Alman laboratuvarları gübre ve boya gibi doğal madde sentezlerinde öncülük yaptı. Almanya'nın Napoléon karşıındaki onur kırıcı yenilgisinden sonra, içlerinden bazıları ülkenin bilim ve ekonomiye odaklanmakla daha doğru yapacağı sonucuna vardı.⁴⁰ Waterloo ve Verdun savaşları arasında Alman sanayi üretimi 45 kat artmış ve nüfus

39 Jeffrey Fear, "August Thyssen and German Steel", *Creating Modern Capitalism: How Entrepreneurs, Companies, and Countries Triumphed in Three Industrial Revolutions* içinde, ed. Thomas K. McGraw, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1995, s. 191; Clive Trebilcock, *Industrialization of Continental Powers, 1780-1914*, Longman, Londra, 1982, s. 63, 64.

40 Henry James, "The German Experience and the Myth of British Cultural Exceptionalism", *British Culture and Economic Decline: Debates in Modern History* içinde, ed. Bruce Collins ve Keith Robbins, Weidenfeld & Nicolson, Londra, 1990, s. 108-111.

ikiye katlanmışken, aynı dönemde tarım ürünündeki artış ancak 3,5 katını bulmuştu. Malthus'un yanıldığı kanıtlanmıştı: Tarımsal verimlilik nüfus artışının gerisinde kalmıyordu.

Birleşik Devletler, teknoloji rotasında da Almanya'dan ayrılmıştı. Thomas Alva Edison ve Alexander Graham Bell gibi Amerikan mucitleri, kendi atölyelerinden büyük şirketler çıkardı. Her ikisi de icatlarının ilk gelirleriyle laboratuvar kurmuştu. Elektriğin başardıklarından yararlanmak için örnek şirketler geliştirdiler. Her ikisi de aynı yıl (1847) doğmuştu ama birbirinden bu denli farklı iki kişi daha bulmak güçtü. Seçkin İskoç eğitimcilerin oğlu ve torunu olan Bell'in sağirlara yardım etmeye adanmış bir meslek hayatı sayesinde telefon ortaya çıktı. Edison ise kendi kendini yetiştirmişti. Okulu terk ettiğinde, arkasında öğrenme güçlüğü çektiğine inanmış öğretmenler bıraktı. Telgraf operatörü olarak çalışırken kendi başına kimya öğrenmişti.

Özellikle gecenin karanlığını duman, is, sıcaklık ya da yangın tehlikesi olmadan uzaklaştıran, akkor haline gelmiş elektrik ampülüyle hatırlanan Edison, üretken olduğu kadar kârlı bir dehaya sahipti. 1093 adet patentiyle dünya rekorunu hâlâ elinde tutmaktadır. Ayrıca başka yetenekleri de desteklemiştir. Edison'un laboratuvarından gelen Nikola Tesla, radyo patenti Yüksek Mahkeme tarafından onaylanmış bir Macar göçmeniydi. Aynı dönemde çeşitli ülkelerden gelerek radyo konusunda çalışmalar yapan bir dizi yetenekli gencin arasında İskoç James Clerk Maxwell'i, Amerikalı diş hekimi Mahlon Loomis'i ve İtalyan Guglielmo Marconi'yi de saymak gerekir. Edison'un fikirlerinin çoğu telgraftan kaynaklanıyordu. Bell de işe telgraftan başlamıştı; en büyük katkısı ses iletme işini elektrikle yapmış olmasıdır. Hem elektrik hem de telgraf üzerinde çalışmalar yapan diğerleri fonografi, telefonu ve hareketli resmi geliştirdi. Bu icatların ticari uygulamaları, 20. yüzyıl kültürünün alameti farikası olan popüler eğlence biçimlerini doğurdu.

Elektrik yeni icatlara esin kaynağı olmakla kalmamış, yeni bir güç biçimi sağlamıştı. Üretimde buhar gücünden elektriğe geçiş karmaşık ve masraflı olmuştu. Konu sadece bir düğme çevirmek değil, tesisin bütün makinelerini ve malzemesini değiştirmekti. Güvenli elektrik güç kaynakları edinmek gerekmişti. Elektrik gücünü hem su hem de buhar türbinleri üretiyor, imalatçılar da bu gücü ya kendi yeni elektrik şirketlerinden alı-

yor ya da kendi şantiyelerinde ürettiyordu. George Westinghouse elektriği uzaklara iletebilen transformatörü geliştirerek, elektrik kullanımını yaygınlaştırmakta önemli bir rol oynadı. Niagara Şelalesi'nin gücünü jeneratör istasyonlarına yönlendirerek 30 km ötedeki Buffalo kentini aydınlattı. Edison doğru akımı, savunurken, Westinghouse alternatif akımdan yanaydı. Doğru akım 1,5 km'den sonra gücünü yitiriyordu. Oysa Westinghouse'ın alternatif akımı elektrik gücüyle yüklü olarak yüzlerce kilometre yol alıyordu. Gazeteciler, New York'ta elektrikli iskemlede kullanıldığında alternatif akımın ne kadar tehlikeli olduğunun kanıtlandığını ileri sürünce, rekabet bambaşka bir seyir almıştı.

Buhardan elektriğe dönüş her yerde aynı tempoyla gerçekleşmedi ve 50 yıldan fazla sürdü. Öncülüğü giysi üreticileriyle matbaalar yapmış, hemen arkalarından da işlenmiş metal ve nakliye teçhizatı sanayileri gelmişti.⁴¹ Önceden kestirilemeyen ilişkiler ortaya çıkmıştı. Örneğin asansörler çağdaş mimariyi oluşturan gökdelenlerin yapımına imkân verdi. Elektrik gücü en tutucu mesleklerden biri olan inşaatçılığı tepeden tırnağa değiştirdi. Daire bıçkısı, torna, freze ve matkap inşaat dünyasını hızlandırırken, tempo insanca olmaya devam etti. Şantiyede putrellerin üzerinde yürüyen erkek –bazen de kadın–, aleti hâlâ eliyle kontrol ediyordu. Aynı şey mutfakları ve bazı evlerin çamaşırhanelerini doldurmaya başlayan harika oyuncaklar için de söylenebilirdi.

Hemen her Batı ülkesinde, bir “otomobil” modeli üzerinde çalışan bir mekanik sihirbazı vardı. Fransız Nicholas Joseph Cugnot daha 1771'de buhar gücüyle hareket eden bir araç tasarlamıştı. İki Alman, Gottlieb Daimler ve Wilhelm Maybach iki silindirli, içten yanmalı bir motor yapmayı başardı. Rakipleri Karl Benz, bir otomobilin üretimini tamamladı ve bu üç tekerlekli başarısını kutlamak için 1888'de eşini arabayla tura çıkardı. 1901 yılında, Amerikalı Ransom Olds birden fazla örneği üretilen ilk otomobili “mutlu Oldsmobile” ile Amerika halkını büyüledi. Yüzyılın başında, her biri arabanın içine bir motor yerleştirip yürütme imkânı üzerinde çalışırken, cesur girişimlerin milyonlarca dolarını, markını, frankını ve poundunu çeken elliye yakın yeni şirket vardı. Yeni kurulan Ford Motor Company'yi destekleyen grup, zenginler için otomobil yapmak istiyordu,

41 Richard B. DuBoff, *Electrical Power in American Manufacturing, 1889-1958*, M.E. Sharpe, Armonk, New York, 1979, s. 17, 100, 101.

oysa mucit Henry Ford'un niyeti farklıydı: Masrafları kısmanın, üretimi hızlandırmanın, satış elemanlarından ortak yaratmanın ve Bay Herkes için bir otomobil yapmanın yollarını arıyordu.⁴²

Aldığı 161 adet patent Ford'un teknik yeteneğini kanıtlasa da, gerçek dehası kendini üretim, rekabet, işçi yönetimi ve pazarlama gibi klasik kapitalist faaliyetlerde belli etmişti. Başarılı bir şirket yönetmenin bütün bu noktalarında Ford'un yaptığı her şey özgün, tümüyle özgündü. Oysa yatırımcıları hiç de öyle değildi. Yatırımcılar programını desteklemeyince, Ford onların hisselerini satın aldı. Ford'un destansı başarısının temel taşı, masrafları düşürüp atölyenin verimliliğini artırırsa, otomobilin popüler bir ürün olabileceğini kestirmesiydi. Bu iki koşul Ford'un kutup yıldızı olmuştur.

Ford işe başladığında otomobiller vasıflı işçiler tarafından birer birer üretiliyordu. Ford'un üretim devrimi, vasıfsız işçileri alıp işbölümü yoluyla her birine basit görevler vermek ve otomobillerin montajını bir hat üzerinde yapmaktı. Fabrikasında çalışan seri üretimcilerin elli farklı dil konuşmasının bir önemi yoktu, çünkü sadece verilen o tek görevi yapmayı bilmeleri gerekiyordu.⁴³ Ford'un başarısını ölçmek için, kusursuz hale getirdiği ünlü montaj hattının her 98 dakikada bir otomobil çıkardığını bilmek yeterlidir! Model T, ilk kez 1908'de ortaya çıktı; tasarım ve mühendislik açısından zarıftı ve yapımcısının deyimiyle, "siyah olduğu sürece" her rengi mevcuttu. Daha da önemlisi, çoğu orta sınıf Amerikalının kesesine uygundu; 1914'te günde 5 dolar ücret ödediği Ford işçileri de buna dahildi. Ford'un amacı, çalışanlarının ürettikleri şeyi satın alabilecek kadar kazanmalarıydı ve çalışanlar da bu satın alma umudunu hiç boşa çıkarmadı.

İşçilerin bilimsel yönetimi, 1880'ler ve 1890'larda çelik sanayisinde çalışanları yakından gözlemiş olan Frederick Winslow Taylor'ın dikkatini çekmişti. Taylor bilimsel yönetimin patron ve işçi çıkarlarını birleştirebileceği inancıyla araştırmaya koyuldu. Bu kadarını beklemek aşırı da olsa, Taylor işyerinde zaman ve hareketin nasıl kesinleştirilebileceğini, yönetimin işçilerin temposuna nasıl uyabileceğini gösterdi. Çalışma programına

42 Lee Iacocca, "Builders & Titans", *The Time 100*, New York, 2000. İnternette de erişilebilir: www.time.com/time/time100/builder/profile/ford.

43 James P. Womack, Daniel T. Jones ve Daniel Roos, *The Machine That Changed the World*, Rawson Associates, New York, 1990, s. 30, 31.

dinlenme araları koyunca, üretim oranları yükseliyordu. Taylor hem Adolf Hitler hem de V.I. Lenin tarafından beğenilmek gibi bir özelliğe de sahipti. Taylorizm, şirket yönetimini rasyonelleştirme hareketinin kusursuz tamamlayıcısı oldu ve daha sonra seri üretim ile kitlesel tüketimin evliliğini ifade eden Fordizm adını aldı.

Michigan'daki River Rouge fabrikası, 1929'da her on saniyede bir otomobil çıkarıyordu. Geride kalan yirmi yılda, Model T'nin fiyatı 850 dolardan 260 dolara –yani Ford montaj hattında çalışan biri için 50 günlük maaş çekine– düşmüştü. O zamanın 122 milyon Amerikalısından, yaşları 26'nın altında olan yarısının kullandığı 17 milyon otomobilin önemli bir yüzdesi Ford markasını taşıyordu.⁴⁴ Aynı dönemde, toplam nüfusları Amerika'ninkine eşit olan Fransa, Almanya ve Büyük Britanya'da 2 milyondan az otomobil bulunuyordu. Şaşırtıcı olan, Amerika'nın hem tarım hem de sanayi üretiminde dünya önderi olmasıydı.

Ford bir başka pazarlama yeniliğine daha öncülük yapmıştı. Model T ya da o dönemki adlarıyla “ucuz otomobiller” (*tin lizzies*) için satış ve onarım hizmetleri sunacak acenteler kurdu. 1912 yılına gelindiğinde, Harrisburg'den Houston'a, Portsmouth'tan Portland'a, alıcıların aklını çecek 7 bin gösterişli Ford acentesi vardı. Buna rağmen, 1909'da 273 farklı üreticiyle rekabet etmek zorundaydı!⁴⁵ 1920'lerde otomobil, ekonominin birinci vitesi olarak demiryolunun yerini devraldı. Henry Ford 1927'de Model A'ya dönmek için River Rouge fabrikasını altı aylığına durdurduğunda Amerika'nın üretim endeksi %11 düştü.⁴⁶

William Durant, otomobil endüstrisinde birden fazla dâhiye yer olduğunu kanıtladı. Üretime Buick ile başlamış, daha sonra Oldsmobile'ı almış ve 1907 borsa paniğini fırsata çevirerek, diğer otomobil şirketlerinden olduğu kadar, otomobil aksesuarları üreten firmaların hisselerinden büyük alımlar yapmıştı. 1908'de, Ford'a gerçekten zorlu günler yaşatacak olan General Motors (GM) şirketini kurdu. 1911'de iflas etse de, Chevrolet

44 Moss (2008), s. 38, 62; Lynn Hunt, Thomas R. Martin, Barbara H. Rosenwein, R. Pochia Hsia ve Bonnie G. Smith, *The Making of the West: People and Cultures: A Concise History*, Bedford/St. Martin's, Boston ve New York, 2. baskı, 2007, s. 881.

45 Thomas K. McGraw ve Richard S. Tedlow, “Henry Ford, Alfred Sloan, and the Three Phases of Marketing”, *Creating Modern Capitalism: How Entrepreneurs, Companies, and Countries Triumphed in Three Industrial Revolutions* içinde, ed. Thomas K. McGraw, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1995, s. 269.

46 Kindleberger (1986), s. 43.

adını verdiği ve Model T'nin sıkı rakibi olacak bir otomobille geri döndü. Ford'un kutuya benzeyen, siyah otomobiller yapma inadında bir fırsat görerek, alıcılara çekici renkler, daha yumuşak koltuklar ve GM'nin beş otomobilinden –Cadillac, Buick, Oldsmobile, Pontiac ve Chevrolet– birini krediyle alma imkânı sundu.⁴⁷ General Motors'un daha sonraki başkanı Alfred Sloan'un dediği gibi, "her keseye ve her amaca uygun bir araba." Kısa süre sonra Ford, Durant'ı izlemek zorunda kaldı; Detroit otomobil üreticilerinin yolu belirlenmişti.

Otomobil endüstrisinin değişik kademelerinde gezenlerden birisi de 1923 yılında GM başkanı olan Alfred P. Sloan, Jr.'dı. Massachusetts Teknoloji Enstitüsü'nden (MIT) elektrik mühendisi diplomasıyla mezun olan Sloan, GM'yi dünyanın en büyük otomobil üreticisi, hem satış hem de kâr açısından dünya lideri yaptı. 1930'larda çoğu Amerikalı alıcının yeğlediği otomobil artık Ford değil Chevy'di. Ford'un standartlaşma tutkusundan yararlanarak her yıl farklı tarzlarda modeller geliştirdi ve Amerikan tüketicisinin zevkini okşadı.

Otomobil endüstrisindeki kozlar, 20. yüzyılın ilk yirmi yıllık diliminde paylaşılrken, Wilbur ve Orville Wright kardeşler uçurtmalar, planörler ve çift kanatlılar üzerinde denemeler yaparak, 1908'de Kuzey Carolina'nın Kitty Hawk kasabasında yapacakları o çok ünlü on beş saniyelik uçuşa hazırlanıyorlardı.

Otomobil Kullanmanın Olmazsa Olmazları

Geriye dönüp bakıldığında, kişisel ulaşım geçiş yumuşak bir biçimde gerçekleşmiş gibi görünebilir, ama otomobilin ne denli talepkâr bir yenilik olduğu unutulmamalı. İnsanların bir otobüs ya da trenin içinde oturmak yerine karmaşık bir makinenin nasıl çalıştırılacağını öğrenmeleri gerekiyordu. Herhangi bir yere gitmek yol yapımına ve yakıt olmasına bağlıydı. Daha önceleri bakkallardan alınan benzin yeni bir mesleği, şehirlerarası yolların kenarında otomobille girilen benzin istasyonu işletmeciliğini doğurdu. Hayatlarında otomobile yer açmak üzere insanların yeni alışkanlıklar edinmesi gerekti. Bir yayanın ya da binicinin kat ettiği sınırlı mesafe, artık dikkatli anne babaların, patronların ve polislerin göz menzilinin çok

47 William Berg, "History of GM", <http://ezinearticles.com/?The-History-of-GM-General-Motors&id=110696>

dışına taşmıştı. Daha fazla hareketlilik ve kapalı bir mekân daha fazla cinsel özgürlük anlamına geliyordu – en azından anne babalar öyle düşünüyordu.

Otomobiller ilk başlarda arabaların ya da faytonların geçtiği çukurlu yolları kullandı, yolcuların takırdayan dişleri de, daha yumuşak bir sürüşün arzu edilebileceğini akla getirdi. Ezilmiş çakıl taşlarından yapılan şoseler elli yıldan beri kullanılıyordu; otomobillerin gelişile, bunları stabil hale getirmek için çeşitli katkı maddeleri denendi. Otomobiller yüzey sorunlarına karşı kendi çözümlerini üretmeden önce, ezilmiş kaya parçaları karıştırılan zift geçici bir hizmet sundu. Petrole yönelen sürekli talebin ürettiği bir dizi yan üründen biri olan asfalt, kusursuz bir yol kaplama malzemesi oldu. Kentliler, daha yumuşak olan ve modern kentin bir başka yeniliği kaldırımın yapımına daha uygun görünen çimentoyu yeğledi. Ülkenin dört bir yanına dağılıp düzleştiren, aynı seviyeye getiren ve kilometrelerce yol döşeyen, üstelik her biri otomobil ve onun kaba akrabası kamyon tarafından çağrılan binlerce inşaat ekibini düşünmek insanı şaşırtır.

Otomobiller insanları sakatlamak ve mala zarar vermek gibi bir özelliğe sahip olunca, sigorta endüstrisi de canlandı. Dahası, kaputun altına bakmakla bile başları dönen milyonlarca kişinin garajlarına kurulmuş o karmaşık makinelerin bakımını yapacak eğitilmiş teknisyenlere gerek vardı. İlk acemilik çabuk geçti ve kısa süre sonra birçok Amerikalı delikanlı, cumartesi gününü aile otomobilinin altında motoruyla oynayarak geçirmeye başladı. Lastikler sık sık patlıyordu, lastik değiştirmek erkek repertuarının olmazsa olmaz becerileri haline geldi. Nihayet 1970’lerde görülen radyal lastikler, patlak kavramını tarihe gömdü. Bugün otomobillere yerleştirilmiş mikroişlemciler onarım işini amatörlerin elinden almıştır.

Otomobilin küresel kapsamına, kauçuk ve petrol gibi hammaddelerin ticaretini hızlandırma gücüne erişen bir başka icat yoktur. Ford, Model T’yi 98 dakikada üretmiş olabilir; ne var ki gerekli malzemenin montaj hattının yanına getirilmesi daha uzun zaman almıştı. Kral Léopold’un Özgür Kongo Devleti’nde, Brezilya’nın Amazon havzasında ve Malezya canğillerinde kendiliğinden yetişen kauçuk yepyeni bir değer kazandı. Ufukta kârlar görünmeye başlayınca, bu “kauçuk toplayıcılar” köleleştirildi. Denetim altında da olsalar, alışkanlıkları, kapitalizm halini almakta olan bu giderek rasyonelleşen ekonomik sisteme göre fazla düzensiz görünüyordu. Britanyalı botanikçi Henry Alexander Wickham Brezilya’dan gönderilen

tohumları melezlemeyi başarınca, Büyük Britanya'nın Malezya'da kurduğu kauçuk plantasyonları Brezilya, Afrika ve diğer bölgelerdeki yabancı kauçuk hasadını zamanla yok etti. Sonraki aşama yapay kauçuk üretmek olsa da, bu gelişme II. Dünya Savaşı sırasında yaşanan şiddetli kauçuk kıtlığının uyarısını beklemek zorundaydı.⁴⁸

Bir de tabii otomobilin doymak bilmeyen yakıt iştahı vardı. Dünyanın hemen her yerinde kabarcıklar halinde yüzeye çıkan petrol, lambalarda kullanılan gazyağı dışında, ısı kaynağı da olmuştu. Benzin önemli bir yan üründü. Ford, Olds, Buick, Benz, Daimler, Austin, Morris ve Peugeot biraderler fabrikalardan yeni otomobiller çıkarmaya başlayınca, benzin talebi patladı. Kısa süre sonra içten yanmalı motorlar otobüsleri, kamyonları ve askeri araçları yürütmeye başladı ve Rockefeller'ın Amerika'nın en zengini olmasını sağladı. Petrol ve birçok yan ürününe talep artarken, girişimciler binlerce yıldır yer kabuğunun altında saklanan fosil yakıtları bulabilmek için dünya üzerine dağıldılar. Yabancı yatırımcıları ve yerli hükümdarları zenginleştiren "siyah altın" çılgınlığı, yerli emeğin değerini yükseltti. 1880'ler Avrupa'sında banker Rotschild ailesi ve patlayıcı üreticisi Nobel ailesi Rusya'nın Bakü bölgesinde petrol çıkarmaya girişti.

Nobel'lerden biri, abisinin tüfek üretim şirketinde kullanılacak ceviz kundak almak için 25 bin rubleyle Kafkaslara gitmişti. Gelişi gerçek bir petrol patlamasıyla çakışınca, tüfek kundağı yerine bir rafineri satın aldı ve ailesini uluslararası petrol ticaretine soktu. Nobel ve Rotschild gibilerinin rekabeti, Rockefeller'ı Standard Oil'u uluslararası bir şirkete dönüştürmek zorunda bıraktı.⁴⁹ Sumatra'da petrol bulan Hollandalı bir ziyaretçi cangılın ortasında petrol çıkarmaya girişirken, Kral III. William'dan şirketine Royal Shell adını koymak için izin bile almıştı. 1914'te Curaçao'da petrole rastlanınca, ada dünya kapitalizminin parçası oluverdi. Eski köle pazarının bulunduğu yerde, Royal Shell şirketi ve Hollanda hükümetinin ortaklaşa kurdukları bir petrol rafineri tesisi yapıldı. Bütün Asya ülkelerinde Standard Oil'un mavisini, Shell'in kırmızısını taşıyan kullanılmış gazyağı tene-keleri sobaya dönüştürüldü.

48 Pomeranz ve Topik (2006), s. 97-100.

49 Daniel Yergin, *The Prize: The Epic Quest for Oil, Money and Power*, Simon & Schuster, New York, 1991, s. 58-63.

Arap Yarımadası ve komşu bölgelerde petrol aramaya girişen Britanya, Hollanda ve Amerikan firmaları yazgıları etkileyecek bir karar vermiş oldu. Bol miktarda petrol bulmalarına rağmen, bu sonuca nefret tohumları ekerek ulaşmışlardı. Abdürrahman Münif'in *Cities of Salt* (Tuz Şehirleri) adlı parlak romanında dokunaklı üslubuyla anlattığı gibi, Ortadoğulardan çoğunun Batılılarla ilk teması kibirli şirket yöneticileri ve 1930'larda kurulan petrol kuyularındaki işçilerdi. Yabancı şirketlere mensup Avrupalı ve Amerikalılar Afrika'da olduğu gibi, Ortadoğu'da da karşılaştıkları insanlara ve temsil ettikleri kültürlere saygı göstermemişlerdi. Uzak ülkelerin zenginliklerini sanki yarın yokmuş gibi sömürmüş, ihtiyaç duydukları işçi ve kaynaklara ulaşmak için işbirlikçi yerli yöneticilere güvenmişlerdi.

20. yüzyılın başlarında diğer bütün ülkeleri çarpıcı bir hızla geride bırakması nedeniyle Amerika Birleşik Devletleri'nin seri üretimi ve yönetsel örgütlenmesi, kapitalist girişimin kendi mantığından kaynaklanan önlenemez ve kusursuz bir gelişme halesi taşıyor gibidir. Bu Ortodoks yorum yanıltıcıdır. Amerikan şirketlerinin hiçbir şekilde kaçınılmaz olmayan ya da daha yaygın eğilimlerden soyutlanamayan birleşme ve yeniden örgütlenmesi, çoğu bakımdan siyasal koşulların ve toplumsal değerlerin ürünüydü. Bunlardan üçünü sayalım: devletin zayıflığı, ucuz emek bolluğu ve standartlaşmış ürün alıcısı geniş bir kitle. Amerikalılar, hepsinin görünüşü ve tadı aynı olsa da ucuz ürünleri hiç beklemeden kapan tüketici rolünü üstlenmişti. Bu standartlaşmış ürün tutkusunun anlamı şirketlerin, seri üretimin gider azaltıcı özelliğinden yararlanabilecekleri, alıcıların hâlâ el yapımı ürünleri yeğlediği Avrupa'da işletmelerin her zaman güvenemeyeceği bir tepkiydi.

Amerikan Federal Gücü

Şirket iktidarına getirilen ilk sınırlama, kongrenin 1887'de eyalet sınırlarını aşan nakliye hatlarını düzenleyen Eyaletlerarası Ticaret Komisyonu'nu kurmasıydı. Üç yıl sonra Sherman Antitröst Yasası, büyüklükleri dolayısıyla ticareti kısıtladıkları düşünülen büyük şirketleri denetleme yönünde ilk adımı oluşturdu. Şirketler anonimleşme girişimlerini güçlü hükümet döneminin başlangıcından önce başlatmıştı. Yirmi yıl geçmeden 600'den az büyük şirket, ülkenin 400 bin şirketinin sahip olduğu varlıkların yarısını

denetleyecek konuma gelmişti. Şirket birleşmeleri ancak Yüksek Mahkeme tröstlerin Antitröst Yasası'na karşı geldiğine karar verince biraz yavaşladı.

Tröstünü dağıtmak zorunda kalan Rockefeller, daha küçük bir Standard Oil kümesi oluşturdu. Ve orada kapitalist bir ahlak oyunu öylece durur. Bir federal mahkeme 1909'da Standard Oil'un bölünmesine karar verince, şirketin New York'taki genel merkezinin merkezi otoritesi altında ezilen yöneticiler birden yeni yöntemler deneme fırsatı buldu. Burada neredeyse bir kural, Schumpeter'in kapitalizmin yaratıcı yıkıcılık içerdiğine ilişkin ünlü önermesinin doğal bir sonucu gizliydi. Kapitalizm, denemek, icat etmek ve yeni fikirlerden bir şeyler öğrenmek isteyenleri kısıtlamayan yerleşik otoriteden dönemsel olarak kurtulmaktan yararlanır.⁵⁰

Amerikan şirketlerinin gücü 19. yüzyılın sonlarına doğru artmıştı. Batılı hükümetlerin Afrika ve Asya'daki emperyalist girişimleri, bu hükümetlerin yerli kapitalistlere karşı daha hoşgörülü olmasına yol açtı. 1913 yılında önce On Altıncı Anayasa Değişikliği'ne onay alan federal yönetim gelir yaratmak için etkin bir yöntemle sahipti, ancak bir gelir vergisini geçirirken yaşanan güçlükler, Amerika'da şirket çıkarlarıyla çatışan bir hükümetin gücünün ne denli kısıtlı olduğu hakkında bir fikir verir.⁵¹ Öte yandan, eyaletler ırk ve cinsiyet konularında Afrika kökenlilerin hareketini önemli ölçüde kısıtladı ve mahrem ilişkilerin kurallarını belirledi.

20. yüzyılın başlarında, çoğu monarşiyle yönetilen Batılı uluslar kendi kapitalist maceralarını başlattılar. Afrika ve Asya'ya modern ürünler, davranış biçimleri ve kurumların yanı sıra kültürel üstünlük yaklaşımlarını da göturdüler. Geri kalmış olarak gördükleri insanlar üzerinde baskıcı hatta kibirli bir güç kullanırken, uygarlaştırıcı misyonlarından dolayı gururlandılar. Özel sektörün içindeki dev şirketler piyasa paylarını pekiştirirken, küçük girişimler ayrık otu gibi ayıklandı. Doğal Kaynakların, özellikle de fosil yakıtların tüketimi, daha kalabalık bir dünya ve daha makineleşmiş bir üretim sonucunda tehlikeli bir hızla arttı. Batı dışındaki küçük ülkeler ve Batı'daki kamu alanı savunucuları, direksiyonda emperyalist devletlerin ve genişleyen şirketlerin oturdukları ve onların haklarına tecavüz ettikleri gerçeğini kabullenmeye çabaladılar.

50 *Age.*, s. 110, 111.

51 *Simon, age.*, s. 1077-1093.

9

SAVAŞ VE BUHRAN

Savaş Avrupa'ya, 1914'te orduların ölçülü dans adımlarıyla seferber edilmesiyle geldi. Ağır bir danstı. Sağduyu, bazı ülkelere ordularını hazırlamaya bir an önce başlamayı salık verirken, ihtiyat diğerlerine geri kalmamaları gerektiğini dikte ediyordu. Uluslararası gerilim artarken, birçok ulus güvenliği sayılarda arıyordu. Bu ittifaklar çatışmayı tetiklemek için daha çok fırsat yaratmaktan başka bir şeye yaramamıştı. Daha sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun da katılacağı Almanya ve Avusturya-Macaristan'ın karşısında Büyük Britanya, Rusya ve Fransa vardı. Kapitalizmin 50 yılda yarattığı refah, bu müstakbel hasımların hepsine büyük ordular kurma ve ahşap savaş teknelerini çelik zırhlı savaş gemileriyle değiştirme imkânı verdi. Ordu, umut vaat eden sanayi tesislerini karış karış arıyordu. İngiltere'de Vickers gibi şirketler kârlarını silah geliştirmeye yatırırken, rakipleri Alman demir-çelik devi Krupp da aynı yola yöneldi. Dünya çapındaki kaynakların yol açtığı rahatlık hissi, Avrupalı önderlerde yenilmezlik duygusu yaratmıştı.

19. yüzyılda Almanya'nın etkileyici gelişimini mümkün kılan sanayi üstünlüğü yarışı, yüzyılın sonunda İngiltere'yle girilen sömürge rekabetiyle ikinci turuna geçti. Her iki yarış da ulusalcı milliyetçik ateşlerini körükle-

di. Her ülkenin imparatorluk emellerini gerekçelendiren aşırı milliyetçilik, kısa süre sonra silahlanma yarışını da savundu. O dönemde yeni bir anlam kazanan bir kelime olan propaganda, ulusal üstünlük konusunda saldırgan mesajlar yayıyordu. I. Dünya Savaşı taraflarının savaşa girme araç ve amaçlarını savunmada göstermiş oldukları heves, insanı hâlâ şaşırtmayı sürdürür. Yaygın tedbirsizlik ve yoğun yanlış değerlendirmeler dışarıda bırakılırsa, savaş için gerçekten de yeterli koşul olmamasına rağmen, bunun 1914'te patlamasının, artık kaçınılmaz olduğunu görmek güç değildir.

Dönem insanların uluslararası sorunları çözme becerileri, kanıtladıkları refah yaratma yeteneklerinin yanına bile yaklaşamamıştı. Herhangi bir savaşın 1870-1871 Fransa-Prusya Savaşı gibi kısa süreceği beklentisi, etrafta kol gezen gerginliği pekiştirmişti. 1861-1865 Amerikan İç Savaşı'nın katliamını hatırlamak isteyenler pek azdı.

Avrupa, 16. yüzyıldan beri topyekûn savaş yaşamamıştı. İç savaşın taze anıları, Amerika'nın üç yıldır süren Avrupa savaşına 1917'ye kadar katılmamasını belki açıklayabilir. O zamana kadar herkes savaşın uzun sürmeyeceği fikrinden vazgeçmişti. Tersine tüketici, aptal ve savunulamaz bir siper savaşı, Batı Cephesi olarak bilinen bölgede bir çeşit süreklilik kazandı. Her şeyin ne kadar kötü bir hal alacağı, savaşın ilk üç ayında 1,5 milyon kişi çatışmada ölünce anlaşılmıştı.

Böylesi kayıplar, sadece tarafların üstün gelme kararlılığını pekiştirdi. Bu korkunç sayıların halka bir anlam ifade etmesi, düşmanın alçaklığıyla ilgili tanımlamalar uydurmayı gerektiriyordu. Avrupa dışındaki 3 milyona ek olarak en az 64 milyon Avrupalı silah altına alınmıştı. Sadece Rusya'nın 12 milyonluk ordusu vardı. Bu 64 milyon asker ve denizciden 8,5 milyonu ölmüş, 21 milyonu yaralanmış, 7 milyon da kayıp ilan edilmişti. Topyekûn savaşın anlamı, ülkedeki sanayi üretiminin bütün hızıyla sürmesiydi. Birçok kadın başta cephane üreten montaj hatları olmak üzere işgücüne katılmıştı. (Almanlar Verdun'deki Fransız istihkâmlarına günde 1 milyon top güllesi atıyorlardı).

Birleşik Devletler ve Japonya dışında her katılımcı ülke, bu yıpratıcı savaştan bitkin, umutları kırılmış ve borca batmış çıktı. Bu istatistikler, sadece 21 yıl sonra patlayacak II. Dünya Savaşı'nın sayılarıyla kıyaslanınca düşük kalır. Hepsinden ölümcülü yine hastalıklar olmuştu. 1918 ve 1919 büyük grip salgını, dünya üzerinde 20 milyon kadın, erkek ve çocuğun

hayatına mal oldu. 16. yüzyılın Otuz Yıl Savaşları'ndaki gibi, sivil savaşı-
 çılardan daha fazla sıkıntı çekti.

Çarpışmaların bitmesinden önce bir dizi ayaklanma Rus monarşisini devirip yerine dünyanın ilk komünist rejimini getirince, savaşın en görkemli gelişmelerinden biri yaşandı. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği (SSCB) hem monarşi hem de onun parlamenter varisini reddederek bütün dünyayı şaşırttı. SSCB 72 yıl sürecek varlığı sırasında, mülkiyet hakkı ve özgür girişim konusundaki azametli aldırmazlığıyla Batı dünyasına hakaret edecekti. Merkez planlamacıları zaman yitirmeden Sovyet ekonomisinin yönetimine geçti. Sovyet girişimlerinin karşısına çıkacak her iç direniş, ağır bir biçimde bastırıldı. Sovyetler Birliği, Çar döneminin devlet belgelerini yayımlayarak Avrupalı diplomatları sıkıntıya sokunca, geleneksel siyasal üsluptan ayrılacağını da göstermiş oldu. Yeni bir dönemin başladığını çok az kişi görmüştü.

Karl Marx, Büyük Britanya ya da Almanya gibi ileri bir ülkenin komünist olacağını düşünmüştü; Rusya gibi, bağımsızlığını koruyabilmek için bile onlara yetişmek zorunda olan bir ülkenin değil. Sovyet önderleri, savaştan çekildikten sonra Rusya'nın kaynaklarını ve insan gücünü ülkeyi modernleştirmeye ayırdı; bu çaba kadın haklarının desteklenmesinden, eğitimi kolaylaştırmaya, hijyen konusunda yeni standartlar geliştirmeye kadar uzanıyordu. Köylünün inatçı direnişine rağmen, kolektif çiftlikler özel tarım alanlarının yerini aldı. Sovyet liderleri, dünyanın önüne devlet güdümlü ekonomi gündemini koyan, beş yıllık bir plan ilan etti. Altın standardı gibi kuralları tanımadığını belirterek, uluslararası ticaretten olabildiğince çekildi. Sovyet tehlikesi ağırlığını hissettirince, kapitalizmin anavatanlarında komünizme karşı derin bir kuşku doğdu.

I. Dünya Savaşı gibi bir katliamdan sonra bilgelik sıkıntısı çekiliyordu. Amerikalı ve Avrupalılar komşularıyla geçinmekten çok, ağır top, klor gazı, makineli tüfek, denizaltı, tank, savaş uçağı ve yapay uzuv üretmeye daha yatkın görünüyordu. Savaş propagandası her iki tarafı da kan içici canavarlar gibi gösterirken, zafer Müttefikleri, haklı oldukları gibi bencil bir kaniye kapılmıştı. Müttefiklerden Rusya, çarpışmalardan çekilerek galiplerin ahlaki zaferinde iddiada bulunma fırsatını kaçırmıştı. Çözümleri çatışmaların sonuna ertelenmiş karmaşık sorunları halletmek için çeşitli barış masalarının başına geçen Fransızlar ve İngilizlerde, baskın bir intikam

dürtüsü vardı. Ders kitaplarında sıkça belirtildiği gibi, antlaşma taslaklarını yazanlar Avrupa haritasını yeniden çizmişlerdi. Bu kişilerin eski imparatorluk topraklarından yeni uluslar yaratacaklarını doğru tahmin eden Kongre Kütüphanesi, harika bir harita seçkisi hazırlamış ve zarif bir Paris otelinde delegelerin hizmetine sunmuştu. Koleksiyonu kimse ziyaret etmedi. Diplomatlar kâğıt parçacıkları üzerinde çalışmayı yeğledi.

I. Dünya Savaşı'na Küresel Tepkiler

Savaş Avusturya-Macaristan ve Osmanlı İmparatorlukları gibi, Alman monarşisinin de sonunu ilan etmişti. Barış görüşmelerinde Birleşik Devletler'i temsil eden Başkan Woodrow Wilson, bütün halklar için kendi kaderlerini belirleme hakkı çağrısıyla, dünyada baskı gören halkları coşturmuştu. Avrupa uluslarının bir dünya savaşını sürdürmek için seferber ettikleri tüm imkânlar, geniş sömürgelerini de içeriyordu. Savaşa katılmış olmak, bizzat sömürge halklarına, bağımsız bir yer edinebilecekleri geniş bir dünya bilinci kazandırmıştı. Wilson'ın sözleri bugün sadece Avrupa'yı kapsıyor gibi yorumlanabilir, ama ulusları etnik kimliklerin çevresinde kurma çağrısı Mısır, Çin, Hindistan ve Fransız Çinhindi'ndeki milliyetçilerin gözünde kahraman olmasına yol açmıştı. Wilson'ın konuşmalarını onlar da okumuşlardı. Ho Chi Minh adlı genç bir Vietnamlı, Paris'e gidecek kadar para toplamayı başarmış olsa da Wilson'la konuşma fırsatı bulamadı.

Ortadoğu topraklarının nasıl paylaştırılacağı konusunda gizli anlaşmalar yapan Fransa, Hollanda ve Britanya önderlerinin emperyalizme ikinci bir yaşam biçtikleri açıktı. Kazanmış olduklarına göre, savaşın tüm meyvelerinin tadını çıkarmaları engellenemezdi. Sömürgeci devletler, bağımsızlık yanlısı her hareketi şiddetle bastırıyordu. Artık ellerinde Afrika'daki Alman varlığına erişim imkânı da vardı. Savaşın sonra Asya, Ortadoğu ve Latin Amerika ülkeleri Avrupa merkezli ticari dünyaya daha sıkı bağlarla bağlanmıştı. Avrupa'dan bağımsızlığını kazanma anı daha gelmemişti. Ancak Wilson barış antlaşmalarının cezalandırıcı maddelerini onaylayınca, Asya ve Ortadoğu milliyetçilerinin yaşadıkları ezici düş kırıklığı, kalıcı Amerika karşıtı duyguların temelini oluşturdu. Hatırlamak seçicidir. Zара uğrayanlar, zararı verenlerden daha uzun süre anılarına bağlı kalır.

Kendi kaderini belirleme hareketlerini susturmaya yönelik bu iç karartıcı çabaların tek ve parlak bir istisnası oldu. Mustafa Kemal Atatürk,

Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezinden laik bir Türk ulusu yarattı. Atatürk ve onun "Jön Türkler" olarak adlandırılan yandaşları, İslam hilafetini kaldırmış ve hızlandırılmış bir modernleşme kursu başlatmıştı. Atatürk bir cumhuriyet kurmaya katılmaları için gençlere seslendi. Mirası bugün bile ayakta duran parlak bir ulus kurucusu olduğunu kanıtladı. Atatürk Türkiye'sinde kadınlar yargıç olabilir. Avrupa kıtasında bir köprübaşına sahip olan Türkiye, Avrupa'nın tek Müslüman ülkesi olarak görülebilir.

Savaşın sonunda Almanya açlıktan ölme sınırına gelmiş, harap bir ülkedi. Kayzer II. Wilhelm'in Hollanda'ya kaçmasından sonra kurulan –"kurulmak" doğru sözcükse– Weimar Cumhuriyeti, paramiliter sosyalist gruplarla ve monarşinin geri gelmesini düşleyen yenik komutanlarla uğraşmak zorunda kalmıştı. Belki de bu durumu en iyi tanımlayan, Theodor Plivier'in kitabının adıdır: *Der Kaiser ging, die Generale blieben* (Kral Gider, Generaller Kalır). Topraklarının %13'ünü alan ve nüfusunun %10'unu başka ülkelere dağıtan Versailles Antlaşması, Almanya'nın toparlanmasını çok güçleştirmişti. Sanayi zengini Alsace-Lorraine bölgesi, Fransa'ya iade edilmiş ve Müttefikler Renanya'yı 15 yıl süreyle işgal etmişti. Bu basit söylemlerin ardında alt üst olmuş yüz binlerce yaşam ve unutulması imkânsız acı anı tohumları gizliydi.

Almanya'nın ezici savaş tazminatları ödemek zorunda da bırakılması, 38 yıl önceki Fransa-Prusya Savaşı sonrasında Almanya'ya tazminat ödemeye mecbur edilen Fransa'nın intikamıydı. Muzaffer liderler 1914'te savaşa yol açan antlaşma sisteminin yerine, gelecekteki anlaşmazlıkları kolektif güvenlik garantileri altında açıkça çözümlemek umuduyla Milletler Cemiyeti'ni kurdu. Birleşik Devletler Kongresi üyeliğini onaylamasa da, Amerika, Cemiyet'in düzenlediği bazı konferanslara katılmaktan geri kalmıyordu. Daha da önemlisi, başlıca kreditor ülke olarak, savaş sonrası mali düzenlemelerde öncü rolü üstlenmişti. Gerçekte ise, Fransa ve İngiltere'nin savaşın baş döndürücü masrafını karşılamak için aldığı yüklü borcun ödemesini talep ederek, mali kargaşaya katkıda bulunuyordu.

1920'lerde gelen ekonomik krizin belirtileri karışıkta. Kimse onu izleyen darboğazı önceden kestirememişti. Savaşın neden olduğu korkunç hasarı onarmak gibi çok zor bir görev, bizzat, savaşın bitkinleştirdiği halklara yüklendi. Buna rağmen, eskinin düşmanları savaştan önceki sanayi ve tarım kapasitelerine dört beş yılda ulaşmıştı. Uzun süren, savaşın bıraktığı

çarpıklıklardı. Silah altındaki 67 milyonu doyurmak, dünya çiftçilerini çok zorlamıştı. O dönemin talebini karşılamak için yoğun ekime başvurmuş ve işlenmemiş toprakları tarıma katmışlardı. Çatışmaların bitmesi, bu çiftçileri ellerinde aşırı ürün ve hammaddeyle baş başa bıraktı. Başta Doğu Avrupa olmak üzere, tarım, çoğu ülke ekonomisinin belkemiği idi. Tarımda başlayan buhran, böylesi ülkelerin bütün ekonomisini uçurumun kenarına sürükledi.

Macaristan, Avusturya, Bulgaristan, Romanya, Yugoslavya ve Çekoslovakya gibi yeni kurulmuş ülkeler Tuna havzasında, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun üyesi olarak yürüttükleri serbest ticareti terk edince, uluslararası ticaret sisteminin toparlanması daha da güçleşti. Ekonomide gerçekleştirilmesi imkânsız bir kendi kendine yetme hedefi kovalayan bu yeni ülkeler, birbirlerinin mallarının önüne yüksek gümrük duvarları diktiler. Bir ülkeden diğerine nakliye bile güçleşmişti.¹ Bir de para sorunu vardı. Tazminatlar, savaş borçları ve altın yerine kâğıt para hemen her yerde enflasyonu tetiklemişti. Almanya hiper enflasyona yakalandı. Mayıs 1922'de 275 mark değerinde olan bir Amerikan doları, aynı yılın Kasım ayında 7000 marka yükseldi. Emeklilik maaşı ya da tahvil, kira ve tasarruf gelirleriyle geçinenler neredeyse yok olma tehlikesiyle yaşadı, ama alacaklılar ve Thyssen ve Stinnes gibi Alman şirketleri borçlarını ucuz parayla ödemeyi başarmıştı.² Savaşın en maliyetli mirası, yaygın tercihin, dünyanın yaralarını sararak normale dönmesi için yardım etmek yerine intikam olmasıydı. Bu tercih, bilge liderler kılığını açıkça gözler önüne sermişti.

"Kükreyen Yirmiler" adı verilen dönem, 1920'lerde reşit olanlar için kükremişti. Abileri ve ablaları cesaretsiz hatta küçümseyici veya yaralıydı. Amerikan halkı savaşta geçen on yedi ayın sonunda daha küçük zararlar yaşamıştı. Savaşın insan dışında da bir şeyler götürdüğü kısa sürede anlaşıldı; savaş birçok geleneksel değeri, özellikle de kadın-erkek ilişkileriyle ilgili olanları yok etmişti. Kadınların kısa saçları ve kısa etekleri daha özgür bir toplum ruhunun habercisiydi. Batı'da doğurganlık 1870'lerden beri inişe geçerken, 19. yüzyılın sonunda Amerikan ailesinin dört çocuğun al-

1 Rondo E. Cameron, *A Concise Economic History of the World: From Paleolithic Times to the Present*, Oxford University Press, New York, 1989, s. 347-350.

2 Charles Kindleberger, *A Financial History of Western Europe*, Oxford University Press, New York, 2. baskı, 1993, s. 308-313.

tında olan nüfusu yüzyıl başındaki sayının yarısıydı.³ Böylesi bir değişim kadınları erkeklerden daha çok etkiledi. Kadınların özgürleşmesi uzun bir hamilelik gibi düşünülecekse, başlangıcı doğurganlıktaki bu düşüş olmalıdır. Daha zaman kazandırıcı cihazlar, masa başı işlerindeki artış ve savaş döneminde ev dışında çalışma deneyimi de özgürleştirici güçler gibi kapsama alınma ihtiyacı içindeydi. 1925 yılında çoğu ekonomi daha rahat dönemlere girmişti. Ve bu dönemlerle birlikte, Victoria döneminin sıkı kurallarına tümüyle başkaldıran bir toplumsal yaşam biçimi de doğdu.

Yeni kültürel üslubun popüler ögesi fonografin ünlü logosu, “efendisinin sesi”ni dinleyen bir köpeği gösterir. Asıl gerçek, fonografların Amerika’nın Siyah toplumundan çıkan caz müziğini yaymalarıydı. O toplum da hareket halindeydi, çocuklarını kuzeye gönderiyorlardı. Sesli filmler sessiz sinemanın yerini almıştı. Birleşik Devletler ilk ticari radyo istasyonuna 1920’de sahip oldu. On yıl içinde radyo Amerikan evlerinin yarısına girmişti.⁴ Almanya ve Büyük Britanya’da bile 1929’da neredeyse 3 milyon ailenin radyosu vardı. Kırsal yalıtılmışlık tarihe karışyordu. 1920’lerin bu çok gürültülü toplumsal alanının ortasında, New York Borsası ünlü “boğa borsası”nı ya da yükselişini yaşıyordu. Hisse fiyatları yükselirken paralı insanlar, Avrupa’daki yatırımlarından çıkıp Amerikan tahvilleri almaya girmişti. Tipik balon örneğindeki gibi, piyasalar durmadan yükselerek, kırdıkları her rekorla birlikte daha çok yeni yatırımcı çekiyordu.

I. Dünya Savaşı, dünyanın her tarafı gibi Pasifik havzasını da alt üst etmişti. Japonya, 1885 Berlin Konferansı’nda Afrika’yı paylaşan Avrupa’nın önemli emperyalist güçlerinin safında yer almıştı.⁵ Doğu Asya’ya ege-men olmak için savaşa girme kararı, dönemin ruhuna uygundu. Japonya Müttefikler’in yanında olsa da az savaşmış, çok üretmiş; ekonomisi Müttefikler’in cephane ve diğer savaş malzemesi siparişlerinden yararlanmıştı. Savaşın bir başka temettüsü de, Batı rekabetinin gerek iç piyasadan gerekse da Asya kıtasındaki pazarlardan çekilmesi olarak tanımlanabilir.

3 Alan S. Milward ve S.B. Saul, *The Economic Development of Continental Europe, 1780-1870*, Allen and Unwin, Londra, 1973, s. 128, 130, 142-168.

4 Walter G. Moss, *An Age of Progress?: Clashing Twentieth Century Global Forces*, Anthem Press, Londra ve New York, 2008, s. 42.

5 W.B. Beasley, *The Modern History of Japan*, Praeger, New York, 2. baskı, 1973, s. 161-163; Jon Halliday, *A Political History of Japanese Capitalism*, Pantheon Books, New York, 1975, s. 84-86.

I. Dünya Savaşı sonrasında engellenemez durgunluğu, Japonya'da 1920'ler boyunca sürdü. Hükümet daha önce, modernleşme atılımı sırasında sermaye güçlerine ve ulusal hedeflere uyacaklarına güvendiği büyük şirketlerin kuruluşunu desteklemişti. 1920'lerde her Japon endüstrisi, güç zamanlarda gereksiz rekabete engel olmak amacıyla karteller kurdu. 1930'larda, yılda 15 bin otomobil üretmek gibi iddialı hedeflere sahip Nissan gibi daha büyük devler doğdu. Çeşitli holdingler madencilığa, kimyaya, balıkçılığa, deniz taşımacılığına ve inşaat mühendisliğine girdi. İlk binek otomobilini üretirken Nissan'ın sloganı, "bayrak olarak Doğan Güneş, araba tercihi olarak da Datsun" oldu.⁶

Avrupa'da savaşın sonradan çıkan etkileri maddi olduğu kadar duygusal ve zihinsel. Kazanan tarafta olmak, İtalya'yı halkı siyasette radikal fikirlerle yansıran tehlikeli bir duruma düşmekten kurtaramadı. Benito Mussolini adlı sosyalist bir gazeteci, Batı'nın liberal seçim politikalarının ve kendi kendilerini onaran piyasalarının eksiklerini ileri sürerek, kendine yeni bir hayat ve yeni bir siyasi parti kurmuştu. Başlattığı faşist hareket 1922'de onu iktidara taşıdı. Sağa doğru keskin bir dönüş yaparak zaman yitirmekten muhalefeti susturdu, parlamentoyu hizaya soktu ve her çeşit bağımsız siyasal faaliyetle birlikte işçi sendikalarını da yok etti. İşçileri ve işverenleri, ilişkilerini hükümetin düzenlediği konfederasyonlar içinde topladı. İtalyan ekonomisini dünya ticaretinden olabildiğince korumak için gümrük duvarlarından, kotalardan ve sübvansiyonlardan yararlandı. Faşizmin önerdiği, kişisel tatminin yerini alacak canlı bir milliyetçilikti. Ülkeyi, içindeki bireylerin Il Duce tarafından belirlenen toplum çıkarına boyun eğdikleri dev bir şirketin içinde birbirine sımsıkı bağlamıştı.

Mussolini, 1935'te İtalya'nın sınırları dışında neler yapabileceğini göstermeye hazır. Kırk yıl önce İtalyanları püskürtmeyi başarmış Etiyopya'yı istila etti. Milletler Cemiyeti bu açık saldırıya karşılık yaptırım kararı aldı, ancak üye ülkeler başta İtalya'ya petrol satışını yitirmek gibi herhangi bir fedakârlığa hevesli değildi. Mussolini Cemiyet'in blöfünü gördü ve örgüt Etiyopya'yla birlikte çöktü. Şiddetin açık seçik iması, güçlü bir erkeksilik, temel haklara ve bireysel karar almaya inancı olan Avrupa'nın geri kalanının zayıflığıyla keskin bir zıtlığı temsil eder olmuştu. Mussolini'nin askeri

6 Kozo Yamamura (ed.), *Economic Emergence of Modern Japan*, Cambridge University Press. Cambridge, BK ve New York, 1997, s. 123-137.

güçlenmeyle bütünleştirdiği korporatizm ve ekonomik yeterlilik, İtalya'yı, Avrupa ve Amerika ufuklarında bekleyen buhran tehlikesinden kurtardı.

Yayılan Bir Dünya Krizi

En iyi örneğini 1930'ların ilk yıllarında başlayan buhranda bulan iktisadi çöküntülerin artan ciddiyetini açıklamak için, iki yavaş ama engellenemez hareket yeterlidir. Erkek ve kadınlar –genellikle genç yaşta– çiftçilik gibi kırsal iş ve hizmetlerden kentlerdeki sanayi merkezlerine taşınmış ve ulusal şirketler bir dünya piyasasına giderek daha çok bağlanmıştı. Her iki gelişme de ilerlemeyi işaret ediyor, ancak gün geçtikçe artan sayıda kişi ve şirketi de çok uzak yerlerden kaynaklanan aksaklıklara maruz bırakıyordu. Uluslar, ekonomi üzerindeki denetimlerini giderek yitirdi. Kapitalizmin bir başka özelliği sahne aldı ve bu çöküşleri anilikleriyle ıstırap verici hale getirdi. Bu özellik, doğrudan doğruya özgür girişimin ayrılmaz parçası olan iyimserliğe kadar izlenebilir. Katılımcıların, zaman ve kaynaklarını gelecekteki sonuçlara yatırmayı sürdürmeleri için, cazip gelirler düşlemesi gerekir. Umudu canlı tutmanın bir yolu, uzaktaki kara bulutları görmezden gelmek ve o sırada hâlâ parlayan güneşe odaklanmaktır. İyimserliği, ihtiyatla dengelemek güçtür. 1930'ların arızalı yıllarının birçok özelliğinin altında, daha büyük küresel entegrasyonun genel eğilimleri ve ısrarlı bir işe koyulmacılık ruhu yatar.

Büyük Buhran hakkında sorulacak temel soru, neden olduğu değildir; iktisadi faaliyetlerde böyle inişler piyasa ekonomisinin düzenli özellikleri arasına girer. Asıl soru, beklenen doğal düzelmenin neden gerçekleşmediğidir. O dönemde bir kişinin sorduğu gibi, şirketler iflas eder ve bazı ülkelerde işsizlik oranı %30'a kadar çıkarken, dünya ekonomisi neden bir kriz döngüsünden çöküş aşamasına geçmişti? Satılmamış envanterler depoları ve ambarları dolduruyordu; pamuk, buğday, şeker, yün, kahve, ipek, kauçuk, tereyağı, pirinç, tütün ve mısır fiyatları bir hasattan diğerine kadar aynı kalıyordu. İzleyen cesaret kırıklığı, korku ve kötümserliğin harcama yerine tasarrufa neden olması, kötüyü betere çeviren çarpıklıklardan biriydi. Kötü koşulları tersine çevirmek için gösterilen bütün çabalara rağmen, başarılı toparlanmalar uzun sürmedi. İnsanlar bir gün rahat bir nefes alarak işlerin dibe vurduğunu söyledi, ertesi gün satış ve fiyatların daha da düştüğüne tanık oldu. Bütün bunları açıklamak üzere, monetaristler (para-

salcılar), piyasa istikrarcıları, müdahaleciler, plancılar, korporatistler ve işleri olurlarına bırakma yanlısı *laissez-faire* felsefesini savunanlardan çıkan şaşkırtıcı bir görüş çeşitliliği vardı.⁷

Büyük Buhran'dan neredeyse seksen yıl sonra bile, nedenleri hakkında hâlâ fikir birliği yoktur. Çoğu kişi belirgin etkenleri konusunda aynı görüşü paylaşır: Tarım ürünleri ve hammadde bolluğu, imal edilmiş fabrika ürünlerini karşılamaya yetmeyecek satın alma gücü, istikrarsız bir mali sistem, yüksek gümrük vergileri, bir-iki vuruşluk hisse senedi vurgunculuğunu izleyen sifıra yakın yatırım dönemi ve elbette, I. Dünya Savaşı'nın güçlü artçı darbeleri. Ve bütün bu tehlikelere rağmen, birkaç ekonomilerinin yıkılacağını önceden görmüştü. Gerçekten de, 1929 yılının uluslararası ticareti ve sanayi üretimi, 1925'te olduğundan yaklaşık %20 daha yüksekti.

Uzmanların üzerinde anlaştıkları bir konu, özellikle daha önce etkilerini gösteren ve yükselen borsanın coşkusu içinde görmezden gelinen nedenlerle, 24 Ocak 1929 tarihli Kara Salı günü, Amerikan hisse fiyatlarındaki ani düşüşün Buhranı tetiklemediğidir. Borsa endeksi üç hafta içinde 381'den 199'a kadar düşerken –iki yıl sonra 79'a inecektir– yaşanan kriz, büyük mali sıkıntı ve ıstırap yaratmıştı. Buhran üzerinde daha dolaysız etki yapan olgu, büyük kent bankası olsun, taşranın kasaba bankası ya da merkez bankası olsun, bütün bankalara güvenin kaybolmasıydı. Bankalar tasarrufçunun ve borçlananların ihtiyaçlarını karşılamak konusunda çok yararlı olduklarını kanıtlamışlardı. İnsanların paralarını güvende tutuyor, istedikleri anda paralarına erişmelerini sağlıyorlardı. Yeni girişimler için borç verirken, verdikleri borç genellikle herhangi bir anda ellerinde bulundurdukları paradan fazlaydı. Bu durum bankaları, birikimlerinin güvende olduğundan kuşkulanıp paralarını çekmek isteyen tasarrufçu hücumu karşısında savunmasız bıraktı. 1930-1933 arasında, 9 bin bankanın kapılarını kapadığı Amerika başta olmak üzere, kapitalist dünyada gözlemlenen işte bu hücumdu. Almanya'da bütün bankacılık sistemi çökmüştü.

Gelişim durdurulamaz görünüyordu, ta ki Büyük Buhran'a kadar. Durum, ekonomisi geçmişe kıyasla tepkileri kolay okunamayan tüketicilere daha bağımlı hale gelen Amerika için özellikle kötüydü. 1929'daki borsa çöküşü, yüksek binaların tepesinden ölüme atlayan yatırımcıları manşetle-

7 Charles P. Kindleberger, *The World in Depression, 1929-1939*, University of California Press, Berkeley, 1986, s.119.

re taşımıştı, ancak çöküşü izleyen buhrandan en fazla zarar görenler çoktan dipte ya da yakınındaydı. İnsanlar güvenlerini yitirip alımları kesince, mevsimsel işçi çıkarmalar artık sürekliye dönüşmüştü. Tasarruf ve emeklilik planları hacizlere, tahliyelere ve iflaslara kurban gidiyordu. Bütün üyeleri işsiz kalan aileler vardı. Etnik yardımlaşma dernekleri ve kilise yardım cemiyetlerinin hayırseverlik faaliyetleri kopma noktasına gelmişti. Birleşik Devletler Avrupa ülkelerinin tersine, ekonomi zora düştüğü zaman özel destek sistemine bel bağlamıştı. Büyük Buhran bu sistemin yetersizliğini kanıtladı.

Yalnız erkekler iş arayarak ülkeyi geziyor; sıklıkla sınırlarında “teneke mahallelerin” (*hobo towns*) kurulduğu yerlere gitmek üzere şehirden şehire “tren gezintisi”ne çıkıyorlardı.⁸ Bu teneke mahallelere, olanları seyredip güzel zamanların kayıp gitmesine göz yummakla suçlanan Başkan Herbert Hoover kastedilerek, “Hooverville” adı da verilmişti. Üreticiler çözümsüz bir duruma (catch-22) itilmişlerdi. Yeni müşteriler çekmek için fiyat düşürürken, işçilerinin ücretlerini yok etmişlerdi. Temel ihtiyaç dışındakilere harcayacak paraları olmayan bu erkek ve kadınlar, ekonomik denklemin tüketici tarafı için yük olmuştu. O dönemlerde işçilerin görmezden gelen ıstırapları sosyalizm, sendikacılık, düzenlemecilik, ekonomik adalet ya da çiftliğe dönüş gibi nostaljik çağrı bayrakları altında yürüyen kapitalizm karşıtı kalabalıklara neden oldu.

Dünya ekonomisi, kaptanı olmayan, akıntıya kapılmış bir gemiyi andırıyordu. 18. yüzyıldan beri kapitalizmin öncülüğünü yapan Büyük Britanya, özellikle parasal değişim ve uluslararası banka kredileri konusunda uzun süre liderliğini sürdürmüştü. Diğer ülke paralarının Britanya’nın pound, sterliniyle ölçülmesinin bir nedeni de, İngiliz merkez bankası Bank of England’ın pound karşılığında verdiği altın miktarını sabit tutmasıydı. Britanya, 1931’de bu durumu daha fazla sürdüremedi ve Birleşik Devletler’le birlikte altın standardını terk etti. Onları bir yıl sonra 26 ülkenin daha izlemesi, ulusal paralarını altınla desteklemedikleri anlamına geliyordu. Piyasada, çeşitli paralardan oluşan yamalı bohçanın içinde İngiliz sterlini ve Amerikan doları en az diğerleri kadar delice dalgalanıyordu. 1880’lerde çoğu kapitalist ülkenin benimsediği, ulusla-

8 Lizbeth Cohen, *Making a New Deal: Industrial Workers in Chicago, 1919-1939*, Cambridge University Press, Cambridge ve New York, 1990, s. 102-103, 213-35.

rarası hesapların tutturulması için kullanılan altın standardı artık yoktu. Tüm bunlar, çoğu ekonomi kendi ekonomisini canlı tutmak uğruna dış ticarete bunca bağlı olmasa, bu kadar çok can yakmayabilirdi. Destansı boyutlarda bir buhran gelmişti.

Birleşik Devletler en güçlü ekonomiye sahipti; sanayi üretimi dünya imalatının %40'tan fazlasını oluşturuyor ve İngiltere ile Almanya'nın toplamının iki katı olarak ifade ediliyordu.⁹ İstikrar jandarması olarak duruma müdahale edebilecekken bu fırsatı kullanmamış, "Yalnız Ranger" olarak kalmayı yeğlemişti. Yerli piyasasını korumak için gümrük duvarlarını tarihteki en yüksek noktasına çıkartmadı ve para dalgalanmalarını düzenlemek için zenginliğini kullanmadı. Yüksek Amerikan gümrükleri, ürünlerini satamayan Fransa, Britanya ve Almanya'nın savaş borçlarını ödemesini güçleştiriyordu. Aynı zamanda Amerikan bankaları bu ülkelere kredi de açamamıştı.

İhracat pazarlarının kapanması Şili, Meksika, İspanya, Hindistan, Brezilya ve Japonya gibi birçok ülke için, "Her işte bir hayır vardır" atasözü-nü haklı çıkarmıştı. Ancak önce, satın alma güçlerinin 1929'daki düzeyin %50 altına düşmesi gerekiyordu. Mamul maddelerin karşılığını ödeyecek dövize sahip olmadıkları için, bu ülkeler daha önce ithal ettikleri ürünleri kendileri üretmeye koyuldu. Bu yaygın "ithal ikamesi" sırasında onlarca küçük sanayi kuruluşu doğdu. Hindistan, çimento ve diğer işlenmiş ürün üretimini genişletti. Brezilya, yönetimi sıkıntı yaratan aşırı mal arzına çare olarak kahve satın aldı ve imha etti. Daha da önemlisi, hükümet sanayiye para akıttı. On yılın sonuna gelindiğinde, Brezilya sanayicileri ülkenin kumaş, giyim, deri eşya ve mobilya kullanımının %90'ını üretmekteydi. Japonya, daha önce bedellerini ipek ihracatının geliriyle ödediği tekstil, demiryolu teçhizatı ve elektrikli makineler konusunda neredeyse kendine yeter duruma gelmişti.¹⁰

Bütün bu yapısal ve geçici sorunlara ek olarak, sosyalistler de dahil çoğu siyasal lider, dünyanın güneşin çevresinde döndüğünden emin olmanın verdiğine benzer bir güvenle, dengeli bütçe inatlarını sürdürüyordu. İşsizlik ödeneklerini artırmak, ekonomiyi canlandırıp, işsiz kalanlara des-

9 John A. Garraty, *The Great Depression*, Harcourt Brace Jovanovich, New York, 1987, s. 23; Cameron (1989), s. 356-60.

10 Garraty (1987), s. 75-77.

tek olabilecekken, hükümetler bütçelerini dengelemek uğruna bu ödenekleri kesmişti. İş imkânı o denli azalmıştı ki, çiftçiler ellerindeki fazla buğday, mısır ve pamukla ne yapacaklarını bilmezken bile, birçok aile köylerine geri dönüyordu. Sayısız uzman, dudaklarımıza bilgiç tebessümler oturtacak açıklamalarla, icat ve genişleme çağının sona erdiği korkularını dile getiriyordu. Bazı yorumcular, maddiyatçı çağın zaafılarını ortaya çıkardığı için Buhran'a şükreliyordu. Onlara göre, bu kriz buhar makinesinin icadından önceki basit hayata dönüş fırsatı yaratmıştı.

Büyük Buhran'ın ciddiyeti, evrenselliği ve süresi ekonominin kendi kendini düzeltme araçlarının olduğu iddiasını çürütmüştü. Birleşik Devletler'in uzun vadeli toparlanma için birkaç adım atacak lider bilgeliği göstermekteki isteksizliği, düş kırıklığına neden olmuştu. Buhran bir yandan da, paraları, kredileri ve malların akışını istikrara kavuşturacak mekanizmaların eksikliğini ortaya çıkarmıştı. Baş oyuncular –Büyük Britanya, Fransa, Belçika, Hollanda, İsveç, Birleşik Devletler ve bir süreliğine Almanya ve İtalya– ülke ekonomilerinin büyük çapta bağlı olduğu piyasa mekanizmalarını iyileştirecek siyasal girişimlerin yararına inanmaya başladılar. Bu yeni farkındalığı incelemelerle, komisyonlarla ve Dünya Ekonomi Kongresi gibi çoğu somut başarıya ulaşamayan konferanslarla vurgulamak istediler. İşbirliği isteği mevcut olmakla birlikte, ulusal önceliklerin egemenliğine üstün gelecek kadar güçlü değildi.

Ekonominin etkileri konusundaki kuramlar, kapitalizmin tarihine siyaset yapıcılarının yöntemlerine bakarak giriş yapar. Bu kuramlar, istenen hedeflere nasıl varılacağına karar verme aşamasına gelindiğinde önem kazanan sonuç tahminlerinde kullanılabilecek analizler sunarlar. Siyaset yapanlar, sahne amirlerine son derece benzerler. Oyun yazmazlar, sahne donanımını sağlamaz ya da rol almazlar, ama tıpkı sahne amirleri gibi, gösterinin sorunsuz devam etmesi için neler yapılacağına karar verirler. Buhran trajik boyutlara eriştiği sırada yan sahnede (wings) beklemek, alışılmışın dışında bir ekonomi senaryosuydu. Britanya'da John Maynard Keynes, iktisadi düşüncenin temellerini yeniden ele alarak, hükümetlerin bütçeyi dengelemeye bir son vermelerini, ekonomilerinde "pompayı çalıştırmadan önce su akıtmak" için gerekirse para harcamalarını, borçlanmalarını öğütlemişti.

Keynes sadece ulusal bütçelerin dengeli olmaya ihtiyaç duydukları varsayımına meydan okumadı, bununla birlikte, piyasadaki alım ve satı-

nun optimal istihdamla olumlu bir denge tutturacağı önermesini de hedef almıştı. Keynes, bunun doğru olmadığını belirtti. İşsizlik ücretleri aşağı çektiğinde, tahmin edilen yeni denge noktası oluşmuyordu. İmalatçılar yeniden üretime başlamaları için teşvik edilememişti. Keynes yatırıma da yönelmeyeceklerini belirtmişti, çünkü koşullar yeterince kötüleştiğinde kişiler “likidite tercihi” yapardı. Yani tasarrufu yeğleyecekleri için para yatırıma gitmez, mal ve hizmet üretilmez ve işçiler işten çıkarılırdı. Gerçekten de, Keynes’in büyük kuramsal çalışmasını yazdığı 1930’larda aynen böyle olmuştu.¹¹ Bu gelişme karşısında Keynes hükümetlere, yeni programlar uygulayarak iş sahaları açmalarını salık verdi. Böylesi bir politika, özel istihdamdaki açığı kapatacak ve en önemli mal olan ekonomiye güveni tazeleyecekti.

Birleşik Devletler’de New Deal (Yeni Düzen) bu reçeteyi uygulamaya koyuldu. Avrupa’da refah yasaları, kişisel özgürlüklere ve kişinin kendine yetme değerlerine geleneksel bir bağlılık duyulan Amerika’ya oranla çok daha yaygındı. Başkan Franklin Delano Roosevelt, ünlü “ilk yüz gün” konuşmasıyla, işsizlere doğrudan yardım düzenlemelerini kongreden geçirdi. Sırada, istihdam yaratıcı projelere fon ayırmak vardı; bu program daha sonra uçak gemisinden yollara, okullara kadar hemen her konuda faaliyet gösteren Works Progress Administration (İş İlerleme Yönetimi) ve Public Works Administration (Kamu İşleri Yönetimi) adlı kurumlara dönüştü. Milyonlarca kişi hükümet bordrosuna girdi, postaneler inşa etti, kamu sanatı ve koruma projelerinde çalıştı.

Sanayi projelerinin eşgüdümü için çıkarılan Ulusal Toparlanma Yasası (National Recovery Act), Amerikan değerlerinden en güçlü ve en belirgin olanına, toplumsal planlama yerine özgürlük taahhüdünün, genel refah yerine kişi haklarının üstünlüğüne karşı geliyordu. İki Yahudi kasap, sözde yıkıcı fiyat indirimleri nedeniyle para ve hapis cezalarına çarptırıldı. Schechter kardeşler bu hükmü Yüksek Mahkeme’ye kadar götürünce, Ulusal Toparlanma Yasası’nda geçen sanayi hükmünün anayasaya aykırı olduğuna oybirliğiyle karar verildi. Bu kararın engellediği Roosevelt, Yüksek Mahkeme’nin üye sayısını artırmaya, oraya kafa dengi yargıçlar atamaya çalıştı. Amerikalılar, Yüksek Mahkeme’leriyle oynanmasından da fazla hoş-

11 John Maynard Keynes, *The General Theory of Employment, Interest and Money*, MacMillan and Company, Londra, 1930.

lanmadı, Başkan geri adım atmak zorunda kaldı. Mahkeme'nin Ulusal Toparlanma Yasası'nın bazı bölümlerinin anayasaya aykırı olduğu hükmüne varmasından sonra, Kongre yasadaki istihdamla ilgili bölümleri çıkardı ve işverenle başarılı sendika pazarlığı imkânlarını önemli ölçüde artıran 1937 Wagner İşgücü Yasası kapsamına aldı. Hızla sendikalaşan tarım dışı istihdam, tarihinin en yüksek oranı olan %36'ya ulaştı.

Yeni Düzen programlarının içinde belki de en başarılısı, ücretlerinin büyük bir bölümünü ailelerine vermeyi taahhüt eden 18 ve 23 yaş arası gençlere altı aydan iki yıla kadar iş imkânı sunan Sivil Koruma Birliği'ydi. Büyük ölçüde federal topraklarda çalışan bu kurum, tohumlama ve teraslama faaliyetleriyle, toprak erozyonunu önlemeye çalışan Toprak Islah Bürosu'na yardım etti, Ulusal Park Hizmetleri'nin kamp ve piknik alanları kurma programına katıldı ve Birleşik Devletler Orman Hizmetleri'nin ağaçları yangın, hastalık ve zararlı böceklerden koruma çabalarına destek oldu. Hükümetin bu projelere kaynak oluşturmak için borçlanmak zorunda kalması federal bütçeyi dengeleme amacına ters düşse de, klasik iktisatçıların piyasanın kendi kendini dengeleyeceği görüşü artık halkı inandırmaya yetmiyordu. Tersine, halk Roosevelt'i dört kez arka arkaya başkan seçerek ödüllendirdi. Yine de, yeni düşüncelerde sıkça görüldüğü gibi, liderler bütün yumurtalarını aynı sepete koymamıştı. Eski bütçe dengeleme ortodoksluğu yeniden egemen oldu. Roosevelt, 1936'daki kesin seçim zaferinden sonra vergileri yükseltip harcamaları kısıtı ve Keynes'in tahmin ettiği gibi, işsizlik arttı. O zaman devreye uluslararası bir kriz girdi. Avrupa'da savaş patladığında, Birleşik Devletler Britanya'ya yardım edebilmek için elinden geleni yaptı. Kamu harcamaları ülkeyi Buhran'dan çıkaracak düzeye yükseldi.¹²

Büyük Buhran'ın çıkış nedenleri uzmanların elinden kaçıp kurtuluyorsa, bunun nedeni birbirlerini gizlice etkileyen sayısız neden olmasıdır. Bu olgu, serbest piyasalarda bazı insanların diğerlerine oranla daha fazla güce sahip olmasına rağmen dümende kimsenin olmadığı önermesini doğrular. Ekonominin tüm maddi yanları –kullanılabilir sermaye, tesis kapasitesi, mali araçlar, nakliye ve iletişim sistemleri– kişisel ve kurumsal seçimlere dayanır. Daha da şaşırtıcı olanı, kişilerin aldıkları kararların sadece kültürel değerlere göre farklılaşmaması, tutumlarının da, 19. yüzyılın

12 Paul Krugman, "Franklin Delano Obama?", *New York Times*, 10 Kasım 2008.

sonundaki buhranı yaşayacak kadar yaşlı ya da ticaret dünyasına yeni girmiş olmalarına göre değişecek olmasıdır. Ekonomi, hükümetlerin son çöküşün yeniden yaşanmasını önleyecek önlemler almasına imkân vermeyecek kadar nüfuz edilemez değildir; ne var ki, genelde yakın gelecekte beklenmedik bir gelişme olur.

I. Dünya Savaşı'dan Kaynaklanan Kalıcı Kindarlıklar

Daha sonra üzülerken görüleceği gibi, I. Dünya Savaşı'nın en kötü sonucu ekonomik değil siyasaldı. Roosevelt'in Mart 1933'te yemin etmesinden bir gün sonra, Adolf Hitler Almanya'yı kararnameyle yönetmek üzere sınırsız yetki aldı. 1930'larda yaşananlar temsile dayalı yasama organları, insan hakları, serbest piyasalar ve kişisel siyaset özgürlüğü ilkelerinin kaynağı olan liberal demokrasilerin adını lekelemişti. Hitler'in başarısı Mussolini örneğinde olduğu gibi, savaş sonrasının durgun ekonomilerinden kaynaklanan hoşnutsuzluktan beslenmişti. Almanya için iddialı planlar hazırlayan Hitler (ne de olsa Almanya I. Dünya Savaşı öncesinde dünyanın ikinci büyük ekonomisiydi), ülkesini Versailles Barış Antlaşması'nın koşullarına aykırı olarak yoğun biçimde silahlandırırken, iş alanları yaratmak için de büyük harcamalara imza attı. Hayranı olduğu Mussolini gibi, sendikaları ve gazeteler gibi tüm bağımsız siyasal kurumları ezmek için Nazi Partisi üyesi yardakçıları kullandı. Askeri geçit törenleriyle, dev toplantılarda saatler süren konuşmalarıyla coşkularını canlı tuttuğu üniformalı yandaşları da vardı. I. Dünya Savaşı sonrasında gördükleri muameleyi hatırlatarak, vatandaşlarının nefretini körükliyordu. Yahudi dünyası ve kültüründen kurtulmayı öneren korkunç bir kampanya yürüterek, Almanların antisemitik önyargılarıyla oynuyordu.

I. Dünya Savaşı'nı sona erdiren anlaşmanın birçok maddesini tek taraflı olarak feshetmişti. Avusturya ve Çekoslovakya'yı ilhak ve işgal etti. Fransa ve İngiltere'nin onun nasıl bir tehdit olduğunu fark edip savaş ilan etmesi için, Eylül 1939'da Polonya'yı da işgal etmesi gerekti. Artık, iki ülkenin Hitler'in savaş uçağı, tank ve motorize piyade gibi tüm hareket teknolojilerinden yararlanan yıldırım savaşı stratejisiyle mücadele etmesi gerekiyordu. Hitler savaşın ilk yılında unutulmaz başarılar kazanmış, yeni müttefiki Sovyetler Birliği'yle birlikte Polonya'yı haritadan silmiş, sonra da Danimarka, Norveç, Belçika, Hollanda ve Fransa'yı ilhak etmeye ko-

yulmuştu. 1940 sonunda, Britanya Almanya karşısında tek başına kalmış ve işgalden yeni radar teknolojisi ve uçaksavar savunması kullanan Kraliyet Hava Kuvvetleri sayesinde kurtulmuştu. Almanya Haziran 1940'ta Avrupa anakaradaki bütün İngiliz birliklerini tahliye zorladıktan sonra, Avrupa'nın büyük bölümü Hitler'in olmuştu. Britanya, Süveyş Kanalı'nın ve Hindistan'ın savunmasına yönelirken, Amerika da İngilizlere maddi destek sağlamak amacıyla işe girişmişti.

Almanya, Fransa karşısında kazanılan zaferin heyecanı ile ertesi yıl Sovyetler Birliği'ne saldırdı. Hitler'in yeni bir hızlı zafer kazanma beklentisi, Rus savunmacıların anavatanlarını korumadaki umulmadık vahşeti karşısında yıkılmış oldu. Ruslar Alman saldırısını başarıyla durdurmuş, ardından da saldırganları savunma savaşı vermeye zorlamıştı. Her iki ülke de korkunç kayıplar verdi. Sovyetler Almanya'yı kesin olarak yenilgiye uğratmasa da, savaşı Müttefikler'in lehine çevirecek felç edici darbeyi vurdu. Britanya ve Amerika Alman fabrikalarını ve sivil halkı havadan döverken, üretim kapasitelerini düşürmüş ve değerli Alman kaynaklarının bu saldırılara karşısında savunmaya ayrılmasını sağlamıştı. İngiliz Hava Kuvvetleri, geliştirilmiş seyrüsefer sistemlerinin yardımıyla bombardımanları geceye kaydırmıştı. Bir dizi havacılık gelişmesinden sonra Amerika, tarihin ilk kıtalararası bombardıman uçağını, "Süperkale" adını alacak Boeing B-29'u üretti. Müttefikler'in savaşı yeniden Fransa'ya taşımaya hazır oldukları 1944 yazında, Amerikalılar tüm D-günü birliklerini dünya tarihinin en büyük motorize istilası için seferber etti.¹³

Japonya, Hitler Almanya'sı ve Mussolini İtalya'sının bir müttefiki olarak savaşa girdiği sırada, on yıldan beri Büyük Doğu Asya Ortak Refah Alanı adı altında saldırgan bir kampanya sürdürüyordu. İsimdeki "Ortak" sözcüğü asılsızdı, çünkü program, komşularını emperyalist Japonya'nın denetimi altına sokmayı amaçlıyordu. Küçük bir sapma, Japonya'nın artık Beyaz adamın yükünü alacağını söyleyen Rudyard Kipling'in ünlü deyişini çürütmüştü. Japonya'da kamuoyu oluşturanlar, güneş tanrıçasının varisleri Japonların, Asya'yı Batılı güçler tarafından yaratılan bataklıktan çıkaracak ahlaki duruluğa ve kültürel üstünlüğe sahip oldukları düşüncesini yayıyor-

13 Richard Overy, "About the Second World War", *The Oxford Illustrated History of Modern War* içinde, yay.haz. Charles Townshend, Oxford University Press, New York, 1997. İnternette de erişilebilir: englishuiuc.edu/maps/ww2/overly, s. 10.

du. Batılı emperyalistlerin yerine bir pan-Asya uluslar birliği kurma vaa-dine Japon aydınlarından bazıları olumlu yaklaşırken, hükümetin amaçları daha somut, daha çıkarıcıydı. Amaç Japonya'nın eksikliğini duyduğu ham-maddeleri toplamak ve Asya piyasalarında tekel olmaktır.

Japon ordusunun vahşeti, her türlü işbirliği olasılığını ortadan kaldır-mıştı. Japonya, 1933'te Mançurya'da bir himaye rejimi kurduktan sonra İç Moğolistan ve Çin'e yöneldi. Japon birlikleri Çin'de, Chiang Kai-shek'in ordusuyla karşılaştı; İç Moğolistan komünistlerinin desteği ve Amerika'nın yardımına rağmen saldırganın ilerlemesini durduramadı. Çin'de istediğini elde eden Japonlar Endonezya'ya, batı ve güneydeki noktalara yöneldi. Bu saldırılar karşısındaki Amerikan tepkisi kendini hurda çelik ve petrol ambargosu olarak gösterdiğinde, Japonya'nın dört yıl sonra Pearl Harbor'a yapacağı saldırının bahanesini de sağlamış oldu. Batılıların Milletler Ce-miyeti tüzüğüne ırk eşitliği maddesi koymaması, Birleşik Amerika ve Avustralya'nın dışlayıcı göçmenlik yasaları gibi hakaretler, Japon yayılma-cılığına güç veren öfkeyi canlı tutmuştu. Gerçek bir savaşın çıkması, dış politikada Japon askeri denetimine karşı oluşan yeni muhalefet hareketinin doğmadan bastırılmasına yol açtı.¹⁴

1941 sonunda Pearl Harbor'daki Amerikan Pasifik Filosu'na yapılan saldırı oldukça başarılı oldu; sekiz savaş gemisi batmış, yedisi de hasar gör-müştü. Japonya bu başarılarını Filipinler'e ve Hong Kong'a indirdiği yı-kıcı darbelerle sürdürdü. Singapur'da karadan saldırıya geçerek Britanya subaylarını şaşırtmıştı. Pasifik'teki Amerikan askeri varlığını, bir yılı aşkın bir süre hareketsiz kalmaya zorlamıştı. Birleşik Devletler düşmanla artık hem Atlantik hem de Pasifik'te karşı karşıya olsa da, dünyanın en büyük sanayi gücü olmanın ayrıcalığından yararlanıyordu. Denizde hareketliliğe dayalı çarpışmalarda, Avrupa göklerinde ve karada hemen her bölgede, bu üstünlük belirleyici oldu. Japon askeri faaliyetleri II. Dünya Savaşı içindeki yerini alınca, "Ortak Refah Alanı", Japonların "Asya Asyalılarıdır" benze-ri sloganlarla yerel kukla rejimlerini oynattıkları bir paravana dönüşmüştü. Bu söylemin beklenmedik sonucu, Japon işgali altındaki topraklarda şid-detli ulusal kimliklere yol açmasıydı.¹⁵

14 Bill Gordon, "Greater East Asia Co-Prosperity Sphere", www.wgordon.web.wesleyan.edu; Beasley (1975), s. 256, 257.

15 Geoffrey Barraclough (ed.), *The Times Atlas of World History*, göz.geç. yeni baskı, Times Books, Londra, 1985, s. 280, 281.

1944'teki başarılı saldırı Japonya'ya Kore'den Malay Yarımadası'na kadar uzanan geniş bir imparatorluk sağladı. Japonya'nın Hollanda Doğu Hint Adaları ve Burma'dan petrol, boksit (alüminyum için) ve kauçuğa olan gereksinimi nedeniyle daha da acilleşen Hint Adalarına yönelik topyekûn savaşın yolu artık açılmış görünüyordu; Japonya sonunda bu toprakların tümünü işgal etti. Ülke, çatışmaları sürdürecektir ham maddelere sonunda kavuşmuştu. Ancak yeni toprakların çok uzak olması, ticari ve askeri filoları saldırı karşısında savunmasız bırakıyordu.

Japonya hava saldırılarından başarıyla çıkarken önemli bir yanlış yapmış ve eksiksiz bir denizaltı savunma programı hazırlanmamıştı. I. Dünya Savaşı'nın Alman U-Boot başarıları, gerek Amerika gerekse de İngiltere'yi, denizaltıların ve denizaltılara karşı geliştirilecek savunma sistemlerinin gelecekteki savaşta olmazsa olmaz bir rol üstleneceğine ikna etmişti. Birleşik Devletler denizaltılarda kullanılacak elektrik dizel motoru üreten çok sayıda şirkete sahip olduğundan, savaş patladığında denizaltı yapımını hızlandıracak konumdaydı. Bu arada, mürettebatını düşman denizaltıların neden olduğu yangınlarla mücadele etmek üzere eğitmeyi de içeren, iyi hazırlanmış bir denizaltı tahrip doktrini de geliştirilmişti. Amerika Japonya'nın gemi hareketlerini izlemek için kullandığı şifreyi kırdıktan sonra, Amerikan denizaltıları Japonya ve Doğu Hint Adaları arasındaki sularda seyreden Japon ticaret gemilerine büyük hasar vermeye başladı. Japon gemilerinin üçte birini batırdı, 1945 yazında da ticaret filosunun dörtte üçünü yok etti.¹⁶

Etkileyici Savaş Dönemi Üretimi

Savaş malzemesi üretimine duyulan ciddi ihtiyaç, savaşan bütün ülkelerin ekonomilerine yoğun bir baskı yapıyordu. Büyük Britanya, Almanya, Birleşik Devletler ve Sovyetler Birliği kendi sanayi güçleri ve savaş hedefleri oranında seferberlik gerçekleştiriyordu. Başlangıçta yerli üretim faaliyetine el koymaktansa, Büyük Buhran'ın işsiz bıraktıklarına iş imkânı yaratmayı yeğlemişlerdi. Böylesi kamu harcamaları Büyük Buhran'ın sonunu getirdi. Çarpışmaların başlamasından bir yıl sonra, sanayi işgücünün yarısı ila üçte ikisi savaş üretimine kaydırılmıştı. Savaş hedefleri, her savaşının savaş ekonomisiyle ilişkisini düzenleyen siyasal sistem özellikleriyle etkileşiyordu.

16 Beasley (1975), s. 268-76.

Saldırgan taraf olarak Almanya, adından da anlaşılacağı gibi, hız ve hareketliliğe dayanan yıldırım savaşını geliştirmişti. Alman sanayisi *Blitzkrieg* birliklerinin bir sonraki çarpışmada ihtiyaç duyacağı savaş malzemesini üretmeye çalışırken, Amerika ve İngiltere Almanya'nın nereye saldıracağını bilmiyor ve böylelikle daha uzun bir savaş kapsamında farklı senaryolara göre planlar geliştiriyorlardı.¹⁷ Başta Fransa'ya gönderilmeye hazır insan gücü ya da malzemeye sahip olmadıkları için, hava ve deniz gücü, stratejilerinin ayrılmaz parçası olmuştu. Ruslar ülkelerine giren Alman tank tümenlerinin özelliklerini taklit etmiş ve savaş süresince modellerini geliştirmek yönünde etkileyici bir yetenek göstermişlerdi. Uzakdoğu'da çağdaş silaha pek rastlanmıyordu. Bu nedenle çoğu birlik tüfek ve hafif toplarla, hatta bazen kılıç ve bıçaklarla savaşmıştı.¹⁸

Almanlar ince işçilik ve verim artırıcı detay geleneklerini sürdürürken, Amerikalılar seri üretim uzmanlıklarına güveniyordu.¹⁹ Karl Benz, Henry Ford'a yetişmişti. Almanlar tankları için birçok farklı tasarım geliştirdi. Amerikalılar ise Pershing gelişene kadar fabrikalarından sadece Sherman tankı çıkardı. Çoğu büyük Amerikan şirketi savunma yüklenicisi olurken, hiçbirisi Michigan'ın Willow Run bölgesinde dünyanın en büyük fabrikasını kuran Ford Motors kadar ünlü olamadı. General Motors savaş üretimi alanında Ford'u geride bırakmayı başarsa da, 1943 sonunda Willow Run fabrikasının montaj hattından ayda 300 adet B-24 bombardıman uçağı çıkıyordu. Bir başka üretimi sihirbazlığı örneğinde ise Henry Kaiser Richmond, California'da diğer bütün üreticilerden daha fazla gemi yapmış, hatta aynı dönemde şirket sağlık programının öncülüğünü üstlenmeyi de başarmıştı. Pasifik Savaşı 1942-1943'te Japon ve Amerikan donanmalarını kurutunca, Japonya 7 yeni uçak gemisi üretti. Aynı dönemde Amerikan tersanelerinden denize inen uçak gemisi sayısı 70'i bulmuştu.²⁰

Savaş döneminde bütün ekonomiler kumanda ekonomisine dönüşür, bu bakımdan komünist Rusya'nın savaş üretimi serbest piyasa uygulayan Müttefikler'ininkinden pek de farklı değildi. Ulusal varlık mücadelesi veren, topraklarının önemli bir bölümü Alman işgalinde olan Sovyetler, sa-

17 Mark Harrison, "Resource Mobilization for World War II: The U.S.A., U.K., U.S.S.R., and Germany, 1938-1945", *Economic History Review*, sayı 12, 1988, s. 175.

18 Overy (1997), s. 6.

19 *Age.*, s. 10.

20 *Age.*, s. 4.

yaşta en yoğun gayreti gösteren ülkeydi. Daha önemli ve daha şaşırtıcı olanı, Sovyet seferberliğinin Nazi Almanya'sındakinden bile daha etkin olmasıydı. Devlet planlamacılığı konusunda en az deneyim sahibi olan Birleşik Devletler bile, savaş üretimine öncelik tanıma alanında daha başarılı olmuştu. Amerikan fabrikaları, 1944'te Rusya'nın savunması için tanklar, kamyonlar, zırhlı araçlar, hatta konserve yiyecek gönderdi. Savaşan diğer ülkelere kıyasla en büyük sanayiye sahip olan Amerika yine de kendini aşmıştı. Kiralama (lend-lease) anlaşmaları yoluyla Büyük Britanya'nın malzeme ihtiyacının üçte birini, Sovyetler Birliği'nin gereksinimlerinin de dörtte birini karşılamıştı.

Savaşlar oldum olası teknoloji katalizörü görevi görmüştür, ancak II. Dünya Savaşı'nda bilim radarın, balistik hesaplar yapan bilgisayarların, roketlerin, jet motorlu uçakların ve savaşan tarafların artık ticaret yoluyla elde edemeyecekleri bazı doğal kaynakların yerine geliştirilen birçok yapay ürünün sahneye çıkmasıyla, inanılmaz bir katkı sağlamıştır. Küçük ilerlemeler bazen büyük etki yaratmıştı. Amerika'nın çift-yönlü telsizleri, Sovyetlerin tanklarını geliştirmelerine imkân verdi. Bir diğer teknolojik devrim olan atom bombası, Pasifik Savaşı'nın sonunu getirdi. Almanlar da iki ay sonra, Mayıs 1945'te teslim oldu.

Terazinin kefesinde milyonlarca hayat varken savaşan ulusların yapmış olduğu kahramanca fedakârlıklar, insanoğlunun, yok olmakla tehdit edildiğinde en üst seviyede faaliyet gösterdiğinin trajik bir hatırasıdır. II. Dünya Savaşı taraflara inanılmaz bir fatura çıkarmış, bazı durumlarda siviller savaşçılardan bile çok ıstırap çekmiştir. Yeni silahların geliştirilmesinden sonra bekleneceği gibi, II. Dünya Savaşı'nın kayıpları I. Dünya Savaşı'ninkileri aşmıştı. Toplamda 17 milyon asker öldü. Sivil kayıplar 33 milyon bulurken, bunların içinde ilk sıraları Ruslar ve Almanlar aldı. Birçok ulustan 6 milyon Yahudi Nazi toplama kamplarında can verdi. Savaş milyonlarca insanı da yurtlarından etmiş, yaralamış ya da açlıktan ölüme terk etmişti. Yoğun hava bombardımanları evleri, gemileri, köprüleri, demiryollarını, fabrikaları, havaalanlarını, rıhtımları ve bazen de bütün bir şehri yok etmişti. Savaşın korkunç rüzgârından sadece batı yarımkuşe kurtuldu.

II. Dünya Savaşı Büyük Britanya, Fransa, Belçika, İtalya, Portekiz ve Hollanda gibi geniş imparatorlukları suni teneffüse bağladı, hatta bazen sonlarını ilan etti. Japonya savaş sırasında Amerika'nın elindeki Filipinler'i,

Hollanda Doğu Hint Adaları'nı, Fransız Çinhindi'ni, İngiliz Birmanya'sı ve Malezya'yı işgal etmişti. Aynı Japonya yenilgiden sonra bozguncu rolü üstlenmiş ve sonradan Endonezya olacak topraklardan ayrılırken bağımsızlık hareketlerini desteklemişti. Yeni kurulan Malezya Federasyonu'ndan 1965 yılında ayrılan Singapur bağımsız cumhuriyet oldu. Büyük Britanya 1947'de iki yeni ülkenin, Hindistan ile Pakistan'ın kuruluşunu onayladı. Bangladeş Pakistan'dan ayrıldı, Seylan Adası Sri Lanka'yı oluşturdu. Birleşik Devletler ilk vaatlerinden neredeyse elli yıl sonra, 1946'da Filipin'in bağımsızlığını onayladı.

Fransa 1962'ye kadar Cezayir ile müzmin savaşını sürdürürdü, ancak Kuzey Afrika'nın diğer Arap ülkeleri Avrupa boyunduruğundan daha kolay kurtuldu. Fransızlar Çinhindi'nde de savaş vermişti. Laos ve Kamboçya bağımsızlıklarını elde etti. Ne var ki Birleşik Devletler, Soğuk Savaş kapsamında ve komünizmin yayılmasını önlemek amacıyla Fransa'nın bıraktığı boşluğu doldurdu; yine de 1973'te yenilgiye uğradı. Portekiz Angola ve Mozambik'te ulusal bağımsızlık hareketleriyle mücadele etti. Bu sömürgelerin bağımsızlıklarına kavuşmaları ancak 1975'te, Portekiz'deki diktatörlüğün devrilmesiyle mümkün oldu. On yıllık şiddetli çarpışmalardan sonra İngiltere, 1963'te Mau Mau'nun taleplerini karşıladı, böylece Kenya, Afrika'nın otuz dördüncü bağımsız ülkesi oldu. Britanya İmparatorluğu'nun resmen sona ermesi 1997'de, yüz yıl önce Çin'den kiralaran Hong Kong üzerindeki Britanya bayrağının indirilmesiyle gerçekleşti. Otuz beş ülkenin, kendi kaderini belirleme hakkını tanıyan anlaşmayı imzalamak üzere 1978'de Helsinki'de toplanmaları, ulusal bağımsızlık savaşlarının sona erdiğini ilanıydı.

İnsanlar bazen büyük güçlerden yıkıcı güç (*juggernaut*) olarak söz eder. Belki bunun, Hindu inanışına göre Vişnu'nun sekiz enkarnasyonundan biri olduğunun ve inananların kendilerini bir tanrı heykelini taşıyan arabanın tekerleklerinin altına attıklarının farkında değildirler. II. Dünya Savaşı'nın sonunda kapitalizm böyle bir ilaha benzetilebilirdi. Yönü belirsizdi, gücü belirgindi, yandaşları kendilerini büyük ölçüde yok edebilmişti. Kapitalizm, 1945'te savaştaki müttefiki Sovyetler Birliği'nden gelen köktenci bir meydan okumayla karşılaştı. Aslında ikisi tuhaf bir ikiliydi: Birini diğer ülkelerin kendi yöntemlerini benimsemelerini isteyen yatırımcı sermaye yönetiyor; diğerinin dümenindeyse, komünist kurumları dünyaya yayma

misyonu taşıyan bir komuta ekonomisi bulunuyordu. 50 milyon asker ve sivil ölüden 20 milyonu Sovyet vatandaşıydı. Bu gerçekten korkunç kayıplara rağmen, başta Almanya'nın üçte biri olmak üzere Doğu Avrupa ülkelerini denetimi altına almış bir Sovyetler Birliği savaştan daha güçlü çıkmıştı. İktidarın merkezden kullanılmasına önyargıyla bakan kapitalizm şimdi kusurlarını ortaya çıkarmaya, şiddetlendirmeye ve bundan yararlanmaya kararlı bir ülkeler bloğuyla karşı karşıyaydı.

1880'de doğan ve otomobil için yapılan yolları, elektrikli cihaz ve aletlerin yayılmasını, kentlerin gökdelen biçiminde ofis binaları ve gösterişli büyük mağazalarla yeniden biçimlendirilmesini izleyenler, bir dünya savaşının, on yıllık bir buhranın ve daha da korkunç bir dünya savaşının ıstırabını çekecek kadar uzun yaşayacaktı. Yaşlandıklarında Amerika Birleşik Devletleri ve Sovyetler Birliği arasında, karşıt ekonomik sistemlerin üzerinden yükselen ve o sırada temel gerçekler adına verilen dev bir mücadele gibi görünen, daha önce eşine rastlanmadık ölçüde yeni bir rekabeti gözlemleyebildiler. Birleşik Devletler ve Batı Avrupa, Sovyetler Birliği ve Doğu Avrupa ülkeleriyle kapışırken Avrupalıların sömürgeleştirdiği halklar, 1918'de onaylanmayan kendi kaderlerini belirleme hakkını talep ediyordu. Artık dünya haritası üzerindeki yerler birkaç Avrupalı emperyalistin rengine göre belirlenemezdi. İki dünya savaşı ve dünya çapında bir buhran, kapitalizmin yıkım kapasitesini kanıtlanıyordu. Yararlı özelliklerinin kanıtlanma zamanı gelmişti.

10

YENİ BİR REFAH DÜZEYİ

Savaşan ülkelerin erkek ve kadınları, II. Dünya Savaşı'nın ağır baskısı altında çaba ve dayanıklılık bakımından mucizeler yaratmıştı. Bu başarılarında en büyük yardımı, artık bütün kapitalist ülkelere egemen olan ve her türlü üretim rekorunun kırılmasına imkân veren ağır sanayiden görmüşlerdi. İhtiyaç yine her türlü icadın anası olduğunu kanıtlamış ve bütün taraflar sentetiklerde, tıpta, iletişimde, uçak sanayisinde ve tabii silah üretiminde gelişmelere imza atmışlardı. Çatışmalar sona erdiği zaman, salınan yıkım gücü, galip ya da mağlup olsun, herkesi kendine getirmişti. Korkunç bir otuz bir yıl geçmesine rağmen hemen herkes hayatta kalmayı başarmıştı.

Avrupa 25 yıllık bir süre içinde ikinci kez yıkıma uğradı. Amerika Birleşik Devletleri ikinci kez güçlü sanayi kaslarını şişirdi. Dünya sahnesine tarihte ilk kez kapitalizme tümünden karşı bir ülke çıkmıştı. Arada yaşanan buhranla birlikte iki dünya savaşının mahmuzladığı hükümetler, ekonomik konularda daha büyük bir rol oynamayı öğrenmişlerdi. Hem Keynesçi ekonomi hem de sosyalist reçeteler, salt inatçı darboğazlarda ekonomi pompasını yeniden harekete geçirmek amacıyla da olsa, ekonomi alanında sürekli bir role sahip olmak için mantıklı nedenler sağlıyordu.

Savaşan taraflar II. Dünya Savaşı sırasında üretici ve işçiler için kurallar koymuş, fiyat ve ücretleri dondurmıştı. Bu kadarla da yetinmeyip bazı

özel şirketlere el koymuş ve savaş için gerekli kaynaklar hangileriye, onları müsadere etmişlerdi. 1945 yılında artık yatırımcılara, girişimcilere, yöneticilere ve işçilere ne yapmaları gerektiğini söylemeye hazır birçok bürokrat vardı. Bunlar pek tabii ki kendi tavsiyelerini yapıcı olarak görüyorlardı. Çoğu da ekonomide hükümet gözetiminin sürdürülmesini salık veriyordu. Büyük Britanya, İtalya ve Fransa'da önemli sosyalistler *laissez-faire* politikalarının terk edilmesi çağrısına katılmıştı. Kapitalizmin, 18. yüzyılda saptığı siyasal yörüngenin modern bir versiyonuna yeniden oturup oturmayacağı yanıtızsız kalmış bir soruydu.

Tesislerini, ulaşım sistemlerini, mali kurumlarını ve küresel ekonomilerini biçimlendiren ticaret anlaşmalarını yeniden ayağa kaldırma görevini üstlenen savaş sonrası önderlerin önünde üç yol vardı. Bu yolları belirtici, buyurucu ve bilgilendirici olarak adlandırabiliriz. Birincisinde, izlenecek yol belirtilir, ikincisinde ise buyrulur; üçüncüsünde de piyasaların şifreli diliyle katılımcılara seçimleri konusunda bilgi verilir. Devlet de ideolojik zorlamalara göre hareket etmekten çok bilgiye dayanır. Savaş sonrasının en güçlü ticari oyuncularını anonim şirketlerdi, bunların çoğu da uluslararası nitelikteydi; ama kapitalizm havuzu yüzlerce küçük kuruluşu ve proje detaylarını zarfların arkasına yazan, sayıca çok daha fazla kişiyi içeriyordu.

Fransa, İsveç ve Büyük Britanya belirtici seçenekte karar kılmıştı. Fransız hükümeti, dört yıllık bir planla ekonomik planlamanın yönünü belirlerken rehber olarak sübvansiyon ve kredileri kullandı. Britanya'da, İşçi Partisi beş kötüyü, yani yokluğu, sefaleti, hastalığı, cehaleti ve işsizliği kaldırmak sloganıyla iktidara gelmiş ve zaman yitirmeden demiryollarını, kamu hizmetlerini, İngiltere Bankası'nı, kömür madenlerini ve demir-çelik fabrikalarını devletleştirmişti. Ulusal bir sağlık programı, "beşikten mezar" sağlık sigortası sağladı. Hükümet konut yapımına epey yatırım yaptı. Sanayileşmiş ülkeler içinde en cömerti olan İsveç, herkese emeklilik hakkı, sağlık ve iş görmezlik sigortası, çocuk ve aile ödeneği, yoksulluk yardımı ve düşük gelirliilere konut desteği sağladı. Bu hükümetler öncelikleri belirlemiş ve özel sektöre gidilecek yönü göstermişti.

Sovyetler, neredeyse bütün kuruluşların devlete ait olduğu bir komuta ekonomisine sahipti. Merkezdeki planlamacılar, üretim hedeflerini belirlerken piyasa işaretlerine pek dikkat etmiyordu. Avrupalılar uzun süre önce hükümdarların elinden kopardıkları mülkiyet haklarına ayrı bir önem ver-

dikleri için, çoğu Rus mülküne el konulmasına direnince, Sovyet ekonomisindeki yeniden yapılanma siyasal baskıyla at başı gitmişti. Sovyet planlamacılar, savaştan sonra denetimi daha da sıkı hale getiren yeni ekonomik hedefler ilan ettiler. Hükümet bir daha Hitler'inki kadar korkunç bir saldırıya hedef olmamak için kendilerine Polonya, Macaristan, Yugoslavya, Romanya, Çekoslovakya, Arnavutluk ve Bulgaristan'dan bir tampon bölge kurdular. Sonradan anlaşılacağı gibi, tampon bölge kurmak bölge ülkelerine komuta ekonomilerini, tek parti iktidarını ve Sovyetler Birliği'ne bağlılığı dayatmaktı. Sovyet lideri Stalin'in kucağından sadece Yugoslavya kurtulmuştu.

Sovyet endüstrisi savaş sırasında harikalar yaratmıştı. Ekonomi beş yılda savaş öncesi düzeyine erişmişti. Devlet planlamacıları savaşın zorunlulukları olmayınca, biraz bocalamıştı. Sovyetlerin birbirini izleyen beş yıllık planlarının başarısızlığı ancak çok sonraları öğrenilecekti. Bu durum İtalya, Almanya, Britanya, Fransa ve hatta Amerika'daki Marksistlere ülkelerinde komünizm propagandası yapma özgürlüğü verdi.

Amerikan liderleri bilgilendirici yolu yeğlemişti. Kendi topraklarında savaş yaşamayan ve güçlü bir emekçi geleneğine sahip olmayan Amerikalılar, devlete ekonomik girişimleri yönlendirme imkânı verecek radikal programlara sıcak bakmıyorlardı. Roosevelt'in Yeni Düzen'i (New Deal) sırasında daha fazla siyasal denetim yanlısı olan üyeler, savaş sırasında yerlerini işadamlarına, savaş dönemi üretim hedeflerini gerçekleştirerek kamuoyunun güvenin yeniden sağlayan, yılda bilmem kaç dolarlık adamlara bırakmışlardı. Buhran sırasında kaybolan bu güven, hükümetin savaş sırasındaki müdahalesinin daha merkezi bir planlamanın habercisi olmasına izin vermesine karşı çıkanların ekmeğine yağ sürdü.

Büyük Buhran, kapitalizmin çok önemli iki zaafını ortaya çıkarmıştı. Bunlardan ilki, iyi ve kötü dönemler arasındaki kararsız dalgalanmalar; diğeri de, yaratılan refahın paylaştırılmasındaki büyük eşitsizlikti. Amerikalı siyasetçiler hem merkezi planlama hem de merkezi rehberliği reddederken, yukarıdaki eğilimleri hafifletmek gerektiğinin farkındaydılar. Amerikalılar serbest girişime sadık kalsalar bile, 20. yüzyıl başlarının iş anlayışına dönüş yoktu. Sovyetler Birliği ile Birleşik Devletler arasındaki farklılıklar ilkesel olmaktan çıkıp dış siyasetin temelini oluşturmaya başlayınca, "serbest girişim" terimine bile ideolojik anlamlar yüklendi.

Avrupa'nın çökmüş ülkelerini canlandırmakla uğraşan Amerikalı diplomatlar, bu işi piyasa güçlerine bırakmayı yeğledi. Amerika'nın büyük zenginliği ve zenginlik yaratma kapasitesinde öncelik, siyasal dayatmalara boyun eğmek yerine piyasaların etkin işleyişini serbest bırakma yönündeki baskın eğilime verildi. Ancak Buhran, ülke liderlerine, uluslararası serbest ticaretin kusursuzca işlenmesini sağlamak için bazı milliyetçi dürtüleri sınırlandırmak gerektiğini göstermişti. I. Dünya Savaşı'ndan sonra, kongrenin Milletler Cemiyeti'yle birlikte hareket etmeye yanaşmamasının anısı canlıydı. Roosevelt ve danışmanları, savaş daha bütün şiddetiyle sürerken barış şartlarını planlamaya başlamıştı. Geçmiş deneyimlerden ders çıkarak, Müttefikler'i döviz kurlarıyla oynamaya ve içerideki sanayi ve tarım ürünlerini korumaya başlamadan önce, gerekli anlaşmaları yapmışlardı.¹

Politika oluştururken halkın da yanında olmasına hep dikkat eden Roosevelt, Amerikalıların savaştan sonra açlıktan ölme tehlikesiyle karşı karşıya kalan insanları besleme gereğini anlayacakları bilinciyle, yiyecek ve tarım konusunda bir konferansa öncelik vermişti. 1943 yılında gerçekleşen konferans, sözünü esirgemeyen Britanyalı iktisatçı John Maynard Keynes'in, "Roosevelt benzersiz siyaset sezgisiyle savaş sonrası yeniden yapılanmanın en iyi yolunun işe vitaminlerle başlamak, sonra da dolaylı bir yoldan uluslararası ödemeler dengesinin arkasından dolaşmak olduğuna karar verdi!" yorumuna neden oldu.

1944'te zafere kesin gözüyle bakılırken, kırk dört ülkeyi temsil eden 730 delege kadrolarıyla birlikte özel trenlere binip, New Hampshire eyaletinin White Mountains bölgesindeki Bretton Woods'da, yeni elden geçirilmiş Mount Washington Oteli'nde, Büyük Buhran'ın etkisinden kurtulma sürecini yarıda kesen milliyetçi uygulamalara son verecek etkileyici bir anlaşmayı hazırlamasıyla, Keynes'in mali konularda arzuladığı toplantı gerçekleşmişti.²

İki korkunç savaş, intikam ruhunu yok etmişti. Gündemde Birleşik Devletler'in yaygın etkisi vardı. Yeni bir uluslararası ticaret örgütü umutları sönmüş, ama en azından Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması'na

1 Jeffrey A. Frieden, *Global Capitalism: Its Fall and Rise in the Twentieth Century*, Norton, New York, 2006 (ciltsiz baskı 2007), s. 287; Charles Kindleberger, *A Financial History of Western Europe*, Oxford University Press, New York, 2. baskı, 1993, s. 453.

2 Elizabeth Borgwardt, *A New Deal for the World: America's Vision for Human Rights*, Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Mass., 2005, s. 14-15.

(GATT) taraftar birçok üye çıkmıştı. O dönemden beri canlılığını yitirmeyen GATT görüşmeleri, artık Dünya Ticaret Örgütü şemsiyesi altında gerçekleştiriliyordu. Bretton Woods katılımcıları, özel girişimcilerin kaçındıkları uzun vadeli yatırımlar için Dünya Bankası'nı, borçları düzenlemek ve döviz kurlarını izlemek için de Uluslararası Para Fonu'nu (IMF) kurdular. Dünya ticaretinin çekim merkezi, bir daha dönmek üzere Londra'dan New York'a taşındı. Ticaretin merkezi nasıl 17. yüzyılda Cenova'dan Amsterdam'a, 18. yüzyılda da Amsterdam'dan Londra'ya geçtiyse, I. Dünya Savaşı'ndan sonra da New York'a geçmişti. Bretton Woods'da oluşturulan para sistemi o denli iyi işlemişti ki, 1958'de Avrupa'nın belli başlı para birimleri dolara çevrilir duruma gelmişti.³

Avrupalılar Amerika gibi hemen refaha ulaşamamışlardı. Savaş bazı halkları ilkel bir geçmişe geri götürmüştü. Barıştan sonraki ikinci kış (1946-1947) umulmadık derecede sert geçmiş, öyle ki bütün patates mahsulünün donmasına neden olmuştu. Satacak patatesi olan Alman çiftçileri bile, fiyatların fazlasıyla kestirilemez olması nedeniyle ürünlerini elden çıkaramadı. Bir dönem kapitalist gelişimin zirvesinde yer alan Almanya, ellerinde satılacak bir lamba, iskemle veya resim çerçevesiyle taşraya gidip, sırtlarında değerli patates dolu çuvarlarla dönen kentli manzaralarına tanık oldu. Bir sonraki yıl rekor bir kuraklık getirince, 1947 hasadı 20. yüzyılın en kötüsü oldu. Almanya ve diğer ülkelerde milyonlarca evsiz, biten savaşın yıkım gücünü gösteren yıkıntılar arasında amaçsızca geziniyordu. Yerlerinden edilmiş ya da kovulmuş veya savaşın sonunda hapishanelerden kurtarılmış erkek, kadın ve çocuklar için sığınmacılık ortak kader haline gelmişti. Milyonlarca Yahudi, Hitler'in kendilerini yok etmek için hazırladığı acımasız planlardan kurtulmuştu. Artık hareketleri kısıtlanmayan sığınmacılar ya yollara düşüyor ya da mülteci kamplarında toplanıyordu.

İhtiyacın olağanüstü boyutları, iddialı bir kurtarma planı hazırlanmasına önyak oldu. İşe, düşük bütçeli bir deneme yanılma işlemiyle başlandı. Savaşın darbesini yiyenlerden çoğunun ilk gereksinimleri yiyecek, giyecek ve barınak gibi temel maddelerdi. Ardından yaygın yıkımı onarmaya girişmişler, en sonunda da barış dönemi ekonomilerini canlandırmak için para katkısına ihtiyaç duymuşlardı. Paralı ve istekli Sam Amca, Birleşmiş Milletler aracılığıyla ya da doğrudan Washington'dan para sağlamaya ko-

3 Kindleberger (1993), s. 453.

yuldu. Kanada da önemli bir kurtarma çabasına girişmişti. İnsanlar deneyimlerinden ders çıkarır. Amerikan yöneticileri, I. Dünya Savaşı'ndan sonra kaçındıkları dünya önderliği sorumluluğunu mutlaka üstlenmeleri gerektiğini nihayet anlamışlardı.

General Marshall'ın Planı

Savaşın darbesini yemiş ulusları ayağa kaldırmak, Amerikan ve Kanada yardımına karşın, kapitalizm hakkında kuşku uyandıracak ve hatta piyasas ekonomisinin komünist seçeneğine sempati uyandıracak kadar yavaş bir süreçti. Bu durumdan kaygılanan Birleşik Devletler Dışişleri Bakanı George Marshall, yeni bir program ilan etti. Kongre tarafından onaylanan Marshall Planı, insanları beslemek amacıyla yiyecek, tohum ve gübre için kullanılmak üzere dolarlar ve krediler tahsis etti; daha sonra da üretimi canlandırmak üzere üretim malları, hammadde ve yakıt için para ayırdı. Plana katılması için davet edilen Sovyetler Birliği, Doğu'daki uydularıyla birlikte çağrıya uymadı. 16 Avrupa ülkesi, Amerikan önerisini görüşmek üzere Paris'te toplandı ve sonunda Avrupa Ekonomik İşbirliği Komitesi'ni kurdu. Gruba katılmak üzere sadece Francisco Franco'nun İspanya'sı davet almazken, kuruluşundan beş yıl sonra, komünizmle mücadele uğruna sağcı diktatörlükler de müttefik olarak kabul edildi. Ardından Birleşik Devletler İspanya'ya kredi açtı, karşılığında da hava üsleri kurma izni aldı.

1948-1952 arasında, Amerika'da tipik bir büro işi genel olarak yılda 2400 dolar kazandırırken, Birleşik Devletler Avrupa Yardım Programı ya da Marshall Planı'na 18 milyar dolar yatırmıştı. Plandan yararlananların hızla toparlanması, Marshall Planı'nın, ekonomik geri kalmışlığın ilacı gibi görülmesine neden oldu. 1948'de, Başkan Harry Truman'ın Hindistan için geliştirdiği Point Four programıyla birlikte, Marshall Planı'nı oluşturan ilkeler Avrupa dışında da uygulandı. Bu masraflı çabanın her yerde aynı oranda başarılı olmaması ekonomik kalkınmanın paradan fazlasını gerektirdiğini açıkça göstermiş, ama bu çıkarım pek tarafa bulmamıştı. Tarih, kapitalizmin diğer toplumsal sistemler gibi belirsiz, kişisel etkileşimler yoluyla işlediğini öğretirken, birçok uzman piyasa başarısından bağımsız doğa yasalarının bir sonucu olarak bahsetti ve bahsetmeye devam ediyor.

Farklı rotasıyla girişimin başarıya ulaşmasında çeşitli yollar bulunduğunu hatırlatan savaş sonrası Avrupa'sı, kapitalizm tarihi açısından ilginçtir. Sava-

şın bitmesinden sonra, yıkılmış Avrupa'nın gerçek sanayi gücüne ulaşması yaklaşık beş yıl almıştı. 1950'de Avrupa'nın gayri safi yurtiçi hasılası 1905 Amerika'sınıninkine eşitti! Böylesi bir uçurum bir daha görülmeyecekti. O yılı takip eden yirmi yıllık süre, o döneme kadar belirlenmiş en yüksek sürdürülebilir ekonomik kalkınmaya tanık olmuştu. Batı Avrupa ekonomileri, 1948-1952 arasında yılda ortalama %10 gibi şaşırtıcı bir hızla kalkınmıştı.

Sovyetler ve Birleşik Devletler arasındaki zıtlaşma nedeniyle tartışma konusu olan Almanya'nın Müttefikler tarafından işgali, ülkenin Rus işgalindeki Doğu bölgesi ile Amerika, İngiltere ve Fransa denetimindeki Batı bölgesi arasında bölünmesiyle kendiliğinden çözüme kavuştu. Batılı güçler, 1949'da ayrı ve bağımsız bir ülke olarak tanınan Batı Almanya'da ekonominin canlandırılmasının herkesin yararına olacağını anlamakta gecikmedi. Hor görülen Nazi parasının Alman markıyla değiştirilmesi bile tek başına etkili olmuştu. İstifçilik kesilmiş, dükkânlar malla dolmuştu. Gücünü altmış yıl boyunca koruyacak bir para birimi için dikkat çekici bir başlangıçtı. Bütün bunlar öylesine hızlı gerçekleşmişti ki, insanlar bu gelişmeye “ekonomi mucizesi” adını verdi. Aynı terim kısa süre sonra bütün Batı Avrupa'nın toparlanması sırasında da kullanılacaktı.⁴

Batı Avrupalılar endüstri tesislerini onarmanın ötesine geçip son yirmi yılın teknolojik gelişmelerini de uygulayınca, Amerika'ya yetişme çabası bu ekonomilerin vites büyütmesini sağladı. Amerika'dan sağlanan sermaye, toparlanma lokomotifinin tekerleklerini yağlamış ve bir ekonomik ilerleme modeli sunmuştu. Batı Avrupa ülkelerinin elinde demir-çelik, otomotiv, ilaç ve elektrik sanayii gibi öncü sektörleri canlandırmak için gerekli vasıflı işgücü, bilgili yatırımcılar, gelişmiş bankacılık sistemleri ve dünya çapında eğitim kurumları zaten vardı. Belki de Marshall Planı'nın en çok gözden kaçırılan yararı, güven oluşturmaları ve ulusal rekabeti yumuşatmasıydı. Sermaye verimliliği 1948-1964 arasında iki kat artarak, Batı Avrupa ile Birleşik Devletler arasındaki uçurumu neredeyse kapattı.⁵ Bu ortamda İrlanda, İspanya, Portekiz ve Yunanistan bile refaha kavuşmuştu.

4 Rondo E. Cameron, *A Concise Economic History of the World: From Paleolithic Times to the Present*, Oxford University Press, New York, 1989, s. 371-78.

5 Frieden (2006), s. 278; N.R.R. Crafts, “The Golden Age of Economic Growth in Western Europe, 1950-1973”, *Economic History Review*, sayı 48, 1995, s. 429-30; Angus Maddison, *Dynamic Forces in Capitalist Development: A Long-Run Comparative View*, Oxford University Press, Oxford ve New York, 1991, s. 164.

Avrupa anakarasının Batılı ülkeleri, korporatist bir ekonomi biçimi benimsedi. Hükümetler mali ve parasal politikalarla kalkınmaya yön vermiş, merkez bankaları yatırım sermayesinde neredeyse tekel konumuna gelmiş ve sendikalar şirket yönetim kurullarında işçilerin de temsil edilmesini sağlamıştı. Ortak hedef, istikrar içinde kalkınmaktı. Bu durum, Nazi rejiminde, güçlü devletin sosyalistleri ve büyük sanayicileri de dahil hayatın hemen herkese zehir olduğu Almanya için özellikle geçerliydi. Bunun yerine, piyasa katılımcıları arasındaki önlenemez öncelik çekişmesini sınırlandıracak mekanizmalar aradılar. Bu sistem çıkar gruplarını yasallaştırmış ve ekonominin yönünü belirlemek için yeni kurumlar yaratmıştı.⁶

Korporatist ve serbest piyasa ekonomilerinde belirgin takaslar vardı. Toplumun az sayıdaki savunmasız üyeleri, Amerika'da olduğu gibi, Avrupa'nın her yerinde emniyet ağlarına takılmıştı. Büyük anonim şirketler özellikle ilaç sanayisinde kusursuz araştırmaları desteklerken, Avrupa'da yenilik güvenlikten sonra geliyordu. Bankalar, yönetim, işgücü ve devlet için karar veren gruplar, bireysel girişimcilere oranla riske daha az yatkın görünüyordu. Amerika'da bireyler yeni fikirleri için destek almakta zorlanmamış, kendi başlarına başarmalarına ya da başarısız olmalarına izin verilmişti. Bütün olarak ekonomi, ünlü fare kapanını geliştirmek için harcanan çabaların tümünden yararlanmıştı.⁷ Oysa düzensizlik Amerikan ekonomisinin önde gelen özelliklerinden biri olmaya devam ediyordu.

Savaştan hemen sonra yapılan anlaşmalar, dünyanın sanayi önderleri arasında sürdürülebilir bir uluslararası işbirliği yaratmış ve iki savaş arası dönemde eksikliği çekilen karşılıklı çıkar duygusunu canlandırmıştı. Halkın çoğu, ekonomik büyümenin sıfır toplamı bir pasta olmadığını anlamıştı. Adam Smith'in yıllar önce belirttiği gibi, ülkeler ancak komşuları zenginse zenginleşiyordu. Koruyucu gümrük vergileri ortadan kalkmamış, ama 19. yüzyıl ortasındaki yüksek seviyelerden makul ölçülere getirilmişti. Buna rağmen bütün ülkeler, hemen her yerde güçlü bir siyasal grup

6 Diethelm Prowe, "Economic Democracy in Post-World War II Germany: Corporatist Crisis Response, 1945-1948", *Journal of Modern History*, sayı 57, 1985, s. 452-58.

7 Paul L. Davies, "A Note on Labour and Corporate Governance in the U.K.", *Comparative Corporate Governance: The State of the Art Emerging Research* içinde, yay.haz. Klaus J. Hopt vd, Clarendon Press ve Oxford University Press, Oxford ve New York, 1999, s. 373; Martin Wolf, "European Corporatism Must Embrace Change", *Financial Times*, 23 Ocak 2007.

oluşturan köylülere sağladıkları desteği çekmek gibi tartışmalı konulara girmeyi reddetmişti.

Avrupa Ekonomik İşbirliği Komitesi dönüştürülüp Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD) kurulurken, önce Amerika ve Kanada, sonra da Japonya ve Avustralya üyeliğe kabul edildi. Dünya ticareti, Avrupa Ödemeler Birliği'nin (EPU) etkin faaliyeti sayesinde yılda ortalama %8 büyüdü. Dünya mamul eşya üretimi 1950-1973 arasında üç kat arttı.⁸ Sadece üretkenlikte büyük bir sıçrama gerçekleşmemiş, hükümetler de artan gelirden yararlanarak yaygın kamu hizmeti sağlamıştı.

Uluslararası İşbirliğinde Yeni Girişimler

Her işte bir hayır vardır derler. Yirmi yıl arayla iki yıkıcı dünya savaşının çıkması, bu ifadenin doğruluğunu sınavacaktı kuşkusuz. Aradaki barışın kısalığı iyi bir rüzgârı açıklar. Jean Monet ve Robert Schuman gibilerinin olgunluk yıllarına her iki savaş da sığmıştı. İkinci korkunç çatışmanın sonunda iki lider de bu kez işleri farklı yoldan yapmaya kararlıydı. Monet, Milletler Cemiyeti'nde diplomat olmadan önce ailesinin içki şirketini temsil ederken Britanya, Amerika ve Avrupa ticaretini yakından görmüştü. Alsace-Lorraine'in I. Dünya Savaşı'nın ardından Almanya'ya iadesiyle birlikte Alman vatandaşlığından Fransız vatandaşlığına geçen Schuman, meslek hayatını Fransız siyaset sahnesinde sürdürdü.

İki adam şaşırtıcı bir plan önerdi: Avrupa'nın demir ve çelik endüstrileri tek bir yönetim altında birleştirilecekti. Bu gerçekten de zamanı gelmiş bir fikirdi. Fransa, Almanya, İtalya, Hollanda, Belçika ve Lüksemburg 1951 yılında Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu'nu (AKÇT) kurdu. Kömür ve çelik ürünleri için tek bir piyasa olunca, üyeler düzenli bir arzı garanti etme beklentisi içine girdi. Modernizasyonun sabit hızını ödeyebilmek için kâr etmeyi teşvik ettiler. İkinci bir kan banyosu ne fark yaratır! Monet ve Schuman'ın ve onların başarılı olması için yardımlarını esirgemeyenlerin yaklaşımı, Clémenceau'nun Versailles Antlaşması sırasında sergilediği kinci ruhtan ne kadar farklıdır.

Elde edilen sonuçlar pratik olmaktan çok esinlendirici olsa da, AKÇT Almanya'yı Avrupa ailesine kazanmayı başarmıştı.⁹ Bu başarı, etkili ulusa-

8 Maddison (1991), s. 274-75; Frieden (2006), s. 289.

9 John Gillingham, "The European Coal and Steel Community: An Object Lesson",

şırı birlik kavramını canlı tuttu. Altı yıl sonra, Roma Antlaşması ile Ortak Pazar, resmi adıyla Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) kuruldu. 1992 Maastricht Antlaşması, Avrupa Birliği'nin kurulması ve ilk on iki üye devletin halklarına Avrupa vatandaşlığı verilmesi yönünde bir adım daha attı. Onaylanması için geçen 31 yıl boyunca Maastricht'in başlangıçtaki ekonomik ve parasal birliği genişledi ve adalet, dış ilişkiler ve güvenlik politikalarını da kapsadı. Kapitalizm milliyetçiliği alt edip zafer kazanmıştı.

Burada, kapitalizm konusunda yapılması gereken çok önemli bir sapma vardır. Avrupa'nın ekonomik bütünleşmesi, her türlü piyasa rahatsızlığını iyileştirecek, her derde deva olan bir ilaç olmasa da, katılımcıların barış ve refahına temel olmuştur. Ne var ki, serbest girişimin desteklediği davranış kalıplarından hiçbirisi, bu tür bir ortak çabayı işaret etmez. Rekabetin yerini işbirliği, milliyetçi ruhun yerini uluslararası yaklaşımın alması ekonomi yasalarından değil, Monet ve Schuman gibi bireylerden kaynaklanmıştı. Bu insanlar ve başkaları tanık oldukları felaketlerden farklı bir dünya düşlemişlerdi. İşte Marshall Planı'nın can alıcı önemi de burasıdır: Birleşik Devletler, savaşta yıkıma uğramış ülkelere armağanlar vererek onları serbest piyasa kurumlarına doğru yönlendirdi. Ayrıca yağdırdıkları para böylesi nefes kesici barışmalar için gerekli fedakârlıkları hafifletmişti.¹⁰ Kapitalizmin biçimi ve yönü bazı değiştirilemez yasalarca değil, her zaman katılımcıları tarafından belirlenir. Uzman genellemeleri, açıkça dile getirilmeyen bir *ceteris paribus* (bir şey, diğer her şey aynı kalırsa aynı kalır) öncülü içerir; ama insanlar söz konusu olduğunda, özellikle birbirlerini izleyen kuşaklar farklı dersler öğümsediklerinde, çok az şey nadiren aynı kalır.

Amerikalıların antitröst takibatıyla oyun alanını düzleme çabalarının aksine, iç rekabetten çok ulusal büyümeye önem veren Avrupa ülkelerinde, endüstri sektörleri içinde birini öncü kılma eğilimi vardı. Hükümetin ekonomideki rolü savaş öncesine oranla çok daha geniş olsa da, yatırımları asla ulus toplamının üçte birini aşmadı. Aslında güzel bir sorumluluk paylaşımı vardı. Hükümet yardıma gerek duyan vatandaşlarına yardım ediyor, mal ve hizmet üretimi için özel sektöre güveniyordu.¹¹ Avrupa'da birçok

Europe's Post-War Recovery içinde, ed. Barry Eichengreen, Cambridge University Press, Cambridge, 1995, s. 152-53, 166.

10 Barry Eichengreen, "Mainsprings of Economic Recovery", *Europe's Post-War Recovery* içinde, ed. Barry Eichengreen, Cambridge University Press, Cambridge, 1995, s. 6-21.

11 Cameron (1989), s. 377-78.

işadamları sosyal demokrat refah devletinin ekonomik darboğazlar sırasında kamu mutsuzluğunu hafiflettiğine ve işçinin daha yüksek ücret için hareketlenmesini yumuşattığına inanıyordu. Amerika'da geliştirilen teknolojiye erişimi olan ve onun ölçüsünde askeri harcama yapmayan Avrupa'nın, pazarlıktan avantajlı çıktığı söylenebilir.

Avrupa ülkeleri çelik, otomobil, ilaç ve elektronik üretiminde son derecede başarılıydı. Savaş sonrası dönemde otomobil üretiminde Almanya da büyük bir rol üstlenmişti. Karl Benz ve Nikolaus Otto ticari araçlara öncülük etmişti. Amerikalı araba imalatçılarının burada sağlam yer edinmeleri, 1920'lerdeki durgunlukla oldu. General Motors, Opel'i satın almış, Ford da başarılı bir yavru şirket kurmuştu. Büyük Buhran Almanya'nın 150 otomobil üreticisini, Opel ve Ford da dahil olmak üzere on ikiye indirmişti; ne var ki, ayakta kalmayı başaranlar güçlü konumlarını sürdürmekte.

Otomobil Üreticileri ve Savaş

Otomobil üretimi, 1933'te Nazilerin iktidara gelişiyle birlikte siyasal bir rol üstlenmişti. Hitler, Ford'un seri üretim otomobillerini taklit etmek istiyordu.¹² Avusturyalı otomotiv sihirbazı Ferdinand Porsche sahneye bu aşamada çıktı. Daimler Motor, Porsche'yi Almanya'ya getirmiş, ancak Benz'le birleşmesinden sonra Porsche'nin fikirleri Mercedes-Benz yönetiminin hoşuna gitmemişti. Porsche, "Sevinç Yoluyla Güç" (Kraft durch Freude) programı için yaptığı otomobil tasarımını beğenen Hitler nezdinde daha başarılı olmuştu. Hitler yeni bir fabrika, bir çeşit Alman River Rouge'u kurmak niyetlenmişti. Fabrikanın işgücü Alman askeri tutukluları, toplama kampı sakinleri, tutsak edilmiş Polonyalılar ve savaş esiri Ruslardan oluşuyor; fabrikanın çevresinde gelişen şehir, onlara eşlik eden ihlallerle birlikte toplama kamplarını andırıyordu.¹³

Halk otomobili prototip aşamasından öteye geçmedi. Fabrika 1945'te İngilizlerin eline geçene kadar bir tür Alman cipi üretti. Otomobile Volk-

12 H. Bathelt, C. Wiseman ve G. Zakrzewski, "Automobile Industry: A 'Driving Force' behind the German Economy", www.geog/specialist/vgt/English/ger, s. 2.

13 Hans Mommsen, *Volkswagenwerk und seine Arbeiter im Dritten Reich*, Verlag Econ, Düsseldorf, 1996; kitabın eleştirisi için bkz. Mary Nolan, *International Labor and Working Class History*, sayı 55, 1999, s. 149-54

swagen (VW) adını veren ordu, bunlardan 10 bin tane sipariş verdi. Daha sonra fabrikayı önerdiği Britanyalı otomobil üreticileri VW'nin gülünç biçimini alaya aldı. Ne Ford ne de Fransız otomobil üreticileri ilgilenmişti. Fabrika Alman hükümetine iade edildi.

Bu arada Ferdinand Porsche savaş suçlusu olarak yirmi ay tutuklu kaldı. Fransız hükümeti de, Nazi yanlısı Vichy Hükümeti'yle işbirliği yapmak suçlamasıyla bir başka önemli otomobil üreticisini, Louis Renault'yu tutukladı. Renault hapiste öldü. Söz konusu otomobil üreticilerinin suç ortaklığı, Almanya'nın veya işgalcilerinin gözünden kaçmayacak kadar kötüydü. Porsche'nin oğlu Ferry apolitikti, üstelik Ferdinand gibi kusursuz bir tasarımcıydı. Babasının serbest kalmasını sağlayacak parayı denkleştirmek amacıyla bir spor otomobil yaptı. Ailenin adını taşıyan ilk araba olan Porsche 365, kısa süre sonra üretilecek daha gelişmiş modellerin öncüsü oldu.

Hükümet Porsche şirketini VW tasarımında çalışmaya davet etti ve VW'nin benzersiz profili nedeniyle şimdi Kaplumbağa olarak adlandırılan arabanın gelecekteki tüm satışları üzerinden bir lisans ücreti ödemeyi kabul etti. İlerleyen yıllarda Porsche, yaklaşık 100 bin Porsche 365 üretirken, fabrikadan çıkıp her ülkenin sokaklarına dağılan VW Kaplumbağa sayısı 20 milyonu buldu. 1990'arda bir başka Porsche, bu kez Ferdinand'ın torunu olan Piech, Volkswagen'i içine düştüğü mali sıkıntıdan kurtarıp dünyanın en büyük dört otomobil üreticisinden biri yaptı. Ülkedeki her yedi işten biri VW, Daimler-Benz ve BMW gibi pazar önderi otomobil üreticileriyle ilişkili olduğu için, Almanya'nın savaş sonrası toparlanması böylesi başarı öykülerine çok şey borçludur.

Avrupa çiftçisi mekanik tarıma geçip piyasaya yeni işgücü sürmüş olsa da, Avrupa'nın 1950 sonrası büyüme oranı göçmen işçi ithali olmadan sürdürülemezdi. Siyasal istikrarsızlık ve ekonomik güçlükler, bol iş imkânları nedeniyle Batı Avrupa ülkelerinin cazibesine kapılan yeni sığınmacı dalgaları doğurdu. 1960'larda işgücü açığı öylesine belirginleşmişti ki Almanya, Fransa, İsviçre ve Belçika gibi ülkeler Portekiz, İspanya, İtalya, Yunanistan, Yugoslavya, Türkiye ve Kuzey Afrika'dan "konuk işçiler" davet ettiler.¹⁴ İngiltere Karayip Uluslar Birliği'nden göçmen alırken, tersine bir göç hareketi bazı İngiliz ve İskoçları Yeni Zelanda ve Avustralya'ya gö-

14 Maddison (1991), s. 151; Cameron (1989), s. 329-30.

türdü. Hitler'in toplama kamplarından kurtulmayı başaran Yahudiler Batı Avrupa'da, Amerika'da ve 1948'de eski Filistin toprakları üzerinde kurulmuş yeni İsrail Devleti'nde yeni vatanlar buldu. Birleşik Devletler'e göç, II. Dünya Savaşı'ndan sonra da yoğun bir şekilde sürmüştü, ama bu kez gelenler Avrupalıdan çok Asya ve Orta Amerika kökenliydi.

Ekonomik büyüme böylesine güçlüyken, Batı Avrupa'ya göçenler iş bulmuş, ama seçtikleri yeni toplum onlara rahat bir yer hazırlamamıştı. Kendilerini Amerika gibi "göçmen vatani" olarak nitelermeyen Avrupa ülkeleri, yeni gelenleri bünyeleriyle bütünleştirmeye direndi. Konuk işçiler bir zamanlar Birleşik Devletler'deki Latino ve Afrika kökenliler gibi yerleşim açısından da ayrımcılığa uğradı. Büyüme 1970'lerde olduğu gibi yavaşlayınca, "konukları" evlerine gönderme çağrıları yükseldi.¹⁵ Bu işçilerin varlığı yabancı düşmanı siyasal partileri güçlendirdi. Buna rağmen, 1946-1960 dönemindeki doğum oranı artışı gerileyince ve Avrupa doğurganlık oranındaki düşüş hızlanınca, uzun vadeli işgücü sıkıntısı kaybolmadı. 1960'larda Avrupa ülkelerinin tümü 2,1'lik yenilenme oranının altındaydı. Refah ve kadınlar için olası mesleklerin genişleyen kapsamı, 1000 yıllık alışkanlıkları değiştirdi. Kapitalizmin merkezindeki bireysel karar alma süreci, toplumların bütününe sirayet etti.¹⁶

Amerikan Ekonomisi Vites Büyütüyor

Birleşik Devletler'de savaş sonrasının ilk iki yılı, bilinen en hızlı barış zamanı değişimine tanık olmuştu. Hükümetin denetim kurulları ordunun askerlerini, denizcilerini, hemşirelerini ve ticari filo tayfalarını terhis ettiği hızla kayboldu. Sayıları 12 milyonu aşan üniformalılar 1,5 milyona düşüverdi. (ABD ordusu Avrupa'da çatışmaların başladığı 1939 yılında 120 bin asker ve subaydan oluşuyordu!) Savaş üretimiyle özdeşleşmiş yasaklar, öncelikler, kotalar, kısıtlamalar, kenara koymalar, fiyat denetimleri, sübvansiyonlar, karneler ve faiz tavanları labirenti, ordunun personelini terhis ettiği hızla ortadan kalktı.¹⁷ Kongre ekonomik kararlarda fazla öne çık-

15 James F. Hollifield, *Immigrants, Markets and States: The Political Economy of Postwar Europe*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1992, s. 4-5.

16 Maddison (1991), s. 128; Russell Shorto, "Childless Europe: What Happens to a Continent When It Stops Making Babies?", *New York Times Magazine*, 29 Haziran 2008.

17 Robert Higgs, "From Central Planning to the Market: The American Transition, 1945-1947", *Journal of Economic History*, sayı 59, 1999, s. 611-13. Hükümet önlemlerinin

masa da geçiş dönemini hızlandırdı. Gelir vergisinde en üst dilimin oranı 1981'e kadar %87'de kaldı, ama kurum vergisi oranları indirildi. Ücret ve maaşlardan gelir vergisi kesilmesi savaş sırasında başladı, savaştan sonra da sürdürüldü. Internal Revenue Service 1959 yılında dünyanın en büyük kişisel veri havuzuna sahipti.

Hükümet, gazilerine şükranlarını ifade etmek için, ekonominin havasına da yararlı olacak bir dizi destek açıkladı. Üniversite ve teknik eğitim giderlerini karşılayan ve geçinmeye yetecek bir maaş bağlanmasını öngören GI Yasası'ndan yararlananların sayısı 1 milyonu buluyordu. Tepe noktası olan 1947 yılında, Amerikan üniversite öğrencilerinin yaklaşık yarısı eski askerdi ve bunların çoğunluğu da ailelerinde üniversiteye giden ilk kişi olmuştur. Vasıflı işçilik, işgücünde giderek artan bir önem kazanırken, eğitime yapılan bu yatırımın temettüsü beceri olarak geri döndü. (Beceri öylesine önemliydi ki, iktisatçılar üretimin üç ögesi olan emek-toprak-sermaye üçlüsüne dördüncü olarak "beceri sermaye" kavramını ekledi.)

Yarısı işsiz işgücü kapsamında bulunan 900 bin işsiz gazi de, kongrenin onayladığı elli iki haftalık işsizlik tazminatından yararlandı. Gazilerin düşük faizli ipotek kullanmalarını sağlayan birçok program geliştirildi ve bu yaklaşım inşaatta patlamaya neden oldu. William Levitt adlı bir müteahhit New York, Long Island'daki büyük U.S. Steel fabrikasına bir taş atımı uzaklıkta 17 bin ev yaptı. Levittown çabucak hazırlanan birkaç topluluktan ilkiydi. Girişimciler ülkenin hemen her yerinde Amerikan kentlerine işe gidiş-geliş mesafesindeki düz arazilere ev dizileri inşa etmeye başladı. Seri üretim yöntemiyle, dolap gibi birçok ögesi kamyonlarla taşınan, planları birbirinin aynı evler yapıldı. Dönemin önyargılarına bağlı kalınmış ve Siyahlar genellikle dışlanmıştı.

İyi dönemler sonsuza dek sürecekmış gibi yatırım yapan Amerikan şirketleri büyüdü. Dönüşüm ve gelişmelerin giderlerini gelirleriyle, savaş zamanı tasarruflarıyla ve şirkete ait yeni tahvil ve hisse senedi ihracıyla karşıladılar. İşsizlik %5'in üzerine çıkınca, Başkan Dwight D. Eisenhower kongreyi 1954, 1956 ve 1958 Federal Karayolu Yasalarını onaylamaya zorladı. Devletin Keynesçi bir yaklaşımla eyaletlerarası yol yapımına ayırdığı fonlar, ülkenin kentlerini dört şeritli karayollarıyla birbirine bağlarken yüz binlerce yeni iş imkânı yarattı. Eisenhower bir kuşak önce, genç bir bin-

başyken birliklerin Doğu Kıyısı'ndan Batı Kıyısı'na ne kadar kolay intikal edeceğini görmek için düzenlenen bir askeri araç konvoyunda yer almıştı. Gelen cevap, "pek o kadar kolay değil" olmuştu. Yolculuk 62 gün sürmüş ve kamyonları çamurdan kurtarmak için bazen öküz gücü gerekmişti. Yeni eyaletlerarası karayolu sistemi, 1919'daki ordu konvoyuyla aynı güzergâhı, Lincoln Karayolu'nu izledi.¹⁸

Örgütlü emek, daha önce 1935 Ulusal Sendika İlişkileri Yasası olarak bilinen Wagner Yasası'nın onayından sonra, Amerikan ekonomisinde önemli bir güç sahibi oldu. Emegin bu Magna Carta'sı*, işçi örgütlenmesine yasal koruma sağladı. Kamuoyu ve mahkeme kararları önce 1920'lerde toplantı hakkıyla, daha sonra Büyük Buhran sırasında örgütlenme hakkıyla birlikte, işçi lehine dönmeye başlamıştı. Kongre, mahkemelerin işçi toplantılarını durdurma hakkını kısıtladı; Yüksek Mahkeme 1938 ve 1939'da birbirini izleyen bir dizi kararla, 1. Madde Değişikliği, sokak ve parkları barışçıl işçi gösterilerini koruyacak birer "kamusal forum" yapmak olarak yorumladı.

Emegin gerçek gücüne ulaşmasının önünü kesen acı rekabet, sekiz sendikanın seri üretim endüstrilerindeki vasıfsız işçilerin örgütlenmesi konusunda gösterilen aldırmaazlığı protesto için AFL'den çekilmesiyle su yüzüne çıktı. Bu sendikaların araştırma komitesi, 1938'de Sanayi Örgütleri Kongresi (CIO) adını aldı. CIO göçmenlere olduğu kadar Afrika kökenli Amerikalılara da kapıyı açık bırakmış ve "Siyah ve Beyaz; Birleş ve Savaş" sloganı altında II. Dünya Savaşı sırasında yarım milyon Siyah üye kazanmıştı. Amerikan sendikaları arasındaki ırkçılık, büro işçilerinin yaklaşımından farklı değildi; ne var ki, maden işçilerinin atılğan önderi John L. Lewis yönetimindeki CIO, böylesi yıkıcı tutumlara karşı yoğun mücadele verdi. Bu arada göçmenleri ve onların ikinci kuşak çocuklarını da üye yapmayı başardı. Bu anlamda, bu yabancılara işyerinde iktidarın nasıl kazanılacağını ve kültürel bakımdan birbirinden farklı vatandaşlar arasında yerini nasıl alacağını gösteren demokratik bir güç görevi üstlenmişti.¹⁹

18 Tom Lewis, "The Roads to Prosperity", *Los Angeles Times*, 26 Aralık 2008.

* 1215 yılında, imzalanmış bir İngiliz belgesi olan "Büyük Özgürlükler Sözleşmesi". Hukukun kralın arzu ve isteklerinden daha üstün olduğunun kabul edilmesi açısından büyük bir tarihsel önem taşır (ed.n.).

19 Nelson Lichtenstein, *State of the Union: A Century of American Labor*, Princeton University Press, Princeton, 2002, s. 76-80; Nelson Lichtenstein, "American Trade Unions

Savaş üretimindeki artışla birlikte birçok şirket, askeri siparişler almak için işçileriyle anlaşma yoluna giderek sendika üyesi işçi sayısını şişirmişti. Aynı şirketler savaştan sonra ücretleri indirmeye çalışınca, sendikalılar başarılı bir mücadele verdi, kazanımlarını korudu, hatta bazen artırdı. Buhran ve savaşın ortak ıstırabından doğan on beş yıllık vatandaş dayanışması sırasında işçiler çoğu Amerikalıyı, ücretlerin arz ve talep gibi kişilikten uzak bir çeşit “yasa” tarafından belirlenmemesi gerektiğine inandırmıştı. Bunun yerine iki hedef belirleyerek, geçindirecek bir ücrete kavuşmayı ve barışın gerçekleşmesini bekleyen refahın bütün işçi sınıfını kapsamasını öne çıkardılar. Anlaşmazlıklar sürdü; sendika büyükleri, şirket büyükleri ve hükümet büyükleri üzerinde uzlaşabilecekleri bir dengede bulundu.

Bu Amerikan ekonomisi için sihirli bir düzenlemeydi. Amerikan ekonomisi savaşın Avrupa’nın hemen her tarafını, Asya’nın da bir bölümünü yakıp yıktığı bir dönemde 1939-1945 arasında %50 oranında büyüdü! Kanada ve Arjantin’in büyüme oranları daha da yüksekti. Bütün yaşamları boyunca apartman dairesinde oturmuş insanlar müstakil ev satın almış; ülkeye dönen askeri personel evlenmiş ve çocuk sahibi olarak 1946-1960 arasındaki yüksek doğum oranını oluşturmuşlardı. Küçük şirketler gelişti; birçoğu giderek büyüyen banliyölerdeki ailelere bisikletçi dükkânları, temizlik elemanları vesaireyle çeşitli hizmetler sunmaya başladı. 1930’dan beri durgunluğa giren barış dönemindeki Amerikan ekonomisi vites yükseltti ve yirmi beş yıl boyunca hız kesmedi.

Sağlıklı bir ekonominin belirtilerinden biri aksaklıktan kurtulma kapasitesi ise, barış zamanı üretimine hızla dönüş, sağlamlı bir bünyenin göstergesiydi. Amerikan ekonomisinin dayanıklılığı şaşırtıcıdır. Bu ekonomi 1945-1947 arasında GI Yasası’ndan yararlanmayan 9 milyon gızasına iş bulmuş, daha önce orduyla ilişkili görevlerde bulunmuş 22 milyon memuru da sisteme dahil etmişti. Bunda bastırılmış talep ve savaş tahvillerine yatırılmış bütün tasarrufların yardımı yadsınamaz, ama asıl etken serbest piyasaya duyulan güvenin tazelenmesiydi.²⁰ Savaştan önce Avrupa, Japonya ve Sovyetler Birliği ekonomilerinin toplamının yarısı olan Birleşik Devletler ekonomisi, savaştan sonra hepsinin toplamını geçmişti.

and the ‘Labor Question’: Past and Present”, *What’s Next for Organized Labor: The Report of the Century Foundation Task Force on the Future of Unions* içinde, Century Foundation Press, New York, 1999, s. 65-70.

20 Frieden (2006), s. 261-62; Higgs (1999), s. 600.

Soğuk Bir Yeni Barış

Amerikalılar, Sovyetler Birliği'nin komşularını denetim altına almasını dünyaya egemen olma planının bir parçası olarak değerlendirmişti. Başkan Harry Truman, 1947'de komünizmin yayılmasını kontrol altına almak için, her ikisi de komünist ayaklanmalarla uğraşan Yunanistan ve Türkiye'ye askeri ve ekonomik yardım göndereceğini açıkladı. Truman Doktrini'ne göre, Sovyetler adına hareket eden asi grupların eylemi başarılı olursa bir domino etkisi yaratacak, komünizme kaptırılan bir ülke komşularını da devirecekti. Sovyetler ve Amerika arasında giderek yoğunlaşan karşılıklı düşmanlık, Truman'ın Türkiye ve Yunanistan'a gönderdiğine benzer yardımlarla desteklenen topyekûn bir propaganda savaşına yol açmıştı. Winston Churchill Amerika'daki bir konuşmasında, Batı Avrupa ile Doğu Avrupa arasına bir "demir perde" indiğini söylerken unutulmayacak bir benzetme yapmıştı. Müttefikler, birlikte katıldıkları sıcak savaştan sonra kendi aralarında bir soğuk savaşın tarafı olmuştu. Kapitalizm, zenginlik yaratıcı özelliğiyle yeni ahlak imaları taşıyan Batı'ya özgü ekonomik sistemin imzası haline geldi.

Birleşik Devletler'de Rusya paranoyası ve sosyalizm hakkındaki isteri, karşılıklı güvensizlik ve düşmanlığın inşasında etkin rol oynamıştı. Her olay propaganda malzemesi olmuştu; her yabancı ülkenin bağlılığı şu ya da bu tarafın kazanması gereken kupa muamelesi görüyordu. Bir gerçekçi, iki inanç ve yönetim sisteminin herhangi başka bir sonuç üretemeyecek denli birbirinden farklı olduğunu ekleyebilir. Serbest girişim, özgür seçim ve seyahat, konuşma, din ve siyasal katılım gibi kişi özgürlükleri, Batılıların tutkun olduğu değerlerin somut örnekleri olmuştu. Sovyetler ise işsizlik yaşanmamasını, ulusal varlıkların kamu elinde bulunmasını ve insanların eşit muamele görmesini öne çıkarmıştı. Komünizm karşıtlığı, Batı Avrupa uluslarını ve Yenidünya'yı birleştirmişti. Amerika'da kabul edilebilir siyasal düşünce kapsamını kısıtlamış; yönetim, yenilik ve girişime dayalı bir ekonominin gereği olan sağlıklı kamuoyu tartışmalarını boğma tehdidine başvurmuştu.

Doğu-Batı rekabeti, I. ve II. Dünya Savaşları öncesinde yaşanan çekişmelerden daha yoğundu, ama Soğuk Savaş'ın ısınmasını engelleyen çok önemli bir fark daha vardı. II. Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle birlikte atom çağı başlamıştı. Hızlandırılmış bir programdan sonra Sovyet bilimin-

sanları, 1949'da Amerika'nın Japonya'da kullandıklarına benzer bir atom bombası üretmişti. Amerikan programını yakından izleyen Sovyetler, ardından daha güçlü olan hidrojen bombasıyla, bu bombaları taşıyacak kıtalararası bir balistik roket geliştirmeye koyuldu. Doğru bir yaklaşımla süper güç olarak anılan her iki ülke de artık birbirlerini yok edecek durumdaydı. Karşılıklı imha, açık ve gerçek bir tehlike haline gelmişti. İzleyen yıllarda, müttefiklerinin göz yummaları sayesinde yedi ülke daha Manhattan Projesi'nin sırlarına sahip oldu. Bugün bu yönde ilerleyen belki dört ülke daha var.

II. Dünya Savaşı'ndan yeni çıkmış ülkeler artık Sovyetler Birliği tehdidiyle karşı karşıyaydı. Hiç kimse Sovyet ekonomisinin başarılı olup olmadığı konusunda fazla bilgi sahibi olmasa da, herkes Kızıl Ordu'nun zorlu bir savaş gücü olduğunun farkındaydı. 1 Ağustos 1961 gecesinde, Doğu Alman yönetimi Batı'ya kaçışları engellemek için Doğu Berlin'de bir duvar dikince, Winston Churchill'in demir perde benzetmesi benzetme olmaktan çıktı. Batı Avrupa, Amerika'nın askeri gücüne bağımlı hale gelirken, Amerika da Sovyet blokunu askeri üsler ve roket rampalarıyla kuşatmaya başladı.

Birleşik Devletler ve Sovyetler Birliği, 1950'ler ve 1960'larda tüyler ürpertici birkaç gelişmeye karşın aşırı uçlarını törpülemeyi ve karşılıklı yıkımdan kaçınmayı başardı. Bu bağlamda, 1945 yılında 50 katılımcı ülke tarafından San Francisco'da kurulan Birleşmiş Milletler'den (BM) büyük yardım görmüşlerdi. Merhum Milletler Cemiyeti'nin yoksun kaldığı yetkilerle donatılmış BM Güvenlik Konseyi ve Genel Kurulu –tartışma ruhunu her zaman olmasa da– tartışma imkânını canlı tutmuştu. Örgüt Sovyetler'den çok Birleşik Devletler'in etkisi altında olmaya devam ediyordu, bununla birlikte Sovyetler'in Güvenlik Konseyi'ndeki veto hakkı, can sıkıcı olmakla birlikte, dengeleyici bir düzenek görevi yapmıştı.

Uluslararası Ticaret İçin Yeni Kurumlar

Bazı uzak görüşlü kişiler savaştan sonra daha önce bütün iyi niyete rağmen başarısız olmuş, olabildiğince özgür bir dünya piyasası fırsatının doğduğunu fark etmişti. İngiltere'yi zirveye çıkaran 17. yüzyıl gelişmelerinden biri, ticarete karşı dikilen kraliyet içindeki engelleri yıkmaktı. Aynı dönemde Fransa'da, birisine köprü ücreti ödemeden ya da kestirmeyi kullanmak

için para vermeden arabayla 40 kilometre gitmek mümkün değildi. Bu tür ücretleri toplama ayrıcalıkları son derece değerliydi ve sıkı korunuyordu. İngiltere’de mal ve insanlar başka yerlerde egemen olan yerel veya bölgesel piyasalardan farklı olarak, tek ve bütünlük bir piyasa içinde hareket ediyordu. Bu durumun gelişmeyi tetiklediği yaygın kabul görürken, ulusal rekabetler aynı yöntemi uluslararası ticarete uygulama çabalarını boşa çıkarmış ve ülkeler gümrük duvarlarını yükseltmiş, özel bir ürün ya da çıkar grubu için beş para etmez taleplerle dolu ticaret antlaşmaları imzalamıştı.

II. Dünya Savaşı, uluslararası işbirliği için yeni bir fırsat yaratmıştı. Amerika Birleşik Devletleri, savaşa girmeden önce, kiralama anlaşmaları sayesinde müttefiklerine silah ve cephane sağlıyordu. Amerikan hükümeti bu anlaşmalarla borçluların da ellerini taşın altına koymalarını; İngiltere’nin iç piyasasının 300 yıl önce yaptığını örnek alıp, toparlanmayı hızlandıracak ve büyümeyi destekleyecek bir çoktarafli ticaret dünyası kurulmasına yardım etmelerini talep etmişti. Geçmişte sözde emekleme çağındaki sanayisini korumaya çalışan Birleşik Devletler, serbest ticaretin en güçlü savunucusu olmuştu. Amerikan üreticilerinin en çok karşı çıktıkları, Britanya Uluslar Topluluğu içindeki ayrıcalıklı ticaret koşullarıydı. 19. yüzyılın etkin gücü İngiltere gibi Birleşik Devletler de, serbest ticareti gücünün yararına bir politika gibi değil, bir erdem olarak savunmuş ve kiralama anlaşmalarının son aşamalarında varlıklı ama huysuz bir amca gibi hareket etmişti.²¹ Bu davranış şaşırtıcı değildir. Yeni olan, çirkin ulusalcı tutumların üzerine çıkmaktır.

Savaşın sonra oluşturulan kurumlar katılımcı ülkeler için ekonomik gelişime uygun bir ortam yarattı. Amerikan doları uluslararası ticarete çipa görevi üstlendi. Tüm Batı Avrupa para birimleri Avrupa Ödemeler Birliği’nin de yardımıyla 1956 yılında kolaylıkla değiştirilebilir (konvertibl) oldu. Amerika’nın bir bağışıyla işe giren Avrupa Ödemeler Birliği ödeme yöntemlerini basitleştirerek çok tarafli ticareti destekledi. Her ülkenin Marshall Planı kapsamında aldığı dolarlar sadece gerekli malları satın almakla kalmamış, bu malları birbirinden almaya da izin vermişti. Her ülkenin hesabı ayın sonunda kesilirken, sadece büyük borçlar dolar veya altınla kapatılıyordu.

Milyonlarca aile otomobil, buzdolabı, çamaşır ve kurutma makinesi gibi yüksek tutarlı ürünler satın alınca, zaten tüketime göre biçimlenmiş

21 Kindleberger (1993), s. 413-17.

Amerikan ekonomisi yükselişe geçti. Bu harcama furyasını kolaylaştıran bir etken de, borç alıp verme işlemindeki bir değişiklikti. Daha önceki dönemlerde büyük mağazalar ve kaliteli bakkallar açık hesap kullanıyordu. Büyük mağaza içlerinde en dikkat çekici görüntülerden birisi, her bölümden çıkan ve ay sonunda faturalara dökülecek kredi makbuzlarını muhasebe bürosuna götüren pnömatrik borularıydı. Bu nedenle kredi Amerikalılar için yeni değilse de, daha önce hiçbir zaman refahın destek ayaklarından biri olmamıştı. Savaşın sonra bankalar, perakendeciler, üreticiler, borç verenler (kreditörler), tahsilat büroları, eyalet ve federal yetkilileri Amerika'nın gelişigüzel yerel borç verme endüstrisini alıp tutarlı bir ulusal sisteme dönüştürmüştü.

Artık Amerikalıların elinde, savaş sonrasının fabrikalarından yayılan inanılmaz ürün akımını doğrudan evlerine ve garajlarına çekmeye yetecek derecede bir satın alma gücü bulunuyordu. Borçlu açısından bakılınca otomobilleri, evleri ve önemli ürünleri bir taksit planına göre satın almak enflasyon döneminde çok şey ifade ediyordu. Düzenli ve yüksek ücretli işler piyasadaki mallar kadar bol olunca, temerrüt oranı çok düşük kalmıştı. Kredili alışveriş artık göz yumulması gereken bir davranış değil, tedbirli harcama gibi görünüyordu. 1960'larda ulusal kredi kartları bireysel açık hesapların yerini almaya başladı. Aynı yıllar Amerika'nın alışveriş merkezleriyle donatılmasına da tanık olmuş; yatırımcılar bütünüyle yepyeni alışveriş alanları yaratırken, çoğu kez elverişsiz hava koşullarından korunmak için bu alanları duvarla çevirmiş ve havalandırma sistemleri yerleştirmişlerdi. Genellikle bir büyük mağaza çevresinde biçimlenen böylesi mekânlar, kent merkezi perakendeciliğinin zamanından önce çağdışı kaldığının sinyali vermişti. Borç verenler, göz alıcı bu tüketim çağında bile, Siyahları ve kadınları dışlamayı sürdürüyordu.²² Erkeğin iş dünyası ile kadının ev dünyası ayrımını temel alan varsayımlar yavaş da olsa kayboldu. Savaş döneminin işgücünü oluşturan kadınlar evlerine dönse de, çalışan kadın sayısı 1950'lerde yeni zirvelere ulaştı.

22 Louis Hyman, "Debtor Nation: How Consumer Credit Built Postwar America", doktora tezi, Harvard Üniversitesi, 2007; Karen Orren, *Corporate Power and Social Change: The Politics of the Life Insurance Industry*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1974, s. 127-31.

Teknolojinin Sosyal Etkisi

1950'lerde Amerikan oturma odasına tüm zamanların en büyük yeniliği televizyon girdi. Televizyonun mucidi Philo Farnsworth, mekanik dehanın rastlantısallığını kanıtlar. Çocukluğunu Utah eyaletinde, Beaver County'de geçiren Farnsworth on iki yaşından itibaren elektrikle deneyler yapmaya başlamıştı. 1927'de televizyon görüntüsü iletmeyi başaran ilk kişi olarak, altmış düşey çizgiyle ileteceği görüntüyü doğru bir kararla Amerikan doları olarak seçmişti. Patent savaşında Radio Corporation of America'ya (RCA) yenik düşmesine rağmen vakum tüpleri, elektrik tarayıcı ve katot ışıını dahil, 165 farklı cihaz daha icat etti. Farnsworth kapitalizmin yeniliğe bağımlılığının güçlü yönlerinden birini güzel bir şekilde örnekler: Dışardakiler görmezden gelemmez.

II. Dünya Savaşı radar, sonar, telsiz navigasyon sistemleri ve [patlamanın istenen yerde olmasını sağlayan] VT tapaları gibi gelişmeleriyle elektronik endüstrisine inanılmaz bir ivme kazandırmıştı.²³ Radyoyla ilgili bu ürünler için verilen büyük siparişler RCA gibi Amerikan şirketlerini, uzun zamandır ertelenmiş televizyon projesine adanmış pahalı laboratuvarlarla sonunda baş başa bıraktı. Televizyon en zenginler için lüks tüketimi temsil etmek bir yana, ömür boyu sürecek bir eğlence biçimi olarak mütevazı halkın tutkusu haline geldi, üstelik taksitle alınması da mümkündü. Amerikan ve Alman firmalarının evliliğinin sonucu olan RCA, televizyonu ticari ürün konumuna getirme sürecinde başı çekti. 1950'lerde renkli televizyonu piyasaya sürdü. 1960'ta 45 milyon hanede televizyon vardı. Sinema bileti satışları düşmüş, radyolar en iyi dinleyicilerini otomobillerde bulmuştu.

Televizyon alıcılarının yaygınlığı 1950'lerin en davetsiz yeniliklerinden birine, televizyon reklamlarına yol açtı. Gazete, dergi ve radyo reklamcılığının doğal uzantısı olarak televizyon reklamcılığı özellikle münasebetsiz geldi. Televizyon istasyonları, reklamları en çok izlenen saatlere yerleştiriyor; oyunları, futbol maçlarını ya da haber programlarını yarıda kesiyordu. Bin sözcüğe bedel resim bilgi veren, inandıran ve sinirlendiren otuz saniyelik görüntü dizisine dönüşmüştü. Her düzeyde eleştirilen televizyon reklamları, ter kokusu gidericiden hayat sigortasına kadar hemen her şeyin

23 Alfred Dupont Chandler, Jr., *Inventing the Electronic Century: The Epic Story of the Consumer Electronics and Computer Industries*, Harvard University Press, New York, 2001, s. 27-30.

satışında başarılı olmuştu. Televizyon reklamlarının destek yaratma özelliğini kısa süre sonra siyasi adaylar da fark etti. Kapıdan kapıya propaganda-dan daha etkili olan bu reklamlar, kampanya bütçelerinin aslan payını aldı. Fon sağlama Amerikan siyasetinde yeni bir önem kazanmıştı. Ticaret, kurumları beklenmedik biçimlere sokma gücünü bir kez daha kanıtlamıştı.

Savaş sonrasında Amerikan tüketicisi için bir başka yenilik de uçak yolculuğuydu. Wright Kardeşler'in 1903'teki başarılı uçuşlarından sonra havacılık araştırmalarını destekleyen Birleşik Devletler yönetimi, I. Dünya Savaşı'nın ardından bu yardımları kesmişti. American and United gibi ilk havayolu şirketleri, uçak üreticilerinin eseri idi. Charles Lindbergh, 1927'de tek motorlu ve tek kanatlı bir uçakla New York'tan Paris'e uçarak dünya kamuoyunun ilgisini çekti. Lindbergh daha sonra diğer öncü havayolu şirketleri gibi, özellikle Latin Amerika ülkelerine posta taşımacılığına dayanan Pan American'ın pilotu oldu. Korku ve masraf 1930'larda ticari havacılığı kısıtlamıştı. Bu engelleri aşmak için girişilen pazarlama gayreti ilginç sonuçlar da verdi. Bir havayolu şirketi kadınların kocalarını uçmaktan vazgeçirecek kadar korkutuklarını tespit etti. Bu sorunu çözmek için, eşlerine iş seyahatlerinde refakat edecek kadınlara bedava bilet verildi. Katılımcı kadınlara dağıtılan soru formlarını inceleyen reklamcılar, gelen öfkeli cevaplardan erkeklerden çoğunun eşlerini götürmedikleri sonucunu çıkardı!

II. Dünya Savaşı, hükümetin bir kez daha uçak tasarım ve üretimine dahil olmasını sağladı. Savaştan sonra birçok başka alan gibi uçak yolculuğu da yükselişe geçti. 1960'larda pervaneli uçakların yerini jet motorlular alınca, altmış yıl boyunca kargo ya da yirmi bir yolcu taşımış dört motorlu Constellation ve DC-3 gibi modeller kayboldu. Jetler daha fazla yolcu taşımakla kalmıyor, aynı zamanda yolcuları gidecekleri yere daha kısa sürede götürüyordu. Eero Saarinen Dulles Havaalanı'nda bu yeni uçakları karşılayan, sanki uçacakmış gibi duran harika bir yapı tasarladı. Jetler başlangıçta öylesine bir yenilik olarak algılanmıştı ki, insanlar kalkış ve inişlerini izlemek için civar havaalanlarına gidiyordu.²⁴ Federal Havacılık İdaresi, 1958'de güvenlik konuları ve hava trafik denetimiyle görevlendirildi.

Yenilikler televizyon ve uçak yolculuğuyla kalmadı. 1967'nin ünlü *The Graduate* (Mezun) filminde, bir aile dostu mezuniyet partisinde, "Sana

24 Vanessa Schwartz, "Towards a Cultural History of the Jet Age", 13 Kasım 2998'de Paris'te sunulmuş tebliğ.

sadece tek bir şey söylemek istiyorum: plastikler” diyerek filmin kahramanının üzerine varır. Ve haklıydı, plastik ürünlerde büyük bir gelecek vardı. Başlangıçta bilardo toplarındaki fildişinin yerini almak için geliştirilen selüloz neredeyse 100 yıldır İngiltere, Amerika, İsviçre ve Fransız kimyagerlerinin ilgisini çekiyordu. II. Dünya Savaşı’ndan sonra plastik ürünler patlama yaptı.²⁵ Çok geçmeden naylon çoraplar ipek çorapların yerini aldı, bakalit tabak takımları mutfak dolaplarını doldurdu, vinil de kanepe ve uzanma koltuklarına doğru yol aldı. Üreticiler satışta bir numaralı plastik olan polietileni gazoz ve süt şişelerine, saklama kaplarına ve kuru temizleme torbalarına uyguladı. Kısa süre sonra Silly Putty*, oyuncakçı dükkânlarına girdi; Cırt cırt düğmelerin, kopçaların ve bağcıkların yerini aldı. Büyük çapta bir kimya zaferi olan plastikler, sentetik ürünleri yeni bir ticari zirveye taşıdı.

Amerikan Yükseköğrenimindeki Baskı

Amerikan düşüncesindeki en derin etki, Birleşik Devletler’den değil Sovyetler Birliği’nden kaynaklanmıştı. Sovyetler 1957’de uzaya 85 kiloluk bir uydu fırlattı. Bir ay sonra, içinde Laika adlı bir köpeğin bulunduğu daha ağır bir Sovyet uzay gemisi yörüngeye oturdu. Her ikisi de dünyanın her yerinden duyulan bir biip biip biip sesi iletliyordu. Amerikalılar şaşkıncı, yenilgiye uğramışlardı. Dört ay geçmeden Birleşik Devletler *Explorer 1* ile Sovyetler’e yetiştirse de, *Sputnik* halkla ilişkiler görevini başarmış, Sovyetler’in geri olduğu varsayımını yok etmiş görünüyordu. *Sputnik*’in kapitalizm tarihinde bu kadar önemli olmasının nedeni, Amerika’nın teknolojideki bu görkemli kilometre taşına gösterdiği tepkidir. Uzmanlar ve siyasetçiler, bilim ve mühendislikte başı çekmesi için Amerika’nın devasa bir çaba göstermek zorunda olduğu konusunda hemfikir. Anlaştıkları bir başka nokta da, kilidi açacak anahtarın devlet araştırma kurumlarında değil Amerikan üniversitelerinde olduğuydu.

On yıl geçmeden kamu üniversiteleri ile özel üniversiteler, ülkede ve dünyanın her yerinde yükseköğrenimin doğasını değiştirecek gelişme programları başlatmışlardı. *Sputnik*’in uzaya gönderilmesi başarının doru-

25 Walter G. Moss, *An Age of Progress?: Clashing Twentieth Century Forces*, New York, 2008, s. 2-23.

* Oyun hamuru (ed.n.)

ğu olarak görüldüğü için, 100 binlerce yeni öğrenciye rağmen üniversite olanaklarını kısmak söz konusu edilmedi. Dahası, yoksul veya mütevazı ailelerden gelen çocukların üniversitede ne denli başarılı olabildiği GI Yasası'nca da kanıtlanmıştı. Savaş sonrası yıllarda çok sayıda kadın da üniversitelere girdi ve çoğu kez geleneksel olmayan alanlara yöneldi. Azınlık öğrencilerinden gelen yoğun bir üniversiteye girme talebi bir süre sonra geldi, ancak bu çaba da *Sputnik* sonrası gelişme sürecinin bir örneğiydi. Yükseköğretimi yaygınlaştırmak, ülkenin her tarafına dağılmış fakültelerde görev alacak bilimsan ve akademisyenler yetiştirecek lisansüstü programlar üzerinde özel bir baskı yarattı.

California Üniversitesi Başkanı Clark Kerr, kamuoyunu biçimlendirmekte başlıca rolü üstlenmişti. Kerr, 1964'te Harvard'da yaptığı ünlü konuşmada, üniversite eğitiminden sadece birkaç ayrıcalıklının yararlanacağı bir şey değil, genel bir hak olarak söz etti. Kerr'ın doğduğu 1911 yılında, 18 yaşındaki Amerikalıların sadece %5'i lise öğreniminden öte gidiyordu. Oysa Kerr, ülkenin artık her yetenekli öğrenciye yer açması gerektiğini vurguladı. Bu arada üniversitelere çağrıda bulunarak, tüm akademik konulara yönelen üniversitelere dönüşmelerini; kuramsal ve pratik, eski ve yeniden oluşan geniş bir bilgi yelpazesi sunmalarını istemişti.²⁶ *Sputnik* katalizör görevi görmüştü, ancak aynı zamanda kapitalizmin gelişmesinin mühendislere, fizikçilere, işletme uzmanlarına ve becerili mekanikçilere bağlı olduğu giderek belirgin hale gelmişti.

Bu talebe olumlu yanıt veren California yönetimi, öğrencilere üç kademeli bir rota sunan 1960 Yükseköğrenim Master Planı'nı onayladı. California'daki lise mezunlarının en üst sıradaki sekizde biri California Üniversitesi'ne girebilirdi. En üst sıradaki üçte birlik kesime ise, eyalet üniversite sisteminin kampüslerinden herhangi birine yerleşme garantisi verilmişti; geri kalanlar da dört yıllık sisteme geçmek için hazırlanmak üzere önlisans eğitimi alabilirdi. Birçok eyalet bu modeli izleyince, tek bir eyalet üniversitesine bağlı birçok yeni kampüs ortaya çıktı. Özel eğitimin hâkim olduğu doğuda Massachusetts ve New York, ilk devlet üniversitesi sistemlerini başlattılar.

26 Clark Kerr, *The Uses of the University*, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1963.

Amerikan yönetimi California ve Massachusetts'teki teknoloji enstitülerinden ziyade, Amerikan üniversitelerinin yaygınlaşmasıyla fen bilimleri kadar sosyal bilimlerin de hamisi haline geldi. Bunun sebebi, Amerikan üniversitelerinde ilk iki yılın genel eğitim denen programa ayrılmasıdır; bu sistem öğrencilerin ortaöğretimde uzmanlaştığı diğer ulusal sistemlerden farklıdır. Böylece, yükseköğretimde tatmin edici işler bulan, çarktan yeni çıkmış biliminsanlarının yanı sıra edebiyat, felsefe, tarih, siyasal bilimler ve sosyoloji eğitimi alıp, en az aynı derecede tatminkâr işlere giren binlerce kişi olmuştu. Üniversite ortamında güvenli konuma gelen aydın kesimde, dışarıda kalanların Avrupa'ya özgü o kuşkucu ve yırtıcı üslubu kaybolmuştu. İktisatçı Joseph Schumpeter, kapitalizmin kültürel karşıtları yüzünden yıkılacağından korkuyordu. Amerikan halkının kapitalizmi ve onun toplumdan taleplerini sonuna kadar desteklemesinin bir nedeni de, karşıtların yıkıcı eleştirilerine maruz kalmamış olmalarıdır.

Eyalet yönetimleri ve hayırseverler keselerini sonuna kadar açarak üniversite sistemleri kurmak gibi anıtsal çabalara omuz verdiler. Bunun karşılığında da öğrencilerden teşekkür beklentisi içinde oldular. Oysa ülkenin ve Avrupa'nın kampusları asabilerin yuvasına dönmüştü. Öngörülmemiş sonuçların yasaları altında ve Amerika'nın Soğuk Savaş döneminde zirvesinde olduğundaki gibi, uyumlu bir toplum içinde liberal eğitim almış daha fazla sayıda öğrencinin üniversiteye alınması, ifade özgürlüğü ile insan haklarına yönelik ve ABD'nin Vietnam ile girdiği savaşa karşı protestoları ve gösteri yürüyüşlerini üretti. California Üniversitesi mütevellileri öğrenci hareketlerinden rahatsızlık duymuş ve 1967'de Kerr'ı görevden almıştı. Kerr o zamana değin üniversitenin dokuz ayrı kampusa yayılmasını sağlamıştı. Sonraları, Carnegie Yükseköğretim Komisyonu'nun başındayken, göreve geliş ve ayrılışı sırasında "heyecandan yanıp tutuştuğunu" dile getirmişti.

Alman Biliminsanlarının Amerikan Teknolojisine Katkıları

Sputnik yükseköğretimi yaygınlaştırmaktan daha fazlasını yaptı. Uzay araştırmalarını, kongrenin milyarlarca dolar akıtmakta sakınca görmediği bir Soğuk Savaş yarışına çevirdi. Birleşik Devletler silahlı kuvvetlerini çabuk terhis etmiş olabilir, ancak tıpkı Ruslar gibi, elinde yeni silah sistemleri için önemli bir araştırma ve geliştirme programı bulunduruyordu. Amerika'nın

Explorer'ı gibi *Sputnik* de Almanların savaş zamanı yaptıkları çalışmaların ürünüydü. Alman araştırmacılar çalışmalarını sırasıyla Amerika'dan Robert Goddard, Rus Konstantin Tsiolkovsky ve vatandaşları Hermann Oberth'in çalışmaları üzerine inşa etmişti. Goddard'ın 1926'da sıvı yakıt kullanan bir roketi ateşlemeyi başarması, Amerika'da pek ilgi çekmemişti. Almanya'da durum tam tersiydi. Wernher von Braun adlı bir genç, Jules Verne ve H.G. Wells'i okuyarak uzayda yolculuk olasılığından büyülenmişti. 1929'da daha on yedi yaşındayken bir roket derneğine yazıldı ve Goddard'ın, Tsiolkovsky'nin ve tabii Oberth'in çalışmalarını öğrendi. Üç yıl sonra orduya katıldı. Yirmi iki yaşında aldığı doktorayla balistik roketleri gerçekleştiren roket ekibine girdi. Nazi propaganda bakanı Joseph Göbbels ilk modele "İntikam Silahı No. 2" adını verdi. Von Braun'un geliştirdiği V-2, iki bin librelik bir savaş başlığını saatte 55 bin kilometre hızla 800 kilometre uzağa taşıyacak kapasitedeydi. Neyse ki silahın kullanıma hazır hale gelmesi 1944'ü bulmuştu.

İşte burası Roket öyküsünün gerçekten ilginçleştiği yerdir. Almanlar, jiroskopik kontrol gibi Amerikan patentli birçok cihaza bel bağlamış olsalar da, sıvı yakıtlı roket yapım teknolojisine sadece onlar sahiptiler. Bu durum, Amerikan ve Sovyet komutanlarını Almanya'ya girdikten sonra olabildiğince çok biliminsanını kendi ülkelerine götürme yarışına zorladı. Von Braun savaşın sonunun geldiğini görmüş ve çalışmalarını Batılı güçlerin ellerine emanet etmeye karar verdikten sonra, yaklaşık 500 kadar Alman biliminsanının laboratuvar belgeleri ve test cihazlarıyla birlikte teslim olmalarını ayarlamıştı. İşgal orduları 1945 yaz ve güzünde eş zamanlı olarak, savaş suçları mahkemelerine çıkarmak üzere eski Nazilerin peşine düşmüşlerdi. İşin püf noktası buydu. Peşine düşülen biliminsanları Naziydi; partiye ya da parti kuruluşlarından birine üye olmayan hiç kimse böylesine duyarlı programlarda çalışamazdı. Daha da kötüsü, roketlerin üretildiği Baltık fabrikasında köle işgücü kullandıkları için, içlerinden bazıları savaş suçlusu olarak itham edilebilirlerdi.

Amerika Dışişleri Bakanlığı, Alman biliminsanlarının çoğunu Birleşik Devletler'e giriş başvurusu yapmış tatsız adaylar olarak görünce, Savaş Bakanlığı'yla anlaşmazlık çıktı. İki bakanlık, sorgulanmak üzere seçilmiş birkaç Alman biliminsanını Birleşik Devletler'e getirmek konusunda anlaşamadı. Bu sorgulama savaş sırasında Alman biliminin ne kadar ilerlediğini, roket çalışmalarından radyasyonun insan vücudundaki etkilerine kadar

birçok alanı kapsadığını gösterdi. Amerikan ordusu bu kişilerin müstakbel düşmandan uzakta, Birleşik Devletler’de çalışmaya devam etmesini istiyordu. “Ateşli”, birisinin Amerika’ya giriş talebini geri çevirmek için kullanılan tanımlama haline gelmişti. Ateşli bir Nazi miydi? Bir başka uzlaşmaya daha varılmıştı. Amerika’ya göç etmesine izin verilecek olanlar, sadece çalışmalarının Amerika için yaşamsal olduğuna karar verilenlerdi. Bu elemenden yüzü aşkın Alman fizikçi ve mühendis geçti. Askeri yetkililer önemli olduklarını belirtmek için bu kişilerin belgelerine ataç taktığından, bu gibilere “ataç bilgini” adı verildi. 1970’lere kadar süren Ataç programıyla Amerika’ya gelen 1700 Alman bilimsanı White Sands, New Mexico ve Huntsville, Alabama’da Amerikan uzay programının temel taşlarını yerleştirdi.

Eğitimdeki bu hareketlilik büyük çapta yatırım gerektirdiği ve bilgisayar, ilaç ve havacılıkta yeni icat dalgalarının entelektüel altyapısını oluşturduğu için, ekonomiyi de önemli ölçüde etkiledi. Amerikalılar harika bir yükseköğrenim sistemine sahip olurken, diğer yandan da askeri donanım ve hidrojen bombasına, atom denizaltılarından eksiksiz bir uzay programına kadar tüm hızlandırılmış araştırma ve geliştirme çabalarının giderlerini üstlendiler. Güvenlik amacı, savaş kazanmayı pürüzsüzce başardı, ama savaş döneminin tutumları hemen kaybolmadı. Gizlilik bazen mal tedarikindeki verimsizliklerin üzerini örttü ve kongre üyeleri, hele ki o ürün kendi eyaletlerinde üretiliyorsa, aşırı hoşgörü gösterdiler. Bu durumun bilincinde olan Savunma Bakanlığı, 1980’lerde B-2 hayalet bombardıman uçağının çeşitli parçalarının üretimini ülkenin bütün eyaletlerine dağıttı.

Kara ve deniz kuvvetleri savaş sırasında farklı yollardan giderek geleceği en parlak makineyi geliştirdi: bilgisayar. Mühendisler ve matematikçiler modern matematiğin gerektirdiği karmaşık hesapları hızla gerçekleştirecek bir makine tasarlamakta güçlük çekmişti. Pearl Harbor’dan sonra, ateşleme ve bombardıman çizelgelerinin hesaplanması için böyle bir makinenin icadı daha da kaçınılmaz hale geldi. Haziran 1943’te Pennsylvania Üniversitesi laboratuvarından, bir askeri ihale sonucunda dünyanın ilk elektronik, sayısal bilgisayarı çıktı. Bunu, deniz kuvvetlerinin tasarımını Massachusetts Teknoloji Enstitüsü’ne (MIT) yaptırdığı bir bilgisayar izledi. Bu ikinci bilgisayar daha geniş bir belleğe sahipti. Deniz kuvvetleri inanılmaz masrafi yüzünden projeden çıkmak üzereyken, 1949’da Sovyet-

ler Birliği ilk atom bombası denemesini gerçekleştirdi. Kara kuvvetlerinin öncü ENIAC bilgisayarı, 30 tonluk kocaman bir devdi! Üzerinden daha altmış yıl geçmeden, insanların çok daha fazla güce ve belleğe sahip, elde taşınabilir, ucuz ve çok yönlü bilgisayarlar satın alabileceklerini tahmin eden olmuş mudur?

Askeri araştırma harcamaları sadece uzun 1947-1991 Soğuk Savaş döneminde artmıştı. Yeni güvenlik kaygısını kurumsallaştıran Kongre, 1947 yılında eski Savaş, Donanma ve Hava Bakanlıklarını Savunma Bakanlığı adı altında birleştirdi. Bilgisayar yaygın uygulanabilirliği ve sayısal iletimiy-le devrimci bir kavram ortaya çıkardı. Bu yöntemde bilgiler ya da sesler, bir ikili rakam dizinine (durmadan sözü edilen bit'ler) dönüştürülmüştü. Analog aktarımlar bilgiyi aralıksız dalgalar halinde iletiyordu. ABD yönetimi, II. Dünya Savaşı sırasında analog ses sinyallerini sayısal bit dizinlerine dönüştüren araştırmalara kaynak sağladı ve 1970'lerde de sayısal veri iletimi için ilk fiber-optik kablo sistemini kurdu.²⁷

Üniversitelere siparişler veren yönetim, anonim şirketlerin ekonomik başarısının anahtarı olduğuna çoktan karar verdikleri araştırma ve geliştirme faaliyetlerine önemli yatırım yaptı. Elektronik, iletişim, uzay tasarımı araştırmalarında ve fizikçilerin, kimyacıların ve seramikçilerin yaptıkları malzeme testlerinde başrolü oynadı. Devlet yönetimi ağır işi tamamlayınca, zamanla International Business Machines (IBM) gibi şirketler araştırmaları için ticari uygulama alanları buldular. Amerikan Telefon ve Telgraf Şirketi (AT&T) kendi Bell Laboratuvarları bölümünden yararlandı. Tüm ilaç üreticileri de kendi birinci sınıf araştırma tesislerine sahip oldu.²⁸

Başkan Dwight Eisenhower görevden ayrılmadan üç gün önce, askeri-sanayi kompleksi adını verdiği şeyin tehlikelerini belirtti. Ülkenin sürekli olarak savaş durumunda bulunmasına ve bunun gerektirdiği çok daha karmaşık silahlara dikkat çekerek, Amerikalıları "kamu politikasının kendini bizzat bilimsel, teknolojik bir seçkin sınıfın tutsağı haline getirebileceği, eşit güçte ve birbirine zıt bir tehlike," karşısında uyardı. Birleşik Devletler'in

27 Kenneth Flamm, "Technological Advance and Costs: Computer versus Communications", *Changing the Rules: Technological Change, International Competition, and Regulation in Communications* içinde, ed. Robert W. Crandall ve Kenneth Flamm, Brookings Institution, Washington, D.C., 1989, s. 15-20.

28 Rowena Olegario, "IBM and the Two Thomas J. Watsons", *Creating Modern Capitalism: How Entrepreneurs, Companies, and Countries Triumphed in Three Industrial Revolutions* içinde, ed. Thomas K. McGraw, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1997, s. 352.

askeri güvenlik için her yıl tüm ABD şirketlerinin net kârlarının toplamından fazlasını harcadığına dikkat çektikten sonra, “güvenliğin devasa askeri ve sanayi mekanizması ile barışçıl yöntem ve hedeflerimizi uygun bir şekilde birbirine bağlamayı, böylelikle güvenlik ve özgürlüğün birlikte gelişmesini sağlamayı,” önerdi.²⁹ Sadece “askeri-sanayi kompleksi” sloganı dikkatleri çekti, uyarının farkına varan olmadı. Yönetimin cömertliğinden yararlanan anonim şirketler birleşti ve Savunma Bakanlığı bütçesinde yapılacak herhangi bir kesintiyi engellemek için güçlü bir lobi oluşturdu.

Ne üzücüdür ki, kapitalizm tarihinin bu görkemli dönemi, I. ve II. Dünya Savaşlarının tüyler ürpeticisi tüm yıkımlarından daha fazla çevresel hasara neden oldu. Halk bilinci yeni bir tanımla, canlı organizmaların çevreleriyle ilişkilerinin incelenmesi anlamına gelen “ekoloji” terimiyle zenginleşti. Ekolojimize ne yapıyorduk? Ekoloji açısından bakılınca, ekonomik gelişme çevrenin bütün yönlerine güçlü ve örgütlü bir saldırı gerçekleştirmişti. 1900 yılında 1,6 milyar olan dünya nüfusu 2007’de 6 milyara yükseldi. Fosil yakıt yakan, atık üreten, nehir yataklarını değiştiren, dipleri tarayan, toprakları taşıyan ve dünyanın yüzeyini kazıyan bu yeni nüfus yaşadığı çevreleri kirletmiş, bozmuş ve yağmalamıştı. Bu korkunç süreci tersine çevirmek kolay olmayacaktı.

Harika barajlar inşa etmek gerçekte ulus inşacılarının peşinde koştuğu bir başarı haline geldi. Böylelerinin sözleri, sonuçlar hakkında hiçbir ima içermeyen ekonomik ilerleme ruhunu ele geçirir. Victoria Gölü’nü ziyaret eden Winston Churchill, Owen Çağlayanı’nın sularının aşağıdaki Nil Nehri’ne döküldüğünü görünce, bu görkemli güzelliğine methiye düzmek yerine, bu gücü dizginleyememekten yakınmıştı: “Bu kadar güç boşa gidiyor... Afrika’nın doğal güçlerini denetleyecek böyle bir manevraların dizginlenmemesi insan hayalini sadece küstürür ve mahmuzlar. Hem üstelik ebedi Nil’i bir türbine dalarak yolculuğuna başlatmak ne eğlenceli olurdu.” 1952’de Mısır’da iktidara gelen Albay Cemal Andülnasır da aynı fikirdeydi. Azalmayan bir gayretle Asuvan Barajı’nı tasarlarken, “antik çağda ölümler için piramitler diktik. Şimdi canlılar için piramitler dikeyoruz,” dedi. Başbakan Cevahir Lal Nehru, ülkesinin barajlarını daha kısa bir tanımla “modern Hindistan’ın tapınakları” ilan etti. Bu barajlar ucuz

29 *Public Papers of the Presidents of the United States*, Dwight D. Eisenhower Belgeleri, Washington, 1960, s. 1035-40.

elektrik ve düzenli sulama suyu sağladı, bunun yüksek bedeli ise azalan toprağın üzerindeki nehir mili birikmesinin kesilmesi, bu nedenle balık havuzlarının yok olması ve tuzluluğun artmasıydı.³⁰ Kendi başlarına yeni bir olgu olan çevreciler, çevresel bozulmanın bu karmaşık örneği için uyarı çağrılarını göndermeye başladılar.

Birleşik Devletler'deki Alman biliminsanları radyobiyojoloji, oftalmoloji ve uzay boşluğunda bulunanlar için yeni bir tıbbın araştırmalarını sürdürdü. Hepsi savaş tutsaklarının Almanya'da tıbbi deneylerde kullanılıp kullanılmadığı hakkında sorgulansa da, konu hakkında tatmin edici bir sonuca ulaşamadı. Savaş enfeksiyonla mücadeleleyi, malarya tedavisini ve yaraların iyileştirilmesini zorunluluk haline getirmişti. Bu zorunluluk tıbbi araştırmalar için bir sera görevi üstlendi. Britanyalı bilim adamı Alexander Fleming, hastalık nedeni bakterileri eritecek bir küf yetiştirirken ilk kez penisilini ayırtırmayı başardı. Britanyalı biliminsanları araştırmalarını savaş sırasında da sürdürmek için Amerika'ya gitti. Pfizer şirketi sonuç veren bir penisilin üretecek yeni bir yöntem deneyerek kahramanca bir risk aldı. Müttefiklerin Fransa'ya çıktıkları haziran, yani D-Günü'nde elde yaralıları tedavi edecek miktarda penisilin vardı. Bir doz penisilin fiyatı üç yılda 20 dolardan 50 cente düştü.

Fleming'in penisilini temel alan biyokimyacılar zatürre, menenjit ve benzeri bakteriyel hastalıkların tedavisinde özellikle etkili yeni bir ilaç sınıfı keşfetti. Fleming araştırma sonuçlarını 1929'da yayımlamıştı. Bulduğu sülfanilamid –ya da halkın çok geçmeden taktığı adla “sulfa”– her iki taraftan savaş yaralılarının tedavisinde kullanıldı. Askerler toz olarak üretilen bu ilaçtan kendilerine düşen istihkakları yanlarında taşıyordu. Japonlar, müttefiklerin malarya tedavisinde kullandıkları kinine ulaşma imkânlarını kesince, araştırma yapay bir ilaçla sonuçlandı. Atabin adı verilen bu ilaç Güney Pasifik'te savaşan binlerce Amerikalının hayatını kurtardı. Amerikalı Charles Drew, kolaylıkla bozulan kanın yerine plazma kullanılabileceğini keşfetti. Kısa süre sonra Kızılhaç kan bankaları çalıştırmaya başladı. Savaşın sonuna kadar toplayıp cephelere gönderdiği kan miktarı 13 milyon üniteyi aşmıştı. İlaç üreticisi Squibb, sıhhiyecilerin savaş alanında kolaylıkla kullanabilecekleri bir deri altı morfin şırıngası geliştirdi.

30 J.R. McNeill, *Something New under the Sun: An Environmental History of the Twentieth-Century World*, W.W. Norton & Company, New York ve Londra, 2000, s. 149, 169-69, 178-80.

Bu yeni ilaç ve tedavi yöntemlerinin sivillere de uygulanması ilaç endüstrisinin savaş sonrası gelişiminin temelini oluşturdu. Pfizer'dan Lloyd Conover, 1952'de doğal olarak üretilmiş bir ilacı alıp üzerinde oynayarak tetrasiklin adlı antibiyotiği geliştirdi. Bu araştırmadan hareketle yapılan çalışmalar, Amerika ve Avrupa'da belirli enfeksiyonlarda kullanılacak bir dizi antibiyotiğin üretilmesine yol açtı. Avrupa hükümetleri herkesi kapsayan sağlık hizmeti sunarken, Birleşik Devletler özel sistemden vazgeçmedi, sağlıklı olmanın çeşitli yollarının masraflarını sadece yaşlılara ve çok yoksullara ödedi.

Devletin bilgisayarlar, sağlık hizmeti ve havacılığın ardındaki bilim ve teknolojiyi ilerletmek için harcadığı para, savaş sonrası ekonomisinde büyük etki bırakırken, 1970'ler ve 1980'lerde piyasaya çıkacak yeniliklere de büyük katkıda bulundu. Hükümetler, gelecekteki kârlarını makul göstermenin zor olduğu araştırmalara para ayırmakla kalmadı, yaptıkları anlaşmalarla her sanayi kolunun liderlerinin hacmini genişletti, ağır masraflı araştırma ve geliştirme programlarını sürdürecektik kadar kâr etmelerini sağladı. Yönetimin araştırmayı desteklemeye devam ettiği uzun dönem, bilimsel altyapıyı korumanın sadece savunma değil ekonomik büyüme için de çok önemli olduğunu kanıtladı. Hükümetlerin Ar-Ge faaliyetlerine ayırdığı fonlar 1941-1960 arasında on üç kat arttı ve sonunda ulusal toplamın %64'üne erişti.

Savaş sonrası ekonominin bir diğer yeni ögesi, teknolojik değişimin hızıydı. Anonim şirket yöneticileri, durmadan bir sonraki önemli yarış atını gözlüyordu. Buna rağmen durmadan yanlış ata oynama ya da atlarını yarışa erken veya geç sürme riskiyle karşı karşıyaydılar. Bu sorunlara ek olarak, her yeni ürünün, kendinden önce gelip düzenli gelir getiren, hem üretim hem de satış personelinin alışkın olduğu ürünü yok etmesi kaçınılmazdı.

Bilgisayarların Gelişi

Savaş sonrası dönemin en büyük başarı öykülerinden biri, devlet araştırmalarından ve ilham kaynağı olan icra kurulu başkanından yararlanan IBM'di. 1911 yılında yola teraziler, kahve değirmenleri, işçilerin geliş gidiş saatlerini kaydeden saatler ve hesap makineleriyle koyulan şirket, üç yıl sonra Thomas Watson'ın katılımıyla birlikte kendi Alfred Sloan'unu buldu. 19. yüzyılın büyük girişimcileri gibi Watson da, kendi görüş ve değerlerini şir-

ketin her kademesine telkin etti, kendine sadık bir çalışanlar grubu kurdu. Cömert bir işveren olarak yüksek maaşlar ödedi ve güzel kazanımlar sağladı. Herkesin yılda bir dolar ödeyerek girebileceği bir kulüp bile kurmuş ve burada sunulan düzenli yemeklerin eşlerin mutfğa ayıracakları zamanı kurtaracağını düşünmüştü. Personeline müşterilere nasıl davranacaklarını öğretme tutkusu bir şirket marşı bestelemesine, motivasyon konuşmaları ve ürün bilgileriyle dolu aylık bir dergi çıkarmasına neden olmuştu. Çalışanları coşkuyla karşılık verdi, davranış ve giyimlerinde patronlarını taklit ederek, çoğu zaman bürolarının duvarına Watson'ın resmini astılar.³¹

IBM'in öyküsü, en önde yer almanın bütün güçlüklerini yansıtır. IBM, kamu harcamalarından diğer şirketlere kıyasla daha çok yararlandı; çeşitli federal siparişler, araştırma giderlerinin yarısını karşıladı. Savunma Bakanlığı'ndan alınan önemli ihaleler, IBM mühendislerinin manyetik çekirdek bellekleri ve devre kartları alanında son teknolojilere erişmesine imkân sağladı. IBM'in savaş öncesinde başlıca ürünü, dört köşe bir kartonda açılan delikler aracılığıyla veri ileten delikli karttı. IBM bu kartları durmadan geliştirdi, mekanik işlemden elektrige, oradan da elektronik işleme geçti. Watson'ın düşüncesi, toplanan bütün ayrıntılı bilgiyi tek bir deliğe sığdırarak depolamak, ilişkilendirmek veya yazdırmaktı. İnsanları işten atmaktan nefret ettiği için, delikli kart üretmeyi satışlar Buhranı nedeniyle düşünce de sürdürdü. Talihi yaver gidecek, Ulusal Toparlanma Yasası ve Sosyal Güvenlik Yönetimi gibi federal programlar inanılmaz miktarda verinin işlenmesini gerektirecekti. Daha fazla IBM işlemleri talebi geldiğinde, o işlemler hazırda, depolarda beklemekteydi! Naziler, Alman nüfus verilerini kodlamak ve üzerinde oynamak üzere, iç karartıcı sonuçlarıyla IBM kartlarını kullanmıştı.

Verileri işlemek, ekonomiye egemen olan dev firmaların karmaşıklığı nedeniyle, artık büyük önem kazanmıştı. Sabit giderleri değişken maliyetlerden ayırmak, yatırımın geri dönüş hızını ya da envanter oranlarını hesaplamak için derlenen bütün istatistikler düzenlenmek üzere bir IBM makinesine yüklenebilirdi. "Sayısal verileri çözümleme" (number-crunching) deyimi işletme sözlüğündeki yerini aldı. Savaş sonrası sigorta şirketleri ve bankalar IBM delikli kart makinelerine, daha doğrusu IBM'e gü-

31 Olegario (1997), s. 349-93.

veniyordu, çünkü şirket, bakım hizmetlerini de içeren leasing anlaşmaları öneriyordu. Cihazlar giderek daha karmaşık hale geldiği için bu anlaşmalar oldukça cazip bulunuyordu.

İyi eğitilmiş satış uzmanlarına çok bağımlı olan IBM, bu insanların eğitimine büyük tutarlar ayırdı. Şirketin müşteri ilişkilerine verdiği önem, bunu ön planda tuttu. IBM ürünleri konusunda bilgi sahibi binlerce erkek ve kadından oluşan bir satıcı ordusunu elinde tutmak oldukça masraflı olsa da, şirket giderek zenginleşti. Bilgisayarlar çoğu müşterinin anlayamayacağı kadar yeni ve karmaşıktı. Ancak alıcılar, IBM'in ne yaptığını bildiğinden emindi. Watson IBM'in önce delgi makinelerine, sonra da bilgisayarlarla odaklanmasını isterken, Remington Rand veya RCA gibi bir holding olma fırsatını kaçırdı. Bu arada Xerox makinesinin patentini alma önerisini bile geri çevirdi. İnsanlar sözcükleri eskiden yazarken artık "işliyor"du! Depolanacak veri miktarı bütün bu zaman süresince iki ya da üçe katlanırken, bilgisayarların fiyatı düştü. Bu durum ender görülür bir teknoloji rotasıydı, ama daha sonra giderek buna alışılacaktı. Bilgisayar kullanımı savaşın sonunu izleyen otuz yılda, hükümetten şirketlere, oradan bireylere yayıldı.

IBM, bilgisayar devriminin kısıynda sendeledi, delikli kart makinelerini terk etmekte kararsızdı. Veri işlemede elektrikten elektroniğe ancak 1950'de geçiş yaptı; burada en büyük etken 1952'de şirketin başına geçen Tom Watson Jr.'dı. Kritik değişim, kartlardan manyetik banda geçti. Doğru karar olduğu anlaşıldı ve IBM bilgisayar üretiminde dünya lideri oldu. 1950'lilerde, IBM sonunda yaklaşık 20 bin yeni iş imkânı yarattı. O harika makinelerde dosyalanıp işlenecek veriler de katlanarak arttı. IBM'in yan kuruluşu World Trade, dış ülkelerde bilgisayar üretip sattı. Baba Watson mühendis değilse de mühendislere özgü bir zihin yapısına sahipti. Ford gibi Watson da satıcı mantığıyla düşünüyordu; satış personelinin eğitti, şirket müşterileriyle yakın ilişki kurulmasını istedi, sonra da yönetim toplantılarında bu müşteri görüşlerini dikkatle değerlendirdi. Bütün bunlara rağmen çağdışı kaldı. Oğlu örgüt şeması yapma zamanının çoktan geldiğini düşündüğünde, kırk yedi bölümün doğrudan babasına bağlı olduğunu gördü!³²

Birleşik Devletler yasa ve hukuku, rekabeti koruyup destekliyordu. Savaşın sonu Avrupa ülkeleri de Amerika örneğini taklit etmişti. Sherman

Antitröst Yasası'ndan güç alan Adalet Bakanlığı, gözünü Amerika'nın dev şirketlerinden ayırmıyordu. Bakanlık avukatları, geniş kapsamıyla monitör, yazıcı, senkron motor, dişli kutuları, klavye ve tarayıcı gibi yan birimler üreten diğer kuruluşları dışladığı için, IBM'in leasing politikasını ticaretin kısıtlanması olarak değerlendirdi. Aynı avukatlar patentlerine lisans vermemekte direnen RCA ve AT&T gibi şirketleri de kovuşturdu.³³

1956 tarihli uzlaşma kararı tekелci uygulamaları durdurarak veri işlemlerinde, tüketici elektroniğinde ve telekomünikasyonda fırsat eşitliği getirdi. Değerli lisanslara artık gerek Amerikan gerekse de yabancı firmalar erişebilecek ve genişleyen elektronik alanına kendi üretimleriyle girebilecekti. 1969'da IBM'in paket hizmetleri aleyhine açılan ikinci bir antitröst davası, fiş uyumlular (plug compatibles) alanındaki rekabeti genişletti.³⁴ Telekomünikasyon endüstrisinin, antitröst soruşturmaların iğnesini hissetmesine çok kalmanuştu.

Bu arada IBM kolaylıkla sökülebilen ve aynı kolaylıkla yeniden bir araya getirilebilen yeni bir bilgisayar sistemi tasarladı. Müşteriler zaman içinde IBM'in yedi farklı bilgisayar sisteminin sadece kendi özel yan ürünleriyle birlikte kullanılabilmesinden yakınmaya başladı. Böyle bir anda daha uyarlanabilir bir şey üretmek riskli olabilirdi, ama üretmemek de aynı riski taşıyacaktı. Şirket 1961'de kendini ve üç yıllık gelirinin karşılığı olan 5 milyar doları, mevcut bütün özel amaçlı sistemlerinin yerini alacak daha hızlı, daha hafif ve çok yönlü bir bilgisayar geliştirmeye adadı. Bu bilgisayarın mimarisi tümüyle farklıydı. Yeni tasarımın gördüğü ilgi, alınan riskin ödülüydü. System/360, bilgisayar endüstrisi üzerinde devrimci bir etki bıraksa da, savaş sonrasının sürekli teknolojik gelişim ortamında devrimci sistemler bile egemenliklerini ancak on ya da yirmi yıl sürdürüyordu. Her yenilik bir öncekini öldürdüğü için oyunun maliyeti yüksekti.³⁵

Emeğin Yeni Toplumsal Gücü

17. ve 18. yüzyıllar ile 19. yüzyılın önemli bir bölümünde, Birleşik Devletler'de işgücü yok gibiydi. Çiftlik sahipleri işçi sınıfının önemli bir

33 Chandler (2001), s. 91; Emerson W. Pugh, *Memories That Shaped an Industry: Decisions Leading to IBM System/360*, MIT Press, Cambridge, Mass., 1984, s. 187-90.

34 Olegario (1997), s. 378-79.

35 Age., s. 366-70.

oranını temsil ediyordu. Altında uzanan toprağın bolluğuyla Amerika, Avrupa'nın kalabalık nüfus, az toprak denklemini tersine çevirmişti. Bu durum işçilere yönelik tavırlarda uzun süreli bir etki bıraktı. Avrupalı gezginler başından beri Amerika'daki hizmetkârların bağımsızlıkları karşısında her zaman şaşkına dönüyordu. Aynı ziyaretçiler, kırsal bölge erkek ve kadınlarının zekâ ve bilgisinden de etkileniyordu. 19. yüzyılın sonunda Amerikan fabrikalarına yönelen yabancı işçi akını işçi sınıfının kimliğini değiştirdiği gibi, işçiler ile yöneticiler arasında derin bir toplumsal uçurum oluşturmuştu. I. Dünya Savaşı'ndan sonra milyonlarca Siyah kadın ve erkek yeni proletaryaya katılmak üzere Kuzey ve Güney kentlerine taşındı.

İrk, etnisite ve din farklılıklarıyla bölünmüş bir işgücünü örgütlemek çetin bir mücadeleydi. Sendikalar, başarılı olduklarında, çoğu fabrikada egemen olan paternalizmin yerine belirli işe alma, işten çıkarma, terfi ettirme ve değerlendirme süreçlerini koydular Seçilmiş sendika temsilcisi fabrikanın en önemli kişisi haline geldi.³⁶ Kazanımlar Siyahlar için inanılmayacak kadar yüksekti, çünkü ırk ayrımı yapılan fabrikalarda (çoğu ayrımcılık yapıyordu) karşılıklı pazarlık her iki tarafın kendi önderlerini eğitmesini gerektiriyordu. Sendika lokalleri çevre, eğlence ve eğitim sunuyordu. Örgütlenme diğer yandan da gösteri yürüyüşlerini, protestoları, iş bırakmaları ve otomotiv endüstrisindeki ünlü 1936 ve 1937 oturma grevlerini tetiklemişti.

İşverenlerle toplu görüşme masasına oturan sendika temsilcileri, yüksek ücretten ve dert yanmanın yol yordamından da fazlasını elde ettiler, çoğu yöneticinin uzun süredir onlardan esirgediği saygınlığa ulaştılar. Wedgwood'dan Watson'a kadar bütün hayırsever işverenler işçilerine insan muamelesi yapmaya başladı; yine de, sendikaların ağır işçilerin de tıpkı diğerleri gibi işyerinde kendilerine özgü hakları olduğunu kabul ettirmesi zaman aldı. Sendika ve yönetim çoğu anlaşmazlığı barışçı yollarla çözümlerse de grevler devam etti. Başkan Truman, 1950 demiryolu grevine son vermek için ordunun trenlere el koyması emrini verdi. Aynı müdahaleyi 1952'de demir-çelik işçilerine yapmayı denedi; ne var ki, bu ani öfke belirtileri sendikaların Amerika'ya yayılmasını önleyemedi. Buna rağmen daha

36 Robert Korstad ve Nelson Lichtenstein, "Opportunities Found and Lost: Labor, Radicals, and the Early Civil Rights Movement", *Journal of American History*, sayı 75, 1988, s. 786-96.

yüksek ücrete giden yolu gösteren, refah oldu. Yoksulluk sınırının altındaki kişi oranı 1950'de üçte birdi, bu oran 1973'te %10'a düştü.³⁷

Amerikalılar Avrupa'da oluşturulup kusursuz hale getirilen bir toplumsal güvenlik ağını elde edememişti. Birleşik Araba İşçileri (UAW) sendikasının başkanı Walter Reuther, savaştan önce otuz iki ay süren bir dünya turu gerçekleştirmişti. Savaştan sonra UAW'ın başına geçince, tüm zamanını tam emeklilik, sağlık hizmeti ve ücretlerin zor dönemlerde de korunması için kongrede lobi faaliyetlerine adadı. Çabalarının Amerika'da Sovyet düşmanlığının artmasıyla aynı döneme rastlaması, düşüncelerinin sosyalistlik, daha da kötüsü, komünistlik damgası yemesine neden oldu. Talepleri reddedilince, başlangıçta kampanyasına tüm Amerikan işçilerini katan Reuther, sonunda istediklerini toplu görüşme masasında UAW üyeleri için elde etti. Sendikası işçiler bulduklarıyla yetinmek zorunda kaldı.³⁸

Geriye dönüp bakıldığında, General Motors'ta Alfred Sloan gibi yöneticiler emekli maaşlarının kamu tarafından ödenmesine muhalefet ederken yanlış karar vermişlerdi. Bu tür yöneticiler, New Deal'ın Çocuk Bakmakla Yükümlü Ailelere Yardım Programı'nda olduğu gibi, emekli maaşları kamu fonlarına pay edilebildiğinde, şirketlerinin sırtına durmadan büyüyen bir masraf yüklediler. Sosyal reform motoru yüksek eğitimin yaygınlaşmasının dışında 1960'larda bir destek daha kazandı. Ekonomi tüm hızıyla ilerlerken, kademeli gelir vergisi oranları ve yükselen ücretler yoksullar ile zenginler arasındaki uçurumu yirmi yıl boyunca daraltmıştı. Başkan Lyndon Johnson yoksulluğa savaş ilan etti; ne var ki Vietnam'daki gerçek savaş onu içerideki hedeflerin çoğundan uzaklaşmak zorunda bıraktı.

İşçileri kişiliklerinden soyutlayan ekonomik analiz dili, emeğin kabul görme arayışını daha da zorlaştırmıştı. Emek toprak ve sermayeyle birlikte paketlenip, girişimin başlıca ögesi olarak tanımlanır. Bu tanım, üretimin insani ve maddi öğeleri arasındaki büyük farkı gölgede bıraktığı için, pek hissettirmeden de olsa insanlıktan uzaklaştırıcı bir etki yapar. Kamu söylemine egemen olan kapitalist görüş açısını, iş için ayrı bir ikramiye gibi değerlendirebiliriz. Yakın tarihli bir *New York Times* manşeti, "Çin'de işçilik

37 Stephen F. Rohde, *Freedom of Assembly*, New York, 2005, s. 33-38; Frieden (2006), s. 299-300.

38 Roger Lowenstein, "The Prophet of Pensions", *Los Angeles Times Opinion*, 11 Mayıs 2008.

giderleri yükseliyor,” diyordu.³⁹ Peki, neden “Çin’de işçi ücretleri artıyor” denmez? Konu kendi sendikalı ilişkileri olduğunda, üniversiteler gibi liberal kurumlar da dikbaşı işverenler gibi davranır. Ekonomik analizde işçinin kazanımları hâlâ “kârın sendikalar tarafından gaspı” olarak damgalanabilmekte ve analitik olarak “düzenli suç örgütlerinin gaspı” olgusuyla ilişkilendirilmektedir.⁴⁰ İdeolojik açıdan bakıldığında, her ne kadar iş imkânlarının çoğunu dev şirketler yaratıyorsa da, örgütlü emek kolektif eyleme dayanmak zorunda olduğu için, bireyi yücelten bir ülkede yola bir adım geriden başlamıştır.

Şirketler sahip değiştirdiğinde, kazanılan haklar kaybedilmişti. Sendikal faaliyet, olabildiğince çok sayıda görevi makineleştiren işletme açısından güçlü teşvikler oluşturdu. İşçiler açısından çok daha önemlisi, işverenlerin kendi çıkarları gereği, Wagner Yasası’nın sendikalara verdiği desteği geri çektiirmek için yoğun bir kampanya başlatmalarıydı. 1947 tarihli Taft-Hartley Yasası’yla bazı sendikal faaliyetleri kısıtlamayı başarmışlardı. II. Dünya Savaşı’nı izleyen yirmi yılda doruğuna çıkan sendika üyeliği, düzenli olarak azaldı. 1970’te sendikal işçi oranı %27’ye kadar düşmüştü. 1980’de her beş işçiden biri sendika üyesiydi. Bu oran 2007’de sekizde bire düşmüştü, bunların büyük çoğunluğu da kamu sektöründe çalışıyordu. 1970’lerde eyalet ve yerel yönetimlerin işçileri açısından Wagner Yasası benzeri bir koruma sağlama çabası, başarısızlıkla sonuçlandı.

İşveren temsilcilerinin Wagner Yasası’ndan sadece on iki yıl sonra Taft-Hartley Yasası’nı çıkartmakta zorlanmaması, örgütlü emeğin irtifa kaybettiğini göstermişti. Halı ve mobilya üreticisi şirketler, sendikalaşmayı engellemek için fabrikalarını Güney’e taşıdı. Bu Kuzeyli üreticiler fabrikalarını yeniden kurduktan sonra, sendikaların destek yasası taleplerini engellemek amacıyla Güneyli kongre üyeleriyle işbirliğine girdiler.⁴¹ Fabrikalarına her türlü sendikayı sokmamaya kararlı işverenler, örgütlü emeğin gücüne sürekli bir aşındırıcı baskı uyguladılar. Küçük bir azınlığı temsil eden bu

39 *New York Times*, 18 Haziran 2008.

40 Crafts (1995), s. 433.

41 Joseph A. McCartin, “A Wagner Act for Public Employees: Labor’s Deferred Dream, and the Rise of Conservatives, 1970-1976”, *Journal of American History*, sayı 95, 2008, s. 129-131; Tami J. Friedman, “Exploiting the North-South Differential: Corporate Power, Southern Politics, and the Decline of Organized Labor after World War II”, *Journal of American History*, sayı 95, 2008, s. 323-48.

çıkarcı çevreleri, tartışmalarda ücretlilerin çok büyük bir çoğunluğunun çıkarlarını gölgeledi. Yönetimin seçmen sayısındaki eksikliğini dengeleyen, kusursuz örgütlenmesiydi.

Birleşik Devletler’de emeğe karşı etkili başka güçler vardı. Sendikaların zorunlu aidatlara ve kapalı işyerlerine güvenmesi, kamuoyunda birçok kişinin adalet kavramını incitmişti. Sendika ağaları ve onların sendika fonlarındaki suistimalleriyle ilgili skandallar saygınlıklarını törpülemişti. Bir de iş imkânlarının endüstri sektöründen çıkıp restoran ve hastaneler gibi, örgütlenmesi daha güç alanlara yönelmesi gerçeği vardı. Yasal veya yasadışı yeni bir göçmen akını, özellikle Avrupalı göçmenlere öncelik tanıyan yasa da 1965’te yapılan değişiklikten sonra, işverenlerin uysal bir işgücüne erişmelerini sağladı.⁴² “İşçi sınıfı” tanımının yerini, iyi maaş alan profesyoneller ile çalışmalarına rağmen hâlâ yoksulluk içinde yaşayanlar arasındaki derin farkı görmezden gelen “orta sınıf” kavramının almasıyla, işçiler söylem alanında da yenilgiye uğradı.

Anonim şirketler sadece işçi değil maaşlı büro ve yönetim personeli de çalıştırır. Bu kişilerin işverenle ilişkileri ücretliler gibi çatışmalı değildi, ama çoğu kez aynı sertlik yaşıyorlardı. Üst düzey yöneticiler alelacele kapı dışarı edilebiliyordu. Belki de benzersiz bir örnek, bir National Cash Register (NCR) yöneticisinin, şirketin CEO’su John Henry Patterson tarafından işten atılmasıydı. Patterson adamın çalışma masasını kaldırırma fırlatmış, üzerine gaz döküp ateşe vermişti. Kimileri de öğle yemeğinden dönerken bürolarının kapısında adlarını kazıyan işçilerle karşılaşmıştı.⁴³ Ara yönetimin, yani üst yönetim ile işçiler arasında tampon görevi üstlenenlerin yaşadığı baskı, kendi yaygın edebiyatını yarattı.

Büro çalışanları, beceri ve sorumluluklarının başka bir işte hak edeceğinin altında maaş alıyor olsa da, çoğunluğu kadınlardan oluşan bu işgücü söz konusu eşitsizliği kabullenmişti. Yüksek Mahkeme’nin ilk kadın üyesi Sandra Day O’Connor, Stanford Hukuk Fakültesi’nden diploma aldığı anda önerilen tek iş bir hukuk firmasında sekreterlikti. Oysa fakülteyi ikincilikle bitirmişti (birinci Yüksek Mahkeme Başkanı William Rehnquist’ti). 1960’larda çok sayıda kadın belirli işlere girmeye başlayınca, büro maaşları

42 Frieden (2006), s. 344.

43 Olegario (1997), s. 356.

yükseldi. Kısa süre sonra, 1930'larda işçi hareketinden kaynaklanan ama zamanla salt kadınlara karşı uygulanan ücret ayrımcılığını ima eden "eşit işe eşit ücret" hakkı için topyekûn harekete geçildi. Başkan John Kennedy, 1963'te Eşit Ücret Yasası'nı onaylayınca erkek ve kadın ücretleri arasındaki kutsal fark kapanmaya başladı. O tarihten itibaren ücretler, erkeğin kazandığı dolar başına 59 centten 77 cente yükseldi.

Çalışan bütün Amerikalılar arasındaki eşitsizlikler, savaş sonrası dönemden 1973'e kadar azaldı. İş literatüründe övülen ve sendikalar tarafından desteklenen bu yükselen dalga, bütün tekneleri *gerçekten* yükseltmişti. Şirketler borsada belirgin bir güvenliğe erişti. AT&T şirketi 1 milyon hissedara sahip olmakla övündü. 1952'nin 6,5 milyon hisse sahibinden %76'sı, işe yeni başlayan üniversite hocalarının maaşı olan yılda 10 bin doların altında gelir elde ediyordu.

Savaş sonrasının liberal ortamında yönetimin şirket kararlarına müdahalesi yeni bir temelden, yani İnsan Hakları Beyannamesi'nden kaynaklanıyordu. Eyaletlerarası Ticaret Komisyonu, 1955'te eyaletlerarasında çalışan tren ve otobüslerde ayrımcılığı yasakladı. Bu yasak Güney'deki kamu alanlarında ırk ayrımının yasaklanması için çıkış noktası oldu. Mahkemeler alışveriş merkezlerini düşünceleri ifade etmenin engellenemeyeceği kamusal alanlar olarak belirleyince, bir dizi dava için barışçı protesto gösterileri yapanlar kazançlı çıktı. Eyalet ve belediyelerin adil barınma hukuku, ev sahiplerinin müstakbel kiracıları arasında ayrımcılık yapmalarını yasaklasa da, bu yasağın yaptırım imkânları yaygın uygulamayı denetlemeye yeterli olmadı. Aynı yaklaşımla yakın dönemde çıkarılan bir yasa, eczacılara gebelik önleyici ilaçlar gibi, vicdanlarına aykırı gelebilecek reçeteleri geri çevirme yasağı getirdi. Halkla yakın ilişkide olan özel girişim, artık o halkı etkileyebilecek keyfi kararları artık alamıyordu.

Gizli tanık "Derin Gırtlak", Watergate skandalını soruşturan gazetecilere "Paranın izini sürün!" önerisinde bulunmuştu, ama bu her zaman kolay değildir. Birleşik Devletler, Batı Avrupa, Japonya ve Latin Amerika'da savaş sonrasının altın çağında yaratılan bunca paraya ne oldu? Almanya, Fransa, Büyük Britanya ve İskandinavya işçilerinin bu paranın büyük bir bölümünü eğlenceye harcadıklarını, bunun da verimlilikte önceden kestirilebilir bir düşüş yarattığını kesinlikle söyleyebiliriz. Batı Avrupa ülkeleri geliş-

mekte olan Üçüncü Dünya ülkelerindeki yatırımlarını artırdılar ve Dünya Bankası'na ayırdıkları desteği yükselttiler. Kamu hizmetleri için daha fazla para ödediler. Konuk işçileri, yurtlarına milyarlarla ifade edilecek havaleler gönderdiler. 2006 yılında Amerika'daki göçmen işçiler, Meksika'ya 24 milyar dolar gönderdi; işçilerinin gönderdiği paralar Nikaragua'nın gayri safi milli hasılasının (GSMH) %29'una denkti. Benzer rakamlarla, Almanya'daki Türkler, Hollanda'daki Curaçao'lular ve İngiltere'deki Karayip Denizi adalarının vatandaşları için de karşılaşılabılır.

Savaş Sonrası Piyasa Canlılığının Sonu

O günü görece kadar yaşlı olanların çoğu 1963'te, Kennedy'nin cinayete uğradığı sırada nerede olduklarını hatırlasa da, içlerinden çok azı 1973'teki faaliyetlerini ayrıntılarıyla anımsar. O yılın, bir "roller coaster"dan daha fazla iniş ve çıkış gösterdiği ancak bugünden geçmişe bakınca anlaşılır. Doların değeri baş aşağı gitmiş, petrolün fiyatı dörde katlanmıştı. Amerika'da sendika üyeliği doruğuna ulaşırken, Avrupa'da doğurganlık oranı uzun süreli inişe geçmişti. 1970'lerde işsizlik Büyük Buhran'dan beri görülmemiş oranlara çıktı. Dış ticarete, Batı Avrupa ve Amerika'ya sürdürülebilir refah getiren, çoğu kez ihracat patlaması olarak tanımlanan artışlar bile 1973'te bıçakla kesilmiş gibi durdu. Ortalama bir hesaplara, kapitalist dünyanın gelecek on dört yıllık büyüme hızı yarı yarıya düştü.⁴⁴

Amerika'nın Vietnam Savaşı kapsamında yaptığı askeri harcamalar, tedavüldeki dolar miktarını büyük ölçüde şişirmişti. Başkan Lyndon Johnson, vergileri artırmak yerine Merkez Bankası'nın para basmasını yeğleyince, dünyanın başlıca para biriminin zaten gözlemlenen güçsüzlüğü daha da pekişti. Oluşan dolar fazlalığı, ABD Hazinesi'nin Bretton Woods'daki vaadini tutup her doları altına çevirmesini güçleştirdi. Johnson'ın halefi Richard Nixon, 1971'de doları altın standardı sisteminden çıkarınca, bütün kurlar dalgalanmaya bırakıldı. Nitekim, dünyayı saran enflasyonun rüzgârına yakalanan kurlar, iki yıl boyunca keskin iniş ve çıkışlar sergiledi.⁴⁵

Amerikan petrol üretimindeki aşınma daha bile hızlı oldu. Birleşik Devletler, II. Dünya Savaşı sırasında Müttefikler'in kullandığı petrolün neredeyse %90'ını sağlamıştı. O dönemde, Arap Yarımadası da dahil, tüm Or-

44 Maddison (1991), s. 148.

45 Cameron (1989), s. 394.

tadoğu ülkeleri dünya üretiminde %5'ten de az bir paya sahipti. 1950'ler ve 1960'ların canlılık döneminde görülen doymak bilmez petrol iştahı, bu durumu tepeden tırnağa değiştirdi ve İran Körfezi, petrol dünyasının merkezi haline geldi. Teksas, Oklahoma ve California'daki kuyuların durmadan petrol pompalaması yeterli değildi. Dünya tüketiminin yılda %7,5 oranında büyüdüğü bir çağda Amerika, tüm yedek ham petrol rezervlerini tüketti. Amerikan petrol üretimi 1955'te doruğa ulaştıktan sonra, Amerika Birleşik Devletleri, petrolleri için giderek Meksika, Kanada ve Venezüella'ya yöneldi. 1955 yılında, Avrupa'ya giden bütün petrolün üçte ikisi, İngiltere'nin on yıl önce Hindistan'dan çıkmasından sonra eski stratejik önemine yeniden kavuşan Süveyş Kanalı'ndan geçti. Bol, dolayısıyla ucuz petrol dönemi 1973'te tarihe karıştı. Ortadoğu petrol rezervleri zenginildi. Ancak Arap devletlerinin mevcut üretim kapasitesi, geride %1'lik bir marj bırakarak talebin %99'unu karşıladı! Siyasetçiler bir petrol krizinden söz etmeye başladılar.

Ekonomik iklim güneş ışığını bir parça kaybederken, uzak bir yerde kuvvet kazanmaya devam eden olan kusursuz bir fırtına vardı. Arap ülkelerinin, enselerine çöken İsrail'e karşı besledikleri düşmanlık 1973'ü kapitalist ülkelerin kolayca unutamayacağı bir yıl yaptı. Her şey 1 Ekim gününün öğleden sonrası, Süveyş Kanalı'nın doğu kıyısından havalanan 250 Mısır savaş uçağının Sina Yarımadası'ndaki İsrail mevzilerini bombalamasıyla başladı. O gün Yahudi takviminin en kutsal günüydü. Yom Kippur Savaşı'nı bölgesel bir çatışma olmaktan çıkaran, diğer Müslüman ülkelerin "petrol silahı"nı kullanma kararı oldu. Ham petrol fiyatını %70 oranında artırdılar ve üretimi aylar boyunca %5 kısıtılar. Avrupa ve Amerika pompalarında benzinin fiyatı on ikiye katlandı. Yom Kippur Savaşı'nı izleyen 20 yılda ileri kapitalist ülkelerin GSMH'sı ortalama %4,6'dan %2,6'ya düştü. Enflasyon, işsizlik adlı yeni bir ortak edindi.⁴⁶

Petrol İhracatçısı Ülkeler Birliği'nin (OPEC) Arap üyeleri tarafından alınan kararlar, birer hükümler ilan idi; bu ülkeler daha önce Exxon ve Shell gibi Batılı üretici şirketlerin emirlerine harfiyen uymuştu.⁴⁷ Dünyayı saran panik, şok ve şaşkınlık, petrol ürünlerine herkesten daha bağımlı

46 Maddison (1991), s. 155-167.

47 Daniel Yergin, *The Prize: The Epic Quest for Oil, Money and Power*, Simon & Schuster, New York, 1991, s. 601-909.

olan zengin ülkelerde daha da yoğunlaştı. Savaşın sürati ve öngörülemezliğiyle birlikte, izleyen ambargo, yükselen fiyatlara daha fazla düzensizlik katmakla kalmadı, zaman zaman yerel kıtlıklara da yol açtı. Bütün bir yaşam tarzı, gelecekle ilgili tüm planlar, eğer gerçekten kırılmadıysa, çatladı. Bu kötü fırtına içindeki tek tük esintilerden birisi de, daha önce büyük kentlere kaptırdıkları eski müşterilerine yeniden kavuşan yerel çiftçi ve zanaatkârları serinletti. Yükselen benzin fiyatları, giderlerin ulaşım faslını önemli ölçüde kabarttı. Örneğin, Yukarı Connecticut Vadisi'nin çiçek yetiştiricilerinin “çiçek eyaleti” New Jersey'ye kaptırdıkları ticareti geri almaları, “bir insanın felaketi diğerinin mutluluğudur” deyişinin ne kadar doğru olduğu göstermişti.

Tanrı Apollon, Troya Prensesi Cassandra'ya insanların asla inanmayacağı bir kaderle bağlantılı bir kehanet yeteneği bağışlamıştı. Amerikan Dışişleri Bakanlığı'nın James Akins adlı bir memuru, çağdaş bir Cassandra'ydı. Başkan Nixon'ın Dışişleri Bakanlığı tarafından gizli bir petrol incelemesi yapmakla görevlendirilmiş olan Akins, raporunda, hızla artan petrol tüketimi karşısında Amerika'nın petrol üretimi üzerinde giderek azalan etkisinin sonuçlarını ayrıntılarıyla belirtmişti. Birçok kez yayımlanan önerileri okuyucuya yabancı gelmeyecektir. Akins sentetik yakıtların geliştirilmesi, dönüşüm için daha çok yatırım yapılması, yüksek bir yakıt vergisi konulması ve sanayi makinelerini işletmenin alternatif yollarının araştırılması önerilerinde bulunmuştu.⁴⁸ Raporu abartılı, muhtemelen asılsız ve kesinlikle Amerikan karşıtı bulunarak süratle bir kenara atıldı.

Londra'da çalışan Alman iktisatçı E.F. Schumacher, 1973 yılında yayımlanan *Küçük Güzeldir* (*Small is Beautiful*) adlı sevimli kitabıyla biraz daha başarılı oldu ve petrol krizini Batı'nın savurganlık alışkanlığını düzeltmesi için bir fırsat olarak gösterdi. Schumacher'ın kesintisiz tüketim eleştirisi, ozanlığı, kıvrak zekâsı ve Budist bilgeliğinin yanı sıra ortaya çıkmıştı. Atom denizaltısını geliştiren Amiral Hyman Rickover ilk alarm borusunu çok daha önce, 1957'de çalmıştı. Schumacher ve Rickover'ın önsezileri, bireysel ilginin mantığı nasıl keskinleştirdiğini göstermiştir. Schumacher, Britanya Kömür Konseyi'nde çalışmıştı, Amiral Rickover da atom enerjisinin önde gelen savunucularındandı.

48 *Age.*, s. 590-591.

Çoğu gözlemci açısından, 1973'ün sayısız aksiliği yoldaki basit bir çukurdu sadece. Bir bakıma haklıydılar, ama ancak algılama ve yaklaşımlardaki kaymayı görmezden gelirsek. Mucizevi refah yıllarından ilk sıkılanlar sanatçılar ve aydınlardı. İnsanlığın post-endüstriyel bir çağa mı, post-kapitalist bir döneme mi, yoksa post-modern zamanlara mı girdiğini belirlemek için birbirleriyle yarıştılar. Girilen dönem hangisi olursa olsun, "post" (sonrası) olduğu kesindi. Gerçekten de pek çok insan, piyasanın durmak bilmez yeni konfor, yeni eğlence ve yeni dinlence dizisinden usanmış durumdaydı. 1960'ların başında Amerika'da yayımlanan birçok kitap, 1973 krizinden sonra daha da ısrarla dile getirilecek önemli konulara değiniyordu.

Rachel Carson'ın, 1962'de tarım ve böcek ilaçlarının çevreyi nasıl zehirlediğini anlatan *Sessiz Bahar* (Silent Spring) adlı kitabı kamuoyunun dikkatini çekmişti. Birleşik Devletler Balıkçılık Bürosu'nda çalışan bir zoolog olan Carson, kitabıyla bir fırtınaya yol açmıştı. 20. yüzyılın yaşadığımız gezegen için ne denli yıkıcı olduğunu incelemiş yüzlerce uzman tetikte beklemekteydi. Çevreciler tarihin en başarılı siyasal hareketlerinden birini gerçekleştirdi. Michael Harrington 1962'de *Öteki Amerika: Birleşik Devletlerdeki Sefalet* (The Other America: Poverty in the United States) adlı kitabıyla Amerika'da herkesin refah içinde yaşamadığını kamuoyuna yine hatırlattı. Üç yıl sonra Ralph Nader'in *Unsafe at Any Speed* (Her Hızda Güvensiz) kitabı, Amerikan otomobil üreticilerini hedef alırken, alt başlığı gerekli mesajı veriyordu: *Amerikan Otomobil Tasarımındaki Tehlikeler*. Bu kişilerin sözleri petrol krizinin, artan işsizliğin ve hızla yükselen enflasyonun sayısız darbesiyle birleşince daha da kahince görünüyordu.

Daha genç bir kuşak, çevre kirliliği ve ürün güvenliği davaları ile yoksulların süregiden içler acısı durumuna sahip çıktı. Çevreci hareket, 1970'lerde toplumsal gelişime adanmış mantığa karşı duyulan, Aydınlanma geleneğinden kalma bir inançla yola koyulmuştu. Kendini insanlık ve doğa arasındaki dengeyi yeniden sağlamaya adanarak, 1960'larda insan hakları, kadının konumu, cinsel kurallar ve Vietnam Savaşı konularındaki öfkeli kapışmaların Batılı toplumlar da doğurduğu gerginliği yumuşattı. Batılılar on yıllardan beri havalarını, topraklarını, suyollarını, kendilerinin ve hayvanların yaşam alanlarını hiç düşünmeden kirliletmekle meşguldü.

Aynı dönemde, sanayinin önlenemez yayılmasını tahmin eden başka uzmanlar da vardı. Başkan Johnson'a ulusal güvenlik konularında özel yardımcılık görevinde bulunan W.W. Rostow, 1953 yılında önlenemez modernleşme kavramını halka tanıtan bir kitap yayımlamıştı. Ortalama okurun *İktisadi Gelişmenin Merhaleleri: Komünist Olmayan Bir Manifesto*'dan (The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto) anlayacağı, birkaç iyi Batılı, programın dünyanın geri kalanını nasıl kolaylıkla kendilerine benzetecekleriydi. Marshall Planı'nın Batı Avrupa'daki başarısından yüreklenen Batılılar bunun doğru olduğuna inanmak için her türlü bahane ve teşvike sahipti. Geleneksel toplumların 17. yüzyıl öncesi Avrupa'da olduğu gibi, derin değişikliklere karşı bir direnci vardı, ama dış güçler bu toplumları teknoloji ve –asıl önemlisi– sermaye girişiyle hizaya getirebilmişti. Bu kuramın önemli bir katkısı, ülkelerin geri, yoksul olmaya ya da atavistik kültürlerin etkisinde kalmaya yazgılı olmadıkları fikriydi; hepsi “modernite büyü”nü yakalamaya heveslenebilirdi. Modernleşmenin umut ve düş kırıklıklarına bunca zamandır batıp çıktıktan sonra, bu düşüncenin ne denli yenilikçi olduğunu bugün kolaylıkla gözden kaçırabiliriz.⁴⁹

İnsan, Rostov'u okuduktan sonra, işçilik kalitesinin sanayileşmede kayda değmez bir öğe olduğu sonucuna varabilirdi.⁵⁰ Gelişmekte olan ülkelere sermaye götürmek, üretim becerileri ve girişimci enerjisi taşımaktan çok daha kolaydı. Amerika'nın Latin Amerika ülkeleriyle Gelişme İçin İttifak (Alliance for Progress) girişimi, Üçüncü Dünya ülkelerini Birinci Dünyaya getirme çabaları gibi (mesela Birleşik Devletlerin Hindistan'daki Point Four programı) başarısızlıkla sonuçlandı. Geleneksel toplumların rotalarını değiştirmek için Batı'nın ısrarından ve Dünya Bankası'nın kredilerinden çok daha fazlasının gerektiği apaçıktı. Geleneksel ve modern sınıflandırması, dünya insanların yaşadığı ve anlam kazandığı çeşitli toplumsal düzenlere haksızlık edecek kadar ham ve güdük görünmeye başladı.⁵¹ Gerçek

49 Barbara Weinstein, “Presidential Address: Developing Inequality”, *American Historical Review*, sayı 113, 2008, s. 15.

50 Kaoru Sugihara, “Labour-Intensive Industrialisation in Global History”, *Australian Economic History Review*, sayı 47, 2001, s. 122.

51 Joyce Appleby, “Modernization Theory and the Formation of Modern Social Theories in England and America”, *Comparative Studies in Society and History*, sayı 20, 1978, s.

şu ki, Batı fazla aceleci davranmış ve ektiği tohumların filizlendiğini görmek için daha fazla beklemesi gerektiğini anlamamıştı.

Kapitalizmin en dikkat çekici özelliği, büyük olasılıkla değişimle –eskiden sabit olan malzeme ve kültür biçimlerindeki sürekli düzensizliklerle– arasındaki içinden çıkılmaz ilişkisiydi. Değişimi desteklemekten çok, insanların gelişmeye yönelik ortak arzularının gerçekleşebileceğinin kanıtlarını göstermişti. Batı’da kadın ve erkeklerin azımsanmayacak bir bölüme enerjilerini, dikkatlerini ve becerilerini örgütlemek, piyasa yoluyla yeni bir ticaret bağlantısı oluşturmak veya eski bir ihtiyacı ticari bir ürünle karşılama fırsatını verdi. Ve insan bunu kendi başına yapabiliyordu. Plan yapmak için uzun boylu, yakışıklı, genç, varlıklı, çevre sahibi, hatta zeki olması gerekmiyordu, yine de bu tür özellikler yararlı olurdu. Kapitalizm, bu düşsel alana hükmederek halk desteği sağladı. Yeni gelenler, yatırım için sermaye çekmekte zorlanmıştı ve başarıdan çok başarısızlık vardı. Bireysel girişimler başarılı olduğunda bile, doğa ve topluma bu kadar müdahalenin istenmedik sonuçlarını kestirenler çok azdı. Karmaşıklık sistemin özünde olsa da, insanlar bunu fark edene kadar kapitalizm çoktan kendine yeter konuma gelmişti.

1973 şoklarının, kapitalizmin anavatanlarında refahın “Altın Çağı”nın sonunu ilan ettiğinin ayırına varmak uzunca bir süre aldı. Yükselen fiyatlar genellikle büyüme dönemlerine eşlik etmişti, ama bu sefer durağan bir üretimle birlikte ortaya çıkmışlardı. Böylelikle yeni bir durum ve “stagflasyon” diye yeni bir terim ortaya çıktı; bu da monetarizm kuranına ilgiyi artırdı. Rahatsız edici bir diğer süreç de, yüksek ve düşük gelirler arasındaki uçurumun 1969’dan itibaren giderek açılmasıydı; bu konuyla ilgili kaygılar çoğu kez söylemden öteye gitmedi. En gelişmiş toplumlarda çevreye, işçi ve tüketici güvenliğine önem verilmediğini belgeleyen incelemelerin artmasıyla birlikte, kapitalizm tarihinin en görkemli bölümünün gümbürtüden çok iniltiyle sona erdiğini söylenebiliriz.

Bu arada Palo Alto, California’daki Intel ve Shinagawa, Tokyo’daki Sony laboratuvarlarında mühendisler transistor adlı bir nesnenin kullanım alanlarının listesini döküyordu. “Transfer rezistörü” tamlamasının kısaltması olan transistor, elektrik akımını güçlendiren ya da değiştiren bir cihazdır. Yirmi yıldır piyasadaydı, ama ancak şimdi geliştiriliyordu. Bir elektrikli

devre kartına bağlandığında, küçük boyutu ve uyum yeteneği sayesinde harikalar yaratabiliyordu. Yaratıcı insanlar gezegenimizin elektromanyetizmasından yararlanacak yeni bir alan bulmuştu. Bu teknolojik yenilik, telsiz teknolojisini başlatan vakum tüpüne “yaratıcı yıkım” uyguluyordu. Amansız devrim yeni dönem için ileri görüşlü bir isim bulmadan devam ederken, Birleşik Devletler yenilikçi şirket ve halka arz gibi şeylerin yeni bir milyoner kuşağı yarattığı yeni bir yer adı kazanmıştı: Silikon Vadisi.

1 1

YENİ DÜZENLEMELER İÇİNDE KAPİTALİZM

1970'lerin başında ham petrol fiyatlarında gerçekleşen beklenmedik yükseliş, insanları düşen büyüme hızı, inatçı enflasyon, artan işsizlik, değer yitiren dolar ve dalgalanan kurlar gibi, sanayi dünyasının diğer bazı olumsuz belirtilerine dikkat etmeye zorladı. Güçlü şirketler, güçlü emek ve güçlü hükümet arasındaki keyifli anlaşma bozulmaktaydı. Hiç arzu edilmeyen stagflasyonun gidişatı da, ülke siyasetine yön verenlerin John Maynard Keynes tarafından yazılmış reçetelere artık güvenemeyeceklerinin işaretini vermişti. Keynes, Büyük Buhran dönemindeki gibi, özel girişimin sıfır ya da sıfıra yakın işsizlik sağlayamadığı durumlarda hükümete merkezi bir rol vermişti. Savaş sonrası Batı'sında birçok hükümet, durgunluğu sona erdirmek için Keynesçi politikalar izledi. Ancak ekonomiyi canlandırmak üzere, artık gerekli olmayan kamu harcamalarını kısma cesaretini çok azı gösterdi. Bu cesaretsizlik 1973'te ham petrol fiyatlarındaki patlamanın daha da keskinleştirdiği enflasyonu azdırdı. Ne var ki, bu kez enflasyona yüksek işsizlik eşlik ediyordu. Gerçekler Keynes'in başlangıçtaki önermesini artık desteklemiyordu. Keynes'in azalan talep dönemlerinde salık verdiği kamu harcamaları stagflasyondaki "flasyon"u, durgun satışlar "durgunluğu" yarattı. Bir zamanlar istikrarlı, anlaşılır ve öngörülebilir olarak tanımlanan ekonomik ortam, birden akışkan ve anlaşılmaz hale geldi.

Sanayileşmiş ileri ülkelerin üretkenliği 1970'lerin başında birden keşildiğinde, çareyi yeni bir kuramda aramanın zamanı gelmişti. Bu durum döneme uygun sezgileri olan ya da öyle görünen Milton Friedman'ın önünü açtı. Chicago Üniversitesi iktisatçılarından Friedman –çoğu kez eşi Rose ile birlikte– tüketici davranışı ve kamu politikaları konularında çok sayıda makale yayımladı. Yeni verileri analiz etti, değişken enflasyon oranlarının belirsizliği artırarak işsizliği tetiklediğini açıkladı. Enflasyonun kreditorlere ve sabit gelirliilere verdiği zarar, hükümetlere de –doğru ya da yanlış– bir şey yapma yönünde baskı yarattı. Friedman, piyasanın en iyi bildiğini yapabilmesi için hükümet düzenlemelerinin kısıtlanmasını önerdi: Böylelikle piyasa fiyatlar üzerinden katılımcılara basit, katkısız bilgiler iletecek, katılımcılar da bu bilgilere dayanarak ve kaynakları oranında en doğru kararları verecekti.

Monetarizm kuramında ağırlığını hissettiren bir yazar olan Friedman, hükümetin para arzında ufak artışlar yapmakla yetinmesini salık verdi. Ünlü bir kişi olarak da, halkın “ekonomik insan” ya da Keynes'in üzerine kuşku düşürdüğü mantıklı seçiciye yeniden değer vermesi için aralıksız yazdı. İktisatçıların eskiden beri ileri sürdükleri ve piyasanın, insanlara çıkarlarına en uygun olanı seçmeleri yönünde yardım ettiği görüşünü yineledi. Friedman'a göre, rekabet hem tüketicilerin hem de üreticilerin yararına çalışıyordu. Bu görüşleriyle 1976 Nobel İktisat Ödülü'ne layık görüldü. Fikirleri önce Başbakan Margaret Thatcher ile Büyük Britanya'da, daha sonra da Birleşik Devletler'de, kamu politikalarını etkiledi. 1991'de Başkan Ronald Reagan, “devletin büyüme sürecini durdurup tersine çevirmenin zamanıdır,” diye belirtti ancak hükümeti daha işlek hale getirmenin şart olduğunu da ekledi.¹ Thatcher ve Reagan iktidardayken, Friedman ödüle, ikramiyeye ve makama boğuldu. Gerçektenyse monetarizm sadece 1979–1982 arasında Merkez Bankası desteği aldı, ülkenin durgunluğa kaymasını önleyemedi.

Devletin ekonomiye her müdahalesi Keynes kuramından esinlenmedi. Teorinin büyük bölümü toplumsal bir amaca yönelikti. Yasama organları 1960'larda fabrikaların çevrelerini, ya da nesilleri tükenmekte olan türleri nasıl etkilediğini denetlemeye başladı. Bir dizi başka yasa işçi güvenliği–

1 Sheldon I. Richman, “The Sad Legacy of Ronald Reagan”, *Free Market*, sayı 10, 1988, s. 1.

ni, işe alma ve ev kiralamada ayrımcılığı, tüketiciyi korumayı konu aldı. Friedman, toplumsal ve ahlaki yararlarını tartışmadan, bu müdahalelerin rekabet üzerindeki olumsuz etkisine işaret etti.² Çalışması, hükümet düzenlemelerini sınırlandırarak kredi kurumlarına, telekomünikasyon şirketlerine ve enerji sektörüne serbestlik getiren hareketin temeli haline geldi. Bireysel çıkarın gücünün önyargıya üstün geleceğine duyduğu güven, bir çok saha araştırmasının tartışmaya açtığı, adaylardan en iyisine iş önerisi götürmemek onları rencide edeceği için işverenlerin ayrımcılık gözete-meyeceği, öngörüsünde bulunmasına yol açtı. Belki de bunun en güzel örneği, kadın adayların sayısında önemli bir artışa neden olan, orkestralar için yapılan gizli solist seçmeleridir. 1990'larda Japonya'nın durgunluğu ve 2000'de Arjantin ekonomisinin çöküşü, kamu harcamaları ve sınırlı devlet müdahalelerinin yarar ve zararları konusunda Keynes-Friedman tartışmalarını canlandırdı. Keynes fikir çatışmasından üstün çıkarken, Friedman'ın reçetelerini uygulayan ülkeler bunun acısını çekti.

Buna rağmen Friedman'ın görüşleri şirket başkanları ve siyaset yapıcılar üzerinde büyük etki yarattı. İlk kuralsızlaştırma (deregulation) dalgası gerek Demokrat gerekse de Cumhuriyetçi yönetimlerin desteğiyle, 1970'lerin sonunda geldi. Yasalar havayolu ve nakliye şirketlerini rekabetçi fiyat uygulamasında serbest bıraktı. Hükümet düzenlemeleri (regulation), istikrar ve korumaya muhtaç bir kamu hizmeti olarak görüldüğü için, özellikle nakliye alanında yoğunluk kazandı. Daha yavaş bir tempoda da olsa, kamu yararını düşünen geniş tabanlı bir kadın ve erkek grubu, yatırım bankacılığındaki düzenlemeleri sona erdirmeye çalıştı. Bu çaba üniversiteden yeni mezun olmuş, iş idaresi alanında lisansüstü eğitim aldıktan sonra kârlarını yükseltmek için yeni fikirlerle banka yönetimlerine giren gençlerin baskısıyla, bankalar ve kurumsal müşterileri arasındaki ilişkilerin kırıldığı döneme rastladı.³ 1980 ve 1981 tarihli iki yasa, tasarruf ve kredi kurumlarının muhasebe usullerini kolaylaştırdı ve ipoteklerindeki asgari peşinat oranını düşürdü. Yükleri azalınca daha hızlı hareket eden bu kuruluşlar daha fazla krediye imza attı ve Amerika'nın kişisel borç oranları otuz

2 Milton Friedman, "Noble Lecture: Inflation and Unemployment" ve Gary Becker, "Afterward: Milton Friedman as a Microeconomist", *Milton Friedman on Economics: Selected Papers* içinde, University of Chicago Press, Chicago, 2007, s. 1-22, 181-86.

3 Edward Perkins, "The Rise and Fall of Relationship Banking", www.Common-Place.org, 9:2, 2009.

yıl sürececek tırmanışına başladı. On yıl geçmeden 700'den fazla tasarruf ve kredi kuruluşu sigortacılarını yani Amerikan vergi mükelleflerini 100 milyar dolar zarara uğrattı, ama bu müdahale karşıtı hareketi yavaşlatmadı.

1980'ler kapitalizmin anavatanlarındaki üretim sürecinde de tahrip edici değişikliklere neden oldu. Çokuluslu şirketler yeni fabrikalarını kurmak için ucuz emek sunacak ülke arayışına girince, dünya çapında insan, yatırım ve mal dolaşımı beklenmedik bir yöne saptı. Küresel iletişimdeki gelişmeler de bu hareketi kolaylaştırdı. Özellikle Birleşik Devletler, milyonlarca aileden zenginleşen bir orta sınıf yaratan yüksek ücretli fabrika işlerini yitirdi. Kısa süre sonra Buffalo, New York'tan Gary, Indiana'ya kadar uzanan demir-çelik fabrikaları, işlerini Meksika, Çin, Güney Kore ve Brezilya'ya kaptırdı. Ülkeye Japonya ve Avrupa'dan ithal edilmiş ucuz çelik girdi. Fabrika bacaları ülkesi, Pas Kuşağı* (Rust Belt) haline geldi. Finans, bilgisayar ve hizmet sektörlerinde milyonlarca yeni iş imkânı açıldı, ancak Amerikalılar imalat sanayisinde çalışmaya alışmışlardı. Üstelik yeni alanlar, fast-food ve hasta bakım hizmetlerindeki asgari ücretli işler, Wall Street ve Silikon Vadisi müdavimleri için yüksek maaş olmak üzere bir gelir bölümüne neden oldu.

Romancı Tom Wolfe, kısa süre önce "bildiğimiz kapitalizmin sonu"na tanıklık ettiğimizi açıkladı.⁴ Aynı tespit, kendini durmadan yenileyen bir sistem, bozulmaya tuhaf bir biçimde açık bir reçete dizisi, gelişmekte olan bir süreç olan kapitalizm için geçen 200 yıl boyunca da pek çok kez yapılabiliirdi. Kapitalizm ancak katılımcılar ve uygulamalar yerine kategorileri incelediğinizde aynı görünür. Örneğin insanlar uzun zamandan beri piyasa ekonomilerinin ancak mülkiyet haklarının uygulandığı, kişisel isteğin annelerin dizi dibinde öğrenildiği, açık ve seküler toplumlar da gelişebileceğini ileri sürüyor. 20. yüzyılın ikinci yarısında yaşanan yedi farklı başarı öyküsü, kapitalizmin hükümet gözetimi altında ve cemaatçi kültürler içinde farklı sosyal bağlamlarda da kök salabileceğini, yani aslında her koşulda uyum sağlayabileceğini gösterir.

* Orta Batı Amerika merkezli, ağır endüstri üretimin yoğunlaştığı ülkenin en çok demir-çelik tüketen bölgesinin gelişmeler sonucu çökmesiyle kullanılmaya başlayan isim (ed.n.)

4 Andrew Ross Sorkin, "A 'Bonfire' Returns as Heartburn", *New York Times*, 24 Haziran 2008.

Japonya'nın Altedilmesi Zor Ekonomik Gücü

Eşitleyici örnekler arasında ilki, ekonomik dönüşümünü bir yüzyıl önce başlatan Japonya'dır. Ardından, 1960'lar ve 1970'lerde Dört Küçük Kaplan—Singapur, Hong Kong, Tayvan ve Güney Kore— gelenek kafesinden dışarı fırladı. Japonya'nın başlangıç adımlarının Batı Avrupa ve Amerika'da- kinden farklı olması gibi, kimi yerlerde Doğu Asya'nın “yeni sanayileşmiş ülkeler”i (YSÜ) olarak adlandırılan bu ülkelerin sanayileşmeleri de Japonya'yla benzerlik göstermiyordu. Daha yavaş ilerleme kaydeden Hindistan ve Çin, dünya nüfusunun %37'sini oluşturan toplam nüfuslarıyla, dünyanın en kalabalık birinci ve ikinci ülkelerine uygun olan bir şekilde, küresel ekonomi üzerinde daha büyük bir etkinin de habercisidir.

Başlangıçta Japonya, hızlı sanayileşme şöyle dursun, sanayileşme açısından kazanma şansı olmayan bir aday gibi duruyordu. 19. yüzyılın ortasında 30 milyonluk nüfusa sahip, dünyanın geri kalanından bilerek soyutlanmış bir Doğu Asya adasıyken, aynı yüzyılın sonunda askeri ve ekonomik bir güç olarak birden öne çıkmaya başladı. Japonya 1820-1970 arası ekonomik gelişme karnesinde dünya çapında birinci oldu. 25 kat büyüyen gayri safi yurtiçi hasılasıyla (GSYİH) insanlık tarihinde rekor bir yükselme gösterdi⁵ 1820'de en ileri düzeyde başlayan Büyük Britanya kişi başı gelirini 10 kat, Almanya 15, Amerika da 18 kat büyüttü. Batı'nın sanayileşme süreci genel olarak tekstil üretimi ve madencilikten metalürji endüstrilerine, demiryolu yapımına ve ağır sanayiye doğru gelişmişti; enerji kaynağı olarak da sırasıyla su gücü, kömürden üretilen buhar ve jeneratörlerin ürettiği elektrik kullanılmıştı. Tüketim maddeleri, yatırımları giderek üretim mallarından ayırmış ve bütün bunlar girişimci ve yatırımcıların kararıyla, az çok deneme yanılma yoluyla yapılmıştı.

Japonya yukarıdaki süreci tersine çevirmedi, ancak Batı'daki örnek gurubundan ayrılan görüşleri, kapitalizmin izleyebileceği farklı rotaları gösterir. Japonya'nın ağır sanayi için gerekli hammaddeden yoksun olmasının anlamı, çelik ve kömürünü ithal etmesi gerektiği idi. Hükümet bu temel maddelerin giderini karşılamak amacıyla tekstil, ayakkabı ve incik boncuk ihracatı için bir program geliştirdi. Yabancı teknoloji den yararlanma bece-

5 Thomas T. McGraw, “Introduction to Thomas T. McGraw”, *Creating Modern Capitalism: How Entrepreneurs, Companies, and Countries Triumphed in Three Industrial Revolutions* içinde, ed. Thomas K. McGraw, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1995, s. 1.

risinin baskısı ve kararlı seçkinlerin yönetimiyle, her şeyi hızla yaptı. Taşrada ipek sarımı, gıda üretimi ve çeşitli el sanatları 20. yüzyıl ortalarına kadar su gücünden yararlınsa da, elektrik motorları 20. yüzyılın hemen başlarında buhar makinelerinin yerini o denli çabuk aldı ki, Japonya'nın buhar çağını atlayıp geçtiği bile söylenebilir. Öte yandan, kendine özgü geleneksel yöntemlerden ayrılmayarak, üretim ve finans sektörlerinin modernizasyonunu Mitsui, Mitsubishi ve Sumitomo gibi bir avuç ailenin eline bıraktı. Bu aileler de çelik ve otomotiv endüstrisi gibi, ekonominin farklı alanlarında anonim ticaret şirketleri kurdular. Yöneticilerin genellikle işin en alt düzeylerinden geldiği Amerika'nın tersine, bu Japon aile şirketleri yukarıdan aşağıya doğru piramitler oluşturdu. Sanayici büyük aileler sıkı bir merkezi denetim uyguladılar ve yurtiçinde ayrıcalıklı bir grup oluşturdular. Yabancıların yatırım yapmaları da engellenmişti.⁶

Askeri harcamalara rağmen Japonya'daki kamu harcamaları, Amerika'daki %28 ile mukayese kabul etmeyerek, ekonomideki yıllık toplam yatırımın sadece %7-11'ini temsil ediyordu. Özel yatırım I. Dünya Savaşı'yla birlikte yükselişe geçinceye kadar, sermaye oluşumunda çok daha büyük –tahminen %30-40– rol oynadı. Bekleneceği gibi, Japonya'nın da ülkenin başarılı sanayileşmesinin temelini atacak kendi Wedgwood'ları, Watt'ları, Carnegie, Rockefeller, Thyssen ve Siemens'leri vardı. Thomas Edison gibi Sakichi Toyoda da doğuştan mucit, hatta Edison'dan çok daha iyi bir işadamıydı. 1867 yılında bir marangozun çocuğu olarak doğmuş, tek başına daha iyi bir dokuma tezgâhı geliştirmeye karar verip, bütün yaşamını bu amaca adanmıştı. Toyoda, doğduğu eyalette her köylü kumaş dokuyarak ek gelir sağlamak için evinde bir tezgâh bulundurduğu için tezgâhın yapısını ve çalışma biçimini yakından biliyordu.

Onlarca yıllık çalışmadan sonra, dünya tekstil makineleri piyasasına egemen olan İngiliz Platt Brothers şirketinin dikkatini çekmiş ve 1929'da G-tipi otomatik tezgâhın üretim haklarını şirkete satmıştı. Yaptığı anlaşma, dehasını ve kararlılığını ödüllendirdiği gibi, Japon teknolojisinin gelişimini

6 Ronald Dore, William Lazonick ve Mary O'Sullivan, "Varieties of Capitalism in the Twentieth Century", *Oxford Review of Economic Policy*, sayı 15, 1999, s. 105; Randall K. Morck ve Masao Nakamura, "A Frog in a Well Knows Nothing of the Ocean", *A History of Corporate Governance around the World: Family Business Groups to Professional Managers* içinde, ed. Randall K. Morck, National Bureau of Economic Research Report (NBER), University of Chicago Press, Chicago, 2007, s. 450-52.

de gösterdi. Yaptığı dokuma tezgâhı, pamuklu kumaş üreticileri için uygun bir yatırıma benziyordu. Üç kat daha pahalı olmasına rağmen, bir çalışan-dan on kat fazla üretim yapıyordu, yine de piyasada tutunmayı başarama-dı. Toyoda tezgâhının başarısızlığı, Platt Brothers açısından İngiliz tekstil sanayisinin temel bir zaafını, örgütlü emeğin gücünü ortaya çıkarmıştı. İşçiler yerlerinden edilmek istemedikleri için çok az üretici Platt yapımı Toyoda tezgâhı aldı. Kısa dönem huzur için işçilerine taviz veren İngiliz sanayisi dünya pazarlarındaki öncü konumunu yitirdi. 1880'ler ve 1930'lar arasında Britanya'nın pazar payı %82'den %27'ye düşerken, Japonya'nın %37'ye tırmandı. Piyasa payındaki bu artışı sağlayan etkenlerden biri de, Japon tekstil üreticileri birliğinin ham pamuğu ucuza satın alabilmesiy-di. Japonya zamanla ucuz emek sunan ülkeler karşısında gerileyecek, ama tekstil makinesi üretimindeki kârlı işini sürdürecekti.⁷

Toyota Motor Company'nin kurucu şirketi olmasa, Toyoda Otomat-ik Tezgâh Fabrikası muhtemelen dikkatinizi çekmezdi. Sakichi Toyo-da, 1930'da ölüm döşegindeyken, kendi gibi bir icat dehası olan oğlu Kiichiro'ya kendi tutkusunu izlemesini vasiyet etmişti. Amerika'yı ziyareti sırasında Model T Ford'ların seri üretimi karşısında şaşırduğu için, oğlu-nu otomobil üretimine yönlendirmiş, başlangıç için de bir testi dolusu nakit vermişti. O dönemde Japon piyasası, Ford ve General Motors de-netimindeydi. Kiichiro Toyoda, ailenin otomatik tezgâhlar için geliştirdiği teknolojiyle ilk otomobillerini yaptı. Japon kaligrafisinden kaynaklanan nedenlerle şirketin adını Toyota olarak değiştirdi.

Saldırgan sömürgecilik politikasını çoktan uygulamaya koymuş Japon yönetimi, 1936'da yeni lisans yasasından yararlanarak otomotiv sanayisinde aslan payını Toyota ve Nissan'a bıraktı. Bu şirketlerin yöneticileri, pazar stratejilerini gelişmiş teknoloji üzerine kuran asker kişilerdi. Toyota işlet-me sermayesini tezgâh şirketinin birikmiş gelirlerinden sağlanuş olsa da, sermaye için bankalar yerine kamu fonlarından yararlandı.⁸ Japon hükü-metlerinin önce 1894 ve 1904'te, bir kuşak sonra da 1937 ve 1941'de sa-vaşa girme kararları, Japon sanayisini savaş üretimine yönlendirdi. Ülkenin

7 Yutaka Kosai, "The Postwar Japanese Economy, 1945-1973", *Economic Emergence of Modern Japan* içinde, ed. Kozo Yamamura, Cambridge University Press, Cambridge ve New York, 1997.

8 *Age.*, s. 138-39, 185.

sanayicileri, başarısız Büyük Doğu Asya Ortak Refah Alanı girişiminin ve Japonya'nın savaş öncesi saldırgan dış politikasının en ateşli destekçileriydi. 1945 yılında Amerikan bombaları Japon savaş makinesini yerle bir etti, ama o makineyi kuran uzmanlığa ilişemedi.

Kapitalizm tarihi açısından bakılınca, Japonya'nın 1945'te Birleşik Devletler'e teslim olması, daha önceki kısa ömürlü imparatorluk başarısından daha hayırlıydı. İmparatoru tahtında bırakma dışında "koşulsuz" teslimi kabul eden Amerika için, Japonya'yı kendi suretinde yeniden yaratma yolunda hiçbir engel kalmadı. Bölgedeki Müttefik kuvvetlerin başkomutanı General Douglas MacArthur, işgalin başına geçmişti. Gerek generalin titizliği, gerek Amerikan askerlerinin şiddetten uzak davranışları Japonları şaşırtmıştı. Ülke askerden arındırılmış; hapishanelerdeki liberal, sosyalist ve komünist muhalifler serbest bırakılmış; siyasal partiler ve sendikaların savaştan sonra kurulacağı umulan demokrasiye katılımları desteklenmişti.

Japonlar anayasa hazırlamada ayak sürüyünce, bu işi onlar adına MacArthur'un kurmayları yaptı. İktidarı Büyük Britanya'daki bir yasama erkine bırakıp, kadınlara erkeklerle eşit siyasal haklar tanıdı. Toprak reformu, 8 bin kilometrekareyi aşkın toprağı, ülkenin yaklaşık 5 milyon kiracı köylüsüne dağıttı. Kırsal ekonomi yeniden gelişti. İşgalciler dikkatlerini imalat sektörüne çevirerek, savaş öncesi dönemin dev holding şirketlerini parçalamaya niyetlendiler.⁹ O sırada işe dünya siyaseti karıştı.

Sovyet destekli Kuzey Kore Güney Kore'yi istila edince, Amerika istilacılara karşı düzenlenen Birleşmiş Milletler hareketına önderlik etti. Amerika Japon devletini yeniden biçimlendirmeyi bırakıp, dikkatini ülkenin komünizme direnme gücünü artırmaya verdi. Çin'de komünist bir rejimin kurulmasıyla birlikte doğuda yoğunlaşan Soğuk Savaş ortamı, Amerikalı danışmanları başlangıçtaki demokrasi hedeflerinden vazgeçirdi.¹⁰ Soğuk Savaş sınırı olmak Japonya için önemli sonuçlar doğurdu. 1952 yılında onaylanan bir resmi antlaşmayla Amerikan işgalinin sonunu hızlandırdı. Japonya'nın aynı anda Amerikan askerleri, gemileri ve uçakları için üs an-

9 Ian Buruma, "Who Freed Asia?", *Los Angeles Times*, 31 Ağustos 2007; W.G. Beasley, *Modern History of Japan*, Praeger, New York, 2. baskı, 1973, s. 286-87.

10 Beasley (1973), s. 290-93, 303-307, 311-14; Jon Halliday ve Gavin McCormack, *A Political History of Japanese Capitalism*, Pantheon Books, New York, 1978, s. 195-203; Normitsu Onishi, "No Longer a Reporter, but a Muckraker within Japan's Parliament", *New York Times*, 19 Temmuz 2008.

laşmaları yapması, ülkenin Sovyetler, Çin ve Asya'nın bağımsız ülkelerini dışlayarak Batı'yla ayna safta yer tutmasını sağladı. Japonya, Amerikan birliklerine ev sahipliği yapıp, savaş faaliyetleri için cephane ve malzeme sağlayınca, Kore Savaşı ülkenin hafif ve ağır sanayisini hızla çalıştırmış oldu.

William Edwards Deming adlı ilginç bir Amerikalı, 1950'de Müttefik kuvvetler başkomutanının danışmanı olarak Japonya'ya geldi ve kalite tutkusuyla ülkenin önde gelen sanayicilerini etkileyecek kadar uzun kaldı. Fizik, matematik ve istatistik eğitimi alan Deming doğuştan bir öğretmendi; iş verimini artırmanın on dört koşulu, yedi ölümcül hastalık ve gelişimin önündeki dört engel gibi, öğrencilerin anlamasını kolaylaştıran açıklayıcı tanımlamalar getirdi. Mesajının ana fikri, üretimin ayrıntıya eksiksiz dikkat vererek geliştirilecek bir sistem olduğu ve üretimin her aşamasında sürekli iyileştirmeler gerçekleştirilerek maliyet açısından daha verimli kılınabileceğiydi. Deming araştırma, tasarım, satış ve üretim personelinin sıkı bir işbirliği içinde çalıştığı, çoğu zaman işyerindeki gerginlikleri yok eden bir takım ruhuna ulaştığı ünlü Japon ekip sisteminin kurucusuydu. İmparatorun Kutusal Hazine Madalyası'yla ödüllendirdiği Deming, Japon önderleri tarafından ülke sanayisinin savaş sonrası yeniden doğuşunun babası olarak kabul edildi.

Kore Savaşı patlak verince, Amerikalı danışmanlar Japonya'nın muhafazakâr politikacılarının arkasında durarak ağırlıklarını hissettirdiler. Liberal Demokrat Parti (LDP), 20. yüzyılın ikinci yarısı boyunca Japon politikasında neredeyse aralıksız bir hâkimiyet sürerken, partinin hegemonyası sadece 1993 yılında geçici süreyle kesintiye uğradı. İşgali sona erdiren Japon hükümeti, rasyonalizasyon adını verdiği kendi ekonomik reform programını uygulamaya koydu. Programın amacı çelikle başlayarak, Japon üreticileri dünya piyasalarında rekabet edecek duruma getirmekti. Dünyanın en modern entegre demir-çelik tesisi 1953 yılında Tokyo Körfezi'nde, denizin doldurulmasıyla kazanılmış topraklar üzerinde yükseldi ve hammadde bir dizi entegre yöntemle mamule dönüştürüldü.¹¹ Diğer Japon çelik üreticileri kısa bir süre sonra bu fabrikayı izleyince, savaşın Japon sanayi altyapısını yok etmesinin ters etki yaparak yarar sağladığı anlaşıldı. Çağdışılık, enkazla birlikte süpürülmüştü. Ülkenin sanayicileri yenilgi sayesinde esnekliğin erdemlerini keşfetmişti.

11 Kosai (1997), s. 181-89.

Aynı esneklik hükümete kadar yayılmamıştı. Ülkenin Amerikan dolarına devam eden bağlılığı Japonya'nın savaş sonrası işgalciye bağımlılığını pekiştirdi. Bürokrasi, büyük işadamları ve Liberal Demokrat Parti (LDP) üyeleri arasındaki danışıklı dövüş, muhalefetin politika üretip uygulamasını engelledi. Sosyalist ve Demokrat Partiler, düzenli olarak her iki meclise temsilci göndermeyi başardılar ancak nadiren gerçek bir güç gösterdiler. Bu durumun tek istisnası, ulusal kamuoyunun desteğini alan sol partilerin, 1970'lerde LDP'yi sanayinin çevreye verdiği zararı ele almaya zorlamasıydı. Bu bakımdan, söz konusu partiler aslında kapalı bir sistemde bir çeşit supap vazifesi gördü. Bu model doğal olarak Japonya'nın savaş öncesi kurumlarıyla uyumluydu. Altı çizilmesi gereken bir başka nokta da, son derece bağımsız bir bürokrasinin direnişi yüzünden Japon önderlerin politika değişikliğine gitmesinin ya da güncel olaylara göre davranmasının engelleniyor olmasıydı.

Avrupa ve Birleşik Devletler, 1953 ve 1973 arasındaki yirmi yıl boyunca sağlam bir refahın keyfini sürdüğü sırada, Japonya kayıtları, kapitalizm tarihinde o zamana kadar ki eşsiz yıllık büyüme oranıyla (%10), daha da etkileyiciydi, ancak artık Çin tarafından yakalanmıştı.¹² Savaşın sonra Toyota, Nissan ve Honda hükümetin Avrupa ve Amerika rekabetinden koruduğu, gitgide büyüyen iç piyasadan yararlandı. Bu şemsiyenin altındaki Toyota ve Nissan, 1960'ların başlarında yeni fabrikalar kurdu. İki şirket "sıfır stoklu üretim sistemi" olarak tanımlanan düşük maliyetli üretimin öncülüğünü yaptı. Bir makinenin birçok farklı işlevde kullanılmasını sağlayan bu program, tıpkı büyük miktarda yedek parça üretimi yetersizliği gibi, savaşın doğurduğu bir zorunluluktuktu. Fabrika yöneticilerinin bir makinenin örneğin sadece sol çamurluk üretmesine izin vermek gibi bir lüksü yoktu. Aynı şekilde, uzun montaj hatları barındıracak alana da sahip değillerdi. Bu nedenle parça stoklamadılar, otomobillerini kısıtlı bir alanda ürettiler.

Savaşın sonra "sıfır stoklu" üretim yöntemlerini inceleyen yabancılar, bu sistemlerin avantajlı olduğu sonucuna vardı. Bu yöntemle, Amerika'daki kitlesel üretimin tersine düşük maliyetli üretim adını uygun gördüler. Dü-

12 Rondo Cameron, *A Concise Economic History of the World: From Paleolithic Times to the Present*, Oxford University Press, New York, 1989, s. 375, 392; James P. Womack, Daniel T. Jones ve Daniel Roos, *The Machine That Changed the World*, Rawson Associates, New York, 1990, s. 11.

şük maliyetli üretim, parça envanterlerini azaltmanın ötesine geçerek, hat üzerinde en ufak bir hataya tolerans göstermeyen becerikli işçi ekiplerince bir araya getirilmiş hassas montaj üzerinde durur. “Küçük güzeldir” deyiiminin bir yankısı olan düşük maliyetli üretim daha az yer kaplar, daha az yedek parça gerektirir; araç yapımındaki her işlemin, her parçanın önemini bilir.¹³ General Motors, Ford ve Chrysler pazar paylarının temmuz güneşi altında kalmış buz kalıbı gibi eridiğini gördüler, yine de başarılı Japon üretim tekniklerini kopyalamaya direndiler. Buradaki bir diğer uyarı, yenilikçiliğin kapitalizmin ilerlemesini koruması ancak seçkin yönetici inadının, kapitalizmin vaatlerine kulak tıkayabilmesidir.

Japonya Amerika’dan çok önemli bir tavizin güvencesini almıştı. Amerikan yönetimi, Kore Savaşı’ndan sonra Japonya’da asker konuşlandırıp savaş uçağı bulundurmanın karşılığında, Japonlara Amerikan piyasasına erişim izni vaadinde bulunmuştu. Detroit muhtemelen ABD ve Japonya arasında imzalanan 1960 Karşılıklı Güvenlik Antlaşması’na fazla dikkat etmemişti, ancak Japon otomobil ihracatının baskısını hissetmesi çok sürmeyecekti.¹⁴ 1970’lerde ham petrol fiyatlarının yükselişi sırasında Japon üreticileri küçük, hızlı ve yakıt tasarrufu sağlayan modelleriyle dev Amerikan piyasasına girdiler. Toyota ve Nissan piyasada pay kapmak için yabancı şirketlerin hisselerini almak yerine, kendi acente ağlarını kurdu. Böyle yaparak büyük bir riskin altına girmişlerdi. Çok geçmeden Amerika’da kendi üretim tesislerini kurmaya giriştiler. Her yıl dünya üzerindeki fabrikalardan çıkan 50 milyon araçla otomotiv dünyasının bir numaralı sanayisi oldular.¹⁵ Japonların, otomobillerinin becerikli pazarlamacıları olmaları, Toyota’nın yetmiş yedi yıl boyunca dünyanın en büyük otomobil üreticisi unvanını kimseye kaptırmayan General Motors’u 2008’de nasıl geçtiğini açıklar.

Avrupa ekonomilerinin yapısı, emek ve yönetim çıkarlarının, kamu ve özel örgütler aracılığıyla birlikte işlediği kolektif bir birliktir. Birleşik Devletler’in ekonomik yapısı birlik olmaktan daha rekabetçidir ve Japonlarınkini paternatistik bir ekonomi olarak niteleyebiliriz. En önde gelen

13 Age., s. 159-68.

14 Age., s. 24-45; Ralph Landau, “Strategy for Economic Growth: Lessons from the Chemical Industry”, *The Mosaic of Economic Growth* içinde, ed. Ralph Landau, Timothy Taylor ve Gavin Wright, Stanford University Press, Stanford, 1996, s. 411-12.

15 Kosai (1997), s. 198; Nick Bunkley, “Toyota Moves Ahead of G.M. in Auto Sales”, *New York Times*, sayı 24 Temmuz 2008.

şirketleri, holdingin yardımsever rehberliği altında belirli alanlarda faaliyet gösteren anonim kuruluşlardan oluşan geniş bir aile gibidir. Bu düzen kötü niyetli satın alma girişimleri karşısında koruma sağladı. Paternalizm, patriarkal ile karıştırılmamalı, zira Japon şirketlerinde kararlar Amerika'nın hiyerarşi gözetken karar mekanizmalarının aksine, aşağıdan yukarıya süzülür. İşlevsel girişimlerin çoğunluğu, orta kademe ve yerel yöneticiler tarafından gerçekleştirilir; herkes gözlerini uzun vadeli büyümeye dikerek şirket içinden yetenek ve beceri geliştirmeye odaklanır.¹⁶

Japon şirketleri, tek bir sektörde kartel üyesi olmak yerine holdinglere aittir; ne var ki böyle bir holdingin şirketleri arasında şiddetli rekabetler gözlenebilir. Son yıllarda –hem gerçek hem de mecazi anlamda– aile bağlarının gevşemesine rağmen, kişinin içinde bulunduğu gruba karşı sadakati Batı'da pek görülmez. İstikrarlı aileler ve dostluklar gibi, Japon şirketleri de uzun süreli ilişkiler kurar ve sürdürür. Uzun ve ıstıraplı bazı grevlerin ardından sendikalarla ilişkiler bile karşılıklı güvene dayanıyor. Toyota 1940'ların sonunda yaşanan durgunluk sırasında işgücünün %25'ine yol verirken, karşılığında sendikalarla yaşam boyu iş, kıdeme dayalı ücret artışı ve kâra bağlı prim vaadi içeren bir sözleşme imzalamıştı.¹⁷ Yüz kişiden fazla çalışanı bulunan şirketlerde yaşam boyu iş politikaları, Japon sendika ilişkilerini yumuşatırken, bir taraftan da zararını ileri dönemlerde hissettirecek bir esnemeziğe neden oldu.

Japonya, Amerika'daki bir başka gelişmeden daha yararlannmıştı. RCA, IBM ve AT&T'ye karşı açılan antitröst davası kapsamında Yüksek Mahkeme'nin 1958'de yayımladığı sulh hükmü, bu şirketleri patent lisanslarını yerli adaylara ücretsiz vermeye ya da yabancı şirketlere satmaya zorladı. Bu kârlı fırsatla ilgilenen RCA hızla harekete geçti ve şirketi, radyo ve televizyon sektöründe lider konumuna getiren araştırma ve tasarımı dikkate almadan kısa dönemde patent lisanslarından kâr etmeye kalktı.¹⁸ Renkli televizyon yarışı [Kuzey Amerika'ya özgü motorsporu dallarından biri olan]

16 Jeffrey A. Bernstein, "Japanese Capitalism", *Creating Modern Capitalism: How Entrepreneurs, Companies, and Countries Triumphed in Three Industrial Revolutions* içinde, ed. Thomas K. McGraw, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1995, s. 473-74.

17 Age., s. 477-78; Kosai (1997), s. 192-93; E.S. Crawcour, "Industrialization and Technological Change, 1885-1920", *Economic Emergence of Modern Japan* içinde, Cambridge University Press, Cambridge ve New York, 1997, s. 341; Womack, Jones ve Roos (1990), s. 54.

18 Alfred D. Chandler, Jr., *Inventing the Electronic Century: The Epic Story of Consumer Electronics and Computer Science Industries*, The Free Press, New York, 2001, s. 35-40.

NASCAR müsabakasını andırıyordu. Öndeki araba, kurucuları General Electric, Westinghouse ve Telefunken'in renklerini taşıyan RCA'di. Birçok turdan sonra açık arayla öndeyken vahim bir hata yaptı. Yarışın başarıya aç çaylağı Sony fırsatı kaçırmadı ve liderliği ele geçirdi. Tasarım ve bakıma büyük yatırımlar yapan Sony mevcut konumunu korudu. RCA'nın patentlerini satma politikası, renkli televizyon teknolojisinin Japonya'nın önde gelen tüketici elektroniği şirketine aktarılmasını hızlandırdı.

RCA sonunda yarışı tümüyle terk ederken, kendisiyle birlikte Birleşik Devletler'in bütün tüketici elektroniği şirketlerini de sürükledi. Yarış, çökmekte olan Amerikan şirketlerini ele geçirmeye başlayan Sony, Sanyo ve Matsushita gibi Japon firmaları arasında geçti. Bu gelişmelerin ardından, 1972'de 26. yılını kutlayan Sony, California'da yılda 450.000 alıcı üreten kendi renkli televizyon fabrikasını kurdu. İlerleyen yıllarda Toshiba, Mitsubishi ve Hitachi de aynı şeyi yaptı. Japonlar RCA'ye karşı öylesine şükran duydular ki, RCA CEO'su David Sarnoff, 1960'ta Tokyo ziyareti sırasında imparator tarafından Doğan Güneş Madalyası'yla ödüllendirildi! (Sarnoff genç bir telgraf memuruyken, batan *Titanic* transatlantiğinin imdat çağrısını alan kişi olarak da tanınır.) Dev Japon şirketlerinin hacmi ve faaliyet alanı böylesine agresif girişimleri olası kıldı.¹⁹

Transistor 1947'de piyasaya çıktığı zaman, Amerika'da ticariden çok askeri açıdan ilgi gördü, ama Sony'de çalışan fizikçi ve mühendisler bu cihazdan hızla yararlanarak ticari açıdan son derece popüler bir ürün geliştirdiler: transistorlu radyo. Sony minyatürleştirmekte uzmanlaştı. Ceplerinin sonsuz derinliğine güvenerek teyp kayıt cihazları, stereo malzeme, video kayıt cihazları, dijital video diskleri, video oyunları ve kaydetme özelliği olan kameralar yaratacak araştırmalara yatırım yaptılar. Koreli LG, 1996'da televizyon üreten son Amerikan şirketi olan Zenith'in çoğunluk hisselerine sahip oldu. On yıl sonra Apple, iPod'uyla dijital müzikteki Sony önderliğine son verinceye kadar, yukarıdaki gelişmeler Amerikan tüketici elektroniği için uygun bir kitabe benzliyordu.

Kişisel Bilgisayarın Ortaya Çıkması

Amerika, 1980'lerin piyasa yıldızlarından biri olan kişisel bilgisayarda (personal computer, PC) önderliğini korudu. PC'ler sahneye çıkıp tüm

19 *Age.*, s. 45-48.

ilgiyi üzerlerine çekmeden önce, bilgisayarla veri işlemek üretim, perakende ve finans şirketlerinde yaygındı. Bu durum bilgisayar donanımı, yazılım programı ve çip adı verilen, bir entegre devreye yerleştirildiğinde bir sürü elektronik işlem yapabilen, silikondan üretilmiş küçük ve yarı iletken kristaller için yeni bir pazar doğurdu.

Bilgisayar parçalarının fiyatları düştükçe, ülkenin her tarafından meraklılar kendi küçük toplama bilgisayarlarını yapmaya girişti. *Popular Mechanics* dergisinin Ocak 1975 sayısının böylesi amatör uğraşlara değinen kapak yazısı, o dönemde 22 ve 20 yaşlarında olan Paul Allen ve Bill Gates'in dikkatini çekti. Her ikisi de bilgisayar tutkunlarına katıldı. Hemen aynı dönemlerde Steven Wozniac ve Steven Jobs da 20'li yaşlarında, bir garajda Apple şirketini kurdular. Michael Dell daha da ileri gitti: Teksas Üniversitesi'ndeki odasında sipariş üzerine IBM uyumlu toplama bilgisayarlar yaptı! Başlangıçtaki bu çabaların sonucunda üç ticari PC; Apple, Commodore ve Atari bilgisayarları doğdu.

IBM bu yeni şirketleri gözlemledi ve minibilgisayarların geleceğini araştırmak üzere bir ekip kurdu. Silikon çiplerde gerçekleştirilen büyük gelişmeler sayesinde PC'ler ortaya çıktı. Bir posta pulu büyüklüğündeki bir çip, milyonlarca transistor barındırabiliyordu. Kurulan ekip 1980'de raporunu hazırlayarak, IBM'in şirket içinde bağımsız bir birim kurması ve cihazdan çok bir sistem gibi çalışacak açık bir makine üretmesi halinde PC piyasasına hemen girebileceği sonucuna vardı. Daha da önemlisi, IBM'in mikrobilgisayarların bileşenlerini kendi üretip patent almaktansa, piyasada bulunan parçaları satın almasını tavsiye etti.²⁰ Yönetim projeye yeşil ışık yaktı. IBM, Intel'in mikroçiplerini seçti. Microsoft'tan önce PC'leri için bir dil, sonra da bir işletim sistemi ısmarladı.

Bu kararlar Intel'den Robert Noyce ve Gordon Moore'u, Microsoft'tan da Gates ve Allen'ı üne kavuşturdu. Transistorun mucidi William Shockley vasıtasıyla bilgisayar sektörüne giren Noyce, tek bir silikon levhası üzerinde transistorlarla birleştirilebilecek bir entegre devre geliştirdi. Gates ve Allen, sonunda Seattle yakınına yerleşerek, MS-DOS adlı bir disk iş-

20 Walter G. Moss, *An Age of Progress? Clashing Twentieth Century*, New York, 2008, s. 44; Rowena Olegario, "IBM and the Two Thomas J. Watsons", *Creating Modern Capitalism: How Entrepreneurs, Companies, and Countries Triumphed in Three Industrial Revolutions* içinde, ed. Thomas K. McGraw, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1995, s. 355; Chandler, Jr. (2001), s. 136-37.

letim sistemiyle birlikte bir dizi bilgisayar dili geliştirdiler. IBM'in güçlü pazarlama sistemi önde gelen bu iki tedarikçisinin kârlarını patlattı. IBM Microsoft'a bir de sisteminin lisanslarını başkalarına satma izni de verince, Intel ve Microsoft sanayi tarihinin en kârlı imtiyazlarına sahip oldu. Bill Gates gezegenin en varlıklı olma yolunda hızla ilerledi, çünkü yatırım sermayesine dayanan Intel'in aksine, Allen'la birlikte işe borçla başlamış ve gelirlerini yeniden şirkete yatırmışlardı.²¹ Kişisel bilgisayarlar arasında başlangıçta görülen rekabet, piyasaya bir dizi uyumsuz ürün sürülmesine neden oldu. İnsanlar dosyalarını değiş tokuş edebilmek için uyumlu sistemler talep ettiler. Gates, IBM'in kullandığı tipik donanım bileşenleriyle uyumlu MS-DOS sistemiyle bu potansiyel pazara girdi. Kapalı bir sisteme sahip Apple, marjinal bir oyuncu olarak kaldı.

IBM planını hızla uyguladı. İki yıl geçmeden kırk beş saniyede bir PC üretmesine rağmen yine de talebi karşılayamadı. PC'ler insanların evlerine aktı. Yazarlar ve öğretmenler gösterişli IBM Selectric daktilolarını bodruma indirerek ya da hayır kurumlarına bağışlayarak yeni masaüstü bilgisayarlarıyla hayranlık ve gerilim dolu bir yolculuğa çıktılar. 1950'lerin televizyon satışları gibi, PC'lerin gördüğü ilgi de herkesi şaşırttı. Gerçekte bilgisayara ihtiyacı olmayan, bilgisayarın özelliklerine tümüyle yabancı binlerce insan, bugünkü cihazların kaba bir çeşidi olan bir PC için neden 3500 dolardan daha fazla parayı bastırmak istesin? Kısa sürede şirketler her çalışma biriminde PC kullanabileceklerini ve bunlar arasında bir ağ oluşturabileceklerini fark ettiler. 1990'ların ortasında bilgi teknolojisine harcanan her doların %80'i PC'lere gitmişti.²² Bilgisayara bellek çipi gibi bir aygıt ya da yazıcı gibi bir donanım eklemeyi adlandırmak için, terzi-likteki bir terimden [*interfacing*: telalama] “arayüzle bağlama” çıktı. *Time* dergisi, kapağında kişisel bilgisayarı “Yılın Makinesi” ilan etti. Daktilo oldu kelime işlemci.

IBM'in başarısı, sektörde Amerikan tekeline kırmak için kurulmuş İngiliz, Fransız, İtalyan ve Alman bilgisayar şirketlerini piyasadan sildi. 1977 yılında Amerikan hanelerinin üçte birden fazlasında en az bir PC bu-

21 Ben Marsden ve Crosbie Smith, *Engineering Empires: A Cultural History of Technology in Nineteenth-Century Britain*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, New York, 2005, s. 99; Chandler, Jr. (2001), s. 137.

22 Olegario (1995), s.383.

lunuyor ve satışlar her yıl artıyordu.²³ Aynı yıl IBM'in işyerlerine sevk ettiği mikrobilgisayar sayısı 3 milyonu aşmıştı. Kişisel bilgisayarı klonlama imkânı, PC'lerde patent bulunmamasından yararlanan onlarca yeni şirketin kurulmasına neden oldu. Masaüstü bilgisayarların yaygınlığı belirli uygulamalara göre tasarlanmış yazılımlar için de yeni bir piyasa yarattı. Bilgisayar sektörü vahşi bir şekilde rekabetçi, IBM'in daha önce karşılaştığı her şeyden daha Darwinci olmayı sürdürdü. 1980'lerin sonunda Apple, IBM, Dell ve Compaq PC müşterileri için kıyasıya bir yarışa girdi. 1999'da IBM'in pazar payı %50'den 22,3'e düşmüştü.²⁴

Japonların el attığı tek ana sektör otomotiv değildi. Ürkütücü bir hızla bilgisayar endüstrisine ve televizyon, video ve DVD gibi tüketici elektroniği sektörüne de girdiler. 1970'lerde İngiliz, Fransız, İtalyan ve Alman şirketleri IBM anabilgisayar ve bilgisayarlara bağlanabilen yazıcı ve modem gibi donanımlarla (bu gibi ürünlere kaba bir terimle "uyumlu ek" [plug-in compatibles] adı verilir) başa çıkamayınca, Japonlar riskli bir girişimde bulunarak kendi iç piyasaları için anabilgisayar üretimini sürdürmeye karar verdiler. İki beklenmedik gelişme bu kararlarını ödüllendirdi: IBM, PC piyasasına girdi ve internet büyük sistemler için yeni bir talep doğurdu. Dahası, büyük şirketler kendi özel ağ sistemlerini kurarak, 1990'ların PC furyasında terk edilen anabilgisayarlara talebi canlandırdı. Japonya büyük sistemlerde Avrupa piyasasını yeniden ele geçirirken, Avrupalıların kusursuz yazılımları geri kalmaya başladı.²⁵

PC'ler İçin Yeni Bir Teknolojik Gelişme

PC kullanıcıları kendi aralarında bağlanmaya başladılar, sonra da bir bilgi, haber, veri havuzu ile bir kişisel mesaj sistemine dahil oldular. Şirket ya da örgüt içinde aynı anabilgisayarı kullanan kişileri birbirlerine bağlayan ağlar birçok araştırmacıya, PC'leri telefon hatları ya da kablolarla aynı biçimde tek tek birbirine bağlayacak bir teknoloji oluşturma ilhamı verdi. İnter-

23 Chandler, Jr. (2001), s. 35-40; Lee S. Sproul, "Computers in U.S. Households since 1977", *A Nation Transformed by Information: How Information Has Shaped the United States from Colonial Times to the Present* içinde, ed. Alfred D. Chandler, Jr. ve James W. Cortada, Oxford University Press, Oxford, New York, 2003, s. 257.

24 Emerson W. Pugh, *Building IBM: Shaping an Industry and its Technology*, MIT Press, Cambridge, Mass., 1995, s. 314; Chandler, Jr. (2001), s. 140-41.

25 *Age*.

netin asıl (origins) başnoktaları, 1969 yılında devlet ve üniversite laboratuvarlarındaki minibilgisayarları birbiriyle ilişkilendiren ABD Savunma Bakanlığı'ndan yayıldı. ARPANET adlı bu ağdan, başta sadece üniversiteleri kapsayan başka ağlar doğdu. ARPANET giderek askeri özelliğini yitirdi ve gitgide buruşuk bir akademisyene benzedi. Hükümet desteğiyle başlayan bu hareket, 21. yüzyılın en büyük ticari başarı öyküsü oluverdi.

1969 yılında faaliyete geçen telekomünikasyon ağı Telnet, 1975'te ticari bir özellik de kazandı. İnsanlar kişisel bilgisayar almayı sürdürdükçe, başka bilgisayarlara bağlanma arzusu kat kat arttı. Internet, ufak tefek teknolojik düzeltmeler yapılarak kusursuz hale getirildi.²⁶ Bu arada Cenevre'deki Avrupa Nükleer Araştırma Örgütü'nden Tim Berners-Lee ve Robert Cailliau, 1980'lerin sonuna doğru, bilgisayarları birbirine bağlamanın ötesine geçecek ve bilgiyi hiper metin aracılığıyla internet üzerinden iletecek bir sistem geliştirdi. Bilgisayar kullanıcıları ağın sunduğu harikaları keşfettikçe, Berners-Lee ve Cailliau'nun "Dünya Çapındaki Ağı" gerçekten de tüm dünyaya yayıldı. Ticari fırsatlar derhal ortaya çıktı. Kısa süre içinde birçok ülkeden sayısız gazete Web üzerinden erişilebilir oldu. Banka ve havayolu şirketleri müşterilerini, işlerini Web siteleri üzerinden görmeye yöneltti. O zaman bu bilgi bolluğunun yerini belirlemek sorun olmaya başladı. Illinois Üniversitesi 1993'te ilk grafik Web tarayıcısını geliştirdi. Mosaic, halk arasında Netscape adıyla daha fazla tanınır hale geldi. Ardından Microsoft ürünü olan Internet Explorer, Netscape'in pazar payını kemirmeye başladı; giderek gelişen hizmetlerin sonu gelmeyecekmiş gibi görünen yarışında onu Mozilla Firefox izledi.

Web tarayıcısının gördüğü rağbet de PC gibi önceden kestirilememişti; gerçi bugünden bakınca, bunun sağladığı çevrimiçi bilgiler, ansiklopediler, indirilen film ve müzikler telekomünikasyon ağından ve internet veritabanından yoksun bir dünyayı düşünmeyi güçleştirir. Kapitalizm ısrarla yeni kâr etme yolları ararken, internet perakende alışverişin yeni aracı haline geldi. Serbest internet erişiminin çektiği izleyiciler, yükselen bir reklam sektörünün temelini oluşturdu. Hareketli grafikler anında bilgi paylaşımıyla baştan çıkardı. Yeni kurulmuş şirketler, 2005'te borç alanlar ile verenleri internet üzerinden buluşturarak, banka adı verilen aracı kurumlar olmadan borç ödemesi yaptırdı. Günümüzde 1 milyar kullanıcıya ulaşan

26 *Age.*, s. 170-75.

internet erişimi, 600 milyon aboneli cep telefonu sektörünün önündedir.²⁷ Ne var ki, müşterilerin hayran olduğu bu esneklik, sahtekârlık yollarına da açıktır. Gerek müzik gerekse yayıncılık sektörlerinin, ürünlerini yasadışı paylaşımdan korumakta ciddi sorunları var.

Jeff Bezos, 1994 yılında Bellevue, Washington'daki garajında Amazon.com şirketini kurdu. İnternet perakendeciliğinin öncüsü olarak “.com” sonekini şirket unvanının parçası olarak kabul ettirdi. Kısa süre sonra dükkânlar ve hizmet kuruluşları müşterilerinden “www. [boşluğu doldurun].com” adresine girmelerini istediler. Başlangıçtaki kitap stokundan yola çıkan Amazon hızla gelişti, güç dönemlerden geçti, ancak sitesini başka perakendecilere de açarak düzlüğe çıktı. Günümüzde Web, plili abajurlardan İspanyol ançüezine kadar her konuda bilgi sağlamak açısından telefon rehberindeki sarı sayfaların yerini almıştır. Perakendecilikteki bütün bu yenilikler, müşterilere hizmet etmenin masrafını büyük ölçüde düşürerek, bütün diğer ekonomilerin yavaşladığı 20. yüzyılın son diliminde Amerika'nın refahına katkı sağlar. Bu girişimlerdeki rekabet daha yüksek verimlilik için itici rol oynuyor, ancak İnternetin dev müşteri havuzu, süper büyük başarılar kadar ciddi kayıplara da neden olan başarıyı da artırıyor.

Bütün bu gelişmelerin yanında araya e-posta diye bir şey gizlice girdi. Aynı bilgisayar sistemini kullananların mesajlarıyla başlayan e-posta, internet üzerinden çok daha geniş bir kitlenin erişimine sunuldu. E-posta kullanımı 1980'lerde yaygınlaştı; 600 milyonu aşkın kullanıcısıyla e-posta bugün en yaygın kullanılan internet hizmetidir. E-posta telefonları, faks-ları ve posta hizmetlerini ortadan kaldırmadı ama etki alanlarını çok küçülttü. ABD Posta Servisine yeni bir lakap uyduruldu: salyangoz posta* [*snail mail*].

1996 yılında yeni bir internet sorunu ortaya çıktı: Web üzerinde özgürce dalgalanan bilgi yığınının nasıl yararlanılacağı? Bir kez daha iki 20'lik delikanlı –Stanford lisansüstü öğrencileri Larry Page ve Rus asıllı Sergey Brin– Google adını verdikleri yeni bir “arama motoru” geliştirdi. Yeni bir destansı başarı öyküsünün adı olan Google sözcüğü, “tarihçesini öğrenmek için Google'ı *google*ladım” cümlesinde olduğu gibi, bir fiile dönüştü.

27 Alex MacGillivray, *A Brief History of Globalization: The Untold Story of Our Incredible Shrinking Planet*, Carroll & Graf Publishers, New York, 2006, s. 267.

* Elektronik olmayan normal posta (ç.n.)

Google yine popüler bir arama motoru olan Yahoo ile giriştiği uzatmalı rekabetten galip çıktı ve 2005'te piyasa değerini yaklaşık 200 milyar dolara yükseltti. Devam eden araştırmalarla sürekli geliştirilen sistem, video-sohbet imkânı da veren bir e-posta hizmeti sundu. Google bu arada insanların haber ve müzik klipleri ile amatör video çekimlerini paylaştıkları video kaynağı YouTube şirketini de satın aldı. Şimdi dünyanın en büyük reklam satıcısı olan Google, hızla çoğalan özelliklerini hiç zorlanmadan geliştirmeyi sürdürüyor.²⁸

Intel'in kurucularından Gordon Moore, bir entegre devreye yerleştirelebilecek transistor sayısının her iki yılda bir ikiye katlanacağını, telefon ve bilgisayar kapasitelerini büyük çapta artıracığını –dikkat çekici bir doğruluğuyla– duyurmuştu. Cep telefonları akıllı telefon haline geldi. PC işlevleri Palm Pilot ve iPod gibi cihazlara sığdı. Hiç kimse kestirememiş olsa da aynı derecede önemli bir gelişme, bilgisayar fiyatlarının her yıl %20 oranında düşmesiydi.²⁹ Yine de hiçbir şey cep telefonlarının fiyat öyküsüyle boy ölçüşemedi. Motorola cep telefonu 1987'de 3.996 dolarlık bir lüksken, telekomünikasyon şirketleri bugün iki yıllık kullanım anlaşması yapan herkese bedava cep telefonu veriyor.

Gates ve Allen Microsoft fabrikasını Seattle yakınlarında kurarken, transistor konusundaki çalışmalarıyla Nobel ödülü alan William Shockley, kendi Shockley Semiconductor şirketini kurmak için Palo Alto, California'daki evine döndü. Onu başkaları da izledi ve Palo Alto dışında, bugün Silikon Vadisi olarak bilinen yerde toplandılar. Massachusetts yasaları varolan şirketlere rekabeti sınırlayıcı güçlü anlaşmalarla öncelik tanıdığından, yeni kurulan şirketler için Massachusetts'ten California'ya taşınmak akıl kârıydı. Böylesi yasalar, çalışanların daha önceki işlerinden edindikleri deneyimden yararlanarak kendi işlerini kurmalarını sınırladı. Neredeyse görünmez olan bu gibi, kurumsal düzenlemeler yeniliği desteklemekte çok önemli olabilir.

Yüksek kapitalizminin zarıf Wall Street dünyasında, California'nın sonradan görme, genç, resmiyetten uzak, giyimde eşitlikçi ve kesinlikle zeki

28 David Carr, "Google Seduces wit Utility", *New York Times*, 24 Kasım 2008.

29 Kenneth Flamm, "Technological Advance and Costs", *International Competition, and Regulation in Communications* içinde, ed. Robert W. Crandall ve Kenneth Flamm, Brookings Institution, Washington, D.C., 1989, s. 28; Marsden ve Smith (2005), s. 100-101.

yeni milyonerleri şaşkınlık yaratmıştı. “İnek” lakabını alan bu yazılım ve donanım mühendisleri, Aşağı Manhattan’ın müdavimlerinden alabildiğine farklıydı. Başlangıçtaki başarıları, zekice planları olan onlarca erkeğin –ve birkaç kadının– sermayedarlar nezdinde destek bulmasını kolaylaştırdı. Silikon Vadisi’nin “.com”ları kendi ettiklerini bulana kadar zenginleşmeyi sürdürdü. NASDAQ borsası binlerce yeni alıcı çekti. Büyük ya da küçük yatırımcılar bilgi teknolojileri sektöründe hisse almaya koşunca, ilk halka açılma girişimlerinde arzdan çok talep geldi. Spekülasyonun sıcak havası “.com” balonunu 1990’ların sonuna dek şişirmeyi sürdürse de, Silikon Vadisi mühendislerinin yeni uygulama alanları bulma merakı durulmadı. On yıllık bir durgunluğun ardından Silikon Vadisi –bilgisayar diliyle söylersek– yeniden başlatıldı (*reboot*). Sadece 2007 yılında, bütün Avrupa’nın toplam 7,2 milyarına karşılık 10 milyar dolarlık yatırım sermayesi çekti.³⁰ Aynı yıl Amerikalı mucitlerin yaptığı 80 bin patent başvurusu, geride kalan dünya toplamından fazlaydı.

Bilgi teknolojisi Amerikalıların yeniliğe açık olmasından yararlanmıştı. Kişisel bilgisayar sahibi olma fırsatına hızla karşılık veren tüketiciler, bilgi teknolojisinin (BT) inanılmaz büyümesinin temel taşlarını döşedi. IBM yeni ürüne yetişmek için harekete geçince, bu genç sektörün ayakta kalmasını sağlayacak gerekli kaynakları, bilgi altyapısını ve pazarlama uzmanlığını beraberinde getirdi. IBM’in başlıca tedarikçileri Intel ve Microsoft birkaç milyar dolarlık şirketler olduklarında, kârlarının büyük bir kısmını teknolojiyi geliştirmeye yatırdılar. PC tutkusu bir yandan da IBM egemenliğinin altını oydu. Bilgisayar parçaları için patent olmaması, yeni şirketlerin piyasaya girmesine izin verdi. PC’lerin basitliği, kullanıcıları IBM’in destansı hizmetine bağımlı olmaktan kurtardı. Amerika’nın bilgisayar, donanım, internet, Web ve e-postadaki başarıları hem maddi hem de psikolojik açıdan Amerikan kapitalizmini vites yükseltmeye itti. Ne var ki, amansız bir rekabetin yaşandığı bir pazarda zirvede kalmak hiç de kolay değildi. Teknoloji pazarına uzun süre egemen olan Amerika, 2002’den sonra ihraç ettiğinden fazla teknoloji ürünü ithal etti. 2008’deki ticaret açığı 50 milyar dolardan fazlaydı.³¹ Bu konudaki endişe, Çin’den iPod ithal

30 “Tech Hot Spots”, Silicon.com, 2008.

31 William S. Broad ve Cornelia Dean, “Rivals Visions Differ on Unleashing Innovation”, *New York Times*, 16 Ekim 2008.

ettiğinde Apple'ın, Çinliler tarafından yapılan cihaza değerli parçalar eklediğinin farkında olunmasıyla hafifletebilirdi.

Dev Japon şirketleri –Fujitsu, NEC, Toshiba ve Hitachi– Avrupalı bilgisayar üreticilerinin tersine, hem büyüklükleri hem de elektronik cihaz ve telekomünikasyondaki deneyimleri sayesinde, Amerika'dan esen başarı fırtınasını hasarsız atlattılar. NEC, Fujitsu ve Hitachi hükümetten de destek alarak dünyanın en büyük yarı iletken üreticisi konumuna erişti.³² Ağ iletişimi nedeniyle Avrupa'da büyük bilgisayar sistemlerine talebin yeniden canlanması, Japon üreticilerin bu pazarda IBM'le rekabet etmelerine imkân verdi. IBM patentle korunmayan parçalar kullanarak kendini klonlanmaya açınca, Japon üreticileri 1980'lerin sonunda PC pazarına büyük bir atılımla girdi. 1996'da sadece IBM, Dell ve Compaq'ın dünya PC satışları Fujitsu, Toshiba ve NEC'ten fazlaydı. Kişisel bilgisayarların çok yönlülüğü çağlayan etkisi yarattı; yeni uygulamalar, donanım ve gelişmelerin ardı arkası kesilmedi. Sony, bilgisayarları veri işleme cihazlarından multimedya merkezlerine dönüştüren CD-ROM'uyla (Kompakt Disk Salt Okunur Bellek) bilgisayar piyasasına girdi. Tüketici elektroniği ve bilgisayardaki Japon teknolojisinin gelişmişliği ve zarafeti, Tokyo ve Osaka'da yoğunlaşan dev Japon şirketlerinin birbirine yakın olmasının fikir dolaşımına imkânı vermesine bağlanabilir.³³

Bütün bunlara rağmen, eski rakipler hiç teslim olmamış gibi görünüyor. Amerikan yarı iletken ve PC üreticileri, rekabetçi ruhlarını bizzat Japon pazarına taşıdı. Biri Batı alfabesi ile Japon piktogramlarının (*kanji*) sistemi arasında, diğeri de çeşitli Japon bilgisayarlarıyla paylaşılamayan donanımlar arasındaki iki uyumsuzluk problemini çözen IBM ve Microsoft yerel piyasada önemli bir yer edindi. Microsoft Windows'un Japonca türü olan 3.1.J. oldukça başarılı oldu. Yazılım bütün PC'lerin yanı sıra herhangi bir üst düzey Japon bilgisayarı da çalıştırılabiliyordu.³⁴ Böylece bilgisayarlardaki teknolojik yeniliğin ele avuca yığmayan topu bir kez daha Birleşik Devletler'e doğru geri sekti.

32 Olegario (1995), s. 381.

33 Chandler, Jr. (2001), s. 233-34.

34 Brenton R. Shlender, "U.S. PCs Invade Japan," *Fortune*, 12 Temmuz 1993.

Asya'nın Dört Küçük Kaplanı

Bir mikroişlemciye bağlanabilecek herhangi bir şeyin piyasası dört Asya ülkesi, Dört Küçük Kaplan olarak adlandırılan Singapur, Tayvan, Güney Kore ve Hong Kong'a itici güç sağlamıştı. Bu ülkelerin başarılı yörüngeleri, ekonomik devler çemberinin dışında kalanların sürdürülebilir büyüme düzeyine yükselmeyeceği konusundaki yaygın inanca meydan okudu. Araştırmacılar, Batı Avrupa ekonomilerinin savaşın külleri içinden züm-rüdüankalar gibi yükseldiği 1960'ların sürdürülebilir refahının sıcak ışıltısı içinde, modernizasyonu, yeterince yatırım sermayesine sahip her ülkenin erişeceği son aşama olarak gördüler. Refahı her ülkenin geleceğine yerleş-tiren bu tahmin oldukça iyimserdi.³⁵ Latin Amerika, Asya ve Afrika ülke-leri Batı'nın sermaye ve "know-how" aşısına beklenen cevabı vermeyince, modernizasyon kuramı hak ettiği ilgisizlik içinde akıllardan çıktı.

Soğuk Savaş, ülkeleri kapitalist, komünist ve tarafsız olarak sınıflandırır-ken, bir Fransız nüfusbilimcisi Birinci, İkinci ve Üçüncü Dünya kavramla-rını geliştirdi. Buna göre Birinci Dünya Batı'yı, İkinci Dünya Sovyetler'in etki alanını ifade ediyor, tarafsızlar da Üçüncü Dünya ülkeleri etiketi ta-şıyordu. İlk iki kategori aslında hiç tutulmadı, ama "Üçüncü Dünya" bir sözcük ihtiyacını karşıladı. Daha duyarlı kamusal bir söylem, "geri kalmış" (*backward*) yerine "az gelişmiş" (*underdeveloped*) kavramını kullandı. Birinci Dünya'nın düşünce biçimine göre, Üçüncü Dünya az gelişmiş olduğu ka-dar yoksul değildi. Artık sömürge bağları taşımayan bu Batı dışı ülkelerin kendi başlarına modernleşebilecekleri fikri, gelişimin sadece birkaç adım-lık mesafede olduğunu ima ediyordu.

Batılı danışmanlar 1940'ların sonu ile 1950'lerin başında Üçüncü Dünya, özellikle de Latin Amerika ülkelerine, hammadde-sığır eti, şeker veya soya fasulyesi- ihracatında uzmanlaşır ve Batı'dan mamul madde ithal ederlerse, ticaret koşulları lehlerine döneceğinden, gelişmek için gerekli sermayeyi denkleştirebilecekleri tavsiyesinde bulundular. Bu hiçbir zaman gerçekleşmedi, çünkü mamul ürün talebi, fiyatları hammadde talebinden daha fazla yükseltti. Böylelikle, sanayileşmiş ülkelere karşı oluşan çekirdeğin refahı artarken, çeper ülkeler yerinde saydı. Bazı ülkelerin neden ya da

35 Chandler, Jr. (2001), s. 211-12; Michael C. Latham, *Modernization as Ideology: American Social Science and "Nation-Building in the Kennedy Era*, Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2000.

nasıl modernleşemedikleri sorusuna eğilen Raul Prebisch, Immanuel Wallerstein ve Andrew Gunder Frank, Üçüncü Dünya'nın Birinci Dünya'nın verdiği kararlardan ötürü geri kaldığını iddia eden bir bağımlılık kuramı geliştirdi. Az gelişmişlik bir aşama değil, ekonomi galiplerinin benimsedikleri politikaların maksatlı sonucu olarak sürekli bir durumdu. Modernleşme, kaçınılmaz olmak şöyle dursun, bir seraptı. Gelişmiş endüstri ülkeleri, Üçüncü Dünya ülkelerini dünya ekonomisi içinde kendilerine bir yer bulmaya teşvik ederken, onları sürekli olarak çeperde, kâğıtların karıldığı kumardan kalkmadıkça asla kaçamayacakları bir bağımlılık konumunda kalmaya mahkûm etti.³⁶

Bağımlılık kuramcıları, çeper ülkelere, tuttukları yolun tam tersine dönmelerini salık verir. Hammaddeleri yabancılar için daha pahalı olmalı, şimdiye kadar ithal ettikleri mamul malları kendileri üretmeye çalışmalıydılar. Bu ithal ikamesi programı, Batı'nın sömürsünü püskürtecek ve değerli dövizlerin tasarrufunu sağlayacaktı. Aynı kuramcılar, az gelişmiş bir ülkenin, ekonomik gelişmeyi başlatmak için gerekli sermaye birikimi oluşturmalarının imkânsız olduğunu da kuvvetle belirtti. Buna komplocu bir renk de katan bazı Latin Amerikalı uzmanlar, bölgelerinde yaşanan sorunların izini CIA ve çokuluslu şirketler üzerinden yürütülen Amerikan sömürsüne kadar sürdü.³⁷ Milton Friedman'ın monetarist politikaları Arjantin'de bumerang etkisi yarattığında, Amerika'nın kötü niyeti bir kez daha kanıtlanmış oldu. Uluslararası Para Fonu (IMF), ülkeleri ağır bir biçimde borçlanmaya cesaretlendirmesinin ardından, işin içine karıştırılır oldu. Doğu Asya çeper ülkelerin uygun koşullarla dünya piyasalarına girebileceği düşüncesi neredeyse ölmüş görünüyorken, bunun gerçekleştirilebileceğini gösterdi.

Hong Kong, Singapur, Tayvan ve Güney Kore bağımlılık kuramının yanlış olduğunu kanıtladı. Bu ülke ekonomileri, kendi kendini sürdüren refaha kendi çabalarıyla kavuşurken, Japonya'nın yüz yılda gerçekleştirdiğini otuz yıla sığdırmışlardı. Tayvan ve Güney Kore'nin başarılı kalkınması, yardım programıyla iki ülkenin önderleri üzerinde güçlü etkisi olan

36 Richard A. Stanford, "The Dependency Theory Critique of Capitalism", Furman Üniversitesi web sitesi.

37 Barbara Stallings, "The Role of Foreign Capital in Economic Development", *Manufacturing Miracles: Paths of Industrialization in Latin America and East Asia* içinde, ed. Gary Gereffi ve Donald L. Wyman, Princeton University Press, Princeton, NJ., 1990, s. 56-57.

Amerika'nın desteklediği bir toprak reformuyla başladı. Sadece toprağı bir avuç aylak seçkinden alıp çalışan köylülere vermek birçok derin ve uzun süreli sonuç doğurdu. Ürün miktarının artması yiyecek fiyatlarını düşürerek herkesin satın alma gücünü artırdı. Yeni toprak sahiplerinden gelen vergi gelirleri, birbirini karşılıklı olarak güçlendiren birbiri ardına artışlarla gübre, malzeme ve köylü eğitimine harlandı.³⁸ Tarımdaki bu gelişmelerin 17. yüzyıl İngiltere'sinde olduğu gibi, daha az işçi gerektirmesi, kadın ve erkeklerin imalat gibi başka işlere girmesine imkân tanıdı. Toprak reformuyla refah dağılımının daha adil kılınması kırsal köktencilüğün önünü keserken, kararlı toprak sahibi seçkinlerin genellikle takındığı reform karşıtlığını da bastırdı. Singapur, Tayvan, Güney Kore ve Hong Kong'daki görece gelir eşitliği, zenginleşen işçi sınıfının desteğini pekiştirdi. İnsan aynı toprak reformunu yapsalardı, Arjantin ve Meksika ekonomilerinin bugün nerelerde olacağını düşünmeden edemez.

Daha önemlisi, 1950-1953 Kore Savaşı, büyük bir alıcıyı Pasifik havzası ticaret dünyasına sokmuş oldu. Örneğin Hyundai'nin kurucusu Chung Ju-yung, faaliyet alanları olan inşaat ve araba tamirinde Amerikan silahlı kuvvetleriyle birlikte önemli bir müşteriye kavuştu. Kuzey Kore'de yoksul bir köylü ailesinin çocuğu olarak dünyaya gelen Chung, gözü karalığını ve iş becerisini daha Japon istilası sırasında göstermişti. Hyundai daha sonraki yıllarda Japon malı parçalardan otomobil üretti, dünya inşaat sahnesine geçerek otoyollar, limanlar, nükleer santraller ve tersaneler kurdu.

Başlangıçta Birleşik Devletler, Japonya'da olduğu gibi bu ülkelerde de demokrasiyi desteklemişti. Ancak Güney Kore'nin istilaya uğraması, Amerikan siyasetçilerini sağa doğru keskin bir viraj almak zorunda bıraktı. Sağlam bir anti-komünist tutum karşılığında Singapur, Güney Kore ve Tayvan'ın baskıcı rejimleri desteklendi. Yine de ekonomik kazanımların ardı kesilmedi. Singapur 1960'ta Amerikan Yedinci Filosu için gemilerine bir üs olmaksızın çok bir onarım, dinlenme ve eğlence temin eden, büyük ev sahibi haline geldi. Daha önemlisi, Birleşik Devletler ekonomik kalkınmaya verdiği destekte hiç tereddüt göstermedi. Güney Kore ve Tayvan'a para ve uzman göndermeyi sürdürdü.³⁹ Dört Küçük Kaplan, baskı ve bastırma yoluyla siya-

38 Stephen Haggard, "The Politics of Industrialization in the Republic of Korea and Taiwan", *Achieving Industrialization in East Asia* içinde, ed. Helen Hughes, Cambridge University Press, Cambridge, New York, 1988, s. 262-63.

39 Ian Buruma, "Who Freed Asia?", *Los Angeles Times*, 31 Ağustos 2007.

sal önceliklerini ülke içindeki eleştirilerden muaf tutan teknokrat ve piyasa yanlılarından oluşan çekirdek bir siyasetçi kadrosuna sahipti. Bu ülkelerin düşman komünist komşuların yanında kalkınması, yöneticilerin muhalefeti susturmasına yardımcı oldu. Faaliyet yürüttükleri meclisler güçsüz bırakılarak, siyasal faaliyet alanı güçlü icracılara terk edildi. Buna rağmen Güney Kore ve Tayvan zamanla daha demokratik hale geldi.⁴⁰

Dört Küçük Kaplan, ekonomik kalkınma sürecinde ithal ikamesini reddetti ve onun yerine ihracatı teşvik etmeye karar verdi. “Karar verdi” doğru bir ifadedir, çünkü siyasi liderler bunu düşünüp planlamıştı. Yeni sanayileşmiş ülkelerin yerel piyasası, hiçbir durumda, dünya pazarında rekabet gücü sağlayacak ölçekte ekonomileri destekleyecek büyüklükte değildi. Bu nedenle, başlangıçtaki birkaç başarısızlıktan sonra serbest limanlar kurdular ve işe geleneksel giyim, tekstil ve ayakkabıyla başlayıp, daha sonra hesap makineleri ve renkli televizyon alıcılarına geçerek “süper ihracatçılar” haline geldiler. Kore demir ve çelik mallar bile üretiyordu. Amerika 1960’larda piyasasını bu tür ithalata açarken, onu Avustralya ve Yeni Zelanda izledi. Dört ülkenin ihracatı 1980’de GSMH’lerinin %50’den fazlasını oluştururken, bu oran Birleşik Devletlerde %8, Japonya’da ise %16’da kaldı.⁴¹ Bu başarı elbette para ve işçi gerektirmişti. Yeni sanayileşmiş bu ülkelerin nüfus yoğunlukları, halklarının emek-yoğun, karmaşık üretim süreçlerini öğrenme ve beceri edinme kararlılığıyla birlikte, bir varlık haline geldi. Dört ülke iç tasarrufları yüksek düzeyde –%20’nin üzerinde– tutunca, başlangıçta ihtiyaç duydukları yabancı yatırım desteğine olan bağımlılıkları giderek azaldı.⁴² Bu ülkelerin özel avantajlar karışımının taklidi kolay olmasa da plan oldukça açıktır: İhraç et, eğit, yenilik yap ve dünya ekonomisinde kendine uygun bir yer bul!

Hong Kong, Tayvan, Singapur ve Güney Kore aynı bölgede ve yaklaşık aynı dönemde –1950’lerde Hong Kong ve Tayvan, 1960’larda Singapur ve

40 Robert Wade, “The Role of Government in Overcoming Market Failure in Taiwan, Republic of Korea, and Japan”, *Achieving Industrialization in East Asia* içinde, ed. Helen Hughes, Cambridge University Press, Cambridge, New York, 1988, s. 157-59.

41 Seiji Naya, “The Role of Trade Policies in the Industrialization of Rapidly Growing Asian Developing Countries”, *Achieving Industrialization in East Asia* içinde, ed. Helen Hughes, Cambridge University Press, Cambridge, New York, 1988, s. 64.

42 James Riedel, “Industrialization and Growth: Alternative Views of East Asia”, *Achieving Industrialization in East Asia* içinde, ed. Helen Hughes, Cambridge University Press, Cambridge, New York, 1988, s. 9-13.

Güney Kore— başarılı oldukları için, benzerlikleri farklılıklarından daha önemli görünür. Yine de farklılıkları önemlidir. 1997’ye kadar Britanya kraliyet sömürgesi olarak kalan Hong Kong, o tarihten sonra Çin’e katıldı. 1965’te Malezya’dan çıkartılan Singapur o dönemde yoksul bir ülkedir. Kurucusu Lee Kua Yew, ülkenin dikkat çekici başarısını yorumlarken “Üçüncü Dünya bölgesinde bir Birinci Dünya vahası” tanımını kullanmıştı. Hong Kong için de aynı şey söylenebilirdi. Kore komünist ve komünist olmayan iki bölgeye bölünmesi bakımından, Almanya ve Vietnam ile benzerlik taşıyordu, ama Almanya’dakinin aksine, bu bölünme bugün de devam etmektedir. Tayvan da uzun süredir—1949’da Komünistlerin iktidarı ele geçirmesinden sonra Çin’den kaçan— Çin Ulusal Partisi tarafından yönetilen, Çin’den kopmuş bir ada eyaleti olarak oldukça tehlikeli bir konumdaydı. İnatçı bir otoriter rejimle yönetilen Singapur Çinlilerden, Malaylardan ve Hintlilerden oluşan; Hristiyanlar, Hindular ve Sihlerin güçlü bir temsiliyete sahip olduğu çok karma bir nüfusu bütünleştirmek zorundaydı. Diğer üç ülkenin yapısı daha homojendi.

Zamanlama, coğrafya ve talih de Hong Kong, Tayvan, Singapur ve Güney Kore’nin olağanüstü başarılarında kendilerine düşen rolü oynamıştı. Birleşik Devletler ve Japonya gibi iki endüstri devi, yıllık GSMH’ları 1960’lar ve 1970’ler boyunca ortalama %7-9 oranında değişen bu ülkelerin büyümesini olumlu yönde etkiledi. Her iki “yaşlı ve zengin sevgili” de bu yeni sanayileşmiş ülkelerin ürünlerine büyük bir pazar sundu, ayrıca yatırım sermayesi de aktardı. Dört Kaplan, bir ölçüde Japonya’nın Amerikan hâkimiyetine meydan okuyor olması nedeniyle, tüketici elektroniği ve bilgisayar üretimindeki patlayıcı büyüme dalgasını yakaladı. American Texas Instruments şirketi Tayvan’da yarı iletken üretimi için denizasıırı montaj fabrikaları kurdu. Kısa süre sonra Amerikan şirketleri küçük, donanım ve parçaları Tayvan’dan almaya başladı. Tayvan, dizüstü bilgisayarların ana üretimine öncülük eden anakart, monitör, klavye, tarayıcı ve fare de üretti. Hong Kong ve Güney Kore, özellikle Kore’deki yarı iletkenler, bu üretken hatta aynı zamanda girdi. Singapur Amerika önderliğindeki kişisel bilgisayar sektöründe güçlü bir üretim seçeneği olurken, Amerikan PC sabit disk sürücülerinin çoğunun kaynağı konumuna geldi. Yetenekli bir işgücüne sahip olan Kore ve Tayvan, ihracatlarını 1960’lar ve 1970’lerde tüketici elektroniği gibi daha beceri yoğun ürünlere kaydırabildi.⁴³

43 Chandler, Jr. (2001), s. 212-15; David Mitch, “The Role of Education and Skill in the

Bu ülkeler uzun vadeli planlar yaptılar ve bazı karışıklıklara rağmen, planlarının olgunlaşmasını sağlayacak huzur ve düzeni yakalama talihine eriştiler. Yönetimleri, kötü ulaşım koşullarının üretim ve nakliye noktaları arasındaki mal akışını geciktirdiği diğer gelişmekte olan ülkelerin yaşadığı sıkıntılardan kaçınmak ve darboğazları önlemek için, kamu hizmetleri ve iletişim sistemlerine yeterince yatırım yaptı. Mahkemeler etkili ve adil çalışırken, Singapur'un gaddar yasaları dehşet saçmayı sürdürdü. Bu ülkeler, hükümet yönlendirmesi ve serbest piyasa dinamiğinin benzersiz bir karması kapsamında, eşitsizliğin ekonomik gelişime eşlik ettiği fikrini daha fazla kutsamayan bir ekonomik öngörüyü çoğu kez boşa çıkardılar.⁴⁴ Her yeni teknolojik gelişmenin yarattığı boşlukları doldurmakla önemli kazanımlar elde ettiler. Mevcut nüfusu 48 milyon olan Kore, dünya GSYİH sıralamasında on birincidir. Komşu Malezya, Tayland ve Endonezya bile umut verici yönlerde gelişiyor.

Ekonomik gelişme, bu geleneksel ataerkil toplumlardaki kadınların yaşamlarını da değiştirdi. Asya ailelerinin erkek çocuğa gösterdikleri rağbeti, asimetrik cinsiyet oranları da kanıtlayabilir. Ultrason hamile kadınların karınlarındaki ceninin cinsiyetini belirlemeye imkân tanıdıktan sonra çocuk aldırma oranları tırmanışa geçti. Erkek/kız doğumlarının doğal oranı 105/100'dür. Son dönemlerde bu oran Çin'de 120/100'lük zirvesine ulaşırken, diğer Asya ülkeleri de Çin'in hemen ardından geliyor. Çoğu ülkedeki yetkililer bu uygulamayı doğrudan suç kabul ediyor. Hindistan'da, bir kadına karındaki çocuğun cinsiyetini söyleyen doktor ya da hemşire, bu uygulamayı durdurmak için çıkartılmış olan yasaya aykırı davranmış sayılır. Yine de yasak sıkça delinir. Tahminler Hindistan'da kürtajla aldırılan kız cenin sayısının yılda 10 milyon olduğu açıklıyor.⁴⁵ Kadınlar için pek kazanım sayılmasa da, Güney Kore'de bugün cinsiyet oranının 116'dan 107'de düştüğünü düşündüren bir şeyler oluyor.

Bir zamanlar kökten gelenekçi olan bu ülkede kızlar açısından yeni bir değerbilirlik ortaya çıktı.⁴⁶ Giderek daha fazla kadın iyi eğitim sayesinde

British Industrial Revolution", *The British Industrial Revolution* içinde, ed. Joel Mokyr, Oxford University Press, Oxford, 1999, s. 277-78.

44 Nancy Birdsall, "Inequality Matters: Why Globalization Doesn't Lift All Boats", *Boston Review*, Mart-Nisan 2007, s. 7-11.

45 Amelia Gentleman, "Sex Selection by Abortion is Denounced in New Delhi", *New York Times*, 29 Nisan 2008.

46 Choe Sang-Hun, "South Korea, Where Boys Were Kings, Revalues Its Girls", *New York Times*, 23 Ekim 2007.

ticarete ve başka mesleklerde iş buluyor. Uygulamada da, kazanımlarıyla emekli olan ebeveynler, emeklilikleri için oğullarına bağımlı değildir. Evin dışında çalışan kızları, artık kocalarının ailesinin hizmetçisi gibi değildir. Kendi geçimlerini sağladıkları gibi, ailenin duygusal bağlarını erkek kardeşlerinden daha iyi korurlar.

1970'ler boyunca uzmanlar, Japonya'nın yaptığı her şeye en uygunu gözüyle baktılar. Ne var ki, sıkça söylendiği gibi, her güzel şeyin bir sonu vardır, belki "her çıkışın bir düşüşü vardır" demek daha uygun olur. En büyük ikinci ekonomi olarak tüm dünyayı şaşırtan Japonya, 1990'larda uzun bir durgunluk dönemine girdi. Otomobillerinin ve stereo cihazlarının kalitesi insanları etkilemeyi sürdürüyordu; düşük maliyetli imalatları Amerikan ve Avrupa fabrika yönetimlerini mahcup etmiş, ancak bu güçlü özellikler fiyatların hızla düşmesini engelleyememişti. Borsa ve gayrimenkul değerleri, şüpheli alacakların birikmesine yol açarak düştü. Hükümet sonunda müdahaleye karar verdi, trilyonlarca yen tutarında kamu harcaması yaparken yenin değerini yükseltti. Bunun beklenmedik ama tutarlı sonucu, ihracatın gerilemesi oldu. Doğa, büyük bir depremle payına düşeni yaptı.

Bu sorunlar, kolay kontrol edilemezliklerini gösterdi ve Japon ekonomisinin bazı yapısal zaafılarını açığa çıkardı: Bunlardan en önemlisi, önde gelen banka ve şirketler ile hükümet arasındaki samimi ilişkiydi. Açığa çıkan bu durum, Amerika'nın antitröst siyasetine tüm dünyada oldukça önemli destek kazandı. Japonya 1945'ten beri tekel karşıtı bir yasaya sahip olsa da, bu yasa etkili bir şekilde uygulanmıyordu. Ekonomi 1990'larda aniden çökünce, hükümet de yasanın uygulanmasını bir ölçüde sertleştirdi. Japonya, Birleşik Devletler'in 1982'de yaptığını taklit ederek telekomünikasyon tekeli bozdu.⁴⁷

Japonya 1997'de mütevazı bir düzelme yaşasa da, fiyatlar yeniden düştü ve hiçbir şey bu deflasyon baskısını dindirecek gibi görünmüyordu. Aynı yıl Tayland, Endonezya, Kore ve Singapur da mali krize girince, Japon şirket ve aileleri daha da endişeli, dahası ekonominin yükselişini engeller hale geldi.

47 Robert W. Crandall ve Kenneth Flamm, "Overview", *Changing the Rules: Technological Change, International Competition, and Regulation in Communications* içinde, ed. Robert W. Crandall ve Kenneth Flamm, Brookings Institution, Washington, D.C., 1989, s. 114-29; Tony A. Freyer, *Antitrust and Global Capitalism*, Cambridge University Press, Cambridge ve New York, 2006, s. 6-7.

Asya krizi hükümet programlarının daha şeffaf olması, daha esnek kur politikaları izlenmesi ve daha güçlü, daha etkin düzenlenmiş mali sistemlerin geliştirilmesine duyulan ihtiyacın altını çizmişti. Uluslararası Para Fonu'nun (IMF) Japonya'ya aktardığı büyük miktarda nakdin önemli bölümü, bu beklenmedik kötüleşmeden en fazla etkilenen kesimler için yiyecek ve ilaç alımına gitti. Başka sorunlar da –Kore'de iflas olmaması gibi– gün yüzüne çıktı. Bir uzmanın belirttiği gibi, “ıflasız kapitalizm cehennemsiz Hristiyanlık gibidir. Günahkâr aşırılıkları denetlemenin hiçbir sistematik yolu yoktur.”⁴⁸

Walmart Perakende Sihirbazlığı

Mikroişlem, 20. yüzyılın son dönemlerinde kapitalizmi harekete geçiren tek etken olmasa da, yüzyılın en şaşırtıcı başarılarından birinin, Walmart'ın öyküsünün ayrılmaz bir parçasıydı. Sam Walton 1962 yılında Arkansas, Missouri ve Oklahoma'da indirimli fiyatlar uygulayan büyük bir mağazalar zinciri kurmuştu. Üreticilere doğrudan ulaşp, fiyatlara %4 ila 5 ekleyen araçları nasıl atlatacağının yolunu bulduktan sonra, dünyanın bir numaralı perakendecisi konumuna doğru şaşkınlık verici tırmanışını başlatmıştı. Arkansas'taki Bentonville merkezini, tedarikçilerden gelen toplu sevkiyatları kabul edecek, sonra da Walmart kamyonlarıyla belirli dükkânlara gönderecek şekilde düzenledi. Büyük kent ürünlerini ucuz fiyata alabilmek, Walton'ın büyüyen imparatorluğunu oluşturan dükkânlarını konuşlandırdığı küçük kentlerdeki tüketicilerin çok hoşuna gitti. Sam Walton, IBM'in baba Tom Watson'ı gibi, çalışanları için olduğundan da büyük görünmeye başladı. Üslubu sade, dolaysız, hatta biraz müdahaleciydi. Herkese adıyla hitap eder, geniş imparatorluğunu kamyonetle gezerdi. Genellikle çiftçi çocuğu gençleri işe alıp, onları son derece Protestan ortak bir sofulukla birleşen şirkete sadakat ruhuyla yetiştirirdi.

Tıpkı Ford ve Carnegie gibi, küçük düşünmenin yollarından habersizdi. Yeni bir dükkân açmak istediği zaman, seçilmiş bölgenin üzerinde uçar, bir grup kasabadan kolaylıkla erişilecek yeri belirler, uçağını indirir ve bir çiftlik arazisini satın alırdı.⁴⁹ Ardından bir başkasını, bir başkası-

48 Dick K. Nanto, “The 1997-98 Asian Financial Crisis”, Kongre Araştırma Hizmetlerinin Kongreye sunduğu rapor, 6 Şubat 1998, www.fas.org/man/crs/crs-asia2, s. 5.

49 “The Time 100”, *New York*, 2000.

nı daha... Birleşik Devletler dışındakiler de dahil, 7 bine yakın Walmart dükkânı mantar gibi bitene kadar. 1918 yılında doğmuş olmasına rağmen, bilgi teknolojileri devriminin perakendecilik uzmanı haline gelmişti. İşe dükkânlarını bilgisayar ağları üzerinden birbirlerine bağlamakla başlamış ve en gelişmiş envanter denetim sistemini gerçekleştirmişti. Herhangi bir Walmart kasası bir satış fişi kestiğinde, şirketin satış temsilcisine, dükkânın yöneticisine ve tedarikçiye Bentonville'e bir Hewlett Packard yazıcı ya da Disney DVD'si gönderilmesi gerektiğini bildiren bir mesaj gidiyordu.

Bu tam zamanında stoklama sistemi hem Walmart'ın hem de tedarikçilerinin işini kolaylaştırmıştı. Walmart yöneticileri, müşterilerin yazın ya da kışın, satışların yoğun ya da durgun olduğu dönemlerde, bir yıldönümü kutlarken veya kötü hava beklerken neler istediklerini de analiz edebiliyordu. Walmart kamyon şoförleri, teslimatlardan tam yükle dönebilmek için nerelerden ne alacaklarını öğrenmek amacıyla, telsiz ya da uydu üzerinden merkezle devamlı temas halindeydi. Artan boyut ve kapsam, sistemin giderek daha etkin olmasını sağladı. Bilgisayarlar, Walmart'ın geniş yükleme bölümünde durmadan ilerleyen paletleri izliyordu. Yöneticiler ürün üzerindeki barkodların yırtılabileceğini, okunamayabileceğini fark ettikleri zaman, gerekli tüm envanter bilgisini anten ve radyo dalgaları üzerinden bilgisayarlara ileten radyo frekansıyla tanımlama etiketlerine geçtiler.⁵⁰

Walmart'ta çalışan herkes elektronik bir tasmayla sınıksız bağlı gibiydi. Eleştirilere göre, Walton kendi çalışanlarının ücretlerini düşük tutarak, onların ve tedarikçilerin kazançlarını düşürerek dünya perakende piyasasının devi haline gelmişti. Tedarikçiler acımasız pazarlıklarla herkesin kâr marjını iyice düşürdüğünü, hatta bazen yok ettiğini iddia eder. Hayranları ise düşük fiyatların düşük gelirli ailelere sağladığı rahatlığa işaret eder. Pek o denli taraflı olmayanlar ise, Walmart'ın her iş görüşmesini Bentonville, Arkansas'ta yapma ısrarının ardındaki küstahlığa dikkat çeker. Sam Walton kırsal Amerika üzerinde uçmaktan hoşlanıyor ama New York, Los Angeles ya da Chicago'da iş yapmak istemiyordu. Tedarikçiler Walmart merkezine gitmek zorundaydı, çoğunun orada büroları vardı. Bir Disney

50 Thomas L. Friedman, *The World is Flat: A Brief History of the Twenty-first Century*, Farrar, Straus and Giroux, New York, 2005, s. 128-39; Nelson Lichtenstein, "Why Working at Wal-Mart is Different", *Connecticut Law Review*, sayı 39, 2007, s. 1649-84; "How Wal-Mart Fights Unions", *Minnesota Law Review*, sayı 92, 2008, s. 1462-1501.

yöneticisi, alaycı bir şekilde pek çantada keklik sayılamayacak şirketinin Walmart'la anlaşmazlığa düşünce hep haksız çıktığını, haksız çıkmak için de Bentonville'e gitmek zorunda kaldığını belirtmişti.

Walt Disney şirketi DVD'lerini, oyuncaklarını, interaktif oyunlarını ve giysilerini Walmart'ın 7 bini aşkın dükkânından satıyor. Amerika'dakilere ek olarak Japonya, Fransa ve Hong Kong'da Disney parkları bulunan şirket, Walmart'ın sattığı tüketim ürünleri için de geniş bir müşteri tabanı edinmiştir. Elbette 1929'dan beri, özellikle çocuklar için yüksek kaliteli bir eğlence geçmişine sahip Disney'in işleri iyi gitmişti. Uzun bir süre, 75 ülkede 100 milyon eve giren çocuk kitap ve dergileriyle dünyanın en büyük yayımcısı oldu. 2008 yılında 80 yaşına giren Miki Fare (Mickey Mouse) dünyanın en tanınmış ikonudur. Miki Fare'yi tanıyan Amerikalı oranı (%95) Noel Baba'yı tanıyanların oranından yüksektir. 1930'larda çevrilen ve düzenli olarak yeniden yayınlanan filmler Disney kahramanlarının dünyaya tanıtılmasını sağlıyor. İspanya Başbakanı José Luis Rodríguez Zapatero'nun yumuşaklığını eleştiren rakipleri ona Bambi adını takmışlardı.

Rakipleri Walmart'ın başarısını dikkate alıp sistemini taklit etmeye çalıştılar. Aksi halde, Amerika'nın diğer üç büyük indirimli büyük mağaza zinciri –Home Depot, Costco ve Target– Fortune 500 listesinin ilk otuz beşi arasında yer almazdı. Walmart kadar yaygın bir perakendeci, Disney benzeri birçok Amerikan şirketinin ticari menzilini geliştirdiği gibi, çok sayıda yabancı ürünün de Amerikan evlerine girmesini sağladı. Walmart Çin'de üretilen tüketici ürünlerinin üçte birini ithal etti.⁵¹ Çevresindeki bütün gelişmeyi engelleyen ulu bir meşe gibi, Walmart da müşterileri kent dışındaki dükkânlarına çekerek sayısız küçük kenti hayalet şehre çevirdi. Bu arada 1,4 milyon çalışanının sendikalaşmasına inatla karşı koyması, Walmart karşıtı şiddetli bir kampanyaya neden oldu. Bu çalışanlardan bazıları, ücret ve fazla mesai konularında şirketi mahkemeye verdi ve 52 milyon dolarlık bir anlaşmaya zorladı. Diğer Walmart çalışanlarının büyük bölümü, Sam Walton'ın Protestan köktencilikle serbest piyasa rekabetini özdeşleştirmesini paylaştı.

Amerika'nın 20. yüzyıl sonundaki bir numaralı işvereni ile kırk yıl öncesinin otomobil üreticileri arasında en fazla göze çarpan fark, Walmart'ın

51 Kenneth Pomeranz ve Steven Topik, *The World That Trade Created: Society, Culture, and the World Economy, 1400 to the Present*, M.E. Sharpe, Inc., Armonk, N.Y., 2005, s. 260.

çalışanlarını orta sınıfa itmemesi, tersine Amerikan işçilerinin talih çizgisinde deprem gibi bir kaymanın hem nedeni hem de bayrağı olmasıdır. Onyıllarca süren refah dalgasıyla yükselen güçlü sendikalar, II. Dünya Savaşı'ndan sonra daha yüksek ücret, iş güvenliği ve cömert kazanımlar konusunda başarıyla pazarlık etti. Amerikan sanayisinde o güne kadar güvenliksiz ya da düşük ücretli olan işler, cömert bir yaşam standardının temeli haline geldi. Artık insanlar çelik fabrikalarındaki tüm o muazzam işlerin kaybindan pişmandı, ama atı arabanın önüne koymuşlardı. Bunlar işgücü sendikalaşmadan önce beter işlerdi.⁵² İzleyen yıllarda, çeşitli etkenler örgütlü emeğin darbe yemesine neden oldu: yönetimin güçlü siyasal muhalefeti; işlerin sanayiden –örgütlemesi daha güç– hizmet sektörüne kayması; sendika yönetiminin hataları; dünya piyasasının yoğun rekabeti; üreticilerin ucuz emek bolluğuna sahip yabancı ülkelere taşınmasına imkân veren yeni teknolojiler. Amerikan halkının, güçlü bir işçi hareketini artık ekonomi için yararlı ve sağlam bir demokrasi için gerekli olarak görmemesi, örgütlü emekle cana yakın bağlantısını kaybetmesi daha da tahripkardı.⁵³ Walmart gibi bir girişimin, halkın dikkatini iyi ücretli işlerden ucuz ürüne erişim imkânına çevirmesi artık kolaydı.

Ücretler son yıllarda düşürülmemiş olsa, düşük fiyatlar insanların çıkar hesaplarında bu denli önemli yer tutmazdı. Pazarlama ve ileti göndermenin bileşimi, küreselleşmenin, Amerikan işgücünün eşgüdümlü, istikrarlı ve geliri güven altında bir grup olmaktan çıkarak, bir sonraki ücret çeki için sürekli kaygılanan bireylerin toplamına kaymasında bir rolü var. Bir ikili olarak hareket eden bilgi teknolojisi ve küreselleşme, piyasaları geliştirdi ve onların herhangi bir devlet denetiminden daha da uzak olmasını sağladı. Kârlar bile daha az güvenli hale geldi. Görülmeyen güçlere, arz ve talepte beklenmedik kaymalara bağımlılık, emeğin halk desteğini ve pazarlık gücünü geri kazanma çabalarını engelleyen bir kaygı katmanı yarattı. Sendika önderleri son on yılda, küresel ekonomi için geçim ücreti, güvenli iş ortamı ve 8 saatlik işgünü gibi eski konuları canlandırarak,

52 Robert Pollin vd., *A Measure of Fairness: The Economics of Living Wages and Minimum Wages in The United States*, ILR Press, Ithaca, 2008.

53 Nelson Lichtenstein, "American Trade Unions and the 'Labor Question': Past and Present", *What's Next for Organized Labor: The Report of the Century Foundation Task Force on the Future of Unions*, The Century Foundation, New York, 1999; Steven Greenhouse, *The Big Squeeze: Tough Times for the American Worker*, Alfred A. Knopf, New York, 2008, s. 289-301.

emek için uluslararası standart çağrısına başladı. Ucuz emek merkezlerinin Meksika'dan Çin'e, oradan da Vietnam'a taşınırken gösterdiği hız, bu kampanyanın gelecek onyılда güçlenebileceğini gösteriyor.

Küreselleşme, Batı kültürünü Amerikan film ve televizyon şovlarının yaydığı sırnaşık görüntülere güçlü bir tepkinin uyandığı tüm dünya toplumlarının içine itmiştir. Eleştiriler, ticarileşen eğlencenin sıkıntıya güçlü bir panzehir ürettiği gerçeğini idrak etmekten uzak, eğitilmiş elit kesimlerden gelir genelde. Dünyanın çevresinde, ellerinde daha fazla kullanılabılır gelir bulunan milyonlarca insan Hollywood ve Bollywood ürünlerini, drama ya da belgesel yayınlayan yüzlerce başka siteyi izliyor. Kendi başına temel bir ekonomik güç olsa da, Amerikan eğlence sektörü, insanların maddi isteklerini ekonomik gelişme açısından muhtemelen gelirlerinden daha önemli bir biçimde etkiliyor. Ürettiği CD'ler, DVD'ler, videolar, televizyon şovları ve filmleri alternatif bir yaşam biçimi sunuyor.

Kapitalizmle Gelen Daha Çok Kişisel Seçenek

Kapitalizm sayısız yeni ilaç ve tıbbi yöntemle imkân verdi. Belki de tüm kadınlar açısından en devrimci olanı, etkin doğum kontrolü olmuştur. Bunun anlamı, piyasanın refah üretmekle meşgul olduğu sırada aynı zamanda, rahim ayaklanması olarak adlandırılabilir bir gelişmeyi başlatması, insanların yaşamlarındaki seçenek sayısını çoğaltmasıydı. Batı'da ve Japonya'da kadınların daha az çocuk sahibi olmasıyla, bazılarının hiç çocuk sahibi olmamasıyla, doğum oranları düşüyor. Bu durum kadın doğasını anladığını düşünenleri sarsmıştır. Birçok ülkede mevcut nüfusun yenilenmesine yetecek kadar doğum yok. Bununla birlikte, 1970'lerin cinsel özgürlüğü Batı'nın pek çok yerinde evlilik ve hamilelik pratiklerini ve bakış açılarını etkiledi. Örneğin, içinde bulunduğumuz dönemde Amerika ve Fransa'da doğan bebeklerin yarısı "evlilik dışı" olarak nitelendiriliyor. Bekâr annenin yaşadığı güçlükler ne kadar gerçekse, geçmişte gayrimeşruluğun bir utanç lekesi olduğu ve bunun genellikle erkekten ziyade kadının omuzlarına yüklendiği de o kadar gerçektir.

Kapitalizmin ortaya çıkardığı, birçok insanın gerçekte ne istediğidir. Geçmişin değer sistemleri kıtlık ve kısıtlamadan çıkmıştı. Gelenekler davranış biçimlerini öncelik sırasına koymuş, yiyecek ve diğer malların kıtlığıyla uyumlu değerleri yüceltmışti. Kapitalizmin desteklediği uluslararası

basın, Helsinki Anlaşması'nın insan haklarıyla ilgili bölümünün –metnini olmasa bile– ruhunu dünyanın en ücra köşelerine bile taşıdı. 21. yüzyılın ilk on yıllık diliminde, Yeni Gine'nin Taş Devri yerlileri arasında yaşayan on sekiz yaşında bir kadın, kocasını kendi seçme hakkını savunmak için Yeni Gine'ye kaçtı. 2008'de de on yaşında bir kız Yemen'de boşanma davası açabileceği bir mahkeme bulmuştu.

Amerika ve Avrupa'daki ilaç şirketleri, 1980'ler ve 1990'larda sayısız yeni ilaç üretti. Bunlardan çoğu dünyanın yaşlanan nüfuslarını hedef alıyordu; depresyon ilaçları melankoliyi artık hayatın bir gerçeği olarak kabul etmek istemeyen kadın ve erkekler arasında son derece başarılı oldu. Şirket laboratuvarlarında yapılan araştırmalara ilaveten, Avrupa ve Amerika üniversiteleri eski hastalıklara yeni tedaviler bulunması, bazı durumlarda eski rahatsızlıkların yeryüzünden tümüyle kaldırılması için milyarlarca dolar ayırdı. ABD'de Uluslararası Sağlık Enstitüleri ve Enerji Bakanlığı 1990'da insan DNA'sındaki genleri belirlemek için uluslararası bir çabaya dönüşecek olan İnsan Genomu Projesi'ni başlattı. Oldukça iddialı bir girişim olan bu proje, insan DNA'sını oluşturan üç milyar kimyasal baz çiftinin dizilimini belirledi. Craig Venter adlı özel bir genetikçi, rakip dizilim çabalarıyla yarışa tutuşunca, on beş yıl sürmesi beklenen proje 2003'te sona erdi. Henüz gelişme aşamasında olan genom bilimi, çok sayıda ticari imkânla birlikte genetiği yeni yönlerle sürüklüyor. Bu da doğal süreçlere müdahale edilmesine dair korkuları uyandırmıştır. Ayrıca ilaç şirketlerinin araştırmacıları armağan yağmuruna tutması nedeniyle önyargısız, beklentisiz bilimin geçmişte kalan bir şey haline geleceğine dair bir endişe de var. En büyük yirmi ilaç şirketinden on ikisi Amerikalı, ikisi İsviçreli, ikisi Almandır; listede Britanya, İsveç, Japonya ve Fransa'dan da birer şirket var.

Kapitalizm, teknolojiyi besleme ve onun buluşlarını ticarileştirmedeki kapasitesini ve uyum yeteneğini kanıtlamıştır. Şirketler, üniversiteler ve ülkeler çoğu yabancılara da açık, etkileyici öğrenme merkezleri kurmuşlardır. Dünyanın nasıl işlediği konusundaki merak devam etmektedir; bilgisayar devriminin kanıtladığı gibi, yetenek çoğu zaman zenginliğe baskın çıkıyor. II. Dünya Savaşı'ndan bu yana, gelişme ve işbirliğini güçlendiren kuruluşlar Batılı ülkelerde, hoşnutsuzluk da üreterek, etkisi artırıyor. Sanayileşmiş ülkeler çoğu kez dünya piyasasındaki diğer oyunculara aldırmadan, ülke içindeki sübvansiyonları kaldırma çağrılarını duymazdan gelerek, en güçlü kartlarını oynuyorlar. İstenen düzeyde olmasa da –hem kamusal hem özel–

şiddetin 1975'ten beri azalıyor olması önemlidir. Gazetelerimizi ve televizyondaki akşam haberlerini işgal eden savaş öykülerindeki kayıplar bile 20. yüzyılın ilk üç çeyreğiyle kıyaslandığında çok azdır. I. Dünya Savaşı'nın tek bir gününde yaşanan kıyım bir yana, Amerika'nın beş yıllık Vietnam Savaşı'nda verdiği 47 bin ölüyü, Irak'ta altı yılda kaydedilen 4 bini aşkın zayıyla karşılaştırmak yeterlidir.

Bir de kapitalizm ile demokrasi arasındaki muğlak ilişki var. Amerika, her ikisinin de gözetici sesi oldu. Aslında bu ilişki çok daha önce, 17. yüzyıl sonu İngiltere'sinde piyasa ekonomisi en sıradan insanın bile kendi işini kendisinin görebileceğini, kendi refahı söz konusu olduğunda mantıklı kararlar verebileceğini ortaya çıkarınca kurulmuştu. Zamanla bu gözlemler, erkek ve kadınların duygularına kapılıp kolayca yoldan çıkacak, günahkârlık eğilimiyle lanetlenmiş, üzüntü verecek kadar kaypak yaratıklar olduğu varsayımlarının yerini aldı. İnsan doğası konusunda daha sağlıklı bir görüşe sahip, aklı başında düşünürler halk yönetiminin –demokrasi– iyi bir idare şekli olabileceği fikri üzerinde kafa yorabildi. Birleşik Devletler kendi devriminden sonra bu düşünceleri uygulamaya koydu. Birkaç yıl sonra, çoğunluk iradesini ağır bir şekilde kısıtlayan ve bir insan hakları zırhını teminat altına alan bir anayasal düzenlemeyi onaylandı. Halkın düşüncesinde kapitalizmin demokrasiyle birleşmesi, 1991'de Sovyetler Birliği'nin yıkılmasından kısa bir süre sonra bir Rus kadınının boş dolabına bakarak, dolabı dolana kadar ülkesinde demokrasi olmayacağı beyanında bulunmasına neden olmuştu. Besbelli ki o kadın için, büyük olasılıkla Amerika'da her ikisi de bulunduğu için, çoğunluğun egemenliğinin anı bolla bolla.

II. Dünya Savaşı sonrası doğan sinerjinin 1973'te dağılması Japonya, Birleşik Devletler ve Avrupa'nın mali ve ticari istikrarında akışkanlığa ve dalgalanmalara neden olmuştu.⁵⁴ Eleştirmenler kapitalizmin bir sistem olarak çökmesine yol açacak yapısal değişiklikleri ararlar. Çoğu kez, kapitalizmin iki daimi özelliğini göz ardı ederler: yenilikçiliğin teşvik edilmesi ve –zenginliğin gitgide büyüyen alıcılar nüfusuna sunduğu gerçek tatminlerle birlikte– yeni zenginlikler yaratma kapasitesi.

Kapitalizmin gelişmesinde utanılacak olan şey, dünya ülkeleri veya bölgeleri arasındaki keskin eşitsizliktir. Yaşam süresi beklentisi, ailenin alım gücü ve çocuk beslenmesi gibi refah ölçümleri, elli yıl öncesine göre daha

54 Robert Brenner, *The Economics of Global Turbulence: The Advanced Capitalist Economies from Long Boom to Long Downturn, 1945-2005*, Verso, Londra, New York, 2006.

büyük eşitsizlikler olduğunu ortaya koyuyor.⁵⁵ Bir istatistikçi, iki uç arasındaki bu farkın, diğerlerinin arzu ettiği gibi milyarlarca insanın durumunun iyileşmesinin bir fonksiyonu olduğunu belirtebilir. Her şey kişinin projektörü nereye tuttuğuna bağlıdır, ama eğer söz konusu olan Amerika'nın Pas Kuşağı ya da Zimbabwe'nin çocuk ölüm oranıysa, kapitalizm bir başarısızlık izlenimi uyandırır. New York, Cenevre, Seul ve Tokyo gibi şehirler farklı bir öykü anlatır.

Biliyoruz ki bu yarış hız kazanıyor, ancak bir koşu ile yaşam arasındaki benzerliğin kusursuz olmadığını fark edecek kadar da akıllı olmanız gerekir. Çok sayıda kanıt, uluslararası rekabetçi ticaretin yürek burkan toplumsal ve ahlaki ıstıraplar getirdiğini gösteriyor. Rekabetçi girişimin yaratıcı yıkımı darbesini indirdiğinde, mağluplar acı çekiyor. Her gelişmenin geliştirmediğini öğrenmekte genellikle geç kaldığımız için, güçlü korumacı davranışlarımız var. 2. binyıl, her şeyimizle bağımlı olduğumuz bilgisayarların 1999 tarihinden 2000'e geçemeyeceği yolundaki yaygın endişeyle geçip gitti. Neyse ki geçtiler, tabii biz de. Bir yıl sonra kapitalizmin sembollerinden birine, New York'taki Dünya Ticaret Kuleleri'ne karşı girişilen saldırı, hep birlikte bilinmeyen ve rahatsız edici bir geleceğe doğru ilerlediğimizi açıkça göstermişti. Oklar artık aynı doğrultuyu işaret etmiyor. Yeni tehditlerden, yeni fırsatlardan, yeni sorunlardan, yeni çözümlerden, yeni tereddütlerden ve yeni imkânlardan bol şey yok.

55 Charles R. Beitz, "Does Global Inequality Matter?", *Global Justice* içinde, ed. Thomas W. Pogge, Oxford University Press, Oxford, 2001, s. 106; alıntıl原因 Barbara Weinstein, "Developing Inequality", *American Historical Review*, sayı 113, 2008, s. 2.

12

21. YÜZYILA GİRERKEN

8 Ağustos 2008 günü milyarlarca kişi televizyonlarının başına oturmuş, havai fişek gösterilerinin göğü aydınlattığı Pekin’de 29. Olimpiyat Oyunları’nın açılışını izledi. Havai fişekleri bir renk, koreografi, ses, ritim, aksak ritim ve ölçülü hareket cümbüşü izledi. Çin’in dünyaya dört büyük keşfini; barutu, kâğıdı, hareketli harfler takımıyla* matbaacılığı ve pusulayı hatırlatmasını izlemek çok heyecan vericiydi. En son teknolojiyle hazırlanmış bu gösteri, dev bir kağıt boyunca akıp giden siyah figürlerle çizilen ve silinen resimler içinde eriyen görüntü dizilerini, çömllekleri ve bronzları sergiledi. Üç bin şarkıcı Konfüçyüs’un özdeyişlerini söylerken, Çin harfleri kılığına girmiş 897 sanatçı “barış” ve “ahenk” sözcüklerini oluşturdu. Komünist Parti yönetimi, kendini 21. yüzyıl komşularına, rakiplerine ve müşterilerine tanıtmak için bütün engelleri kaldırdı. Maliyeti 100 milyon dolardan fazla olan ve 15 bin kişinin görev aldığı açılış törenini, Çin’in en ünlü film yapımcısı ZhangYimou yönetti. Dünyayı hayran bıraktı. Çinliler dört ay sonra, kültürel zenginliklerin bu görkemli gösterisini mümkün kılan ekonomik reformların otuzuncu yıldönümünü kutladı.

* Matbaacılıkta, baskısı yapılacak metinlerin dizilmesinde kullanılan, üzerinde kabartma bir harfin bulunduğu, metalden veya ağaçtan yapılmış küçük kalıp (ed.n.)

Hindistan'ın elinde, dünyanın önde gelen ekonomileri arasına girişini böylesine görkemli bir gösteriyle kanıtlama fırsatı olmadığı gibi, kaslarından çok maddi yeteneklerini sergilemeye de ihtiyacı yoktur. Yine de Hindistan'ın ekonomik büyümesi büyük bir övgüyü hak ediyor. Çin'in ve Hindistan'ın sergilediği dinamizm, Batılıların ekonomik büyüme konusundaki varsayımlarını yerle bir etmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla, hükümetler temel kurumları değiştirebiliyor ve piyasa ekonomisi için olmazsa olmaz kişisel girişimleri destekleyebiliyor. Tıpkı Dört Küçük Kaplan'ın, kendi sermayelerini Batı'dan bağımsız olarak oluşturmaktaki başarılarının bağımlılık kuramının tekerleğine çomak sokması gibi, totaliter Çin'de özel sermayenin, bireysel karar vermenin ve fiyatların piyasa tarafından belirlenmesinin dikkatle uygulamaya konması da, demokrasi ile serbest girişimin bağlantısı hakkındaki varsayımları çürüttü. Amansız devrim, artık dünyanın en büyük iki ülkesini de önüne katıp sürükledi ve bu iki ülkenin Batı kapitalizminin doğasını değiştirmeleri de mümkün.

Çin ve Hindistan şimdiye kadar komuta ekonomisini de terk etmiş eski Doğu Bloku'ndaki ülkelerin ve Rusya'nunkinden daha çetin bir ilerleme çizgisinde geliştiler. Hindistan halkı cansız ekonomiyi canlandırması için yeni bir lideri işbaşına getirdiğinde, ülkenin güçlü çok partili sistemi altmışıncı yılındaydı. 1980'lerde devlet gemisi özgür girişimin dalgalı sularında yol alırken, Çin Komünist Partisi elini dümdenden çekmemiştir.

Her iki ülkenin başlıca müşterisi Birleşik Devletler'di. Amerikan tüketicisi büyük borçlara girmeyi kabul etmemiş olsa, her iki ülke de çok daha yavaş gelişirdi. Sosyalizm temelinde serbest piyasa ekonomileri inşa eden Hindistan ve Çin, Amerika'nın gelir uçurumuna ya da genel sağlık hizmeti ve ucuz eğitim eksikliğine daha fazla katlanamayacakları iddiasında. Batı'da hiç görülmemiş düzeyde yoksulluk yaşadıkları, ekonomik gelişmenin zenginler ile yoksullar arasında Amerika'dakinden çok daha büyük bir eşitsizlik yarattığı düşünülürse, bunu yerine getirmek onlar açısından gerçekleştirilmesi zor bir iş olacak.

İlk on yılını tamamlayan 21. yüzyıl şimdiden çarpıcı değişikliklerle yüklü. Ticaret dünyasının 17. yüzyılda Akdeniz'den Atlas Okyanusu'na taşınan merkezi, 1980'lerde de Pasifik Okyanusu'na kaydı. Dünya nüfusunun yarısının Pasifik üzerinden erişime sahip olması ve bu nüfusun satın alma gücünün giderek artmasıyla birlikte, bu yer değişikliğinin, uyuyan iki

dev Çin ve Hindistan'ın ekonomik güçlerini dünyaya hissettirmesi şeklinde sonuçlanması doğaldı. Bir bakıma her iki ülkede eski durumlarına geri dönüyor. Çin ve Hindistan, 1820'de dünya gelirinin yarısına yakınını üretiyordu. 1950'de bu oran onda bire düştü. Düşüşün sona erdiği kesin. Tahminler 2025'in çok daha zengin dünyasında oranın üçte bire yükseleceği yönünde. Gerek Çin gerekse Hindistan bilim, din ve sanatta etkileyici başarılarla imza atmış, kökleri çok eskiye dayanan toplumlardır. Ekonomik büyüme potansiyelleri son yirmi yılda filizlenirken, uluslararası toplantılarda sesleri daha güçlü çıkmaya başlamıştır.

Dünya Ticaret Örgütü ve Karşıtları

Çin ve Hindistan, Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) şemsiyesi altındaki ticaret müzakerelerinin Katar'ın başkenti Doha'da gerçekleştirilen 2008 turunu onaylamayı reddetti. Doha turundaki kırılma, daha çok Yogi Berra'nın* "aynı nakaratın tekrarlanması" sözüne benziyordu. Özel ayrıcalıklar elde etmek için yarışan ülkelerin yanı sıra ortak kaygılara boş vermişlik görüntüsü, 1920'lerin sahnelerini geri getirmişti. Büyük Buhran'ın dip noktaları ve II. Dünya Savaşı'nın dehşeti Batılı ülkeleri koruyucu gümrük duvarlarından vazgeçmeye ve Bretton Woods Anlaşması'nın getirdiği kısıtlamaları kabule zorlamıştı. Filmi altmış bir yıl ileri sarınca, ulusal çıkarların yılanı Cennet Bahçesi'nde yeniden ortaya çıktı.

Yirmi üç ülkenin düzenli olarak toplanıp DTÖ'nün selefi Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması GATT gereğince, çok taraflı ticaret anlaşmalarını kolaylaştırmaya ve uluslararası ekonomik gelişimi desteklemeye karar verdikleri 1947'den bu yana çok şey oldu. Bu "çok"ların içinde muhtemelen en önemlileri, Birleşik Devletler hegemonyasının gücünü yitirmesi ve Hindistan ile Çin'in artan ağırlıklarıdır. DTÖ'nün ısrarlı ve müdahaleci reform çağrıları, birçok ülkeyi huzursuz ediyor. İleri kapitalist ülkeler dışındaki DTÖ üyeleri, Batı'nın serbest ticaretten söz ederken içerdeki çıkar gruplarını koruma eğilimini kabule yanaşmıyorlar. Liderleri, Kongre'nin onları Üçüncü Dünya rekabetine karşı korumak için mısır,

* 1946-1963 arasında New York Yankees takımındaki bezybol oyuncusu. Gerçek adı Lawrence Peter Berra'dır. Gençlik yıllarında "Yogi" takma adını alınca, gerçek adı unutulmuştur. Asıl şöhretini Amerika popüler kültüründe iz bırakan özlü sözleri kazandırmıştır (ed.n.)

pamuk, şeker, soya fasulyesi ve buğday yetiştiricilerine milyarlarca dolar akıtmasına kızıyor. Bazıları, Avrupa Birliği'nin (AB) üye ülkelerin çayırlandırılmasında otlayan her inek için 900 doları aşkın teşvik ödediği gerçeğine kuşkuyla işaret ediyor.¹ Daha da sert eleştirilere yol açan, IMF'nin, gelişmekte olan ülkeleri, bu tür politikalar zaten kırılğan olan ekonomilerindeki dalgalanmayı artırmış olsa bile kısıtlama olmadan yabancı sermayeyi ve kısa vadeli sermaye hareketlerini kabul etmeye zorladığı önlemlerdi.

Müzakerelerin 2003 Cancún turu sırasında, Çin ve Hindistan Brezilya'nın yanında yer aldı. Her üç ülke AB ve Amerika'nın, tarımsal sübvansiyonları ve ticaretin önündeki diğer engelleri kaldırmasını talep etti. Daha sonra Çin ve Hindistan, 2008'de Doha anlaşmalarını reddederek Brezilya ve gelişmekte olan diğer ülkelerin safından ayrıldı. Tekstil ürünlerini Amerika'ya sokmaya can atan Çin, ilk başlarda serbest ticaretten yanaydı, ancak 2001'den itibaren hem Çin hem de Hindistan için ufukta yeni bir sorun belirdi. Petrol sıkıntısı ve yüksek yiyecek fiyatları, zaten güç durumda olan ve ancak kendi geçimini sağlayabilen köylünün doyurulması konusundaki endişeleri öne çıkardı. Her iki ülke de, tarım ürünleri ihracatında bir patlama olması durumunda gümrük duvarı dikmek için izin istemedi. Bu, II. Dünya Savaşı sonrası serbest ticaret yalılarına, geri adım atmak gibi geldi. Gelişmekte olan diğer ülkeler bu talebi dayanışmanın bozulması olarak değerlendirdi. Analizcilerin çoğu, bu yasal korumacılık duvarlarının ardında verimsizliğin ve yolsuzluğun yeşerdiğinin bilincinde olduğu için, bu isteğe gösterilen direnç güçlü olacaktır.

Hindistan DTÖ'nün ilk üyelerindendi. 1947'den beri 23 kurucuya, 126 ülke daha katıldı, bunun dışında giriş müzakerelerini sürdüren 20'yi aşkın aday daha var. Çin, 2001 yılına kadar DTÖ üyesi değildi. Üye olmayı o kadar çok istiyordu ki, ticarete koyduğu engellerin çoğunu kaldırmayı, diğer ülkeleri de Çin mallarına uyguladıkları gümrük vergilerini sıfırlamaya zorlayan bir anlaşmayı kabul etti. Bu küresel gruba girdikten sonra, 2006'da yabancı bankaların ekonomiye girmelerini kabul etmekle birlikte, bir dizi koşul getirdi. Hâlâ çözümlenmemiş bir konu da, fikri

1 Kenneth Pomeranz ve Steven Topik, *The World That Trade Created: Society, Culture, and the World Economy, 1400 to the Present*, M.E. Sharpe, Inc., Armonk, N.Y., 2005, s. 263; Joseph E. Stiglitz, "Capital Market Liberalization, Globalization and the IMF", *Oxford Review of Economic Policy*, sayı 20, 2004.

mülkiyet hakları sorunudur. Çin, Amerika ve Avrupa müzik sektörünün hassas noktası olan bu haklara aykırı davrandığı için müthiş bir öfke uyandırıyor,. Söz konusu hakları korumanın ne denli güç olduğunu anlamak için, DTÖ'nün saygın üyesi İspanya'da satılan bütün DVD ve CD'lerin %30'unun korsan kopya olduğunu belirtmek yeterli olacaktır. Belki tarih farklı bir bakış açısı sunabilir. Charles Dickens 1842'de Amerika'yı ziyaret ettiğinde, kitapçıların raflarından taşan eserlerinin onda umutsuzluk yaratan yasadışı kopyalarını bulmuştu.²

Doha turu onayındaki başarısızlığından en çok zarar görenler, ne yazık ki, dünya ticaret âleminin en dibinde yer alan, Batılı ülkelere ihraç etmek istedikleri tarım ürünlerinin bu ülkelerde sübvansiyon engeline takılmamasını uman yoksul ve küçük ülkelerdi. Yeni bir anlaşmanın taraftarı olanlar, yüksek yiyecek fiyatlarının Batı'daki korunmuş çiftlik bloklarını ikna edebileceğini ummuştu. Şimdi iktidarda olan Amerika'nın Demokrat Parti'si bile, korumacılık söylemini benimsedi. İlerleme, Doha turunun başarısızlığıyla bir duraklama noktasına varmayacaktı. Çok taraflı görüşmelerin yerini ikili müzakereler alacak, yeni bir görüşme turu elbette başlayacak. Bu tur başladığında, bunun artık Batı ve diğerleri arasında bir üstünlük mücadelesinden çok, en az üç rakip grubun yer alacağı bir oyun olduğu açıklık kazanacak: gelişmiş Batı ve Japonya, Dört Küçük Kaplan, artık taleplerini duyuracak kadar ekonomik gelişme gerçekleştirmiş Çin ve Hindistan, dev piyasaları ve hızla artan ihracatlarıyla oyunun kurallarını değiştiren eski dostları Çin ve Hindistan tarafından tehdit edilen Brezilya ve Şili gibi diğer gelişmekte olan ülkeler.

DTÖ, 153 üyesi ve 28 gözlemcisiyle (Rusya gözlemciler arasındadır) Çin'den Liechtenstein'a kadar dünya üzerindeki bütün ülkeleri temsil ettiği gerçeğini bazen göremezden gelen protestocuların gözde hedefidir. Amerika'nın maşası olarak ciddiye alınmamasına rağmen, DTÖ Birleşik Devletler'in karşı çıktığı Küba gibilerini üyeliğe kabul etti. Yine de, DTÖ kapitalist bir dünya doğrultusunda çalışan bir ticaret örgütü olarak çoğu kez, etrafta en çok aslanların sözünün geçmekte olduğu orman kanunla-

2 Justin Yifu Lin, "Lessons of China's Transition from a Planned Economy to a Market Economy", *Distinguished Lectures Series*, sayı 16, 2004, s. 30; ayrıca bkz. "Top Manta: la piratería musical en España", *Puerto del Sol*, cilt 11, sayı 5, ed. Jonathan Holland, 2003, s. 15-18; Stephen Mihn, "A Nation of Outlaws", *Boston Globe*, 26 Ağustos 2007.

rına boyun eğer. Refahın aslan payına konanlarla birlikte, uzmanlar, kibirliler ve DTÖ'nün gidişatını belirleyenler, beslenme zincirinin en altında olanların talep ve ihtiyaçlarını görmezden gelmek için büyük çaba harcıyor. Kimileri tarım sektöründe faaliyet gösteren çokuluslu şirketlerin, ilaç üreticilerinin ve finansal hizmet sağlayıcıların DTÖ içindeki aşırı gücünü eleştirir.³ Başkaları, insanları, hayvanları ve bitkileri korumak üzere düzenlenmiş karantinaları uygularken DTÖ'nün çok fazla tedbirli hareket ettiğini söyler. Tedbir bol gibi görünüyor; tarife fiyat indirimlerine yönelik DTÖ anlaşmalarının pek çoğu, bir yirmi yıl daha etkisini göstermeyecek.

AB ve Amerika içinde de çok sayıda DTÖ karşıtı bulunuyor. Örgütlü emek, dünyanın dört köşesinde düşük ücretli işgücüyle rekabet etmeye zorlanmaya şiddetle direniyor. Uluslararası şirketlerin en düşük ücrete doğru yarışı, gelecekteki DTÖ anlaşmalarına işgücü standardının eklenmesi için güçlü bir kampanyaya yol açıyor. Bu kampanyaya karşı çıkanlar ise DTÖ'nün Batılılar tarafından desteklenen her iyi niyetin arkasında olmayacağını belirtiyor. Emegin her türlü üretimin temeli olduğu göz önünde bulundurulursa, kaygılarının daha az önemli olarak değerlendirilmesi güçtür. Liberaller oldukça bürokratikleşmiş uluslararası bir örgüte verilen faal role tepki gösteriyor. (DTÖ'de sadece Fransa'nın 147 çalışanı var.)

Şirketlerin, küreselleşmenin sözlüğünde uluslararası ve artık çokuluslu hale gelmesi gibi, aynı şekilde uluslarüstülük, ülkelere nasıl davranacaklarını dayatan giderek daha fazla ajans, komisyon ve uluslararası antlaşmalarla birlikte uluslararasıının yerini alıyor. Batı'daki eylemciler, uluslararası kuruluşların sömürüyle mücadele etmelerini ve çevreyi korumalarını isterken, gelişmekte olan ülkelerdeki ulusal önderler ve iş çevreleri bu çabaları kendi ürünlerinin ihracatını kısıtlamayı amaçlayan sahte kaygılar olarak değerlendiriyor. DTÖ, yunusların da yakalanabildiği orkinos ağlarına karşı harekete geçmeyi ya da hormonla beslenmiş sığırlara kısıtlamalar getirmeyi reddediyor, ancak korumacı gümrük vergilerini ve sübvansiyonları kaldırmaya çalışıyor.⁴ Mallara ve bilgiye küresel erişimin dünya çapında sağlayacağı yarar, koruma dürtülerine galip gelebilir. Hindistan ve Çin de dahil artık dünya ülkeleri, batsa da yüzse de aynı gemide olduklarının çok daha fazla farkında.

3 Tina Rosenberg, "Globalization", *New York Times*, 30 Temmuz 2008.

4 Jeffery A. Frieden, *Global Capitalism: Its Fall and Rise in the Twentieth Century*, W.W. Norton & Co., New York, 2007, s. 166-67, 467-70.

Çin’de Her Kuşak İçin Dramatik Değişim

Her yerde önemli olan kuşaklar Çin’de özellikle öyledir. Bir erkek ve kadın grubu reşit olduğu zaman, bütün üyeleri ortak büyüme deneyimlerini paylaştıracaktır. Bu durum alışkanlıklar, uygulamalar ve teknoloji ebeveynlerin dünyasını çocuklarınınkinden ayırmaya yetecek kadar hızlı değiştiğinde, modern dönemlerde daha belirgin hale geldi. Bebeklerin aralıksız doğumunun belirli bir kuşağın sahneye ne zaman çıktığını ayırt etmeyi güçleştirmesi nedeniyle, tarihçiler kuşaklara fazla önem vermez. Onlar, kendi yollarını tutan genç yetişkinlerin özel bakış açılarını pek düşünmeden farklılıkları otuzar yıllık dönemler içinde ele alma eğilimindedir. Çin’de her yeni tertip, Mao Zedong ve onun komünist güçleri Çinli milliyetçileri, o zaman Formoza olarak adlandıran Tayvan Boğazı’nın karşısına sürmeyi başardıkları 1949’dan beri, aşırı bir patlamayla kendini gösterdi. Bu, 1930’larda ve 1940’ların başında, Japon istilasının ve Mançurya’nın işgalinin sarsıntılarıyla birlikte yıllarca süren iç savaşı sona erdirdi.

Mao yedi yıl geçmeden Çin ekonomisini modernleştirme programı Büyük İleri Atılım’ı başlattı ve taşırayı yaklaşık beşer bin ailelik komünlere böldü. İki yıl sonra 700 milyonu aşkın insan 26 binden fazla komüne dağılmış olarak yaşıyordu. Stalin’in yaygın ağır sanayi sektörü hedefine rağbet etmeyen Mao, işe komünler gibi küçük birimlerle başlamayı yeğlemişti. Temel hedefi mantıklıydı: köylüyü olduğu yerde tutacak teşvikler vermek, daha çok endüstri işçisini besleyebilecekleri üretimlerinde iyileşme sağlamak. Mao taşra fabrikalarının çalışmasını sağlayacak büyük elektrifikasyon projeleriyle birlikte kırsal üretimi savunuyordu.⁵ “Çiftliği bırak ama taşrada kal!” dönemin devlet sloganıydı. Mao’nun büyük projesinde en yenilikçi –ve en alay konusu– olan, insanların madeni mutfak eşyalarını ve aletlerini çeliğe döndürülmesi için attıkları, avlulara kurulan fırınlardı. Kötü talih, kötü hava ve kötü planlama yüzünden Büyük İleri Atılım’ın 20 milyon kadar kişinin hayatına mal olan korkunç kıtlıklarla sona ermesi, 1950’lerin ortasında reşit olanlar üzerinde derin izler bıraktı.

Kısa süre sonra, Çin gençliğinin hayatını alt üst eden 1966 Kültür Devrimi geldi. Çin Komünist Partisi, öğretmenler, eski devlet görevlileri ve genel olarak aydınlar –muhtemelen kendi ebeveynleri– arasındaki re-

5 Kenneth Pomeranz, “Chinese Development in Long-Run Perspective”, *American Philosophical Society Proceedings*, sayı 152, 2008, s. 83-84.

vizyonistleri bulmak üzere öğrencileri Halk Kurtuluş Ordusu'na yardım etmek için Kızıl Muhafızlar olarak seferber etti. Gençler taşraya dağıldı, insanları ihbar edip sahte mahkemeler düzenleyerek binlerce kişinin intiharına yol açtılar. Aynı dönemde eskinin işadamları çalışma kamplarına gönderildi. Mao 1970'lerin ortasında Kızıl Muhafızları'nı hedef aldı. Bunlara "eğitilmiş gençler" adını takarak, yeniden eğitilmek üzere köylü ailelerinin yanında yaşamaya gönderdi. Bu, milyonlarca Mao hayranı genci devletin paryasına dönüştüren bir anlam kaymasıydı. Birçok genç kadın ve erkek altı yedi yıl boyunca köyde kaldı. Böylesi tecrübelerin psikolojik etkisini ölçmek güç olsa da, bu gezegende yaşayanlardan çok azının Mao dönemi Çinlileri kadar yakından gözetlendiği ve hayatlarının keyfi kararlarla alt üst edildiği kesindir.

Çin Ekonomisinde Reform

Mao 1976'da ölürken arkasında parti denetim katmanları arasına sıkışıp kalmış umutsuz, yoksul bir toplum bıraktı. Ekonomiyi iki anlamda siyasete tabi kılmıştı: Bir taraftan denetimli bir sanayileşme projesi sürdürmüştü, diğer taraftan da dış etkilere geçit vermemek için tüketimi kısımlıydı. Aynı zamanda, yaşam süresi beklentisi ve okuma yazma oranında daha sonraki dönemlerde ülkenin önemli bir konuma gelmesini sağlayacak iki büyük atılımdan da sorumluydu.⁶ Mao'nun ölümünden iki yıl sonra Deng Xiaoping iktidara geldi ve zaman geçirmeden durgun ekonomiyi canlandıracak bir program uyguladı. Başkan Richard Nixon, pinpon masası çevresinde yürütülen alışılmadık bir diplomatik yakınlaşmanın ardından 1971'de Çin'i ziyaret etti. 1978'de de Birleşik Devletler eski Soğuk Savaş düşmanını resmen tanıdı. Bugün ABD Dışişleri Bakanlığı, herhangi bir ülkeyle ikili ilişkilerin, pinpon oyuncularının defne dalı taşımaya başvurmak zorunda kalacağı kadar keskin bir hale geldiğini asla görmek istemediğini savunuyor. Deng, 1989'da reşit olan kuşağı etkileyen, Komünist Parti yetkilileri ile protestocu öğrencilerin Pekin'in Tienanmen Meydanı'nda karşı karşıya geldiği bir çatışmaya da başkanlık etmişti.

Binlerce genç başkent Pekin'e akmıştı. Belki 1 milyon kişi meydana kamp kurup barikatlar dikerken, 2-3 milyon işçi de meydanın çevresinde

6 Barry Naughton, *The Chinese Economy: Transitions and Growth*, MIT Press, Cambridge, Mass., 2007, s. 82, 322.

toplanıp yönetim aleyhtarı sloganlar attı. Meydanı temizlemek için tank kullanılan bu demokrasi yanlısı eylem, Çin'de Dört Haziran Olayı adıyla bilinir. Bu müdahalede ölenlerin sayısı en iyimser tahminle 700'dür ancak binlercesi de tutuklandı ve öğrenci liderlerinden çoğu hüküm giydi. Birleşik Devletler müdahaleden sonra, büyük bir bölümü eğitim için zaten Amerika'da bulunan öğrencilere giden en az 40 bin oturma izni verdi. O günden sonra sert bir hükümet müdahalesi hiç yaşanmadığına göre, muhtemelen Tienanmen Meydanı genç işgalcilerine farklı bir ders verdi: Parti, özellikle işçi sınıfı içindeki hoşnutsuzlar ile "en iyi ve en parlak" olanların bir araya gelmesinden oluşan manzarayla korkutulabilmişti.

Yine de, 1980'lerde gençlerin yaşamlarının en önemli biçimlendiricisi Tienanmen Meydanı değil, partinin karmaşık bir dans doğaçlaması yaptığı ekonomide olup bitenlerdi. 1,3 milyarlık nüfusunun açlıktan ölmemesi ya da ayaklanmaması için gerekli gözetimi sürdürürken, ekonomik kararlar üzerindeki denetimi, girişimi teşvik etmeye yetecek kadar gevşetti. Önce ayağını kaldır, sonra indir, sonra basıncı bir parça azaltarak yeniden başla. Gelişimin seyrini incelemek için yana bir adım at. Her şeyden önemlisi, partinin, adımları belirlenmiş bu dansı tehlikeli bir serbest dans stili haline gelmekten alı koymak zorunda olmasıydı.

"Mucize," Hristiyan dogmasının parçası olan dini bir terimdir. Bir mucize, tanrısal güç ve inayetin kanıtını gösterir. Katolik Kilisesi, bir mucize gerçekleştirdiği düşünülmeyen herhangi birini aziz mertebesine yükseltmez. Laik toplum bu sözcüğü benimsemiştir. Ve şaşırtıcı bir şekilde –kaynağı göz önüne alınacak olursa– mucize, ekonomik başarıyı tanımlamak için sık kullanılan bir yöntemdir. Fransızlar, 18. yüzyılın başlarında Manş'ın öbür yakasında gördükleri şaşılası refaha İngiliz mucizesi adını vermişlerdi. Batı Avrupa ekonomilerinin II. Dünya Savaşı sonrasındaki hızlı canlanmaları gibi, önce Japonya'nın, ardından da Dört Küçük Kaplan'ın kapitalizme hızlı geçişleri de mucize adını aldı. Mucize gösterme sırası şimdi Çin'de. Ve bu görkemli bir mucize.

Çin'in hızlı ekonomik gelişmesinin yolundaki engeller, her yeri sarıyordu. Bunlardan kültürel olanı, bazı Çinliler zengin olurken, diğerlerinin durumunun pek değişmeyeceğini kabul edecek yeterli sayıda Çinliye ulaşmaktan kaynaklanıyordu. Eşitlik, konut projeleri ve yiyecek tahsislerinde doğrulanmış bir hayatın gerçeği, komünist değerlerin temel ilkesiydi. Yine

de Çin'in bu denli hızlı bir şekilde nispeten eşitlikçi bir ülkeden çıkıp İsveç, Japonya, Almanya, Hindistan, Endonezya, Kore ve Birleşik Devletler'den çok daha fazla ancak Meksika ve diğer Latin Amerika ülkelerinden daha az olmak üzere, dünyanın en eşitliksiz ülkelerinden biri olması şaşırtıcıdır.⁷ Ekonomik ilerlemenin önünde bir başka engel, sıradan Çinlilerin kendi işlerini kurmak üzere devlet memurluğundan veya devlet mağazaları ya da lokantalarının yöneticiliğinden ayrılırlarsa üstlenmek zorunda kalacakları akıl almaz riskti. Sokak diliyle söylersek “demirden pirinç kâsesini kırarak”, az da olsa garanti bir maaşı teptiler. Yüz binlerce Çinlinin bu riski alıp kârlı çıkması, elbette başta gençler olmak üzere diğerlerini de aynı şeyi yapmaya cesaretlendirdi.

Anlattığım öykünün bu noktasında, bir ülkenin kendini dünya ekonomisinin en ön sırasına nasıl yükselttiğinin hikâyesi biraz tahmin edilebilir görünebilir. Oysa Çin, olasılıklara ve uzmanlara karşı başarı elde etti. Çin'in gelişmesi neredeyse polisiye bir romanı andırır. Ancak elinizde bir ceset yerine, muhakkak ki duyguları bir parça köreltebilen veriler vardır. Parti liderleri, ekonominin bazı bölümlerini piyasa buyruklarına terk etti, piyasalar da bu bölümleri, uluslararası ekonomi kurumlarıyla bütünleştirdi. Piyasa giderek komuta ekonomisinin yerine geçti ve her zamanki sihirbazlığını sergiledi. Çin ekonomisi 1979'dan beri genel olarak %10 büyüdü. Bu benzersiz ekonomik büyümeyi ifade etmenin başka yolları da var. Çin'in GSYİH'sı yirmi beş yılda yediye katlandı ve 1989-2004 arasındaki on beş yılda, dünyadaki alım gücü de %5,4'ten %12'nin üzerine çıktı. Yirmi yılda düşük gelirli bir ülke olmaktan çıkıp Türkiye ve Brezilya gibi orta gelirli bir ülke oldu ve bu başarıyı 1 milyarı aşkın erkek ve kadını yakından izleyerek gerçekleştirdi.⁸

Partinin piyasa yönünde ilk girişimi, küçük ve orta ölçekli kamu şirketlerini satmak olmuştur. Büyük olanları elinde tuttu ancak çalışma ilkelerini değiştirdi. Mülkiyet hakkının getirilerinden yararlanarak, bu büyük kuruluşların yönetimini zamanla verimleri ödüllendirilen müdürlere devretti. Kamunun elindeki ağır sanayi kuruluşları genellikle ordunun ihtiyacına hizmet etti.

7 Age., s. 217-19.

8 S. Shuming Bao vd, “Geographic Factors and China's Regional Development under Market Reforms, 1978-1998”, *China Economic Review*, sayı 13, 2002, s. 90, 109-10; Lin (2004), s. 2; Naughton (2007), s. 222.

Hükümet 1984'te, hemen hemen devlet malı olan bu kuruluşlardan bazılarının, fazla ürünü pazarlık sonucu saptanan fiyatla satmasına bile izin verdi. Bu kamu şirketleri daha özerk hale geldikçe, kâr diyeceğimiz parayı ücret artışı ve yan ödemelerin iyileşmesinde kullandıkları için kazançlar aslında düştü. İhtiyaç fazlası işçi ve emeklilik maaşı yükü onların üstüne kaldığı için bu kuruluşlar, bariz olarak dezavantajlıydı.⁹ Üstelik ülkenin hafif sanayi ve hizmet girişimine olan çok daha büyük ihtiyacına da cevap veremediler. Otomobil üretimi bir devlet girişimi olarak kaldı ya da yabancı şirketlerle birlikte girilen, otelcilik sektöründe de yaygınlaşan bir düzelme haline geldi.

Çin'in Ekonomi Bölgeleri

Deng, ülkenin güney kıyısında serbestçe ticaret yapabilecek ve yabancı yatırım kabul edecek dört özel ekonomi bölgesi oluşturmuştu. Bu bölgeler öylesine başarılı oldu ki, kıyıdaki on dört başka kent de aynı ayrıcalıklara kavuştu. Uygulamalarla birlikte değerler de değişti. Bu bölgelerin oluşumundan önce parti, gelişen Hong Kong'a yakınlığı nedeniyle güneydeki müreffeh Guangzhou eyaletinin, Batılı kapitalist barbar işadamlarının etkisiyle yozlaştığını düşünüyordu. Goangzhou, Britanya'nın Hong Kong'u Çin'e iade ettiği 1997 yılından sonra Çin için bir modernleşme modeli haline geldi.

Pek çok yönde gelişmeyi mümkün kılan parti, genç yöneticilerden oluşan grupları Batı Avrupa, Birleşik Devletler, Japonya, Güney Kore ve Singapur turlarına gönderdi. Genç yöneticiler, Çin'in Japonların bir yüzyıl önceki Meiji Restorasyonu'nun yoğun programını örnek alması gerektiğine ikna olmuş bir şekilde geri döndüler. Sovyetler Birliği'nin dağılması Deng'e, hâlâ merkezi planlamayı savunan parti yetkililerine rağmen ilerleme imkânı verdi. Sorumluluk vermekten çekinmediği ve anlaşmazlıklarda arabuluculuk yaptığı için, böylesi büyük bir alanı yöneten bir parti başkanda olması gereken idarecilik vasıflarına da sahipti.¹⁰ Mao'nun çok bü-

9 Lin (2004), s. 29.

10 Wing Thye Woo, "Transition Strategies: The Second Round of Debate", Ekonomik Politika Araştırma Merkezi ve Ekonomik ve Sosyal Araştırma Konseyi tarafından 24-25 Ağustos 2000 tarihlerinde Edinburg'da düzenlenen "Geçiş Ekonomileri ve Çin Ekonomisi" konferansında sunulan tebliğ, s. 10.

yük sorumluluklar verdiği kırsal alanlarda derin bir şekilde kök salmış parti yetkilileri tarafından desteklenen, Mao'nun karar üretiminin sorumluluğunu dağıtma siyasetini sürdürdü. Muhafazakârların muhalefetine aşılmamasıyla, reformcular eski merkezi planlamalarını elden geçirilmesi gereken bir yöntem olarak ele alıp, girişimlerinin “sosyalist bir piyasa ekonomisi” doğrultusunda olduğunu açıklayıp, bir parça kelime oyunu yaptılar.

Parti, özel ve kamu şirketleri karması içinde uyumu sağlamak için, hem perakende hem de toptancılık düzeyinde uygulanmak üzere çift hatlı bir fiyat ve döviz kuru sistemi geliştirdi. İkisinin arasında önemli bir fark bulunduğu için, kalitede de belirgin bir farklılık olmaması koşuluyla, halk alacaklarını daha düşük devlet fiyatından edinmeye çabaladı. Çift hatlı sistem aynı zamanda rüşveti teşvik etti. İnsanlar daha düşük devlet fiyatından mal almak ya da sanayi malzemeleri alıp özel şirketlere yüksek fiyattan satmak için parti bağlantılarını kullandı. Bu yozlaşma hali, partiyi, eleştirilerin etkisine açık hale getirdi ve özel üretime doğru kaymayı hızlandırdı. 1993'te uygulanan dalgalı kur sistemi, Çin Merkez Bankası'nın özel kurunun yerini alınca, ikili sistem ortadan kaldırıldı. Rüşvet ve kayırmacılık, Çin'in dosdoğru ilerlemesinin önünde kolay kontrol edilemeyen birer engel olmayı sürdürdü. Rüşvet hiçbir şekilde Doğu'yla sınırlı değildir. Almanya'nın en büyük kuruluşlarından Siemens, altmış yıl boyunca dünyanın çeşitli ülkelerinde yaptığı yasadışı ödemeler için 2008'de (şirket tarihinin en büyük cezası olan) 1,6 milyar dolar ödemek zorunda kalmıştır.¹¹

Çin, 1978 yılında bir çiftçi ve tarım ülkesi olarak reform programına girişti. Komünist Parti iktidara geldiğinde, kırsal nüfus %89'dan %71'e inmişti, ama hâlâ gereğinden fazla büyüktü. Çin ekonomisinin sırtında iki çok eski sorun daha bulunuyordu: Kırsal alanlarda iş hacmine göre fazla sayıda insan vardı ve bu insanlar için yeterli yiyecek üretilmiyordu.¹² Deng'in 1978 sonu reformlarından kısa bir süre önce, kolektif çiftliklerden biri topraklarını gizlice tek tek ailelere kiralamış ve zorunlu satın alma kotalarını aileler arasında paylaştırmıştı. Anhui eyaletindeki çiftlik, kuraklığa rağmen üretimini %30 artırıncı, bu gizli reform, tarımın özelleştirilmesin-

11 Siri Schubert ve T. Christian Miller, “Where Bribery Was Just a Line Item”, *New York Times*, 21 Aralık 2008.

12 Naughton (2007), s. 79; Philip Huang, *The Peasant Family and Rural Development in the Yangzi Delta, 1350-1988*, Stanford University Press, Stanford, 1990; *The Peasant Economy and Social Change in North China*, Stanford University Press, Stanford, 1985.

den elde edilecek kazanımları gösterdi. Böylelikle parti teslim oldu ve en azından verimsiz ve dağlık bölgelerde kolektif tarımdan vazgeçti. Ardından hükümet yerel yetkililerin eski kolektiflerin varlığına el koyabileceğinin farkına varınca, tarımın özelleştirilmesi sürecini hızlandırdı. Böylelikle yerel yöneticilerin, kolektif mülkü kendi yakınlarına düşük fiyattan satmalarını önlemiş oldu. Yeni sistem hane halkı sorumluluk sistemi olarak bilinmeye başladı.

Çin'in Köy ve Kasaba İşletmeleri 1984'te sanayiye kırsal bölgelere götürdü; bu, fazladan nüfusa iş bulma sorununu kısmen de olsa çözdü. Kırsal sanayileşme, taşrada yaratılan 30 milyon yeni iş alanının üçte ikisinden fazlasını sağladı. İnsanları yerlerinde tutmak altyapı masraflarında tasarruf sağladığı gibi, ucuz mevsim dışı tarım işçilerini de emdi. Program, özel şirketlerin on beş yıldan sonra kolektif mülkiyete iade edileceği koşuluyla başladı, ancak bu süre otuz yıla çıkarıldı ve muhtemelen bütünüyle vazgeçilecek. Kırsal alanda yaşayan insan sayısı 1998'e kadar azalmaya başlamadı. Deng'in reformları, kıyı bölgelerinde %12,8'lik şaşırtıcı bir büyüme oranına kıyasla, en ücra batı hinterlandlarındaki ekonomik büyüme oranını bile %7,4'e yükseltti.¹³

Özel girişim karşısında ayrımcılığa uğramaktan kaçınmak isteyen kırsal aileler, çoğu kez kendilerini kolektif mülkiyet sahibi olarak kaydettirdiler. Köylüler bu hileye kırmızı şapkalı olmak adını takmıştı. Başlangıçtaki aile kayıt sistemi köylüyü toprağa bağlamıştı, ancak özel mülkiyete karşı ayrımcılık yapma 1992'den sonra gitgide azaldı. 1994 yılında *China Daily*'de yayımlanan bir makale, özel şirketlerin kırmızı şapkaya sahipmiş gibi yaparak artık can sıkmadığına işaret etti.¹⁴ Bu yerel girişimciler ülke sınırları içindeki genişlemiş bir pazarla birlikte daha rekabete dayalı hale gelmişlerdi. Bunların, Çin'in ihracat sektörüne katkıları, tek bir yerel yönetim bölgesinin dünyada satılan tüm çorapların %35'ini ürettiği gerçeğiyle ölçülebilir! Çin'in bol işgücü, ülkenin ekonomik gelişiminde hâlâ çok büyük bir rol oynuyor.¹⁵

13 C.V.Ranganathan, "How to Understand Deng Xiaoping's China", *Across the Himalayan Gap: An Indian Quest for Understanding China* içinde, ed.Tan Chung, Gyan Publishing House, Yeni Delhi, 1998.

14 Pomeranz (2008), s. 90-92.

15 Naughton (2007), s. 202-203, 398.

Taşradaki ücretlerin geride kalması, daha zengin bölgelere yönelmek üzere 14 milyon kadın ve erkek Çinliyi harekete geçirdi. 2009 durgunluğunun etkileri yayıldıkça, bu sayı daha da arttı. Devam eden bu eğilim –göç verip göç alan bölgeler için yararları olsa da– toplumsal istikrar için ciddi bir sorun oluşturur. Göçmenler, daimi kent sakinlerinden daha az para kazansalar da, gelirlerini ikiye katlayabilirler. Amerika’nın kayıtdışı işçileri gibi, Çinli göçmen işçiler de ücretleri düşük, çalışma saatleri uzun ve koşulları kötü olan marjinal işlere girer. Çin büyük kentlerinin çevresinde gecekondu bölgelerinin oluşmasına engellemenin yolunu bulduğu için, göçmenler yatakhanelerde, barınaklarda ya da işyerlerinde yaşamak zorunda. Örneğin Şanghay’da, bir ailenin yaşam alanı 1999 yılında ortalama olarak 14,5 m²’yi buluyordu; ailelerini geride bırakan göçmenlerin yaşam alanı ise bunun sadece yarısıydı.¹⁶

2008 sonunda, Deng’in Açıklık ve Reform politikasının 13. yıldönümünde parti liderleri, köylülerin otuz yıllık toprak kullanma haklarını başka köylülere ya da şirketlere satmalarına izin veren bir hükümlerle birlikte kolektif tarım siyasetinden, bir adım daha uzaklaştı. Çin’in yıllık büyüme oranı %10’dan %8’e düşünce, kırsal ekonomiyi canlandırmak her şeyden önemli hale geldi. Bu reformla birlikte yaklaşık 800 milyon köylünün aileleri, topraklarını teminat göstererek borç alabilecek ya da topraktaki paylarını satabilecek ve Çin’in kentli nüfusunun keyfini çıkardığı tüketim artışındaki yerini alabilecekti. İhracat, küresel ekonomik durgunlukta hızını kestiğinde böylesi bir gelişme iç piyasayı hareketlendirir. Satılan çiftlik topraklarının bir bölümü tarım dışı amaçlara ayrılabilirken, büyüklüğün avantajlarından yararlanmak üzere araziler birleştirilebilirdi. Liderler köylülerin azalması ve tarımsal yeniliklere yapılan yatırımların artmasıyla birlikte üretkenliğin artacağını umut eder.¹⁷ Çin köylüsü aynı zamanda tasarruf sahibidir, bu nedenle devlet yönetimi, daha fazla kazançla birlikte tüketmeye başlamalarını ve ihracattaki daralmayı telafi etmelerini umut ediyor.

Çin’in yüzölçümü Birleşik Devletler’inkine yakındır, ama arazi çok daha engebelerlidir. Dağlık iç bölgeler kıyıdaki ovalardan çok daha yoksul

¹⁶ Pomeranz (2008), s. 95.

¹⁷ Edward Wong, “In Major Shift, China May Let Peasants Sell Rights to Farmland”, *New York Times*, 11 Ekim 2008.

olmayı sürdürüyor. 1970'lerin sonunda Amerika'nın nüfusu 200 milyonken, Çin'de yaklaşık 1 milyar insan yaşıyordu. Nüfus artışını yavaşlatmak için sert önlemler alındı. 1970'lerde çiftleri daha geç evlenmeye, gebelikler arasında daha uzun süre beklemeye ve daha az çocuk sahibi olmaya çağıran "daha sonra, daha geç, daha az" kampanyası yapıldı. 1979 yılında Deng, tek çocuk politikasını başlattı. Hükümet tek çocuk politikasını en azından 2010'a kadar sürdürmeyi planlıyor. Bu politika sadece kalabalık kıyı bölgelerinde yaşayan Han Çinlileri için uygulanıyor. Buna rağmen, istisnalar olmakla birlikte, Çin'de üreme oranları 1,7'ye düştü. Bu sayı Batı Avrupa ortalamasından (1,4) yüksek ama Amerika ortalamasından (2,1) düşük. Politikanın başarısını ölçmek için, 1950'lerde dünya nüfusunun %30'una sahip olan Çin'de bugün bu oranın %20'ye gerilediğini belirtmek yeterlidir.¹⁸ Bu politikanın beklenmedik sonuçlarından biri de, tek çocuklarının erkek olmasını yeğleyen birçok çiftin kız bebeklerini aldırması yüzünden erkek/kız çocuk oranının asimetrik dağılımıdır.

Tek çocuk politikasının etkileri duyulmaya başlamadan önce, 1960'lar-da bebek ölümlerinin azalması, çalışmaya hazır genç sayısının çoğalmasına neden olmuştu. 1980'lerde reşit olan bu gençler, kendilerini bekleyen üretim işlerine girerek Çin'in refahına katkıda bulundular. Uzun vadede, sağlık hizmetleri ve yaşam süresi beklentisindeki artışlar da ekonomik gelişme üzerinde olumlu etki bıraktı. Çin'in bağımlılık oranı (işçilerin geçindirmek zorunda olduğu çocuk ve yaşlı sayısı) son dönemlerde yükseliyor. Şimdiye kadar iki kuşak, erkek ya da kız kardeşi, halası, teyzesi, amcası ya da kuzeni olmadan büyüdü. Emekliye ayrılanların sayısı fırlarken, iş piyasasına girenlerin sayısı düşüyor. 2010 yılına kadar 332 milyon kadın ve erkek Çinli elli yaşın üzerine olacak. Amerikalıları rahatlatacak bir haber: Çin, yaşlı nüfusunun emekli maaşlarını ödemek üzere elinde tuttuğu 1,4 trilyon dolarlık ABD Hazine Bonosundan bir bölümünü paraya çevirmek zorunda kalabilir.¹⁹

Çinli yöneticiler nasıl ilerleneceği konusunda çoğu zaman fikir ayrılığına düşse de, halkın gündelik yaşamı üzerindeki parti denetiminin sürdü-

18 Naughton (2007), s. 161.

19 David E. Bloom *vd.*, "Why Has China's Economy Taken Off Faster than India's?", Haziran 2006, internet üzerinden erişilebilir; Kenneth Pomeranz, "Why China's Dollar Pile has to Shrink (Relatively Soon)", *China Beat Blog*, <http://thechinabeat.blogspot.com/2008/01/why-chinas-dollar-pile-has-to-shrink-htmlp>, 19 Ocak 2008.

rülmesinin olmazsa olmaz öneminde uzlaşmıştır. Buna rağmen bir piyasa ekonomisine, hatta bir “sosyalist piyasa ekonomisine” doğru ilerlemek, insanları kendi başlarına karar vermeye cesaretlendirmek anlamını taşıyordu. Özel girişim ve devlet denetimi uyumsuz bir ikili oluşturur. Reformun önderleri merkezi planın kafesi, kuşun da ekonomiyi temsil ettiği kuş kafesi ekonomik doktrininden yanaydı. Kıssadan hisse: Kafes olmazsa, kuş uçup kaçacaktır ama kuş boşluğu hissetmelidir, bu nedenle kuşu mutlu edecek daha fazla boşluk yanılması yaratmak için kafes sallanıyor olmalıdır.²⁰ Öte yandan Batılılar, partinin şimdiki durumda zor bir işe kalkıştığını söyleyebilir. Kazanımlar çok belirgin ve geniş çapta paylaşıyor olduğu için, yavaşlaması ya da rotayı tersine çevirmesi mümkün değildir. *Los Angeles Times*’taki bir cümle Çin’in gelişmesinin dünyayı tersine çeviripini çok iyi yakalar: “Eskinin Kızıl Muhafızları milyoner oldu.”²¹

Dört Haziran Olayı, partiyi uyaran alarmdı. Daha fazla özgürlük taleplerini zaptetmek için güçlü maddi atılımlar kaydetmeliydi. Deng Xiaoping, 1992’de ülkenin güneyinde bir söylev turuna çıktı. O günden beri her yerde “ünlü yolculuk” olarak adlandırılan bu gezi, halkı Çin Komünist Partisi’nin gelecek kongrelerinde yürütmeye konulacak yeni bir reformlar raunduna hazırladı. Yasa ve parti, özel mülkiyeti daha olumlu olarak gördü. 1999’da yapılan bir anayasa değişikliği, özel mülkiyete kamu mülkiyetiyle aynı statüyü tanıdı. Şirket hisselerinin alım satımı bir düzene sokuldu, işverenlere ihtiyaç fazlası işçileri işten çıkarma izni verildi. İhtiyaç fazlası işçilerin işten çıkarılması, 16. yüzyıl İngiltere’inde Kraliyet Danışma Meclisi’ni, talebin canlanmasını beklerken sermayelerini tutmalarına izin vermenin, o parayı işsiz dokumacılara ödemekten daha akıllıca olacağına inandıran kumaşçıları anımsatır. Kapitalistlerin Komünist Parti’ye üye olmalarına izin verilmişti. Parti üyeliği, 74 milyona dayandığı 2007’den önceki beş yılda %10 oranında büyüdü.

Teknoloji eğitimini iyileştirme çabaları ve teknoloji ithali aynı hızla sürüyor olsa da, Çin’in eğitime yaptığı yatırım Brezilya’nın yarısıdır ve Hindistan’ın yatırımından çok daha azdır. Çin mühendislik ve bilimdeki

20 Woo (2000), s. 10; Ranganathan (1998).

21 James Follows, “China Makes, the World Takes”, *Atlantic Monthly*, Temmuz-Ağustos 2007; Ching-Ching Ni, “The Beijing She Knew Is Gone; In Its Place, the Beijing She Loves”, *Los Angeles Times*, 3 Ağustos 2008.

son gelişmeleri birinci elden öğrenmeleri için en parlak gençlerini yabancı üniversitelere gönderir. 1990'ların sonunda yabancı ülkelere gönderilen yaklaşık 35 bin öğrenciden sadece 9 bini ülkesine geri döndü.²² Son dönemlerde dönüş oranı arttı ve 2006 yılında Amerika Çin'e 11 bini aşkın öğrenci gönderdi. Çin hükümetinin, elindeki sonsuz tasarrufları neden dünyanın üçüncü büyük ülkesine uygun bir eğitim sistemi oluşturmak için harcamadığını anlamak güçtür.

Komünist Parti ekonomi üzerindeki denetimini giderek gevşettiği on beş yıldan sonra, kendini yeniden yapılandırmak amacıyla, 1994'te ekonomik gelişmeye katılmaları için üyelerine teşvikler dağıtmaya başladı. Bu girişim merkezi iktidarı daha da kuvvetlendirdi; ancak enerji, demir-çelik, ulaşım, iletişim, elektrik ve sağlık sektörlerinde çalışan kamu kuruluşlarında daha yüksek bir verimlilik gözlemlendi. Görev başındaki yeni seçkinler koalisyonu, yerel düzeye kadar her türlü başarılı girişim için kendini ödüllendiriyor. Zenginler ile yoksullar arasında giderek açılan uçuruma rağmen Parti toplumsal hizmetlere önemli harcamalar yaptı, Batı ve Orta Çin'in geri kalmış bölgelerine özel bir önem verdi.

Çin'in Yatırım Sermayesi Karışımı

Çin'in bankacılık sistemi, sosyalist ekonominin türevi dört dev kamu bankasının, 1994'te gelişme amacıyla kurulmuş anonim ortaklık biçimindeki bankaların ve kent bankalarının karışımıdır. Hükümet hemen her devlet bankasında çoğunluk hissesine sahiptir. Doğrudan yabancı yatırım çok önemlidir ve çoğunlukla uzun vadeli taahhütlerden oluşur. "Sabırlı sermaye" adıyla anılan bu taahhütler, Çin'in 1997-1998 Asya mali krizini bölgedeki çoğu ülkeden daha hafif atlatmasını sağladı. Çinliler büyük tasarruf

22 Donald Clarke, Peter Murrell ve Susan Whiting, "The Role of Law in China's Economic Development" ve Fang Cai, Albert Park ve Yohui Zhao, "The Chinese Labor Market in the Reform Era", *China's Great Economic Transformation* içinde, ed. Loren Brandt ve Thomas G. Rawski, Cambridge University Press, New York, Cambridge, 2008, s. 172-73, 390-91; Robert Brenner, *The Economics of Global Turbulence: The Advanced Capitalist Economies from Long Boom to Long Downturn, 1945-2005*, Verso, Londra, New York, 2006, s. 324-26; Emily Hannum, Jere Behrman, Maiyan Wang ve Jihong Liu, "Education in the Reform Era" ve Alan Heston ve Terry Sicular, "China and Development Economics", *China's Great Economic Transformation* içinde, ed. Loren Brandt ve Thomas G. Rawski, Cambridge University Press, New York, Cambridge, 2008, s. 233, 40.

sahipleri oldukları için, faiz oranları düşük olmayı sürdürüyor. Çin'deki özel ve kamu yatırımı, 21. yüzyıldaki harcama furyası sırasında Amerika'nın koca kumbarasını oluşturdu. Çin'deki büyük şirketlerin sağlam örgütler kurmaya giden yolları hâlâ uzun. Üyelerin kayırılması devlet bankalarının başına beladır. Çin yatırımlarının güvenilirlik kazanması denetime açıklığın, etkin yasaların ve şeffaflığın sağlanmasına bağlı. Bu yönde atılan bir adım, Çin bankacılık düzenleyicilerinin kısmen dünyadaki ekonomik durgunluğa yanıt olarak 2008'de hem maliye kadrosu için açılan yeterlik sınavlarının sayısını artırması, hem de bu sınavlara girecek memurların kapsamını genişletmesidir.²³

Yeni yasalar yabancıların ortaklıklar kurmak yerine doğrudan yatırım yapmalarına izin verir. Gelişmekte olan çoğu ülkenin aksine, Çin ülke dışında oturan varlıklı Çinlilerden büyük destek görüyor. Bu kişiler ya 1950'ler ve 1960'larda Hong Kong'a kaçan sığınmacılar ya da daha önceki diaspora üyelerinin çocuklarıdır. Çin artık piyasa ekonomisini benimseyişi için, bu etnik Çinliler ülkelerine yatırım yapmaya hevesliler ve bunu ya resmi yollardan ya da para kulüpleri ve dükkânlar üzerinden gayriresmi yöntemlerle yapmanın yollarını buldular. Üstelik bu Çinlilerin çok fazla parası var. Etnik Çinliler nüfusun %1'ini oluşturdukları Filipinler'de zenginliğin %60'ına sahiptir. Endonezya'da, ülkenin –en büyük şirket toplulukları da dahil– özel ekonomisinin aşağı yukarı %70'ini denetleyen %1'lik nüfus oranıyla zenginlikleri daha da büyüktür. Burma ekonomisinde etnik Çinliler daha da fazla egemendir.²⁴ Sırtını bu refaha dayayan yabancı sermaye ve yabancı şirketler Çin'e sel gibi aktı. Kârı alıkoyma sisteminin yerini yeni bir gelir vergisi aldı.

En iyi müşterilerini Japonya ve Birleşik Devletler'de bulan Çin, son dönemlerde Tibet kentlerini Hindistan ticaretinin bağlantı noktası yapacak yeni bir girişim başlattı. Çin Başbakanı Wen Jiabao, 2005'te Hindistan'ı ziyaret etti. Bu ziyaret Çin Halk Cumhuriyeti ile Hindistan arasında, Tibet üzerinden gidecek karayolları inşaat süreci için katalizör etkisi yaptı. Çin'de gerçekleşen birçok gelişmede olduğu gibi, bu girişim toplumsal

23 Naughton (2007), s. 422-23, 107-110, 478-81; Kenneth Bradsher, "Qualifying Tests for Financial Workers", *New York Times*, 26 Aralık 2008.

24 Hannum, Behrman, Wang ve Liu (2008), s. 233, 40; Amy Chua, *World on Fire: How Exporting Free Market Democracy Breeds Ethnic Hatred and Instability*, Arrow, Londra, New York, 2005, s. 3-7.

ve siyasal ihtiyaçları karşılamak üzere Yuan'dan en yüksek getiriye elde etme güdümlü de değildir çok fazla. Çin Halk Cumhuriyeti Kızıl Ordusu 1951'de Tibet'i istila etmişti. Sekiz yıl sonra Dalay Lama ülkeden kaçtı ve eski ülkesine daha fazla özerklik tanınması için dünya çapında bir kampanya başlattı. Çin vatandaşlarını bölgeye yerleşmeye teşvik etti. Tibet'in ülkeyle bütünleştirilmesini hızlandırmak istese de, bu istek Tibet yerlilerinin şiddetli direnciyle karşılaştı.

Yoksul batı bölgesine kaynak akıtmak farklı toplumsal ve ekonomik amaçlara da hizmet eder. Tibet sınırından başlayan yeni demiryolunun tamamlanması, Çin'in güneybatı sınırından sadece 1200 km uzaklıktaki Kalküta'ya (Kolkata) ulaşmayı çok kolaylaştırır. Çin bir yandan da, ham petrolünü getiren tankerlerin geçtiği Umman Denizi ve Hint Okyanusu'nda devriye gezecek bir derin deniz donanması kurdu. Sınır çatışmaları Çin Halk Cumhuriyeti ve Hindistan arasındaki ilişkileri elli yıl boyunca soğutmuştur, ama yeni ekonomik fırsatlardan yararlanmaya hazırlandığı için her iki ülke de savaş baltalarını gömmeye isteklidir. Avrupa ve Amerika'ya yapılan ihracatın azalma tehlikesi, bu siyaseti daha da çekici kılar. Tüccar coşkusu, Hindistan'dan elma ve cevizle çıkan ve pirinç ve üzümle dönen kamyonlarla birlikte, şiddet sarmalındaki Keşmir sınırına kadar yayılmıştır.²⁵

Çin'in ihracatı 20. yüzyılın son onyılında patladı; sadece Amerika'ya yapılan ihracat, 21. yüzyılın ilk dört yılında ikiye katlanarak 100 milyar dolardan 197 milyara yükseldi. Çin'in ihraç mallarına duyulan talebin ekonomik gerileme süresince ürkütücü şekilde daralması (2008'in son aylarında %18 oranında düştü), ülkenin ekonomi siyasetçilerinin esnekliğini sınıyor. Aynı dönemde bilgisayar donanımı ve tüketici elektroniği, ayakkabı ve oyuncak sektörlerine katılarak ülke ihracatının gelişmişliğini artırdı. İhraç ürünleri arasında –Çin'in gürbüz otomotiv sektörüne uygun olarak– otomobil yedek parçalarını saymak gerekir.²⁶ 2004 yılında Çin, becerili

25 D.S. Rajan, "China: Tibet-Indian Ocean Trade Route - Mixing Strategy, Security and Commerce", *South East Analysis Group*, tebliğ no. 1546, 2005; Somini Sengupta, "After 60 Years, India and Pakistan Begin Trade across the Line Dividing Kashmir", *New York Times*, 22 Ekim 2008.

26 Lin (2004), s. 16; Jeffrey D. Sachs ve Wing Thye Woo, "Understanding China's Economic Performance", *Journal of Policy Reform*, sayı 4, 2000, s. 18; Woo (2000), s. 10, 12, 33; Jeffrey D. Sachs ve Wing Thye Woo, "China's Economic Growth after WTO Membership", *Journal of Chinese Economic and Business Studies*, cilt 1, sayı 27, 2003, s. 27;

işgücü yetiştirmekteki uzmanlığını kanıtlayan güçlü bir işareti olan, dünyanın en büyük bilgi ve telekomünikasyon teknolojileri ihracatçısı olarak Amerika'ya geçti. İç tüketim Çin'in yıllık üretiminin üçte birinden biraz fazlasını emerken, Birleşik Devletler'de bu oran üçte ikidir.

Çin halkı gibi hükümeti de, birikimlerin çoğunun ABD Hazine bonolarına yatırıldığı büyük serveti konusunda son derecede dikkatli. Bu durum Amerikan ekonomisi için nimet olarak görülse de, Çin için aynı derecede yararlı olduğu söylenemez. Partinin, tasarrufçuları tüketiciye dönüştürmesi, Çin'in ekonomik gelişimini sürdürmesi açısından çok önemli olacaktır. 2008 darboğazı bu tür girişim ihtiyacını pekiştirse de, bu kolayca başarılabilecek bir iş değil. Çinliler sosyal güvenlikleri olmadığı için biriktirir, dolayısıyla yönetimin emeklilik programlarını genişletmesi gerekiyor. Üretim önceliklerinin değiştirilmesi zorunludur. Çinli tüketiciler, Batıların sevgilisi mini stereo sistemleri ve pahalı ayakkabılardan başka şeyler isteyebilir. Yine de bu yönde çaba sarf edilmektedir. Hükümet, bankaların daha fazla kredi vermesini ve ev ipotekleri için mevcut %20-30'luk kapıyı aşağı çekmesini istemektedir. Çinlileri dükkân faresine çevirmek daha fazla ithalata neden olacağı için, küresel ekonominin tümüne yarar sağlayacaktır.

Çin'de ekonomik gelişim güzelce seyrinde giderken, toplumsal değişimlerde daha yavaş yol alınmaktadır. Çinli erkek ve kadınlar, özelleştirme nehrini partiyi sırtlarında taşıyarak geçmek zorundadır. Bir Çin deyiimiyle söylersek, “nehri taşları yoklayarak” geçerler. Komünist Parti kapsamlı denetimini sürdürdüğü için, başka ülkelerde bireysel, özel olarak nitelendirilecek bir dizi kararı da bizzat kendisi verir. Çalışma birimlerinin, çalışanların davranışlarını gözetleyen kendi parti komiteleri vardır; bu birimlerin dışında olup biten her şeyden, bir bölge sakinleri komitesi sorumludur. Bölge sakinleri komitesi, konutla ilgili konulara bakarken, haftalık siyasal çalışma toplantıları düzenler, gündüz bakım merkezleri işletir ve tayın kuponları dağıtır.²⁷ Bu yapının tepesinde, parti üyelerinin güçlerini kötüye kullanmalarını önleyip cezalandırmak için 1980'lerde kurulan parti disiplin-

Albert G.S.Yu ve Gary H. Jefferson, “Science and Technology in China”, *China's Great Economic Transformation* içinde, ed. Loren Brandt ve Thomas G. Rawski, Cambridge University Press, New York, Cambridge, 2008, s. 320.

27 Qui Xiaolong, *Death of a Red Heroine*, Sceptre, Londra, 2000, s. 135, 308.

lin komitesi bulunur. Komite emekli parti üyelerinden oluşur; bu üyelerden ayrıca çeşitli devriyeleri oluşturulur. Bu denetim, bilgi teknolojisinin getirdiği özgür ve kolay iletişimle pek uyumsuz. Amerika'nın Google ve Yahoo gibi arama motorları, ifade özgürlüğüne pek sıcak bakmayan Çin hükümetiyle sık sık sansür tartışmalarına girmek zorunda kalır.

Küresel ekonomi ile onu konu alan dünya basınının birbiriyle bağlantılı olması, kötülüklerin cezasız kalsa bile yayımlanacağını teminatıdır. Çinli liderler, 2008'deki bozuk süt skandalı gibi olayların basında yer bulmasını ancak dışa kapalı bir ekonomide önleyebilirler. Küresel bağıntısallık, her ne kadar Çin'deki hava kirliliğinin ülkeye GSYİH'sının %8'ine mal olduğunu hesaplayan 1997 Dünya Bankası raporu gibi çalışmaların hasır altı edilemeyeceği anlamına gelse de, Deng'in ardılları dünyayla daha sıkı bağlantılar kurmadan gelişmenin mümkün olmadığını farkına vardığından, bu bedeli ödemeye hazırdır.²⁸ Dünya medyası 88 bin kişinin ölü ya da kayıp olduğu, 5 milyonun da evsiz kaldığı Mayıs 2008 Sichuan depremini bütün ayrıntılarıyla yansıttı. Baştan savma inşa edilmiş okulların öğrenciler arasında ölü sayısının artmasına neden olduğu anlaşıncı, bu doğal afet hızla siyasal felakete dönüştü.

Nasıl olacağı kestirilemese de, bu ilişkiler Çin halkını ve dünyayla olan alışverişlerini değiştirecektir. Yabancı muhabirler artık Çin'deki yolsuzluğun nerelere kadar yayıldığına dair haberler yayınlıyor. Çin'in 7 trilyon dolarlık ekonomisinin %3-15'ini yuttuğu tahmin edilen yolsuzluk, ihale usulsüzlükleri ve yerel yetkililer arasındaki ahbap çavuş ilişkilerinden şantaja ve sahte maaş çeklerine kadar uzanıyor. Hükümet yolsuzluğa karıştıkları gerekçesiyle sadece 2008'de 5 binden fazla yerel parti yöneticisini cezalandırdı, ama yönetimin belkemiğinin parti üyelerinden oluştuğu unutulmamalıdır. Başarılı bir ameliyat geçirmek, okula girmek ya da ehliyet almak için rüşvet vermek yaygındır. Toplumun eline daha fazla para geçtikçe, rüşvet fırsatları da arttı. Kurbanlar şikâyetlerini internet yoluyla duyurabilir ve duyuruyor ancak şiddetli misilleme riskine giriyor.²⁹

2008 Beijing Olimpiyat Oyunları'nda da görüldüğü gibi, Çin sadece dünyasahnesinde oyuncu olmayı istemekle kalmıyor; yeteneklerini, disiplin

28 J.R. McNeill, *Something New Under the Sun: An Environmental History of the Twentieth-Century World*, W.W. Norton & Company, Londra, New York, 2000, s. 107.

29 Mark Magnier, "Bribery and Graft Taint Every Facet of Life in China", *Los Angeles Times*, 29 Aralık 2008.

ve yaratıcılığını kanıtlayacak küresel bir gösteri düzenlemek için milyarlar harcamayı kabul ediyor.³⁰ Çin'in ne kadar mesafe kaydettiği büyük resmin yanı sıra küçük resme bakılarak da hesap edilebilir. 1987'de Tokyo'nun Narita Havaalanı'ndan Beijing'e 24 saatte sadece bir uçak iniyordu. Başka bir ifadeyle, 10 milyonluk bir kent ile 29 milyonluk bir başka kent arasında günde sadece bir sefer vardı! Los Angeles ile San Francisco, ya da New York ile Philadelphia veya Boston arasında gökten kaç uçak geçtiğini artık siz hesap edin. Ama bu artık geride kalmıştır. Bugün birçok havayolu şirketi ve onlarca seferden söz edilmektedir. Örneğin Şanghay'da yolcular havaalanına saatte 380 km hız yapan trenlerle varır. Hong Kong'dan her saniyede bir, kargo taşımacılığında devrim yaratan o kutularla dolu bir gemi kalkar. Bu oran bütün yıl boyunca değişmez. Bu, yılda 40 milyon standart konteyner demektir. 2009'da küresel ekonomik durgunlukla karşı karşıya kalan Çin biraz yavaşladı, ama önceki hız gerçekten de baş döndürücüdür.

Doğu Avrupa'daki Tedavisiz Şok

Çin'in uyguladığı reformlar çok derin olmakla birlikte zamana yayılmıştı. Oysa Doğu Avrupa, Polonyalı bir yorumcunun belirttiği gibi, bir “tedavisiz şok” yaşadı.³¹ Sovyetler, ekonominin yeniden yapılandırılması olan *perestroykayı* ve siyasal gücün kullanılmasında şeffaflık anlamına gelen *glasnostu*, 1980'lerde eşzamanlı olarak başlattı. Sovyetler Birliği'nin 1991'in barışçıl ortamı içinde çöküşü, partinin egemen olduğu siyasal düzeni demokrasiye, komuta ekonomisini de piyasa ekonomisine dönüştürmek gibi iki zorlu çabanın verildiği dönemin tam ortasında geldi. “Duvarın Yıkılışı”yla birlikte zafer çığlıkları atan Batılı uzmanlar, 1990'ların başında eski komünist ülkelere büyük bir patlama yapıp piyasaya girmelerini önerdiler. Dünya Bankası ve Uluslararası Para Fonu (IMF) üzerinden konuşan bu uzmanlar, fiyatlar üzerindeki bütün denetimlerin hemen kaldırılmasını ve kamu malının özel kesime satılmasını tavsiye ederken, ekonomilerin kısa süre belirsizlik yaşayacağını, hemen ardından da toparlanacağını umdular. Tersine, üretim uzun düşüşüne başlarken, fiyatlar enflasyon oranlarına yükseldi.

30 Barry Naughton, “China: Which Way to Political Economy?” UCLA Brenner Seminarinde sunulmuş tebliğ, 9 Nisan 2007.

31 Lin (2004), s. 3. Belirtilen yorum Grzegorz W. Kolodko'ya aittir.

Rusya, eski Sovyet nomenklaturasının,* aceleye getirilmiş bir özelleştirme furyasında eline geçirebildiği değerleri kaptığına tanık oldu. Suç örgütlerinin kuruluş hızı, yönetimin bu tür örgütleri denetleme hızından daha yüksekti. Kamu malının özelleştirilmesi aceleye getirildi; yeni zenginler ile yoksul kalanlar arasındaki uçurum fazla derindi; sivil toplum ve onun sinir bozucu örgütleri ile hırçın siyasal liderler arasındaki ilişki fazla gergindi; sonradan görme milyarderlerle yaşanan çekişmeden söz etmeye bile gerek yok. Olmayanı incelemek her zaman güçtür; ancak Çin ve Hindistan'la yapılacak bir kıyaslama, Rusya'nın çağdaş ekonomi konusunda bilgili yöneticilerden ve harcayabilmek için çalışma ritmine geçebilecek halktan yoksun olduğunu gösterir. Hukuk sistemi de, geçiş dönemi yönetiminin zayıflığından istifade eden çete ve suçluları dizginleyecek imkânlarla donatılmış değildi. Rusya'yı etkileyen bir başka sorun da, nüfusunu Çin, Hindistan ve Birleşik Devletler gibi kalabalık ülkelerin aksine, yılda yarım milyon gibi baş döndürücü bir hızla kaybetmesidir. Rusya dünyanın en büyük 9. ülkesiyken, on beş yıl içinde 15. ya da 16. sıraya kadar gerileyerek Türkiye'yle eşit duruma gelecektir.³²

Bu aşamada merak edilen, Rus gelişmesinin kapitalizm sadağına yeni bir ok ekleyip eklemeyeceğidir. Kendileri de nüfus kaybeden eski Doğu Bloku ülkelerinin bağımsızlıklarını yeniden elde etmeleri, siyaseti demokratikleştirirken, eski komuta ekonomisini kaldırma çabalarına neden oluyor. Polonya, Macaristan ve Çek Cumhuriyeti bu çabayı az çok başarıyla sonuçlandırdı, komşuları Bulgaristan ise 2008'de yolsuzluk birincisi ilan edildi. Rusya'nın petrol ihraç eden bir ülke olması, bazı konularda Rus uzlaşmazlığıyla karşı karşıya kalan Avrupa Birliği'nin elini zayıflatan bir olgu. Ne var ki, doğal kaynaklar çoğu yerde gelişmeyi zora sokar. Bunların gelirleri, yöneticileri halk desteğini kazanmaktan kurtarır; "hızlı zenginleri" güçlü bir ekonomi kurmanın daha zahmetli girişimlerinin ertelenmesini teşvik eder.

Britanya'nın Karmaşık Hindistan Mirası

Hindistan Çin'den de yavaş gelişse de, Doğu Avrupa ekonomilerinden çok daha fazla umut veriyor. Hareketli toplumsal ve siyasal yaşamı, Çin'in

* Rusya'nın elit tabakası (ed.n.)

32 Parag Khanna, "Waving Goodbye to Hegemony", *New York Times Magazine*, 27 Ocak 2008.

otoriter sisteminden daha değerli bir zenginlik olabilir. Bağımsızlığına kavuşmadan önceki üç yüz yıl boyunca, kapitalizmin öncüsü Büyük Britanya'nın sömürgesi olarak kalmıştı. Herhangi bir sömürge değildi; kültürü, nüfusu, büyüklüğü, tekstil üretimi ve stratejik konumuyla benzersiz öneme sahipti. 17. yüzyılın sonlarına doğru İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası Hindistan'dan basma kumaşlar ve çizgili pamuklular getiriyordu. İngilizler bu renkli pamuklulara epey rağbet ettiler; artık vücutlarını, pencerelerini veya kanepelerini hafif ve parlak kumaşlarla süsleyebileceklerdi. Basma çığırının doruğunda Kumpanya, Hintli dokumacılar kopyalamaları için şal desenleri gibi gözde İngiliz örnekleri verdiler. İngiliz kumaşçılar zaman yitirmeden bütün siyasal güçlerini topladılar ve bu ithalatı minimuma indirecek yasaların çıkmasını sağladılar. Dokumaları Herodotos döneminden beri ünlenmiş Hindistan'ın Britanya tarafından sanayisizleştirilmesi böyle başladı. Doğu Hindistan Kumpanyası dokunmuş kumaş almayı bıraktı, onun yerine İngiliz kumaşçıların işlemesi için hammadde getirmeye girişti. Hintli üreticiler de İngilizlerin ilgilenmediği çevre pazarlara yöneldi.

Bu öykü Hindistan'ın sömürge tarihini yakından etkiledi. İngiliz ekonomi devine bağlanan Hindistan, kamu yatırımı için milyonlarca İngiliz sterlini almış görünse de, bu yatırımlar bizzat Hindistan'ın yararı için değil, imparatorluğun çıkarı için yapılmıştı. Britanya yetkilileri, 1830'dan sonra üretimi ticarete yeğlemeye başladılar. Yüzyıl ortalarında sayısız yetkili için büro ve konut yapmanın yanı sıra kanal, karayolu, deniz feneri, posta servisi, telgraf hatları ve sulama projelerine de el atıldılar. Hindistan'ı demiryollarıyla kaplamak Britanya'nın siyasal ve askeri egemenliğini pekiştirmek için son derece önemli hale geldi. Britanyalı mühendisler, 1860 ile 1920 arasındaki dönemde her yıl 1000 kilometreye yakın ray döşediler. Hindistan 1900 yılında dünyanın dördüncü büyük demiryolu ağına sahip olmuştu.³³

Büyük Britanya bu yatırıma, Hintlilerin şükran duyması gereken büyük bir uygarlaştırma çabası gözüyle bakıyordu. Kraliçe Victoria, "memnuniyetleri bizim güvenliğimiz, şükranları en yüce ödülümüz [olacaktır]," diye belirterek, krallığının Hint sanayisini barış içinde canlandırmayı arzuladığını ilan etmişti. Ancak Hint halkının sefaleti, emeklerinin

33 Manu Goswami, *Producing India: From Colonial Economy to National Space*, University of Chicago Press, Chicago, Londra, 2004, s. 46-53.

Britanya gemilerine yüklenip götürüldüğünü gören bir grup muhalif ve eylemciyi harekete geçirdi. Bunlardan Dadabhai Naoroji adlı birisi, Britanya Parlamentosu'na seçilmeyi başaran ilk Hintli oldu. Kürsüye çıkarak İngilizleri baskıcı yönetimleri konusunda bilgilendirmeye niyetlenmişti. Naoroji "Britanya egemenliği," demişti, "yamyam bir imparatorluk ekonomisi uğruna Hindistan'ın kanını emiyor."Yetenekli bir matematikçi olduğundan, iddiasını kanıtlamak için istatistikler çıkardı. İngiltere'de kişi başına gelir 450 rupiyken, Britanya'nın kişi başına gelirin 20 rupi olduğu Hindistan'dan yılda tahminen 200 milyon sterlin götürdüğünü savundu. Britanya'nın tepkisi klasik bir öteleme taktiğinden öteye gitmedi, konu incelenmesi için komisyona havale edildi. Naoroji, 1885'te Hindistan Ulusal Kongresi'nin kuruluşuna katıldı. Mahatma Gandhi adlı genç bir hayranına rehberlik etti. Hindistan Ulusal Kongresi başlangıçta reform için Britanya sistemi içinde çalışmış, daha sonra da 1947'de bağımsızlıkla sonuçlanacak sömürge karşıtı hareketin başına geçmişti.³⁴

Kapitalizm tarihi açısından bakıldığında, Hindistan'ın eleştirilerine iki nedenden önem vermek gerekir. Hintliler, İngiliz yetkililerin ekonomiyi insanların kendi yararları için yarattığı toplumsal bir sistem olarak değil, fizik gibi doğal bir sistem olarak değerlendirdiklerini belirtirken çok haklıydı. Ekonominin doğal olduğunda ısrar etmek siyasal açıdan yararlıdır. Ekonominin sonuçlarına kızmayı yağmur bulutlarına küfretmeye indirger. Bunun yerine, piyasa bir uygulamalar ve kurumlar dizisi olarak algılanıyorduyorsa, vatansever Hint reformcuları değişim için mantıklı bir şekilde eyleme geçebilirdi. Ekonomik ilişkilerin doğa yasalarına bağlı olduğu yönündeki kullanışlı yalanın ideolojik temelini gözler önüne sermek, Britanyalı egemenlerin zihniyetinin dışına çıkmak istiyorlarsa Hintliler için temel önem kazanmıştı. Hindistan'ın küresel ekonomiye hammadde sağlayıcı olarak eklenmesinin neden yoksullaşmaya yol açtığını anlamaya ihtiyaçları vardı.

Daha önemlisi, Hintlilerin kapitalizm eleştirileri, bağımsızlık sonrasında Hindistan önderlerinin Batı Avrupa ve Birleşik Devletler'i merkez alan küresel ticaretten olabildiğince uzaklaşmaları için gerekli bahaneyi yarattı. Bunun yerine ekonomilerini, Hintlilerin çoğunun yaşadığı kırsal topluluklara oturtacak bahçe-tarla endüstrileri, el sanatları, kooperatif bankaları teşvik

edildi. Bugün bile, küresel bağlamda iş yapan şirketler Hindistan işgücünün sadece %7'sinin ekmek kapısıdır.³⁵ Batı dünyasının, en büyük ekonomik gelişme döneminin doruğunda olduğu 1940 sonlarında, Çin ve Hindistan yönetimleri yeni siyasal bağımsızlıklarına uyacak, kendi kentine yeterli ekonomiler oluşturdular. Hint ekonomisi sosyalist ve demokratik, Çinlilerinki komünist ve otoriterdi. Belki bunun kadar önemli olan bir başka gerçek de, Hindistan Batı dünyasıyla entelektüel ilişkisini sürdürürken, Çin'in Batı etkisinden olabildiğince soyutlanmış hale gelmesiydi. Eğitimli Hintlilerin büyük bölümü İngilizce konuşmayı sürdürdü. Devrim öncesi seçkinler yaşlandıkça, Çin'de İngilizce konuşanlar her yıl biraz daha azaldı.

Çin ve Hindistan'ın 1820'de dünya üretiminin neredeyse yarısını karşılamış olması, bir zamanlar varlıklı ülkeler olduklarının iyi bir anımsatıcısıdır. Günümüz sahnesinde beliriveren birçok yeni piyasadan farklı olarak, bu ülkeler Batı'dan çok daha derin, halklarına güçlü bir Hint veya Çin kimliği kazandıran tarihsel kökenlere sahipti. Kültürel gelenekleri rüzgâr gülü değil, derin liman çıpasıydı. Yanlarında geçmişin ağır yükünü de taşıyorlardı. Hindistan toplumunun en belirgin özelliklerinden biri de, uzun zamandan beri ayrıcalıkların sınırını çizen, davranış ve meslekleri belirleyen soya dayalı sınıflandırma ya da kast sistemidir.

Hindistan'da gerçekten de, en dibinde, toplumun yaklaşık %16'sını oluşturan dokunulmazların bulunduğu yüzlerce kast vardır. En yüksek kast olan Brahmanlar isimlerini, İngilizcede "yüksek kültürlü veya aydın kişi" anlamında kullanılan "Boston Brahmanları"na vermiştir. 1973'te bir otobüs elli sekiz yolcusuyla birlikte Yeni Delhi'nin güneybatısında sel sularına kapılmıştı. Yoldan geçen bir kişi kamyonu bağladığı halatla otobüse yaklaştı ve yolculara halata tutunarak otobüsten çıkmalarını söyledi. Otobüs yolcuları iki farklı kasttan oldukları için, aynı ipi kullanmak istemediler, sulara kapılıp sürüklenen otobüste kalmayı yeğlediler.³⁶ Kapitalizmin fazla bilinmeyen özelliklerinden biri de böylesi farklılıklar karşısındaki sabırsızlığıdır. Örneğin İç Savaş sonrasında Güney'in ekonomik durgunluktan çıkamamasının bir nedeni de, Afrika kökenlilere kamusal alanda uygulanan ayrımcılık yasalarıydı.

35 Pranah Bardhan, "What Makes a Miracle?: Some Myths about the Rise of China and India", *Boston Review*, Ocak-Şubat 2008; Heston ve Sicular (2008), s. 31.

36 *Los Angeles Times*, 7 Temmuz 1973, bölüm 1:6.

Hindistan anayasasının yasadışı ilan ettiği kast temelli ayrımcılık, kentlerde büyük ölçüde ortadan kalmıştır. Buna rağmen, daha 2008'de farklı kasttan on beş yaşında bir erkeğin aşk mektubu yazdığı kızın akrabaları kalabalık içinde hakaret ettikten sonra çocuğu trenin altına attılar. Oldukça tuhaf olan, süregelen kast izlerinin, kastların çıkar grupları olarak rol oynadığı politikada olduğu gibi devam etmesidir. Hindistan'ın en büyük eyaleti Uttar-Pradesh, 2008'de dokunulmazlardan bir kadını başkanlığa getirerek bütün dünyayı şaşırttı. Kumari Mayawati, Hindu kast sisteminin tüm katmanlarından seçmenlere çekici gelen bir koalisyon kurdu.³⁷ Uygun bir örgüt sistemi olan kast temelli siyaset, hem politikada hem de ekonomide yükselme temeli olarak liyakat yerine kayırmacılığı kullanıyor.

Demokratik başlangıcına rağmen bağımsızlığına yeni kavuşan Hindistan, 1947'de Hindu ve Müslüman nüfuslar arasında kanlı bir ayrılma süreci yaşadı. Müslüman nüfusun Hindistan'dan önce Pakistan'a, sonra da Bangladeş'e göçü, büyük şiddet altında gerçekleşti, üstelik ayrılma tamamlanmadı. Hindistan'ın bugün dünyanın üçüncü büyük Müslüman nüfusa sahip olması, 2008 Mumbai terör saldırısının da gösterdiği gibi, sık sık şiddetli çatışmaların doğmasına neden olur. Çin'in etkileyici ekonomik kalkınması nedeniyle bazı uzmanlar, kapitalizm ve otoriter rejimlerin el ele yürüyebileceği hükmünün üzerine atıyorlar. Bu uzmanlara göre, Komünist Parti'nin kararlı eli, komuta ekonomisinden, partizan politikaların istikrarsızlaştırmadan rahatsızlık verdiği Hindistan için gereksiz bir şey olan, piyasa ekonomisine geçiş sürecinin istikrarlı bir şekilde tamamlanması için yararlı olmuş olabilir. Hindistan'ın politikaları hayranlık uyandırmaktan uzak olsa da, demokrasilerin sunduğu yüksek yaşam kalitesini göstermek için didinenler de vardı. 2008'deki Parlamento'nun 522 temsilciden 120'si suç iddianameleriyle karşı karşıya kalmıştı.

Bağımsızlıktan beri Hindistan'ı yöneten güçlü Kongre Partisi şimdi iktidarda kalabilmek için güçsüz koalisyonlar oluşturmak zorunda. Acil gerek duyulan reformları gerçekleştirmek giderek güçleşiyor, çünkü Hindistan Parlamento toplantıları gürültülü, düzensiz tartışmalardır.³⁸ Belki daha

37 Somini Sengupta, "A Daughter of India's Underclass Rises on Votes That Cross Caste Lines", *New York Times*, 18 Temmuz 2008.

38 Bardhan (2008), s. 11-13; Amartya Sen, *Development as Freedom*, Knopf, New York, 1999, s. 149-51; "An Elephant, Not a Tiger: A Special Report on India", *The Economist*, 13 Aralık 2006, s. 6.

ilginç bir soru, kapitalizmin içinde bireysel karar verme, piyasa üzerinden kolay iletişim, yeniliğin teşviki ve tüketici zevklerine saygı gibi, gelişmekte olan ülkeleri daha katılımcı politikalara çeken öğeler olup olmadığıdır. Hem Tayvan hem Güney Kore otoriter politikalardan demokrasiye geçti. Yasaları katı ve ekonomik gelişmesi dikkat çekici olan Singapur bu önerme için kusursuz bir sınavdır.

Hindistan'ı Modernleştiren Kahraman

Hindistan'ın yeni refahının mimarı, maliye bakanı olduğu 1991 yılında Hindistan ekonomisini yeni bir yöne çeviren Manmohan Singh'tir. Sih olan Singh, Hindistan ekonomisini sosyalist özelliklerinden arındırmak için mali krizden yararlandı. Kamu şirketlerini özelleştirdi, yabancı sermayeyi davet etti ve hem ihracatı hem ithalatı canlandırdı. Asıl önemlisi, kırtasiyesiyle girişimciliği onlarca yıldır soluksuz bırakan Raj Yasası'nı kaldırdı. Pandit Nehru tarafından 1947'de oluşturulan Raj Yasası, ekonomiyi Sovyet usulü beş yıllık planlamalarla düzenleyen Planlama Komisyonu'nu oluşturdu. Singh 2004'te başbakanlığa geldi. Aydın ve ılımlı olmasına rağmen, taşranın hâlâ en kalabalık kesimini oluşturan işsizlerden kesin çizgi-lerle ayrılan işçi sınıfında da hatırı sayılır bir seçmen tabanına sahipti.

Çoğu Amerikalı, Hindistan'ın küresel piyasadaki varlığının farkına, teknik yardım almak üzere bilgisayar şirketlerinin numarasını çevirdiğinde ve karşısında İngiliz aksanlı, kıvrak Hint dilli birini bulduğunda varmış oldu. 1990'larda Amerikan şirketleri, müşteri hizmetleri bölümlerini oldukça iyi eğitilmiş, İngilizce konuşan, düşük ücretli kalabalık bir işgücü bulunduran Hindistan şirketlerine devretme fırsatı yakaladılar. Amerikan ve İngiliz bankaları büro işlerini de böyle dışarıdan sağlıyorlar. Dışarıdan alınan hizmet, fabrikaları ücretlerin düşük olduğu ülkelere taşımaktan farklı olarak, bundan yirmi yıl önce, New York City bankalarının günlük işlemlerini İrlanda'ya gönderdikleri, o ülkedeki iyi eğitilmiş, İngilizce konuşan, düşük ücretli insanların gelen belgeleri işleyip bir sonraki uçakla geri yolladıkları zaman başladı. Amerikan şirketlerinin "geri hizmet"lerini Hindistan'a taşıması gibi, Avrupalılar da saymanlık ve muhasebe işleri için Doğu Avrupalılara güveniyor. Son zamanlardaki gelişmelere göre, Hindistan'ın off-shore uzmanları katma değeri daha yüksek teknolojik hizmetlerde rekabet edebilmek için binlerce Amerikalıyı işe aldı. Hintliler basamakları çıkarak beyaz yakalı olmak istiyor.

Bu çağrı merkezlerinin Hindistan açısından önemi, hizmet sektöründeki işlerin ekonomideki üstünlüğünden yola çıkarak değerlendirilebilir. Tarımla uğraşanların sayısı düzenli olarak azalıp nüfusun %24'üne inerken, hizmet sektöründekilerin oranı %50'ye ulaşmıştır. Kıyaslama amacıyla, işgücünün %50'si sanayide çalışan Çin'in dünyanın fabrikası durumuna geldiğini belirtmek gerekir. Her ülke dünya piyasasında görece bir üstünlük yakalamıştır. Yüksek eğitim yatırımları da bu farkı yansıtır. Çinli kadın ve erkekler içinde yükseköğrenim görenlerin oranı %1'in altındayken, aynı oran Hindistan'da %3'e çıkar. Ne var ki her iki oran da dünya lideri olmayı amaçlayan ülkeler için çok düşüktür.³⁹ En yetenekli gençleri yabancı ülkelere daha iyi işler aradığından, her iki ülke de beyin göçünün acısını çekmektedir. Hindistan'ın yetiştirdiği sayısız yazılım mühendisinden çoğu Amerika'ya göçmüştür. Ülkelerinde gelişim ve refah kendini gösterince, bu insanlardan bazıları Hindistan'ın özel tarihine yaraşır bir ekonomi inşa etme çabasına katılmak üzere geri döndü. Dönerken de çoğu kez yanlarında yeni beceriler ve taze sermaye getirdiler.

Hindistan'ın 1,1 milyarlık nüfusunun üçte ikisi kırsal alanda yaşıyor. Çin'deki gibi, bunlardan bazıları oralandaki fabrikalarda çalışıyor. 1970'ler ve 1980'lerde Asya tarımında gerçekleştirilen büyük değişime rağmen, nüfusun dörtte biri (yaklaşık 215 milyon kişi) onur kırıcı bir yoksulluk içinde. Biraz farklı bir açıdan bakarak söylersek, Hintlilerin %65'i, GSYİH'daki payı %18'den aşağı olan tarım sektöründe çalışıyor. Hindistan'ın nüfus artışı oranı, Üçüncü Dünyanın çoğu ülkesine koşut olarak, bağımsızlıkla birlikte yükselişe geçti. Kendi tarım sektörleri harika sonuçlar alırken, İngilizler Hindistan tarımının geliştirilmesine çok az yatırım yapmıştı. 1960'larda koleranın, çiçek hastalığının ve malaryanın ortadan kalkması Hindistan'da yaşam süresi beklentisini yukarı çekmiş olsa da, düşen doğum oranları 1950'lerin ekonomik kazanımlarını yok etmişti. Doyurulacak çok sayıda boğaz vardı, ama elde yeterince kâse pirinç ya da ekmek somunu yoktu. Bu nedenle bu Malthusçu buhranı çözmek ve kıtlıkları önlemek için Batılı yardım grupları hızlandırılmış yardım programları başlattı.

Yeni Düzen [New Deal] döneminin Tarım Bakanı Henry Wallace, Rockefeller ve Ford vakıflarını Latin Amerika'dan başlayarak aç insanların yardımına gitmeye ikna etmişti. İşe girişen Rockefeller Vakfı, Meksika'da

39 Naughton (2007), s. 154-57, 196.

Uluslararası Mısır ve Buğday Geliştirme Merkezi'ni, Filipinlerde de Uluslararası Pirinç Araştırma Enstitüsü'nü kurdu. Burada genetik uzmanlarının birikimlerinden de yararlanılarak, yeni gübre çeşitlerine cevap verecek, daha fazla tane taşıyabilmek için kısa ve güçlü saplı yeni mısır, buğday ve pirinç soyları geliştirmeye çalışıldı. Wallace gibi Iowa'lı olan, mısır ve buğday yetiştiriciliği konusunda epey bilgi sahibi Norman Borlaug, yeni buğday ve pirinç cinsleri geliştirmenin karşılığını Nobel ödülüyle aldı. Ford, Rockefeller ve Birleşik Devletler Uluslararası Kalkınma Ajansı, 1963'ten itibaren bu tohumları Hindistan'ın Pencap bölgesinden Türkiye'ye kadar uzanan güneydoğu buğday kuşağına taşıdı. Kısa süre sonra Yeşil Devrim adını alacak bu yüksek verimli soylar, 1995'te Asya hububat üretimini ikiye katladı. Tarıma açılan topraklar sadece %4 büyürken, kırsal alanda kişi başına gelir de iki katına çıktı. Beslenme düzeni iyileşti, yaşam süresi beklentisine önemli katkı sağladı.⁴⁰

Üçüncü Dünya tarımındaki bu ilerlemeler bedelsiz olmadı. Birçok çiftçinin aşırı su ve gübre kullanması çevre koşullarının kötüleşmesine neden oldu. En yoksul köylülerin hemen hepsi yeni tohumlardan ve gübre kullanma yöntemlerinden habersiz oldukları için, kırsal alanlardaki eşitsizlik derinleşti. Gelişmeleri uygulayanların aldıkları yoğun hasat, yiyecek fiyatlarını baş aşağı edince, İngiltere'de 300 yıl önce Tarım Devrimi sırasında yaşananlar yinелendi, yoksullar daha da yoksullaştı. Yeşil Devrim kazanımları umut verici bir başlangıçtan sonra, 1990'larda yerinde saymaya başladı. Hükümet sulama projelerine fon sağlamaktan vazgeçti, köylüye kredi açmak istemedi, hasadın kent pazarlarına ulaşması için gerekli yolları yapmadı. Araştırmalardan da çekildi.

Çift haneli rakamlara yaklaşan bir büyüme hızına rağmen, bugün Hintli çocukların yarısı yetersiz beslenme kurbanıdır. Devletin halk sağlığı ve sağlık hizmetleri programlarına başlaması şart görünüyor. Buna rağmen, Hindistan'ın güneybatı ucunda çok övülen Kerala eyaletinde, yaşam süresi beklentisi ve okuma yazma oranı Amerikan düzeylerine eşittir. Kerala bir model olarak karışıktır. Solcu eyalet yönetimi sağlık ve eğitime –sonuç verdiği görülen– yoğun yatırımlar yapar. Ne var ki iş azlığı her yıl 2 milyon genç erkek ya da kadının eyaletten gitmesine neden olur. Dubai'de ve çevre ülkelerde çalışan bu kişilerin yeni ülkelerinden vatanlarına gönder-

40 McNeill (2000), s. 219-21.

dikleri para, Kerala'nın yıllık gelirinin dörtte birini oluşturuyor. Dubai'den Hindistan'la birlikte Pakistan, Özbekistan ve Bangladeş'e gönderilen havalelerin yıllık toplamı 65 milyar doları buluyor!

Hindistan tarıma ayrılmış toprak alanı konusunda, Amerika'dan sonra dünya ikincisidir. Toprak ve iklimdeki büyük değişkenliklere bakarak, Hindistan hem kendi halkı hem de bütün dünya için bir sebze ve meyve bahçesi olabilirdi.⁴¹ Ne var ki söz konusu toprağın önemli bir bölümü, su kıtlığının yüksek verimli tohum ve geliştirilmiş gübre kullanımını güçleştirdiği yarı kurak bölgelerdedir. Kimi bölgeler de taşkın yüzünden aşırı su alır. Hem Hindistan hem Çin gelecekte su sıkıntısı tehlikesiyle karşı karşıyadır. Hindistan'ın pirinç ve tahıl ithal etmek zorunda kalması, dünya yiyecek fiyatları üzerindeki baskıyı pekiştirmektedir. Bu ithalat, hükümeti köylülerden aldığı ürünlerin fiyatını yükselterek onları üretimi genişletmeye teşvik etmeye yönlendirdi. Taşradaki umutsuzluğun daha üzücü belirtileri, son yirmi yılda intihar eden yüz binlerce köylü olmuştur. Başbakan, hükümetin kırsal yoksulluğa çare bulmak için harekete geçeceği sözünü verdi.

Hindistan'da hem tarım hem de üretim için yeterli alan var görünüyorsa da, aslında köylüler ve üreticiler toprak kullanım hakları için sık sık şiddetli çatışmalara girer. Hintli otomobil üreticisi Tata, toprakların çok verimli olduğu, köylülerin bahçe sebzesi yetiştirirken ayrıca yılda iki pirinç mahsulü kaldırdığı ve bunların hepsinin yeni bir ulusal karayolu üzerinden Delhi'ye kolaylıkla taşındığı Ganj deltası ovalarında yeni bir otomobil fabrikası kurmak için planlar yaptı. Böyle bir mekân Tata için kusursuzdu, ancak protestolar fabrika inşaatını durdurmayı başardı ve tartışma Hint köylüsünün militanlığını ortaya çıkarmakla kalmayıp, üretimi artırmak için başlatılan yeni ve güçlü hareketin altını çizdi. Çin, Tayvan ve Güney Kore'den farklı olarak ihracat yerine yerli piyasaya ağırlık veren Hindistan, bu bağlamda Asyalı komşu ve rakiplerinden ayrılıyordu. Artık bu durum değişiyor.

John Deere, LG Electronics, Essar Group, Honda, Toyota, Nissan, Motorola, General Motors ve Whirlpool hem kalabalık yerli tüketiciye hem

41 Naughton (2007), s. 497; Mira Kamdar, *Planet India: The Turbulent Rise of the Largest Democracy and the Future of our World*, Simon & Schuster, New York, 2007, s. 143-48, 160, 179-85; Somini Sengupta, "India's Growth Outstrips Crops", *New York Times*, 22 Haziran 2008.

de ihraç pazarlarına hizmet etmek için Hindistan'da milyonlarca dolarlık fabrikalar kurdu. Yönetim yıllık 30 milyar dolar yabancı yatırım bekliyor. Hindistan'ın yeni tüketicileri, artık Asya dördüncüsü konumuna gelmiş otomotiv sektörünü ateşlemiştir. Ford, General Motors ve üç Japon büyüğü her yıl önemli satış rakamları kaydediyor. Alıcıların üçte birinden fazlası ilk otomobillerini elde ediyor. %90'ı aşkını, araçları için 15 bin dolardan daha az para harcarken, Hintli Tata Motors 2200 dolara satacağı beş kişilik otomobille bu gideri daha da indirmeye kararlı! Bir diğer Hintli otomobil üreticisi Reva, Hintlilere elektrikle çalışan, üç kapılı, iki kişilik bir otomobil sunuyor. 21. yüzyılın çevre ve ekonomi kaygıları, ucuz ve enerji etkin otomobiller üzerinde yoğunlaşan Hintli üreticilerin geleceğe güvenle bakmasına neden olmuştur. Elektrikli otomobillerini Avrupa'da da pazarlamayı planlayan Reva, şimdiden Avrupa Ekonomik Topluluğu onayı için başvuruda bulundu.⁴²

Hindistan'ın nüfus dinamikleri, ülkenin tek çocuk politikası yüzünden gelecek kuşak işçi sayısı düşen Çin'le rekabet etmesine imkân veriyor. Hindistan'ın dünyadaki nüfus sıralamasında Çin'i yerinden etmesi 2030'u bulacaktır. 2013'te işgücü piyasasına girecek, yaşları 20-24 arasındaki genç kadın ve erkek grubu, Çin'deki 98 milyonla karşılaştırıldığında daha şimdiden 116 milyon. Hindistan nüfusunun yarısı 25 yaşın altındayken, 18 yaş altındakilerin oranı %40. 1950'de dünya nüfusunun %29'u kentlerde yaşıyordu, 2008'de bu oran %60'a çıktı, başı çeken de Hindistan'dı. Singh Hindistan'daki kentlerden altmış üçünü yenilemek için milyarlar tahsis etti. Planların amacı, yoksulları iç karartıcı kent çeperlerinden, yaşama koşulları daha düzenli bölgelere çekmekti. Haydarabad kentsel dönüşümü tamamlandı, Kalküta ve Bangalore planlama aşamasında. Bu iddialı programları mümkün kılan, Hindistan'ın yıllarca sürdürmeyi başardığı %8,8'lik büyüme oranı olmuştur. Bu büyümenin sürmesi durumunda –aşırı bir istek olabilir– ülkenin 1 trilyon dolarlık ekonomisi 2016 ortasında ikiye katlanacaktır!

Genç Bir Hintli Tüketici Kalabalığı

Hindistan, dünyanın en üst sıradaki tüketicilerine sahip olmak açısından Amerika'yı sıkıştırıyor; Hindistan'ın yerli tüketimi, Amerika'daki %70, Ja-

42 Kamdar (2007), s. 112-16.

ponya'daki %57, Avrupa'daki %54 ve Çin'deki %38'le karşılaştırıldığında ülke GSYİH'sının %64'üdür. Perakende kredisi tüm banka kredilerinin dörtte birine ulaşır. Çin bir tasarruflular ülkesiyse, Hindistan da bir tüketici memleketidir. Bu çağdaş olguya güzel bir folklor dokunuşu getirmek isteyen bankalar, ödemelerinde geciken borçluları uyarmak için davulcular tutar. Hindistan'daki borçlular kredi mengenesinde sıkışmış durumda olduklarına göre, davulcuların bu sıralar fazla mesai yapıyor olması gerekir. Hintliler aynı zamanda da biriktirir, geçen yıl tasarruf oranları %28'den %35'e çıktı. Hint bankalarının tutucu politikaları tüketici harcamalarını sınırlar. 2008'de Batı'daki küresel finansın merkezi yıkıldığında, bilgelikleri görünür hale gelmişti. Kendilerini Batı'ya kıyaslayan Hindistan'ın banka yöneticileri ölçülü olmalarına vurgu yapmıştı: Az konut kredisi, gözden geçirilmiş ipotek yatırımı yok, riskli ipotek yok. Batan ya da devletçe kurulan Hint bankası yok, ancak daha tedbirsizlere sıkıca sarıldıklarında, en güçlüler bile bataabilir.⁴³

Bollywood adıyla bilinen film endüstrisinin yapıtları sayesinde dünya çapında üne sahip Hindistan açısından, film yapımı ile tüketim uyuyor olabilir. Spor da kapitalizmin toplama havuzunda yerini almıştır. Hindistan'da, dünya ölçeğindeki merkez üssü Londra'daki eski Lord's Cricket Ground'dan kuşkusuz Hindistan, Pakistan ve Sri Lanka'daki kalabalık sporseverleri tatmin etmek için Mumbai'ye taşınan kriketten daha popüler bir şey yoktur. Gelir durumu iyi olan 20'li yaşlardaki genç Hintliler bir çırpıda giyim, CD/DVD cihazları, renkli televizyonlar, klima ve mutfak cihazları satın alır. Yeni süper zenginler artık kendi dükkânlarında bulabildikleri Chanel parfümlere, Piaget saatlere, Louis Vuitton çantalara ve Rosetti ayakkabılara rağbet ediyor.

Cep telefonlarının yaygınlığı perakendeciliği değiştirmiştir. Heyecanlı tüketiciler olan Hintliler, rupinin en iyi karşılığını almak ister ve bu amaçla interneti tarar. Böylesi umut verici bir piyasa, Finlandiya şirketi Nokia'yı Hindistan'da bir fabrika açmaya yöneltmiştir. Artık çokuluslu bir şirket olan Amerikan Motorola da, ilk küresel merkezini Hindistan'da kurmuştur. *Forbes*'un milyarderler listesinde Hintli sayısı 1996'da üçken, 2006'da

43 Age., s. 192-94, 102, 116-17; Jeremy Kahn, "Booming India is Suddenly Caught in the Credit Vise", *New York Times*, 24 Ekim 2008; Joe Nocera, "How India Avoided a Crisis", *New York Times*, 20 Aralık 2008.

yirmi üçe çıktı. Bu kişiler milyarlarını telekomünikasyonda, rüzgâr enerjisi ve bir bilgi teknolojisi, sentetikler ve tekstil karışımıyla birlikte petrol ve doğalgaz arama ve rafineri sektörlerinde kazandı.

Milyarderlerin en büyüğü Mukesh D. Ambani'dir ve babasının kurduğu Reliance Industries'in, Hindistan'ın ekonomi pastasındaki her dilimde parmağı vardır. Ambani, ülkesindeki en zengin kişidir, ayrıca laik bir peygamber ve Bill Gates gibi bir hayırseverdir. On beş yılda yoksulluğu yok etmeyi amaçladığı gibi, doğduğu Mumbai'nin karşı kıyısında Reliance'ın yeni ve daha yaşanabilir bir şehir kurmasını önermiştir. Bombay'ın adının Mumbai olarak değiştirilmesi, Britanya'nın ülkedeki varlığını anımsatan bir sözcüğü silmek için bilerek atılmış bir adımdı ve ailesi bir ticaret kasından gelen Ambani, bu ruhun kusursuz örneği olarak gösterilir. Oxford'a gidip İngiliz zevklerini benimseyen eskinin Brahmanlarının tersine, Ambani evinde anadilini konuşmayı yeğler, kaldırım kenarlarında satılan Hint yemeklerinden hoşlanır ve haftada iki üç Bollywood filmi izleyerek dinlenir.⁴⁴ Hindistan'ın sosyal reformdaki ağır aksak temposu yerine, girişimci bir hızlandırma önererek, sosyalist geçmişine kesinlikle sırtını dönmüş Yeni Hindistan'ın ruhunu yansıtır.

Mahatma Gandhi ve Mao Zedong: Çin ve Hindistan'ın Üzerine Uzun Gölgeleleri Düşen İki Adam

Kapitalizm tutumları, değerleri, alışkanlıkları, ezcümle kültürel konuları böylesine derinden etkilediğine göre, Çin ve Hindistan'ı başka bir açıdan daha karşılaştırmaya değer. 1940'larda her iki ülke de, saygın geleneklerinin iki karizmatik önder tarafından sınındığına tanık oldu. Belki de kapitalizme gösterdikleri tepkilerden bazılarının kökü bu iki devin, Mahatma Gandhi ve Mao Zedong'un bıraktığı izlere kadar sürülebilir. Gandhi, Hindistan'ın Büyük Britanya'dan bağımsızlığını kazanma mücadelesine 1913'ten 1948'e kadar önderlik etti. Bağımsızlığın elde edilmesinden altı ay sonra da, aşırı uçtan bir Hindu tarafından öldürüldü. Londra'da hukuk eğitimi aldıktan sonra, 1893'te 24 yaşındayken, önemli bir Hintli nüfusa sahip olan Güney Afrika'ya gitti ve orada yirmi yıl geçirdi. Siyahların gördüğü muameleye öfkeleni, bir adalet savunucusu olarak çağrılarda bulun-

44 Kamdar (2007), s. 102, 107; Anand Giridharadas, "Indian to the Core, and an Oligarch", *New York Times*, 15 Haziran 2008.

du; bu tutku çeşitli vesilelerle hapse atılmasına neden oldu. Sivil itaatsizlik ve pasif direnişin, ezilen halkların zalimleri devirecek dayanışma ve cesareti göstermesinin en iyi yolu olduğunu görmüştü.

Gandhi, sadece Britanya'dan kurtulmakla kalmayan, aynı zamanda Britanyalıların dayattığı sanayi toplumunun çirkin takırtısından ve ruh ezici sömürsünden de arınmuş bir Hindistan düşlemişti. Gandhi münzevi alışkanlıklarıyla sevgi ve hayranlığını kazandığı halka güçlü bir başarıma kararlılığı aşıladı. Halefi Nehru, modern Hindistan anayasasını Gandhi'nin ilkelerini yansıtan insan hakları teminatlarıyla donatmayı başardı. Anayasa, kast kimliklerini ve Hindular ile Müslümanlar arasındaki ayrımı tanısa da, çok sayıda haksız toprak kanununu ve kadının toplumdaki yerini iyileştirdi. Bizzat uzun süreli bir Hint geleneği inşa eden Gandhi, bugün ülkesinde hâlâ geçerli olan barışçı protesto yöntemlerinin önemini vurgulamıştı. Bir yandan da, ifadesini bugün iktidar mücadelesi veren yirmiyi aşkın siyasal partide bulan Hint çeşitliliğine hoşgörülle bakılmasını sağladı.

Mao, Çin'de iktidara, Japon işgalcilere karşı kazanılmış savunma savaşının ve Çin milliyetçileriyle yapılan uzatmalı iç savaşın muzaffer komutanı olarak geldi. İç savaş Mao'nun 30 yaşlarında olduğu 1920'ler sonunda başlamıştı ve Çin Halk Cumhuriyeti'nin kurulduğu 1949'a kadar sürdü. Kusursuz ve acımasız bir komutan olarak olgunlaşan Mao'nun komünist ilkelere bağlılığı, zaferden sonra tutacağı rotayı belirledi. Geleneksel, ve bazı noktalarda çok hasta, Çin toplumunun şiddetli bir dönüşümünü üstlenen beyin işlevi gördü. Barıştan sonra Komünist Partisi fuhuşa, çocukların sömürülmesine, kadınların ayaklarının bağlanmasına ve afyon tekkelerine son verdi. Totaliter bir güç üstlenen Parti, toprağı yeniden dağıttı ve "karşı devrimcileri" kanla bastırdı. Mao ve arkadaşları en küçük köyden başlayıp, çeşitli yönetim kademelerinden geçen ve sonunda Başkan Mao'ya kadar çıkan, ona karşı sorumlu bir parti yapısı kurmuşlardı.

Hem Çin hem de Hindistan, ülkelerini yoksulluktan kurtarmak için bu yoksulluğun nedeni olarak görülen uluslararası ticaretten çekilseler de, yaşadıkları birbirinden dramatik olarak çok farklıydı. Hint halkı Gandhi'nin mütevazı kişisel felsefesini rehber alarak, bağımsızlıktan sonra yurttaş katılımı alanında kendini eğitti. Çinliler ise sağlık ve eğitim hizmetinde birçok yararını görseler de devletin denetimine tabi oldular. Sömürge koşulları ağızlarında acı bir tat bırakmış olsa da, Hintli kadın ve erkekler Batı

dünyasına daha yakın durdular. Totaliter rejimlerinin dayattığı ciddi izolasyonun ve uyuşturucu çarpıklıkların etkisinden sıyrılmak için 10-20 yıla daha ihtiyacı olan Çinlilere kıyasla, Hintlilerin gelişmiş tüketiciler haline gelmesi çok daha kolay olabildi. Hintliler, kuşaklar boyunca edindikleri ticari girişim deneyimine sahip tüccar kastı Vaishya'lar sayesinde, tarihin bir cilvesiyle, kast sisteminin yararlarını görmüşlerdir. Birbiriyle çatışan etki akışları içinde serseme dönen bir hükümet ve küresel liderliğe doğru emin adımlarla ilerleyen bir kast varken, Hintlilerin “ekonomimiz geceleri hükümet uykudayken büyüyor,” demesine şaşmamak gerek.⁴⁵

Her ülkenin zaafı vardır, ama Hindistan'ınkiler ciddidir. Ülkenin iş yasaları sömürüyü yasaklasa da, ülke yaygın yolsuzluğun, tehlikeli yolların, sık protesto gösterilerinin, dini azınlıklara karşı girilen şiddetli saldırıların, sağlık hizmetlerinin kötülüğünün ve kronik enerji kesintilerinin ıstırabını çekiyor. Mali sistemi Çin'in kamusal bankalarından güçlüdür ve bankalar 2008 buhranını ayakta kalarak atlatmıştır.⁴⁶ Din ve köken farklarının daha da keskinleştirdiği, tıkanmış Hint demokrasisine kıyasla, Çin yönetimi toplumsal sorunların üzerine daha kolay gidebilir. Çin, Hindistan'ın sorunlarından çoğunu paylaşır: derin yoksulluk, yaygın yolsuzluk ve zenginlerle yoksullar arasında giderek açılan uçurum. Gandhi Batı dünyasında kahrman olurken, Mao küresel parya muamelesi görmüştür. Bu miraslardan sıyrılmak zaman alacaktır.

Hindistan ve Çin'in yüksek statüdeki insanları, çözülmesi gereken daha derin bir sorunla karşı karşıyadır: Toplumun alt katmanlarındaki insanlara, özellikle de köylülere karşı duydukları küçümseme içlerine kadar işlemiştir. Çoğu Batılının anlayamayacağı bu yaklaşım basit bir önyargıdan çok daha derindir ve öylesine acı bir etki bırakır ki, her iki ülke yöneticileri soruna özellikle el atmıştır. Siyasetin liberalleşmesi, 18. yüzyılda Avrupa'daki benzer aristokratik âdetleri yumuşatmaya başlamıştı. Dini düşmanlık veya resmi ve gayriresmi kast sistemleri gibi oluşumlar, kapitalizmin türdeşleştirme eğilimine aykırıdır. Çin'de ve Hindistan'da herkesin arzuluyor görüldüğü açık, zengin toplumların kurulması, kısmen yoksul taşralılara yağdırılan hakaretlerin dinmesini bağlıdır.

45 Gurcharan Das, “The Next World Order”, *New York Times*, 2 Ocak 2009.

46 Keith Bradsher, “A Younger India is Flexing Its Industrial Brawn”, *New York Times*, 11 Eylül 2008.

Dünya Ticaret Örgütü'nün Doha görüşmeleri 2008'de başarısızlıkla sonuçlanmadan önce Hindistan ve Çin, Birleşik Devletler'i, Avrupa Birliği'nin yirmi yedi üyesini, Brezilya, Avustralya ve Japonya'yı da içeren yedi sanayileşmiş grubun katılacağı yeni bir oluşuma davet edilmişti. Brezilya, Rusya, Hindistan ve Çin'in yükselen piyasaları –Wall Street yatırımcılarının tabiriyle BRIC'ler– sıcaktır. 2007'de en çok milyonerin Hindistan, Çin ve Brezilya'dan çıkması hem bu ülkelerin refahının hem de kapitalizmin adaletsiz ödüllendirme sisteminin kanıtı olmalıdır.⁴⁷ Sıcak olmanın yükselen piyasalar için olumsuz yanı, nakit sıkıntısı çeken yabancı yatırımcılar kendi ülkelerindeki hesaplarını kapatmak için 2008'de paralarını çekmeye başlayınca ortaya çıktı. Sadece Hindistan 11 milyar dolar kaybetti. Bütün ülkeler ekonomik büyümelerinin motoru olan ihraç mallarına talebin daralması ve yabancı yatırım fonlarının küçülmesiyle çifte darbe yediler.⁴⁸ En azından müşterileriyle aynı gemideydiler.

Avrupalılar ve Amerikalılar, Asya'nın dünya ekonomi sahnesine çıkışının ne anlamaya geldiğinin bilincine henüz tam olarak varmamıştır. Bu çıkış sadece ekonominin ağırlık merkezini Doğu'ya taşımakla kalmamış, daha da ilginç, anavatanlarından uzak yerlere uyum sağlayan kapitalizmin bu kalemin yeteneklerini de göstermiştir. Asyalı çaylakların da ellerindeki gücün farkında oldukları pek söylenemez. Çin ve Hindistan'ın yavaş da olsa Amerika'ya yönelmeleri, birlikte Amerikan kamu bonolarından 2 trilyonluk alım yapmalarından bellidir. Bu fonların hiçbir getirisi olmadığı için, iktisatçı Lawrence Summers Asya liderlerine bir çağrıda bulunarak, bu paraları altyapı yatırımlarıyla görevlendirilecek bölgesel bir fonda toplamalarını önermiştir. Böyle bir girişim için zaman da uygun olabilirdi, çünkü Batılı selefleri gibi Hindistan ve Çin de ekonomik gelişmeye giden yolu kirletmiştir. Summers bir yandan da, işbirliğinin mevcut rekabeti nasıl pekiştireceğini araştırması için Güney Asya Serbest Ticaret Birliği'ni görevlendirmiştir.⁴⁹ Hindistan ve Çin, geçen yirmi yılda dünya ekonomi sahnesine çıktıklarını belli etmişlerdir. Kapitalizmin kurucusu Batı'nın bu ülkelerin varlığına, gücüne ve farklı siyasal yaklaşımlarına nasıl uyum göstereceği, gelecekle ilgili tahmin yürütenler için merak konusudur.

47 Alexei Barrionuevo, "For Wealthy Brazilian, Money From Ore and Might from the Cosmos", *New York Times*, 2 Ağustos 2008.

48 Kahn (2008).

49 Heather Timmons, "Singing the Praises of a New Asia", *New York Times*, 19 Nisan 2007.

13

KRİZLER VE ELEŞTİRİLER

21. yüzyılda küreselleşme dünya çapında yaşanan ilk ekonomik durgunlukla birlikte gerçek yüzünü gösterdi. Geçmişin paniklerini tetikleyen, kâr beklentileri ve kötü seçimden oluşan zehirli karışımı yeniden ortaya çıkaran dünya finansçıları, serbest yatırım fonları ve türev tahvillerinden Amerikan gayrimenkul ipoteklerine dayalı kolayca yıkılabilecek bir yapı kurdular. Konut fiyatları 2007’de baş aşağı düşerken bu göz alıcı yeni hisse senetlerini de beraberinde sürükledi. Saygın şirketler iflas etti, para kıtlıktı ve milyonlarca ipotek alacaklısı, kendilerini evlerinin değerinden de yüksek borçlarla karşı karşıya buldu. Sorun kısa sürede kapitalist sistemin yüreğine, finans merkezine yayılırken likidite sorunu birden ödeyebilirlik problemine dönüştü. Ufukta insanların dikkatini ekonominin temel ilkelere başka tarafa çekecek yeni bir balon da görünmeyince, bu yüksek dozdaki gerçeklik, hasarın yayılmasını önleyecek düzenlemelere geri dönüşüne ve uluslararası işbirliği çağrılarına yol açtı.

Minyatür bazen Tennyson’ın “çatlak duvardaki çiçeği” gibi bir etki uyandırır ve daha büyük bir olgu hakkındaki gerçeği açığa çıkarır. 2008’de peş peşe gelen finansal iflaslar, borsadaki panik ve kredi akışının donmasından sonra Cleveland kaynaklı eski bir haber öyküsü, daha da anlam

kazandı. Şehir meclisi 2002 yılında, tefeci türü borç verme işlemleri sonucu yapılan haciz girişimlerinde aşırı faiz ödemelerinin yanı sıra yüksek komisyon ve geri ödeme cezalarının belirtisini görmüştü. Meclis bu tür uygulamaları durduracak bir karar çıkardı. Cleveland'ı Toledo ve Dayton izleyince Ohio bankaları harekete geçti. Kararnameye itiraz için mahkemeye başvurdular, bir yandan da eyalet meclisinde lobi faaliyetine giriştiler. Meclis de girişimlerini geri çevirmedi ve bu tür kararnameleri yasaklayan bir yasa çıkardı. Ohio Yüksek Mahkemesi daha önceki onay kararını geri aldı ve kararnameleri bozdu. Bunun ardından ABD'nin bankacılığı düzenleyen kuruluşu Office of the Comptroller of the Currency (OCC) sahneye çıktı ve eyaletlerin bile ulusal bankalara yönelik kararlar alamayacağını açıkladı.¹ Ulusal ve eyalet gücü, yerel ihtiyatlılığı ezdi. Bu olay, yasama organlarının şirketleri gözlemcilerinden koruma yolundaki aşırı istekliliğinin tek örneği de değildir.

Kapitalizm tarihi kendini tekrarlamaz, ama kapitalistler tekrarlar. Krizi önlemek için hemen hiçbir çaba harcanmamış olmasına rağmen, kriz patladığında pek az kimsenin şaşkınlık göstermesi kapitalizmin geliştirdiği bir özelliğe işaret eder: gerçeği inkâr eden bir iyimserlik. Kapitalizmin "ruhu", çevresine güven yayan satıcınıninkinden farksızdır. Dümende kimse yoktur ve katılımcıların çoğu para kazanmanın yeni –ve mümkünse kolay– yollarını bulmaya çalışırken kriz, panik ve iflaslar kaçınılmaz olur. Dünyanın hemen her yerinde, düzenlemelerle korunan bölgelerin dışında, kazançlı işler yapmaya hazır insanların olduğu kesindir. Bu girişimler sekteye uğradığında hükümetler hatayı onarmak için hemen devreye girer, bunun da ne sonuçlar doğuracağı duruma göre değişir.

2008-2009 dünya ekonomi krizinin öncesinde piyasadaki tökezlemeler daha da sık ve sancılı olmaya başladı; bu süreç 1987 çöküşüyle başlayıp, 1980'lerin sonunda çürük tahvil kriziyle, 1989'da tasarruf ve kredi sektörünün batmasıyla, Japon buhranıyla, 1997 Asya mali kriziyle, 1998'de Long-Term Capital Management'ın batma noktasına gelmesiyle, 2000'de dot-com balonunun patlamasıyla, 2001'de Enron ve WorldCom'un çökmesiyle ve 2008'de ipotek dayalı menkul kıymetlerin hızla değer kaybetmesiyle doruğa ulaştı. 2007'de başlayıp giderek artan hacizler, yüksek risk içeren ipotek kredilerinin bol keseden dağıtılmasına son verdi ama sorun

1 Michael Hirsch, "Mortgages and Madness", *Newsweek*, 2 Haziran 2008.

çok daha derindi. Çin'in büyük tasarrufu borç maliyetini düşürdü. Anlaşılan o ki, Amerikalı tüketiciler paraları savururken, tasarruf etmeyi Çinlilere bırakmıştı. Aynı dönemde, düşük faiz oranları, sermaye yöneticilerini –tuhaf kurnazlıklar icat etmek pahasına da olsa– paralarından daha fazla gelir elde etme çabasına yöneltti.

Travma Lehman Brothers'ın batmasıyla başladı, ama bu olay Amerikan hükümetini harekete geçiremedi. Dünya finans kuruluşlarının “ya birlikte yüzeriz ya da birlikte batarız,” mantığıyla çok sıkı bir birlik oluşturdıkları belli oldu. Bu o kadar belliydi ki, hükümet hızla müdahale etti ve sırasıyla Bear Stearns'ü, onun finanse ettiği konut kredisi şirketleri Fannie Mae ve Freddie Mac'i ve sigorta şirketi American International Group'u kurtarıırken, Merrill Lynch'in yangından mal kaçırır gibi Bank of America'ya satılmasına da aracılık etti. Dünya genelinde hükümetler el yordamıyla da olsa hızla harekete geçerek, 1930'ların Büyük Buhran'ından ve Japonya'nın 1990'lardaki “kayıp on yıl”ından alınan derslerin akıl süzgecinden geçirilmiş olduğu umudunu yarattı. Sermaye üzerinden yüksek gelir sağlandığı yirmi yıllık dönemin arızaları New York'ta başlayıp Londra, Frankfurt, Hong Kong ve Tokyo gibi başlıca finans merkezlerine sıçrayarak apaçık kendini gösterdi. Bağımsız bir ülke olan İzlanda iflasın eşiğine gelince, yüksek getirili İzlanda tahvillerine yatırım yapan kurumlar zarar etti.

J.P. Morgan'ın 19. yüzyıl dünyasında, tedbirli davranışlarıyla piyasanın gelişmesine aracılık eden bankerler, yeni Silikon Vadisi girişiminin destekçileri kadar risk meraklısı görünüyordu. Gelirlerini büyük çapta artırma imkânının cazibesine kapılan bankerler, hizmet ücretleri konusunda birbirleriyle yarışa girdiler. 19. yüzyılda demiryolu yapımını finanse eden seleflerinin tersine, müşterileri için çıkardıkları tahvillere yatırım yaptılar, karşılığı sağlam olmayan kağıtlara yaptıkları yatırımlarını artırarak tedbiri iyice elden bıraktılar. Sermaye şirketleri ortaklıkların yerini aldı, yöneticilerine kişisel sorumluluk almadan daha fazla riske girme izni verdiler. Bütün bunlarda, ticari bankaları yatırım bankalarından ayıran ve ticari bankaların şirket hissesi sahibi olmasını yasaklayan 1933 tarihli Glass-Steagall Yasası'nın 1999'deki iptalinin büyük yardımını gördüler. Bu arada 1990'ların aşırı iyimser atmosferinin etkisini de unutmamak gerekir.²

2 Robert O'Harrow ve Brady Dennis, “Credit Ratings Woes Sent AIG Spiraling”, *Los Angeles Times*, 2 Ocak 2009.

2008 mali krizinin temelinde, beklenmedik bir olayın bulanıklaştırdığı iki neden yatıyordu. Krize zemin hazırlayan ilk neden, 1970’lerde bir re-sesyonun 1930’ların Büyük Buhran mirasına biçim veren düzenlemeleri kaldırma isteği uyandırdığı zaman ortaya çıktı. Yazarlar, kapitalist işletmeyi çevreciler, güvenlik gözlemcileri vb binlerce Liliput tarafından bağlanmış Gulliver gibi tanıttı. İş dünyası, bir ekonominin dayanıklı hale gelmesi için katılımcılarının özgürce ve çabuk hareket etmesi gerektiğini iddia ediyordu. İngiliz Başbakanı Margaret Thatcher ve Başkan Ronald Reagan ile özdeşleşen bu deregülasyon çağının Amerikan ayağı, 1999 yılında, Gramm-Leach-Bliley Mali Hizmetler Modernizasyon Tasarısı’nın Başkan Bill Clinton tarafından imzalanarak yasalaşmasıyla tamamlandı.

Bankaların, broker firmalarının, sigorta şirketlerinin ve genel olarak yüksekten uçanların elini rahatlatan bu yasa, bankaların sigorta şirketleriyle birleşmesine izin verdi ve yatırım bankalarını, mevduat bankalarına uygulanan kısıtlamaların çoğundan kurtardı. Banka müşterilerine gizlilik koruması sağladı. Daha da önemlisi, yatırımcıların çeşitli tahvillere yatırdıkları paraları korumak için kullandıkları trilyonlarca dolarlık kredi temerrüt takasları gibi olağandışı yatırımları, izlenmekten kurtardı. Tuhaf olanı, riski asgariye indirip yönetmek için geliştirilen tüm bu araçların, gerçekte spekülâtörleri sistemle oyun oynamaya teşvik etmesiydi.

Kredi temerrüt takasları, bireylerin yatırımlarını olası kayıplar karşısında dengelemek için başvurdukları bir sigorta biçimidir. Ne var ki, başkaları da, yatırımları olmasa bile, belirli bir şirketin temerrüde düşeceğini düşünüp kredi temerrüt takası yapabilir. Bu yaklaşımı, sigara içerken dikkatsiz davranan komşunun er geç yakacağı bilinen evi için bir sigorta poliçesi almasına benzetebiliriz. Bir sigorta şirketi olan AIG, karşılığı olan ipotek yatırımlarını sigortalamak için sözleşme yapmak isteyen yatırımcıların akınına uğradı. Bu tutucu şirket, risk tahmini için tasarlanan gelişmiş bilgisayar modelleriyle, teminat altına alınmış borç yükümlülüklerinin azgın sularına dalarken, az daha boğuluyordu. Menkul Kıymetler ve Borsa Komisyonu (Securities and Exchange Commission), 2004 yılında oybirliğiyle aldığı bir karar uyarınca, Amerika’nın en büyük –aktifleri beş milyarı aşan– bankalarını, üstlenebilecekleri borcu sınırlandıran bir düzenlemeden muaf tuttu.³ Gerisi, dedikleri gibi, malum.

3 “Agency’s ’04 Rule Let Banks Pile Up New Debt, and Risk”, *New York Times*, 3 Ekim 2008.

Yasama organları düzenleme sistemini parçalamakla meşgulken, küresel pazarlara alışılmadık büyüklükte bir para akışı oldu. Mali varlıklar, gerçek ekonomik faaliyetten daha hızlı büyüdü. Asya'nın gelişmekte olan ülke halklarının yüksek tasarruf oranları hükümetlerin ülke ekonomilerini canlandırma çabalarıyla birleşince, faiz oranları önemli ölçüde düştü.⁴ %2-3'lerde dolaşan faizlerle mutlu olmayan finans uzmanları, faiz oranlarını artırmanın yollarını düşünmeye başladı. Amerikan konut sektöründeki hızlı büyüme onlara aradıkları fırsatı verdi. Bir dizi yeni ama riskli mali yatırımlar geliştirdiler. Banka ipotekleri bölünüp türev kağıtlarına (değerleri başka varlıklardan türetilmiş varlıklar için kullanılan bir terimdir) çevrildi. Çok geçmeden gerçek karşılığı olan bu ipotekler, ticari bankalardan bu bankalar kadar regüle edilmemiş olan yatırım bankalarına geçti. Yatırım bankaları, varlığa dayalı bu menkul kıymetleri yeniden paketleyip yatırımcılara ya da başka bankalara sattı. Paralarını yatıracak yeni yerler arayan birçok kişi veya kuruluş da bunları satın aldı. Ticari bankalar ipoteklerini sattıktan sonra yenilerini çıkarmakta serbest olunca, büyüme çarkı işini bilenler için tıkr tıkr dönmeye başladı. Ev sahiplerinin ipotek ödemeleri bu tahvillerin değerini karşılıyordu. Ne var ki, bankacılar ipoteklerin sayısının ve şüpheliliğinin artmasıyla birlikte katlanarak yükselen riskleri küçümsedi. Daha da kötüsü, 2009'daki haciz işlemlerinde hacizcilerden bazıları ipotek alacaklarına kanıt gösteremeyince kayıtların ne kadar özen-sizce tutulduğu ortaya çıktı.

Gayrimenkul piyasasında faaliyet gösterenler için ipotekler, borçlanarak yatırım yapmak için büyük bir imkân sunuyordu. Kişi 1 milyon dolarlık bir evi 100 bin dolar peşinatla satın alır, sonra da vazgeçip evi yükselen gayrimenkul piyasasında 1,1 milyon dolara satarsa, verdiği peşinatı geri almakla kalmayıp üzerine 100 bin dolar daha kazanacak, böylelikle yatırımını ikiye katlayacaktı. Borçlanarak yatırım yapmak, ancak bir mala ederini kısmen ödeyerek sahip olabilirsiniz mümkündür. Başarı için malın değer kazanması şarttır. Amerika'da gayrimenkul fiyatları böyle bir artış gösterdi, 2000 ve 2006 arasında neredeyse iki katına çıktı. Ralph Nader'in yerinde bir tespitle "kumarhane kapitalizmi" adını verdiği bu sistemde, ipotekler, otomobil taksitlerinden kredi kartlarına kadar her türlü krediyi riske karşı sigortalama yolunu gösterdi.

4 William Greider, *One World Ready or Not: The Manic Logic of Global Capitalism*, Simon & Schuster, New York, 1997, s. 316, 310-11.

Güzel günlerin sürmesini isteyen mali kurumlar, kredi siciline bakıldığında risk taşıyan ya da ödemeleri karşılayacak gelire sahip olmayan kişilere de ipotek sattı. Bankalar, tasarruf ve kredi kuruluşları müşteri çekmek için düşük ya da sıfır peşinatlı programlar uyguladı. Borç parayla yatırım yapmak için yepyeni bir pazar bulunmuştu. ABD Merkez Bankası'nın (Federal Reserve Bank) faiz oranlarını aşağı çekmesi de, ipotekleri daha çekici kıldı. Hem Demokrat hem de Cumhuriyetçi hükümetler, ev sahipliğini sağlıklı kamu politikası olarak destekledi. Bu yeni alıcılar konut fiyatlarını daha da yükseltti. Kredi notu düşük kişilerden giderek daha çoğu yüksek risk taşıyan ipotek kredisi alırken, çoğu ev sahibi, mülklerinin yükselen değerini bir banka gibi kullanmaya başladı. Bu artışlarla çocuklarının üniversite taksitlerini ödeyebilir, yeni bir iş kurabilir, bir dörtçeker alabilir ya da yeni evlerinin bahçesini düzenleyebilirlerdi.

Son derece mantıklı bireysel kararların amaçlanmamış sonuçları, dünya finans merkezlerinin 2008'de neden çöktüklerini açıklamaya yardımcı olabilir. Asyalı aileler 1997 finans krizi sonrasında kara gün için kenara para ayırdıklarında, tasarruflarıyla yarattıkları ucuz kredinin Amerikan tüketimini tetiklemesini amaçlamıyorlardı. Cumhuriyetçi ve Demokrat hükümetler ev sahipliğini sağlıklı kamu politikası olarak desteklerken, niyetleri, bankalar arasında hevesli yatırımcılar için riske karşı sigortalayabilecekleri yüksek riskli ipotek kredileri çıkarma furyası başlatmak değildi. Yatırım bankaları ve fonlarının CEO'ları yıldız simsarlarına cömert yıl sonu primleri verdiklerinde, amaçları, üstün başarıyı ödüllendirmektir. İkinci kez düşünmeyi, resmin geneline bakmayı ya da hayır diyenleri dinlemeyi bir kenara bırakacak denli yoğun, testosteron güdümlü bir rekabet başlatmak, tümüyle amaçlanmamış bir şeydi. Amaçlanmamış sonuçlar kavramı, iktisatçıların sevdikleri matematik modellere uymaz, fakat piyasa sistemi serbestleştikçe, eylemlerinin amaçlanmamış sonuçlarının yükünü çeken girişimci sayısı artar.

Risk almak kapitalizmin ayrılmaz parçası olsa da, finans sektörü üzerindeki etkisi, teknolojiye bıraktığı izden farklıdır. Tıpkı kamu hizmetleri gibi bankalar da en fazla katkıyı güvenilir ve verimli olduklarında yaparlar. Oysa bankacılar, artık ikinci el otomobil satıcıları kadar girgin görünmek çabasıındaydı. Tedbirsiz borçluya gösterdikleri soğuk davranışın yerini, artık her geleni sıcak karşılama almıştı. Bankacılar risk alan girişimcilere hiç

borç vermezse elbette kapitalizm zarar görürdü. Ancak 21. yüzyılın ilk on yılında istikrar ile yenilikçiliği dengeleme fırsatını elden kaçırdılar. Yatırım bankalarının, başkalarına sattıkları karşılığı olan varlığa dayalı menkul kıymetleri bile kendileri için almaya başlamaları, felaketle sonuçlandı. Kimileri bankerlerin risk alma stratejilerinin kurumlarının halka açılmasıyla başladığını, o andan itibaren kumarı kendi paralarıyla değil başkalarının parasıyla oynadıklarını ileri sürer. Yıl sonu performans primleri, faaliyet alanlarını genişletmek için daha da cesaretlendirdi ve finans kurumlarının su üstünde kalabilmek için hükümetten yardım dilemesinden sonra, kamuoyunda çokça tartışılan bir konu haline geldi. Wall Street'te çalışmayanlar, milyonlarla ifade edilen bu primleri haksız kazanç olarak görüyordu. Kurumları adına yapmayı başardıkları satışların kârından paylarına düşeni fazlasıyla almaları –ya da meslek deyimiyile “avlarını yemeleri”– gerektiğini savunan finans sihirbazlarının sözlerinden ikna olmamışlardı. Avları, kükreyerek yeniden canlanıp şirketlerini iflas noktasına getirdiğinde ne yapacakları sorulunca sessiz kalıyorlardı.

Maddi gerçekliği dünyanın çeşitli yerlerindeki 60 bine yakın terminalden yayılan elektronik mesajlardan ibaret bu sisteme sanal yatırım dünyası adını verebiliriz. Teknolojik gelişmeler, mali işlem hacminin artmasını mümkün kılar. Burada ikili bir kandırmacadan da söz edilebilir; ipotek satıcıları insanları ödeyemeyecekleri ipotekleri almaya teşvik ederken, finans şirketleri de, risk konusunda bilgilendirmeden, emeklilik fonu yöneticilerini ve belediyeleri, karşılığı olan varlığa dayalı menkul kıymetler satın almaya ikna etmiştir.

Son on yılda mali hizmetler gayri safi milli hasılanın %11'inden %20'sine yükseldi. Bazıları temkini elden bırakıp borçlanarak, yatırdıkları parayı 1'e 30 oranında çoğaltırken yaydıkları riskin farkında değildi. Gözüpek yatırımcı, borçlanarak yatırım yapmanın birçok yöntemini tek bir yatırım aracında toplayacaktı. Fizikçiler, matematikçiler ve bilgisayar uzmanlarının asıl işlerini bırakıp yüksek gelirli finans sihirbazlarına katılması, ülke için uzun vadede daha zararlı bir gelişmeydi. 21. yüzyılın başlarında belli başlı Amerikan üniversitelerinden mezun olanların en az %40'ı finans sektörüne geçti. Milyon dolarları bulan yıllık maaşların olağan sayıldığı bir dönemde Wall Street, bütün teşviklerin daha-çok-risk-alcılardan yana

kullanıldığı ve ihtiyatın hatta açık sözlülüğün pozitif anlamda caydırıcı önlemlerle önüne geçildiği dışı kapalı, dar bir kazananlar çevresi oluşturdu.

Menkul Kıymetler ve Borsa Komisyonu'nda çalışanlar, ileride onları da işe alacakları umuduyla büyük şirketlerin yöneticilerini kızdırmaktan çekindiler. Aynı şekilde, Standard & Poor's veya Moody's gibi kredi derecelendirme kuruluşları da, çok fazla riske giren banka müşterilerinin notunu indirmeye yanaşmadı. Geriye dönüp baktığımızda, onlarca ülkenin ekonomisini etkileyecek kararları alanların, yarının sözünün edilmediği, el çakma dostluklarının kurulduğu sıcak bir kulüp içinde hapsediklerini görürüz.⁵

Bu senaryodaki beklenmedik durum, hem psikolojik hem de salgındır: insanları –bu örnekte kurumsal yatırımcıları ve yatırım fonu yöneticilerini– yeni karşılığı olan varlığa dayalı menkul kıymetler almaya cesaretlendiren güven duygusu. Bugünden bakınca, bu kişilerin riski algılayamaması tuhaf görünür. İyimserlik bulaşıcıdır, yükseliş dönemlerinde basiretsizlik alır başını gider. İşler tersine döndüğünde, yabancı piyasalardaki dalgalanmalara veya gelirlerin beklenenin altında kaldığına dair raporlar kadar söylentiler ve aptalca resmi açıklamalar da piyasalara duyulan güvenin kolayca baş aşağı dikilmesine yol açabilir. İster olumlu ister olumsuz olsun, borsa simsarları ile yatırımcıların tepkileri, dünya üzerindeki yatırımcıların bu “kârlı işlere” kolayca erişebilmesinden dolayı küresel ekonomiyi etkileyecek derecede bir risk taşır. Buna bir de şu eklenebilir: Dünya yıllık 700 milyar dolarlık Amerikan ticaret açığına aldırmadığı için Birleşik Devletler bu seçici körlükten faydalanıyor.

Frederick Soddy adlı Nobel ödüllü bir kimyager, 1920'lerin büyük balonu sırasında kimyadan iktisada geçerken, borç konusunda bazı zekice gözlemlerde bulunmuştu. İnsanlar gelecekte daha fazla servet yapmak için borç satın alır, yani faizle borç verir. İşin püf noktası, kimsenin gelecekte ne olacağını bilmemesidir. Eğer bir köylüye, hasat vakti geldiğinde 110 dolar geri ödeyeceği beklentisiyle 100 dolar borç veriyorsam, paramı ileride havanın güzel olacağına ve çekirgelerin saldırmayacağına güvenerek yatırıyorumdur. Eğer gelecek, paraya çevrilebilecek daha çok beklenti sunuyorsa, o zaman gelecekte kazançlı çıkmayı bekleyenlerden bazıları kay-

5 Erik Lipton ve Stephen Labaton, “A Deregulator Looks Back, Unswayed”, *New York Times*, 17 Kasım 2008.

bedecektir. Vadeli sözleşmeler piyasası sadece istikrarsız olmakla kalmaz, aynı zamanda bu belirsizliğe uyum da sağlamak zorundadır.⁶ Varlığa dayalı menkul kıymetler söz konusu olduğunda ise, gelecekte beklenenlerin sayısının katlanarak artar.

American Dialect Society (Amerikan Lehçe Kurumu) “yüksek riskli” sözcüğünü 2007 yılının terimi seçmişti.⁷ Yükselen konut fiyatlarının çöküşü içinde, günlük gazeteler Wall Street’in küresel finans dilinden konuşturu oldu; gazetelerde değişken faizli ipoteklerden, teminat altına alınmış borç yükümlülüklerinden, vadeli faiz oranı takaslarından, swaptions ve özel amaçlı şirketlerden söz ediliyordu! 21. yüzyılın ilk on yılında beş kat büyüyen yatırım fonları emeklilik hesabı yöneticilerini, üniversite bağışlarını ve belediye yatırımlarını çekti, bugün bütün bu yatırımcılar küçülme sıkıntısı çekiyor. Yatırım fonlarını yöneten, türev tahvilleri oluşturan ve değişken faizli ipotekler çıkaran bu insanlar, aslında ipotek senetlerinden bir iskambil kulesi kurdular. Yükselen konut fiyatlarıyla başlangıçta yakaladıkları başarılar, kendisi de bir şekilde sonradan pişman olmuş bir düzenleme aleyhtarı olan Merkez Bankası Başkanı Alan Greenspan’ın daha önceki bir balon için söylediği “mantıksız taşkınlık” sözünü anımsatır. Kredi derecelendirme kuruluşları da, çıkar çatışmalarını görmezden gelerek ipotek tahvillerine yalandan yüksek not verdiler. Kısacası, riski belirleyecek olanlar bile sisteme ihanet etti.

Konut fiyatları 2007 sonunda düşmeye başlayınca, bu fiyatları temel alan tahvillerin değeri de düştü. Risklerin düşürülmesi, yani marjda alınan tahvillerin bedelinin ödenmesi, finans hattı boyunca bankacılardan sigortacılara, yatırım fonu yatırımcılarına ve onların kurumsal ve bireysel müşterilerine kadar herkesi bir boa yılanı gibi sıkıp ezdi. Nakit kurudu, para kıtlıktı. Sağlam kuruluşlar bile borç alamadı. Durum o kadar kötüleşti ki, Morgan Stanley ve Goldman Sachs ticari bankalara dönüşerek yatırım bankacılığının köpekbalığı kaynayan sularını terk ettiler ve daha fazla düzenlemenin olduğu güvenli sulara çekildiler. Tabii böylece, devlet yardımı ve borç kaynaklarına erişim imkânı da kazandılar.

6 Michael Lewis ve David Einhorn, “The End of the Financial World as We Know It”, *New York Times*, 3 Ocak 2009.

7 Bana Frederick Soddy’yi ve onun çalışmasını tanıttığı için Erid Zensy’ye şükran borçluyum: F. Soddy, *Wealth, Virtual Wealth, and Debt: the Solution of the Economic Paradox*, Allen and Unwin, Londra, 1926.

2008 krizinden, sadece sınırsız bir hareket özgürlüğü isteyen finansçılar sorumlu değildir. Finans şirketlerini denetleyen düzenleme sisteminin kaldırılmasından, belediye meclis üyelerinden Kongre üyelerine, belediye başkanlarından Başkana kadar tüm kamu görevlileri sorumludur. ABD hükümeti ekonomik ilişkilerde az çok tarafsız hakem konumunu bırakmış ve şirket çıkarlarının savunucusu olmuştur. Siyasi kampanyalardaki değişiklikler, iktisat ve siyaset liderleri arasında gizli anlaşmalar yapılmasına imkân veriyordu. Televizyonun kırk yıl önce başlıca seçim kampanyası aracı olarak ortaya çıkması –zaten hiçbir zaman göz ardı edilemeyen– paraya yepyeni bir önem kazandı. Televizyon spotlarının masrafı, görevdeki siyasetçileri ve muhaliflerini şirket çıkarlarının kucağına itti. Kurnaz Willie Sutton, bir keresinde bankaları soymasının nedenini şöyle açıklanmıştı: çünkü para orada. Destek aramak için her iki parti adaylarının da zenginlere gitmesinin nedeni buydu.

Açgözlülük ve ihtiyacın zehirli karışımı –yüksekten uçan finans mühendislerinin açgözlülüğü ve siyasetçilerin giderek artan kampanya masraflarını ödeme ihtiyacı– makam sahiplerinin, hükümetin sırtlarından inmesini isteyen işadamlarına minnettar olmasına yol açtı. Halka açık tartışmalara egemen olan serbest piyasa ideolojisi, hükümettekilere siper oldu. Buna rağmen, bazı meclis üyeleri Gramm-Leach-Bliley Yasası'nın kabulünden sonra bile türev tahvili alım satımını sınırlandırmaya çalıştı. Herhangi bir darboğazın peşi sıra yaratacağı etkiyi kesinlikle tahmin ediyorlardı. Temsilciler Ohio şehirlerinde onaylanan yasalar gibi, tefeci kredilerine karşı önleyici tedbirler getirmek istese de, girişimi-rahat-bırakma yanlıları bu çabalarını boşa çıkardı. Düzenleme 1980'lerde olduğu gibi gözden düştüğünde, sağlam bırakılan düzenleyici kuruluşlar bile yüresiz ve ihmalkâr davrandı.

Hoşgörülü idari yetkililer ve yasa koyucular, düzenlemenin gevşetilmesine gerekçe olarak Amerikan bankerlerinin paralarını yurtdışına çıkaracaklarını ve varlığa dayalı menkul kıymet imparatorluklarını başka yerlerde kuracaklarını öne sürdü. Kapitalizmin hayat damarı rekabet, risk alımını amansız bir biçimde destekledi. Daha tedbirli bankerler, rakiplerinin başarılarını görünce aynı şeyi yapmak istedi. Yağmur altında geçit töreni yaparsanız fazla kimse gelmez. Bankaların kredi temerrüt takaslarından girdikleri zararın 2001'de 900 milyar, 2007'de ise 62 trilyon dolar olması

gözden kaçırıldı.⁸ Yatırım fonlarının on yılda 375 bin dolardan 2008’de 2 trilyona yükselmesi, trilyon dolar mertebesinde zararlar yarattı. Kavranması güç olan, sorunun boyutları değil, yukarıdaki sayılardı. Öte yandan Amerikalılar kolay kredi ve ucuz ipotek talep ettikleri için, eğer bir suçlu aranacaksa, tüketiciler de kolay kolay paçayı sıyıramayacaktı.

Konut sahipleri bankalarını, ipotek verenleri, Wall Street bankalarını, küçük bankaları, büyük bankaları ve aynı bankaların kredi uzmanlarını mahkemeye verip onlardan davacı oldular. Belediye yönetimleri bile –yüksek riskli ya da standart– ipoteğe dayalı menkul kıymetlerin yüksek getirili hisselerini satın alma furyasına kapılmıştı. Avustralya gibi bazı uzak ülkeler de, sattıkları menkul kıymetlerin riskini saklamakla suçladıkları yatırım bankalarını mahkemeye verdi. Finansal hizmetler alanına giren General Electric gibi saygın bir şirket bile, düzmece standartlar izlediği için bir sigorta şirketiyle mahkemelik oldu. Yüksek Mahkeme’nin son dönemlerdeki kararları Wall Street lehine oluşa da, bu durum, uğradıkları zarar tamamen tazmin edilmeyecek olsa bile insanları karşı tarafa cezasını çektirmek üzere avukat bürolarına akın etmekten alıkoymayacaktı.⁹

Konut fiyatları henüz çok düşmeden bile birçok ev sahibi ipotek borçlarının konutun değerini aşmaya başladığını görmüştü. 2009’a gelindiğinde, tüm ipotekli evlerin dörtte biri –yaklaşık 13 milyon gayrimenkul– “su altında” kaldı, haciz sayısı günde 5 bine ulaştı! Yatırımcılar 400 milyar dolar yitirdi. Birleşik Devletler yönetimi, Japonların 1990 buhranında kayıpları önlemek için yeterince çabuk davranmamasından ders çıkararak toparlanma sürecine el attı ve güveni yeniden sağlamaya çabaladı. Merkez Bankası ve Hazine “sorunlu varlıklar” için başta 700 milyar dolar önerdi. Batan gemi çağrışımı yapan “kurtarma” (*bailout*) terimi saygınlığını yitirdi. Kısa süre sonra insanlar teşvikten konuşuyordu, takibinde toparlanma vaatleri geldi. Yeni Barack Obama yönetimi, Büyük Buhran’dan bu yana görülmüş en yaygın kamu harcama programını yürürlüğe soktu. Bütün bu çabaların amacı, ortalama piyasa katılımcısını en kötüsünün atlatıldığına, ya da Franklin Roosevelt’in 1932 kampanya şarkısının (“Happy Days Are Here Again”) dediği gibi, “mutlu günlerin geri geldiğine” inandırmaktı.

8 Jack Rosenthal, “On Language”, *New York Times Magazine*, 8 Eylül 2008, s. 18.

9 Vikas Bajaj, “If Everyone’s Finger Pointing, Who’s to Blame?”, *New York Times*, 22 Ocak 2008.

Bu arada, Amerikan otomotiv sektöründe uzun süredir için için kaynamakta olan gerileme, vergi mükelleflerinden gelen paranın bu endüstriye akıtılması çağrılarını doğurdu. General Motors ve Chrysler'ın parası tükendi, Ford kör topal gidiyordu. Otomobil üreticilerinin çetin sorunları, iktisatçıların en güçlü inançlarından birine, piyasa katılımcılarının mantıklı davranacağına güvenebileceğimiz görüşüne meydan okudu. Aydınlanmış bireysel çıkarın, daha Honda'ların, Nissan ve Toyota'ların Amerika sahnesine çıkmaya başladıkları 1970'lerde Detroit önderlerinin kulağına işlerin yolunda gitmediğini fısıldamış olması gerekirdi. Tabii ki, Michigan'da çoğu kişi "Amerikan aldığı" için California ve New York otoyollarındaki o yeni ve zarif otomobilleri görmüyorlardı. Koca bir bölgeyi denetleyecek güce sahip otomotiv CEO'ları, boş hayaller kurmayı sürdürdü. Yenilikçi tasarımlarını yurtdışındaki vitrinlere ihraç ederken, aşırı yakıt tüketen dörtçekerlerin yarattığı kısa vadeli talebi karşılamakla yetindiler. Michael Moore'ın 1989 tarihli popüler filmi *Roger and Me* (Roger ve Ben), Moore'ın doğduğu kent Flint'te, 50 bin otomotiv işçisinin işten çıkarılmasından sonra General Motors CEO'su Roger Smith'in yapmacık miyopluğunu alaya alır. Pazar paylarının düştüğünü gösteren düzenli raporlar da olmalıydı. Böylesi kasıtlı cehalet sonsuza dek süremezdi. Hele ki, bütün hasta tavuklar nihayet 2009'da tünemek için kümese döndüğü zaman, hem General Motors hem de Chrysler iflasa sürüklendiğinde.

Ülkenin yaklaşık 300 bin otomotiv işçisinin %75'inin işvereni, General Motors, Ford ve Chrysler yöneticilerinin dertlerinden birisi de durmadan yükselen bordro giderleriydi. 2008'de Kongre'ye dertlerini dile getirmek için gittiklerinde, Amerika Birleşik Oto İşçileri sendikasının başkanını da yanlarında götürdüler. Selefleri sağlık sigortası için ulusal bir yasaya direndiği için, mevcut ve emekli işçilere gösterilen bu karmaşık ilgi şaşırtıcıydı. Oysa 1940'taki yasa tasarısı, Sosyal Güvenlik Yönetimi aracılığıyla herkes için sağlık hizmeti getiriyordu. Detroit yönetimleri böylesi bir madde-nin işçi sadakatini zayıflatmasından korkmuş, tasarının aleyhine çalışmış ve sendikaları pazarlık masasında üyelerinin çıkarları için başarıyla mücadele etmişti.¹⁰ Honda ve Toyota fabrikalarında çalışan Amerikalı işçilerin, Detroit işçileri kadar yüksek ücret almadıkları ve yan imkânlardan

10 Nelson Lichtenstein, *State of the Union: A Century of American Labor*, Princeton University Press, Princeton, 2002, s. 125-28.

yararlanmadıkları gerçeği, Kongre üyelerine ve seçmenlerine dert oldu. Daha önceki bir dönem olsa, kamuoyunun, bu ikinci grubun neden daha iyi kazanmadığını merak edeceği kesindir. Yavaş ücret artışı ve Walmart gibi düşük ücret veren patronlarla geçen otuz yıl, algılamada olağanüstü değişiklikler yaratmıştı.

İşçi liderleri, bu yaklaşımları tersine çevirmek için bir zamanlar halk ile örgütlü emek arasında var olan dayanışmanın yeniden oluşturulması gerektiğini fark ettiler. Sendikal hareketin doruğa çıktığı 1950'deki gibi, yine Amerikan işgücünün üçte birini temsil etmeyi hedefine koyan AFL-CIO, güçlü bir işçi hareketinin demokrasiyi nasıl canlandırdığını, bütün dünyada geçinmeye yetecek kadar ücret verme ve uygun çalışma koşulları sağlama yönündeki ahlaki sorumluluğu nasıl canlı tuttuğunu açıklamak üzere bir kampanya başlattı. Uygulamadaki gerçekler bu iddiayı doğruladı: 1978 ile 2008 arasında CEO maaşları ortalama işçi ücretinin 35 katından 275 katına yükselmişti. Üstelik, Henry Ford'un tersine, şirket başkanları işçilerine cömert de davranmıyordu. Amerikan işçisinin verimliliği 2003'ten beri artmış olmasına rağmen ücretler yükselmemiş, diğer kazanımların mutlak değeri azalmıştı.

2007'de, Cumhuriyetçiler örgütlü emeğin desteklediği Çalışanların Özgür Seçim Yasası tasarısını komisyonlarda bekleterek Senato'dan geçmesini engelledi. Bu yasa, bir fabrikadaki işçilerin çoğunluğunun sendika kurma isteklerini belirten bir belgeyi imzalamasından sonra bu işçilere fabrikada örgütlenme özgürlüğü getiriyordu. İstatistikler, işverenlerin dörtte birinin sendika örgütlediği gerekçesiyle en az bir işçiyi haksız yere işten çıkardığını gösteriyordu. Bu nedenle sendikalar yasayı yeni fabrikalarda örgütlenmek için temel önemde gördü. Amerikan gelir sahiplerinin %1'lik üst diliminde ilk 10'un sabit maaşla birlikte gitgide yükselen gelirler elde ettiğine ilişkin raporlar, kamuoyunun önemli bir bölümünün sendika tarafına dönmesine neden oldu. Laissez-faire ekonomisinin 21. yüzyılın ilk dönemlerinde yaşanan tasasız yıllar sırasında yitirdiği saygınlık emeğin yararına olduysa da, işçilerin kepenkleri inmiş dükkânlar ve Amerikan işverenin yekpare muhalefetine oluşturacağı karşı güçle de başa çıkması gerekiyordu.¹¹

11 Peter Dreier ve Kelly Candaele, "Why We Need EFCA", *American Prospect*, 2 Aralık 2008.

Felaket uyarılarını kaçırmak, yaşadığı ülke kapitalist olsun ya da olmasın, insana özgü bir özellik olsa gerek. Jared Diamond, *Çöküş* (Collapse) adlı incelemesinde, bütün başarısız toplumların değer sistemlerini, bu sistemlerin geçerliliklerini yitirmesinden sonra bile uzun süre koruduklarını gösterir.¹² Piyasanın kendine özgü bir toparlanma sistemi olduğu ısrarı, eski bir insan zaafının taze bir örneği olabilir ve şimdi, gece mezarlıktan geçerken ısıklık çalmaktan farksızdır. Her kuşak derslerini kendi öğrenmek zorunda olabilir mi? Sanki öyle. II. Dünya Savaşı sonrası yapılan mali düzenlemeler, kapitalizmin anavatanlarına yirmi beş yıllık yaygın refah getirmişti. Bunu yinelemek mümkün olabilir. Fransa Cumhurbaşkanı ve Büyük Britanya Başbakanı, dünya ekonomisinin yeni temellerini oluşturmak amacıyla, 21. yüzyıl için yeni bir Bretton Woods anlaşması çağrısı yaptılar. 1944'te New Hampshire'da uzun uzun tartışıldıktan sonra üzerinde mutabakata varılan hükümler, belli ki onlar için işbirliğinin gücüne ortaklaşa verilen değer bir sembolü.

Yüksek riskli ipotek bozgununun merkezi Amerika olsa da, kredi güvenilirliğindeki erime bütün yerküreye yayıldı. Aşağı Manhattan'da patlamaya hazırlanan sorun, kısa sürede Amerika'nın finans sektöründeki Evel Knievel'ların peşine takılmış yabancı yatırımcılar bir yana, ülkenin bütün şehir ve kasabalarına ulaştı. Amerika'nın en gösterişli girişim merkezi Silikon Vadisi'nin bile azalan siparişlerle birlikte kredi bulmakta zorluk çekmesi, Amerikan şirket harcamalarının yarısının bilgisayar ve yazılıma gittiği düşünülürse, oldukça düşündürücüdür. Genelde yatırım sermayesi içinde yüzen teknoloji sektörü, paranın yavaştan suyunu çektiğini gördü.

Gayrimenkul patlamasının çılgın günlerinde artan konut değerleri karşısında borçlananlar harcamalarını kesince, hesabını güvenilir Amerikan tüketicisine göre yapan küçük ya da büyük ihracatçılar sıkıntıya düştü. Genellikle kuzeydeki devi eleştiren Latin Amerika önderleri, Amerikan konut piyasasındaki çöküşün dünyaya yaydığı tehlike bulutlarının kendi ülkelerine yaklaştığını görene dek düşmanlarının üzüntüsüne sevinir gibiydiler. Mali patlama, yürüyeni gafil avlayan yaylı bir kapan gibi, herkesi aniden vurdu ve bu dalgadan sadece muhafazakâr bankacılık sistemiyle Hindistan önemli bir hasar görmeden kurtuldu. Amerikan bankerlerinin

12 Jared Diamond, *Collapse: How Societies Choose to Fail or Succeed*, Viking, New York, 2005.

dünyaya yaydığı tahvillerin beklenmedik kırılmalığı, birçok gelişen ülke liderinin bu bozgunun suçlularına karşı öfke duymasına yol açtı.

2008 sonunda hezimete uğrayan dünya çapındaki ilk Ponzi sahtekârlılığıyla, küreselleşmenin kemerinde bir delik daha açıldı. Adını Kükreyen Yirmiler'in* kötü şöretli dolandırıcısı Charles Ponzi'den alan böylesi dalavereler, sahte bir şirketin hisselerini almış olanların parasını ödeyebilmek için durmadan daha çok kişiyi kandırmaya dayanır. Güçlü gelirlerin etkisiyle coşan hissedarlar, bu kârlı yatırımlarının gayriresmi satıcıları görevini üstlenir. Saygın bir Wall Street yatırım uzmanı olan Bernard Madoff, müşterilerinden 50 milyar dolar tokatladığını, bunun için şirketlerinden birinin hisselerini Amerika Birleşik Devletleri, Kanada, Avrupa, Ortadoğu ülkeleri ve Çin dahil olmak üzere dünyanın dört bir yanına dağıttığını ve sonunda yeni fırsatların hepsini tükettiğini itiraf etmişti.¹³ Menkul Kıymetler ve Borsa Komisyonu, faaliyetlerini öylesine görmezden geldi ki, ısrarlı bir uzmanın durmadan İmparator Madoff'un çıplak olduğunu söylemesine rağmen soruşturmayı reddetti.

Mali hizmet sektörünün son on beş yıldaki egemenliğı klasik bir kuyruk sallama öyküsüdür. Mali kurumlar başlangıçta girişimciliğı kolaylaştırmak için doğdular, ama 20. yüzyılın sonunda bizzat yatırımcı olmaya soyundular. İki yüz yılı aşkın bir süre önce ortaya çıkan hisse senedi borsaları, halk ile halka açık şirketler arasında aracı rolü oynadı. Bir zamanlar varlıklıkların alanı olan borsalar, artık binlerce kuruma ve milyonlarca küçük yatırımcıya hizmet götürüyor. Bankalar da, mal ve hizmet üretimine para akıtıyor ve bundan güç kazanıyor. Finansçılar, hisselerini sattıkları ve kredilerini sağladıkları şirketlerin işlerine 21. yüzyılla birlikte giderek daha çok müdahale etmeye başladılar. Hızlı kazancı öne çıkardığı için yöneticilerden alacaklılara doğru gerçekleşen bu yetki kayması, şirket kararlarında derin etki yarattı. Hissedarlar –en azından kısa vadede– bu durumdan yararlanırken, güçlü şirketlerle özdeşleşmiş birçok değer çöktü.

2008'de açıkça görüldüğü üzere, finansal kapitalizmin hedeflerinin genel olarak girişimin hedeflerinden çok farklı olması, halkı sıkıntıya so-

* Amerikalıların ekonomilerinin müthiş bir hızla büyüdüğü ve yaşam biçimlerinin radikal bir şekilde değiştiğı yıllar olan 1920'ler için kullanılır (ed.n.)

13 Diana B. Henriques, "Madoff Scheme Kept Shipping Outward, Crossing Borders", *New York Times*, 20 Aralık 2008.

kar. Başkan Dwight Eisenhower, 1953'te General Motors CEO'su Charlie Wilson'ı Savunma Bakanı olarak atadığında, Wilson "ülke için yararlı olan GM için de yararlıdır, ya da tam tersi," düşüncesiyle manşetlere yerleşmişti. Wilson senatonun adaylığını onayladığı oturumdaki bu sözüyle çarmıha gerilse de aslında söylediği mantıklıydı. Dönemin Amerika'sının otomobil üreticileri, otomotiv işçisine iyi ücret öder ve ürettikleri otomobillerle tüketiciyi mutlu ederdi. 21. yüzyılın ilk yıllarında akıl almaz derecede yüksek CEO maaşlarında görüldüğü üzere, ipotek benzeri kâğıt üzeri işlemlerle elde edilecek muazzam kârlar kısa vadede bütün teşvikleri güçlendirdi. Bundan böyle belki şirketlerin akılları başına gelir de yönetici primlerini bir iki parlak sezonun ardından vermek yerine, havuz hesaplarına yatırıp iyi geçen birkaç yıllık dönem sonrasında öderler.

Geçmiş gelecek için çok kusurlu bir rehber olduğundan, yüksek riskli ipotek felaketi, kapitalizmin amansız devrimini istikrara kavuşturmanın güçlüğüne altını çizer. Meclis Mali Hizmetler Komitesi Başkanı Barney Frank, yüksek riskli borç patlamasının mali piyasaların düzenlemeden arındırılması için ileri sürülen radikal kuramları sınavan bir çeşit "doğal deney" olduğunu belirtmiştir.¹⁴ 1930'ların Büyük Buhran'ında örülen güvenlik ağının dışında yepyeni bir bankacılık sistemi belirdi. Büyük sermaye birikimleri tasarrufları değerlendirip faizle borç veren geleneksel ticari bankalardan yatırım bankalarına taşındı, yatırım bankaları da kredi limitlerinden oluşan gerçek bir labirent üzerinden borç dağıttı. Bu taşınmanın doğal olmadığı iddia edilemez. Yatırımcıların –tercihen düzenlemeden muaf– yeni para kazanma yöntemleri araması, kapitalizmin ayrılmaz bir parçasıdır.

Sonunda gerçeklerle yüzleşme zamanı geldi. Arjantin, Brezilya, Meksika, Hindistan ve Çin gibi gelişmekte olan ülkelere, G7'yi oluşturan Fransa, Kanada, Almanya, İtalya, Japonya, Büyük Britanya ve Birleşik Devletler gibi sanayi devleriyle konuşma fırsatı vermek üzere 1999 yılında kurulan G20, çalkantılı 2008 yılının sonunda São Paulo'da toplandı. Yükselen ekonomilerin maliye bakanları ve merkez bankası başkanları, dünyanın mali

14 Paul Krugman, "A Catastrophe Foretold", *New York Times*, 28 Ekim 2007. Dört kişi – Doris Dungey, Nouriel Roubini, Brooksley Born ve John Bogle– mevcut mali teşviklerde neyin doğru gitmediğini açıkça görür. Bkz. John Bogle, "The Case of Corporate America Today", *Daedalus*, sayı 136, Yaz 2007.

yapısını yeniden inşa etmek için işbirliği çağrısı yaparken, “geri kalanlar”ın Batı’nın sorumsuzca davranmasına izin verilmesine artık razı olmadıklarını belirttiler. Bu toplantıyı kısa süre sonra Washington’da bir yenisi izledi. Beyaz Saray’daki resmi yemek protokolü, “geri kalanlar”ın başarısı hakkında bazı ipuçları veriyordu. Başkan Bush’un sağında Brezilya Cumhurbaşkanı Luís Inácio Lula da Silva, solunda da Çin Başbakanı Hu Jin-tao oturuyordu. Zaman, II. Dünya Savaşı sonrasında olduğu gibi, küresel istikrarsızlıklara uluslararası çözümler bulmaya uygundu.¹⁵

Yeni küreselleşme gerçeği kendini çeşitli yollarla belli etmiştir; başörtülü yaşlı bir Türk kadının cep telefonu ile konuşurkenki görüntüsü, Amerikan hip-hop dansına ayak uydurmaya çalışan İranlı gençleri gösteren televizyon programları ya da en güzel jerberaların Nijerya’da yetiştirildiği haberleri bunlar arasında sayılabilir. Hepimizin birbirine bağlı olduğunun ayırdına varmak, bazıları için daha sarsıcı olmuştur. Örneğin, Pennsylvania’nın Hershey kasabasındaki Hershey fabrikası gibi, bütün bir kasabanın geçimini sağlayan bir fabrikanın kapanmasıyla somutlaşmıştır. Bu kitabı okuduğunuzda göreceğiniz üzere, gerçek küresel ticaret, Doğu Hint Adaları’ndan baharat ve Yenidünya’dan gümüşün gelmesiyle 16. yüzyılda başladı. Öyleyse küreselleşme niye şimdi dikkatimizi çekiyor? Çünkü, dünya üzerindeki iletişim ve etkileşim ağı, hepimizin hayatını bundan 50 yıl önce hayal dahi edemeyeceğimiz ölçüde birbirine bağladı. Devletler daha açık, sınırları daha geçirgen oldu. Thomas Friedman, “Dünya Düzdür” derken insanların, ürünlerin ve paranın dümdüz dünya yüzeyinde serbestçe hareket ettiklerini ifade eder.¹⁶

Telgraf ve telefonların çok ötesine geçen internet bireyleri, şirketleri ve kurumları mesajlarla, tablolarla, fotoğraflarla ve çizelgelerle anında birbirine bağlıyor. Asya uluslarının dünya piyasalarına eklemlenmeleri, dünya tüketicilerinin ucuz ithalata erişimine imkân verirken, bütün bu üretici ve tüketicileri uluslararası piyasanın iniş ve çıkışlarına bağımlı kılıyor. 2008

15 Alexei Barrionuevo, “Demand for a Say on the Way Out of Crisis”, *New York Times*, 10 Kasım 2008.

16 Thomas L. Friedman, *The World is Flat: A Brief History of the Twenty-first Century*, Farrar, Straus and Giroux, New York, 2005; Jeffrey A. Frieden, *Global Capitalism: Its Fall and Rise in the Twentieth Century*, W.W. Norton, New York, 2006 (ciltsiz baskı 2007), s. 293 vd; ayrıca bkz. *Changing the Rules: Technological Change, International Competition, and Regulation in Communications*, ed. Robert W. Crandall ve Kenneth Ramm, Brookings Institution, Washington D.C., 1989, s. 10.

yılındaki çöküş bize gösterdi ki, Birleşik Devletler –ya da Çin veya Almanya– aksırdığında dünyanın geri kalanı hasta oluyor. 21. yüzyılın ilk on yıllık dilimi, küresel entegrasyonla ilgili IBM’in verdiği iki sayfalık gazete ilanında ifadesini bulan birçok aldatmaca da üretmiştir. Friedman’ın küreselleşme yandaşlığını paylaşan reklam, sensörlerin otomobillere, elektrikli cihazlara, kameralara, yollara, boru hatlarına, çiftlik hayvanlarına ve ilaçlara akıllı mesajlar ilettiği zeki dünya temasını geliştirmiştir. IBM, mesajının altını güçlü çizebilmek için şirketin, “bir taraftan yenilikçilik, esneklik ve teknolojiyle bütünleşme amacını kovalarken, verimlilik ve etkinliği öne çıkaran bütüncül bir yönetim yaklaşımı”¹⁷’nı tanımlar. Ne var ki, son mali fiyaskonun kanıtladığı gibi, zekâ ve iletişim yeterli değildir, bilgelik de gerekir.

İktisatçılar artık insanlara yanlış teşvikler vermenin sakıncalarını belirtmek için ahlaki tehlike denilen bir şeyden söz etmeye başladılar. Hükümetlerin bankaları iflastan kurtarmaları ahlaki bir tehlike doğurur, çünkü bankerler yaptıklarının yanlarına kâr kalacağına inanırlarsa, delice riskler almayı sürdürürler. Bu durum, “iflassız bir kapitalizm, cehennemi olmayan Hristiyanlık gibidir,” diyen uzmanı anımsatıyor.¹⁸ Görüldüğü kadarıyla, günahı denetleyecek sistemli bir yöntem, din için olduğu kadar ekonomi için de gereklidir. “Ahlaki tehlike” tabiri, piyasa katılımcılarının artık kapitalizmin toplumsal normlarda temel bir desteğe sahip olduğunu fark ettikleri anlamına gelebilir. Erdemin başlı başına bir ödül olduğu iddia edilebilirse de çoğumuz bu kazancı yetersiz buluruz. Tatil yapmayı yeğleriz, ancak yemek yememiz gerektiği ya da daha yüksek bir yaşam standardı amaçladığımız için çalışmaya gönüllü oluruz.

Kısacası, piyasanın talebi ile katılımcılarının istekleri arasında bir bağlantısızlık vardır. Toplum olarak sıkı çalışmanın ahlaki getirisine inandığımız için, uzun süre bu gerçeğin ayırdına varamadık. Bir haz arayışı etiğinin belirginleşmesi son dönemlerin ürünüdür ve asıl sorun da budur. Serbest girişim ekonomisi bir piyasayı kapatan, ötekileri kandırıp aptalca alışverişlere sürükleyen ve gizli bilgileri kendi çıkarlarına kullananları ödüllendirirken bile rekabete, mantıklı seçimlere ve yaygın paylaşılan bilgi-

¹⁷ *New York Times*, 17 Kasım 2008.

¹⁸ Dick K. Nanto, “The 1997-98 Financial Crisis”, Kongre için hazırlanmış Kongre Araştırma Servisi (CRS) Raporu, 6 Şubat 1998 (www.fas.org/man/crs/crs-asia2), s. 5.

ye dayanır. Bugünün gerçek ahlaki tehlikesi, sorumlu davranmaları için çocukların nasıl eğitileceği konusunda yetişkinler arasında fikir birliğinin olduğu bir dönemde, kapitalizmin, ebeveynler ve öğretmenler tarafından öğretilen daha eski bir etiği gitgide aşındırması olabilir. Bu değerler dizisi tümüyle yok olursa, kapitalizmin, erkek ve kadınların verdikleri sözü tutmalarına, kaynakları ölçülü kullanmalarına, çalışmaya değer vermelerine ve diğerlerine adil davranmalarına dayanan ahlaki temeli çöker.

2008 mali krizi, düzenlemeleri geri getirecek ve iktidar sahiplerinin tedbirli davranmalarına yol açacak kadar ciddiydi. Öte yandan, kapitalist ülkelerde tartışılan konuları değiştirmesi de tam zamanında oldu. Yeni bir finansal sistemden daha fazla gerekli olan, yasaların tek tek elden geçirilmesidir. Bir uzmanın belirttiği gibi, katılımcılarına “etkin bir adalet sistemi, güvenilir bir yargı organı, uygulanabilir bir borçlar yasası, önyargısız bir kamu hizmeti, çağdaş muhasebe, doğru mal kayıtları, akılcı bir vergi toplama sistemi, başarılı bir eğitim sistemi, temiz bir polis teşkilatı, temiz siyasetçiler, seçim kampanyası finansmanında şeffaflık, sorumlu bir haber medyası ve yaygın bir vatandaşlık sorumluluğu bilinci,” sağlandığı zaman, kapitalizm, sözünü yerine getirme konusunda çok başarılı olabilir.¹⁹ Kapitalizm, bu toplumsal getirilerin masrafını karşılayacak refahı yaratır. Söz konusu koşulları yerine getirecek siyasal iradenin varlığı ise bambaşka bir konudur.

Kapitalizmin Özet Tarihi

Kapitalizmdeki çatlakların kökenleri, kapitalizmin kendi tarihinde, modern öncesi aristokratik toplumlarda çeperde bulunan ticaretin, modern toplumların oluşmasıyla merkeze kaymasında bulunabilir. Tarihi insan topluluğu kadar eski olmakla birlikte, pazarlık, çoğu kez savaşçıların yönettiği toplumların yarıklarında yer alır. Avrupalılar, Hint Adalarına giden yolları aştıklarında, orada ipek ve baharat alabilecekleri egzotik Asya limanları bulmuşlardı. Ters yönde gittikleri zaman, iki anakaranın onlarca tropikal adayı çevrelediği yepyeni bir dünyayla karşılaştılar. Kârlı ticaretlerin ortaya çıkışı, Avrupalıların elinde yabancı ülkelerde yatırım yapacak etkileyici bir sermaye olduğunu gösterir.

19 Claire Berlinski “What the Free Market Needs”, *Los Angeles Times*, 21 Ekim 2008.

16. yüzyılda Avrupa monarşilerini destekleyen aristokratlar, tüccarları para kazanma tutkuları yüzünden küçük görseler de, Avrupa'nın etki ve iktidarını yaymanın heyecanına kapılmışlardı. İnsanların eşitsizliğine sorgusuz sualsiz inanıyorlardı. Bir avuç seçilmiş, diplomasi görevlerini yerine getirmek, kilise yasalarına hizmet etmek, krallara danışmanlık yapmak ve ordulara önderlik etmek için doğmuştu; geri kalanlarsa, odun keser ya da kuyudan su çekerdi. Sefil bir hayat süren köylüler ve hizmetkârlardan söz etmeye bile gerek yok. Kentli bir kitle olarak bu iki grup arasında bir yerde duran tüccarlar, paraları ve becerileri için saygı görüyor, seçkin aile bağları olmadığı için de küçümseniyordu.

17. yüzyılda, bir şeyler alıp satmak giderek yaygınlaştınca, en azından İngiltere'de, yaklaşımlar değişmeye başladı. İlkel tarım yöntemleri yerini yiyecek üretmede gelişmiş tekniklere bıraktı, bol ürün veren hasatlar yiyecek fiyatlarının düşmesini sağladı. Aynı dönemde, tarlada ihtiyaç kalmayan birçok köylü çocuğu ya kırsal sanayiye geçti, ya kentlerde meslek edinmeye çalıştı ya da İngiltere'nin birleşik tek piyasasının dağıtım ağlarını pekiştirdi.

18. yüzyılda, bilimsel bilginin pratik uygulamaları sayesinde buhar maden çukurlarından su çekmek, fabrikaları çalıştırmak ve lokomotifleri hareket ettirmek için kullanıldı. Bütün bu gelişmeler günün yasalarına, dinine ve yaygın inanışlarına işlemiş örf ve âdetlere aykırı geldi. Ekonomik gelişme yanlıları, yeni uygulamaları haklı göstermek için çeşitli savlar ortaya atıldılar, emekleyen kapitalist sistemi doğal, özgürleştirici, ilerlemeci ve ödüllendirici buldular. Bu görüşe inanan kapitalistlerin eline, yerleşik toplumları ve onların değerlerini sarsacak ideolojik bir güç geçti.

Nüfus 1730'lar ve 1740'larda artmaya başlayınca, kıtlık, 18. yüzyıl Batı toplumlarının özelliği haline geldi. Yine de, kentlerdeki alıcılar, haritalar ve seyahat kitaplarından mücevherlere ve değerli taşlarla süslenmiş kumaşlara; şeker, kahve ve kakao gibi egzotik besinlerden gözlük, bilimsel alet ve cep pusulası gibi hayranlık uyandırıcı düzeneklere kadar pek çok kullanışlı ve keyif verici şeye sahip oldular. Kapitalizm ruhunun parçası olmaya başlayan insan yaratıcılığı karşısında duyulan coşku, halkın düşlerini ele geçirmeye başladı. Batı ve dünyanın geri kalanı arasında gücendirici kıyaslamalar gündelik konuşmalara konu oldu.

17. yüzyılın bitmesinden sonra İngiltere'de bir daha kıtlık yaşanmadı. Batı Avrupa'nın diğer bölgelerinde yaşananlar ise, eskisi kadar ciddi değildi.

14. yüzyılın Kara Ölüm'ünden sonra Avrupa'yı düzenli olarak ziyaret eden veba belası, 1723'teki ziyaretinden sonra bir daha görülmedi. Babaların, yargıçların ve kralların müdahaleci otoritesine temel hazırlayan hayatın tehlikelerle dolu olduğu fikri, artık yavaş yavaş solmaya başladı. Piyasa katılımcıları toplumsal sınırlamalar çilesinin dışına çıkma özgürlüğünü buldıkları ya da ele geçirdiklerinde, yaygın siyasal katılım, dini hoşgörü ve kişisel hareketlilik çağrıları daha kuvvetle yapılmaya başladı. Eskinin gelecek kaygısının yerini, kısa vadeli bireysel hedefler aldı. Böylesi kararların zorlaması fiyat ve oranları belirlerken, çıkacak sonuçlardan kimse sorumlu tutulmadı.

Buharla gerçekleştirilen ilk denemeler üretim süreçlerinde devrim yaratınca, mucitler (homo faber) göklere çıkarıldı. Gerçek anlamda 19. yüzyılda başlayan sanayi çağı İngiltere'den Fransa, Almanya ve Birleşik Devletler'e yayıldıkça hız kazandı. Yüzyılın sonunda buhar makinesinin büyüğü yerini elektriğin sihrine bıraktı. Kimya, bir sanayi hizmetkârı olarak fiziğin yanındaki yerini aldı. Araştırma çalışmaları, hevesli yatırımcıların yeni icatları sürekli kılacak destekleriyle zamanla sistemli hale geldi. Böylece araştırmacılar maddenin sıcağa, soğuğa, şiddete, basınca, gerilime ve yerçekimine verdiği tepkileri inceledikçe, doğal dünyanın ve onun elementlerinin yeni özelliklerini keşfettiler. Bu çalışmalar sayesinde ruhani dünyanın yerini alan maddi dünya, mucizevi bir nitelik kazandı. Kimileri bu gelişmelere bakarak dünyanın gözünün açıldığını söyledi. Doğaya ilişkin sürekli sorular soranların başında doğa filozofları geliyordu, hemen arkalarından gelen mucitler, buluşlarını ticarileştirdiler ve etkilerini yaydılar.

Her yıl yinelenen mevsimlik işler ve tatiller etrafında dönen toplumsal dünya biteviye değişen bir dünyaya dönüştü. O güne dek hep korkulacak bir şey olarak bakılan değişim, çift yüzlü bir hal aldı; gerçekten iyileşmelere neden olabildiği gibi, dünyada uzun süredir devam eden yaşam biçimlerini de yok edebildi. Ekonominin gelişmesini sürdürmek için kadın ve erkeklerin risk almaları, yenilikçi düşünceleri, yaşamlarını anne ve babalarınınkinden çok farklı kılacak değişiklikleri kabul etmeleri gerekiyordu. Bir diğer yenilik de, zürriyetine bakmaksızın herkesin toplumda statü kazanabileceği fikriydi. Bizler için son derece sıradan bir kavram olan toplumsal hareketlilik soyluların, seçkinlerin, halk tabakasının ve hizmetkârların –bağımlılar kalabalığıyla bir avuç bağımsız– çevresinde yapılanan bir toplumda nefret konusuydu.

İnsanları daha üretken olmaya itmekte temel bir rol oynayan hırs, ancak toplumsal merdivendeki yüksek basamaklarda yer olması koşuluyla sürdürebilirdi. Toplum içindeki statüler yerinde kalmayı desteklerken, mücadele beraberinde yükselme beklentilerini ve alçalma ya da aşağıya itilme korkularını getirdi. Tarımsal düzenden bir kez kopmuş kadın ve erkekler kunduracılık gibi zanaatlar öğrendiler, inşaatlarda çalıştılar, ticari ilişkiler kurdular ya da fabrika işlerine girdiler. İki yeni sınıf, eski sıralamanın yerini aldı: işçiler ve işverenler. Eliyle çalışanlar beyniyle çalışanlardan iyice ayrıştı. Eski statüler kalkınca bu işler isteyen herkese açıldı, gelgelelim toplumsal hareketlilik sınırlıydı. Ancak tarım işçileri önce kırsal sanayilerde, sonra da kentlerde iş buldukça coğrafi hareketlilik arttı. En maceracılar Güney ve Kuzey Amerika'da bir yer, belki de bir servet bulmak için Avrupa'dan ayrıldı. Kapitalizm, yeni denetim yöntemleri kurarken bile siyasal özgürlükle olan işbirliğinden fazlasıyla yararlandı. Fabrikalar, işyeri olarak evin ve atölyenin yerini aldı. Bu fabrikaları kuranlar, işletenler ve onlara yatırım yapanlar güce kavuştu. Buna rağmen, hâkim konuma gelene kadar yükselişlerine eşlik eden bireysellik, bağımsızlık ve insan hakları ideolojisini canhıraş savundular.

Kapitalist ideoloji, insan doğası kavramına yaslandı. Mülksüzlerin emeklerinin ve özgürlüklerinin karşılığını almak için kalkıştıkları hareketleri, evrensel haklar olarak tanıdı. Yine de, Avrupa'nın hukuk gelenekleri, efendi ve hizmetkârların hak ve ayrıcalıklarını kalın çizgilerle ayırdı. İşverenler bu eski yasal ayrıcalıkları korumak isterken, işçileri de kendilerini bu hakların sahipleri olarak gördü. Kapitalist ekonomiler için yerli tüketim de önemli hale geldi. Arz tarafı talep tarafıyla savaşa tutuştu. Üreticiler mal üretirken ücretleri düşük, çalışma süresini uzun tutmak isterken, bir yandan da ürettiklerini satabilmek için müşterilerinin paralı ve satın almaya istekli olmasını beklediler.

Zenginleşme imkânı, insan toplumlarında daha önce çok az görülmüş bir yırtıcılık yarattı. Satın alma gücüne ve bağımlılık yaratıcı zevklere sahip Avrupalı tüketicilere şeker, tütün, çay ve kakao gibi tropikal bitkiler getirilerek büyük servetler kazanıldı. Avrupalılar bu ürünleri Asyalılar ya da Afrikalılardan ithal etmek yerine, söz konusu iştah açıcı yenilikleri Yenidünya'da yetiştirmek amacıyla bir plantasyon tarım sistemi geliştirdi. Bu ticarete olanak sağlayan bir başka özellik de, Afrika'dan milyonlar-

ca köle satın alıp bunları gemilerle Karayip Adaları'na, Kuzey ve Güney Amerika'nın Atlantik kıyılarına gönderebilmeleri idi. Avrupalıların savunmasız insanları sömürmesi 16. yüzyılda kölelikle başladı ve 19. yüzyılda deniz aşırı ülkelerde, özellikle de Afrika'da yerinde sömürüye dönüştü. O dönemde, sömürgelerinin doğal kaynaklarını geliştirmeye yönelik sermaye yatırımlarıyla imparatorluk kurma yolunda İspanya, Portekiz, Büyük Britanya ve Fransa'ya Almanya ve İtalya da katıldı. Sömürge işçilerini ve içinden çıktıkları toplumları birer üretim aracı olarak gören kapitalistler, kendi anakaraları dışındaki insanlarla olan ilişkilerinde insanlıktan çıktılar.

Avrupa'nın kavgacı rekabetlerinin tarihi çok eskiye dayanırken, kapitalizmin yarattığı zenginlik, 20. yüzyılda çatışma kurallarını değiştirerek ülkelere savaşları yıllarca sürdürme imkânı verdi. Savaşın çıktığı 1914 yılında bu sonucu kimse kestirememişti. Çoğu insan birkaç ayda sona ereceğini düşündü, oysa savaş dört kanlı yıl boyunca sürdü. Rekabetin bir bölümü imparatorluk varlıkları üzerinde gelişince, uzaktaki koloniler bile savaşa sürüklendi. I. Dünya Savaşı'ndan 20 yıl sonra II. Dünya Savaşı çıktı. 20. yüzyılın başlangıç dönemindeki muvaffakiyet duygusu ile II. Dünya Savaşı'nın acımasız bir enerji patlamasıyla sona erdiği 1945'te egemen olan umutsuzluk arasında, muhtemelen tarihte hiç olmadığı kadar büyük bir tezatlık vardı.

1900 yılı perdelerini otomobil ve elektrik gücü gibi harikalarla açmış ve kentleri gökdelenlerle yeniden inşa etmişti. Ortalama yaşam süresi uzamış ve kamusal sağlık hizmetleri bir zamanlar nüfusları tırpanlayan hastalıkların yayılmasını denetim altına almıştı. Sadece 40 yıl sonra savaş milyonlarca kadın ve erkeğin ölümüyle, milyonlarcasının evlerinden edilmesiyle, şehirlerde binlerce ve binlerce blokun yerle bir edilmesiyle sonuçlandı. I. Dünya Savaşı sırasında küçük yaşta olan erkek ve kadınlar, orta yaşlarında cezalandırılmış oldu. Güç zamanlar ciddi düşünceler doğurur. İkinci bir dünya savaşından sonra kapitalist uluslar, işbirliği gereğini kabulendiler ve kalıcı değerle uluslararası örgütler için modeller yarattılar.

Avrupa iki dünya savaşı arasında, ticaretle büyük bir düşüş yaşamıştı. I. Dünya Savaşı'nın başlangıçta Büyük Savaş olarak adlandırılması gibi, kapitalist tempoda Büyük Buhran adı verilen bu apansız yavaşlama, uzmanları şaşkınlık içinde bıraktı. Onlarca ekonomi çöktü. İş ve tasarruf kayıplarını telafi etmek için girişilen çabalara karşın, çoğu hükümet politikası yetersiz

kaldı. Kapitalist sistemi yeniden canlandırmak için II. Dünya Savaşı'nın kitlesel harcamalarının gerekmesi, John Maynard Keynes'in kuramını haklı çıkardı. Keynes, ekonominin sadece özel yatırımlarla buhrandan çıkamayacağı kanısındaydı. Kitabı Mukaddes'teki yedi bereketli yılı izleyen yedi bereketsiz yıl gibi, kapitalizm de, daha az kestirilir olmakla birlikte iyi ve kötü dönemler arasında gidip geldi. II. Dünya Savaşı'ndan sonra bastırılmış talep ve Amerika'nın önce Avrupa, sonra da Japonya'nın toparlanmasına yardım için harcamaya gönüllü olduğu büyük zenginlik, 25 yıllık bir altın çağ açtı. Bir kuşak sonrasının yeni durgunluk matrisi, savaş sonrası dönemin refah ve bolluk çağını sona erdirdi.

Petrol İhracatçısı Ülkeler Örgütü OPEC'in yükselen gücünün de gösterdiği gibi, insanlar hızla artan fosil yakıt tüketiminin çevreye çıkardığı faturanın farkına, ancak 1970'lerde vardı. Bir çeşit tekel gücüne sahip olan OPEC, ham petrol fiyatlarını sarsıcı derecede yükseltme kararı alarak kapitalizmin anavatanlarındaki birçok başka zaafı su yüzüne çıkardı. Bunların içinde en belirginini, yükselen fiyatların ilk kez bir büyüme dönemini müjdelememesi, tam tersine bir yavaşlama veya durgunluğu –ya da günün gözde terimiyle “stagflasyon”u– haber vermesiydi. Savaş sonrası dönemin gelir eşitleyici eğilimi tersine döndü. Bunu, Birleşik Devletler'de düşük ve yüksek gelir arasındaki uçurumun açıldığı 40 yıllık bir dönem izledi. Büyük şirketler, büyük işgücü ve büyük hükümet arasındaki karşılıklı çıkara dayalı anlaşma, irtifa kaybetti. Buhran umutsuzluğundan ve savaş sonrası büyümeden en çok yararlanan kesim olan örgütlü işgücü, popüler tahayyüldeki itibarını yitirdi. Stagflasyon, Keynesçi çözümlerin kapitalizmin bütün sorunlarında işe yarayacağı yolundaki fikir birliğini de bozdu. Emegün gücü gerilerken, işverenlerinki arttı.

Kapitalist ülkeler bu rahatsız edici sorunlarla uğraşırken, kapitalizm de bilgisayar, transistor ve internet çağının kapısını aralayan yeni teknolojiler yağmuru sayesinde vites büyüttü. Yeni ve akıllı cihazlarla birlikte, Schumpeter'in “uzun ömürlü yaratıcı yıkım fırtınası” esmeye başladı. Ekonomide yaşanan her darboğaz muhaliflere kapitalizmin ölüm ilanını yazma fırsatı verdi, ama kapitalizmin, yeni prototipleri süt gibi nakit veren dev ineklere çevirme yeteneğini hafife almışlardı.

Çağdaş Kapitalizm ve Karşıtları

Wall Street filmindeki anti-kahraman işadanı Gordon Gekko, “daha iyi bir sözcük olmadığına göre, açgözlülük iyidir,” dese de, onunla aynı fikirde olan pek yoktur. Örneğin Alan Greenspan Merkez Bankası Başkanı olarak 1997’de Kongre önünde yaptığı konuşmada, “açgözlülük salgını”nın tehlikelerine işaret eder. Mamafih, insanların kapitalizmi suçladıkları tek konu da açgözlülük değildir. Bir liste yaptım, içinde yok yok: uzun vadeli etkilerini göz önüne almadan kısa vadeli fırsatları kollamak; sorumluluk vermeden yetki dağıtmak; maddi değerleri ahlaki değerlerin üzerinde tutmak; insan ilişkilerini metalaştırmak; toplumsal değerleri paraya indirgemek; demokrasiyi yozlaştırmak; eski toplumları, kurumları ve düzenlemeleri sarsmak; saldırganlığı ödüllendirmek ve –evet– açgözlülük.²⁰

Kapitalizmin gölgesi daha da ileriye uzanıyor; dizginlenemeyen yoksulluk ve bozulan çevre bunlardan ikisi. Dünya ekonomilerinden çoğu güzelce gelişirken, Birinci Dünya’nın altmış yıl boyunca Üçüncü Dünya ülkelerinde refahı tetikleme çabası hüsrarla sona ermiştir. Uzmanlar, durgun ekonomileri harekete geçirecek ve başarısız devletleri canlandıracak yeni çözümleri sınamak için bir araya geliyor. Daha geniş anlamda düşünenler, yeni bir teknolojik harikanın dikkatleri başka yöne çevirmesini beklemek yerine, kapitalizmin zaafılarını onarma zamanının geldiği kanısında. Yeni yüzyılın gündeminde, bir yüzyıllık nüfus artışının, fosil yakıt tüketiminin, su kirlenmenin ve insanın gezegen üzerindeki çeşitli müdahalelerinin çevrede yol açtığı zararları durdurmaya yönelik çok yönlü bir çabadan söz ediliyor.

Kapitalizm karşıtlarını üç gruba ayırmak gerekir. Bunların içinde, kâr kaygısının yarattığı çirkinlik ve bayağılıktan rahatsız olanlar vardır. Bu kişiler, aşırı mal bolluğundan ve dünya vatandaşlarının maddiyat kaygısından hoşlanmaz. Böylesi eleştiriler, genellikle toplumsal ya da akademik bir seçkinler grubundan gelir. Bir başka grup, açgözlü zengin ülkelerin ufkunu yoksul ülkelerin aleyhine olacak şekilde genişleten küreselleşmenin günahlarını ödetmek için kapitalizmle mücadele eder. Çokuluslu şirketler, insan ihtiyaçları karşısında duyarlılık veya toplumsal sorumluluk duyma-

20 “Modern Market Thought Has Devalued a Deadly Sin”, *New York Times*, 27 Eylül 2008; Steven Greenhouse ve David Leonhardt, “Real Wages Fail to Match a Rise in Productivity”, *New York Times*, 28 Ağustos 2006.

dan hareket ettikleri için, küreselleşme karşıtı hareketin hedefi olur. Eleştirenler çokuluslu şirketleri, ne denli kuşkulu olursa olsun, her türlü kâr vaat eden tasarıya dokunaçlarıyla yapışan bir ahtapot gibi tanımlar. Bir üçüncü grup da, kapitalizmin içinde faaliyet göstererek sistemi daha açık, daha adil ve dolara karşı olduğu kadar insana karşı da sorumlu kılmaya çabalar. Sadece sürgit devam eden yoksulluk ve beraberinde getirdiği adaletsizlikle savaşımında daha yapıcı göründükleri için bile olsa, bu son grup, bana kalırsa içlerinde en ilgi çekicisidir.

1970'lerin ortasından bu yana Kore, Tayvan, Çin ve Hindistan'da yaşanan gelişmeler, 300 milyon kişiyi yoksulluktan kurtardı. Milyonlarca kadın ve erkek de, daha zengin yerlere göç ederek kendi gayretiyle yoksulluktan kurtuldu.²¹ Örneğin, yaşlanan İtalya'da genç nüfus az olduğu için, onların yapması gereken hizmetleri yarım milyon Romen veriyor. Üstelik İtalya, nüfusu gerileyen tek Avrupa ülkesi olarak da gösterilemez: Fransa, Almanya, İspanya ve Yunanistan da yenilenme oranının altına düşmüş ülkelerdir.

Başka yerlerde, Dubai gibi kentlerdeki Ortadoğu petrol kuyuları, inşaat işleri ve hizmet işleri Hindistan ve Filipinler'den gelen çoğunluğu genç ve erkek çok sayıda yabancı işçiye çekici geliyor. Afrika'dan gelen bir göçmen dalgası, her hafta Avrupa'ya açılan İspanya kapısını zorluyor. Bu konuk işçilerin evlerine gönderdikleri havaleler yüzlerce milyara ulaşsa da, evden ayrılmanın faturası ağırdır. Küresel iletişim bu kadın ve erkeklere Batılıların nasıl yaşadıklarını göstermemiş olsa, belki aldırmayacaklardı. Oysa şimdi görüyor, biliyor ve istiyorlar. Televizyon teşviki olmadan da, 1870'ler ile 1930'lar arasında 51 milyon Avrupalı ve 2 milyon Asyalının Kuzey ve Güney Amerika'ya göç ettiği, 49 milyon Güney Çinli ve Hintlinin Güneydoğu Asya'ya taşındığı, 48 milyon Rus ve Çinlinin evini bırakıp Orta Asya'ya, Sibirya ve Mançurya'ya yerleştiği unutulmamalı.²²

Yoksulluk Sorunu ve Çözümleyicileri

Paul Collier'in çalışmasına adını veren "dip milyar" ("bottom billion") yaygın bir tabir olmasa da, yoksulluğa saplanıp kalmışlar için çağrışımlarla dolu bir kavramdır. Bugünün 6 milyarlık nüfusunun altıda biri gelişmiş

21 Tina Rosenberg, "Globalization", *New York Times*, 30 Temmuz 2008.

22 Adam Mckeown, "Global Migration, 1840-1940", *Journal of World History*, sayı 15, 2004, s. 156.

kapitalist ekonomilerde, 4 milyarı gelişmekte olan, geri kalan 1 milyarı da ekonomileri durmuş ülkelerde yaşıyor.²³ Dünya Bankası'nın 2005 verileri, 1,4 milyar kişinin günde 1,25 dolar kazanarak yoksulluk sınırının altında yaşadığını göstermektedir. Geçmişin geri kalmış, az gelişmiş Üçüncü Dünya ülkelerinden farklı olarak bugünün dip milyarı, çevrelerindeki dünya küresel durgunluk döneminde bile gelişmeye doğru yüzerken, başını suyun üstünde tutmaya çabalayan belirli ülkelerde –tam olarak 57 ülkede– yaşamaktadır. Bu ülkeler “yükselen piyasalar” olarak dikkatleri üzerlerine çeken BRIC’ler (Brezilya, Çin, Hindistan ve Rusya) değil, tam tersine, hayırseverlerin sabrını taşıran ve yardım örgütlerinin yaratıcı güçlerini sınanayan “başarısız devletler”dir. Günümüzde salgın hastalıkla mücadeleye ekonomik değişimi desteklemekten daha fazla para akıtılıyor olması, gelişim konusunda belirgin bir düş kırıklığının varlığını kanıtlar.

Küresel ekonominin dibine demir atmış bu 57 ülke, dünyadaki diğer ülkeler gibi değildir. Kendilerine özgü yükler taşıyor olmaları, geleneksel yardım programlarının bu ülkelerde başarılı olamayacağı anlamına gelir. Collier dikkatli analizlerle desteklediği incelemesinde, ekonomik gelişim yönünde hiçbir ilerleme sağlamamış olan bu 57 ülkenin kötü yönetimler, iç savaşlar, karayla çevrili olma ve –şaşırtıcı ama– kaynak zenginliği gibi dertlerin kurbanı olduklarını gösterir. Söz konusu özellikler, karşılıklı olarak birbirini geliştirir. Ham petrol, fildişi ya da elmas gibi doğal zenginlikler, aslında bu tür ülkelerin önderlerine rüşvet için geniş kaynaklar sağlar. Bu liderler, seçimlerde hile yapacak ya da rakiplerini satın alacak paraya sahip oldukları için, seçmenin onayını aramak zorunda kalmaz.²⁴

İç savaş farklı bir tuzaktır. Collier, tipik bir iç savaşın 64 milyar dolara mal olduğunu hesaplamıştır ve ülkeleri bu travmadan kurtarmak için Afganistan ve Somali gibilerine askeri müdahale yapılmasını önerir. Askeri müdahalelerin sağlam bir yönetim temeli kurmak için en az 10 yıl sürmesi gerektiğini iddia eder ve müdahaleci örgütlerin uluslararası bir bildirgeyle amaçlarını açıklamalarını ister. Collier, ne ticaretin ne de yardımın tek başına yeterli olacağı kanısındadır; ona göre değişim içten gelmelidir. Ancak, yerli reformcuların başarılı olması için sanayileşmiş dünyanın desteği

23 Paul Collier, *The Bottom Billion: Why the Poorest Countries Are Failing and What Can Be Done about It*, Oxford University Press, New York, 2007.

24 *Age.*, s. 9, 42-45, 79-84.

şarttır. Hindistan ve Çin'in dünya pazarına girişi sonradan gelenlerin işini çok çok güçleştirdiği için, tek başına küreselleşmeye de fazla inanmaz. Eski bir Dünya Bankası yetkilisi olan Collier, zorba yönetimlerin daha önce denendiğine işaret ederek konuyla ilgili tartışmaları yeniden gündeme getirir.²⁵

Yoksullukla savaşım için en iyi fikirler Muhammad Yunus, Hernando de Soto, Amartya Sen, Frances Moore Lappé, Walden Bello, Raj Patel ve Peter Barnes gibi, kapitalizmin gücünü herkesin hayatını iyileştirmek için kullanmak isteyenlerden gelir. Tabii Marx'ın da yapmak istediği buydu: kapitalist temellere dayanarak zenginliği bütün topluma yaymak. Ne var ki, bir toplumun ekonomik ve siyasal gücünü kamu mülkiyeti üzerinden birleştirmenin tehlikesini kestiremedi. İktidarın böyle pekiştirilmesi, programları kemikleştirir ve halk taleplerinden etkilenmeyen bir yönetim aygıtı yaratır. Yine de Marx'ın ele aldığı sorun hâlâ mevcuttur ve bu sorun, kapitalizmin yarattığı zenginliklerin –dip milyar da dahil– herkesin yaşam fırsatlarını artırmak için nasıl kullanılacağıdır.

Yoksulların sahip olamadıkları, sermayenin sihri hatta sermayeye erişimdir. Bu durumu değiştirmeye yönelik yaratıcı fikirlerden söz etmek gerekir. Bunlardan biri de Muhammad Yunus'un düşüncesidir. 1940 yılında, Hindistan'da doğan Yunus, doktorasını aldığı Vanderbilt Üniversitesi'nde, 1969-1972 yılları arasında üç yıl eğitim verdi. Bağımsız bir Bangladeş kurma hareketinin cazibesine kapılıp ülkesine dönünce, Chittagong Üniversitesi'nde iktisat dersleri vermeye başladı. Gerçeği iki yıl sonra bir doğal afet olarak görecekti. Bangladeş korkunç bir açlık tehlikesiyle savaşırken o günleri, “üniversite sınıfında incelikli iktisat kuramları öğretmek güçtü,” diye anımsar.²⁶ Yerleşkenin çevresindeki köylülerle teması sonunda, çoğu yoksul insanın biraz paraya kavuşarak kendilerini bu sefil yoksulluktan kurtaracaklarına inanır. Oysa, teminat veremedikleri için %30 gibi korkunç faizler isteyen tefecilerden başka kimseden borç alamıyorlardı.

Bambu eşya yapan kadınların, bambularını satın alabilmek için tefecilere böyle yüksek faizler ödeyerek kafalarını suyun üstünde asla tutamayacaklarını anlayan Yunus, teminatsız da borç verilebileceğini düşündü. Kendi cebindeki 27 dolarla işe başladı ve 42 kadına küçük borçlar verdi.

25 Age., s. 185-89.

26 www.iht.com/articles/ap/2006/12/10/Europe_Gen_Norway

Beklediği gibi oldu: kadınlar borçlarını makul faiziyle birlikte geri ödeler. Yunus'un ikinci adımı, 1976'da hükümet kredisıyla Grameen (köy anlamına gelir) Bankası'nı kurmak oldu. Banka 1983'te bağımsız oldu, köyden eyalete, oradan da ülkeye yayıldı. %10'luk hükümet payı dışında, Grameen'in şimdiki sahipleri borçlularıdır. 2007'de 7 milyonu aşkın kişiye 6,38 milyar dolar borç vermesi, dünyanın çeşitli yerlerinde yüzlerce yeni mikro-kredi örgütüne esin kaynağı oldu.

Grameen Bankası, erkeklerden çok, kazandıklarını aileleri için harcamaları daha muhtemel kadınlara yaklaşıyor. Yunus, bankanın müşterileri arasında destek ağları oluşturma'nın gerekliliğini de görmüştü. Banka, borç anlaşmalarına haftalık zorunlu toplantılar da ekledi. Böylelikle, birbirlerine yakın oturan borçluların bir araya gelip girişimlerini anlatmalarını, fikir alış verişinde bulunmalarını sağladı. Bu grup katılımcıları, borçların ödemesine kefil de oldu. Grameen'in %90'lık geri ödeme oranı, gerçekten de olağanüstüdür. Radikal solcular, kapitalizme özendirdiği iddiasıyla bankaya karşı çıkmıştı. Tutucu din adamları da, borç alan kadınları cenazelerini İslami esaslara göre kaldırmamakla tehdit etti. Ama hiçbir şey bu programın hızını kesemedi. 2006'da Nobel Barış Ödülü'nü kazanan Yunus, 1,4 milyon dolarlık ödülün yarısını, yeni kurulacak ve yoksullar için düşük fiyatlı, besin değeri yüksek yiyecek üretecek bir şirkete bağışladı. Grameen'in, Köy Telefon Projesi kapsamında 50 bin köyde dağıttığı 260 bin cep telefonunu alanlardan çoğu, bu telefonlarda konuşma süresi kiraladı. Bu durum, iş ararken bütün kenti bir uçtan diğerine geçmek zorunda kalanlara, başvuracakları işyerlerini telefonla arama imkânı vererek zaman kazandırdı.

Bugün, beş ayrı kıtada 100 milyon aileyle çalışan yüzlerce mikro-kredi kuruluşu var. Hindistan'ın en büyük özel bankası ICICI, 100 farklı ortak örgüt ve hükümetle işbirliğine girerek mikro-kredi sistemini bambaşka bir boyuta taşımayı hedefledi. Yunus örneğinden esinlenen ICICI, şimdiye kadar 3 milyon müşteriye 600 milyon dolar borç verdi. Bundan sonraki projesi, kişinin kredi notunu da içeren bir biometrik kimlik kartı çıkararak, insanların parmak izleriyle, internete bağlı ATM'lerde veya banka şubelerinde krediye erişmelerini sağlamak. Yusuf bu arada, Meksika'da büyük çaplı bir mikro-kredi sistemi gerçekleştirmek amacıyla, ülkenin telekom kralı Carlos Slim Hélu'yla işbirliğine girdi. Dünyanın en varlıklı insanı olmakta Warren Buffet ve Bill Gates ile yarışan Slim, büyük bir yardımsever

olarak bilinir. Kurulan vakıflara para akıtır, ama ekonominin birçok sektöründeki tekellerin sahibi olarak o da Meksika'nın yoksulluk sorununun bir parçası görünür. Yanında 250 bin kadın ve erkek çalıştırır. Yusuf gibi yoksulluğa savaş açar ve dikkatini Meksika'nın sağlık ve eğitim programlarına fon yaratmaya verir. "Yeni işim," der Slim, "Latin Amerika'nın gelişmesine ve işsizlik sorununa odaklanmaktadır." Karşıtları Slim'in, çalışanlarına Kuzey Amerika'yla boy ölçüşebilecek bir ücret ödeyip ödemeyeceğini merak eder.²⁷

Yunus, yoksulluğu sürekli kılan etkenlerden birinin, tıpkı ölüm gibi yoksulluğun da önlenemez bir kötülük olduğu yolundaki yaygın kanı olduğunun bilincindedir. "Kesin inancım odur ki," der Yunus, "hepimiz inanırsak, yoksulluktan arınmış bir dünya kurabiliriz." Ona göre, yoksulluktan arındırılmış bir dünyada, "yoksulluğun görülebileceği tek yer yoksulluk müzesi olacaktır."²⁸ Yoksulları savunanların aşmaya çalıştığı engeller, 18. yüzyılda kölelik karşıtlarının karşılaştığı engellerin aynısıdır: bir kötülüğü, eski ve bilindik olduğu için kanıksamak. Binlerce yıldır var olan yoksulluk gibi bir olgu karşısında öfkelenmek güçtür. Bu hakim tutum, zamanında köleliğe de uygulandı. Daha sonra, köleliği kaldırma fikrinin şaşırtıcı bir hızla harekete geçirdiği reformcular topluluğu, 100 yıldan da kısa bir sürede kamuda konuya ilişkin bir hassasiyet oluşturmaya başardı. 1780 yılında, Pennsylvania yasama organı, Kitabı Mukaddes kadar eski kurumların bile kanunla feshedilebileceğini kanıtladı. Kuzey eyaletleri Pennsylvania'nın izinden giderken, içlerinden çoğu köleleştirilmiş kişilerin yaşlarına göre değişen özgürlük vadeleri tanıdı.

Abraham Lincoln, İç Savaş arifesinde "kendi içinde bölünmüş bir ev ayakta kalamaz," demişti. Ne var ki aynı Lincoln, yoksulun hep yanımızda olacağını belirtmek için kutsal metinlerden alıntılar yaptı. Thomas Robert Malthus'un nüfus artışıyla ilgili popüler kuramı, yoksulluğun kadın ve erkek kitlesi için kaçınılmaz bir yazgı olduğunu ileri sürdü. Bu tevekkül loşluğundan kurtulmak kolay olmadı. Yaklaşık 200 yıl önce, William Cobbett adlı bir İngiliz radikali, ayık ve çalışkan işçilerin tüm zamanını alan ama

27 <http://losangeles.broowaha.com/article.php?id=962>

28 Mira Kamdar, *Planet India: The Turbulent Rise of the Largest Democracy and the Future of Our World*, Simon and Schuster, New York, 2007, s. 118-19; www.iht.com/articles/ap/2006/12/10/Europe_Gen_Norway.

ailelerini besleyecekleri kadar para vermeyen işlerin acımasızlığına işaret etti. Cobbett'in çalışan yoksulları, günümüz aktivistlerinin de dikkatini çekti ve aktivistler, Birleşik Devletler'de yüzden fazla kentte belediye çalışanları ile belediyeye iş yapan taşeron firmaların çalışanları için, geçinecek ücret yasalarını meclisten geçirtmeyi başardı.

Yunus gibi Amartya Sen de, bugün Bangladeş olarak adlandırılan bölgede doğmuştu ama 1947'deki bölünmeden sonra Hindistan'a göç etti. Yettişkinlik dönemini Cambridge, Oxford ve Harvard'da ders vererek geçirdi (halen Harvard'da öğretim üyesi). 1998'de Nobel İktisat Ödülü'nü aldı. Yoksullukla mücadele, daha doğrusu, neyin yoksulluğa neden olduğu ve yoksulluktan kurtulmak için ne yapılması gerektiği konusundaki yanılgılara karşı mücadeleye, hem ahlaki bir güç hem de bir aydın ağırlığı kattı. Yüksek matematiği temel alan bilimsel çalışmalarından yararlanarak, ekonomi konusundaki en parlak beyinleri yoksulluk hakkında yeni düşüncelere açtı. Aynen Yunus gibi, ama bu sefer daha önce, 1943'te Bangladeş'teki açlığı görünce derinden sarsıldı. Bu felaketi incelerken, insanların yiyecek olmadığı için değil, azalan ücretler, artan işsizlik ve yetersiz dağıtım yüzünden açlıktan öldüklerini tespit etti.

Bu konularda düşünmek, zamanla Sen'i sadece ekonomik gelişmenin araçları değil, bizzat amaçları olan toplumsal yetenekler kavramına götürdü. Bu yetenekler, toplumsal sermayenin ötesinde daha geniş pencereler açtı. Örneğin, eğitim üretkenliği artırabilir, ama daha önemlisi, insanların karar verirken dünyaya daha geniş bir açıdan bakmasını sağlar. Böylesi yetenekler kadınlara doğum kontrol konusunu tartışma özgürlüğü getirebilir; çünkü Sen'e göre, doğum kontrolü toplumun kadınlara imkân sunma kabiliyetini artırır.²⁹ Sen öğretisinin ana vurgusu, özgürlüğü, kısıtlama yokluğu olarak tartışmak yerine olumlu bir güç olarak görmektir. Sen'e göre, hükümetler vatandaşların yeteneklerini geliştirmelerinde sorumluluk almalıdır. Sen bu yaklaşımıyla, yardım ve mahrumiyete bakışı değiştirmiştir. Çoğu yoksul, hükümetleri en temel ihtiyaçlarına eğilmedikleri için sıkıntı çeker. Yine Sen'e göre, özgürlüğün saygı gördüğü yerlerde böylesi ihmalere rastlanmaz.

Yoksullukla mücadelenin bir başka savaşçısı da Hernando de Soto'dur. Uluslararası bankacılık ve mühendislik şirketleriyle güçlü ilişkilere sa-

29 Amartya Sen, *Development as Freedom*, Knopf, New York, 1999, s. 204, 265-82.

hip bu Perulu iktisatçı, günümüzde ülkesindeki Özgürlük ve Demokrasi Enstitüsü'nü yönetiyor. Enstitü, yoksulları güçlendirmek için farklı bir yönetime odaklanır: işgal ettikleri toprağın veya çalıştıkları tesislerin yasal tapusunu devretmek. De Soto, dünyanın çeşitli yerlerinde insanların tapusuna sahip olmadıkları toprağı işledikleri, konutlarını iyileştirdikleri ve iş yaptıkları gayriresmi ekonomilere dikkat çeker. Bunun anlamı, kuşaklar boyu ailelerinin elinde olsa bile, toprağı kredi karşılığında teminat olarak gösteremeyecekleridir. De Soto'ya göre, insanların bu gölge ekonomide kalmayı yeğlemelerinin nedeni, iş ruhsatı ya da toprak tapusu almanın zahmetli ve masraflı bir iş olmasıdır. De Soto, yönettiğı enstitü sayesinde onlarca kısıtlayıcı kayıt ve ruhsat yasasını iptal ettirmeyi başararak, 1 milyon aşkın Perulunun ve yarım milyona yakın işyerinin yasal tapu sahibi olmasını sağladı. De Soto, Mısır'da bir kişinin toprak kiralamak için bile 31 farklı kamu ve özel kurum tarafından belirlenmiş, 77 ayrı işlemi tamamlamak zorunda olduğunu belirlemiştir. Dünya Bankası'nın desteğini aldıktan sonra şimdi de El Salvador, Tanzanya ve Mısır'da bürokrasi kısıtlamalarına karşı benzer kampanyalar yürütüyor.

Herhangi bir toplumun en yoksullarının çocukları için fırsat yaratmanın en iyi yöntemi iyi okullar, sağlık hizmetleri, parklar, temiz hava, kirlenmemiş su, etkin polis koruması ve kamu sanatı gibi kamu yararı taşıyan alanlara yatırım yapmaktır. Bozuk bir zemin üzerine kurulan oyun sahaları arasındaki eşitsizliklerden bazıları ancak böyle kaldırılabilir. Bunun için para, daha doğrusu, gelir gerekir. Peter Barnes, kapitalist sistem içinde para toplamak konusunda çok yaratıcı fikirlere sahiptir. Barnes, telekomünikasyon aracılığıyla müşterilerini değerli kitaplar almak, çevre projelerine bağış yapmak ve Kongre'deki temsilcileri dilekçe yağmuruna tutmak gibi gönüllü hayır işlerine teşvik eden Working Assets Long Distance örgütünün kurucularından biridir. *Capitalism 3.0* adını taşıyan kitabında "ortaklıklar" (*commons*) fikrini ve hava, su, ekosistemler, diller ve kültürler gibi ortak paydamız olan konuları açılar. Bilim, teknoloji ve yasal düzenlemeleri de ortaklıklar kavramına dahil etmekle doğrusunu yapar. Özel serveti dengelemek için ortak servetimizi işlememiz gerektiğini savunur, ortaklaşa sahip olduğumuz şeylerin aslında sandığımızdan –ki bu meseleyi düşünmediğimiz, dikkat etmediğimiz ya da araştırmadığımız için böyle sanırız– çok daha fazla olduğunu vurgular.

Paylaştığımız en büyük varlıklardan birisi, şirketleşmenin yasal belgesidir. Buna sahibiyiz; yasama meclislerimiz şirketleşme şartlarını belirler; mahkemelerimiz şirket davalarına bakar. Öyleyse neden bu değerli ayrıcalıktan bir kira almayalım? Ne de olsa, bu yasalar şirketlere sorumluluklarını sınırlandırma, hak ve ayrıcalıklarla donatılmış yeni şirketler kurma imkânı verir. Barnes bugün, çeşitli resmi kuruluşlar tarafından iktidardakilerin kaprislerine göre genellikle beceriksizce yönetilen kamu mülkünü idare etmek için, yeni kurumlar kurulmasını önerir. Alaska Kalıcı Fonu’nu örnek vererek, eyaletlerin petrol arama şirketlerine verdikleri ruhsatlardan kazanılan gelirlerin, her yıl her vatandaşa temettü ödeyen bir yatırım şirketine nasıl dönüştürüldüğünü gösterir. Mevcut devlet arazisi vakıflarının sayısının artması gerektiğini ileri sürer. Yaratıcılığın sınırlarını zorlayarak, servetinin ne kadar büyük olduğunun bilincine vararak bir hava vakfı, su havzası vakfı, bufalo ortaklığı vakfı, çocuklara olanaklar vakfı ve radyo dalgaları vakfı kuran bir toplumun düşünüyü kurar. Çoğu reformda olduğu gibi Barnes’in savunduğu fikirler de, halkın konulara geleneksel bakışıyla vedalaşmasını gerektirir. Başka bir ifadeyle, halk da girişimciler gibi yenilikçi olmalıdır.³⁰

Dünyanın aç insanlarını doyurmak, her biri çabalarımızda neyin yanlış olduğu konusunda güçlü araştırmalar yapan Frances Moore Lappé, Walden Bello ve Raj Patel için esin kaynağı olmuştur. Dünya Bankası, Dünya Ticaret Örgütü ve Birleşmiş Milletler’de çalışmış bir sosyolog olan Patel, bu deneyimlerinden sonra, küreselleşmeyi destekleyen örgütlerin sözünü sakınmaz bir karşıtı haline gelmiştir. Lappé, satışı milyonları bulan *Diet for a Small Planet*’ın (Küçük Bir Gezegen İçin Diyet) yazarı olarak üne kavuştu. 1975’te, Amerikalıları dünyada açlığın nedenleri konusunda eğitmek üzere Önce Yiyecek (Food First) hareketini başlattı. Sen gibi Lappé de, dünyada açlığın besin maddesi eksikliğinden değil, yoksulların dünyada var olan yiyecek bolluğuna erişememesinden kaynaklandığının altını çizdi. Salt oy vermektен oluşan “kuru demokrasi” kavramını, katılımcıların neyin satın alınacağı ve nasıl yaşanacağı konusunda bilgece kararlar aldığı “yaşayan demokrasi” ile karşılaştırırken, azimle yoksulların yanında saf tuttu. Bello gibi sosyolog olan Patel, Bangkok’taki siyaset araştırma enstitüsü Focus on Global South’u (Küresel Güneye Odaklan) kurdu.

30 Peter Barnes, *Capitalism 3.0: a Guide to Reclaiming the Commons*, Berrett-Koehler, San Francisco, 2006, s. 65-78, 135-52.

Yiyecek fiyatlarındaki yükseliş, erdemleri yeniden keşfedilen patatese karşı ilgiyi tetikledi. Birleşmiş Milletler, 2008'i "Patates Yılı" ilan etti.³¹ Kolay bozulur olması ve bu nedenle ihracata uygun olmaması nedeniyle patatesin fiyatı tahıl veya pirinç fiyatları gibi yükselmedi. En fazla rağbeti Batı'da görmesine rağmen, beslenme uzmanları dünyadaki yoksul köylüleri patates yetiştirmeye çağırır. Ürün daha kısa sürede, daha az toprak ve gübreyle hasada hazır oldu. 2003 ile 2005 arasında, Çin'in patates mahsulü %50 arttı. Dünya ekonomisine katılan iki çok güçlü devletin, Çin ile Hindistan'ın, açlık sorununa eğilmek zorunda kalması, sofraya yiyecek koyma zorunluluğunun, karnı tokların tersine, aç insanların aklından hiç çıkmadığı anlamına gelir.

Bu yaratıcı düşünceleri eleştirenler yok değildir. De Soto'nun yoksullara tapu verme programının muhalifleri, bu çabaların kolektif kullanım haklarını zaafa düşüreceğini iddia eder. Daha iyi durumda olanların daha fazla hak talep ederek toprak tapusu alması, en yoksul yerleşimcilerin kovulmasıyla bile sonuçlanabilir. Bu kişiler, yoksullar içinde en beceriklilerin en beceriksizler aleyhine yarar sağlayacaklarından yakındır. Aynı eleştiri, Grameen Bankası gibi mikro-kredi kuruluşlarına karşı da getirilebilir. Makul faizli kredilere erişebilse bile her yoksul kadın kendi işini kuracak yeteneğe sahip olmayabilir. Bu eleştiri, dikkatleri kapitalizmin bir ödülleri sistemi olduğu gerçeğine çeker. Piyasa işlemlerinde muvaffak olanlar zenginleşir. Geleneksel toplumlarda erkek ve kadınlar konumlarına kalıtım yoluyla sahip olurken, eski SSCB, Doğu Avrupa, Çin ve Küba gibi komuta ekonomileri, insanlarına eşitlik ve belirli bir yaşam standardı sunar. Refah yaratmada ne geleneksel toplumlar ne de komuta ekonomileri başarılı olmuştur. Modern dönemde bile yıllarca açlık çeker, yine de ortak insan ihtiyaçlarına saygı gösterir ve insanları arasında durmak bilmeyen rekabeti frenlerler.

"Yugonostalji" adı verilen ve 1989'da dağılmasından önce eski Yugoslavya'nın Balkan devletlerinde yaşanan zevk, eğlence ve eşitlik günlerini özlemle anmak anlamına gelen yeni bir olgudan söz etmek gerekir. Yugonostalji sıkıntısı çekenlerden birinin belirttiği gibi, "Yugoslavya'da insanlar eğlenirdi. Tam tembel insanlara göre bir sistemdi. İyi ya da kötü

31 Elisabeth Rosenthal, "To Counter Problems of Food Try Spuds", *New York Times*, 30 Ocak 2008.

ol, fark etmezdi, hâlâ parayı alırdın. Şimdi artık her şey parayla ölçülüyor ve bu da küçük insanlar için iyi değil.”³² Kapitalist Batı’dan yana duranlar, “Peki ama, ya tıptaki ilerlemeler, güzel üniversiteler, emek tasarrufu sağlayan cihazlar, kolay küresel iletişim, sıkı çalışma ve daha sonraya bırakılmış zevkin bize getirdiği daha uzun hayat ne olacak?” diye bağırarak isteyecektir. 20. yüzyılın ortasında dünyada ortalama yaşam süresi 48 iken, 1999’da 66’ya çıkmıştır ve çıkışını sürdürüyor! Yine de, tembellik ederken pasta yemek güzel olurdu.

Yeşil Devrim Belirtileri

Yeşil Devrim hayırsever değildir ancak gelecek planlarında öngörülüdür. Kapitalizmin başta petrol olmak üzere doymak bilmez doğal kaynak istahı, en düşünülmez olanı gündeme getirir: İnsanlık, gezegenin atmosferini sonsuza dek yaşanamaz hale getirir mi? Bu sorun öylesine derindir ki, ciddiye alınması bile güçtür. Gerçek ve şöhet anı, Al Gore *Uygunsuz Gerçek* (An Inconvenient Truth) filmiyle Oscar, aynı adlı kitabıyla Pulitzer ve kişisel çabalarıyla 2007 Nobel Barış Ödülü’nü kazanınca geldi. Sorunun yeni yöntemlerle her zamanki yollardan çözülemeyeceği korkusu, çevresel bozulmanın muhtemel devasa sonuçlarını kabullenmeyi güçleştirmiştir. Gerçekten de öyle mi?

Kuşkucu Thomas’lar küresel ısınma fikrine direnmeyi sürdürse de, petrol fiyatlarının 21. yüzyıl başlarında gösterdiği artış, yatırımcı kapitalistleri teknoloji cephesini ileriye doğru itmeye yöneltmiştir.³³ The Natural Resources Defense Council Action Fund (Doğal Kaynakları Koruma Konseyi Eylem Fonu), “küresel ısınmayı ele almak destansı boyutlarda bir iş programı yaratacaktır,” diyen reklamlar yayınlamıştır. ABD senatosunun yapılacak işler kutusunda, bir İklim Güvenlik Tasarısı beklemektedir. Ruslar, Kuzey Kutup Dairesi’nde buzkıran olarak çalışacak sivil gemilerin nükleer yakıtlı çalışmasına öncülük ediyor. Fransa’da hiç terk edilmeyen nükleer enerjinin başka yerlerde de petrolün yerini alarak ikinci bir fırsat yakalaması mümkün olabilir.

32 Dan Bilefsky, “Oh, Yugoslavia! How They Long for Your Firm Embrace”, *New York Times*, 30 Ocak 2008.

33 Deepak Lal, *Reviving the Invisible Hand: The Case for Classical Liberalism in the Twenty-first Century*, Princeton University Press, Princeton, 2006, s. 214-19.

İnsan gücünün yeniden keşfi de, şişkin bellerle savaşa katılabilir. Avrupa'da belediyeler aldıkları binlerce bisikleti, hemşerilerinin gidecekleri yere kadar pedal çevirmeleri için uygun yerlere yerleştiriyor. Fransa ve İspanya'da çok yaygın olan bisiklet paylaşımı, eski teknolojiyi yenisiyle birleştiriyor. Elektronik kartlar ve bilgisayarlı bisiklet durakları binicilerin bisikletleri kolaylıkla alıp bırakmalarını sağlarken, ücretlerin kredi kartlarından kolaylıkla çekilmesine de izin veriyor.³⁴ Yeşil endüstri, Pas Kuşağı'nın kapalı fabrikalarında rüzgâr makinelerinin ve güneş panellerinin parçalarını üretmek için ucuz mekânlar buluyor. Almanya'da inşaatçılar ısı ayarı için neredeyse hiç enerji tüketmeyen evler yapıyor. Bir sonraki yakıt icadı için yatırım sermayesi biriktiriliyor. Detroit, elektrikli otomobil üretmek konusunda ciddi. Başkan Barack Obama'nın kapsamlı reform ve toparlanma planının bir amacı da, Birleşik Devletler'i enerji bağımsızlığına kavuşturmak. Uyum kolay olmayacak. Yine de, eğer yoksulluğu sadece müzelerle sınırlayacaksak, yapay enerji kaynaklarının artırılması kesinlikle elzem.

Kapitalizme Dair Birkaç Son Söz

“Sistem” sözcüğündeki güçlü imaya rağmen, kapitalizm birleşik, eşgüdümlü bir sistem değil, milyarlarca kişinin ekonomik çıkarlarını piyasada aramalarına izin veren bir uygulamalar ve kurumlar dizisidir. Dünya piyasasında yekpare bir uluslararası tüzel güç yoktur, onun yerine, birçok farklı oyuncudan ve –evet– her birinin yaptığı etkideki eşitsizlikten söz etmek gerekir. Piyasadaki bütün yasal çıkarlar arasında en az çekici olanlar, yasaların boşluğundan yararlanma, alıcıların bilgisizliği ve beklenmedik kârlar olmalıdır. Bütün bunlar ve herhangi bir merkezin eşgüdümü olmaması nedeniyle, yüksek riskli ipotek felaketinin kanıtladığı gibi, kapitalistler büyük zarara sebep olabilir. İpotek krizi, yaşanan en son panik de olmayacaktır. Dot-com balonu ve konut balonunun öncüleri, 18. yüzyılın Güney Denizi Balonu ve 17. yüzyıldaki lale balonudur. Bir daha tekrarlanmayacağına inanmak güçtür.

Kapitalizm tarihi, yarattıkları değerler çoğu kez birbiriyle çatıştığı için demokrasi ile kapitalizm arasındaki bağlantının kopabileceğini gösterir.

34 Elizabeth Rosenthal, “European Support for Bicycles Promotes Sharing of the Wheels”, *New York Times*, 10 Kasım 2008.

Demokrasi, düzenli ve çekişmeli seçimlerle birlikte çoğunluk yönetimi anlamına gelir. Amerika ve Avrupa demokrasileri, kişi ve insan hakları sorumluluğunu da kapsar. Kapitalizm, siyasetin güçlendirdiği katılımcılara dayanan ya da dayanmayan üretim süreçlerine yatırıma gönderme yapar. Kapitalizm ne ahlaklıdır ne de ahlaksız; demokrasi, bütünün esenliği ve liderlerin dürüstlüğüyle ilgili ahlaki kaygılarla donatılır. Kapitalist büyüme yeniliğe bağlı olduğuna ve yenilik statükoyu sarstığına göre, serbest piyasa sisteminin sürekli olarak yarattığı toplumsal sorunların hükümetlerce çözülmesi gerekir. O zaman “Biz, halk” ile “Ben, birey” çatışır. Kapitalizm, ivmesini korumak için teknoloji sihirbazlığına güvenir. Oysa yeni yöntemleri uygulamak işgücü, malzeme, müşteri, yasal koruma ve hatta barışa ulaşmak için istikrar gerektirir. Demokrasi ve kapitalizm birlikte güzelce yürüyebilir, ne var ki, çoğu kez ne birlikte ne de ayrı yaşayabilen çiftler gibi davranırlar.

Kapitalizm ile eşitlik arasındaki ilişki çok daha gergin olmakla birlikte, bu bağlantının kökleri oldukça karmaşıktır. Birincil toplumsal zenginlik olarak eşitlik kavramı, Aydınlanma çağının ürünüdür ve ifadesini 18. yüzyılın sonlarında Amerika’nın Bağımsızlık Bildirgesi ve Fransız devrimcilerinin “Özgürlük, Eşitlik, Kardeşlik” sloganında buldu. Ondan önce, bazılarını dükkân, bazıları da kapıcı yapan eşitsizlik, her sabah güneşin doğması gibi olağan karşılanırdı. Bu eşitsizlik kabulünü yıkan Aydınlanma düşüncesi, kapitalizme, insanoğlunun doğal güçleri herkesin yararı için anlayıp dizginleme yeteneğine duyulan hayranlığa, çok şey borçludur. Fransızların Manş’ın öteki yakasında, İngiltere’de gözledikleri refah, gelecekte kadın ve erkeklere aralarında eşit paylaşılacak somut ya da soyut, daha önce akla bile gelmeyecek kazanımlar getireceği umudunu doğurdu. Eşitlik, gerçekten çok ilke olarak, ama ayakları yere basan bir ilke olarak kaldı.

Amerika’nın ekonomik liderliği yaklaşık 120 yaşındadır. Birleşik Devletler, 1880’lerin ortasından bu yana dünyanın en büyük ekonomisine sahiptir, toplamın %25’ine eşittir: II. Dünya Savaşı sonrasında, toplamda paylaştığı %50 hariç! Amerikan ekonomisinin gelecek yirmi yılda Çin ekonomisinin iki katı olmayı sürdürmesi muhtemeldir. Öteki iki refah ve dinamizm merkezinin –Avrupa ve Doğu Asya– tersine, Birleşik Devletler hem Atlantik hem de Pasifik ticaret sahalarının karşı kıyılarında canlı tica-

ret merkezlerine sahip, coğrafi açıdan bağımsız bir ülkedir.³⁵ Amerika'nın en az 100 yıldır desteklediği küreselleşme, sayısız etki ve refah merkezi yaratmada olağanüstü başarılı olmuştur. Dünya ülkeleri, Amerika'nın bir zamanlar gelişen refahının ardındaki ivmeyi yeniden yakalamak için Amerika'nın liderliğini belki de bu destek nedeniyle önemli bulmaktadır. Bir ulus ekonomisi için iyi olanın küresel ekonomi için de yararlı olduğunu Amerikalılar da öğreniyor: bu yararlar rekabet, açık erişim ve işbirliğine dayalı girişimdir. Adam Smith'in, 18. yüzyıl klasiği *Ulusların Zenginliği* kitabında belirttiği gibi, hiçbir şey büyüme üzerinde varlıklı bir komşu kadar etkili olamaz.

18. yüzyılın bir başka kâhini, Amerikan anayasasının babası James Madison, iktidarın hükümetin bir kanadında yoğunlaşmasının despotlukla aynı anlamı taşıdığını belirtirken, bizim dönemimize de uygun bir saptamada bulunmuştur. Amerikan Anayasası'nın tüm yapısı, istismara karşı daha çok denetimi içeren bir güçler dengesi üzerine kuruludur. ("Güçler ayrılığı" konulu yurttaşlık derslerini hatırlıyor olmalısınız.) Hayatımızdaki iki büyük dev, devlet ve ekonomi, aynı kâr zarar hesabını okumaya başladığında, iktidar yoğunlaşması tehlikesi daha da artar. Hükümet ülkenin işadamlarıyla içli dışlı olursa, piyasanın kendi onarım mekanizmasının bozulacağından emin olunabilir. O zaman rekabet susturulur, kayırmacılık yayılır, verimsizlik korunur. Kamu hizmetine aday olanlarla, sendikalar dahil, varlıklı bağışçılar arasındaki nakit ilişkisi, sorun yaratır. Lobiciler, bağış ve ayrıcalık alışverişiyle bayram eder. Sokaktaki seçmenden internet aracılığıyla küçük bağışlar toplamak, uzun vadede siyasetçinin büyük bağışçılara bağımlılığını azaltabilir. Yakın gelecek açısından, iyi niyetlerin felaketlerle yakın ilişkiye doğru yaklaşması, piyasanın kendini düzenleme mekanizmalarından bazılarını canlandırabilir. Yeni ve daha gelişmiş düzenleme sistemleri çok uzakta değil.

Schumpeter, koruyucu kurumları yıkma eğilimi nedeniyle kapitalizmin kaderinin kötü olabileceğini ileri sürer.³⁶ Denetleme şirketlerinin 2008 ipotek çöküşündeki yolsuzluğu buna örnek olabilir. Bir başka ör-

35 Fareed Zakaria, "Is America in Decline? Why the United States Will Survive the Rise of the Rest", *Foreign Affairs*, sayı 87, 2008, s. 26-27; Parag Khanna, "Waving Goodbye to Hegemony", *New York Times Magazine*, 27 Ocak 2008.

36 Joseph A. Schumpeter, *Capitalism, Socialism, and Democracy*, 3. baskı, New York: Harper, 1950, s. 61.

nek de ekonomik dalgalanmaların piyasanın iyi işlemesi için temel önem taşıyan disiplini ve hukuka saygıyı öğretecek istikrarlı aileleri sarsmasıdır. Oysa Schumpeter, piyasa katılımcılarının karar verirken başvurdukları çeşitli deneyimleri hesaba katmaz. Kitabını yazdığı 1942'de, katılımcıların görüşleri bugünkülerin görüşünden farklıydı, elli yıl sonrakilerin görüşleri daha da farklı olacaktır. İnsanlar yanlışlarından ders çıkarır. Toplumların ortak hedeflere ulaşmak için ekonomilerini değiştirmeye ve izlemeye devam etmeyeceklerini düşünmek için neden yoktur. Amansız bir devrim, kabul, ama akılsız değil.

DİZİN

1812 Savaşı 180

Abbe, Ernst 212, 213

ABD Merkez Bankası 193, 194, 280, 420,
423, 425, 439,

ABD Uluslararası Kalkınma Ajansı 406

ABD-Japonya Karşılıklı Güvenlik Antlaş-
ması 351

Acapulco ticareti 28

açlık 3, 51, 442, 448

Adalet Bakanlığı (ABD) 328

Addams, Jane 222

Advancement of Learning, The (Bacon) 142

Afganistan 441

AFL-CIO 427

Afrika 5-8, 20, 25, 27, 28, 32, 33, 41-43,
56, 61, 65, 116, 124-126, 129-132, 136,
137, 166, 178, 193, 199, 215, 220, 222,
234-243, 245, 268, 270, 274, 277, 292,
306, 307, 309, 323, 362, 402, 410, 436,
437, 440

Afrika Kraliyet Maceraperestleri Şirketi
130

Afrikanerler (Boerler) 242

afyon ticareti 234

ahlak 7, 15, 16, 23, 98, 99, 107, 120, 178,
214, 221, 223, 270, 311

ahlaki tehlike 432

Akdeniz 6, 29, 36, 100, 126, 241, 378

Akins, James 336

Alabama 60, 133, 152, 178, 321

Alaska Kalıcı Fonu 447

Albert (Prens) 168, 393, 396

Albuquerque, Afonso de 27, 28, 32

Alembert, Jean Le Rond d' 145

alışveriş merkezleri 55, 314, 333

Allen, Paul 83, 105, 141, 145, 146, 147, 173,
185, 193, 216, 277, 354, 355, 359, 423

Almanya/Almanlar 64, 78, 83, 143, 147,
150, 166, 167, 169-176, 184, 186-190,

192, 198, 199, 202, 203, 205, 206, 217,
219, 220, 234, 239, 245, 254, 259-262,
265, 271, 273, 275-277, 280, 282, 283,
286, 287, 289, 290, 291, 293, 297, 299,
301-303, 305, 306, 320, 324, 333, 334,
345, 366, 386, 388, 430, 432, 435, 437,
440, 450

Alsace-Lorraine 176, 275, 303

alternatif akım 263

altın 5, 25, 26, 28, 32, 35, 36, 43, 46, 61,
70, 94, 100, 102, 108-111, 125, 131, 146,
170, 193, 199, 200, 212, 268, 276, 281,
282, 322, 333, 334, 438

altın standardı 282, 334

Amazon 239, 267, 358

Ambani, Mukesh D. 410

ambargo 336

American International Group (AIG) 417

Amerika Birleşik Devletleri 175, 200, 219,
269, 293, 295, 313, 335, 429

Amerika'da Demokrasi (Tocqueville) 183

Amerikan Alüminyum Şirketi 244

Amerikan Devrimi 113

Amerikan İşçi Federasyonu (AFL) 224

Amerikan Telefon ve Telgraf Şirketi
(AT&T) 322

Amerikan yerlileri 136

Amsterdam 30, 40, 44, 50, 175, 192, 299

Amsterdam Bankası 40

anarşistler 218, 219, 225

Anayasa (ABD) 13, 89, 160, 348, 392

Anglikan Kilisesi 118, 146, 156

Angola 129, 292

Anhui eyaleti 388

anonim şirketler 196, 222, 302, 323

anonim ticaret şirketleri 45

ansiklopedi 145

anti-tröst politikaları 223

antisemitizm 175

Antwerp 40, 130, 192

Apple 353, 354, 355, 356

arama motorları 397

- Arap Yarımadası 236, 269, 334
 Araplar 10, 58, 146
 Arawaklar 27
 Arendt, Hannah 246
 aristokrasi 30, 93, 222, 227
 Aristoteles 91, 143
 Arjantin 136, 199, 200, 215, 219, 310, 343, 363, 364, 430
 Arkwright, Richard 122, 151
 ARPANET 357
 asansörler 263
 asiento 126, 128, 130
 askeri araştırma 322
 askeri-sanayi kompleksi 322, 323
 Asuvan Barajı 323
 Asya 5, 6, 12, 25, 32, 34, 43, 52, 123, 130, 215, 234, 251, 252, 268, 270, 274, 277, 287, 288, 307, 310, 345, 348, 349, 362, 363, 367, 369, 393, 405, 406, 408, 413, 416, 419, 431, 433, 440, 451
 Ataç programı 321
 Atatürk, Mustafa Kemal 274, 275
 atlar 49, 66, 214
 Atlas (Atlantik) Okyanusu 6, 8, 25, 26, 28, 29, 35, 37, 40, 41, 46, 63, 85, 202, 214, 215, 216, 236, 240, 288, 378
 atom bombası 291, 312, 322
 Avam Kamarası (İngiltere) 45, 118, 131, 157
 Avrupa 1, 3-12, 14, 15, 25-33, 35-38, 40, 41, 43, 44, 46, 47, 48, 51-53, 57, 58, 60-62, 64-71, 74, 78, 82, 83, 85, 91-93, 95, 97, 98, 100, 105, 108, 111-113, 123, 125-135, 139, 140, 143, 147, 157, 158, 160, 164-166, 169-172, 175-177, 180, 183, 185, 186, 188, 190, 198, 199, 202, 208, 214-218, 222, 223, 225, 226, 228, 231, 233-235, 238-248, 250, 252, 253, 259-261, 268, 269, 271, 272, 274-279, 281, 284, 285, 287, 288, 292, 293, 295, 298-307, 310-313, 319, 325, 327, 329, 330, 333-335, 338, 344, 345, 350, 351, 356, 357, 360-362, 368, 374, 375, 380, 381, 385, 387, 391, 395, 398, 399, 401, 408, 409, 412, 413, 429, 434-438, 440, 448, 450, 451
 Avrupa Birliği 304, 380, 399, 413
 Avrupa Ekonomik İşbirliği Komitesi 300, 303
 Avrupa Ekonomik Topluluğu (Ortak Pazar) 304, 408
 Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu 303
 Avrupa Nükleer Araştırma Örgütü 357
 Avrupa Yardım Programı 300
 Avrupalı Misyonerler 235
 Avustralya 165, 193, 199, 215, 235, 288, 303, 306, 365, 413, 425
 Avusturya 41, 83, 123, 167, 170, 171, 174, 175, 176, 186, 271, 274, 276, 286
 Avusturya-Macaristan 186, 271, 274, 276
 Aydınlanma 66, 145, 157, 171, 337, 451
 ayrımcılık 137, 224, 329, 333, 343, 389, 402, 403
 az gelişmiş ülke 175
 azot (toprak için) 72, 73
 Aztekler 44, 100, 146
 B-2 Northrup Grumman "hayalet uçaklar" 321
 B-24 Liberator 290
 B-29 Boeing "Süperkale" 287
 Bacon, Francis 97, 142, 143, 144
 bağımlılık kuramı 363
 Bağımsızlık Bildirgesi (ABD) 158, 163, 451
 baharat ticareti 43
 bakır 42, 71, 146, 212, 243, 244
 Balkanlar 83
 Balon Yasası 196
 Baltık ülkeleri 40, 62
 Bangladeş 292, 403, 407, 442, 445
 bankalar 179, 190, 191, 194, 233, 257, 314, 326, 343, 347, 409, 412, 419, 420
 Banque de France 192
 barajlar 123, 323
 Barbados 128, 131, 132
 Barnes, Peter 257, 442, 446, 447
 basım 169, 184
 basın 89, 374
 başarısız devletler 441
 Batavia 43, 118
 Batı 5, 8, 26, 28, 41, 60, 124, 236, 288, 291, 389, 395
 Batı Almanya 301
 Batı Avrupa 4, 12, 70, 158, 166, 234, 293, 301, 306, 307, 311, 312, 313, 333, 334, 338, 345, 362, 385, 387, 391, 401, 434

- Batı Hint Adaları 1, 6, 100, 136, 137, 184
 Beijing (Pekin) 392, 397, 398
 Belçika Kongosu 240
 Belçika/Belçikalılar 38, 40, 51, 147, 167,
 170, 175, 186, 189, 199, 217, 234, 238,
 240, 245, 260, 283, 286, 291, 303, 306
 Bell Laboratuvarları 322
 Bell, Alexander Graham 84, 262, 322
 Bello, Walden 442, 447
 Bentonville, Ark 369-371
 Benz, Karl 263, 268, 290, 305, 306
 benzin 209, 266, 268, 336
 Berkeley, William 10, 26, 64, 132, 260, 280
 Berkman, Alexander 225, 226
 Berlin Duvarı 312
 Berlin Konferansı (1884-1885) 277
 Berners-Lee, Tim 357
 beygir gücü 148, 246
 beyin göçü 405
 Bezos, Jeff 358
 bilgi teknolojisi (IT) 372, 410
 bilgisayar ağları 370
 bilgisayar donanımı 354, 395
 bilgisayarlar ix, 322, 325, 354, 355
 bilim/biliminsanları 7, 23, 93, 170, 238,
 239, 261, 291, 317, 324, 325, 379
 bilimsel devrim 142
 bilimsel yönetim 264
 Birinci Dünya 362, 363, 366, 439
 Birleşik Krallık **bkz.** İngiltere; Büyük
 Britanya
 Birleşik Oto İşçileri (UAW) 426
 birleşmeler 256
 Birmingham 145, 147
 bisiklet 243, 450
 Bismarck, Otto von 175, 176, 219
 biyoloji 9, 20, 26, 60, 73
 Blake, William 153
 Boerler **bkz.** Afrikanerler
 Bollywood 373, 409, 410
 Bombay 37, 410 **bkz.** Mumbai
 borç 40, 98, 99, 101, 110, 112, 113, 177,
 184, 194, 196, 209, 252, 254, 280, 314,
 343, 357, 390, 416-418, 421-423, 430,
 442, 443
 Borlaug, Norman 406
 borsa 192, 193, 265, 280, 422
 Boulton, Matthew 148
 boyalar 261
 Boyle, Robert 97, 143
 Brahmanlar 402
 Braun, Wernher von 320
 Bretton Woods Konferansı (1944) 298,
 299, 334, 379, 428
 Bretton Woods sistemi 298, 299, 334, 379,
 428
 Brezilya 28, 29, 42, 47, 61, 121, 124, 127,
 128, 131, 135-137, 152, 215, 219, 243,
 267, 268, 282, 344, 380, 381, 386, 392,
 413, 430, 431, 441
 BRIC'ler 413, 441
 Brin, Sergey 358
 Bryan, William Jennings 137, 194, 200
 Buffet, Warren 443
 buğday 56, 60, 61, 63, 71, 243, 279, 283,
 380, 406
 buhar gücü 169
 buharlı gemi 216
 buhran (ekonomik) 259, 279-281, 283,
 285, 289, 297, 298, 305, 309, 310, 326,
 334, 341, 379, 417, 418, 425, 430, 437,
 438
 Buick 265, 266, 268
 Bulgaristan 276, 297, 399
 Burke, Edmund 91, 93
 Burma 289, 394
 Buru Quartet (Pramoedya) 252
 Bush, George 431
 büro işçileri 309
 bürokrasi 350
 Büyük Antiller 125
 Büyük Britanya 91, 113, 115, 122, 123,
 137, 139, 152, 154, 158, 163, 165, 167,
 168, 169, 172, 174, 177, 179, 186, 189,
 193, 198, 199, 203, 205, 212, 220, 221,
 234, 239, 241, 251, 261, 265, 268, 271,
 273, 277, 281, 283, 289, 291, 292, 296,
 333, 342, 345, 348, 400, 410, 428, 430,
 437
 Büyük Buhran 259, 279, 280, 281, 283,
 285, 289, 297, 298, 305, 309, 334, 341,
 379, 417, 418, 425, 430, 437
 Büyük Doğu Asya Ortak Refah Alanı 287,
 348
 Büyük Fikir Ayrılığı 89, 218, 391
 Büyük İleri Atılım 383
 büyük mağazalar 227, 314, 369

- Cadillac 266
 Cailliau, Robert 357
 California 10, 26, 64, 180, 183, 193, 201, 207, 215, 219, 244, 248, 260, 280, 290, 318, 319, 335, 339, 353, 359, 426
 California Üniversitesi 318, 319
 Cancún raundu (ticaret görüşmeleri) 380
 Cape Town 236, 241, 242
Capitalism 3.0 (Barnes) 257, 446, 447
 Carnegie Steel Company 208
 Carnegie Yükseköğrenim Komisyonu 319
 Carnegie, Andrew 206-211, 225, 254, 259, 319, 346, 369
 Carson, Rachel 337
 Cartagena 126, 128
 Cartwright, Edmund 151
 casusluk (sanayi) 166, 167, 233
 CD-ROM (kompakt disk salt okunur bellek) 361
 Cenova 299
 CEO (icra kurulu başkanı) 239, 255, 332, 353, 420, 426, 427, 430
 CEO maaşları 427, 430
 Cervantes, Miguel de 34
 Cezayir 215, 240, 292
 Chappe, Claude 187
 Chappe, Ignace 187
 Chesapeake yerleşimleri 35, 46
 Chiang Kai-shek 288
 Chittagong Üniversitesi 442
 Chrysler 351, 426
 Chung Ju-yung 364
 Churchill, Winston 45, 311, 312, 323
 cinsel özgürlük 267
Cities of Salt (Münif) 269
 Clarke, Olive Cleaveland 184, 185, 393
 Clay, Henry 188, 225
 Clémenceau, Georges 303
 Clinton, Bill 418
 Cobbett, William 444, 445
 Colbert, Jean-Baptiste 114, 115
 Collier, Paul 147, 440, 441, 442
Common Sens (Paine) 17, 158, 160
 Compaq 356, 361
 Conan Doyle, Sir Arthur 239
 Connecticut Vadisi 336
 Conover, Lloyd 325
 Conrad, Joseph 239
 Coolidge, Calvin 202
 Cooper, James Fenimore 124
 Cortés, Hernando 28
 Costco 371
 Crédit Mobilier 192, 197
 Crompton, Samuel 151
 Crosby, Alfred 9, 26, 60
 Crystal Palace sergisi 169
 Cugnot, Nicholas Joseph 263
 Curaçao 128, 268, 334
 Czolgosz, Leon 225
 çağrı merkezleri 405
 Çalışanların Özgür Seçim Yasası tasarısı (EFCA) 427
 çanak çömlekçilik 106
 çay 1, 43, 133, 140, 183, 436
 Çek Cumhuriyeti 399
 Çekoslovakya 276, 286, 297
 çelik 138, 141, 145, 154, 155, 161, 168, 186, 198, 204-206, 208, 211, 212, 216, 225, 231, 256, 260, 264, 271, 288, 296, 301, 303, 305, 329, 344-346, 349, 365, 372, 393
 çevre 26, 44, 181, 215, 244, 329, 337, 339, 400, 406, 408, 439, 446; çevreciler 324, 418
 çıkırık makinesi 235
 çırçır makinesi 133, 177
 çimento 282
 Çin 6, 7, 25, 32, 33, 36, 42, 43, 48, 52, 61, 64, 71, 93, 133, 149, 150, 152, 167, 183, 193, 234, 241, 244, 250, 251, 253, 274, 288, 292, 344, 345, 348-350, 366, 367, 371, 373, 377-399, 402, 403, 405, 407-413, 417, 429-432, 440-442, 448, 451
 Çin Alüminyum Şirketi 244
 Çin Bankası 393, 394, 396, 412
 Çin Komünist Partisi 378, 383, 392
 Çin-Japon Savaşı 251
 Çinhindi 240, 274, 292
 çitler 80
 çivit 133, 152
 Çocuk Bakmakla Yükümlü Ailelere Yardım 330
 çocuklar 58, 135, 140, 153, 178, 181, 299, 371
 Çöküş (Diamond) 34, 279, 432

- da Gama,Vasco 25
 Daimler Motors 305
 Daimler, Gottlieb 263, 268, 305, 306
 Dalay Lama 395
 Danimarka 6, 29, 121, 150, 176, 188, 245, 286
 Darby, Abraham 146
 Darwin, Charles 66
 De Beers Madencilik Şirketi 242
 de la Roque, Jean 47
 De Leon, Daniel 225
 De Soto, Hernando 60, 442, 445
 Debs, Eugene V. 225
 Defoe, Daniel 41, 90, 110
 değer 2, 20, 21, 35, 37, 47, 84, 96, 100, 108-110, 112, 187, 194, 202, 231, 237, 243, 253, 267, 341, 342, 373, 410, 416, 419, 428, 429, 433
 değişim 4, 8, 9, 13, 58, 73-77, 81, 88, 90, 92, 108-110, 114, 116, 138, 139, 154, 157, 160, 163, 174, 193, 200, 217, 257, 277, 281, 327, 401, 435, 441
 delikli kart 326, 327
 Dell 354, 356, 361
 demir 41, 42, 51, 135, 138, 146, 151, 155, 170-173, 176, 186, 189, 206, 208, 210, 216, 225, 260, 271, 296, 301, 303, 311, 312, 329, 344, 349, 365, 393, 441
 Demir Perde 311, 312
 demiryolu 138, 168, 174, 175, 186-189, 193, 197, 201-203, 206-208, 213, 222, 227, 233, 238, 256, 260, 261, 282, 329, 345, 400, 417
 demokrasi 184, 348, 372, 375, 378, 385, 447, 450, 451
 Demokrat Parti (ABD) 200, 350, 381
 Demokrat Parti (Japonya) 349, 350
 deneycilik 97
 Deng Xiaoping 384, 389, 392
 denizaltı 188, 273, 289
Der Kaiser ging, die Generale blieben (Plivier) 275
 Derby, Elias Hasket 183
 Dışişleri Bakanlığı (ABD) 320, 336, 384
 Diamond, Jared 9, 246, 428
 Diaz, Bartolomeu 6, 26
 Dickens, Charles 381
 Dickinson, Levi 182
 Diderot, Denis 145
 dikiş makinesi 217
 dini hoşgörü 202, 435
 DNA 374
 doğa 1, 19, 20, 97, 115, 142, 143, 144, 300, 337, 339, 401, 435
 Doğal Kaynakları Koruma Konseyi Eylem Fonu 449
 doğal özgürlük 91
 doğru akım 212
 Doğu Avrupa 5, 70, 188, 216, 276, 293, 311, 398, 399, 448
 Doğu Hint Adaları 6, 20, 26, 28, 36, 37, 41, 52, 59, 289, 292, 431
 doğum kontrolü 373, 445
 doğurganlık oranları 21
 Doha raundu 379, 380, 381, 413
 dokuma tezgâhları 144
 dolar (ABD) 68, 128, 181, 194, 195, 200, 202, 208, 210, 264, 300, 313, 319, 326, 333, 334, 341, 344, 374, 380, 388, 408, 413, 419, 422, 424, 425, 429, 441, 443
Don Quixote 34
 Dört Haziran Olayı (1989) 385, 392
 Dört Küçük Kaplan 345, 362, 364, 365, 378, 381, 385
 döviz kurları 90
 Drake, Sir Francis 35, 36
 Drew, Charles 324
 du Pont, Eleuthère Irénée 247, 256, 257
 du Pont, Pierre 247, 256, 257
 Dubai 406, 407, 440
 Dunlop, John 243
 DuPont Şirketi 256
 Durant, William 265, 266
 Dünya Bankası 94, 299, 334, 338, 397, 398, 441, 442, 446, 447
 Dünya Ekonomi Kongresi 283
 Dünya Sanayi İşçileri (IWW; Wobblies) 225
 Dünya Ticaret Örgütü 299, 379, 413, 447
 “dürtü ve tepki” (“challenge and response”) formülü 8
 düşük maliyetli üretim 350, 351
 düzenlemelerin kaldırılması 342, 343, 418
 DVD 356, 370, 371, 373, 381, 409

- e-posta 358, 359
 eczacı 333
 Edison, Thomas Alva 262, 263, 346
 eğitim 23, 90, 170, 208, 212, 225, 247, 249,
 253, 254, 301, 308, 319, 329, 343, 367,
 378, 385, 393, 405, 411, 433, 442, 444,
 445
 eğlence 93, 227-229, 262, 315, 329, 337,
 364, 371, 373, 448
 Eisenhower, Dwight 308, 322, 323, 430
 ekip sistemi 349
 ekme 46, 56, 63, 73, 81, 213, 402, 405
 ekoloji 323
 ekonomi 14, 58, 68, 88, 92-94, 96-98, 102,
 104, 106, 109, 114, 116, 118, 119, 162,
 165, 182, 189, 190, 198, 202, 252, 253,
 273, 277, 279, 281-283, 295, 301, 302,
 304, 310, 345, 348, 351, 363, 368, 372,
 386, 387, 393, 395, 397, 399, 400, 405,
 408, 410, 413, 416, 432, 437, 445, 452
 ekonomik durgunluk 390, 398, 402, 415
 ekonomik gelişme 15, 37, 139, 161, 176,
 189, 216, 217, 323, 345, 373, 381, 385,
 391, 402
 "ekonomik insan" (homo economicus)
 342
 Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü
 (OECD) 303
 ekonomik mantık 39
 el emeği 88
 elektrik 187, 188, 203, 212, 261-263, 266,
 289, 301, 315, 324, 339, 345, 346, 393,
 437
 elektrik mühendisliği 212
 elektrikli aletler 260
 elektronik 305, 315, 321, 326, 328, 354,
 361, 370, 421
 Elizabeth I (İngiltere Kraliçesi) 18, 35, 79,
 99
 Ellis Adası 215, 216
 elmaslar 239, 242, 441
 emek 3, 8, 57, 74, 85, 89, 139, 156, 161,
 169, 209, 216, 218, 224, 226, 230, 250,
 269, 308, 331, 341, 344, 347, 351, 365,
 372, 373, 382, 427, 449
 emekli maaşı 330, 391
 en sağlaman hayatta kalması 66
 encomienda 29
 Endonezya 37, 235, 288, 292, 367, 368,
 386, 394
 enerji 2, 5, 34, 72, 122, 141, 148, 152, 179,
 212, 261, 343, 345, 393, 408, 412, 437,
 450
 Enerji Bakanlığı (ABD) 374
 enflasyon 44, 45, 71, 109, 113, 314, 341,
 342, 398
 ENIAC 322
 entegre devre 354
 epigenetik 20
 Essar Group 407
 Eşit Ücret Yasası (1963) 333
 eşitlik 12, 107, 227, 247, 448, 451
 eşitsizlik 107, 378, 406, 451
 et 59, 63, 69, 104, 201, 209, 223, 257, 365
 Et Denetim Yasası 223
 Etiyopya 42, 126, 241, 278
 ev, konut 41, 50, 58, 63, 67, 81, 182, 209,
 214, 222, 227, 229, 277, 308, 310, 314,
 333, 343, 349, 364, 396, 420, 425, 444
 evlenme 67, 68
 Explorer 1 238, 317, 320, 357
 Eyaletlerarası Ticaret Komisyonu 269, 333
 Fabian Society 220
 fabrikalar 112, 153, 228, 235, 350, 408
 faiz oranları 40, 394, 417, 419
 Farnsworth, Philo 315
 Fas 126, 240
 fasonculuk 140
 Faşizm 278
 Federal Havacılık İdaresi 316
 Federal Karayolu Yasası 308
 Federal Reserve 195, 334, 342, 420
 Federal Steel 259
 Federalistler 179
 Felemenk *bkz.* Hollanda, Amsterdam
 Felipe II (İspanya Kralı) 33
 Fenikeliler 36, 243
 fikri mülkiyet hakları 380
 fildişi 26, 237, 441
 Filipinler 25, 28, 35, 60, 244, 253, 288, 291,
 394, 440
 film 357, 373, 377, 409
 finansal hizmetler 425
 fiyat savaşları 254, 255

- fiyatlar 47, 64, 70, 78, 83, 101, 114, 233, 339, 342, 368, 369, 372, 398
fizik 1, 144, 145, 148, 401
fizyokrasi 115
Fleming, Alexander 324
Floransa 2, 30
fonograf 262, 277
Ford Motor Company 263
Ford, Henry 264, 265, 290, 427
Fordizm 265
fosil yakıtlar 122, 148, 268
Franco, Francisco 300
Frank, Andrew Gunder 363
Frank, Barney 430
Franklin, Benjamin 145, 201, 259, 284, 285, 425
Fransa 6, 29, 37, 41, 45, 47-50, 52, 63, 78, 83, 84, 108, 111-113, 115, 121, 123, 129, 130, 137, 139, 140, 143, 145, 147, 149, 150, 157, 158, 167, 168, 170, 174-176, 186, 189, 190, 192, 193, 198-200, 203, 217, 234, 239, 240, 241, 245, 261, 265, 271, 272, 274, 275, 282, 283, 286, 287, 290-292, 296, 297, 301, 303, 306, 312, 324, 333, 371, 373, 374, 382, 428, 430, 435, 437, 440, 449, 450
Fransa-Prusya Savaşı (1870-1871) 176, 200, 240, 272, 275
Fransız Devrimi 50, 66, 84, 123, 158, 170, 171, 177, 247
Fransız Doğu Hindistan Kumpanyası 47
Frick, Henry Clay 225, 226
Friedman, Milton 331, 342, 343, 363, 370, 431, 432
Friedman, Rose 331, 342, 343, 363, 370, 431, 432
Friedman, Thomas 331, 342, 343, 363, 370, 431, 432
Fujitsu 361

G-tipi otomatik tezgâh 346
G20 görüşmeleri 430
G20 ülkeleri 430
G7 ülkeleri 430
Gabilondo, İñaki 94
Galileo, Galilei 97, 142, 143, 144
Gandhi, Mahatma 401, 410, 411, 412
Gates, Bill 206, 208, 354, 355, 359, 410, 443
gazeteler 244, 286, 423
gaziler 180, 308
Gaziler 308
gazyâğı 268
geleneksel toplum 1, 338, 448
gelir 4, 19, 20, 21, 23, 38, 46, 69, 78, 79, 102, 109, 112, 113, 115, 123, 126, 129, 152, 187, 197, 208, 217, 224, 234, 238, 270, 308, 325, 330, 333, 344, 346, 364, 373, 378, 394, 401, 406, 417, 427, 430, 438, 439, 441-443, 446, 448, 451
gelir vergisi 308, 330, 394
Gelişme İçin İttifak 338
gelişmekte olan ülkeler 381
gelişmiş ekonomiler 4
gemi 27, 33, 35, 36, 41, 130, 184, 289, 290, 398, 425
gemi yapımı 41
General Electric 353, 425
General Motors (GM) 255-257, 265, 266, 290, 305, 330, 347, 351, 407, 408, 426, 430
GI Yasası 308, 310, 318
Gilbert, W.S. 251
girişimciler 22, 24, 39, 45, 93, 97, 111, 119, 128, 129, 173, 181, 197, 202, 210, 228, 254, 268, 389, 447
Glass-Steagall Yasası (1933) 417
Goddard, Robert 320
Goldman, Emma 225, 226
Gompers, Samuel 224, 225, 230-232
Good Housekeeping 229
Goodyear, Charles 243
Google 358, 359, 397
Gore, Albert 449
Göbbels, Joseph 320
göç/göçmenler 59, 61, 167, 207, 213, 215, 306, 307, 390, 440, 445; göçmenlik 226, 288
gökdelin 293
Graduate, The (film) 316
Grameen Bankası 443, 448
Gramm-Leach-Bliley Mali Hizmet Modernizasyon Yasası (1999) 418, 424
Greenspan, Alan 423, 439
grev 217, 220, 222, 224, 230

- Grönland 245
Guangzhou 387
gübre 73, 75, 213, 250, 261, 300, 364, 406, 407
Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması (GATT) 298, 379
gümrükler 282
gümüş 25, 26, 28, 32, 33, 35, 36, 40, 42, 52, 70, 100, 102, 108-111, 131, 194, 199, 212, 235
Güney Afrika 166, 193, 199, 236, 241, 242, 410
Güney Amerika 5, 20, 27, 35, 52, 85, 125, 127, 133, 134, 137, 150, 193, 235, 437, 440
Güney Asya Serbest Ticaret Birliği 413
Güney Carolina 131-133, 152
Güney Kore 344, 345, 348, 362-367, 387, 404, 407
güven 46, 74, 84, 112, 118, 209, 297, 301, 343, 372, 416, 422
- Haber, Fritz 213
Habsburg İmparatorluğu 37, 38, 40, 176
Haiti 131, 133
Halk Kurtuluş Ordusu 384
ham petrol 22, 24, 335, 341, 351, 438
hamilelik 277, 373
Hamilton, Alexander 177, 178
Harding, Chester 185
Hargreaves, James 151
harman makinesi 154
Harrington, Michael 337
hastalık 66, 77, 219, 236, 285, 324, 349
hava basıncı 143
havayolu şirketleri 316, 357
hayırseverlik 240
Haymarket Square Ayaklanması 224
Haywood, Big Bill 225
Hazine (ABD) 28, 100, 108, 109, 157
Helsinki Anlaşması 374
Hemings, Elizabeth 177
Henrique, Gemici (Prens) 5, 7
Henry VIII (İngiltere Kralı) 99
Hershey fabrikası 431
Hristiyanlık 9, 202, 236, 238, 369, 432
hırs 245, 436
- hidrojen bombası 312, 321
Hill, Joe 38, 41, 90, 128, 225, 362
Hindistan 6, 20, 25, 26, 28, 36, 37, 42, 43, 44, 45, 47, 48, 50, 87, 94, 96, 97, 102-106, 124, 126, 128, 141, 152, 165-167, 212, 234, 235, 240, 241, 243, 274, 282, 287, 292, 300, 323, 335, 338, 345, 367, 378-382, 386, 392, 394, 395, 399-413, 428, 430, 440-443, 445, 448
Hindistan Planlama Komisyonu 404
Hindistan Ulusal Kongresi 401
Hinduluk/Hindular 366, 411
Hint Adaları Konseyi 128
Hint Okyanusu 6, 25, 28, 32, 36, 37, 50, 183, 236, 395
hisse 277
Hitachi 353, 361
Hitler, Adolf 265, 286, 287, 297, 299, 305, 307
Ho Chi Minh 274
Hobbes, Thomas 17
Hohenzollern Hanedanı 176
Hollanda Doğu Hindistan Kumpanyası 43, 50
Hollanda/Hollandalılar 4, 6, 29, 33, 37-45, 48, 50-53, 62, 66, 71-73, 78, 83, 93, 100, 101, 114, 121, 123, 128, 131, 137, 139, 143, 145, 147, 170-172, 175, 185, 199, 203, 241, 245, 248, 260, 268, 269, 274, 275, 283, 286, 289, 291, 292, 303, 334
Home Depot 371
Honda 350, 407, 426
Hong Kong 234, 241, 251, 288, 292, 345, 362-366, 371, 387, 394, 398, 417
Hoover, Herbert 281
Hooverville 281
hukuk, hukuk sistemi 117, 332, 399
Hume, David 112
hüküm et/devlet 12, 22, 35, 82, 94, 96, 117, 158, 176, 189, 190, 192, 219, 224, 248, 250, 252, 260, 269, 282, 284, 296, 310, 341-344, 367, 368, 369, 385, 389, 412, 417, 437, 438, 443
Hyundai 364
Hz. İsa 58, 98

- ırkçılık 309
- I. Dünya Savaşı 158, 213, 226, 234, 272, 273, 274, 277, 278, 280, 286, 289, 291, 298-300, 303, 316, 329, 346, 375, 437
- IBM (International Business Machines) kişisel bilgisayarlar (PC) 322, 325-328, 352, 354-356, 360, 361, 369, 432
- ICICI 443
- II. Dünya Savaşı 66, 268, 272, 288, 291, 292, 295, 307, 309, 311-313, 315-317, 322, 331, 334, 372, 374, 375, 379, 380, 385, 428, 431, 437, 438, 451
- Illinois Üniversitesi 357
- Intel 339, 354, 355, 359, 360
- Internal Revenue Service 308
- International Telephone and Telegraph 254
- Internet Explorer 357
- Irving, Washington 202
- İç Savaş (ABD) 137, 164, 181, 194, 200, 201, 208, 220, 222, 224, 237, 240, 272, 402, 444
- İç Savaş (İngiltere) 39, 92, 118
- içten yanmalı motorlar 268
- iflas 48, 107, 151, 181, 191, 196, 207, 265, 279, 369, 415, 421
- İkinci Dünya 362
- İktisadi Gelişmenin Merhaleleri* (Rostow) 338
- ilaç, ilaç şirketleri 206, 229, 261, 301, 302, 304, 305, 321, 322, 324, 325, 333, 369, 373, 374, 382
- ilerleme 73, 158, 168, 170, 301, 323, 345, 378, 387, 441
- İlerlemeciler 222
- imalat 53, 344, 348, 364
- imparatorluk kurmak 233, 235, 242, 244, 247, 272, 437
- İncil 3
- İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası 36, 37, 94, 96, 103, 234, 400
- İngiltere 4, 6, 8-14, 18, 19, 29, 33, 35, 37-39, 41, 45, 46, 48-51, 53, 59, 63, 65-68, 70, 72, 74, 78, 81-83, 90-93, 96, 97, 102, 105, 106, 108, 109, 111-116, 118-121, 123, 130, 131, 138-141, 143-145, 147, 149, 150-154, 156-158, 162, 166, 167, 170, 172, 174, 186, 190-192, 196, 213, 217, 231, 236, 237, 241, 250, 254, 259-261, 271, 275, 282, 286, 289, 290, 292, 296, 301, 306, 312, 313, 317, 334, 335, 364, 375, 392, 401, 406, 434, 435, 451
- İngiltere Merkez Bankası (Bank of England) 92, 112, 113
- İnka 26, 28, 44, 100, 146
- insan doğası 17, 18, 91, 107, 436
- İnsan Genomu Projesi 374
- insan hakları 162, 221, 286, 319, 333, 337, 374, 375, 411, 436, 451
- insanseverlik 247
- internet 105, 113, 193, 356-358, 360, 391, 397, 431, 438, 452
- İntikam Silahı No. 2 (V-2) 320
- ipek 33, 36, 43, 124, 151, 250, 279, 282, 317, 346, 433
- iPod 353, 359
- ipotek 113, 181, 190, 191, 308, 409, 415, 416, 418-421, 423, 425, 428, 430, 450
- İrlanda 61, 83, 154, 176, 217, 301, 404
- İskandinavya 42, 333
- İskoçya 50, 63, 206-208
- İslam, Müslümanlar 34, 35, 48, 191, 275
- İspanya 6, 11, 28, 29, 33-35, 37, 38, 41, 45, 46, 48, 52, 71, 78, 83, 84, 94, 97, 100, 121, 123, 126-129, 137, 154, 167, 170, 215, 234, 238, 240, 244, 245, 253, 282, 300, 301, 306, 371, 381, 437, 440, 450
- İspanya Veraset Savaşı 126
- İsrail 307, 335
- istatistik derleme 191
- İsveç 6, 29, 42, 141, 217, 283, 296, 374, 386
- İsviçre 167, 306, 317
- iş dünyası 314
- işbirliği 39, 130, 156, 219, 259, 261, 288, 302, 304, 306, 313, 349, 415, 431, 437
- İşçi Partisi (Britanya) 219, 220, 296
- işçi sendikaları 226
- işçi sınıfı 95, 178, 219, 227, 385
- işçi tazminat yasaları 230
- işgünü, uzunluğu 105, 106, 218-220, 231, 372
- işsizlik 279, 285, 308, 311, 334, 335, 341, 444, 445
- işsizlik tazminat 308
- işverenler 14, 23, 81, 123, 153, 156, 436

İtalya/İtalyanlar 6, 53, 62, 78, 83, 143, 147,
150, 167, 172, 186, 215, 234, 241, 278,
279, 283, 287, 291, 296, 297, 303, 306,
430, 437, 440

ithal ikamesi 282, 363

iyimserlik 416

İzlanda 417

Jackson, Andrew 193

Jamaika 35, 131, 137

James I (İngiltere Kralı) 38

James, Henry Sr. 202

Jamestown, Va. 46

Japonya 5, 33, 43, 44, 117, 167, 247-253,
272, 277, 278, 282, 287-292, 303, 310,
312, 333, 343-353, 356, 363-369, 371,
373-375, 381, 385-387, 394, 408, 413,
417, 430, 438

Java 42, 43, 47, 215

Jefferson, Thomas 177-179, 184, 194, 222,
396

Jervis, John 186

Jobs, Steven 354

John Deere 407

Johnson, Lyndon 330, 334

Johnson, Samuel 90, 116

Jones, "Mother" 225, 227, 236, 264, 350,
352

Jungle, The (Sinclair) 223

Junkerler 203, 219

kaçakçılık 56

kadın 4, 7, 8, 13-16, 18, 22-24, 30, 40, 42,
51, 57, 61, 62, 64-67, 73, 80-83, 85, 87,
90, 94, 105, 106, 116, 119, 121, 124, 133,
136-141, 144, 150-154, 158, 163, 168,
170, 180, 193, 195, 205, 215, 216, 218,
219, 227-232, 239, 246, 247, 263, 272,
273, 276, 299, 314, 318, 329, 332, 333,
339, 343, 364, 367, 373-375, 383, 384,
390, 391, 405, 408, 411, 435-437, 440,
444, 448, 451

Kagoshima, Britanya bombardımanı 248

kahve 8, 43, 47, 133, 140, 279, 282, 325,
434

Kaiser, Henry 275, 290

kakao 60, 133, 434, 436

Kalküta 37, 395, 408

kameralar 213, 353

kan 39, 45, 125, 176, 273, 303, 324

Kanada 213, 353

kanallar 14, 41, 71, 151, 174, 175, 182

kapitalizm ix, x, 1, 10, 11, 13-19, 21-24, 31,
34, 47, 48, 51, 52, 57, 66, 88, 94, 97, 112,
119, 136, 138, 152, 158, 161, 164, 166,
169, 180, 198, 208, 234, 246, 253, 257,
267, 281, 292, 293, 296, 300, 304, 317,
323, 339, 344, 350, 369, 375, 376, 399,
401, 403, 421, 432, 433, 438, 450, 451

Kaptan Swing gösterileri 154

kâr 4, 16, 21, 24, 41, 44-46, 48, 62, 83, 94,
98, 99, 100, 112, 124, 127, 130, 131, 134,
146, 159, 161, 162, 192, 196, 197, 202,
209, 234, 256, 266, 303, 325, 352, 357,
370, 387, 415, 432, 439, 440, 452

kâr amacı 99

Kara Ölüm (veba) 64, 435

karantina 382

Karasakal (Edward Teach) 36

Karayipler 25, 28, 35, 36, 60, 124, 127-129,
133, 136, 162, 165, 244

Karl V (İspanya Kralı) 33

karteller 259, 278

kast sistemi 402, 403, 412

katedraller 3, 14

Katerina II (Büyük) Rusya İmparatoriçesi
150

Katoliklik 15, 19, 28, 33, 40, 98, 118, 134,
144, 223, 398

kauçuk 182, 239, 243, 257, 267, 268, 279

Kauçuk 182, 239, 243, 257, 267, 268, 279

Kelley, Florence 222

kendi kaderini belirleme 274

Kennedy, John 333, 334, 362

kentsel büyüme 67

Kenya 292

Kerala 406, 407

Kerr, Clark 318, 319

keşif 6, 28, 53, 67, 144, 238, 240

Keynes, John Maynard 283-285, 298, 341-
343, 438

kılık 3, 21, 26, 31, 43, 51, 55, 56, 59, 60,
63, 64, 66, 69, 72, 82, 84, 89, 103, 204,
231, 373, 434

Kızıl Muhafızlar 384

- Kızıl Ordu (Çin) 395
 Kızıl Ordu (Sovyet) 312
 kızılbaş 127
 Kızıldeniz 27, 36, 47, 241
 Kızılderili Toprak Tahsisi Yasası (1871) 201
 Kızılbaş 324
 Kidd, William 36, 223
 kimya 203, 261, 262, 317
 King, Gregory 81, 90, 187, 237
 Kipling, Rudyard 287
 kira 39, 69, 70, 74, 78, 162, 276, 447
 kiracı 3, 56, 62, 65, 70, 76, 80, 348
 kiracılar 63, 74, 76, 77, 79, 110
 kişisel bilgisayar (PC) 357, 366
 kitap x, 8, 42, 44, 48, 53, 57, 69, 84, 93,
 147, 158, 337, 338, 358, 371
 kolektif çiftlikler 273
 Kolomb mübadelesi 26
 Kolomb, Kristof 6, 25, 26, 28, 60, 61, 125,
 127, 146
 Kolomb'un yolculukları 6, 25, 26, 28, 47,
 60, 61, 125, 127, 146
 koltan 243
 komuta ekonomileri 448
 komünizm 218, 297
 Konfederasyon Yasaları 163
 Kongo 237-240, 243, 267
 Kongo Nehri 237
 Kongre Kütüphanesi 274
 Kongre Partisi (Hindistan) 403
 Kongre (ABD) 180, 309, 322
 konuk işçiler 306
 Kore 251, 289, 344, 345, 348, 349, 351,
 362-369, 386, 387, 404, 407, 440
 Kore Savaşı 349, 351, 364
 korporatist ekonomi 302
 korsan(lar) 35-37, 381
 korsanlık fermanı 35
 kota 226
 koyun, çoban 63, 153
 köle(ler)/kölecilik/ticareti 5, 7, 8, 28, 42,
 48, 58, 61, 62, 65, 121, 122, 124-133,
 135-138, 163, 170, 171, 177, 178, 184,
 185, 236, 238, 241, 242, 268, 320, 437;
 köleliğin yasaklanması 137
 kömür 22, 24, 49, 51, 134, 141, 146, 147,
 153, 168, 170, 173, 186, 198, 205, 211,
 251, 296
 köstebek 154
 Köy Telefon Projesi (Grameen) 443
 köylü 55-57, 79, 80, 214, 346, 364, 384,
 407, 434
 Kraliyet Deniz Kuvvetleri (Britanya) 113
 Kraliyet Hava Kuvvetleri (Britanya) 287
 kredi 40, 178, 181, 191, 194, 230, 282, 300,
 314, 343, 344, 396, 406, 409, 415, 416,
 418-420, 422, 424, 425, 428, 430, 443,
 446, 448, 450
 kredi derecelendirme kuruluşları 422
 kredi kartları 314
 kredi temerrüt takasları 418
 Krupp, Alfred 206, 271
 kumaş üreticileri 95, 106, 153, 347
 kur 96, 369, 388
 Kutsal Roma Germen İmparatorluğu 171,
 173
 Kuzey Afrika 25, 27, 292, 306
 Kuzey Amerika 29, 52, 60, 78, 118, 124,
 128, 130, 132, 159, 202, 215, 237, 244,
 352, 436, 444
 Kuzey Denizi 40, 41, 50, 71, 100
 Kuzey Kore 348, 364
 Küba 28, 125, 131, 136, 138, 215, 244, 381,
 448
 Küçük Antiller 128
 küçük toprak sahipleri 76
 kültür 9, 20, 42, 88, 167, 228, 229, 339
 kültürel üstünlük yaklaşımları 270
 Küresel Güneye Odaklan 447
 küresel ısınma 449
 küreselleşme (küresel ekonomi) 372, 415,
 431, 432, 440, 452
 kürtaç 367

 Lal, Deepal 9
 Landes, David 9, 12, 63
 Lappé, Frances Moore 442, 447
 Las Casas, Bartolomé 125, 126
 lastik 267
 Latin Amerika 134, 136, 215, 219, 234,
 274, 316, 333, 338, 362, 386, 405, 428,
 444
 Law, John 112, 181, 221, 230, 370, 393
 Lee Kua Yew 366
 Lee, Rev. Joseph 80, 89, 220, 264, 356, 357,
 366

- Lehman Brothers 417
 Lenin, V.I. 265
 Léopold II (Belçika Kralı) 238
 Lepanto Savaşı (1571) 34
 Levitt, William 308
 Levittown, N.Y. 308
 Lewis, John L. 309, 423
 LG Electronics 407
 Liberal Demokrat Parti, Japonya (LDP) 349, 350
 Liberal Parti (Britanya) 220
 Liberya 241
 Liebig, Justus von 213
 likidite tercihi 284
 limited (sınırlı sorumlu) şirketler 196, 198
 Lincoln, Abraham 195, 309, 444
 Lindbergh, Charles 316
 Liverpool, köle ticareti 130
 Livingstone, David 235-238, 245
 Lizbon, köleler 65, 124, 127
 loncalar 40, 57, 173
 Londra 36, 39, 41, 46, 65, 67, 82, 85, 91, 92, 96, 104, 105, 110, 114, 115, 130, 137, 140, 141, 144, 145, 147, 149, 154, 165, 166, 167, 169, 172, 173, 175, 182, 183, 187, 188, 190, 192, 194, 203, 211, 213, 215, 216, 218, 236, 238, 240, 257, 260, 261, 277, 284, 288, 299, 324, 336, 375, 393, 394, 396, 397, 400, 409, 410, 417, 423
 Long-Term Capital Management 416
 Loomis, Mahlon 262
 Lordlar Kamarası (İngiltere) 118
 Louis XIV (Fransa Kralı) 49, 78, 114
 Louisiana 112, 133, 178, 201
 Louisiana Alımı 201
 Lud, Ned 153
 Ludistler 153
 Lula da Silva, Luis Inácio 431
 Lüksemburg 303

 Maastricht Antlaşması (1992) 304
 Macaristan 83, 176, 186, 215, 271, 274, 276, 297, 399
 MacArthur, Douglas 348
 Madeira 61, 126, 127
 madencilik/maden 74, 136, 147, 197
 Madison, James 105, 452
 Madoff, Bernard 429
 Madrid 59, 94, 238
 makineler 9, 31, 85, 122, 141, 142, 148, 243, 258, 282
 Malabar Kıyısı 25, 32
 Malakka 6, 27, 32, 36
 malarya 235, 324
 Malay Takımadaları 32, 43
 Malezya 243, 252, 267, 268, 292, 366, 367
 Malthus, Thomas Robert 65-67, 213, 262, 444
 Manchester 133, 145, 152
 Mançurya 215, 251, 253, 288, 383, 440
 Manila 28, 52, 244
 Mao Zedong 383, 410
 Maoriler 246
 Marconi, Guglielmo 262
 Mariana Adaları 27
 Markalar 229
 Marshall Planı 300, 301, 304, 313, 338
 Marshall, George C. 300
 Marshall, James 193
 Marshall, John 179
 Marx, Karl 14-16, 77, 218, 231, 273, 442
 Mary II (İngiltere Kraliçesi) 111, 118
 Maryland 132, 163, 178
 Massachusetts 182, 184, 266, 318, 319, 321, 359
 Massachusetts Teknoloji Enstitüsü (MIT) 266, 321
 Matsushita 353
 Maxim, Hiram 242
 Maxwell, James Clerk 262
 Maya 146
 Mayawati 403
 Mayawati, Kumari 403
 Maybach, Wilhelm 263
 McCormick, Cyrus 214, 256
 McKinley, William 225
 Meiji Restorasyonu 247, 248, 252, 253, 387
 Meksika 26, 28, 125, 152, 167, 193, 201, 235, 248, 282, 334, 335, 344, 364, 373, 386, 405, 430, 443, 444
 Meksika-Amerika Savaşı 193, 201, 248
 melas 125, 130, 133
 Mendelssohn ailesi 175
 Mercedes-Benz 305

- Mercer, John 157
 merkezi planlama 297
 Mesta 34
 Mısır 3, 32, 152, 200, 241, 274, 323, 335, 406, 446
 Microsoft 354, 355, 357, 359-361
 Midway Adası 251
Mikado, The (Gilbert ve Sullivan) 251
 Miki Fare (Mickey Mouse) 371
 mikroişlemci 267, 362
 Mill, John Stuart 113
 Milletler Cemiyeti 275, 278, 288, 298, 303, 312
 milliyetçilik 272
 mimari 263, 328
 Ming Hanedanı 116
Missionary Travels and Researches in South Africa (Livingstone) 236
 Mississippi 112, 133, 148, 152, 178, 180, 201
 Mississippi Balonu 112
 Mississippi Şirketi 112
 misyoner 236
 Mitsubishi 346, 353
 Mitsubishi ailesi 346
 Mitsui ailesi 346
 modernleşme/modernizasyon 363
 Moğollar 233
 monarşi 28, 92, 129, 273
 Monet, Jean 303, 304
 monetarist kuram 279, 363
 montaj hattı 264, 265, 267, 290
 Montgomery Ward 227
 Moody's 422
 Moore, Gordon 354, 359
 Moore, Michael 426
 Moore, Rev. John 80
 Morgan Stanley 423
 Morgan, Henry 35
 Morgan, J.P. 208, 226, 257, 417
 Morse, Samuel 187, 188
 Motorola 359, 407, 409
 Mozambik 33, 242, 292
 Mozilla Firefox 357
 MS-DOS 354, 355
 muhafazakâr parti 220
 muhasebe 40, 53, 68, 78, 192, 208, 314, 343, 404, 433
 Mumbai (Bombay) 403, 409, 410
 Mun, Thomas 96, 97, 102
 Mussolini, Benito 278, 286, 287
 mühendislik okulları 260
 mühendislik/mühendisler 188, 260, 261, 264, 392, 445
 Münif, Abdürrahman 269
 müzik 185
 Nader, Ralph 337, 419
 Naoroji, Dadabhai 401
 Napoléon I (Fransız İmparatoru) 93, 154, 165, 170, 171, 192, 241, 247, 261
 Napoléon Savaşları 241
 NASDAQ Borsası 360
 National Cash Register (NCR) 332
 Navigasyon Yasaları 139
 Naziler 326
 NEC 361
 Nehru, Jawaharlal 323, 404, 411
 Netscape 357
New Basis of Civilization (Patten) 231
 New Jersey 255, 258, 336
 New York (eyalet) 163, 192, 194, 215, 263
 New York Borsası 277
 New York Merkez Demiryolu 189, 206
New York Times 7, 26, 48, 56, 133, 211, 237, 285, 307, 330, 331, 344, 348, 351, 359, 360, 367, 382, 388, 390, 394, 395, 399, 403, 407, 409, 410, 412, 413, 418, 422, 423, 425, 429-432, 439, 440, 448-450, 452
 New York, N.Y. 7, 9, 14, 15, 18, 26, 36, 41, 48, 51, 56, 67, 68, 78, 124, 130-133, 136, 140, 144, 145, 147, 149, 151, 154, 159, 162, 163, 169, 179-183, 185-189, 191, 192, 194, 199, 200, 206, 207, 209, 211, 213, 215, 223, 227, 230, 237, 245, 246, 247, 249, 250, 252, 257, 263-265, 268, 270, 276, 277, 278, 281, 282, 285, 287, 298, 299, 301, 302, 307, 308, 310, 315-317, 319, 324, 330, 331, 335, 344, 347, 348, 350, 351, 352, 354, 355, 356, 358, 359, 360, 364, 365, 367-370, 372, 375, 376, 379, 382, 388, 390, 393-399, 403, 404, 407, 409, 410, 412, 413, 417-419, 422, 423, 425, 426, 428-432, 439-441, 444, 445, 448-450, 452

Newcomen, Thomas 122, 142, 146, 147
 Newton, Isaac 90, 97, 101, 110, 122, 143-145, 158, 159, 203
 Niagara Şelalesi 263
 Nikaragua 207, 334
 Nil Nehri 237, 323
 Nissan 278, 347, 350, 351, 407, 426
 nitrat 213, 243
 Nixon, Richard 334, 336, 384
 Nobel ailesi 334, 336, 384
 Norveç 217, 286
 nüfus artışı 43, 65, 66, 70, 83, 136, 216
 nükleer enerji 449

O'Connor, Sandra Day 332
 Obama, Barack 285, 425, 450
 Oberth, Hermann 320
 odun kömürü 141, 146
 Office of the Comptroller of the Currency (OCC) 416
 Ohio 124, 179-181, 209, 254, 416, 424
 okuma-yazma 75
 Olds, Ransom 263, 268
 Oldsmobile 263, 265, 266
 OPEC 335, 438
 optik 143, 187, 261, 322
 oranlar 100, 199
 Orta Amerika 133, 207, 307
 Orta Avrupa 53, 171
 orta sınıf 36, 88, 222, 227, 228, 249, 264, 332, 344
 ortaçağ 28, 44
 Ortadoğu 20, 47, 62, 243, 269, 274, 334, 335, 429, 440
 Ortak Pazar (Avrupa Ekonomik Topluluğu) 304
 ortaklıklar 394, 446
 Osmanlı İmparatorluğu 32, 175, 241, 271, 275
 otomobil 203, 229, 243, 256, 263-267, 278, 293, 305, 306, 313, 337, 347, 351, 364, 371, 395, 407, 408, 419, 420, 430, 437, 450
 otorite 1, 13, 89, 92
 Otto, Nikolaus 305
 Otuz Yıl Savaşları 64, 83, 273
 Owen Şelaleleri 323

ölüm oranı/düşüşü 46, 92, 132, 136
 Önce Yiyecek (Food First) 447
 önyargı 190
 örgüt şeması 327
 Öteki Amerika (Harrington) 337
 Öz çıkar 93
 Özbekistan 407
 özel mülk 46, 161, 164, 218, 238, 389, 392
 Özgür Kongo Devleti 238, 239, 267
 özgürlük 89, 91, 115, 135, 161, 163, 216, 231, 247, 267, 284, 392, 444
 Özgürlük ve Demokrasi Enstitüsü 446

 Page, Larry 358
 Paine, Thomas 17, 145, 158, 160, 161, 192, 234
 Pakistan 292, 395, 403, 407, 409
 pamuk 1, 123, 124, 133, 141, 151, 152, 163, 167, 177, 178, 180, 181, 184, 194, 235, 240, 250, 279, 380
 pamuk eğirme makineleri 151
 Pan American 316
 panik 254, 335, 415, 416, 450 *bkz.* buhran; ekonomik; Büyük Buhra
 para 1, 4, 7, 14, 16, 30, 31, 36, 39, 42, 44-46, 52, 53, 64, 67-70, 75, 83, 84, 87, 90, 93, 95, 96, 98, 99, 102-105, 108-114, 123, 129, 139, 156, 162, 172, 177, 178, 184, 190, 191, 193-200, 202, 210-212, 229, 231, 232, 234, 235, 238, 242, 250, 254, 274, 276, 282-284, 299-301, 304, 313, 325, 334, 342, 364, 365, 390, 394, 397, 407, 408, 415, 416, 419, 420, 423, 424, 429, 430, 434, 441, 444, 445, 446
 para birimi 110, 193, 199, 200, 301
 Paris 140, 175, 192, 274, 300, 316
 Pasifik (Büyük) Okyanus 35, 183, 191, 215, 225, 240, 241, 244, 247, 248, 251, 277, 288, 290, 291, 324, 364, 378, 451
 patates 60, 61, 299, 448
 Patel, Raj 442, 447
 Patent Bürosu (ABD) 182
 patent lisansı 46, 59, 147, 148, 151, 156, 167, 182, 187, 188, 212, 262, 264, 315, 320, 321, 327, 328, 352-354, 356, 360, 361
 Patten, Simon Nelson 231, 232
 Patterson, John Henry 332

- pazar payı 347, 356
 Pearl Harbor, Japon saldırısı 288, 321
 penisilin 324
 Pennsylvania 158, 160, 163, 164, 179, 186, 193, 207, 209, 254, 321, 431, 444
 Pennsylvania Üniversitesi 321
 Perry, Matthew ix, 248
 Peru 26, 28, 213, 235
 Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü (OPEC) 335, 438
 Petrol Tröstü 254
 Pfizer Şirketi 324
 Philadelphia, Pa. 179, 192, 193, 398
 Piech, Ferdinand 306
 Pinckney, Eliza Lucas 152
 piriñç 8, 56, 60, 132, 133, 140, 152, 279, 386, 395, 405, 406, 407, 448
 Pizzaro, Francisco 28
 plantasyon 130, 133, 178, 436
 plastikler 317
 Platt Biraderler 346, 347
 Plivier, Theodor 275
 Pocahontas 46
 Point Four Programı 338
 Polo, Marco 26
 Polonya 61, 83, 150, 175, 215, 216, 286, 297, 399
 Pomeranz, Kenneth 12, 32, 47, 61, 73, 126, 127, 133, 193, 239, 243, 268, 371, 380, 383, 389, 390, 391
 Ponce de León, Juan 28
 Ponzi sahtekârlığı 196, 429
 Ponzi, Charles 196, 429
 Pope, Alexander 122
 Porsche 305, 306
 Porsche, Ferdinand 305, 306
 Porsche, Ferry 306
 Portekiz 5, 6, 10, 11, 27-29, 32-34, 37, 38, 41, 42, 45, 48, 52, 61, 97, 100, 121, 124, 128, 129, 135, 139, 167, 170, 234, 245, 248, 291, 292, 301, 306, 437
 Portsmouth 49, 265
 post-endüstriyel çağ 337
 post-kapitalist çağ 337
 Posta Servisi (ABD) 358, 400
 posta siparişiyle satış 227
 postmodern çağ 337
 pound/sterlin (İngiliz) 110, 195, 200, 281, 401
 Pramoedya Ananta Toer 252
 Prebisch, Raul 363
 Priestley, Joseph 158
 primler 179
 Principia (Newton) 143
 proletarya 119
 propaganda 272, 311, 320
 Protestan Reformculuk 15, 16, 19, 25, 35, 40, 99, 223, 369, 371
 Proudhon, Pierre-Joseph 218
 Prusya 172-176, 201, 211, 240, 260, 272, 275
 Püritenler 16
 radar 287, 315
 Radio Corporation of America (RCA) 315
 radyo x, 94, 229, 262, 277, 315, 352, 353, 370, 447
 Raj Lisansı 404, 442, 447
 Raleigh, Sir Walter 37
 Reagan, Ronald 342, 418
 refah/refah devleti 12, 19, 38, 59, 71, 80, 101, 103, 106, 108, 158, 165, 166, 174, 176, 201, 204, 210, 219, 221, 234, 271, 272, 284, 305, 330, 334, 337, 364, 372, 373, 375, 405, 428, 438, 451, 452
 Rehnquist, William 332
 rekabet 24, 32, 42, 50, 97, 123, 131, 139, 156, 159, 177, 202, 207, 229, 254, 259, 261, 263-265, 309, 342, 343, 349, 355, 358, 361, 365, 382, 404, 408, 420, 424, 452
 reklamcılık 209, 229, 357, 359, 432
 reklamlar (TV) 316, 449
 Reliance Industries 410
 Renault, Louis 306
 rençperler 68, 79
 Reuther, Walter 330
 Rhode Island 130
 Rhodes, Cecil 242
 Ricardo, David 113
 Rickover, Hyman 336
 ringa 40, 41, 50, 62, 71, 100, 128
 Río Tinto 243, 244
 risk alma 421
 risk serma 208, 233
 River Rouge fabrikası 265

- Roberts, Richard 157
 RockefellerVakfı 210, 405
 Rockefeller, John D. 206, 207, 209-211,
 223, 254, 268, 270, 346, 405, 406
Roger and me (film) 426
 roket 312, 320
 Rolfe, John 46
 rom 130
 Roma Antlaşması (1957) 304
 Roma İmparatorluğu 26, 69
 Romanya 276, 297
 Roosevelt, Franklin Delano 259, 284
 Roosevelt, Theodore 223, 251
 Rostow, W.W. 338
 Rotschild ailesi 268
 Royal Shell Company 268, 335
 Royal Society, Britanya 144
 Rönesans 48, 160
 RuhrVadisi 172, 176, 260
 Rus Devrimi (1905) 252
 Rus Devrimi (1917) 225
 Rusya 83, 123, 147, 150, 167, 170, 174,
 175, 183, 186, 199, 211, 215, 216, 251,
 252, 268, 271-273, 290, 291, 311, 378,
 381, 399, 413, 441
 rüşvet 202, 397, 441
 Rüzgâraltı Adaları 128
 Rüzgârüstü Adaları 128
- Saarinen, Eero 316
 Sacco, Nicola 225, 226
 Sachs, Goldman 423
 Saf Yiyecek ve Gıda Yasası (1906) 223
 sağlık, sağlık hizmeti 23, 132, 216, 290,
 296, 325, 330, 378, 391, 393, 406, 411,
 412, 426, 437, 444, 446
 Saksonya 172
 salapura 41
 Samoa 240
 samuray 248, 250
 San Diego Eyalet Üniversitesi 17
 sanatçılar/sanat 7, 19, 25, 42, 185, 250
 sanayi casusluğu 166
 Sanayi Devrimi 8, 10, 22, 138, 139, 141,
 146, 154, 162, 167
 Sanayi Evrimi 138
 Sanayi Örgütleri Kongresi 226, 309
- sanayi/sanayileşme 8, 10, 14, 22, 138, 139,
 141, 146, 154, 162, 167, 168, 190, 195,
 217, 218, 221, 222, 225, 226, 232-234,
 275, 284, 309, 345, 384, 389
 Santo Domingo 35, 61, 128, 131
 Sanyo 353
 São Paulo, G20 toplantısı (2008) 430
 São Tomé 61, 126, 127
 Sarnoff, David 353
 satın alma/alım gücü 69, 82, 200, 228-230,
 232, 254, 264, 280, 282, 314, 352, 364,
 378, 388, 425
 Satsuma 248
 savaş 28, 49, 92, 137, 164, 181, 201, 208,
 220, 222, 224, 237, 244, 271, 273, 274,
 289-292, 296, 299, 305, 307, 309-311,
 316, 318-322, 324-326, 333, 334, 341,
 348, 362, 384, 402, 437, 438, 444
 Savaş Bakanlığı (ABD) 320
 Savery, Thomas 142, 146
 Savunma Bakanlığı (ABD) 321-323, 326,
 357
 Schechter biraderler 284
 Schott, Otto 213
 Schumacher, E.F. 336
 Schuman, Robert 303, 304
 Sears, Roebuck 227
 Securities and Exchange Commission 418
 Sellers, Albay Beriah 194
 Sen, Amartya 403, 442, 445
 sendikacılar 217, 219, 225
 sendikalar 224, 302, 331, 333, 372, 427,
 452
 serbest girişim 105, 131, 179, 297
 serbest ticaret 107, 260
 serfler 58, 172, 173
 seri üretim 230, 290, 305, 309
 sermaye 4, 13, 14, 31, 48, 85, 98, 113, 119,
 123, 139, 169, 175, 178, 186, 189-192,
 194, 195, 197, 203, 211, 233, 250, 255,
 258, 278, 285, 292, 301, 308, 338, 339,
 346, 347, 362, 363, 380, 393, 394, 405,
 417, 430, 433, 437
 sermaye birikimi 363
Sessiz Bahar (Carson) 337
 Seylan 6, 32, 292
 Shakespeare, William 18, 44, 107
 Sherman Antitröst Yasası (1890) 269, 327

- Shockley 359
 Shockley Semiconductor 359
 Shockley, William 354, 359
 sıfır stoklu üretim sistemi 350
 sığınmacılar, savaş sonrası 44, 299, 394
 Sichuan 397
 Sicilya 58, 126, 130
 Siemens 188, 206, 211-213, 346, 388
 Siemens, Ernst Werner von 188, 206, 211-213, 346, 388
 Sierra Leone 133
 sigorta şirketleri 191
 silikon çip 354
 Silikon Vadisi 340, 344, 359, 360, 417, 428
 Silliman, Benjamin 209
 Sinclair, Upton 223
 Singapur 165, 288, 292, 345, 362-368, 387, 404
 Singh, Manmohan 404, 408
 Sivil Koruma Birliği (CCC) 285
 Siyahlar 136, 137, 224, 308, 329 *bkz.*
 Afrikalı Amerikalılar; köleler; kölelik;
 köle ticareti
 siyaset 13, 17, 39, 77, 78, 109, 112, 139, 161, 283, 286, 298, 303, 343, 403, 424, 447
 siyaset yapıcılar 343
 Slim, Héliu 443, 444
 Sloan, Alfred, Jr. 255, 257, 265, 266, 325, 330
Small is Beautiful (Schumacher) 336
 Smith, Adam 13, 18, 91, 107, 118, 139, 145, 155, 158, 159, 177, 210, 217, 302, 452
 Smith, Roger 426
 Soddy, Frederick 422, 423
 Soğuk Savaş 292, 311, 319, 322, 348, 362, 384
 soğutma 62, 201
 Somali 241, 441
Son Mohikan (Cooper) 124
 Sony 339, 353, 361
 Sony fabrikası 339, 353, 361
 Sosyal Demokratlar (Alman) 219
 Sosyal Güvenlik Yönetimi 326
 Sosyalist Parti, Japonya 219
 sosyalizm 219, 281, 311
 Soto, Hernando de 60, 442, 445, 446, 448
 Sovyetler Birliği 273, 286, 287, 289, 291-293, 297, 300, 310-312, 317, 321, 375, 387, 398
 soya fasulyesi 362, 380
 soysuzlaştırma 45
 sömürü 21, 22
 sözleşmeli işçi 48, 128
 Spencer, Herbert 66
 Sputnik 317-319, 320
 Squibb 324
 Sri Lanka 292, 409
 Staffordshire 149, 151, 153
 stagflasyon 339, 438
 Stalin, Joseph 297, 383
 Standard & Poor's 422
 Standard Oil 206, 209, 223, 254, 257, 268, 270
 Stanley, Henry Morton ix, 185, 237, 238, 245, 423
 Stephenson, George 148
 Stinnes 276
 su 2, 7, 22, 24, 71-73, 75, 80, 104, 122, 128, 133, 134, 140, 143, 147, 148, 151, 153, 179, 206, 240, 262, 283, 309, 332, 345, 346, 353, 406, 407, 421, 425, 426, 430, 434, 438, 439, 446, 447
 su gücü 345
 sulama 14, 324, 400, 406
 Sullivan, Arthur 251, 258, 260, 346
 Sumatra 212, 268
 Sumitomo ailesi 346
 Summers, Lawrence 413
 sübvansiyon 296, 307, 381
 Süveyş Kanalı 241, 287, 335
 Swift, Gustavus Franklin 201, 256
 Şanghay 390, 398
 şeker 1, 8, 29, 42, 43, 59, 61, 62, 113, 121, 123-127, 129-131, 133, 137-139, 162, 235, 279, 362, 380, 434, 436
 Şili 213, 282, 381
 Şinto 249
 şirketler 94, 149, 196-198, 205, 206, 210, 220, 222, 223, 227, 253, 256-258, 262, 270, 271, 279, 302, 310, 322, 323, 331, 332, 341, 344, 355-357, 359, 360, 363, 368, 394, 402, 415, 429, 438, 439, 447
 şirketleşme 191, 196, 447

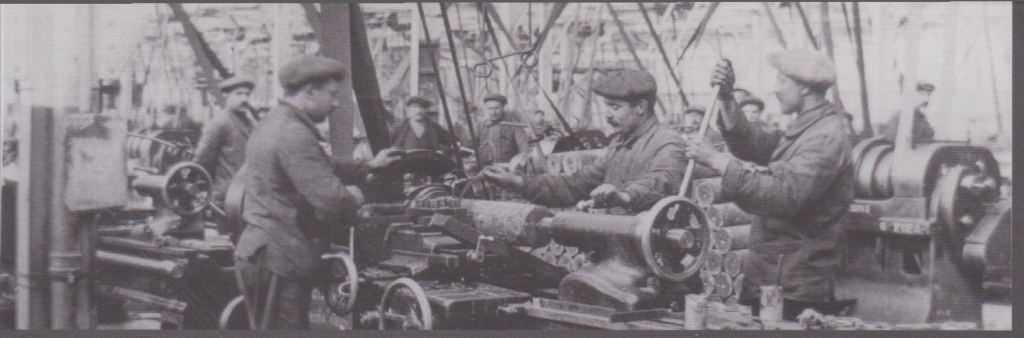
- tablolar 8, 190, 208, 431
 Taft-Hartley Yasası (1947) 331
 tahıl 41, 49, 56-58, 62, 64, 69-75, 81, 83, 84, 115, 407, 448
 Tahiti 193, 240, 251
 takvimler 63
 talep esnekliği 104
 tanklar 291
 Tanrı 15, 16, 57, 99, 122, 125, 141, 188, 226, 336
 Tarbell, Ida 210, 223
 Target 371
 tarım 2, 49, 53, 59, 61, 63, 65, 69, 70, 72, 74-77, 79, 80, 82-85, 117, 121, 132, 139, 144, 154, 165, 172, 173, 214, 215, 221, 243, 250, 262, 265, 273, 275, 276, 285, 298, 337, 380-382, 388-390, 405, 407, 434, 436
 tasarruf 104, 190-192, 194, 207, 254, 256, 276, 343, 344, 389, 390, 393, 409, 416, 417, 419, 420, 437
 tasarruf ve kredi kurumları 343
 taşımacılık 150
 Tata Motors 408
 Taylor, Frederick Winslow 264, 265, 351
 Taylorizm 265
 Tayvan 251, 345, 362-366, 383, 404, 407, 440
 tazminat 176, 230, 275
 tefecilik 98, 99
 tekeller 29, 38, 39
 Tekeller Yönetmeliği (1624) 46
 teknoloji 122, 197, 213, 254, 262, 291, 319, 327, 338, 347, 356, 360, 383, 392, 428, 446, 449, 451
 tekstil, tekstil endüstrisi 148, 151, 152, 380
 telefon 228, 251, 262, 356, 358, 359
 Telefunken 353
 televizyon 315, 316, 352, 353, 355, 356, 365, 373, 431
 telgraf 179, 187, 188, 207, 212, 253, 262, 353, 400
 Telnet 357
 tercih gücü 229
 terör 4, 403
 Tervuren Müzesi 240
 Tesla, Nikola 262
 tetrasiklin 325
 Texas Instruments 366
 Thatcher, Margaret 342, 418
 Thyssen & Company 211
 Thyssen, August 206, 211, 261, 276, 346
 tıbbi deneyler 324
 Tibet 394, 395
 ticaret 1, 9, 10, 12, 18, 23, 25-31, 35-37, 39, 41-43, 45, 50-52, 61-63, 65, 67, 71, 78, 82, 85, 89, 93-96, 99, 100, 103, 104, 106, 107, 112, 114, 116, 117, 119, 123, 124, 130, 139, 141, 165, 173, 175, 176, 189, 199, 200, 206, 227, 228, 234, 241, 248-250, 260, 276, 286, 289, 291, 296, 298, 313, 339, 346, 360, 362, 364, 379-381, 387, 410, 422, 431, 451
 ticaret birlikleri 254
 ticaret dengesi kuramı 96, 104
 ticareti küçümseme 11, 30, 34
 "ticarî kapitalizm" 52
 Time 106, 264, 355, 369
 tireli Amerikalılar 226
 Tocqueville, Alexis de 183, 184
 Tokugawa rejimi 247
 toplama kampları 213, 291, 305, 307
 toplumsal sınıflar 81
 toprak 3, 4, 14, 19, 29, 38, 39, 44, 48, 56, 57, 60, 62-65, 69, 70, 72-77, 79, 81, 83, 84, 97, 99, 114, 116, 118, 129, 130, 133, 137, 141, 143, 154, 156, 160-162, 172, 173, 178-181, 186, 190, 201, 216, 219, 234, 238, 239, 241-243, 250, 253, 285, 308, 329, 330, 364, 390, 407, 411, 446, 448
 Toprak Islah Bürosu (ABD) 285
 toprak reformu 348
 toprak sahipleri 4, 19, 39, 44, 69, 70, 73-77, 79, 83, 133, 172, 243
 Toshiba 353, 361
 Toynbee, Arnold 8
 Toyota Otomatik Tezgâh Fabrikası 347
 Toyota, Kiichiro 347
 Toyota, Sakichi 346, 347
 Toyota (otomobil) 347, 350, 351, 352, 407, 426
 Toyota Motor Company 347
 Trablus 36
 tramvay 227
 transistor 339, 354, 359, 438
 Truman Doktrini 311
 Truman, Harry 300, 311, 329

- Tsiolkovsky, Konstantin 320
 Tunus 215, 240
 Tupi 127
 Turgot, baron de 115
 tüccarlar 2, 5, 7, 8, 19, 33, 39, 40, 42, 45,
 48, 53, 69, 88, 95, 106, 115, 126, 434
 tüfekler 129, 239, 242
 tüketiciler/tüketim 105, 212, 229, 252,
 360, 396, 409, 412, 417, 425
 tüketim kültürü 47, 229, 265, 313-315,
 336, 390, 408, 409, 420
 türev tahvilleri 423
 Türkiye iv, 152, 275, 306, 311, 386, 399,
 406
 bütün 1, 8, 35, 38, 42, 46-48, 60, 113, 128,
 129, 131, 132, 133, 139, 140, 177, 256,
 257, 279, 436
 Twain, Mark 194, 223, 239
- U.S. Steel 206, 208, 308
 uçaklar 291, 316, 348
 Ulusal Meclis (Fransa) 157
 Ulusal Park Hizmetleri (ABD) 285
 Ulusal Sendika İlişkileri Yasası (1935) 309
 Ulusal Toparlanma Yasası (1933) 259, 284,
 285, 326
 Uluslararası Emekçiler Birliği (UEB; Bi-
 rinci Enternasyonal) 218
 Uluslararası Kongo Birliği 239
 Uluslararası Mısır ve Buğday Geliştirme
 Merkezi 406
 Uluslararası Para Fonu (IMF) 299, 363,
 369, 398
 Uluslararası Pirinç Araştırma Enstitüsü 406
Ulusların Zenginliği (Smith) 13, 17, 18, 118,
 139, 155, 158, 452
Unsafe at Any Speed (Nader) 337
 Uruguay 219
 Uttar-Pradesh 403
Uyunsuz Gerçek (film) 449
 uyumlu ek (plug-in compatibles) 356
 uzay programı 321
 uzmanlaşma 24
- Üçüncü Dünya 334, 338, 362, 363, 366,
 379, 406, 439, 441
 Ümit Burnu 6, 25, 27, 35, 41, 42, 47
 üniversite eğitimi 318
 üreme 391
 üretkenlik 2, 12, 15, 99, 119, 174, 203
 üst sınıf 69, 105
- Vaishya'lar 412
 vakum 143, 315, 340
 vakum tüpü 340
 Vanderbilt ailesi 256
 Vanderbilt, Cornelius 182, 206, 207, 210,
 211, 254, 256, 442
 Vanzetti, Bartolomeo 225, 226
 Veblen, Thorstein 192
 Venedik/Venedikliler 6, 30, 37
 Venezüella, ham petrol 128, 335
 Venter, Craig 374
 vergi 29, 30, 33, 61, 69, 84, 99, 112, 113,
 115, 116, 129, 196, 197, 250, 258, 344,
 364, 426, 433
 Versailles Barış Antlaşması 286
 Victoria (İngiltere kraliçesi) 168, 237, 277,
 323, 400
 Vietnam 319, 330, 334, 337, 366, 373, 375
 Vietnam Savaşı 334, 337, 375
 Virginia 46, 48, 131, 132, 133, 178, 186
 Virginia Kumpanyası/Şirketi 46, 48, 131-
 133, 178, 186
 Vişnu 292
 Viyana 48, 171, 199
 Viyana Kongresi 171
 Volkswagen (VW; Beetle) 305, 306
- Wagner İş Yasası (1937) 285
 Wall Street 193, 226, 256, 258, 344, 359,
 413, 421, 423, 425, 429
Wall Street (film) 439
 Wallace, Henry 405, 406
 Wallerstein, Immanuel 363
 Walmart 369-372, 427
 Walt Disney Şirketi 371
 Washington, George 178, 180, 183, 185,
 202, 244, 298, 299, 322, 323, 358, 359,
 368, 431
- ücretler 23, 70, 90, 101, 105, 106, 139, 141,
 150, 155, 156, 161, 167, 185, 201, 220,
 230, 231, 330, 333, 427, 445

- Waterloo 171, 261
 Watson, Thomas, Sr. 325, 326, 327
 Watson, Tom, Jr. 326, 327, 329, 369
 Watt, James 122, 142, 147-149, 156, 346, 398
 Weber, Max 15-17, 166, 204
 Wedgwood, Josiah 149-151, 153, 329, 346
 Wedgwood, Josiah Wedgwood, Josiah 149
 Weimar Cumhuriyeti 275
 Wen Jiabao 394
 Westfalia 173, 215
 Westinghouse 256, 263, 353
 Westinghouse, George 263
 Wheatstone, Charles 187, 188, 212
 Whig Partisi, ABD 188
 Whirlpool 407
 Whitney, Eli 133, 152, 177, 182
 Wickham, Henry Alexander 76, 267
 Wilhelm I (Almanya Kayzeri) 218
 Wilhelm II (Almanya Kayzeri) 275
 William III (Hollanda Kralı) 268
 William III (İngiltere Kralı) 268
 William III (İngiltere Kralı) 111, 118
 Wilson, Charlie 430
 Wilson, Woodrow 274
 Windows 361
 Working Assets Long Distance 446
 World Trade (IBM kuruluşu) 327
 Wozniac, Steven 354
 Wright, Orville 266
 Wright, Wilbur 226
 www 358

 yabancı düşmanlığı 248, 251
 Yahoo 359, 397
 Yahudiler 10, 44, 98, 307
 Yıldızlı Çağ 207, 223
 yaratıcı yıkım 340, 438
 yarı iletkenler 213, 366
 yaşam standardı 228, 249, 432, 448
 yaşam süresi beklentisi 375
 yatırım 4, 49, 51, 55, 64, 93, 94, 98, 112, 114, 123, 131, 136, 175, 177, 181, 189-191, 195, 200, 203, 208, 211, 250, 257, 280, 296, 302, 308, 321, 322, 336, 339, 343, 344, 346, 353, 355, 360, 362, 365-367, 387, 392-394, 405, 408, 413, 415, 417-423, 425, 428-430, 433, 436, 446, 447, 450
 yatırım bankacılığı 343, 423
 yatırım fonları 415, 423
 yazılım programı 354
 Yedinci Filo 364
 Yemen 47, 133, 374
 Yeni Dünya 31
 Yeni Düzen (New Deal) 137, 284, 285, 297, 405
 Yeni Zelanda 215, 235, 306, 365
 Yenidünya 7, 8, 10, 25-29, 35-37, 41-43, 48, 52, 59-61, 70, 100, 112, 121, 123-125, 127-129, 131, 132, 136, 152, 176, 183, 240, 311, 431, 436
 yenilikçilik 51, 158, 432
 yerçekimi, Newton'ın çalışmaları 97
 Yeşil Devrim 406, 449
 yığılma ekonomileri 147
 yiyecek 1, 3, 56, 58, 65, 68-70, 78, 79, 81, 83, 84, 89, 117, 122, 163, 180, 223, 447, 448
 yiyecek fiyatları 69, 79, 81, 117
 yoksul, yoksulluk 8, 33, 51, 57, 74, 80, 81, 83, 88, 105, 130, 132, 136, 151, 182, 184, 206, 210, 228, 318, 338, 362, 364, 366, 381, 384, 390, 399, 406, 412, 439, 442, 445, 448
 yol ücreti 172
 yolsuzluk 397, 399, 412
 Yom Kippur Savaşı 335
 yonca 72, 73, 75
 Yorkshire çalışanları 335
 Young, Arthur 84
 yönetim, yönetici 58, 113, 115, 161, 163, 172, 180, 191, 196, 208, 223, 250, 255, 258, 270, 302, 303, 311, 322, 327, 329, 332, 351, 385, 389, 411, 432, 441, 442
 yönetsel kapitalizm 257
 Yucatan Yarımadası 243
 Yugonostalji 448
 Yunanistan 215, 217, 301, 306, 311, 440
 Yunus, Muhammad 442-445
 Yüksek Mahkeme, ABD 179, 223, 259, 262, 270, 284, 309, 332, 352, 425
 Yükseköğrenim Master Planı 318
 yün/yünlü endüstrisi 33, 34, 63, 71, 79, 103, 141, 151, 279

- Zambesi and Its Tributaries* (Livingstone) 237
 zanaatkârlar 2, 44, 48, 91, 103, 146, 150,
 153
 Zapatero, José Luis Rodríguez 371
 Zeiss, Carl 206, 212, 213
 zenginlik 38, 97, 112, 136, 152, 298, 311,
 400, 437, 438, 451
 Zenith 353
 ZhangYimou 377
 Zheng He 6, 116
 Zollverein 173, 175
 Zyklon B 213

Kapitalist sistem yaşamımızın çerçevesini oluşturuyor; sürekli değişim gerektiren bir çerçeve, bazen ölçülebilir ve tahmin edilebilir bazen de zorlayıcı ve denetim dışı. Ancak, bugün her yerde var olan bu çerçeve, hep böyle miydi?

Kapitalizm, pek çok yönden beklenmeyen bir gelişmeydi. Etkileri, değişimin farkına varan gözlemciler tarafından izlendi, yeni uygulamalar iktidardakiler tarafından devlet adına dizginlendi. Sonuçta, refah, güç ve yeni fikirler yaratan bir sistem doğdu. Ve bu sistem, sürekli değişim peşinde olan toplumları dönüştürdü.

Peki, kapitalizm engellenemez bir gelişme, kaçınılmaz bir olgu ya da kader miydi? Kitabın başlıca savlarından biri, kapitalizmin doğuşunun engellenemez, kaçınılmaz bir olgu ya da kader olmadığı. Bu konu neden önemli? Kapitalizmin tohumlarının ortaçağda ekilmediği ya da insanların kapitalist zihniyetle doğmadıkları konusunda neden ısrar edilmeli? Çünkü, Appleby'a göre, bu kavramlar doğru değil. Kapitalizmi evrensel ilkelerin doğal bir sonucu değil, tarihsel gelişimin bir parçası olarak değerlendirmek, iklimler gibi doğal değil, kültürel bir sistem olduğunu kabul etmek gerekir. Böylece kapitalizmin evrensel bir buyruk olduğunu varsayma yönündeki ideolojik yaklaşımın önüne geçilebilir, kapitalizmin tahakküm etmek üzere çıktığı yolculuğun kritik bir noktasında önemini yitiren kültürel etkiler ve toplumsal kaygılar yeniden gün ışığına çıkarılabilir.

Appleby'ın anlatısı, çeşitli ülkelerin nasıl kapitalist olduklarıyla değil, yüzlerce yıllık zengin bir tarihe sahip olan kapitalizme farklı coğrafyalarda şekil veren gelişmelerle ilgileniyor. Bu, genel bir dünya kapitalizmi incelemesinden çok, bugün yaşadığımız ekonomik sistemin nasıl biçimlendirildiğinin izini süren bir anlatı.

Joyce Appleby'ın hâkim görüşleri reddeden *Amansız Devrim*'i, önüne çıkan her şeyi yutararak büyüyen bu acımasız sistemin sarsıcı öyküsünü, çarpıcı bir bakış açısıyla anlatıyor.

ALFA Basım Yayıncılık Ltd.
Ticarethane Sokak, No: 53
34410 Çeşme/İstanbul
Tel : +90 (212) 511 53 00
+90 (212) 513 82 51
Fax : +90 (212) 519 53 00
www.alfakitap.com
e-mail: info@alfakitap.com

TARİH EKONOMİ

ISBN: 978-605-106-410-9

9 786051 064109